De Betuwe

R.F.P. de Beaufort en Herma M. van den Berg

bron
R.F.P. de Beaufort en Herma M. van den Berg, *De Betuwe*. Staatsuitgeverij, Den Haag 1968

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/beau018betu01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

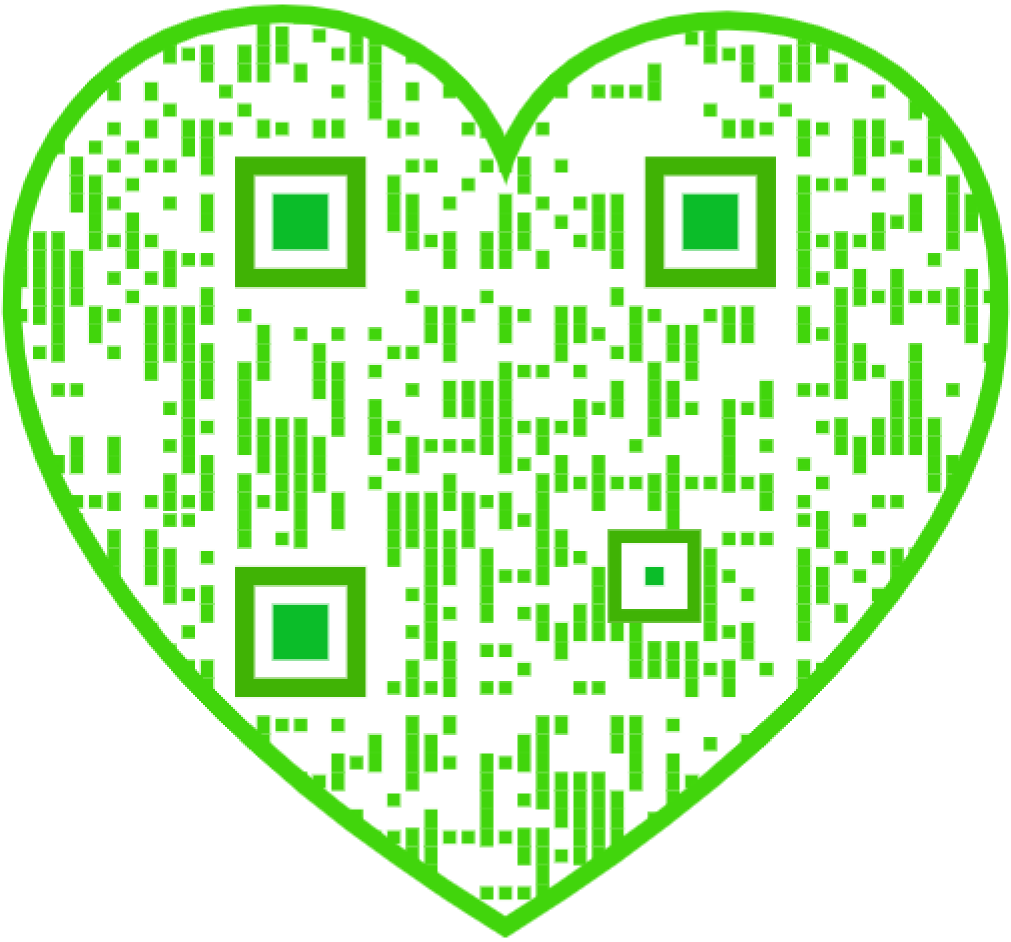

Voorbericht

De Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, samengesteld en uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving, behandelt de in Nederland voorkomende bouwwerken en aardwerken - of de overblijfselen daarvan - voor zover zij ouder dan honderd jaar en in enig opzicht van belang zijn uit een oogpunt van geschiedenis en kunst, alsmede de voorwerpen, die zich bevinden in dan wel behoren tot de bedoelde bouw- of aardwerken en die voldoen aan de zojuist genoemde vereisten.

Verder worden in het kort vermeld openbare en particuliere verzamelingen op het gebied van geschiedenis en kunst, en wel voornamelijk die, welke door hun betrekking tot plaats en omgeving een duurzaam karakter hebben verkregen.

De monumentenbeschrijving heeft ten doel het vaderlandse erfdeel op het gebied van de bouwkunst zo getrouw mogelijk vast te leggen in woord en beeld en in wijde kring bekend te maken. Samenvattende kunsthistorische beschouwingen zal men er niet in aantreffen, wel het materiaal daarvoor. De opgaaf van literatuur blijft beperkt tot hetgeen voor de samenstelling van de tekst met vrucht is geraadpleegd.

Systematisch onderzoek in archieven valt van oudsher in beginsel buiten het kader van de monumentenbeschrijving, evenals het onderzoek van de bodem.

Vooral wat dit laatste betreft ligt echter thans de situatie iets anders dan een halve eeuw geleden toen met het werk van de Geïllustreerde Beschrijving werd begonnen. Vele ingrijpende restauraties, na de tweede wereldoorlog ondernomen, gingen gepaard met opgravingen. Dit geldt ook voor het in het onderhavige deel aan de orde gestelde gebied. Van deze omstandigheid is gebruik gemaakt om in een vijftal gevallen, in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, over te gaan tot opsporingen in de bodem. Zij hebben belangrijke resultaten opgeleverd.

Het deel van de Geïllustreerde Beschrijving, dat thans het licht ziet, wijkt in opzet en indeling niet wezenlijk af van de voorgaande. Voor de spelling van de aardrijkskundige namen is het gebruik gevolgd van de Posterijen. De gemeenten zijn in alfabetische volgorde opgenomen, evenals hun onderdelen. De monumenten zijn voorts zoveel mogelijk naar categorieën als volgt gerangschikt: verdedigingswerken; bruggen, sluizen en dergelijke; wereldlijke openbare gebouwen; kerkelijke gebouwen; gebouwen van liefdadigheid, onderwijs en dergelijke; particuliere gebouwen; musea; particuliere verzamelingen; varia.

Kortheidshalve worden de dateringen meestal aangegeven door een Romeins cijfer, zo nodig aangevuld door A of B ter aanduiding van de eerste of tweede helft van de eeuw, of door een der letters a, b, c, of d om een der vierendelen van de eeuw aan te geven. De aanduidingen ‘rechts’ en ‘links’ zijn gebruikt, uitgaande van het standpunt van de beschouwer, behalve in heraldische beschrijvingen, waar zij naar heraldische gewoonte in objectieve zin moeten worden opgevat.

Het thans voor ons liggende werk, gewijd aan de monumenten van een deel van de provincie Gelderland, en wel met name van het oostelijk gedeelte van de Betuwe, heeft een lange wordingsgeschiedenis gehad.

Nadat in 1948 de opdracht ertoe was verstrekt aan dr. R.F.P. de Beaufort, kwam enige jaren daarna van diens hand een schets voor het manuscript tot stand, waarin de literatuur en de historische gegevens uitvoerig waren verwerkt. De opmetingen van de belangrijkste gebouwen en de detailstudie, welke volgden, brachten daarna vele nieuwe gegevens aan het licht. In nauwe samenwerking met de wetenschappelijk ambtenaar 1ste klasse bij de afdeling Beschrijving van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, mejuffrouw drs. H.M. van den Berg, werd de tekst in de jaren 1958-1961 in definitieve vorm gegoten, behalve enkele gedeelten, die pas in de daaropvolgende jaren konden worden afgehandeld, in verband met de speciale onderzoekingen, die eerst toen hun beslag kregen. Na 1962 verschenen literatuur is niet verwerkt. De afwerking heeft na 1961 belangrijke vertraging ondervonden omdat voorrang moest worden verleend aan andere taken verband houdende met de uitvoering van de Monumentenwet.

De opmetingen werden verricht door de heer W.J. Berghuis, die ook de bouwkundige gegevens in tekening bracht. De tekeningen van het Huis te Echteld en enkele andere zijn vervaardigd door de heer Th. van Straalen in samenwerking met ir. G. Berends. Veel tijd vroeg de uitwerking van opmetingsschetsen van de Doornenburg, reeds in 1903 gemaakt, doch eerst in het kader van dit boek door de heer W.J. Berghuis nauwkeurig uitgewerkt, waardoor een belangrijke bijdrage werd geleverd tot de reconstructie van de bouwgeschiedenis van het kasteel. Door de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek te Arnhem werd een aantal boerderijen van verschillend type opgemeten ten behoeve van dit werk.

Bij de opgave van oude boerderijen is overigens geenszins naar volledigheid gestreefd. De iconografische gegevens betreffende de gebouwen werden door mejuffrouw Van den Berg bewerkt. De veelheid van de topografische afbeeldingen van Gelderse monumenten is zoveel mogelijk herleid tot de oorspronkelijke serie tekeningen en schetsen door C. Pronk en J. de Beyer. Ook van sommige verdwenen monumenten, die markant geweest zijn in het cultuurbeeld van het gebied, zijn afbeeldingen opgenomen. De genealogische documentatie is verzorgd door dr. De Beaufort, die als specialist hieraan en aan het heraldische aspect veel aandacht heeft geschonken. Daar een nieuwe bestudering en beschrijving plaats vond, zijn de plaatsen in het werk van Blois van Treslong, waar dezelfde gegevens voorkomen, niet opnieuw vermeld.

Mejuffrouw Van den Berg verzorgde de beschrijvingen van de huizen Doornenburg, Culemborg, Echteld en Poelwijck, alsmede van de kerken van Culemborg en Gendt. Zij bewerkte de literatuur- en bronvermeldingenlijst naar de recente uitgaven.

Ook het architectuur-historisch overzicht in de Inleiding is van haar hand.

Dr. ir. J.C. Visser, stedebouwkundige bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, verzorgde de alinea's over landschap en bewoning. Ook de hoofdstukken over de ont-

wikkeling van het grondplan van de steden Buren en Culemborg zijn van zijn hand, evenals de schetsen waar een beschrijving van dorpsstructuur wordt gegeven. Van de hand van de heer W.H. Schukking, kolonel der Genie b.d., zijn de beschrijvingen van de verdedigingswerken.

De zilveren voorwerpen werden door mevrouw M.Th. Duyvené de Wit-Klinkhamer bestudeerd, de beschrijving van de munten met medewerking van dr. H. Enno van Gelder en die van de zegels met medewerking van mevrouw mr. E. Leemans-Prins te Arnhem samengesteld.

Voor de geboden steun spreken wij op deze plaats gaarne onze erkentelijkheid uit.

Evenmin mag onvermeld blijven de welwillende medewerking van de Rijksarchivaris van Gelderland en van mr. P.J.W. Beltjes, kenner van Culemborgs verleden, die ook vondsten uit kleinere archieven mededeelde.

Dank zij ook gebracht aan mr. J. Belonje, die genealogische gegevens aandroeg, aan prof. dr. P.J.R. Modderman, die zijn kennis over het grondgebied in de Inleiding verwerkte en aan de staf van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, waar men steeds bereid bleek nasporingen te doen; tenslotte ook aan de heer W.O. Bakker te Harkstede, archivaris van de Vereniging ‘De Hollandsche Molen’, die de gegevens over de molens verschafte.

Aan zeer velen, autoriteiten en ambtenaren, heren geestelijken, bestuurders en beheerders van instellingen, alsmede particulieren zijn wij dank verschuldigd voor hun bereidwilligheid inlichtingen te verschaffen, alsook de auteurs en hun medewerkers te hebben ontvangen - soms bij herhaling - en waar mogelijk medewerking te hebben verleend aan de onderzoekingen. In het bijzonder denken wij hierbij aan die eigenaars, die een onderzoek met de spade op hun terrein toestonden of zelfs stimuleerden, zoals de familie Breunisse te Gendt, de Hervormde Gemeente en Burgemeester en Wethouders van Gendt, de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen, en Burgemeester en Wethouders van Culemborg.

De keuze van foto-illustraties uit de opnamen, die merendeels gemaakt zijn door de heer G.Th. Delemarre, destijds fotograaf bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, kwam in samenwerking tussen de beide auteurs tot stand. De technische vormgeving van het foto-materiaal werd verzorgd door de heren G.Th. Delemarre en H. Alkema van de Staatsdrukkerij. Aan de wijze, waarop de tekstpagina's werden voorzien van illustraties naar de opmetingen, wijdde mejuffrouw Van den Berg de nodige aandacht.

De registers zijn samengesteld door mejuffrouw M.K. Marg. Kossmann in samenwerking met mejuffrouw Van den Berg.

Druk en uitgave zijn verzorgd door het Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf, cliché's door de firma Maks, eveneens te 's-Gravenhage.

Aan de staf en medewerkers van beide bedrijven komt een woord van dank toe voor het geduld en de toewijding, waarmede de dikwijls moeilijke materie tot een verzorgde uitgave werd verwerkt.

De Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving,

MR. S.P. BARON BENTINCK, *voorzitter*

MR. R. HOTKE, *secretaris*

Voorburg, maart 1967.

Verantwoording opmetingen en foto's

De opmetingen zijn gereproduceerd op schaal 1:300, behoudens details, welke op grotere schaal zijn weergegeven, evenals de sterk gedetailleerde tekeningen van de Doornenburg.
De stadsplattegronden zijn op schaal 1:5000, de dorpskernen op schaal 1:10 000 weergegeven.
De originelen van de opmetingstekeningen worden bewaard in het Archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en zijn voor ernstige onderzoekers te raadplegen.
Indien gebruik is gemaakt van bestaande opmetingen is zulks in het onderschrift vermeld.
De originelen van de tekeningen van boerderijen, opgemeten door de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek, berusten te Arnhem in het Archief van de Stichting.
Indien niet anders wordt vermeld, zijn de foto's voor dit werk vervaardigd door de fotograaf van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
Herkomst van de overige foto's: De afbeeldingen nrs 38, 39, 40, 42, 44a, 48, 106, 126, 143, 164, 198, 203, 229, 249, 254, 273, 279 en 357: oude opnamen Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
De nrs. 29, 34, 67, 79, 135, 137, 138, 259 en 377 Rijksmuseum te Amsterdam.
De nrs. 35, 36, 37, 47, 69, 78, 84, 120, 208, 223, 241, 243, 258, 265, 308 en 342 Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.
De nrs. 98 en 191 naar foto's Universiteitsbibliotheek te Leiden, nr. 26 Prentenkabinet te Leiden, nr. 65 K.L.M., nr. 82 Hessisches Landesmuseum Darmstadt, nr. 128 Oesterreichisches Staatsarchiv, nr. 129 Manufacture des Gobelins te Parijs, nr. 134 Teylers Stichting te Haarlem, nr. 139 Chr. Stijns te Dordrecht, nrs. 281, 440, 442 Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, nrs. 443, 444, Bibliothèque Nationale, Parijs en nr. 441, Rijksarchief Limburg.

De voornaamste aangehaalde werken met opgaaf van de gebezigde verkorte titels

VERKORTINGEN	VOLLEDIGE TITELS
VAN DER AA	A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. 14 dln. Groningen 1839-1851.
ARCH. A.U.	Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, 1875-1957.
ARCH. NASS. DOM.	S.W.A. Drossaers, Het archief van den Nassauschen Domeinraad; I, Het archief van den Raad en Rekenkamer te Breda tot 1581, 's-Gravenhage 1948/1949; II, Stukken betreffende de rechten en goederen van Anna van Buren, 's-Gravenhage 1955.
BERKELBACH REGESTEN	J.W. Berkelbach van der Sprenkel, Regesten van Oorkonden betreffende de Bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, Utrecht 1937.
BULL. (K.) N.O.B.	Bulletin van de (Kon.) Nederl. Oudheidkundige Bond, van 1920-1947 verschenen onder de hoofdtitel Oudheidkundig Jaarboek, 1899-
DUIZEND JAAR BOUWEN	S.J. Fockema Andreae, R.C. Hekker, E.H. ter Kuile en M.D. Ozinga, Duizend jaar bouwen in Nederland, Amsterdam 1948-1957.
EXC. ROM.	A.W. Byvanck, Excerpta Romana; Rijks Geschiedkundige Publicatiën, dln. 73, 81 en 89, 1931-1947.
GELD. VOLKSALMANAK	Geldersche Volksalmanak 1835-1904.

GELRE	Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre 1898-
HEERINGA	K. Heeringa, Rekeningen van het Bisdom Utrecht 1378-1573, 3 dln, Utrecht 1926-1932.
HELDRING, WANDELINGEN	O.G. Heldring, Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinsche Oudheden, legenden etc. Amsterdam 1838-1839.
HOOGEWERFF	G.J. Hoogewerff, De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, 's-Gravenhage 1936-1947, 5 dln.
JOOSTING EN MULLER	J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn., Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen, 2 dln 's-Gravenhage 1906-1915. (Werken der Ver. tot uitgave der bronnen van het oude vaderlands recht, gevestigd te Utrecht, nrs. 8 en 17).
KOK PATROCINIA	H.J. Kok, Enige patronicinia in het Middeleeuwse Bisdom Utrecht, Proeve van een onderzoek van de patrocinia in het Middeleeuwse Utrecht, diss. Amsterdam 1958.
MARIS	A.J. Maris, De reformatie der geestelijke en kerkelijke goederen in Gelderland, in het bijzonder in het Kwartier van Nijmegen; diss. Utrecht 1939;
MARTENS MARKEN	A.H. Martens van Sevenhoven, De marken in Gelderland. Geschiedkundige Atlas van Nederland dl. VI, 3 's-Gravenhage 1925.

MON. BAT.	M. Schoengen, Monasticon Batavum. 3 dln. + suppl. Amsterdam 1941-1942.

VERKORTINGEN	VOLLEDIGE TITELS
NIEUWSBULLETIN K.N.O.B.	Zie Bulletin K.N.O.B.
NAV.	De Navorscher; middel tot gedachtenwisseling en letterkundig verkeer, Amsterdam 1851-1949.
NED. LEEUW	De Nederlandsche Leeuw, maandblad van het Genealogisch-Heraldisch Genootschap 'De Nederlandsche Leeuw'. 's-Gravenhage 1883-
O.M.R.O.L.	Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden, 1907 e.v., Nieuwe Reeks 1920-
OORK. ST. UTR.	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht door S. Muller Fzn., A.C. Bouman, K. Heeringa, F. Ketner, 5 dln. 1920-1960.
OORK. HOLL. EN ZEELAND	Oorkondenboek van Holland en Zeeland door L.Ph.C. van den Bergh, en J. de Fremery; 2e verm. en verb. druk door H.G.A. Obreen, 1e afl. 's-Gravenhage 1937.
OUDH. JRBK.	Zie Bull. (K.)N.O.B.
POST	R.R. Post, Eigenkerken en bisschoppelijk gezag in het diocees Utrecht tot de 13de eeuw; diss. Utrecht 1928.
REITSMA EN VAN VEEN	J. Reitsma en S.D. van Veen, Acta der Provinciale en particuliere synoden gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, dl. IV Groningen 1892-1899.
REGISTER LEENAKTENBOEKEN	Register op de Leenaktenboeken van het vorstendom Gelre en het Graafschap

	Zutphen, uitg. der Ver. Gelre, Arnhem 1924.
R.O.B.	Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek, te Amersfoort.
R.P.K.	Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum Amsterdam.
SLOET	L.A.J.W. Sloet, Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen, tot op den slag van Woeringen, 's-Gravenhage 1872-1876.
VAN SCHILFGAARDE Arch. Heeren van Culemborg	A.P. van Schilfgaarde, Het archief van de Heeren en Graven van Culemborg, 's-Gravenhage 1949.
TEG. STAAT	Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden, derde deel, Gelderland, Amsterdam 1741.
VERMEULEN	F.A.J. Vermeulen, Handboek tot de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst, 3 dln 's-Gravenhage, 1928-1941.
W.V.R.	W. Wijnaendts van Resandt, De vicarieën in Gelderland enz. Amsterdam 1943.

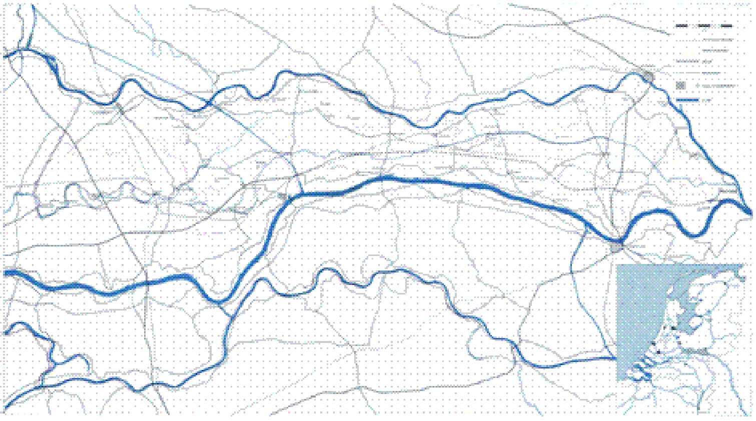

Inleiding

Begrenzing van het gebied.

Van het in dit deel beschreven gebied behoorden tot het Kwartier van Nijmegen: de Betuwe, sedert 11 december 1327 verdeeld in de ambten Over- en Neder-Betuwe; het deel van de Betuwe dat na het graven van het Pannerdense kanaal werd afgesneden en sindsdien tot de Lymers wordt gerekend is echter beschreven in deel III tweede stuk, 1958. Voorts zijn beschreven het ambtmanschap Beesd en Rhenoy, waarbij in 1820 de v.m. baronie van Acquoy werd gevoegd, de v.m. graafschappen Buren en Culemborg met uitzondering van de tot het graafschap Culemborg behoord hebbende dorpen Everdingen en Zijderveld, die in 1820 bij de provincie Zuid-Holland zijn gevoegd, en tenslotte de v.m. Pruisische enclaves Huissen en Malburgen (gem. Huissen), in 1816, en Hulhuizen (gem. Gendt) in 1817 bij Gelderland gekomen. Tot Over-Betuwe worden de volgende gemeenten gerekend: Bemmel, Elst, Gendt, Heteren, Huissen en Valburg; tot Neder-Betuwe behoren Dodewaard, Echteld, Kesteren, Lienden, Maurik en Zoelen. Het graafschap Buren omvatte de tegenwoordige gemeenten Beusichem, Buren en Buurmalsen; het graafschap Culemborg de huidige gemeente Culemborg, behalve de hierboven genoemde dorpen. Het gebied van het v.m. ambtmanschap Beesd en Rhenoy behoort aan de gemeente Beesd.

Het gebied wordt bijna geheel door rivieren ingesloten: ten noorden door de Nederrijn en Lek, aan de zuidzijde door de Waal en in het oosten door het Pannerdense kanaal en de Nederrijn. De westgrens met Zuid-Holland wordt gevormd door de Diefdijk en de oostelijke Lingedijk, de Meerdijk genaamd, tot aan de sluis bij Asperen. De Diefdijk en de Lingedijk behoren tot Zuid-Holland.

Landschap.

Gedurende het holoceen ontstond in het beschreven gebied een landschap, dat door de geologen en bodemkundigen wordt aangeduid als het landschap van de meanderende rivier (C.H. Edelman, Inleiding tot de bodemkunde van Nederland, blz. 37). Dit landschap wordt gekenmerkt door een afwisseling van betrekkelijk hooggelegen zandige stroomruggen en lage, uit zeer zware klei bestaande kommen. In de Betuwe liggen op enkele plaatsen pleistocene zanden in de vorm van ‘opduikingen’ aan de oppervlakte o.m. in Valburg. Bij overstromingen, veroorzaakt door hoog opperwater, werd zand uit de rivierbedding op de oevers afgezet. Hierdoor ontstonden natuurlijke dijken, de oeverwallen.

In de z.g. kommen werd door het overstromingswater nog slechts fijn slib afgezet. Deze kommen vormden, ook na de bedijking, door hun lage ligging en tengevolge van het ondoorlaatbare kleidek, verzamelplaatsen van het overtollige water van de omliggende hogergelegen gebieden. In dit vochtige milieu kon een dichte vegetatie tot ontwikkeling komen. Tot in historische tijden werd het gebied tussen Nederrijn en Waal door vele stroomgeulen doorsneden. De stroomgeulen tussen de oeverwallen werden geleidelijk door sedimenten opgevuld. De verlande geulen vormden, met de begeleidende oeverwallen, de stroomruggen, die in belangrijke mate de

landschappelijke structuur van de Betuwe bepalen. Het is moeilijk vast te stellen wanneer de verschillende riviertakken, die nog kunnen worden gelocaliseerd (kaart toegevoegd aan H. Engberts, De bodemgesteldheid van de Betuwe, 1950) zijn verland. Het is mogelijk dat zich in de huidige stroomruggen Haalderen-Elst-Driel en Hemmen-Zetten-

Randwijk in de Romeinse tijd nog stroomdraden bevonden, die bevaarbaar waren. (P.J.R. Modderman in O.M.R.O.L.N.R. XXX 1949 blz. 70). In de latere middeleeuwen restten nog slechts de grote rivieren de Waal en de Nederrijn, bij Wijk bij Duurstede overgaand in de Lek, benevens een sterk gereduceerde Linge beneden Tiel. Het verdeelpunt van de Nederrijn en de Waal lag in de Romeinse tijd ongeveer daar waar in 1586 de Schenkenschans is gebouwd. Reeds tegen het einde van de XVe eeuw wordt vermeld, dat het water van de Rijn steeds meer in de Waal viel. Dit euvel werd eerst hersteld door het graven van het Pannerdens kanaal door Passavant in de jaren 1701-1707. Dezelfde verzandingsverschijnselen hebben zich waarschijnlijk in de Romeinse tijd reeds voorgedaan bij de aftakking van de IJssel uit de Rijn. Ook hier werd, eveneens in de XVIIIde eeuw, het splitsingspunt gekanaliseerd. Verder stroomafwaarts werden daarentegen de Kromme Rijn en de Hollandse IJssel afgedamd, de Kromme Rijn lang vóór 1165, de Hollandse IJssel in 1285. De laatst genoemde afdamming kwam tot stand door toedoen van graaf Floris V van Holland. De benedenloop van de Waal heeft zich ontwikkeld ten kosten van de Linge. De Beneden-Linge was, gezien de fors ontwikkelde oeverwallen in de omgeving van Asperen, oudtijds een aanzienlijke rivier. De Boven-Linge is nooit een Rijnarm geweest. De waterloop, die tot voor kort bestond uit twee door een tussenwal van elkaar gescheiden parallelle afwateringssloten, is ten behoeve van de ontwatering gegraven. Het gebied tussen de bandijken van Rijn-Lek en de Linge loosde het water op de noordelijke wetering, de Rijnwetering, het gebied tussen de Waal en de Linge op de zuidelijke, de Waalwetering. In de loop van de verschillende Rijntakken, kunnen op verscheidene plaatsen verschuivingen van de stroomgeulen geconstateerd worden. Gewezen kan worden op de loop van de Rijn bij Huissen en die van de Waal boven Nijmegen (F. Gorissen Stede-atlas van Nijmegen 1956, blz. 24). Bij Kesteren ligt een oude Rijnloop, die oorspronkelijk de grens met het Sticht vormde (v.d. Bergh, Handb. der Middelned. Geogr. 1949, blz. 34-36). Voorts ligt de Malburgse wetering bij Elden ter plaatse van een voormalige stroomgeul van de Nederrijn.

In de Over-Betuwe zijn deze wijzigingen in het rivierenbeloop in het bijzonder nadelig geweest voor de stadjes Huissen en Gendt.

Vroegste bewoning.

De meeste oude woonplaatsen worden gevonden bij de oude stroombeddingen en zijn dus gelegen op de oeverwallen van deze voormalige waterlopen (verg. de kaarten gevoegd bij de artikelen van P.J.R. Modderman in O.M.R.O.L.N.R. XXX, 1949, blz. 66 en in Tijdschrift Kon. Ned. Aard. Genootschap 72, 1955, blz. 30). Gegevens betreffende de prehistorische bewoning in de Betuwe zijn zeer spaarzaam. Enkele vondsten in de omgeving van Herveld, Andelst, Zetten, Zoelen en Opheusden wijzen op nederzettingen in het beschouwde gebied. De inheemse bewoning, die direct aan de Romeinse voorafgaat, blijkt voornamelijk geconcentreerd geweest te zijn, in de Over-Betuwe. Tot het midden van de IIIde eeuw na Chr. bereidde de bewoning zich hier uit op de hoger gelegen gronden en vervolgens over de Neder-Betuwe.

Mogelijk hebben de Bataven omstreeks het midden van de eerste eeuw vóór Chr. of iets later dit gebied in beslag genomen. Van hen wordt pas in 12 na Chr. gewag

gemaakt bij de verovering van deze streken door Drusus. De opstand tegen de Romeinen in 69 begon bij de in de kuststreek wonende Kaninefaten (Byvanck, blz. 234), die gebruik makend van de gelegenheid dat Vitellius met het beste deel van de troepen naar Italië was vertrokken, een kamp verwoestten en de grensforten bedreigden, waardoor

de Romeinse kommandanten genoodzaakt werden hun versterkingen op te geven en met hun troepen terug te trekken naar de Betuwe, waar de Bataven zich nog rustig hielden. Een cohorte Bataven onder Julius (Claudius) Civilis maakte gemene zaken met de opstandelingen en versloeg de aldaar liggende Romeinse troepen. Echter moesten de Bataven zich op de duur overgeven.

Nog in de IVde eeuw liet Julianus in dit gedeelte van de delta steden en vestingwerken herstellen o.a. Castra Herculis[1.] doch, hoewel alle berichten hieromtrent ontbreken, hebben opgravingen vastgesteld, dat omstreeks het midden van de IIIde eeuw het Romeinse leger de linie hier langs de Rijn heeft verlaten en dat tegelijkertijd de burgerlijke nederzettingen door hen zijn ontruimd. Opgravingen hebben eveneens aangetoond, dat zich in Elst een Gallo-Romeins heiligdom bevond, wat op een sterk romaniserende invloed in deze onmgeving wijst (zie dissertatie J.E.A.Th. Bogaers, De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe, 1955).

Van de door de Romeinen aangelegde militaire wegen, liep er één door de Betuwe. De weg bereikte bij Millingen het tegenwoordige Nederland en stak vervolgens de Waal over. Via Elst heeft de weg waarschijnlijk de oostelijke stroomgrondrug naar Driel gevolgd en zijn loop verder genomen over Maurik naar Rijswijk. Aan de overzijde van de Lek zette de heerbaan zich van Wijk bij Duurstede over Vechten en Alphen aan de Rijn voort naar de oude Rijnmond bij Katwijk (Oudheidkundig Jaarboek, 1938, blz. 33, vgl. Gelre 1941, blz. 9; Ned. Archievenblad 1946, blz. 31-46).

De ineenstorting van de Romeinse macht in Gallië heeft zich in dit afgelegen grensgebied van het uitgestrekte Rijk vrijwel geruisloos voltrokken. Bewoningssporen uit de IVde eeuw zijn vrij zeldzaam. Deze zijn nagenoeg beperkt tot een gebied, dat omvat wordt door de huidige gemeenten Valburg en Elst. Het terugtrekken van de Romeinse troepen kan een verklaring geven voor het afbreken van de bewoning op de meeste plaatsen. In het bijzonder zullen echter wijzigingen in de waterstaatkundige toestand, die zich in de loop van de derde eeuw voltrokken, tot ontvolking hebben geleid.

Gedurende de Vde tot en met de VIIde eeuw vond een heroccupatie plaats. De oudst bekende bouwlandontginningen in de Betuwe zijn van Merovingische oorsprong. (R.G. den Uyl, Dorpen in het rivierkleigebied in Bulletin K.N.O.B. 1958, kol. 101). Een in de Betuwe opgegraven Merovingisch reliekschrijntje met amaldines ingelegd, VIII, wordt in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht bewaard. Ook toen lag het zwaartepunt van de bewoning in de Over-Betuwe. Woonplaatsen waren o.m. gelegen in de omgeving van Gendt, bij Elst en Valburg en voorts op de stroomrug Andelst-Zetten en Hemmen.

Evenals in de Romeinse tijd, blijkt Elst ook na die tijd, een centrum geweest te zijn waar zich een burcht bevond die in 726 wel reeds was verdwenen. Het bezit hiervan met landerijen was door konfiskatie aan de Frankische Koning gekomen. In het genoemde jaar schonk Karel Martel deze goederen aan aartsbisschop Willibrord en de St. Salvatorkerk te Utrecht. (Oork. boek St. Utrecht I nr. 36 en A. Joh. Maris, Over de St. Werenfriedskerk te Elst, Gelre 54, 1954, blz. 57 e.v.).

Romeinse vondsten.

Het is de verdienste geweest van ds. O.G. Heldring, en ook van Buddingh - hoewel men zijn publikaties met het nodige voorbehoud moet aanvaarden -, meer bekendheid te hebben gegeven aan wat uit de Betuwse grond aan Romeinse oudheden te voorschijn is gekomen. Te voet doorkruiste de predikant de gehele streek en het resultaat van zijn opsporingen legde hij neer in zijn 'Wandelingen ter opsporing van Bataafsche en Romeinse oudheden, legenden enz.' Amsterdam 1838,

die in die tijd wel enig opzien hebben verwekt. Wetenschappelijk stonden deze geschriften niet op een hoog peil, wat ook moeilijk te verwachten was van een enthousiast dilettant met een aan zijn tijd inherent sterk romantische inslag, doch vele van zijn geopperde veronderstellingen bleken naderhand juist te zijn geweest.

Later zijn het twee Betuwnaren geweest, G.J. Brenkman en A. Heuff, die ook aktief aan opgravingen hebben meegewerkt. L.J.F. Janssen begon met meer wetenschappelijke opgravingen en interesseerde 's Rijks Museum voor Oudheden te Leiden voor dergelijke bodemvondsten. Ook gelukte het langzamerhand bij verschillende gemeentebesturen belangstelling voor deze onderzoekingen op te wekken. Zo schonk het gemeentebestuur van Dodewaard in 1863 aan het museum te Leiden de in de zuidgevel van de kerktoren in Dodewaard ingemetselde grafsteen van Marcus Traianus Gumattius. Later kregen enkele voorwerpen een plaats in het in 1922 geopende Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen. Ook zijn door de Tielse Oudheidkamer opgravingen verricht, doch helaas zijn alle objecten van deze collectie in de laatste oorlog verloren gegaan (Gelre 1946 blz. XLIX-LII). Een collectie vondsten behorend aan de Gelderse Archeologische Stichting bevindt zich in het Gemeentemuseum te Arnhem.

Het ligt niet in de bedoeling alle voorwerpen die in het hier beschreven gebied zijn gevonden, te vermelden. De resultaten van opgravingen en van enkele bijzondere vondsten zullen slechts opgegeven worden; waar alleen kleine voorwerpen als scherven en munten naar boven zijn gekomen, zal naar de desbetreffende literatuur worden verwezen, die door moderne onderzoekingen van Holwerda, van Giffen, Evelein, Braat, Glazema, Modderman en Bogaers vrij uitvoerig is geworden.

Karolingische en Ottoonse periode.

De bewoning continueerde zich gedurende de Karolingische periode. Voorts werden Karolingische resten aangetroffen in de omgeving van Haalderen, Doornenburg en Angeren. Hier ontbraken echter sporen van Merovingische bewoning, zodat sprake kan zijn van nieuwe vestigingen in de IXde-Xde eeuw. Bodemvondsten in de dorpen Zoelen, Kerk Avezaath en Zoelmond en in de omgeving van Buren, Echteld en Eck, waarbij eveneens het oudste materiaal uit de Karolingische tijd dateert, wijzen op een sterke uitbreiding van het aantal vestigingen in de Neder-Betuwe gedurende deze periode. Blijkbaar is eerst in de Karolingische tijd dat gebied, en wel in het bijzonder de omgeving van Buren en Asch, dichter bevolkt geworden. In een betrekkelijk gering aantal oorkonden komt de naam Teisterband voor tussen de jaren 709-1183 (Oork. St. Utr. en Sloet) en de juiste grenzen zijn moeilijk vast te stellen (vlg. het hoofdst. 'Testrebant' in Van den Bergh, Handb. der Middelned. Geographie, blz. 154, en de hypothese van J. Dhont, Proloog van de Brabantse geschiedenis, uitg. Brabants Heem, 1952). Het gebied wordt meestal aangeduid als pagus, gouw, d.w.z. een landstreek, waarvan de ligging ons bekend is door de plaatsen die er vermeld worden (b.v. in 722 Buren, in 999 Zaltbommel, in 1000 Tiel) en waarin bepaalde personen in een graafschap (comitatus) gezag uitoefenen (b.v. in 999 'in comitatu Hunerici, in pago Testerbantia') zodat men eerder van graven in, dan wel van Teisterbant kan spreken. In de gouw Betuwe (Van den Bergh, a.w. p. 151 hoofdst.

‘Batua’) wordt reeds in 855 een graafschap van Ansfried genoemd; in 897 komt een Dodo, de vader van de Utrechtse bisschop Balderik, als graaf in de Betuwe voor. In de Xde eeuw blijkt Ansfried, die in 995 bisschop van Utrecht zou worden, als wereldlijke machtshebber o.m. in de Betuwe en in Teisterbant bezittingen te hebben, evenals de Hamelandse graaf Wichman. De laatste schonk een deel van zijn goederen aan het

klooster te Elten. Zijn dochter Adela huwde Balderik; aan hun macht werd in 1021 door de keizer een einde gemaakt.

Sedert 925 behoorde Lotharingen, waarin deze gebieden lagen tot het Duitse Rijk. In de 2de helft van deze eeuw begonnen de schenkingen aan de Utrechtse kerk; zo ontving bisschop Ansfried in 999 van keizer Otto III overheidsrechten in de omgeving van Zaltbommel (Sloet nr. 120) en in 1026 schonk Koenraad II de grafelijke rechten in Teisterbant aan de kerk van St. Maarten (Sloet nr. 154). Later treffen we een voorzaat van de Gelderse graven in dit gebied aan, maar in den beginne is de omvang van zijn grafelijke gezag, blijkbaar ontleend aan de bisschop, niet gemakkelijk te bepalen (vgl. W. de Vries, De oorsprong van het geslacht der graven van Gelre, Gelre 48, 1946, p. 11, met andere literatuurvermeldingen. Zie voor de uitwerking van de reeks der Gelderse graven W. de Vries, De opkomst van Zutphen, 1960 met geneal. tabel). In de IXde eeuw werd de Betuwe en omgeving opgeschrikt door invallen van de Noormannen. Dorestad werd in 834 door hen geplunderd, welk bezoek binnen drie jaar tijds viermaal werd herhaald. Van deze stad uit deden zij strooptochten in het land tussen Lek en Waal, o.a. werd Meginhardewich (Meinerswijk bij Elden) door hen in 875 geplunderd. Van 880 op '81 overwinterden Noormannen op de koninklijke palts te Nijmegen. Hun opperhoofd, Godfried, werd tijdens een bijeenkomst te Herespich (Spijk bij Lobith) vermoord. Op het einde van de Xde eeuw kwam aan de macht van de Noormannen een einde, hoewel zij nog omstreeks 1010 Tiel met een bezoek vereerden. In de tijd na de overheersing der Noormannen ontstonden ook in het land tussen de grote rivieren kleine, min of meer onafhankelijke graafschappen en territoriën. In een oorkonde van 23 maart 1053 wordt Teisterbant vermeld als gelegen in: ‘comitatu Gerhardi comitis’ (Sloet nr. 168).

Deze graaf Gerard is de stamvader van de Graven van Gelre geworden. Deze konden hun gebied langzamerhand uitbreiden en ook in de Betuwe o.a. kregen zij vaste voet. Echter ontstonden ook hier verschillende heerlijkheden, waarvan twee later tot graafschappen werden verheven: Buren in 1492 en Culemborg in 1555.

Gedurende de middeleeuwen bleef de bewoning geconcentreerd op de hogere gronden. Wel werden geleidelijk de komgronden ontgonnen, doch deze bleven als vestingsplaats inferieur. Aangenomen moet worden dat eenmaal geoccupeerde gebieden weer verlaten zijn. In dit verband kan Paveien in de polder Culemborg genoemd worden, dat ontgonnen in de XIIde eeuw, in de XIIIde eeuw weer werd verlaten. De bedijkingen gedurende de XIIIde en XIVde eeuw en de kunstmatige ontwatering in latere eeuwen hebben het bewoningspatroon eveneens weinig beïnvloed.

Burgerlijke bestuursindeling.

Gelre was reeds in de graventijd verdeeld in vier kwartieren, welk aantal na 1581, toen dat van Roermond of Opper-Gelder van Gelderland werd losgemaakt, tot drie slonk: Nijmegen, Zutphen en Arnhem (Veluwe). De Betuwe c.a. behoorde tot het Kwartier van Nijmegen. Ook al vroeg was het platteland ingedeeld in ambten, welke indeling tot aan de Franse tijd in stand is gebleven.

Volgens landbrief van 11 december 1327 werd de Betuwe verdeeld in Over- en Neder-Betuwe, twee ambten, elk met een richter ‘beyde Richter ende Dycgreve in sinen Ampte’. Al in 1282 wordt in de Betuwe een ambtman (judex) vermeld (Gelre 1900 blz. 123). De ambtman werd benoemd door de landsheer, daarna door de Staten en later deden de Stadhouders de benoeming buiten de Staten om, nadat ook de Ridderschap zelf een tijdlang de benoeming aan zich had getrokken. Ook werd het ambt wel verpand (D. Buddingh, Buren en historisch onderzoek naar de heeren van Buren,

1864 blz. 39-40; Gelre 1900 blz. 124-125; Historia 1938 blz. 151). Deze ambten waren weer onderverdeeld in panderambten. Behalve dat hij richter en dijkgraaf was, vertegenwoordigde de ambtman de landsheer en had hij een administratieve functie. (A.H. Martens van Sevenhoven, Gelre 1921, blz. 1-50; J.A. Heuff Az, Het Ambtmanschap in Neder-Betuwe, Gelre 1900 blz. 123; id., De Neder-Betuwe en haar Ridderschap 1902; S.J. Fockema Andreae, Uit de Overbetuwe, Gelre 1936 blz. 13; W. de Vries, Bijdr. tot de gesch. van het rechterlijk bestel in Gelderland, Gelre 1949 en volgende jaargangen). Sedert de tweede helft van de XVIde eeuw kwamen in die ambten ambtsjonkercolleges voor, welke onder voorzitterschap van de ambtmannen een deel van de taak van de latere gemeentebesturen hebben vervuld. In Over- en Neder-Betuwe waren de in die ambten gegoede en gezeten jonkers bovendien vonniswijzers. Ook in het dijkbestuur namen zij een belangrijk aandeel (Gelre 1921, blz. 9, 10). De ambtsjonkers waren verder aansprakelijk voor de storting van de belastingpenningen in de kas van het Kwartier. Na de Hervorming kwamen in Over-Betuwe nog R.K. ambtsjonkers voor.

Het ambt van Beesd en Rhenoy kende geen ambtsjonkers, noch dagelijkse heren. Zowel in Over- als in Neder-Betuwe waren twee gerichtsbanken. In Andelst was van 1327 tot 1446 een bank, die vandaar in Valburg kwam en in 1686 naar Elst werd overgebracht. De tweede bank was aanvankelijk in Ressen, werd in 1611 naar Bemmel verplaatst en in 1721 met die van Elst samengesmolten. Klaring was voor Over-Betuwe op de Praast (thans gem. Arnhem). De gerichtsbanken in Neder-Betuwe bevonden zich in Zoelen (in tijden van gevaar werd de bank wel eens in Tiel gespannen) en in Kesteren. Die in Zoelen is in de XVIIIde eeuw opgeheven. Klaring werd driemaal 's jaars gehouden op een zondag oudtijds aan de kerken te Kesteren en te Zoelen of aan andere kerken die de richter goed vond. In de hoge heerlijkheden, die enclaves in de ambten vormden, vielen het buurtbestuur en wat naar analogie met de ambten, men het ambtsbestuur zou kunnen noemen, samen.

Behalve de door de heer aangestelde gerichtsbank, vond men in de heerlijkheden de buurmeesters en de andere ambtenaren en beambten, die elders aangetroffen werden (Gelre 1921, blz. 12). Over het bestuur van de z.g. Kleefse enclaves Huissen, Malburgen en Hulhuizen, zie de inleiding van D.P.M. Graswinckel, ‘De rechterlijke archieven der voormalige Kleefse enclaves in Gelderland’, 1927.

Graafschap Culemborg.

Het graafschap Culemborg, dat na de dood van Graaf Floris II van Pallandt aan het huis Waldeck Pyrmont was gekomen, werd in 1720 door de hertog van Saksen Hildburghausen, erfgenaam der Waldecks, verkocht aan de staten van het Kwartier van Nijmegen. Bij Gelderland ingelijfd werd het echter niet. In 1748 schonken de Staten van dit Kwartier het graafschap aan prins Willem IV van Oranje Nassau als een ‘openbaere preuve van haere innerlijke erkentenissen en hertgrondige dankbaerheid’. Ook onder het bewind der Oranjes behield Culemborg zijn oude onafhankelijkheid. Pas de gevolgen der revolutie van 1795, die ook aan Culemborg niet voorbijging, brachten hierin verandering: in 1799 werd het geïncorporeerd bij de Bataafse Republiek. Mede door zijn centrale ligging en lage belastingen was het

stadje Culemborg in de XVIIIde eeuw een gezochte woonplaats voor gepensioneerde officieren van land- en zeemacht der Unie en gewezen dienaren der Oost-Indische Compagnie. Bovendien genoot het ook in deze eeuw zekere vermaardheid als verblijfplaats voor personen die er van de Culemborgse souverein vrijgeleide hadden verkregen, zoals bankroetiers, duellanten e.d.

Graafschap Buren.

Ook Buren moest na de Bataafse revolutie zijn onafhankelijkheid verliezen. Sympathiek is daarbij de houding van de bewoners van het graafschap Buren, waar sedert Frederik Hendriks dood de Graven niet meer verblijf houden en zich nauwelijks laten zien. Als de Gelderse regering in de jaren 1795-1796 Buren bij Gelderland wil inlijven en dit tevergeefs tracht te bereiken door middel van chantage en vervalsing van de uitslag van een volksstemming en het stadje door troepen laat bezetten, richt het bestuur van Buren zich naïevelijk maar aandoenlijk tot de Landschap met de bede: ‘te moge blijven op zig zelven en niet te worden geïncorporeerd’.

XIXde Eeuw.

De akte van staatsregeling van 6 mei 1798 maakte dat de gemeenten gelegen tussen Rijn en Waal een deel gingen uitmaken van het departement van de Rijn, met Arnhem als hoofdstad. Door de staatsregeling van 16 oktober 1801 werd deze toestand weer opgeheven en de departementen kregen de grenzen van de voormalige gewesten. Bij dekreet van 9 juni 1810 werd het gebied ten noorden van de Waal bij Frankrijk ingelijfd (dat ten zuiden van de rivier was al op 16 maart bij het keizerrijk gekomen), en werd een deel van het departement de l'Issel supérieur.

Na de bevrijding van de Fransen in 1813 bleef de indeling in departementen bestaan, slechts de namen werden vernederlandst.

Kerkelijke indeling.

Het schijnt dat in de Romeinse tijd het Christendom nog niet tot deze landen was doorgedrongen, hoewel enkele lampjes met Christelijke emblemen opgegraven zijn. Smetius, van 1618-1651 predikant te Nijmegen, bezat een vermaarde verzameling van door hem gevonden Romeinse voorwerpen, waaronder een dergelijk lampje met het chrismon (Gelre 1915, blz. 15). Het is mogelijk dat deze voorwerpen later zijn geïmporteerd. Werenfried, Willibrords metgezel, predikte in de Over-Betuwe en is omstreeks 760 in Huissen overleden. Een andere metgezel van Willibrord, Suitbert, kerstende de Neder-Betuwe en omgeving en volgens overleveringen zou hij de kerken van Buurmalsen en Rijswijk hebben gesticht. In Teisterbant arbeidde de H. Lambertus. Het bisdom Utrecht was aanvankelijk beperkt tot Frisia citerior. In het zuiden werd de grens bijna geheel door de rivieren bepaald. Of deze grens dezelfde is geweest als de oude noordelijke grens van de diocesen Colonia (Keulen), Tungris (Tongeren) en Tornacus (Doornik), die uit de Romeinse tijd dateerde, wordt betwijfeld, hoewel het niet onmogelijk is. Er zal zeker tijdens de Romeinse overheersing een grens geweest zijn die hen van de civitas Batavorum scheidde, maar tussen het te gronde gaan van deze civitas en de stichting van het Utrechtse bisdom liggen bijna drie eeuwen (S. Muller, De kerkelijke indeeling omtrent 1500 blz. 47, 48). Het oostelijke deel van het oude Teisterbant vormde het decanatus Tylensis, dat tevens het archidiaconaat uitmaakte van de proost van Tiel, die in 1314 met zijn kapittel naar

Arnhem verhuisde en sedert hiernaar heette. Het omvatte aan de n.w. zijde nog de parochies Ravenswaay, Avezaath en Zoelen. Culemborg behoorde tot het aartsdiakonaat van St. Marie te Utrecht (Moll, Kerkgeschiedenis. II. I. blz. 317) en Beesd was sedert 1244 een bezit van de abdij van Mariënweerd, zonder daarbij geïncorporeerd te zijn. Van het dekenaat Velua maakten Rijswijk (onder Oudmunster waarschijnlijk als dochterkerk van Wijk bij Duurstede), Opheusden, Randwijk, Heteren en Driel deel uit. Huissen behoorde met Malburgen tot het aartsdiakonaat Emmerik (Joosting en Muller I. 2 blz. 88).

Tot het dekenaat Batua, dat onder de domproost of aartsdiaken van St. Maarten stond, behoorden Maurik, Eck, Ingen, Ommeren, Lienden en Kesteren. Bij de nieuwe

kerkelijke indeling in 1559 kwamen de Betuwe en aangrenzende gebieden aan het aartsbisdom Utrecht en werden in de dekenaten Culemborg en Elst ingedeeld. Wat de protestante kerken betreft, in de XVIIIde eeuw behoorden de graafschappen Culemborg en Buren tot de classis Buren van de Zuid-Hollandse synode. Beesd ressorteerde onder de classis Zalt-Bommel van de Gelderse synode, Over- en Neder-Betuwe onder de classis Tiel van laatstgenoemde synode.

Kloosterstichtingen.

Aan kloosters schijnt deze streek niet bijzonder rijk te zijn geweest. Verreweg het oudste en belangrijkste is de Premonstratenzer abdij Mariënweerd geweest, in 1129 gesticht. De overige conventen, merendeel door Franciscanessen van de Derde Orde bewoond, zijn veelal in de loop van de XVde eeuw gesticht. Culemborg bezat behalve het klooster Mariëncroon, nog een convent van de Kruisheren of Sepulchrijnen, het Jerusalemklooster. Het St. Barbaraklooster te Buren ontstond in 1420, het St. Elisabethklooster in Huissen in 1448. Een ander St. Elisabethklooster in Eimeren bij Elst, omstreeks 1493 door brand geteisterd, is in 1588 verwoest. Een verhoging in het terrein bij de boerderij ''t Klooster' herinnert nog aan het verdwenen gebouw. Te Rijkerswoerd tussen Elst en Elden stond een aan de H. Maagd gewijd klooster in 1470 vermeld. Kort na 1571 werden de laatste nonnen verplaatst naar het klooster te Huissen, dat toen buiten het gebied der Verenigde Provinciën lag (Monast. Batav. I. blz. 69-70. Suppl. blz. 49). In 1812 is de kapel afgebroken. Tenslotte was er te Opheusden het klooster Mariëngaarde na 1480 ontstaan.

Hervorming.

In Gelderland heeft de nieuwe leer slechts langzame vorderingen gemaakt. Karel van Gelder bleef tot zijn dood toe in 1538, katholiek en zijn opvolger, Willem van Gulik, die slechts tot 1543 regeerde, was eerst bedekt, later openlijk een aanhanger van het nieuwe geloof. In 1559 kunnen de leden van het Hof van Gelderland nog aan Philips II mededelen, dat 'Loué soit Dieu, la religion anchienne catholique soit au dict pays en général bien et deuement observée', hoewel zij er aan toevoegen dat door besmetting uit de omringende landen 'journellement quelques ung s'infectent des erreurs et opinions damnées', waaronder leden van de adel (Acquoy en Rogge IV. blz. 174 noot). Eerst na het toetreden van het gewest tot de Unie en sedert graaf Jan van Nassau in 1578 tot stadhouder was aangesteld, kon de verandering van godsdienst in krachtiger mate plaatsvinden. Graaf Jans secretaris, Everhardt van Reyd, meldt in dat jaar, dat overal nog was 'de Misse ende Pausdom in swanck' (Maris blz. 25). Van de Tielse ambtman Dirk Vijgh wordt verteld, dat hij het bravourstukje zou hebben uitgehaald om op één dag alle pastoors uit de Neder-Betuwe te hebben gedwongen hun geloof te verzaken. Vijgh, die zich in 1575 openlijk bij de partij van de Prins van Oranje had aangesloten, maar bijna door Parma naar de Spaanse zijde was overgehaald (Gelre 1933 blz. 37-47), was een autoritaire wildebras

die niet altijd kieskeurig was in de keus van de middelen om zijn doel te bereiken en het is niet onmogelijk dat hij door intimidatie of bedreiging enkele geestelijken tot geloofsafval heeft kunnen dwingen (Geld. Volksalmanak 1844 blz. 67; Nav. 1877 blz. 271). In Kesteren zou de pastoor met al zijn parochianen en bloc naar het protestantisme zijn overgegaan (Nw. Kerkel. Hand. 1878 blz. 87). Ikonoklastische uitspattingen hebben zich alleen maar in 1566 in Elst en Culemborg voorgedaan. Nog in 1608 schreef Prins Maurits aan Hendrik IV van Frankrijk, dat de bevolking o.a. in Gelderland grotendeels katholiek was (Fruin, Tien jaren uit den 80-jarigen oorlog, 6de uitgaaf 1904, blz. 214). Nog in de XVIIde eeuw vond men in sommige kerken altaren opgesteld (Randwijk 1641, Zoelmond 1620). Bedevaarten

werden op enkele plaatsen gehouden en in sommige gereformeerde kerken werd het Avondmaal slechts sporadisch gevierd (Onze Eeuw 1909 I, blz. 93). Tijdens de Franse bezetting in 1672-1674, is de Elster kerk tijdelijk aan de katholieken afgestaan.

Middelen van bestaan.

Guicciardini roemt in de XVIde eeuw de schone en goede weiden bij Rijn, Waal en Maas en verder weet hij te verhalen, dat men vee uit Denemarken naar Gelderland en dan voornamelijk naar de Betuwe stuurde om het vet te mesten. Naast de veeteelt neemt de landbouw hier een belangrijke plaats in. In de XVIIde eeuw bestond hier al tabaksteelt van enige omvang. Een plakkaat van 1647 regelde provisioneel de tienden van tabak. Definitief werd dit in 1669 vastgelegd. Huissen was toen een der centra van de tabaksteelt (Oedin blz. 236). In 1824 was de teelt van tabak bijna verlopen, alleen in Bemmel en Valburg werd nog wat verbouwd. In Parijs zou zelfs 'Tabac Valbourg' verkrijgbaar zijn geweest (Geld. Volksalm. 1862 blz. 15). Zeer hoge prijzen werden voor tabak gemaakt tijdens de Amerikaanse vrijheidsoorlog (1773-1784) en Amerikaanse burgeroorlog (1861-1865). Thans behoort de tabaksteelt tot het verleden. Zeer belangrijk is tegenwoordig de tuinbouw (groenteen bloementeelt onder glas) en vooral de fruitteelt. Plinius vermeldt verschillende soorten kersen, een vrucht door Lucullus uit Klein-Azië naar Italië ingevoerd, en waarvan later in Belgica en aan de Rijn de Lusitaanse variëteit werd geteeld (Bijvanck, Nederland in den Rom. tijd blz. 165). In de XIIIde eeuw was van vruchtbomen nog weinig sprake; fruit voor de tafel van de Gelderse vorst kwam uit Duitsland of uit het Overkwartier (Gelre 1918 blz. 85). Te Arnhem bestond reeds in het begin van de XVIde eeuw een kersenwaag, die vóór de Sabelpoort gehouden werd aan de zijde van de rivier. Pogingen om deze waag naar Elst over te brengen, werden op hoog bevel verijdeld (Taminiau, Geschiedenis van Elst, blz. 99, 100). In 1562 werd de handel in kersen in Amsterdam van zo veel belang geacht, dat op 12 maart van dat jaar een commissie uit het gilde der fruiteniers in die stad met één der burgemeesters en de pensionaris aan het hoofd naar Arnhem reisde, om zich te beklagen over de hoge tolrechten die hier bij de uitvoer van kersen geheven werden, nl. 10 stuivers voor de 100 manden (Geld. Volksalmanak, 1862, blz. 6 noot). Thans maken de sterk gestegen pluklonen, dat de telers zich meer op het kweken van appels en peren gaan toeleggen, waardoor de kersenteelt terrein verliest. Huissen is een centrum voor de druiventeelt. De oudste groente- en fruitveiling in het oosten van ons land, is die in Elst, in 1903 opgericht. Verder zijn er veilingsgebouwen in Huissen, Kesteren, Ressen en Zetten. Het zijn Betuwenaren geweest, die de fruitteelt op het eiland Guernsey hebben ingevoerd (Tijdschrift K.N.A.G. 1938, blz. 669).

Behalve enkele houtverwerkende industrieën te Culemborg en vruchtenconservenfabrieken in Elst en Oosterhout, zijn het vooral steenfabrieken die men verspreid op de uiterwaarden van de rivieren aantreft. In Hulhuizen bevindt zich een scheepswerf.

Krijgsgeschiedenis.

Hoewel de Betuwe, ingesloten door grote rivieren en gemakkelijk onder water te zetten, niet bepaald een ideaal opmarsgebied voor oprukkende legers genoemd kan worden (wat voor hoofdbrekens heeft de Betuwe niet in de laatste oorlog aan onze bevrijders gekost!), toch kan niet worden gezegd, dat aan de streek tussen Lek en Waal alle oorlogsgeweld voorbij is gegaan. Het zijn dan in de middeleeuwen regionale twisten die met de wapens uitgevochten worden. In de XIVde eeuw zijn het die tussen Hertog Reinald III met de Heeckerens en zijn broer Eduard met de Bronkhorsten, die hier de streek onveilig maken. Doornik, Lent en Zoelen werden in

1354 door Hertog Eduard verwoest. Bijna een eeuw later, tijdens het Utrechtse schisma, had de Betuwe te lijden van de invallen van Rudolf van Diepholt, waarbij de dorpen tussen Ingen en Opheusden geplunderd en in brand gestoken werden. In 1427 had tussen Rijswijk en Maurik een gevecht plaats, waarbij de Geldersen werden verslagen en in datzelfde jaar werd door de troepen van Rudolf van Diepholt de abdij van Mariënweerd in de as gelegd. Hetzelfde gebeurde weer in 1493 toen Mariënweerd ‘per illos mallevolos ribaldos de gardia, ductor eorum fuit Gisbertus Pieck’, wederom geplunderd werd. Deze Gijsbertus Pieck uit Beesd stond aan het hoofd van een bende, die in dienst stond van Albrecht van Saxen en zich in deze streken aan plunderingen schuldig maakte. Onrustig was het hier ook gedurende de Gelders-Bourgondische oorlog. Door de Bourgondisch gezinde elect, Hendrik van Beieren, werd de Neder-Betuwe in september 1527 geplunderd (J.S. Theissen, De regeering van Karel V, Ned. Hist. Bibl. 1912. blz. 81). De rijke abdij van Mariënweerd werd door de troepen van Hendrik van Brederode in 1566 en 1567, de genadeslag toegebracht; zij ging ten onder. In de XVIde eeuw zijn het Staatse en Spaanse troepen die elkaar hier beoorlogen. Een poging van Parma in 1590 om het tegenover Nijmegen gelegen Knodsenburg te vermeesteren mislukte, doordat Prins Maurits na het beleg van Groningen te hebben opgebroken en op weg naar Steenwijk na ontvangst van het bericht van Parma's voornemen, onmiddellijk met zijn leger naar de Betuwe was gesneld. In een ruitergevecht tussen Lent en Bemmel werden de Spanjaarden verslagen en Parma werd kort daarop door Philips II naar Frankrijk teruggeroepen. Een maand later was Nijmegen in het bezit van de Prins. Lodewijk's verwerping van het plan Condé, om aan de IJssel aan te vallen, en de aanvaarding van dat van Turenne, maakte dat het Franse leger op 13 juni 1672 de Betuwe binnenviel. De geringe troepenmacht van Wirtz (merendeeld ruiters zonder één kanon), die in allerijl hierheen was gedirigeerd, nadat Montbas zich met zijn troepen op Arnhem had teruggetrokken, kon de overtocht van het Franse leger over de Rijn bij het tolhuis onmogelijk verhinderen. Op 21 juni was de gehele Betuwe in handen der Fransen. In Beesd had een gevecht plaats, eigenlijk maar een huzarenstukje, waarbij de korporaal Herman Fiolette met een handvol mannen enkele gevangenen maakte, doch later zelf werd gevangen genomen.

De XVIIde eeuw is voor het grootste gedeelte een tijdperk van rust geweest voor deze streek. In de laatste jaren van die eeuw was de Betuwse lucht echter weer vervuld met oorlogsrumoer. De Engelsen die in Nijmegen lagen, ontruimden die stad in de nacht van 7 op 8 november 1794 en trokken in wanorde de Betuwe in. Het in ontbinding verkerende Engels-Hannoveraanse leger trok zich eerst achter de Linge, later achter de Lek terug. Op 16 december was een felle vorst ingetreden die het de Fransen mogelijk maakten op drie plaatsen over de bevroren rivieren de Bommelerwaard in te trekken. De Oostenrijkers die in de Over-Betuwe waren verschenen, werden teruggeworpen over het Pannerdens kanaal. De Engelsen weken tot achter de IJssel en verlieten ons land. De weg naar Holland lag voor de Fransen open (T.H. Colenbrander, De Bataafsche Republiek, Ned. Hist. Bibl. 1908, blz. 41, 44, 45). In het laatst van december 1813, toen de Fransen al begonnen ons land te verlaten, maakte een detachement Kozakken, dat uit Duitsland komende zich voegen moest bij het leger van Von Bülow dat verondersteld was te zijn in de Betuwe, deze gehele streek onveilig. Von Bülow bevond zich echter in Brabant en het duurde geruime tijd, voordat hen nadere bevelen konden bereiken, doch de Kozakken schijnen

niet meegewerkt te hebben om bevelen te ontvangen. Zij waren over Nijmegen de Betuwe ingetrokken en bereikten op 16 januari Varik. In verscheidenen dorpen waar zij zich ophielden, maakten zij zich

schuldig een stroperijen, eisten zij levensmiddelen en wijn en deden zij de bevolking op allerlei gebied last aan. In Beesd bleven zij maar kort omdat zij daar werden afgekocht. Tenslotte konden zij op 14 april worden overmeesterd en naar 's-Hertogenbosch worden overgebracht (De Tijdspiegel 1900 III blz. 1-16).

Had de Betuwe in de Meidagen 1940 betrekkelijk weinig van de oorlog te verduren gehad, anders werd dit bij de bevrijding. Op 20 september 1944 hadden de Geallieerden de beide bruggen over de Waal bij Nijmegen onbeschadigd in hun bezit gekregen, zowel als het z.g. werk beneden Lent. Op hun weg naar Arnhem, ter ontzetting van de in de omgeving van die stad gelande parachutisten, ontmoette de garde pantserdivisie veel Duitse tegenstand. Ten zuiden van Ressen en Bemmel werden de Engelsen tegengehouden en moest de infanterie te hulp worden geroepen. Op 22 september gelukte het aan de 43ste divisie bij Ressen door te breken, doch tegenover Elst werden de Britten weer tegengehouden. Een gemengde kolonne van lichte gevechtswagens en infanterie van het Dorsetshire regiment kon in meer westelijke richting doorbreken en in kontakt komen met de op 21 september bij Driel gedaalde Poolse parachutisten. Hoewel de 43ste divisie bij Bemmel en Elst enige terreinwinst kon maken, bleek het onmogelijk om door te stoten tot Arnhem. Hierdoor mislukte de grote opzet van deze operatie en moest de Britse 1ste Airborne divisie bij Oosterbeek aan haar lot worden overgelaten (Onderdrukking en Verzet IV, blz. 718-719).

SChuttersgilden.

Schuttersgilden komen ten noorden van de grote rivieren maar heel weinig voor. In dit gebied zijn het slechts Doornenburg, Huissen (twee, resp. van 1411 en 1661) en Gendt (1875), die nog een dergelijk gilde rijk zijn. In Huissen (oud Kleefs gebied waar geen processieverbod van kracht is), treden de gilden ook nog op bij de voornaamste kerkelijke feesten, zoals bij de jaarlijkse Sacramentsprocessie, de z.g. Stadsomdracht (J.A. Jolles, De Schuttersgilden en Schutterijen van Gelderland, Gelre 1931. blz. 1).

De monumenten.

Op architectuur-historisch terrein geeft het gebied uit verschillende perioden van het Romeins tot in de XVIIde-XVIIIde eeuw belangwekkende specimina te zien. Na de XVIIde eeuw zijn er weinig hoogtepunten te vermelden met uitzondering van het geheel verwoeste Huis te Hemmen dat in 1757 herbouwd is in de trant van A. Viervant en waarover helaas geen gegevens meer te achterhalen zijn.

Door de oorlogshandelingen in de zware winter 1944-45 is veel verloren gegaan en veel zwaar beschadigd. Verloren ging het Huis te Hemmen, kerk en huizen in Huissen, de torens van Ochten, Randwijk, Opheusden, de kerk van Kesteren; zwaar tot licht beschadigd werden de kerken van Bemmel, Ressen, IJzendoorn, Elst, Gendt, Heteren (toren), Randwijk en Opheusden, talrijke boerenhoeven in het gebied bij

Elst en Gendt, de Doornenburg en de toren van Poelwijck bij Gendt. De beschadigingen zijn thans vrijwel alle hersteld en doordat bij vele dezer restauraties bodemkundig onderzoek mogelijk was, is onze kennis op verschillende punten met verrassende vondsten uitgebreid. Tot de meest onverwachte vondsten behoren wel de grondslagen van twee achtereenvolgens gebouwde Romeinse tempels onder de huidige kerk te Elst, waarover elders uitvoerig verantwoording is afgelegd en reconstructies zijn gepubliceerd. Onze kennis van het Romeins in Nederland is daarmede op onovertroffen wijze verrijkt. Ook het oudste middeleeuwse restant in dit gebied kwam daar aan het licht in de vorm van de grondvesten van een eenbeukige kerk wellicht uit de VIIIde eeuw, en in de Xde

eeuw uitgebreid met een crypt naar aanleiding van de verheffing van de relieken van de H. Werenfried.

Verschillende rechtgesloten koren aan pre- en vroegromaanse kerken werden hier als elders langs de grote rivieren getraceerd bij opgraafactiviteiten kort na de rampen. De tufstenen zaalkerkjes van Elst (VIII) en Randwijk (XIII) eindigden in een rechtgesloten, inspringend koortje, dat van Kesteren had een ronde afsluiting en in Ressen (XI) vond men een dergelijk kerkje met een smaller, uitwendig recht, waarschijnlijk inwendig absidiaal koor. Zowel hier als in Kesteren zijn aanwijzingen gevonden die duiden op een ouder, houten gebouw. Van die tufstenen zaalkerkjes is de kerk te Andelst (XId of XIIa) over, die nog in het bezit is van een, hoewel zeer gerestaureerde zuidgevel uit verschillende steensoorten opgebouwd. Dergelijk muurwerk bestaande uit breuksteenmateriaal, vertoont de zuidgevel van de Echteldse kerk, welke deel heeft uitgemaakt van een XIIde eeuwse zaalkerk, die aan de westzijde aanmerkelijk langer was dan de tegenwoordige kerk. In Bemmel zijn de grondslagen gevonden van een driebeukige tufstenen kerk met een halfrond gesloten koor en zijbeuken, eindigend in iets smallere halfronde absiden. In Gendt tenslotte die van een driebeukige kerk met dwarspand en absidiaal gesloten koor.

Versterkte huizen en kastelen.

Van de Middeleeuwen tot ver in de XVIIIde eeuw is het land blijkens de schriftelijke vermeldingen en afbeeldingen gemarkeerd geweest door versterkte huizen en kastelen. Van alle sterkten en buitenhuizen die uit tekeningen van Roghman, de Beyer, Pronk e.a. ons tegemoet treden, zijn slechts de herbouwde Doornenburg en de jongere fasen van de huizen Echteld, Soelen en Kinkelenburg over.

De XVde eeuwse overblijfselen in de vorm van een poorttoren van het Huis Poelwijck te Gendt, gaven aanleiding tot een bodemkundig onderzoek, waarbij de grondvesten van twee woontorens aan de dag traden, waarvan de oudste vergelijkbaar is met het oudste gedeelte van de grondvesten van de Kinkelenburg. Geen spoor echter meer van belangrijke huizen als de Park te Elst, de Pollenbeering te Bemmel, beide als XVIde en XVIIde eeuwse huizen afgebeeld, van een middeleeuws huis ter Leede, en zovele andere huizen. Daar staat tegenover de middeleeuwse vorm van het woonblok van de Doornenburg met de uitgestrekte voorburcht, waarvan het hoofdgebouw en de toegangspoort na verwoesting volgens de opmetingen van de eerste restauratie kort vóór 1940, herbouwd zijn.

In Culemborg werden sporen van het vroeg XIVde eeuwse kasteel van Hubert II aan het licht gebracht, waartegen de stadsmuren werden opgetrokken. Onze kennis van middeleeuwse sterkten in dit gebied moet hiertoe voorlopig beperkt blijven.

Kerkelijke architectuur.

De kerkelijke architectuur had zich inmiddels reeds ruim ontwikkeld, getuige de forse XIIde eeuwse torens van Dodewaard en Beusichem en de bescheidener torens

van Ressen en Bemmel. Dankzij restauratie na oorlogsschade trad het romaanse schip van Ressen duidelijker aan het licht, het was rijker gedecoreerd en gerythmeerd dan de wat oudere zijmuren van de kerken van Andelst en van Echteld. Van de laatste kon door een proefgraving de westelijke beëindiging van de onderbouw worden vastgesteld en de grondslagen van de toren, die op de hoeken gesteund werd door haakse beren. Ook de merkwaardige dunwandige toren van Dodewaard op een rechthoekige grondslag heeft oorspronkelijke steunberen gehad tegen de westzijde. Te Gendt werd ten westen van de fundering van een driebeukige kerk de grondslag van een vroeg middeleeuws langwerpig gebouw blootgelegd op kwartsiet

gefundeerd. De schenkingsgeschiedenis van Gendt aan de abdij Lorsch reikt tot in de hoge middeleeuwen. Vertoont de Romaanse architectuur in dit gebied geen afwijkende kenmerken van de midden-nederlandse in die periode, in de gotische bouwkunst zijn hier invloeden te bespeuren enerzijds uit de Nederrijnse centra, anderzijds uit de Hollandse en Brabantse school. Evenals in de meer westelijke provincies is in het westelijk deel van de Betuwe het houten tongewelf gebruikelijk over schip en zijbeuken, de laatste soms niet van een gewelf voorzien, doch alleen van een open kap, zoals in Buurmalsen en Zoelmond tot in de XVIIIde eeuw het geval was. Te Lienden en Ommeren moet aanvankelijk zelfs de kap over het schip open geweest zijn. De tongewelven in Beusichem en Tricht vertonen een tussengording zoals in Brabant in de XVde eeuw reeds algemeen voorkomt.

In het oostelijk gedeelte van het gebied is het stenen gewelf de meest voorkomende afsluiting geweest gedurende de gehele XVde eeuw, voorafgegaan door het koor van Herveld, dat nog wel XIVde eeuws te dateren is; de gewelfribben komen daar neer op kapitelen met bladwerk aan stengels die rond de hals van het kapiteel lopen. In de loop van de XVde eeuw zijn bij vernieuwingen van de koorpartijen deze meestal ingewelfd; gedateerd zijn die van Ressen (1439) Andelst (1440) en Slijk Ewijk (wellicht 1450-'70), alle in het oostelijk gedeelte gelegen. Westelijker is de datum bekend van het herbouwen van het schip te Ingen (1493-'94), waarna het koor eveneens met netgewelven gedekt werd; verwant is de inwelving van het nabijgelegen Eck en Wiel, dat daarom ook omstreeks 1500 te dateren is. Ook de kerk van Maurik kreeg gewelven in het koor, evenals de kerken van de beide Avezathen, die de meest westelijke overwelfde koren bezitten (met het juist buiten het gebied gelegen Leerdam); het midden van de XVIde eeuw bracht de in steen overwelfde herbouw van het schip van de kerken van Opheusden (1524) en Zoelen (1545) mee. De laatste vernieuwing betekende een zich opnieuw aansluiten bij de Nederrijnse mode, in een plaats waar men zich reeds in het midden van de XVde eeuw door de torenbouw naar deze school gericht had. De rijzige toren immers vertoont de indeling met sokkel en holgeprofileerde nissen, die wij uit de Opper-Gelderse torens kennen, waar zij met rijkere traceringen versierd zijn. De bovenste geleding vertoont bescheiden overhoekse verjongende steunberen, zoals die ook toegepast zijn aan de toren van Zoelmond; de laatste is wellicht reeds in 1420 verrezen. Een bekleding met tufsteen, in het Nederrijnse gebied gebruikelijk, zien wij in de Betuwe aan de toren van Lienden, die ook in de traceringen meer verwantschap vertoont met de duidelijk in de Nederrijnse school behorende toren van de St. Maartenskerk te Tiel, waaraan in 1440 opnieuw begonnen werd en die op zijn beurt sterk gelijkt op die van Doesburg uit 1425[6].

Nederrijnse eigenaardigheden, zoals het zonder kapitelen overgaan van scheibogen in pijlers, zien wij eveneens meest in het gebied oostelijke van Maurik, n.l. te Buurmalsen, Kesteren en Zoelen, Lienden, Herveld en Elst; ook in Maurik zelf waar het schip reeds onder Hollandse invloed met houten gewelven gedekt is zijn de pijlers niet bekroond door kapitelen. In de meeste kerken in het westelijk gedeelte daarentegen worden de scheibogen gedragen op ronde zuilen naar Brabants-Hollandse gewoonte. Sterk Nederrijns wederom doet de constructie aan, waarbij een gedeelte van een pijler of zuil boven de aanzet van de scheiboog aan de schipzijde doorloopt om hogerop de aanzet van de gewelven of de muurstijlen van de houten kap te dragen zoals in de kerken van Rijswijk (stenen gewelf), Lienden in de vroegere toestand

met houten kap, in Huissen (stenen gewelf) en fraai uitgewerkt in Zoelen, waar de profilering van de muraal in de pijlers doorloopt; doch dan is ook het midden van de XVIde eeuw bereikt.

Op zichzelf staat de detaillering van het schip van de kerk te Elst, dat in zijn toren de grote Nederrijnse torens tracht te evenaren (Emmerik, Aldegundis). In de middenen zijbeuk dragen kolonetten tegen de pijlers, respectievelijk tegen driezijdige uitmetselingen, de aanzetten van de netgewelven. Aan de achthoekige lantaren van de toren komen dergelijke kolonetten voor waarop grote heiligenfiguren onder baldakijns gestaan hebben. Een en ander moet omstreeks 1484 ontstaan zijn, blijkens een datum op het zuiderportaal. Van de sculpturale versiering was in 1944 nog één beeld in sterk geschonden staat over.

Een zeer late uitloper van de gotiek vormt de kerk van Ravenswaay, die in 1644 herbouwd werd na schade in 1573 opgelopen; de gotische principes van stenen overwelving op muurschalken met kapitelen en steunberen dienden als grondslag. De wijze van uitwerken der details echter verraadt de late bouwdatum. Overigens schijnt geen enkel dorp in dit gebied tot bouwplannen gekomen te zijn voor de XIXde eeuw. In 1825 verving men de gotische kerk van Beesd door een groot zaalvormig gebouw, waarna ook Acquoy tot afbraak overging van de reeds in de XVIIIde eeuw ontluisterde laatgotische driebeukige kerk. In 1829 was in het nabije Rhenoy een kleine zaalvormige R.K. kerk gebouwd.

Beeldhouwwerk.

De qualiteit van de gotische kraagstenen met figuraal beeldhouwwerk in de kerken steekt in het algemeen niet uit boven het peil van handwerkskunst; de beste vindt men in Lienden en Maurik. Ook de grotere kerken als te Culemborg, Buren en Opheusden bezitten nauwelijks enig beeldhouwwerk buiten XVde eeuwse zeer geschonden epitafen en grafzerken van goede qualiteit uit de XVIde en XVIIde eeuw en een enkele tombe uit de XVIIIde eeuw zoals te Culemborg.

Muurschilderingen.

Wel zijn talrijke kerken met muurschilderingen versierd geweest. Veel hiervan is verloren gegaan of opnieuw overgewit, na in de XIXde eeuw ontdekt te zijn. Tot de ontdekkingen van de laatste decennia behoren de grote en mooie votiefvoorstellingen in de kapel van Van Bemmel-Vaeck te Bemmel; ook in de kerk te Ingen zijn bij de restauratie de decoratieve schilderingen voor zover nog aanwezig hersteld. Vroeger ontdekte schilderingen bevinden zich te Maurik en Tricht. Merkwaardig en van goede qualiteit bovendien is de schildering in het huis Slotstraat 10 te Culemborg, die blijkens de wapens aangebracht is door de drost Sweder van Culemborg in het derde kwart van de XVde eeuw in een als kapel gebruikte ruimte van zijn woonhuis.

Boerderijen.

De Betuwse boerderijen vertonen het halletype; de eenvoudigste worden gedekt door een zadeldak met afgewolf eind aan de voor- en achtergevel (Ommeren, Lienderveldsestraat 1 en Lienden, Boyerstraat 4). Tegen de voorgevel ligt het woonvertrek, dat bij Boyerstraat 4 van buiten af toegankelijk is, bij Lienderveldsestraat 1 is er een gang naast die naar de keuken leidt, welke achter de opkamer, links van de gang is gelegen. De woning naast de deftige boerderij Kapel Avezaath 243 heeft ook alleen een woonkeuken met opkamer. Bij uitbreiding van het voorhuis wordt dit ook door een apart zadeldak gedekt tussen topgevels, of minder kostbaar onder een schilddak, dat in de XVIIIde eeuw boven de vensters van de begane grond nog ruimte laat voor lage vensters op de zolder (Zoelen, B 775 uit 1723). Op de duur wordt het dwarshuis geheel representatief en krijgt een doorlopende gang naar de in het schuurgedeelte ingebouwde keuken en spoelplaats. Achter de kamers loopt haaks op de gang

de trap naar de zolder, die verlicht wordt door vensters in de topgevels of, bij een schilddak in de voorgevel; soms zijn de vensters zowel in de top, als in de voorgevel (Kleine Haag, Buren). Het overstekend schuurdak boven de inrit aan de achtergevel komt alleen in het westelijk gedeelte van de Betuwe voor: Kapel Avezaath 143; deze boerderij heeft ook de voor dit westelijk gebied karakteristieke bergschuren, een hooiberg, in welks begane grond eventueel met aanbouwen wagens geborgen kunnen worden. De deftige boerderijen liggen in de XVIIIde eeuw dikwijls in parkachtige tuinen aan de weg; opmerkelijk is de voorliefde voor bruine beuken bij de ingang of op het gazon.[2.3.4.5.]

Eindnoten:

1. Omtrent de ligging van Castra Herculis: Byvanck, blz. 619, 654, 667: ergens in de (O). Betuwe; F. Kroon, Tijdschr. K.N.A.G. 1935 blz. 328: bij Nijmegen; J. Schoon, Ibid. 1937 blz. 679-681: in de nabijheid van het verdeelpunt van Rijn en IJssel; W.J. Boom, Tijdschr. v. Gesch. 1940 blz. 407-408: op den Eversberg te Millingen; H. Hardenberg, Die Haghe 1942 blz. 162: bij Doornenburg, evenals Ramaer, Berigten v.h. Hist. Gen. VI 1859 blz. 78. Ook wordt gedacht aan de omgeving van Herveld en Zetten (Oudheidk. Mededel. XXX 1949 blz. 70).
6. Herma M. van den Berg, Hollandse en Nederrijnse invloeden in de 15de eeuwse bouwplannen van de Maartenskerk te Tiel, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1963.
2. Vergelijk A.W. Byvanck, Voorhist. en Romeinsche Oudheden, Oudheidk. Jaarb. IVde serie 1941, blz. 3-6; id., Nederland in den Romeinschen tijd 1943; P.J. Blok en A.W. Byvanck, De Romeinsche tijd en de Frankische tijd; A.A. Beekman, De gewesten van Noord- en Zuid-Nederland Geschiedk. Atlas van Nederland resp. 1929 en 1932; L.Ph.C. van den Bergh, Handb. der middel-Nederl. geogr. 3e druk 1949; A.H. Martens van Sevenhoven, Eenige opmerkingen over de vorming van het graafschap Gelre, Gelre 1933, blz. 1-22.
3. J.E.A.Th. Bogaers, De Gallo-Romeinse tempels te Elst in Over-Betuwe, diss. Nijmegen 1955.
4. P. Glazema, Oudheidkundig Onderzoek van Middeleeuwse kerken in de Provincie Gelderland, Akademiedagen, III, 1950; dez., Oudheidkundig onderzoek in de provincie Gelderland, Gelre 1951.
5. vgl. J.G.N. Renaud, Kastelen in het rivierkleigebied, Bulletin K.N.O.B. 1958, blz. 115.

Beesd

Tot de tegenwoordige gemeente Beesd, samengesteld uit het vroegere ambt Beesd en Rhenoy, de in 1726 van dit ambt afgescheiden heerlijkheid Mariënweerd en de voormalige baronie van Acquoy, behoren de dorpen Acquoy, Beesd en Rhenoy.

Acquoy

Het dorp is gelegen op de noordelijke oeverwal van de Linge. De bebouwing heeft zich geconcentreerd aan de landzijde van de Lingedijk. De evenwijdig hieraan lopende achterweg, die aan beide einden van de dorpskom vorksgewijs op de dijk aansluit, is vrijwel onbebouwd. Qua aanleg vertoont Acquoy grote overeenkomst met het naburige Beesd en Rhenoy, waar eveneens de gerekte vorm van stroomruggen tot een gestrekte dorpsaanleg hebben geleid.

v.d. Aa 1. blz. 50; A.H. Martens van Sevenhoven, Schets van de gesch. der burgerl. gemeente in Gelderland[+] enz., Gelre XXIV, 1921, blz. 28; Alb. Oltman, De regeering van Acquoy in 1795 en daaropvolgende jaren, Gelre XXVII 1924, blz. 251; van Schilfgaarde, Archief Heeren van Culemborg, 1949, I, blz. XXIII; Arch. Nass. Dom., dl. II, Inv. blz. 124. [+]LITERATUUR

In 1300 voor het eerst vermeld, wordt Acquoy in 1305 genoemd als behorend aan de heren van[+] Voorne of tot de heerlijkheid van die naam. In 1364 verpandt Catherina van Voornenburgh haar huis en burcht te Acquoy voor 10 jaar aan Otto van Arkel (Arch. Culemborg Reg. 209). In 1371 wordt de heerlijkheid door deze gekocht van Godevaert van Loon (ib Reg. 237). In 1417 komt het goed in Culemborgse handen en vererft in 1454 op Jacob van Gaesbeek, die afstand deed door verkoop aan de Boxmeers, waarna de heerlijkheid aan de Montfoirts komt. In 1513 koopt Floris van Egmond Graaf van Buren Acquoy van Jan van Kruiningen, die het van zijn vrouw's zijde verkregen had. Als een bezitting van het Huis Egmond kwam Acquoy met Leerdam in 1551, door zijn huwelijk met Anna van Egmond-Buren, in het bezit van Prins Willem van Oranje, in wiens geslacht de heerlijkheid, tot baronie verheven, tot 1795 bleef. [+]GESCHIEDENIS

Leenroerig aan Holland, was Acquoy sedert 1513 eenherig met het graafschap Leerdam, waarmede het administratief als een schoutambt, één geheel vormde. De baronie werd door de Prinsen van Oranje op ongeveer dezelfde wijze bestuurd als Buren. Vóór 1795 bestond de regering uit een drossaard, die ook de post van dijkgraaf bediende, een schout, zeven schepenen, met de schout de rechtbank formerend; twee heemraden van de Lingedijk en twee ‘waarsluyden’ (buurmeesters), tezamen met de schout het toezicht uitoefenend over de poldermolens, kade, watergangen enz.

Op 9 maart 1795 is de baronie door de provisionele representanten van het volk van Holland, tegelijk met Leerdam, bij Holland ingelijfd, niet zonder protest der bevolking. In 1820 is Acquoy Gelders geworden en bij de gemeente Beesd gevoegd.

HET FORT ASPEREN daterend van 1847, ligt geheel aan de westgrens van de gemeente,+ tegenover het in Zuidholland gelegen stadje Asperen;

+FORT ASPEREN

HET POLDERHUIS van de Polder Acquoy, staat ten oosten van de kerk; volgens het+ bewaard gebleven bestek oorspronkelijk op het terrein van deze kerk. Het is een bescheiden, in 1830 herbouwd rechthoekig onderkelderd gebouwtje, gedekt door een vierzijdig tentdak, waarop een open dakruiter. Het muurwerk is bij de bouw direct bepleisterd, zoals het bestek zegt 'en zo te maken dat het rotsachtig vertoont.' De vergaderruimte is langs een bordes bereikbaar; naast de schouwnis leidt in een kast een steektrap naar de kelder, waar een keuken was. De oostmuur van een voorgaand gebouw moest bij de herbouw blijven bestaan. In de zuidgevel is een cartouche ingemetseld met slecht leesbaar jaartal 16.0.

+POLDERHUIS

De XVIIde eeuwse toestand is te zien op de tekening van de kerk door H. Schouten in het Gem. Mus. Arnhem en de gravure daarnaar pl. II, afb. 3. Bestek in Polderarchief Acquoy.

+ DE TOREN VAN DE HERV. KERK is, door afbraak van de tweebeukige kerk en herbouw van een kleinere in 1844, vrij komen te staan op het ommuurde kerkhof. Hij is schilderachtig gelegen in een bocht van de Lingedijk. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk van de Ned. Herv. Gemeente. Fig. 1, pl. II, afb. 2 en 3; pl. III, afb. 4. +TOREN HERV. KERK

+ Tekening van de noordzijde in kleuren J. de Beyer toegeschr., v.h. coll. d'Acquoy gereprod. in Vijf en Veertig gezichten uit Gelderland, uitg. Gelre 1922, nr. 1, pl. II, afb. 2; hiernaar gravure door C. Philips. +AFBEELDINGEN
Gew. tekening, gezicht van het zuiden door H. Schouten, Gem. Mus. Arnhem en gravure hiernaar pl. II, afb. 3.
+ Joosting en Muller, II, 425; S. Leurs en C.F.X. Smits, Oud Nederl. Bouwkunst, Oud Holland, 1918 en 1920; S. Leurs, Kerktorens in de Kempen, Gildeboek, 1925, blz. 51; E.H. ter Kuile, De torens van Nederland 1946, blz. 71; Duizend jaar bouwen I. blz. 280; Kok, Patrocinia blz. 100. +LITERATUUR

+ De kerk wordt voor het eerst in de ons bekende bronnen in 1395 genoemd in de Domrekeningen. H.J. Kok wijst erop, dat blijkens een voordracht in 1537 (Arch. Nass. Domeinraad II, reg. 1656) het patronaatsrecht van deze kerk in handen van leken was. Blijkens de toewijding aan de H. Catherina, een bij de adel geliefde patrones, zouden de Heeren van Voorne, tot 1371 bezitters van Acquoy, de stichters kunnen zijn (verg. Grote Kerk te Brielle). +GESCHIEDENIS

De oorspronkelijke kerk, waarvan blijkens bovenvermelde afbeeldingen, het schip in de XVIIIde eeuw grotendeels in puin lag, moet een vrij aanzienlijk gebouw zijn geweest. De Teg. Staat, VII, 1749, blz. 509, noemt haar een kruiskerk. Op de tekening van Schouten, die de zuidgevel weergeeft, is een dwarspandachtige uitbouw wel te onderkennen, waarvan echter op de tekening van de Beyer, die de noordgevel afbeeldt, weinig te zien is. Wel was hier een tweede koor. Aan de zuidzijde stond tegen het koor een hoge aanbouw, bijna zonder vensters, vermoedelijk een sacristie met bovenverdieping. Waarschijnlijk heeft een storm in 1674 de kerk in een ruïne herschapen. In het protocol van opdrachten enz. van Acquoy (Recht. archief baronie Acquoy inv. nr. 6), staat in het jaar 1674 opgetekend: ‘Op den 23 juli 1674 is omtrent de clocke tusschen acht ofte negen ure des avents sulcken onweder geweest met hagel, donder ende bliksem ende stortregen ende is alsdan den toorn alhier tot Acquoy affgewayt ende de meeste huysen schadelois omgevallen’. De thans uit twee geledingen bestaande toren was volgens de afbeeldingen in de XVIIIde eeuw nog in het bezit van een derde geleding met galmgaten, die door een tentdak was afgesloten. In 1844 heeft men, wat er van de oude kerk over was, gesloopt en het tegenwoordige gebouw opgericht.

Van 1821 tot 1863 is de kerkelijke gemeente gecombineerd geweest met Gellicum.
In 1956-1958 is de toren onder leiding van architect Onnes gerestaureerd, waarbij hij aan de steunberen voorzien werd van nieuwe pinakels van mergel en de benedenruimte opnieuw werd overwelfd. (Nieuws. Bull. K.N.O.B. 1955, kol. 114; 1957, kol 217).

+ De toren bestaat nog slechts uit twee geledingen en wordt geschoord door overhoeks staande sterk gelede steunberen. Aan de noordzijde verbindt een driehoekige uitgemetselde traptoren met ronde spiltrap de verdiepingen. +BESCHRIJVING

+ Het muurwerk bestaat uit baksteen formaat 26-27 × 5,5, 10 lagen 74 cm. De waterlijsten en toten zijn van tuf, grotere sierende onderdelen, als de afdekking der pinakels, van mergel. +MATERIAAL

De steunberen versnijden bij de eerste cordonlijst. Ter halverhoogte van de benedenste geleding versnijden de beide westelijke beren, die rijker zijn uitgevoerd dan de oostelijke, doch op de daar gevormde afschuining verrijst een prismavormige voortzetting, die geflankeerd wordt door eveneens prismavormige pinakels; bij de cordonlijst wordt

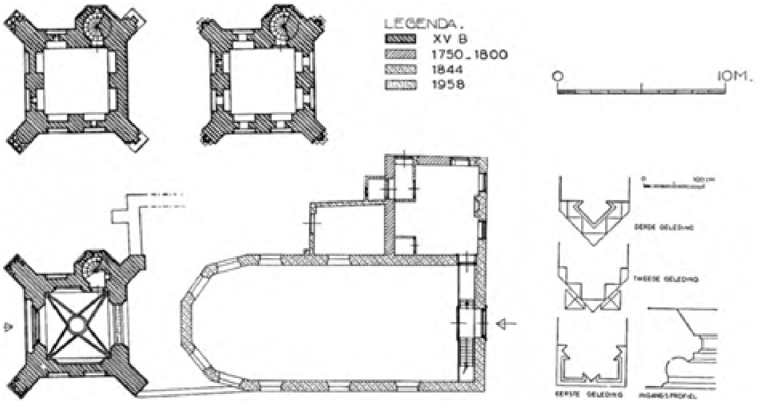

Fig. 1. Acquoy. Hervormde kerk en toren
Details steunberen

het prisma vervolgd in een rechthoekige uitmetseling, beëindigd door een opnieuw drie-zijdige pinakel.

De ingangsnis aan de westzijde heeft een zeer breed holprofiel. Bij de aanzet in de segmentboogvormige deuromlijsting is een band tufsteen ingevoegd, evenals in de boog van de nis tufstenen blokken zijn gevoegd. De zijwanden zijn versierd met telkens twee nissen met smal holprofiel aan de rechte dagkanten; beganegronds zijn zij spitsbogig, op de verdieping korfboogvormig gedekt; in de bogen kleine tufstenen toten. De nissen zetten zich over de traptoren voort. In de tweede geleding is in elke nis een galmgat gebroken, kennelijk na afbraak van de derde geleding van de toren. In de dam van de nissen zijn daar op natuurstenen kraagstenen aanzetten van pinakels te zien, waarvan het doel, ook op de exacte tekening van Schouten, niet zeer duidelijk is. Aan de toren van Michielsgestel, die ook overigens met die van Acquoy te vergelijken is, werden ze door middel van een balustrade met de hoeken verbonden. Voor een balustrade is hier echter geen ruimte gelaten.

De begane grond is overkluisd door een stergewelf; de wanden zijn geleed door zo breed mogelijk tot het gewelf opgaande spitsboognissen. Op de verdieping zijn de wanden, evenals uitwendig, door telkens twee, hier vrij diepe nissen geleed (fig. 1). Over de tweede verdieping ligt een ruw geslagen koepelgewelf.

Door het versieringssysteem van telkens twee nissen en de overhoekse beren is de toren te vergelijken met een door Leurs samengestelde groep in Brabant; de toren van St. Michielsgestel (1449) lijkt voor die van Acquoy het uitvoeriger voorbeeld. De korfboogvormige nissen komen sterk overeen met die van de toren te Asperen.

+ Het ter plaatse van de vroegere zuidbeuk gebouwde zaalkerkje is aan de westzijde vijfzijdig gesloten. De noord en westmuren van de onderkelderde consistoriekamer bestaan uit vrij zwaar oud muurwerk van baksteen, formaat 23-23,5 × 5,5, 10 lagen 66 cm. Peilingen in de grond hebben het verloop van de fundering van de noordbeuk aan de westzijde kenbaar gemaakt (fig. 1). +KERK

Boven de ingang eerste steen: 1844 door J.v. Leerdam, L.D.M. van Son, A. van Stein.

+ De gehele eenvoudige inventaris schijnt in 1844 vernieuwd te zijn, t.w. preekstoel met doophek en overhuifde banken; twee psalmbordjes en één kristal-kroon. Een tweede is blijkens inschrift in 1900 door de glasfabriek Leerdam geschonken. +INVENTARIS

+ De kerk bezit een zilveren avondmaalsbeker op standring met zigzagrand en versierd met een gegraveerde rand van bandmotief, klokken en vruchten-festoenen, pl. CXLII, afb. 394; aan de voet drie verschillende vogels. De beker is gemerkt Dordrecht, S in schild van 1663 (?), meesterteken een adelaar? waarboven twee letters, waarvan alleen de rechtse als H te lezen is. Vergelijk beker te Rhenoy. +ZILVER

+ De door Koning-Stadhouder Willem III geschonken klok, diam. 89,5 cm die een opschrift had: WILLEM REX DE III. 1700, is door de Duitsers weggevoerd. +KLOK VERDWENEN

> + Als afdekking van twee bakstenen borstweringen over een heul in de weg naar Rhenoy, zijn tot 1957, twee, in de lengte doorgezaagde grafzerken gebezigd, afkomstig uit de Ned. Herv. kerk te Gorinchem De opschriften luidden: +GRAFZERKEN
>
> BEGRAAFPLAATS VAN DE WELEERWAARDE HEER IOHAN VAN DOORNIK/IN SYN WEL. EERW. LEVEN PREDIKANT BINNEN DEESE STADT GORINCHEM/IN DEN HEERE ONTSLAPEN DEN 3 JULY 1745.
>
> en:
>
> RUSTPLAATS VOOR DE HEER IOHAN VAN GEENLAND/OUD SCHEPEN EN CAPPETYN VAN DEESER STAT, IS GESTORVEN/DEN 14 NOVEMB. 17.8/EN DEZELFS HUISVROUW MARGARETA 'T HOFF/OVERLEEDEN DEN 26 APRIL 1776/EN BEGRAAVEN.......
>
> Door het Polderdistrict Lek en Linge zijn deze zerken gebruikt voor wegherstel.

VAN DE WONINGEN die zeer schilderachtig de bebouwing van de Lingedijk vormen, zijn vooral van belang de panden Lingedijk 82, 84, 86, op de zijtopgevel, waarin smalle vensters staan, gedateerd 1761. De indeling van nr. 78 is die van een boerderij met opkamer boven een kelder, die in het achterste deel van het woonhuis is aangebracht. Nr. 74 heeft een langgerekt dubbel zadeldak, XVIII.

De boerderij Lingedijk 22 is in 1798 ter plaatse van het Huis Acquoy gebouwd. Lingedijk 115 is een boerderij uit 1810; nr. 113 draagt het jaartal 1845.

Beesd

Het dorp Beesd vormt een gaaf ontwikkeld voorbeeld van het gestrekte dorpstype, dat in het rivierkleigebied is ontstaan. De aanleg van dit dorpstype, wel genoemd het gestrekte esdorp (R.G. den Uijl, Dorpen in het rivierkleigebied, Bull. K.N.O.B., 1958, kol. 105), en bestaande uit twee, in enkele gevallen zoals in Beesd, drie evenwijdige wegen, die vorksgewijs op elkander aansluiten, is mede bepaald door de gerekte vorm van de stroomruggronden, waarop deze dorpen tot ontwikkeling zijn gekomen. De plattegrond van Beesd (fig. 2) verraadt een min of meer planmatige aanleg. De

diepte van de erven varieert tussen 60 en 75 m. De erven, gelegen aan de landzijde van de Voorstraat, lopen door tot een eerste achterweg. De erven, gelegen aan deze achterweg, strekten op tot een tweede achterweg, waarlangs aan de landzijde een derde reeks erven is gelegen, eveneens omstreeks 60 m diep. De hoofdstraat van Beesd, is de evenwijdig aan de Linge lopende en met geschoren linden beplante Voorstraat, die reeds in de XIVde eeuw die naam droeg, pl. IV, afb. 6. Op 26 september 1333 wordt een hofstede vermeld ‘gheleghen tot Beesde an die Vorstestrate tusschen den gasthuse van Beesde enz.’ (Cart. van Mariënweerd blz. 258, nr. 418). Deze bij de kerk ruim 20 m brede dorpsstraat vormt met zijn beplanting een voor het rivierengebied zeer karakteristiek dorpsbeeld.

Fig. 2. Beesd. Plattegrond naar kadastraal minuutplan van 1826

+ Teg. Staat III, blz. 301; v.d. Aa II blz. 233; Römer, Het Hoge Huis te Beesd (1493-1517), Geld. Volksalm., 1857, blz. 42; De Gelderlander, 6 februari 1929; J.L. van der Heijden pr. en J.A.V. Vernooij, pr., De parochie van Heilig Kruisverheffing te Beesd, Leerdam 1948. +LITERATUUR

+ Een weiland te Beesd wordt genoemd onder de goederen, waarvan de abdij Marienwaard in 1129 begiftigd wordt (Oork. St. Utr. nr. 327). Waarschijnlijk is echter juist deze passage eerst na 1224 toegevoegd; in 1244 heeft de plaats stellig een kerk. +GESCHIEDENIS

Beesd telde enkele versterkte huizen, t.w. Hooge-, Lage- en Blauwe Huis, bewoond door leden van het geslacht Pieck, die voortdurend met elkaar overhoop lagen. Walraven Pieck, die aan de zijde van de Geldersen stond, had sedert 1478 bezit genomen van het Hooge Huis, waarop zijn broer Cornelis, die evenals een andere broer Gijsbert, Bourgondisch gezind was, aanspraak maakte. Tot 1492 kon Walraven zich met behulp van de Geldersen handhaven, doch in dat jaar nam zijn jongste broer Cornelis, geholpen door een bende Hollanders, het slot in, en kreeg hij het van Gijsbert in bewaring. Bij deze overval viel Walraven in Cornelis handen. Gijsbert Pieck was een bendeleider, die de streek onveilig maakte, dorpen brandschatte en plunderde, o.a. Mariënweerd. Ten slotte trachtte Karel van Gelder aan deze ongeregeldheden een einde te maken; hij belegerde gedurende zeventien weken te vergeefs het Hooge Huis. Toevalligerwijs kreeg hij Gijsbert Pieck in handen en met deze als gijzelaar, sommeerde Karel, Cornelis hem het huis over te geven, wat deze weigerde, waarop Karel, Gijsbert in Tiel liet onthoofden. Kort daarop werd Walraven, die ‘in een gatt in die muir’ van het Hooge Huis gevangen zat, dood in zijn gevangenis gevonden. Cornelis Pieck kon zijn bestaan nog tot 1511 rekken, in welk jaar Hertog Karel het huis onverwacht met vierhonderd man aanviel en veroverde, en Otto van Haeften als drossaard aanstelde. Deze stak in 1517 het slot in brand, bevreesd dat de Oostfriezen, die Asperen uitgemoord hadden, naar Beesd zouden komen.

Van al die versterkte huizen is niets meer over. Het Hoge Huis is tegen het einde van de XVIIIde eeuw gesloopt. Het gebouw aan de Achterstraat, dat nu nog Hoge Huis heet, moet een bijgebouw geweest zijn. Er staat een monumentale schuur op terp bij uit 1901. Tekening O.I. inkt door P. van Liender, Gem. Museum Arnhem.

Het Lage Huis, Huis aan de Wiel of Wolfswaard, van ouds een Gelders leen, kwam in 1427 aan een Gijsbert Pieck, in wiens geslacht het tot 1731 bleef. (De Wapenheraut, 1897, blz. 37) en is in het begin der XIXde eeuw afgebroken. J. de Beijer tekende het in 1750 (Archief de Poll cat.nr. 1639) als groot huis op T-vormige plattegrond tussen zg. Gelderse gevels en met een zware veelhoekige toren. Een tekening van de zijde van de toren, (Arch. de Poll nr. 1640) uit 1720, zal van de hand van A. de Haan zijn; ets hiernaar pl. IX, afb. 16.

Het Blauwe Huis was waarschijnlijk het oudste der drie huizen; het lag buitendijks aan de Linge en was eveneens een Gelders leen. In 1654 is dit huis verdwenen.

Ingekwartieerde Pruisische troepen plunderden in de nacht van 15 op 16 september 1787 in Beesd en omgeving, meer dan vijftig huizen (van der Heijden en Vernooy blz. 58). Terwijl op 29 november 1836 een hevige storm woedde, brak er brand uit. Verschillende huizen werden in de as gelegd, maar doordat de wind van richting veranderde, werd voorkomen, dat het gehele dorp in vlammen opging. (Leerrede enz. door ds. J.H. Betting, Joh. Noman & Zn. Zaltbommel 1836).
Al in 1329 komt een *gasthuis* voor, vgl. Cartularium van Marienweerd, blz. 223, nr. 348). De abt van Marienweerd was collator van een Gasthuis-of St. Nicolaas-vicarie, waarvan de goederen in 1605 bestonden uit het gasthuis zelf, één paard in Rumpt en een ander in Enspijk (W.v.R., blz. 31).
Op een XVIIIde eeuwse pentekening (zie Herv. Kerk) pl. IV afb. 5 is het aardige raadhuis te zien, dat zich eertijds ten oosten van de kerk heeft bevonden en helaas al lang is verdwenen.

+ TORENROMP. Van de oorspronkelijke aan de H. Petrus gewijde Herv. kerk is alleen de onvoltooide torenromp behouden, aan de noordzijde van de Dorpsstraat gelegen. De toren is eigendom der burgerlijke gemeente, aan de Ned. Herv. gemeente behoort het kerkgebouw. Fig. 3, pl. V, afb. 7. +TOREN HERV. KERK

+ Pentekening in kleuren Holl. school XVIII, Arch. de Poll cat. nr. 1635 pl. IV, afb. 5; id. door N. Wicart, ib. nr. 1634 +AFBEELDINGEN

C. van de Leemkolk, De kerkearmen en vicariegoederen te Beesd, Arch. A.U. XXI, blz. 81; Joosting[+] en Muller, I. 1, blz. 77, II, blz. 425; Post Eigenkerken, blz. 170; Vermeulen, II blz. 25, 32 noot; Maris, blz. 210-213; E.H. ter Kuile, De torens van Nederland, 2e druk 1942, blz. 74, 84; M.D. Ozinga en R. Meischke, Gothische kerkel. bouwkunst, 1953 blz. 45. [+]LITERATUUR

In een door Opperman voor vals verklaarde oorkonde uit 1244 wordt het patronaatsrecht van de[+] kerk te Beesd, dat Hendrik van Kuik in gemeenschap met het kapittel van St. Marie bezat, door deze geschonken aan de abdij Marienweerd. In 1259 wordt het recht patronatus sive personatus van de kerk van Beesd door Otto van Gelre aan het klooster Marienweerd geschonken (Sloet 818). De Utrechtse kerkenlijst van 1395 noemt de kerk te Beesd. In de kerk waren talrijke vicarieën gevestigd, waarvan de oudste in 1361 gesticht is. W.v.R. blz. 30-31; Cart. van Marienweerd nr. 552. [+]GESCHIEDENIS

Het schip van de kerk is in 1825 afgebroken ten behoeve van de tegenwoordige zaalkerk, die evenals te Acquoy vrij van de toren kwam te staan, met de ingang aan de oostzijde. De toren is in 1957-1958 met Rijkssteun gerestaureerd onder leiding van architect A.A. Onnes.

De toren bestaat uit twee door steunberen geschoorde geledingen, waarvan de tweede[+] door een omgang met de thans herstelde balustrade terugspringt. Boven de tweede geleding is de aanzet van een achtkant te zien. Op de XVIII-eeuwse tekening zetten de hoekberen zich als voetstukken van pinakels voort. Wellicht moesten zij, als te Breda of aan de stadhuistoren te Middelburg, door middel van luchtbogen met het achtkant verbonden worden. [+]BESCHRIJVING TOREN

Het baksteenwerk van de benedenste geleding bestaat uit stenen van 27-29 × plm. 7,[+] 10 lagen 81 cm; aan de tweede geleding is steen verwerkt van 23-24 × plm. 5, 10 lagen 66 cm, welk materiaal ook aan het achtkant voorkomt. Speklagen van mergelsteen in de tweede geleding om de zeventien lagen. [+]MATERIAAL

De sterk versnijdende steunberen staan overhoeks. Aan de noordoost-hoek is een traptoren half achtzijdig uitgemetseld tot de tweede geleding, waar hij bekroond wordt door een natuursteenen dekking met hogels, hogerop vindt de trap zijn voortgang in de zuidhoek van de oostgevel.

De benedenste geleding van het torenlichaam is vrij eenvoudig gedetailleerd; aan de noord- en zuidzijde één enkele hoge spitsboognis met dubbelholprofiel aan de dagkant en gevuld met traceerwerk, waarvan alleen de spruitstukken van tufsteen zijn. Aan de zuidzijde vertoont de nis boven de rondbogige verbinding der montants brede visblazen; aan de noordzijde naast de traptoren een vorktracering. De toegangsnis aan de westzijde heeft een breed holprofiel en negblokken van mergelsteen. Bij de restauratie is boven de ingang in het heropende venster, een visblaas-tracering van mergel aangebracht. Het benedengedeelte van de ingang, waar men zandsteen aan verwerkt heeft, schijnt vroeger eens gewijzigd te zijn geweest. Boven de cordonlijst zijn de beren versierd met een rondbogig gesloten spaarveld, waarin een halfhoog bakstenen zuiltje met kapiteel, rustend op een van de grond af opgaande driezijdige uitmetseling van de beer. Rijker van uitvoering dan de benedenste, toont zich de tweede geleding. De wanden worden ingenomen door

telkens vier smalle spitsboognissen met een breed holprofiel. Ook aan alle zijden van de steunberen zijn nissen aangebracht, uiteraard minder diep en met hetzelfde smalle holprofiel van de nissen aan de buitenzijde van de benedenste geleding van de steunberen. In de tweede geleding springen de steunberen tweemaal in, ieder gedeelte nog onderverdeeld door kleine versnijdingen, veroorzaakt door paren driezijdige pinakels, die op de versnijdingen staan. Van de balustrade aan de voet van de tweede geleding waren aan de noordzijde en zuidzijde kraagstenen met de aanzet van een boogfries bewaard, waarnaar het gehele boogfries is vernieuwd.

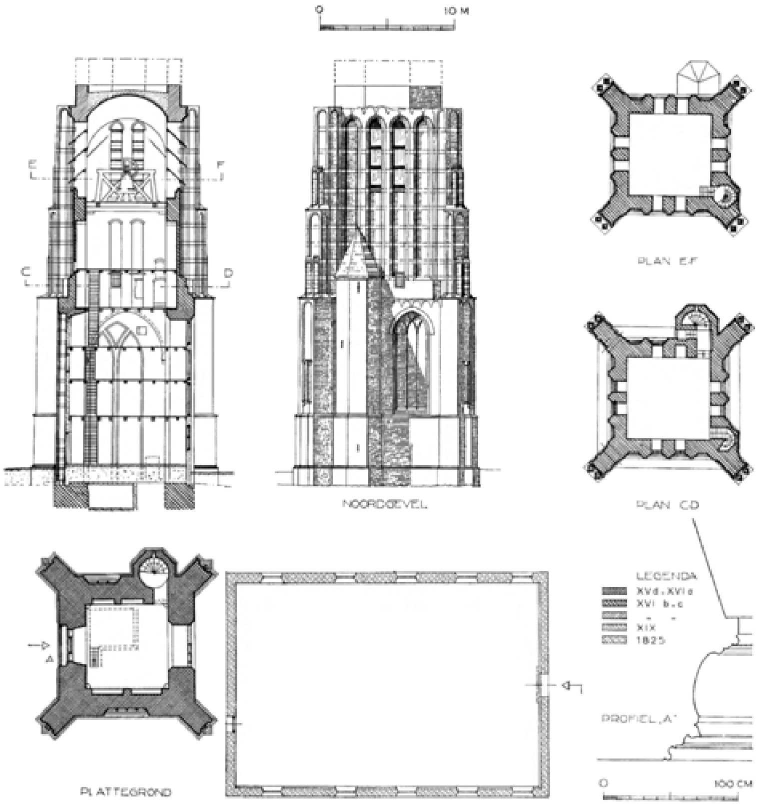

Fig. 3. Beesd. Hervormde kerk en toren

Een dergelijke boogfries op kraagsteentjes loopt aan alle zijden aan de top van de toren. De kraagstenen zijn korfvormig, de beeindiging van de nissen der pinakels op de steunberen is schelpvormig.

De muren van de benedenste geleding zijn versierd met een brede spitsboognis met[+] middenstijl en vork. Op de verdieping zijn de wanden daarentegen doorbroken door telkens twee nissen, ter breedte van de middelste spaarnissen uitwendig, en [+]INWENDIG tot vrijwel de gehele dikte van de muur. Het kruisgewelf over de beganegrond was voor de restauratie slechts in aanzet in de hoeken te zien; daar de kraagstenen niet bewerkt waren, zal het achterwege zijn gebleven, toen de toren onvoltooid werd gelaten. Het is thans wel aangebracht nu het torenportaal als ingang voor de kerk dienst doet. Op de verdieping een koepelvormige sluiting als in Acquoy. Hier zijn evenwel aanzetten van hoektrompen te zien.

De zeer ruim opgezette spiltrap in de noordwand wordt op de verdieping slechts door een in de muurdikte uitgespaarde smalle trap vervolgd. Onder de vloer van de toren, is bij de restauratie een gevangenisruimte te voorschijn gekomen, 2 m vierkant bij 1,80 m lang, door een tongewelf gedekt en langs een gemetselde trap toegankelijk.

> Door zijn zware en verjongende steunberen vertoont deze stoere steenklomp het type van de Brabants[+] Kempense late Gothiek, echter zijn enkele elementen uit de Nederrijnse bouwkunst aan dit bouwwerk te [+]BOUW GESCHIEDENIS onderkennen, zoals de versnijding der geledingen, het oplossen van de muur in nissen en het profiel van deze nissen.
> De tegenstelling van de sober behandelde benedenste geleding met de vrij rijke bovenbouw, maken het aannemelijk, dat de bouw stagnatie heeft ondervonden. Ook het feit, dat hier verschillend materiaal is toegepast, zou hierop kunnen wijzen. Voor de onderste geleding zou dan een datering van eind XVde eeuw, begin XVIde eeuw aannemelijk zijn, terwijl de schelpvormige versiering van de pinakels in de tweede geleding wijzen naar de jaren veertig of het midden van de XVIde eeuw.

Middellijn 123 cm. Opschrift in Gothische letters: SANCTUS PETRUS. VOCOR. ANNO.[+] DNI MCCCCLXVIII. JOHS. ET. WILHELMUS. HOERKEN FRES. ME. FECERT. De punten [+]KLOK tussen de woorden stellen 4-bladige bloemen voor.

De kerk is een gepleisterd bakstenen éénschepig gebouw, waarvan de rechte oostzijde[+] ingangszijde is. Hiertegen is een uitspringend portaal aangebouwd, met boven de [+]KERK ingang het jaartal 1825. Het gebouw wordt gedekt door een met leien bekleed afgeknot schilddak. Het inwendige heeft een gestucadoord gewelfd plafond.

Tot het bezit van de kerk behoren:

Mahoniehouten preekstoel, daterend van de bouw van de kerk.[+]

Orgelkast met een topversiering, vertonend een lier tussen andere [+]PREEKSTOEL muziekinstrumenten,[+] aan weerszijden twee vazen en onderaan een guirlande, XVIIIC. Dit orgel is afkomstig uit de in 1814 opgeheven Franse kerk te Vianen (F.D.J. [+]ORGELKAST Moorrees, Aan de oevers van Lek en Linge. Schoonhoven 1883, blz. 84, 85).

IJzeren kroon, gedeeltelijk groen geschilderd en verguld, met armen waaraan vroeger+ petroleumlampen konden worden opgehangen XIXa. Tevens bevinden zich in de kerk een achttal wandarmen, gelijk aan de armen van de kroon XIXa. +KERKKROON

Groot damast tafellaken met daarin geweven ranken en druiventrossen, een vlammend+ hart met anker en kruis en de woorden van Matth. 26, v. 26 en 27, welke voorstelling tweemaal voorkomt. Volgens het algemeen voorkomen op XIXa te stellen. +AVONDMAALSLINNEN

+ Stel bestaande uit twee schenkkannen met deksel en oor, 33 cm hoog; vier bekers op voet, 18 cm hoog, middellijn 9,5 cm; twee schalen, 25,5 cm middellijn en een schaal, 29 cm middellijn, blijkens de merken Haags werk uit 1824, pl. CLXI, afb. 389. +AVONDMAALSZILVER

+ Twee geel koperen geldbusjes met rood koperen rand, 14 cm hoog, XIX. +GELDBUSJES

+ DE R.K. KERK van H. Kruisverheffing is door Alfred Tepe in de jaren 1876/1877 gebouwd. +R.K. KERK

+ L.H. van der Heyden en J.A.V. Vernooy, De parochie van H. Kruisverheffing te Beesd, 1948. +LITERATUUR

+ De kerk bezit:
Twee (nieuw gepolychromeerde) houten beelden. +BEELDEN
St. Willibrord, hoog 90 cm, in bisschopsornaat, omklemt met de linkerhand de bisschopsstaf en draagt op de rechterhand een model van de Utrechtse domtoren. Bij zijn linker voet een waterkruik, XVIa. Staf, handen en torenmodel zijn van latere datum. Pl. VI, afb. 8. Nat. tent. van oude kerkel. kunst, 's-Hertogenbosch, 1913 nr. 796.
St. Helena, hoog 95 cm, in een lang gewaad, ondersteunt met de linkerarm het kruis, terwijl haar rechterhand een boek tegen het lichaam houdt. Nederrijns XVIa. Pl. VI, afb. 9. Nat. tent. van oude kerkel. kunst, 's-Hertogenbosch, 1913, nr. 797.

+ Tegen de muur van de zuiderbeuk hangt een op paneel geschilderde voorstelling van de Opwekking van Lazarus. Pl. VI, afb. 10. Dagmaat 100 × 132 cm. Kleuren meest grijs en rood. Bloemaert, of diens werkplaats naar Wttewael. C.M.A.A. Lindeman, Joachim Anthonisz. Wttewael, 1929, blz. 98, 99. +SCHILDERIJ

+ Reliekhouder van hout met zilver beslagen, 54 cm hoog. Op een vijfzijdige voet verheft zich een kruis, waarvan de armen een cartouche-vormige beëindiging hebben. Tussen de vier hoeken van de armen zilveren stralenbundels. In het midden van het kruis is een kleiner kruis, waarin een reliek van het H. Kruis in een omlijsting van pareltjes. De reliekhouder is op de voet getekend: J. Snoek fecit Ultraj. 1793. +ZILVER RELIEKHOUDER

+ Verguld zilveren kelk, hoog 28,5 cm, pl. CLXI, afb. 391. Op de voet gedreven voorstellingen van het Lam Gods, de Ark des Verbonds en de Toonbroden. Op de cuppa tussen wijnranken en korenaren, een pelikaan, de Koperen Slang en het Heilig Hart. Gecanneleerde stam. Op de voet is gegraveerd: DEO OFFERT IN ECCL. STAE. CRUCIS IN BEESD JAC. VAN OPLOO CAN. PRAEM. ABBATIAE POSTELL. MISS. A 5 AUG. 1789. OBIIT..... 18.... (de rest is niet ingevuld) J.P.A. VERSCHUYLEN FECIT ANTWERPEN, XIXa. +KELK

Jacobus van Oploo, geb. 12 oktober 1752 te Groot Linth, ontving 19 december 1778 te Antwerpen de priesterwijding, werd op 5 augustus 1789 tot pastoor van Beesd benoemd, en overleed 15 april 1836.

+ Verguld zilveren kelk, hoog 23 cm, pl. CLXI, afb. 390. Op de ronde voet zijn tussen voluten, de Arma Christi gedreven. De cuppa vertoont afwisselend druivenranken en korenaren. Op de voet is gegraveerd OFFERUNT DEO IOANNES ET AGATHA VAN AVESAET, FRATER ET SOROR BEEST 1800. PASTORE J.V. OP LOO. Merken Utrecht, jrl. R van 1800, meesterteken een visje? +KELK

HET LANDHUIS MARIENWAERD, door hoog geboomte omgeven gelegen op de[+] plaats waar eertijds de Premonstratenzer abdij Marienweerd gestaan heeft (naamswijziging had in de XVIIIde eeuw plaats), bevindt zich ten oosten van het dorp Beesd aan de noordelijke oever van de Linge. [+]MARIENWAERD

R.F.P. de Beaufort, De abdij Mariënweerd, Gelre, LVI, 1957, blz. 179-197 met opgave van de[+] voornaamste literatuur; zie ook: Dom. L.H. Cottineau, Répertoire topo-bibliographique des abbayes et prieurés, Macon, 1939, deel II, kol 1757. [+]LITERATUUR
Gew. pentekening door J. Stellingwerf, Arch. de Poll. nr. 1637; id. C. Pronk, 1729, Gem. Museum[+] Arnhem.
In de stichtingsoorkonde (Sloet nr. 240; Oorkb. St. Utr. nr. 327) gedateerd 1129, maakt bisschop[+] Andreas bekend, dat vrouwe Alveradis, weduwe van Hendrik van Cuyk, met toestemming en op verzoek van haar zonen, Godfried en Herman, en van medeeigenaren en tiendheffers, op aandrang van Walter, abt van St. Maarten te Laon, op ‘Herigeri Insula’, een Premonstratenzer klooster gesticht en met goederen begiftigd heeft. De eerste abt was Robertus, in de oorkonde ‘cognatus Regis Angliae’ genoemd. Hij overleed op 29 oktober 1170. Al vroeg kwam de abdij door giften en schenkingen in het bezit van veel onroerend goed, zodat zij spoedig tot grote rijkdom geraakte. In haar goede dagen bezat zij meer dan 2000 morgen land. De proostdij van Koningsveld bij Delft behoorde haar toe en verder verkreeg zij het patronaatsrecht der kerken van Beesd, Boxmeer en Mill. De kerken te 's-Gravenzande en Schiedam werden door Mariënweerdse kanunniken bediend. Mariënweerd was het moederklooster van de abdij Berne in Brabant en van de kloosters Mariëngaard en het vrouwenklooster bij Oldkerk in Friesland. Bij de stichting zou de abdij bevolkt zijn geweest met twaalf kanunniken uit het moederklooster Laon. [+]AFBEELDINGEN [+]GESCHIEDENIS

De ligging van de abdij was wel buitengewoon ongunstig, aan de uiterste westpunt van Gelderland, nabij de grenzen van Holland en aan de bevaarbare Linge. Maar al te vaak is het rijke klooster dan ook als prooi in handen van plunderaars gevallen. In de XVde eeuw o.a. op 7 juli 1427 door de bende van Rudolf-van Diepholt, die de abdijgebouwen in brand stak. Wat nog van het klooster overeind stond, werd op 5 september 1428 verwoest. Wel werd onder abt Dirck Spuelre met den opbouw begonnen, die later onder abt Antonius van den Plancke (1467-1488) werd voortgezet, doch op 5 februari 1493 werd de abdij door de bende van Gijsbert Pieck (zie boven), grondig uitgeplunderd en verwoest. De XVIde eeuw bracht aan Marienweerd de genadeslag. Een korte tijd van opleving onder het goede bestuur van abt Peter van Zuyren, kon de komende ondergang niet keren. In 1566 en 1567 legden de troepen van Hendrik van Brederode Mariënweerd in de as en werden vele kostbaarheden door hen geroofd. Wat van de verbrande gebouwen nog over was, zoals tufsteen, ijzer en onverbrand hout, werd per schuit door Brederode over de Linge naar Dordrecht gebracht. De abt Johan van Hove (1563-1576) werd gevankelijk

naar Vianen gevoerd en kon pas tegen het betalen van een hoge losprijs terugkeren. Het klooster was nu vrijwel onbewoonbaar geworden, en van Hove en zijn conventualen moesten in 1572 onderdak vragen aan de Sepulchrijnen in het klooster Jerusalem in Culemborg. Spoedig daarna trad van Hove af als abt en tot coadjutor werd Frederik van Winssen gekozen, die later tot het protestantisme is overgegaan. Na het doordringen van de nieuwe leer, stelden de kloosterlingen zich in andere Norbertijner kloosters in veiligheid, o.a. in de abdij van Postel in de Zuidelijke Nederlanden. Echter hebben enkelen zich in 1581 in een huis te Beesd gevestigd, waar zij in 1596 nog waren. Na de Reformatie zijn de abdijgoederen als een afzonderlijk vermogenscomplex beheerd, staande onder directie en administratie van Hof en Rekenkamer, daarna van Gedeputeerde Staten van het Kwartier van Nijmegen, die dan ook de rentmeesters benoemden. Kort vóór zijn dood heeft de Prins van Oranje nog het plan gehad, Mariënweerd te kopen. Op den duur bleek het beheer der voormalige abdijgoederen voor het Kwartier grote bezwaren op te leveren, zodat in 1703 besloten werd tot verkoop over te gaan. Om de koop aantrekkelijk te maken, werd met toestemming van de Landschap, bij resolutie van 29 maart 1709, Mariënweerd door de Landdag tot een heerlijkheid verheven met hoge, middelmatige en lage jurisdictie. Eerst op 23 april 1734 werd deze jongste Gelderse heerlijkheid aan A.O.R.F. des H.R. Rijksgraaf van Bylandt verkocht.
Deze liet een huis bouwen, dat gestaan zou hebben op de plaats, waar nu de stal en het koetshuis zijn gelegen. De Teg. Staat (blz. 289) noemt het in 1741 een fraai nieuwerwets herenhuis. Een tekening van Pronk in het Gemeente Museum in Arnhem vertoont een groot huis met twee zadel-

daken. Het is mogelijk, dat het opengewerkte windvaantje met het wapen van de heerlijkheid, n.l. dat van de middeleeuwse heren van Cuyk, dat op het dak van de tuinmanswoning prijkt, van dat huis afkomstig is. Omstreeks 1790 deed de toenmalige heer van Bylandt het statige, nieuwe Mariënweerd bouwen. Door vererving kwam de heerlijkheid in 1944 aan de kinderen van O.M. barones van Verschuer-van Balveren, aan wie Mariënwaerd nog in onverdeeld bezit toebehoort.

+ De abdij moet een vrij groot oppervlak hebben ingenomen, indien wij kunnen afgaan op de aantekeningen van de Culemborger Gerard Vremdt '25 Februari 1573 is Mariënweerd afgebrand. Het begrip van tselve clooster was XIV roede breeder als de stat Bueren'. (Gelre XLIV. 1941, blz. 159). Omtrent de bouwgeschiedenis en de dispositie van de gebouwen zijn maar enkele berichten tot ons doorgedrongen. Zo zou de kerk zich aan de zuidzijde van de eigenlijke abdij hebben bevonden. Er zullen grote stallen voor vee en paarden hebben gestaan, schuren en andere bergplaatsen en er was een kaashuis. In het klooster was een kamer voor de Hertog, de in 1551 vermelde 'harttijgenkamer'; verder worden een ridderkamer en een 'juffrouwencamer' genoemd. Deze laatste zal zich bevonden hebben in het vrouwenhuis, dat ook vermeld wordt. Een enkele maal komt 'onse cleine zael' voor. Tijdens het bestuur van abt Hendrik van Nijmegen (1323-1334) is het dormitorium gebouwd. Boven de grond herinnert ons niets meer aan de eenmaal vermaarde en rijke abdij. Na het bezoek van Brederode's bende, moeten de gebouwen in bouwvallen zijn veranderd. Omstreeks 1590 schijnen nog tufsteen en 'harden steen' van Mariënweerd door particulieren te zijn gekocht. Wat er nog aan muren overeind stond, stortte bij een storm in 1592 ineen. Op de plek waar het klooster gestaan had, werd een boomgaard aangelegd, waarin men in 1629 nog enkele fundamenten van het koor kon zien. Ook wordt nog van stukken muur en fundamenten van kelders in 1661 gesproken. Men heeft nooit getracht door opgravingen een inzicht te verkrijgen omtrent de uitgestrektheid van de abdij en de dispositie van de verschillende daarbij behoord hebbende gebouwen. De abdij was zeer rijk, bezat vele kunstvoorwerpen: +ABDIJ GEBOUWEN

+ Op 12 oktober 1550 werd bij Colijn de Nole besteld: 'een eerweerdich Sacramentshuis, ind sal ons leveren na dye patroen daeraff gemaket is'. Dit sacramentshuis dat geplaatst was in het 'sanctuario van onse koer in die noerdenste sijde an die pieleerde', werd in 1566 door de bende van Brederode vernield (Arch. A.U. XXIII, blz. 338). +SACRAMENTSHUIS

+ Hendrik van Nijmegen zou het koorgestoelte hebben laten aanbrengen, waaraan in 1551 herstellingen zijn geschied, en waarvoor de schrijnwerker mr. Jasper naar Amsterdam gezonden werd om hout te kopen. +KOORGESTOELTE

+ Mr. Cornelissen in Utrecht werd op 30 juni 1550 opgedragen een positieforgel te maken voor de kapel van de abt, en op 1 juli van dat jaar, een tweede orgel van 6 voet' ind sal staen int westen', voor 400 Car. gld. +ORGEL

+ In de kerk was een glas met het wapen der Brederode's en elders in het klooster, vier glazen met het wapen van Hendrik van Brederode met dat van zijn vrouw Amelia van Nieuwenaar, die in 1561 waren opgesteld. Abt Peter van Zuyren gaf op 14 oktober 1546 opdracht aan ‘meister Anthonio Morr, schilder ind borreger binnen Utrecht’ te maken een drieluik: het middenpaneel met de voorstelling van de Herrijzenis Christi, op het rechterluik het portret van van Zuyrens voorganger, Johannes Hoen van+ Kartyls (overl. 1544), en zijn eigen conterfeitsel op het linkerluik. De kosten bedroegen 52 Car. gld. en de abdij leverde het houtwerk. Ook dit vroege werk van Mor ging verloren (Arch. A.U. XXIII, blz. 334).

+GEBRANDSCHILDERDE GLAZEN

+SCHILDERIJ

+ Hendrik I van Engeland, die een verzamelaar van edelstenen is geweest, (Erwin Panofsky, Abbot Suger, Princeton, 1946, blz. 59) schonk bij de stichting van de abdij: ‘quendam insignem et preciosum lapidem Saphirum’, en bovendien gouden kelken en andere kostbare voorwerpen. Ook bezat Mariënweerd later een zilveren reliekhouder in de vorm van een hoofd, waarin de relieken van St. Adrianus waren geborgen, die later naar de Dom in Utrecht (voor de veiligheid!) werd overgebracht en in 1578 aldaar is versmolten. Het was vooral abt van Zuyren, die een groot aantal kelken en bekers kocht o.a. bij zijn zwager Johan Wyntgens te Nijmegen en in Utrecht bij de goudsmid Jelis Janssen van Onkosts.

+PRECIOSA

+ Voor de kerktoren liet van Zuyren in 1549 drie klokken gieten: Jacobus 111 pd., Maria 581 pd. en Salvator 766 pd. Aan Jan Tolhuys droeg hij op voor ‘onsen nijen toerne’ een klok te gieten, die 737 pd. moest wegen.

+KLOKKEN

Bij de stichting van de abdij zou de Engelse Koning ook een kostbare vloer (pavimentum ecclesiae[+] valde notabile et fabrefactum) geschonken hebben, echter is van dit pavimentum noch enig spoor gevonden, noch zijn latere berichten hierover tot ons doorgedrongen.

[+]VLOER

Het enige overgebleven monument is de *grafsteen* van abt Peter van Zuyren, die jaren[+] geleden gevonden werd in een boerderij, waar hij als dorpel dienst deed. Thans wordt hij bewaard in een schuur op het landgoed; 260 × 137 cm. in twee stukken gebroken, kleine beschadigingen aan de rechterzijde, overigens in goede staat, pl. VIII, afb. 13. Het midden van de steen wordt ingenomen door de liggende figuur van de abt, het hoofd rustend op een kussen. De prelaat is gekleed in albe, amict en kazuifel met gaffelkruis. In de linkerhand omklemt hij een kelk met uitgeschulpte voet, waarboven hij zijn rechterhand houdt. Rechts van hem ligt zijn abtsstaf en rechts en links van hem zijn de figuren, resp. van St. Petrus en St. Catharina, beiden met hun attributen als hermen afgebeeld, zodat slechts hun bovenlichamen te zien zijn. Ieder van de beide heiligen draagt op het hoofd een kapiteel tot steun van een hoofdgestel dat het devies VIRTUS PER AERUMNAS draagt, en als omlijsting van de liggende figuur dient. Hierboven is een driezijdig fronton opgesteld, waarin een schelpornament, terwijl op ieder der schuine zijden van dit fronton, met de ruggen naar elkaar toegewend, een gevleugeld kinderfiguurtje is gezeten, ieder een wapen vasthoudend. Aan de voeten van de abt, een mijter benevens twee wapentjes. Onderaan in een cartouche met uitkrullende banden staat in Gothische letters: OBIIT REVERENDUS IN CHRISTO PATER DOMINUS PETRUS ZURENUS/ZUTFANUS HUIUS MONASTERII ABBAS QUI/MULTA ET MAGNIFICA EREXIT AEDIFICIA CUIUS/ANIMA IN CHRISTO JESU IUBILET SEMPER ANNO MVC/LXIII XVIII CALENDAS JANUARII. Voor de wapens zie: A. ten Bruggecate, Herald. gids voor de Goudse glazen, 1949 blz. 9. In januari 1550 had van Zuyren veel blauwe steen en ‘zarricke’ gekocht voor putten en voor een graf.

[+]GRAFZERK VAN PETER VAN ZUYREN

ZEGELS van de abdij vertonen Maria met het Kind, zittend, ook wel met andere figuren daar bij.[+] Veelal de enkele figuur van een abt. Het omschrift luidt meestal: SIGILLUM CONVENTUS INSULA BEATE MARIE VIRGINIS. Ook wel inplaats van CONVENTUS, ABBATIS en een enkele maal de toevoeging ORDINIS PREMONSTRATENSIS. (J. de Fremery, Cartularium van Mariënweerd, blz. 374; Nederlandse kloosterzegels vóór 1600, deel III, afl. XXI, 1950, blz. 9).

[+]ZEGELS

HET HUIS MARIENWAERD, pl. VII, afb. 11 en 12, zal omstreeks 1790 (archiefstukken[+] uit die tijd ontbreken), zijn ontstaan, in de vorm van de noorder-vleugel van het tegenwoordige huis, een strak bakstenen gebouw.

[+]HUIS MARIENWAERD

De gevel, in kruisverband opgetrokken, is met buitengewone zorg behandeld. Messcherp zijn de voegen in de strekken boven de vensters. De gevel bestaat uit een weinig uitspringende middenrisaliet, waarin een voordeur tussen vensters. Naast de middenpartij, zet de gevel zich aan beide zijden voort, met twee venstertraveëen, terwijl ieder der beide, door geblokte, hardstenen pilasters ingesloten hoekvleugels, drie vensters telt. Een houten, driehoekig fronton bekroont het middenrisaliet. Het

heeft indertijd in de bedoeling gelegen deze vleugel met nog een verdieping te verhogen, doch wegens de hoge kosten heeft men deze plannen op moeten geven.

Tegen de zuidzijde van dit gebouw is later een smallere vleugel aangebouwd. De hoofdingang werd van de noordvleugel verplaatst naar de zuidzijde, waar in een uitbouw met ronde hoeken, een voordeur toegang verleent tot een, in die uitbouw zich bevindende vestibule. In de loop der XIXde eeuw is een en ander aan het huis gewijzigd.

+ Van de vroegere abdij zijn slechts kelderruimten over; echter is het onbekend aan welk der abdijgebouwen deze kelders hebben behoord. Zij hebben kruisribgewelven met ± 30 cm brede gotische ribben. +INWENDIG

De bovenkamer in het midden van de noorder-vleugel heeft gecanneleerde pilasters van stucco met Ionische kapitelen en een stucco plafond. In twee kamers van deze vleugel zijn nog marmeren schoorsteenmantels aanwezig uit de tijd van de bouw; één met een medaillon met vrouweportret tussen putti met fakkels. Boven enkele schoorsteenmantels zijn nog behangsels over, XVIIId, voorstellend een allegorische figuur staande op een met festoenen versierd voetstuk. In een salon aan de zuidzijde, enkele portretten in olieverf en een pastel van onbekende meester(s), alles XVIII, leden van het geslacht van Bylandt voorstellend.

+ DE WONINGEN voor personeel van het Huis, aan de oprijlaan vormen een gaaf blok onder één dak, in de ankers gedateerd 1737. +WOONHUIZEN

BOERDERIJ in T-vorm met rieten dak aan de Lingedijk MI, XVIII, met schuiframen met kleine roedeverdeling.

In het dorp staan een aantal T-vormige huizen, uitwendig meest XIX zoals 28, 34 en 55, 73 en 117; een door een dubbel zadeldak gedekt voorhuis hebben 103 en 118. Voorstraat 7 is een aan de dijk gebouwde boerderij op L-vormige plattegrond.

Ter weerszijden van de voordeur van perceel Voorstraat B. 28, bevinden zich twee verweerde zandstenen hermen, waaraan slechts het bovenste gedeelte, ong. 75 cm boven de grond uitsteekt, zodat alleen de bovenlichamen van twee baardige mannen met daaronder een leeuwekop te zien zijn. Deze beide hermen, XVIb, hebben vroeger deel uitgemaakt van een schouw uit het afgebroken Lage Huis.

> + Beesd was reeds in 1318 in het bezit van een windmolen (Cart. v. Marienweerd nr. 166). Ook in de jaren 1340 en 1343 wordt de molen vermeld 'tusghen Jan den Koc ende Otto Herbarenszoon van Hokelem, ende tusghen die Linghen'. +MOLEN

DE MOLEN is thans een stenen grondmolen met rieten kap, staande bij de Linge, en gebouwd in 1826 pl. 1, afb 1.

Rhenoy

De gestrekte aanleg van Rhenoy vertoont grote overeenkomst met die van Acquoy en Beesd. Eveneens als in Acquoy maakt één der evenwijdige en vorksgewijs op elkaar omsluitende wegen deel uit van de bedijking langs de Linge.

> + Teg. Staat III, blz. 302; v.d. Aa IX, blz. 429; C. van de Leemkolk, Rhenoy, Arch. A.U. XIII, 1885, blz. 4; Martens, Marken, blz. 171. +LITERATUUR
>
> + Heer Rudolf, gezegd Cocq, ridder, met zijn vier zonen vermeld, had 'die borch tot Renoy' in leen, doch deed hier in 1265 afstand van, en droeg die benevens al zijn (eigen) goed tussen Beesd en Leerdam over aan Graaf +GESCHIEDENIS

Otto van Gelre, in ruil voor drie hoeven te Hiern, Neer- en Opijnen (Leenregister Kwartier van Nijmegen blz. 789). Reinald 1 stelde in 1287 Johan van Herve tot erfkastelein aan op een bezoldiging van 30 ponden, mits hij het slot op zijn kosten met tien gewapenden bewaarde. In de XVIde eeuw bestond het kasteel nog, want tijdens een geschil tussen de Spaanse Koning en Karel van Gelder over Beesd en Rhenoy, waarbij bisschop Frederik van Baden als bemiddelaar optrad, heeft Cornelis van Zevenbergen, stadhouder van Grave, gebruikmakend van de slechte stemming van de bezetting wegens het ongeregeld uitbetalen van soldij, het kasteel ingenomen (A. van Slichten-

horst, Geld. gesch. I, boek IX, blz. 216). In de XVIIIde eeuw heette het Huis te Rhenoy Oudenberch. Het is niet zeker of de stukken van 1265 en 1287 op dit huis of op de borch tot Renoy betrekking hebben. Het huis te Rhenoy was een Zutphens leen. Johan van Arkel gaf in 1234 aan zijn tweede zoon o.a. de dagelijkse heerlijkheid van Rhenoy en Gellicum. Rhenoy was een kerspel met een eigen geërfde organisatie en buurtbestuur, ook toen het met Beesd tot een ambt werd verenigd. Het dorp heeft veel geleden van de watersnood in 1784, maar vooral van die in 1809.

DE HERV. KERK ligt geheel vrij in het kerkhof in de kom van het dorp. Aan de+ burgerlijke gemeente behoort het kleine daktorentje, het schip is eigendom der Ned. Herv. gemeente. Fig. 4. +HERV. KERK

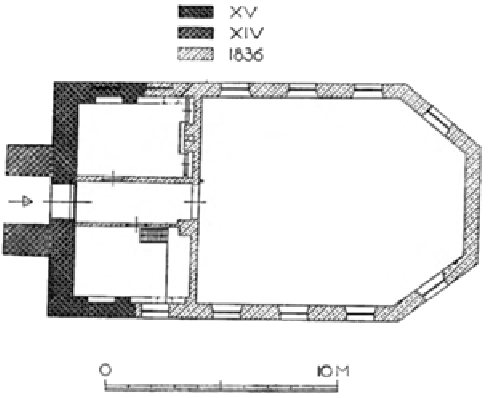

Fig. 4. Rhenoy. Hervormde kerk

Gew. pentekening in kleuren, Holl. school, XVIIIde eeuw, Arch. de Poll, cat. nr. 1644.+ +AFBEELDING

Arch. A.U. XIII, 1885, blz. 37; Joosting en Muller II, blz. 425; Maris, blz. 211, 212.+ +LITERATUUR

De kerk behoorde volgens Joosting en Muller aan de abdij Mariënweerd en komt van 1395 af in de+ Domrekeningen voor. Na de Hervorming werd Rhenoy kerkelijk gecombineerd met Gellicum tot 1631, daarna tot 1642 met Beesd, doch toen weer met Gellicum, waarmede het tot op heden mede verbonden bleef. Bij resolutie van 25 april 1668, verkochten Gedeputeerden van het Kwartier van Nijmegen het recht van patronaatschap van de kerken van Rhenoy en Gellicum, aan de heer van laatstgenoemde plaats. +GESCHIEDENIS

Blijkens een gedenksteen in de oostelijke buitenmuur van de kerk dateert het tegenwoordige bedehuis van 1836. De kerk is in 1950 met Rijkssteun enigszins gerestaureerd (Nieuws-Bull. K.N.O.B. 1949, kol. 173).

De kerk is een eenschepig gebouw, aan de oostzijde driezijdig gesloten en opgetrokken+ uit baksteen, formaat 29,5 × 14 × 6,5. Boven een gedichte ingang aan de oostzijde staat de stichtingssteen met: 'DEN EERSTEN STEEN DEZER KERK IS GELEGD DOOR J.M. WAALDIJK EN M.F. VERSTEGEN DEN 17 AUGUSTUS 1836. +BESCHRIJVING

De westgevel en de aansluitende 3,5 m van de noord- en zuidgevel bestaan uit veel ouder materiaal, 6,5 - 7 × 30-31, 10 lagen 83, wellicht in de XVde eeuw opnieuw

gebruikt. De westgevel wordt geschoord door zeer zware beren, die er echter koud tegen staan, mogelijk resten van een toren. De oude muurgedeelten van noord- en zuidmuur vormen inwendig een hoog opgaande rondbogig gesloten spaarnis en de aanzet van een tweede spitsbogig gesloten nis. Op de oude muren rusten de balken die de dakruiter dragen. De spitsbogige vensters staan alle in het muurwerk van 1836.

De kerk bezit:

[+] Een eikenhouten preekstoel, waarvan de zeszijdige kuip brede toogpanelen heeft met gekartelde omlijsting XVIIA, bijbehorend achterschot. [+]PREEKSTOEL

[+] Eikenhouten doophek met spijlen, die een versiering van bladmotieven hebben, XVII. [+]DOOPHEK

[+] Koperen doopbekken met deksel XVII. [+]DOOPBEKKEN

[+] Gelre XLVI, 1943, blz. XVI; J. Belonje, Twee grafzerken te Rhenoy, Ned. Leeuw 1943, kol 61; [+]GRAFZERKEN

Voor de kansel liggen twee zerken, die kort na 1945 van het kerkhof naar deze plaats zijn overgebracht.

1. 211 (oorspr. 230) × 117 cm. Bovendeel ontbreekt. Op de zerk de figuur van een geestelijke, de handen onder de kin gevouwen; midden op de zerk een driepas waarin een kelk met de hostie; daaronder twee wapens: van Deurne en onbekend: drie roofvogelkoppen met halzen, 1 en 2. Spreukband met: NE INTRES Ī IUDICIUM... CUM SERVO TUOD□N□E. Geheel onderaan een banderol met MEMENTO MORI en een putto met zandloper, steunend op een doodshoofd. Randschrift in gothische letters: SUB... BAT (?)... CORNELIUS A DOERN QUEM (?) PE (?) CHRISTE PRECOR ACCIPIAS JESU FACTY EST PASTOR AN... AETATIS SUE 26 OBIIT AUTEM ANO 1562.

2. Blauwe steen 225 × 126 cm. Middenin een wapen (geblokt St. Andreaskruis?). Op de vier hoeken kwartierschilden met wapens: Van Erp, de Wael van Vianen, Pieck en een wapen met twee ruggelings geplaatste zalmen of barbelen. Randschrift in Gothische letters: HIER LEET BEGRAV□ GOERDT Vā ERP STERF AN^{o} 153. EN JOFFER MECHTELT Vā WAEL SĪJ□ HUYSFRA EN GOERDT Vā ERP HAER BEYDER SOON STERF AN^{o} 1556.

[+] Grote koperen kroon met tien grote en tien kleine armen, voor electrisch licht ingericht, XVII. [+]KERKKROON

[+] Twee psalmborden, gelijk aan die te Acquoy, maar hier met het jaartal 1849. [+]PSALMBORDEN

[+] Een zilveren beker, hoog 16 cm, middellijn 10 cm, pl. CXLII, afb. 395. Bijna het gehele vlak wordt ingenomen door een gegraveerde band van festoenen van bloemen en fruit; onderaan drie vogels. Middenin staat: DEN DRINK BEKER DER DANCK SEGGINGE DIE WIJ SEGENEN, IS DIE NIET DE GEMEENSCHAP DES BLOETS JESU CHRISTI. 1 Cor. 10, v. 16. Op de voet K.V. RENOY, Merken Dordrecht, C in schild van 1648, meesterteken zeer slecht leesbaar. Vergelijk beker te Acquoy. [+]AVONDMAALSZILVER

[+] Een tinnen schenkkan met deksel en oor, hoog 39 cm. Op de buik staat: Voor de Kerk van Renooy 1829. [+]TIN

Twee tinnen borden, middellijn 24 cm en één tinnen bord, middellijn 27 cm met hetzelfde opschrift.

[+] De in 1870 van de gemeente Culemborg gekochte kerkklok, in 1655 door F. en P. Hemony gegoten, is na de oorlog aan bovengenoemde gemeente teruggegeven, in ruil voor een nieuwe klok. Zie beschrijving Culemborg. [+]KLOK

+ DE R.K. KERK van Maria ten Hemelopneming ligt geheel vrij aan de zuidzijde van het dorp aan de weg naar Acquoy. +R.K. KERK

+ De Godsdienstvriend XXVII, blz. 183; J. Kalf, De Katholieke kerken in Nederland, blz. 162; Gelre XLVI, 1943, blz. XVI. +LITERATUUR

De in 1829 gebouwde kerk, is op 6 juli 1831 ingewijd.

De kerk bezit:

Houten altaaropstand met getorste zuilen, pl. IX, afb. 14, boven door een houten+ draperie afgesloten, waaronder het Boek met de Zeven Zegelen. Boven de tabernakel, als vrijstaand beeldhouwwerk, Christus aan het kruis tussen Maria en Johannes; opstand Antwerpens XVIIIa, beelden XVI? +ALTAAROPSTAND

Bijbehorende eenvoudige zijaltaren en witgeschilderde communiebank, waarvan het+ midden wordt ingenomen door een tussen ranken gevat medaillon, waarin een kelk met de hostie; de hoeken van de bank versierd met vergulde bladtrossen. +COMMUNIEBANK

De gestoken houten trapleuning is van ong. 1700. Op de panelen van de kuip (onder+ een dikke verflaag), verschillende voorstellingen van Christus: met de wereldbol, met de Samaritaanse vrouw, het Lam dragend en voor de gesloten deur, waarschijnlijk bij de bouw van de kerk gemaakt. +PREEKSTOEL

Midden XVIIIde eeuws orgel met rococo-ornament, in 1829 op een galerij geplaatst met+ aanvullend ornament, pl. IX, afb. 15. +ORGELKAST

Monstrans, hoog 64 cm, pl. CXLII, afb. 393; terzijde van het rechthoekige aediculum+ waarop een wellicht later toegevoegde gotiserende rand, de figuren van Mozes en Aaron; het geheel overkoepeld door een baldakijn in Lodewijk XIV trant, waarvan gordijnen afhangen, door putti opzij gehouden, XIX. +ZILVER MONSTRANS

Vergulde kelk, hoog 25,5 cm. pl. CLXII, afb. 392. Op de cuppa medaillons met de+ figuren van Christus, Maria en de H. Nicolaas. Op de voet: JOANNES VAN ACQUOI. DOM. GIJSBERTA MEDAM 1829. Volgens de merken Zuid Nederlands. +KELK

Twee koperen kandelaars XVII.+ +KOPER KANDELAARS

Uit het bezit van de kerk bevinden zich als bruikleen in het Aartsbissch. Museum twee zwaar geprofileerde gegoten bronzen kandelaars op drie poten, midden XVI. (Versl. Aartsbisschop. Museum 1935, blz. 7, met afb.).

Bemmel

De gemeente Bemmel is samengesteld uit het voormalige panderambt Bemmel, een onderdeel van het ambt Over-Betuwe, met uitzondering van een tot de gemeente Elst behorend gedeelte van het kerspel Lent, en verder uit een gedeelte van de heerlijkheid Pannerden, t.w. het ten gevolge van het graven van het Pannerdense kanaal geografisch van die heerlijkheid afgescheiden gebied. Tot de gemeente Bemmel behoren de dorpen Angeren, Bemmel, Doornenburg, Haalderen en Ressen en de buurtschappen Doornik, Heuvel, Baai, Bergerden, Houtakker en Buitendijk.

Angeren

Ex. Rom III, blz. 111.+ +ROMEINSE VONDSTEN

Bemmel

De kern van het dorp (fig. 5) lag oorspronkelijk bij de Nederlands Hervormde kerk aan de Waaldijk en werd gevormd door bebouwing rond het kerkhof. De kamvormige aanleg van deze dorpskern, waarbij een drietal wegen loodrecht zijn gericht op de Waaldijk wordt langs de Waal eveneens gevonden in het naburige Gendt en in het westelijker gelegen IJzendoorn. Het centrum van het huidige dorp ligt meer landinwaarts. Het dorp bezat vroeger 'lommerrijke lanen' en een groot aantal kastelen en

buitenverblijven: Pollenburg, Pollenbeering of Bronckhorst, pl. XVII, afb. 34, de Plak, de Leemkuil, Brugdijk, 't Meer, die alle verdwenen zijn. In het schetsboek van C. Pronk, R.P.K. Amsterdam, zijn tekeningen van de Plak, Brugdijk, Pollenbeering en Leemkuil. Voor de Pollenbeering, zie A.A. van Wijk, Geschiedk. aantekeningen der parochie Bemmel, 1923; pl. XVII, afb. 34. Slechts de Kinkelenburg, het Huis te Bemmel en Strijdhagen zijn nog over, het laatstgenoemde huis echter geheel gewijzigd en liggende in een onaantrekkelijke omgeving. Het vroegere Schoutehuis, dat aan de Waaldijk gelegen was en de jaarankers 1622 droeg, is niet lang geleden wegens bouwvalligheid afgebroken.

+LITERATUUR

+ Teg. Staat III, blz. 253; v.d. Aa II blz. 264-265; P.A.M. Kehl, Hist. schetsen van eenige dorpen en kasteelen in Over-Betuwe, 1907, blz. 25-34; A.J.C. Kremer, De vrijheeren van Bemmel in de Betuwe, Alg. Ned. Familieblad, 1892, blz. 61-64, 89-92, 125-132; Martens, Marken, blz. 160-161; J. Wolters, De gemeente Bemmel in het land van Overbetuwe; uitgave Comité Geschied. Bemmel z.j. [1954].

Fig. 5. Bemmel. Plattegrond naar kadastraal minuutplan van 1830

+GESCHIEDENIS

+ In een verdachte oorkonde uit 1178 (?) wordt ‘Bemele iuxta Novimagum’ genoemd, dat Heilwich van Rhenen, zuster van bisschop Godfried van Rhenen van haar vader als bruidschat ontvangt (Oork. St. Utr. nr. 499). Door erfenis en huwelijk kwam Bemmel aan de Graaf van Arnsberg - uit het ge-

slacht van Cuyk - en daarna aan de graven van Bentheim, in welk geslacht het in 1224 vermeld wordt. Vermoedelijk heeft de omstreeks 1332 overleden Jan van Bentheim zijn rechten verkocht aan de graaf van Gelre.

In 1327 komt Bemmel het eerst als ambtsdorp voor. Van 1611 tot 1721 was hier een gerichtsbank gevestigd, die in laatstgenoemd jaar naar Elst is overgebracht.
In de jaren 1794-1795 had Bemmel veel te lijden van Duitse, Engelse en later van Franse troepen (Gelre 1903, blz. 414).
Toen in het najaar van 1944 de Geallieërden Nijmegen vermeesterden, waarbij de Waalbrug onbeschadigd in hunne handen viel, werden Lent, Ressen en Bemmel door hen bezet. De bevolking moest evacueren en keerde in 1945 weer in de van vijanden gezuiverde dorpen terug.
Overstromingen: Geld. Volksalm. 1877, blz. 111, 112; Wolters, blz. 110-114.
Geld. Volksalm. 1877, blz. 144; Exc. Rom. III, blz. 111; Archeol. Nieuws Bull. K.N.O.B., 1957+ kol. 213 (as van Domitianus, Ie eeuw na Chr., Gem. Museum Arnhem). +ROMEINSE VONDSTEN
W.C. Braat, Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd O.M.R.O.L., N.R. XXX, 1949,+ blz. 34-38.

+OPGRAVINGEN

Ten noorden van Bemmel, bij De Heuvel, is een nederzetting door Braat opgegraven. De woningen stonden zonder enige regelmaat bij elkaar en het terrein werd doorkruist door hekken en schuttingen. De vondsten dateren de nederzetting globaal van ong. Ia tot IIId, die vervolgens, al of niet met onderbreking, voortgezet is in de Merovingische tot laat-Karolingische tijd.

DE HERV. KERK ligt geheel vrij in het oude kerkhof op kleine afstand van de Waaldijk.+ Aan de Ned. Herv. gemeente behoort de kerk, aan de burgerlijke gemeente de toren. Fig. 6, pl. XI, afb. 22, pl X, afb. 17. +HERV. KERK

Tekeningen in het schetsboek van C. Pronk, II, 1731 R.P.K. Amsterdam, pl. XI, afb. 21. Pentekening,+ gekleurd 1742 door J. de Beyer Arch. de Poll nr. 1165, en gravure daarnaar S.F.f., 1742, in Het verheerlijkt Nederland enz. 1, 1743. +AFBEELDINGEN
v.d. Aa II blz. 265; Alg. Ned. Fam. blad 1892, blz. 63, 64; Joosting en Muller 1. 2., blz. 102, II. 2.,+ blz. 432; Post blz. 172; J. Wolters, De gemeente Bemmel in het land van Overbetuwe, blz. 65, 134; J. Ypey, Het onderzoek van de Ned. Herv. kerk te Bemmel, Berichten v.d. Rijksdienst v.h. Oudheidk. Bodemonderzoek jaargang. VI, 1955, blz. 95-97. +LITERATUUR
Het vroegste bericht omtrent de kerk is van 5 juni 1277, op welke datum graaf Egbert van Bentheim+ de gift bevestigt, die zijn vader Otto van Bentheim bij zijn intrede in de Duitse Orde had gedaan en waarbij o.m. de kerk met tiend te Bemmel aan het Duitse Huis kwam (Oork. St. Utr. nr. 1940 en 1976). In het formulierboek van bisschop Frederik van Blankenheim (1393-1423) (Muller, Regesten Bisschoppen van Utrecht +GESCHIEDENIS

nr. 1305) is in de aflaatbrief voor de nieuwe kerk te Zuiddorp bijgeschreven 'Bemmel' en 'Sancti Benigni martyris'. Ook de rekening van de officiaal van de Dom van 1484 en 1522 noemt de H. Benignus als patroonheilige (Muller en Joosting lazen hier ten onrechte H. Remigius). De Voorlopige Lijst noemt op gezag van van der Aa de H. Donatus.
De aflaatbrief van Frederik van Blankenheim kan wijzen op vernieuwing i.c. vergroting van de kerk. In de Domrekening van 1395 wordt de kerk van Bemmel met een kleine bijdrage genoemd. In het leenregister van het Huis Bemmel (zie Kinkelenburg) wordt in 1484 tevens de 'kerckgifte ende die vicarie' in leen gegeven aan Gosen van Bemmel, 'grave van Doornick' voor een verzuimd leen, nadat in 1465 Ida van Ambe, huysfrou van Dirx van Monster, wordt genoemd als ontvangster van het leen. In 1550 wordt van de Bemmelse kerk gezegd: 'dat onze kercke die armste kerck is van der Averbetu (Gelre LIV, 1954, blz. 222). In 1595 wordt de kerkmeesters verweten, dat ze de kerk van Haalderen slopen om die 'te Bemmel' te herstellen (Wolters, blz. 134). In 1834 tenslotte werd het schip vernieuwd.

Reeds in 1941 hadden besprekingen plaats omtrent een noodzakelijke restauratie, die echter door de oorlogstoestand niet tot resultaten kon komen. De ernstige schade, die het gebouw tijdens de

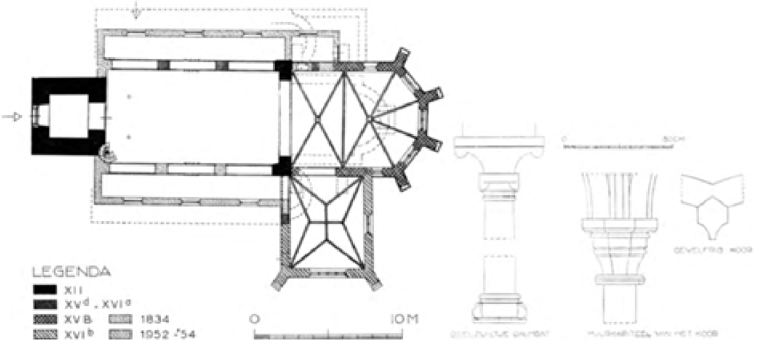

Fig. 6. Bemmel. Hervormde kerk

krijgsverrichtingen in de winter van 1944-1945 had opgelopen, maakte nu herstelplannen urgent. In 1952 werd door architect J.G.A. Heineman begonnen met een grondige restauratie van de drie schepen, koor en kapel, die in het volgend jaar beëindigd werd. Het gebouw werd van de pleisterlaag ontdaan. De in 1834 gemaakte ingang aan de noordzijde werd gedicht en een toegang tot de kerk door de toren werd heropend.
De meest westelijke van de drie traveeën, die indertijd van de schipruimte waren afgescheiden, werden weer bij het schip getrokken, en om bij de twee oude pijlers aan de noordzijde aan te passen, werden die van 1834 van een vellingkant voorzien, die tevens over de bogen werd doorgetrokken. Het gestucadoorde plafond van het schip werd vervangen door een balkenlaag met geprofileerde sleutelstukken. Het gewelf van het koor bleek in dermate slechte staat te verkeren, dat het afgebroken en opnieuw gemetseld moest worden. Het meubilair werd geheel vernieuwd; het koor werd van aldaar staande banken vrijgemaakt en voor liturgisch centrum ingericht en de kapel kreeg een bestemming als consistoriekamer. Op 26 november 1953 kon de kerk worden ingewijd. Daarna is men met de restauratie van de toren begonnen.
Blijkens de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom, uit het jaar 1570, stond er in de parochie Bemmel een kapel ter ere van St. Antonius, waarin een vicarie was gevestigd (W.v.R. blz. 32). Overigens is er van deze kapel weinig bekend (Kok, Patrocinia, blz. 208).

+ Het gebouw is samengesteld uit een tufstenen toren, waar een driebeukig bakstenen schip en een dito, met drie zijden gesloten koor aansluiten. Tegen de zuider-koortravee, een uitgebouwde bakstenen kapel op rechthoekige plattegrond. Schip en beuken hebben een houten zoldering; koor en kapel worden door stenen gewelven gedekt. +BESCHRIJVING

+ Tufsteen met kern van vulwerk, 35-40 × 8-9 cm, 10 lagen, 95 cm. Uitsluitend strekken. +TOREN MATERIAAL

+ De toren bestaat uit vier, maar even inspringende geledingen. Hun wanden worden door spaarvelden ingenomen, die door rondboogfriezen gesloten zijn. Deze spaarvelden zijn in de eerste (alleen oost- en zuidzijde), tweede en vierde geleding door middenlisenen gedeeld, waarvan die van de eerste en tweede geleding niet in het +UITWENDIG

midden staan (vier boogjes westkant, drie boogjes rechts), wegens aansluiting van een voormalig schip tegen de toren. In ieder der vier wanden van de bovenste geleding twee rondboognissen, waarin teruggemetselde gekoppelde galmgaten met tufstenen deelzuiltjes, die op hun kapitelen een impost dragen. Die aan de noordzijde zijn bij de restauratie vernieuwd. De boogjes van de friezen bestaan in de benedenste drie geledingen uit één plaat; in de bovenste zijn ze uit behakte stenen samengevoegd.

In de westzijde van de onderste geleding, ter plaatse van een oudere, door een rondboog gedekte ingang, zijn twee hardstenen deurposten geplaatst met een wat ruw uitgevoerde versiering van diamantkoppen en ruiten, pl. X, afb. 18. De op twee kleine kraagstenen rustende latei draagt het opschrift: WEEST REYN HOVT V ALTYT KLEYN DENCKT OP DIEN DACH DIE NIEMANT VOORBY MACH ANNO 1623. Deze spreuk wordt in het midden onderbroken door een blanke cartouche met omgekrulde randen. De onregelmatige samenvoeging van deurposten en latei, doet veronderstellen, dat deze omlijsting oorspronkelijk niet voor deze ingang is gemaakt.

De toren is afgedekt door een XVIIde eeuwse spits, van vierkant op achtkant overgaand, en met lei bekleed.

De toren is in het bezit van een koepelgewelf over de beganegrond. Doorgang naar+ het schip onder een rondboog op impostlijsten. In de tweede geleding zijn bij de laatste restauratie de segmentbogige vensteropeningen (uitwendig spleet) weer aangebracht. Aan iedere zijde, behalve aan de oostzijde, zijn in de derde geleding later gedichte, rechthoekige galmopeningen onder een segmentboog te zien, die ook op de tekening van Pronk voorkomen, en uitwendig reeds vóór de restauratie weggewerkt waren. +INWENDIG

Schip: resten van het oude tufstenen schip in hoekpijler koor 36-44 × 7,5-9 cm 10+ lagen 92 cm. Resten van het gotische bakstenen schip in twee pijlers tussen midden- en noordbeuk 25-26 × 5,5-6, 10 lagen 69. Overigens z.g. Waalformaat. - Koor 25-26,5 × 5,5-6,5 cm 10 lagen 72 cm. Bakstenen in willekeurig verband met veel koppen. Stukken tufsteen en zwerfsteen komen aan de noord- en oostzijden voor, waarschijnlijk afkomstig van het vroegere koor. +SCHIP, KOOR KAPEL MATERIAAL

Kapel 26,5-27 × 5,5-6,5 cm 10 lagen 79 cm, in willekeurig verband met veel koppen.

Het gewitte schip heeft het uiterlijk behouden, dat het in 1834 kreeg. Schip en beuken+ worden door een pannen zadeldak gedekt, dat boven de zijbeuken een flauwere helling aanneemt, en welk dak over het koor is doorgetrokken. In de zijmuren vrij grote spitsbogige vensters. Het gotische koor wordt door tweemaal versneden beren geschraagd. In de noordwand een gedicht venster en in de koorsluiting tweedelige spitsboog-vensters, waarvan het bovenste gedeelte van de stijlen, sedert de restauratie, uit tufsteen bestaat en het onderste uit baksteen. Aan de zuidzijde tegen de muur van de kapel de moet van een venster, dat gedicht werd, toen de kapel werd gebouwd. Op de beide hoeken van de kapel tweemaal versneden, overhoeks staande beren. De topgevel met de zes duivengaten is waarschijnlijk van 1834; voordien zou hier een schilddak zijn geweest. De ruimte wordt verlicht door een breed vierdelig venster aan de zuidzijde en een tweedelig, eveneens spitsbogig venster aan de oostzijde. Aan de westzijde verleent een deur onder een segmentboog toegang tot de kapel, thans +UITWENDIG

consistoriekamer. Aan deze zijde bij de muur van de zuider-beuk is een restant van het vroegere, bredere zuider-zijschip te zien, waartegen de kapel is opgetrokken.

Een om de kapel heenlopende waterlijst breekt hier af. De kapel heeft een door pannen gedekt dak.

+ Een vlakke geschilderde houten zoldering op balken overspant het middenschip. Ook de lagere zijbeuken zijn vlak afgedekt. De pijlers aan de noordzijde zijn oud en afgeschuind; die van de zuidzijde in 1834 opgetrokken en bij de restauratie aangepast aan de noordelijke. Koor en kapel hebben een stenen gewelf. In het koor rijzen de ribben op van tufstenen muurzuiltjes met eenvoudige lijstkapitelen; in de sluiting zijn de schachten veelhoekig. Op de sluitstenen staan wapens. Op de oostelijke drie rozen of sterren, welk wapen overeenkomt met dat der familie van Ambe die sedert 1403 op het huis te Bemmel (later Kinkelenburg) genoemd wordt (blz. 42) en reeds in 1326 op een huis tot Ambe. Het westelijke schild heeft een brede dwarsbalk, zoals in rood op goud, volgens Rietstap gevoerd wordt door de van Munsters. Daar Ida van Ambe, leenvrouwe van het Huis in 1465, gehuwd is geweest met Dirk van Munster, zal het westelijk schild het wapen verbeelden van de van Munsters en niet van de Doornicks, zoals Wolters veronderstelt, en die een rode dwarsbalk op zilver voeren. De ronde opening in de noordwand van de koortravee, is bij de restauratie aangebracht voor de warmtevoorziening. +INWENDIG

+ In de noordwand van de koorsluiting is een rechthoekige nis, waar vroeger fragmenten van een natuurstenen omlijsting in de vorm van een kelk te zien zouden zijn geweest (rapport Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek). Hiernaast een klein nisje door een segmentboog gedekt. In de zuidoostwand van de sluiting een nisje door een luikje gesloten en in de zuidwand een nisje onder een keperboog. +AMPULLENNISSEN

+ De kapel wordt door een stergewelf gedekt, waarvan de ribben op laat-Gotische kraagstenen rusten. De vloer van kapel en koor ligt één trede hoger dan die van het schip en zijbeuken. +KAPEL

+ Door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek is in de zomer van 1952 een gedeeltelijke ontgraving verricht. Gebleken is, dat hier vroeger een driebeukige, tufstenen kerk moet hebben gestaan, waarvan de fundering gevonden is, parallel buiten de tegenwoordige noordmuur lopend. Ook aan de zuidzijde werden sporen van een dergelijke fundering gevonden. Deze kerk had een halfrond gesloten koor, ongeveer 4,5 m breed en zijbeuken eindigend in iets smallere halfronde sluitingen. Bij het afbikken van het opgaande muurwerk bleek dat de opstanden van de tegenwoordige triomfboog nog gedeeltelijk uit tuf bestaan. Op grond van het feit, dat een bouwvoeg ontbreekt en bij het indelen van de velden aan de buitenzijde van de toren rekening is gehouden met de aansluitende muren van het schip, mag men aannemen, dat de toren gelijktijdig met het schip is gebouwd (Ypey, blz. 96). De toren kan in de XIIde eeuw ontstaan zijn en is blijkens de gedichte galmgaten reeds vrij spoedig verhoogd. +BOUWGESCHIEDENIS

In zijn oostwand zijn nog de moeten van het Romaanse dak (helling 45°) aanwezig. Dit driebeukige tufstenen schip is later vervangen door een driebeukig bakstenen gebouw, opgetrokken op de fundering van de tufstenen kerk.

Het romaanse koor was toen reeds vervangen door een gotisch, dat door de wapens op de sluitstenen tweede helft XVde eeuw is te dateren. Het

nieuwe bakstenen schip was wederom driebeukig, doch kreeg aan elke zijde slechts twee pijlers in plaats van drie. Ook van dit schip is de dakmoet op de oostelijke torenwand te vinden, evenals op de westelijke kapelmuur, waarin tevens een doorgang was naar het zuiderzijschip. Aan de noordzijde werd een sacristie opgetrokken tegen het koor, waarna tenslotte aan de zuidzijde de kapel verrees. Zo deze door Joost van Bemmel gebouwd zou zijn (zie muurschildering) valt de datering daarvan in het tweede kwart van de XVIde eeuw.

Op de latei boven de ingang tot de toren komt het jaartal 1623 voor. Boven is reeds verondersteld, dat de omlijsting van deze ingang van elders naar hier is overgebracht.

Het op de latei voorkomende opschrift laat vermoeden dat de latei een ingang gesierd kan hebben, waar bij begrafenissen de lijken binnen de kerk werden gebracht. Behalve vernieuwingen van de vloeren in de jaren 1623-1625, zijn mogelijk nog verbouwingen of veranderingen aan de kerk ge-

schied (de oude klok was van 1625), en het is niet onwaarschijnlijk, dat men in 1623 de ingang in de noordelijke zijbeuk van deze omlijsting heeft voorzien. Later in de XVIIde eeuw heeft men deze omlijsting verplaatst naar de toren, en de ingang in de noorder-beuk werd vervangen door één in klassicistische geest, bestaande uit twee pilasters, latei en driehoekig fronton, zoals de tekening van 1742 die aangeeft. Bij de afbraak van de zijbeuksmuren in 1834, moest deze ingang vervallen en een nabootsing van hout werd voor de nieuwe aangebracht. Deze verdween bij de laatste restauratie, toen de ingang aan de noordzijde van het schip gedicht werd.

De kerk bezit:

Orgel, oorspronkelijk uit 1775, in 1834 veranderd, en onlangs door de orgelmaker+ W. van Leeuwen te Leiderdorp gerestaureerd (Restauratieblad Ned. Herv. kerk Bemmel). Een versiering van verguld houten muziekinstrumenten aan de zijkanten, werd hierbij verwijderd. +ORGEL

Tot aan de laatste restauratiewerken stond in de kapel een geschilderd eikenhouten+ herenbank met op de kaplijst een gestoken rand met een lopende rank. Resten van een wapen, dat in 1795 zal zijn verdwenen, XVIIc. De bank is gedemonteerd en tot nog toe is nog geen bestemming voor dit meubel gevonden. +HERENBANK

In het koor liggen vier zerken. De nrs. 2, 3 en 4, lagen vóór de restauratie in de meest+ westelijke travee van het schip. +GRAFZERKEN

1. Grote zerk pl. X, afb. 19. Midden in het alliantiewapen van Gendt-Van Colenberg met hun helmtekens, resp. windhond en toernooihoed en paalsgewijs geplaatste berepoot. Onder de beide wapens een blanke cartouche. Bovenaan, als kwartierwapens, van Gendt en van Colenberg, onderaan rechts: Uteneng, links van Eyll. Omschrift: ANNO 1621. DEN. 1. MEERT. IS. IN. DEN. HEER. GERVST. ZALGE. JOHAN. VAN GENT. IN. ZYN. LEVEN. HEER. VAN. WOLFEREN. AMPTMAN. DYCKGREEF. ENDE. RICHTER. VAN. DE. OVERBETV. ANNO 16... IS. IN. DEN... IOFER. ANNA. VAN. COLENBERG. VROUW. VAN. WOLFER. WEDE. VAN. ZALGE. IOHAN. VAN. GENT.

Johan van Gendt, Zoon van Barthold en Mechtild van Eyll, is behalve ambtman van Over-Betuwe (1592-1620), ook in 1578 burgemeester van Arnhem geweest. Anna van Colenberg, dochter van Johan en Odilia Uteneng, is in Bemmel overleden en werd op 14 augustus 1627 overluid (De Wapenheraut; 1917 blz. 372, F.A. Holleman, Dirk van Assendelft, enz. Zutfen 1953, blz. 423.)

2. Zerk, 300 × 160 cm. In het midden twee blanke wapens, waar omheen, zes, eveneens blanke wapentjes zijn gegroepeerd. Hieronder, aan iedere kant, twee wapentjes, waarvan de bovenste blank zijn. Van de onderste heeft het ene twee dwarsbalken, elk beladen met drie vijfpuntige sterren, het andere een schildhoofd, waaronder een naar heraldisch rechts springend paard. Onder de twee grote wapenschilden, twee doodsbeenderen en daaronder in een cartouche HULST (XVII).

3. Zerk, 203 × 109 cm. A. KNUYVER/SECRETARES DER/STAD EN VRYE HEERLYKHEYD/ GENT EN ERLECOM/EN BORGEMEESTER/VAN GENT/OVERLEEDE DEN/10 APRIL 1783.

4. Zerk, 203 × 110 cm. ELISABET VAN ERP/GEBOREN VAN DER MIEDEN/VROUWE IN CALLANTSOOG/OUD 64 IAREN/11 MAANDEN 24 DAGEN/STERFT DEN 8 MAART/1797.

J. Belonje in N. Rott. Courant van 15 november 1952 en 14 maart 1953 en in Jaarboek v.h.+ Centraal bureau voor Genealogie VII, 1953, blz. 93-98.

+MUURSCHILDERINGEN

In 1952 werd tijdens de restauratie van de kerk in de kapel een grote muurschildering+ blootgelegd, aan weerszijden van het zich in de oostwand bevindende venster, pl. XII en

+BESCHRIJVING

XIII, afb. 24 en 25. Links van het venster, is een St. Christoffel te zien in een groen kleed met gele voering, waarboven een rood-bruine uitwapperende mantel en aan wiens staf zich een kleine monniksfiguur vastklemt. Geheel links St. Petrus. Op de voorgrond tussen beide heilige mannen ligt de stichter, geknield met zijn wapen. Op het rechtervak is zijn echtgenote afgebeeld, eveneens geknield en met haar wapen, tussen rechts St. Barbara en links St. Catharina. Tussen de beide martelaressen staat Barbara's toren. Ook hier zijn de overheersende kleuren groen, geel en bruin-rood. Onderaan kwamen Gotische minuskels te voorschijn, gedeeltelijk nog leesbaar, een spreuk vormend die geluid heeft: CHRISTOPHORI SANCTI SPECIEM QUICUMQUE TUETUR ILLA NEMPE DIE NON MORTE MALA MORIETUR. Blijkens de wapens is de schildering aangebracht in opdracht van Joost van Bemmel tot Bemmel en zijn echtgenote Anna Vaeck. Joost van Bemmel was in 1534 ambtman van Over-Betuwe en moet tussen 26 juni 1556 en 15 december 1559 gestorven zijn. Anna Vaeck, waarmede hij reeds in 1524 als gehuwd voorkomt, moet vóór of uiterlijk gelijktijdig met haar echtgenoot zijn overleden. De schilderingen kunnen dus XVIb gedateerd worden. De wandschilderingen, die van zeer goede kwaliteit zijn, werden door F.A.J. Smoorenburg gerestaureerd.

Tegen de noorder-koormuur is een fragment te voorschijn gekomen van een in zwarte lijnen uitgevoerde omtrek van een windberg, waaronder een gedeelte van een hoofd en een geel geschilderde vleugel nog te bespeuren valt, mogelijk de engel van de Verkondiging.

+ Een stukje gebrandschilderd glas, dat onder het koor werd gevonden, is boven in het venster aan de oostzijde van het koor geplaatst. +FRAGMENT GEBRANDSCHILDERD GLAS

+ Van het avondmaalszilver, dat in de oorlogsdagen verdwenen scheen te zijn, is later op een mesthoop de zilveren schaal teruggevonden. De schenkkan is verloren, zie De Wapenheraut XII, 1909, blz. 139. +AVONDMAALSZILVER

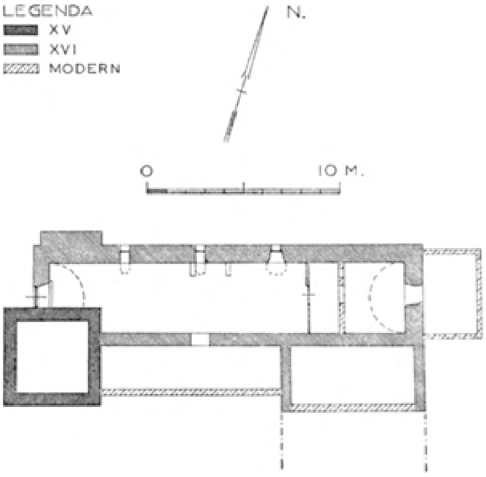

Fig. 7. Huis Bemmel. Plattegrond over de kelder

Diepe, gladde schotel, diam. 29 cm. Op de rand is gegraveerd: IN VSVM ECCLESIAE BEMMELIANAE. Op de achterzijde is een wapen gegraveerd dat Vaeck zou kunnen zijn. De schotel is vrij slordig gerepareerd geweest. Merken ontbreken.

Een Hendrik Vaeck was in 1612 ambtsjonker van Over-Betuwe.
In 1500 is een klok, die tijdens luiden bij hoog water ‘ontwee’ was geslagen, te Kampen vergoten+ (Gelre LIV, 1954, blz. 222). De twee door Jan en Willem Philipsen in 1625 gegoten klokken, zijn door de Duitsers weggevoerd. Zij hadden als opschrift: TER EERN GOD ENDE UIT LIEFDE TOT ZIJN H. WOORT HEBBEN DE SAMTLICKE IONCKERN GEERFDEN END KERCKMEESTER TOT BEMMEL END HALLERN DESE TWEE KLOCKEN DOEN GIETEN DURCH YAN PHILIPSEN END WILLEM PHILIPSEN GEBRUTERN ANNO 1625. +KLOK

In de omgeving van de Ned. Herv. kerk, is een hardstenen noodkruis opgegraven, dat+ thans in de tuin van de pastorie bewaard wordt. Pl. X, afb. 20.
Opschrift: INRI AO D□M□ 1516 OP SINTE AMBROSIUS DACH IS DERICK VAECK/[HIER] DOET BLEVē BID Vō DE ZIEL. +NOODKRUIS
Hieronder, geschonden, het wapen Vaeck.

HET HUIS TE BEMMEL ligt aan de noordzijde van het dorp. Fig. 7, pl. XI, afb. 23.+ +LIGGING

Pentekening in kleuren. Gem. C.S., Arch. de Poll. nr. 1168.
Pentekening van C. Pronk in diens schetsboek, R.P.K. Amsterdam; Gew. pentekening, Holl. school+ XVIIIde eeuw, Arch. de Poll nr. 1169 en gravure J. de B. inv. S.F. fec. in: Het verheerlijkt Nederland enz., deel I, 1743. +AFBEELDINGEN
Gew. pentekening J. de Beyer, 1742, coll. Bodel. Nijenhuis U.B. Leiden; pl. XIV, afb. 26.
Gew. tekening A. de Haan, coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden.
Kaart door N. Geelkercken behorend bij proces van het Hof in 1640, Rijksarch. Arnhem alg. verz. nr. 33, pl. XIV, afb. 27.
Register Leenakteboeken, kwartier van Nijmegen, Gelre, 1924, blz. 229; J.C.W. Quack, Het+ Huis te Bemmel, Geld. V.A. 1877, blz. 142. +LITERATUUR
Een kanttekening in de leenakteboeken geeft aanwijzing, dat de Kinkelenburg de oorspronkelijke+ Hof te Bemmel was en dat het Huis te Bemmel een latere stichting geweest moet zijn. Bij gebrek aan gegevens is het zeer moeilijk te zeggen aan welk van beide huizen de oude adelijke familie Van Bemmel haar naam ontleent. In 1405 ontving Gerard Van Doornick het huis in leen tot Zutphense rechte en in 1481 zien wij hier Goosen Van Bemmel. Deze Goosen was de vader van Joost Van Bemmel, de stichter van de muurschildering in de Bemmelse kerk. Joost Van Bemmel wordt in 1538 met het huis beleend. Hij was landrentmeester van Gelderland, eerste rentmeester en ambtman van Over Betuwe, maar is later bij Hertog Karel in ongenade gevallen, die hem in 1506 gevangen liet zetten. In de XVIIde eeuw zetelt hier Barthold Van Gent, maar na zijn dood, als zich financiële moeilijkheden voordoen, valt het huis in 1664 weer aan de Van Bemmel's terug. In de XVIIIde eeuw heeft enige malen +GESCHIEDENIS

verkoop plaats: in 1770 aan mevr. Von Zitzwits-Van Randwijck en op 17 maart 1792 worden 'J.N.S. van Lynden en J.E. Helt echtelieden', ermede beleend.

Het geheel gepleisterde huis bestaat uit een lange noorder-vleugel, de rest van een+ oostelijke vleugel en op de zuidwesthoek een vierkante toren met spits en peervormige bekroning, die nog gedekt wordt door een XVIde eeuwse kap. Het huis was vroeger door een gracht omgeven en aan de westzijde, naast de toren, was een brug, die naar een ingang voerde. Van deze vleugel zijn indertijd bij de bouw van een moderne, uitspringende vestibule stukken van de fundamenten gevonden. De kelderverdieping van de noordelijke vleugel heeft een tongewelf en steekkapjes boven de vensters; in de vestibule een eenvoudige eikenhouten trap van omstreeks 1700. Voor zover,

+BESCHRIJVING

niettegenstaande de bepleistering, te constateren valt, is het muurwerk nog oud, evenals de oostelijke topgevel waarin twee smalle vensters. De toren is niet gelijktijdig met de noordelijke en de oostelijke vleugel ontstaan.

[+] DE KINKELENBURG, thans gemeentehuis, door een gracht omspoeld, ligt midden in het dorp op een terrein met enkele oude bomen. Fig. 8, pl. XVI, nr. 30, 31, pl. [+]KINKELENBERG
XVII, nr. 32 en 33.

> [+] Drie tekeningen in het schetsboek van C. Pronk, R.P.K. Amsterdam; tekening van J. de Beyer, Gem. Museum Arnhem en gravure daarnaar S.F. [+]AFBEELDINGEN
> fecit in Het verheerlijkt Nederland enz; pentekening van J. de Beyer 1742, Arch. de Poll cat. nr. 1186, pl. XV, nr. 28, 29,
>
> [+] Algemeen Nederlandsch Familieblad 1892 blz. 63, 64; Register Leenaktenboeken, Kwartier van Nijmegen, Gelre, 1924, blz. 226 e.v. [+]LITERATUUR
>
> [+] De geschiedenis van dit huis gaat terug tot 1403, toen Johan van Ambe beleend werd met ‘een huys ende hoffstadt met graven ende cingelgraven [+]GESCHIEDENIS
> tot Bemmel gelegen ende den wind van den meulen tot Bommel tot eenen Zutphense leen’. Nog in 1424 en 1437 vonden beleningen van het huis aan leden van dit geslacht plaats. Door Ida van Aem (Ambe), kwam het huis aan de van Munsters (van Monster). Wegens verzuim van de leenplicht van de bezitter, werd het huis van 1484-1501 door Goosen van Bemmel in leen gehouden. Door de Hertog, werd in 1501 een zoon van Dirck van Monster met het huis beleend. In 1556 kwam het aan de van Boeckholt's en in 1593 aan het geslacht van Randwijck. Na het kinderloos overlijden van Rutger van Randwijck in 1647, geraakten de erfgenamen in een proces over de erfenis, dat gewonnen werd door Barthold van Gendt tot Loenen en Meynerswijk (Ned. Leeuw 1884 blz. 62). Diens zoon verkocht het huis in 1663 aan de kapt. luit. de Hallart. Op 25 aug. 1681 kwam de Kinkelenburg door koop aan Elisabeth van Eck, geb. Leeuws. In 1686 is het huis afgesplitst van de Bemmeler molen en op 10 aug. van dat jaar werd de Kinkelenburg verkocht aan Hendrik Cuper, burgemeester van Nijmegen, in wiens bezit het huis nog was toen C. Pronk het tekende. Daarna kwam het huis aan de Nijmeegse regentenfamilies De Beyer, van Oven en De Fockert. Blijkens een bestek en de rekeningen in het archief van de Polder Over-Betuwe werd het huis in 1765 door de landschrijver van Over-Betuwe Carl Christiaan van Oven uitgebreid en gemoderniseerd. De thans ook in 18e eeuwse stijl herbouwde vleugel werd bij die gelegenheid opgetrokken ‘op de oude ringmuur’ en van schuiframen voorzien. De binnenramen moesten naar voorbeeld gemaakt worden van de ramen zoals die het jaar daarvoor gemaakt waren op Huize de Poll te Bemmel. In de kamers werden ‘Luikse ovens’ aangebracht.
> Na de laatste oorlog is de Kinkelenburg in handen van de gemeente Bemmel gekomen, die het zeer vervallen huis als raadhuis heeft laten restaureren onder leiding van architect Ch. Estourgie te Nijmegen. Voor het oude gedeelte heeft men bij het opmaken der plannen kunnen steunen op de tekeningen van C. Pronk.

Ten oosten van het middelste gedeelte ziet men bij Pronk een fragment van een muur, aan de oostzijde een thans geheel verdwenen gebouw tussen trapgevels. De ingang ligt dan nog aan de westzijde en geeft toegang tot een door water omspoeld en bemuurd eiland. De fundering van deze muur is teruggevonden en opgehaald tot het maaiveld. Het gebouw aan de oostzijde stond op deze muren.
Wegens het voorkomen van een gedicht raam in de oostelijke muur van de toren, kan men aannemen dat de toren ouder is dan de aangebouwde vleugel. Het venster is thans vervangen door een deur. Doordat in de toren en in de aansluitende jongere vleugel, enkele zandstenen lateien op de oude plaatsen werden aangetroffen (venster eerste verdieping noordzijde toren), konden de vensters met kruiskozijnen, overeenkomstig de laat 16de of 17de eeuwse toestand worden hersteld.
De oostelijke vleugel is bij de restauratie geheel gewijzigd, hoofdzakelijk met het oog op de in de raadzaal aangebrachte laat XVIII eeuwse betimmering, aangekocht op Huize Heyendael te Nijmegen en destijds door de heer Frans Jurgens in Amsterdam gekocht, waarschijnlijk uit een grachtenhuis. In de westelijke gedeelten zijn de oude vloerhoogten gehandhaafd.
Blijkens de XVIIIde eeuwse tekeningen bereikte men destijds het huis door middel van een houten brug en een poortje dat tegen de toren was aangebouwd. Later is aan de noordzijde een brug gebouwd, waarover men het voorplein van die zijde betreedt. Deze brug is door een nieuwe, bakstenen brug met drie rondbogen vervangen.

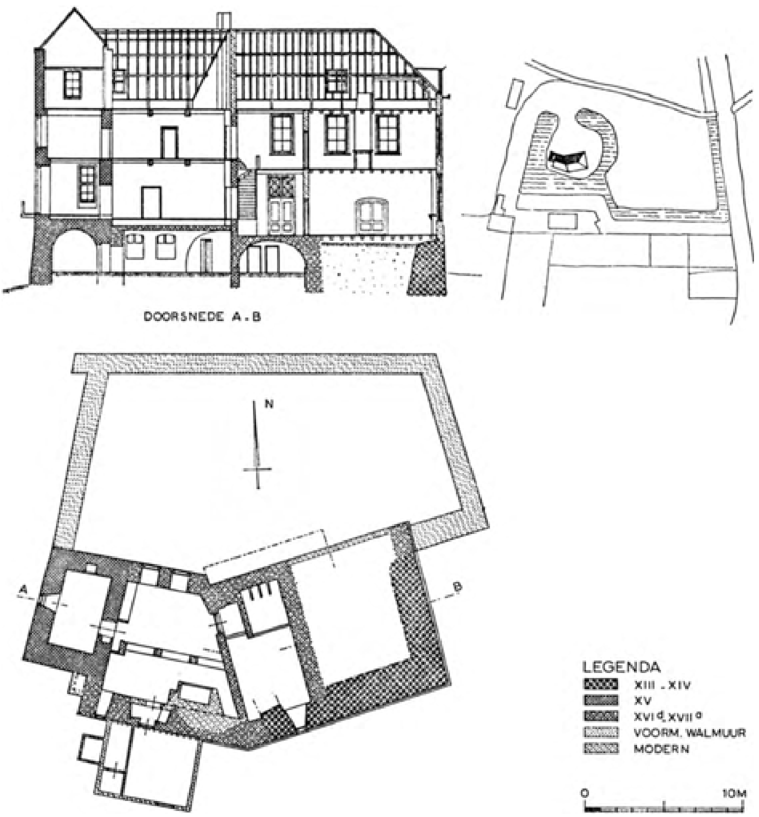

Fig. 8. Bemmel. De Kinkelenburg. Plattegrond over de kelder, doorsnede en situatie.

Op 13 mei 1954 kon het gebouw officieel als gemeentehuis geopend worden.
Vóór de inrijlaan stond vroeger een poort, waarop twee stenen leeuwen waren opgesteld, die, toen de poort gesloopt werd, in de gevel van het huis Welgelegen een plaats kregen (Kehl: Hist. schetsen enz. blz. 29). In de laatste oorlog is Welgelegen geheel verwoest.

+ Het bakstenen gebouw begrenst het voorplein aan de oostzijde en is drieledig. Een rechthoekige toren, tegen welks oostmuur een tamelijk hoge en smalle vleugel is aangebouwd, waaraan, met een stompe hoek, de nieuwe vleugel aansluit. +BESCHRIJVING

Afmeting baksteen toren: 27-28 × 6-6,5, 10 l. 82; elders is de oude baksteen na de restauratie moeilijk te meten.

De toren heeft boven een tongewelfde kelder vier verdiepingen, de jongere vleugel drie. De kappen zijn in laat 16de of vroeg 17de eeuwse trant herbouwd zoals de tekeningen van Pronk en J. de Beijer aangeven.

Het bovenlicht en de ingangsomlijsting van de oostelijke vleugel zijn modern in XVIIIe eeuwse trant.

> Uit de opmetingen blijkt wel dat de grondvesten van het oostelijke gedeelte van de Kinkelenburg die van een vrij zware toren gevormd hebben, zoals in de omgeving meer voorkomt, vgl. Huis Poelwijck, Gendt, en die XIIIde-XIVde eeuws te dateren is.
> De kleinere westelijke toren die ter verdediging van de toegang kan zijn opgetrokken zal jonger zijn en is uit afbraakmateriaal opgetrokken. Tijdens de bouw van de verbindende geleding tussen beide torens eind 16de-begin 17de eeuw zal de jongste toren van de smalle vensters zijn voorzien, die nog aangetroffen werden en hersteld zijn.

De trap is geheel nieuw maar op een plaats aangebracht, waar kennelijk vroeger een trap is geweest.

In de burgemeesterskamer in de oude kleine vleugel, is een schouw geplaatst, waarvan de zandstenen wangen een man en een vrouw als karyatiden voorstellen, XVII, afkomstig zijn uit een kamertje onder de z.g. ‘oude bakkerij’ van de Boreelkazerne te Deventer. In de raadzaal is een betimmering aangebracht. In de rechthoekige wandvlakken zijn op doek guirlandes, bloemfestoenen met vogels op donkerrood fond geschilderd. Vier grisailles als dessus-de-porte, de vier schone kunsten voorstellend XVIIId, waarvan die boven de deur nieuw is bijgemaakt.

+ Een grote Empirekroon voor electrisch licht ingericht in de vestibule en twee kleinere in de raadzaal, zijn afkomstig van huize Beerschoten in de Bilt. +KRONEN

+ Bewaard wordt nog een klok waarop: I.A.D. GRAVE FECIT. AMSTELDAM ANNO 1728. Hieronder een rand met een palmetachtige versiering. +KLOK

+ DE HOEVE DE HOGE EEST ligt aan de westzijde van het dorp, in de zg. Plak. Fig. 9. Het huis bestaat uit een voorhuis, terzijde in de ankers van de eerste balklaag gedateerd 1648, en een grote veel jongere schuur. Een 19de eeuwse tekening door J. Keer (coll. de Poll, nr. 1123) geeft het huis weer met ankers ANO aan de bovenste balklaag en 17de eeuwse kruiskozijnen. De stoffering met ruiters, reiswagens en paardevoederbakken wijst op een bestemming als herberg. +DE HOOGE EEST

Het voorhuis heeft links een onderkelderd gedeelte met opkamer; rechts een vertrek op de begane grond. Het muurwerk lijkt verlaagd. Wegens bepleistering zijn de oude vensters en eventuele andere ingang dan die aan de zijgevel niet te onderscheiden.

+ De sluitsteen boven een inrit van een schuur, iets ten noorden van de Kinkelenburg, draagt het jaartal 1790. +STEEN

Doornenburg

+ Begin IXde eeuw wordt Doornenburg vermeld als behorend tot de goederen van de abdij Lorsch, (Codex Lauresham, ed. Glöckner nr. 115), en daarna komt de plaats voor op een XIIde eeuwse lijst

+GESCHIEDENIS

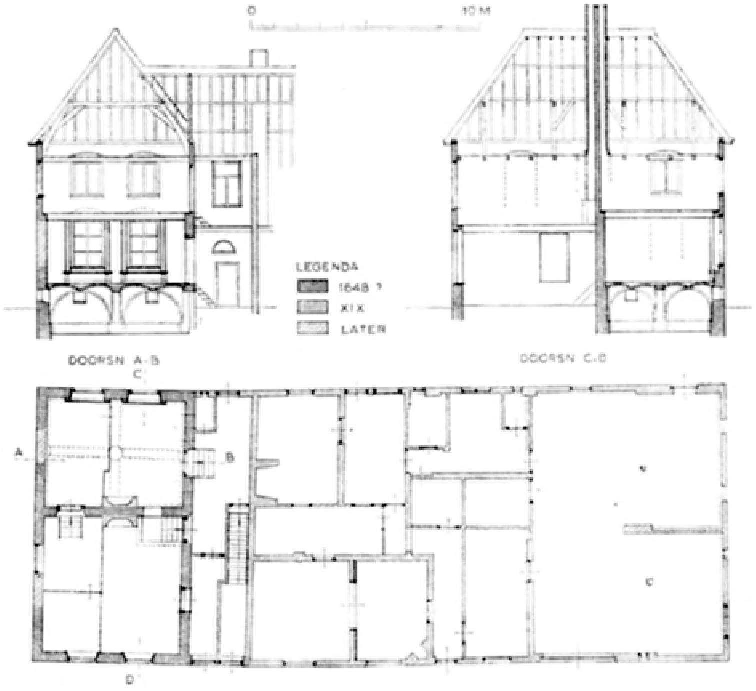

Fig. 9. Bemmel. Hoeve de Hoge Eest

van tynsen, die genoemd klooster uit de goederen van de kerk te Gendt trok (ib nr. 3817). In 1255 was Doornenburg een kerspel (Sloet nr. 772).

Exc. Rom. III, blz. 111; De Betuwe, 31 juli 1953. Een alhier opgegraven Romeins glazen balsarium[+] wordt in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen bewaard. [+]ROMEINSE VONDSTEN

HET FORT PANNERDEN is in de jaren 1869-1871 gebouwd bij het splitsingspunt[+] van Rijn en Waal op de daar ontstane landtong (Atlas Stichting Menno van Coehoorn 5b, nr. 12 ab). [+]FORT PANNERDEN

HET KASTEEL DOORNENBURG ligt op korten afstand en ten noorden van het dorp[+] Doornenburg, met de ingangszijde dicht bij de Linge. Fig. 10 t.e.m. 20, pl. XXII, afb. 45. [+]KASTEEL

Uit een onderzoek ingesteld door de Stichting Bodemkartering is gebleken, dat het oostelijke gedeelte van de Linge tamelijk laat in de M.E. gegraven moet zijn. Het is daarom twijfelachtig of de Linge en de Doornenburg iets met elkaar te maken hebben (Egberts, De bodemkartering van de Betuwe, 1950).
Gew. tekening van de voorburcht door J. de Beyer 18 Augusty 1742, coll. arch. de Poll. nr. 1182,[+] waarnaar twee gravures door S.F. en H.S. in Verheerlijkt Nederland; gew. tekening van het slot van de oostzijde, J. de Beyer, 16 Augusty 1742; gew. tekening van de noordoostzijde, anoniem; gew. tekening door A. de Haen 1732, het slot van de westzijde; gewassen tekening van de zuidoostzijde, anoniem, alle in coll. arch. de Poll. en diverse copieën daarnaar. Tekeningen van de 19e eeuwse toestand door [+]AFBEELDINGEN

A. Verhuell en J. Craandijk in coll. Gemeente Museum Arnhem. pl. XVIII en XX, afb. 41. Foto's van vóór de eerste restauratie, in archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg, pl. XIX; bijbehorende opmetingen door W. Scheepens, 1903 ibidem en kort rapport door A. Mulder, 1903 in A.R.A.; Foto's Kramer in Gem. Archief Groningen.

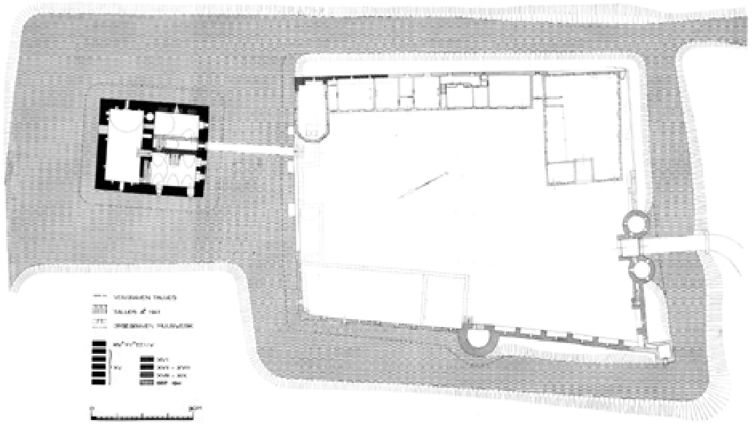

Fig. 10. De Doornenburg. Plattegrond voorburcht en hoofdburcht Tegenwoordige toestand

A.W. Engelen, Wandelingen door Gelderland, 1847, blz. 126; F.N.M. Eyck van Zuylichem, Het[+] kasteel Doornenburg, Alg. Kunst- en Letterbode, 1860; A. Ver Huell, Het Slot Doornenburg, Geld. Volksalmanak 1865; [+]LITERATUUR
A.F.C. Sasse van IJsselt, Aanteekeningen enz., Geld. Volksalmanak 1895, blz. 20-23; H.M. Werner, Het kasteel Doornenburg, Geld. Volksalmanak, 1903 blz. 41; Gelre IX, 1960 blz. XXVIII; P.A.M. Kehl, Historische schetsen van eenige dorpen en kasteelen in Over Betuwe 1907, blz. 35-65; H.M. Werner, Geldersche Kasteelen, II, 1908 blz. 289; W. Scheepens, Beschrijving van het kasteel Doornenburg, Bull. N.O.B. 1909 blz. 123; J. Kalf in Der Burgwart 1909; D.J. van der Ven, De Doornenburg, Het Huis Oud en Nieuw 1911, 131-163; Moes en Sluyterman, Nederlandsche Kasteelen en hun historie 1912-'15, II blz. 231-257; H. Jongsma, Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken in Nederland, 1912-'22, II blz. 10; Buiten, 1916 blz. 568; A.P. van Schilfgaarde, De oudste heeren van den Doornenburg, Ned. Leeuw LV, 1937 blz. 267-273; Gelre XLI, 1938 blz. XXIV; De Gelderlander 16 aug. 1941; J.G.N. Renaud, Vondsten op de Doornenburg, Gelre 1941, blz. 185; J.H. van Heek, De Doornenburg, 1942; E. van Nispen tot Sevenaer, Nederlandsche kastelen, Heemschutserie dl. 20, 1942, blz. 69-90; J.H. van Heek, De Doornenburg, Kastelen in Gelderland, uitgegeven door de Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen, 1948 blz. 17-27; Duizend Jaar Bouwen I, 1948, blz. 340; Gelre XLIV 1949, blz. LI; E.H. ter Kuile, Kastelen en adellijke huizen, Serie de Schoonheid van ons land, 1954, blz. 55-56.

De Doornenburg was een Gelders leen sedert 1402. Een in 1326 vermelde hoff te Darenborch is[+] gebleken niet hetzelfde te zijn als het Huis Doirenborch, en ook is niet bekend waar die hof gelegen was. In de oudste [+]GESCHIEDENIS
akte in het archief van het Huis verklaart G. de Lynden in 1295 dat de tyns in de parochie Doornenburg vroeger bezeten door deken en kapittel van de kerk van St. Albertus te Aken, na koop toebehoort aan dominus Wilhelmus, miles de Darenborch. Uit een door van Schilfgaarde ingesteld onderzoek is gebleken, dat de toenaam Doornenburg gedragen werd door leden van het geslacht van Doornick. De sedert 1319 in Doornenburg voorkomende Willem van Doornick, zoon van de hierboven vermelde Wilhelmus, wordt in 1337 genoemd dominus Wilhelmus de Doernick, morans in Dorenborch en burger van Nijmegen. Hij is dood in 1353 en laat een weduwe, Sophia van Bueren na - zijn tweede vrouw -, die als vrouwe van Doornenburg voorkomt. Kinderen schijnt dit echtpaar niet te hebben nagelaten. In 1385 verkrijgt Johan van Bylandt, een zoon van een zuster van Willem, het huis Doornenburg c.a. Diens zoon Dirck, ridder in 1401, draagt bij zijn leven, in 1427 de Doornenburg over aan zijn zoon Johan, gehuwd met Sophia van Rossem, wier enige dochter Sophia, bij haar huwelijk in 1449 met Reinald van Homoet, de Doornenburg in dat geslacht overbrengt en de Doorwerth en de Doorenburg in één hand komen. In 1519, wederom door een echtverbintenis, nu van Margriet van Homoet met Johan van Voorst, gaat het goed in een andere familie over. In de tweede helft van de 16de eeuw vererft het aan het geslacht van Amstel

van Mijnden, waarin het tot 1727 blijft. In dat jaar laat de weduwe van Jacob van Amstel het na aan haar broer Johan Jacob van Heemskerk van Bekesteijn, die ermede beleend wordt. Na de dood van Hendrina Justina van Heemskerk, die in 1767 ongehuwd overlijdt, worden al haar bezittingen verdeeld onder haar vier neven en nichten van Bemmel en Jacob Boudewijn van Bemmel, die op zijn oude dag in 1781 nog in het huwelijk treedt, verkrijgt de Doornenburg. Een in 1763 met J.E.C. van der Heyden van Baak gehuwde dochter van zijn zuster, n.l. Gertrudis Maria Adriana von Hertefeldt tot Magerhorst erfde de blote eigendom van Doornenburg, zodat de bezitting later aan het geslacht van der Heyden kon komen. Na de dood van de laatste bewoonster van het huis, mevrouw van Bemmel-von Delwich, weduwe van Jacob Boudewijn in 1847, brak voor het kasteel een periode van voortgaand verval aan, die zowat negentig jaar heeft geduurd.
Wel werden in 1903 uitvoerige opmetingen verricht en pogingen aangewend om tot restauratie te geraken; deze hadden echter geen resultaat vóór 1936, toen tenslotte op initiatief van de heer J.H. van Heek, de eigenaar A.E.C.C. baron van der Heyden van Doornenburg tot medewerking bereid gevonden werd. De Doornenburg met 8 ha. omliggende gronden en rietgang van de Linge werd in dat jaar door de heer van Heek gekocht, die dit bezit aan de op 8 september van dat jaar opgerichte Stichting tot behoud van de Doornenburg ten geschenke gaf. Vooraf was echter de medewerking van de toenmalige directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg en de financiële steun van Rijk en provincie in beginsel gevraagd en verkregen.
In April 1937 werd met de herstelwerken begonnen onder leiding van arch. van Heeswijk. In dat jaar werd de zuidgevel van de hoofdburcht gerestaureerd en in 1938 volgde de oost-, in 1939 de noord- en in 1940 de westgevel. De uitgekraagde hoektorentjes werden weer aangebracht, de westgevel kreeg een nieuwe trapgevel en de vensters een vorm, zoals zij die oorspronkelijk gehad zullen hebben. Tussentijds werden ook gedeelten van de voorburcht onder handen genomen, voornamelijk het op instorting

staande poortgebouw. Verder werd de valbrug hersteld en de grachten uitgediept. De oudst gevonden stukken aardewerk dateerden van ongeveer het midden der XIVde eeuw (Gelre 1941 blz. 185). In sept. 1941 was het werk voltooid. Helaas heeft het kasteel zich maar kort in zijn nieuwe luister kunnen tonen; midden maart 1945 lieten de Duitse vernietigingskommando's de Doornenburg in de lucht vliegen. Een tussen de puinhopen gevonden dagboek van een Duits militair, loopt van 7 tot 14 maart. De ramp moet dus of óp, of kort ná 14 maart zijn geschied.
Van de hoofdburcht werden de achter (zuid)muur tot op de grondvesten vernietigd; van de zijmuren bleef enige meters muurwerk overeind; de noordwestelijke hoek had het minst van de ontploffingen te lijden; het muurwerk bleef daar tot plm. 3 meter boven de ingangsvloerhoogte staan. De keldergewelven stortten in.
De voorburcht werd beschadigd door het opblazen van het poortgebouw; in de oostmuur was bovendien een bres ten noorden van de halfronde muurtoren; de kapel bleef vrij goed bewaard.
Al spoedig heeft men getracht te consolideren wat er van de voorburcht nog over was. De Heer van Heek liet in 1951-'52 de zuidmuur van het hoofdgebouw ter hoogte van de kelder optrekken. Onder leiding van arch. M.J. van Beveren werd vervolgens in opdracht van de Stichting de Doornenburg in 1947 de westkant van de voorburcht en in het volgend jaar de oostzijde hersteld, waarna men met het poortgebouw begon, dat in 1951 weer was opgebouwd. Daarna werd met de herbouw van het verwoeste hoofdgebouw begonnen; aanvankelijk stelde men zich voor alleen de achterste helft te herbouwen. Later is ook de voorste helft weer opgebouwd. Evenals bij de eerste restauratie heeft men als leidraad de laatmiddeleeuwse toestand aangehouden, waarbij de tekeningen van de eerste restauratie als grondslag dienden. De opmetingsschetsen van architect Scheepens uit 1903 waren, toen de restauratie niet tot stand kwam, niet uitgewerkt en worden eerst thans op schaal getekend weergegeven. Zij hebben, met de bijbehorende foto's belangrijk bijgedragen tot de reconstructie van de bouwgeschiedenis zoals die hier volgt.

De Doornenburg is een door water omringde blokvormige burcht, waarbij een uitgestrekte voorburcht behoort, in plattegrond flauw trapeziumvormig en eveneens door een gracht omgeven.

+ De voorburcht is door de oorlogshandelingen grotendeels gespaard en vormt de grootste en fraaiste middeleeuwse voorburcht van ons land. Bodemkundige onderzoekingen hebben geen bevestiging gegeven aan het vermoeden dat de voorburcht eens kleiner geweest zou zijn. Er werd geen grachtprofiel aangetroffen, en het gehele terrein bleek opgehoogd met opgebrachte grond waarin modder en biezen; het zuidelijk gedeelte weliswaar aanzienlijk meer dan het noordelijk.

+VOORBURCHT

+ De toegang wordt gevormd door een poortgebouw, dat ongeveer in het midden van de noordmuur staat; het bestaat uit een overwelfde doorgang, geflankeerd door twee ronde torens. Aan de noordoostelijke hoek zijn de grondvesten van een vierkante

+BESCHRIJVING

uitbouw gevonden; aan de noordwestelijke zal een hangtoren zijn geweest, daar hier geen grondvesten gevonden zijn. In het midden van de oostmuur is een grote halfronde toren uitgebouwd, Langerackstoren genaamd en bij de Beyer als Kanselarij aangeduid. Aan de zuidelijke hoeken zijn ronde hangtorentjes op halfronde uitmetselingen overgekraagd. Aan de zuidwestelijke hoek bevindt zich een kapel, die wat later is toegevoegd; langs de westzijde een langgerekt, herbouwd, dienstgebouw.

De voorbucht is ommuurd geweest door een weergang op bogen, waarvan het noordoostelijk gedeelte bewaard is, de verbinding vormend tussen toegangspoort en de zg. Langerackstoren aan de oostzijde; uit onderzoekingen is komen vast te staan dat ook de zuidzijde en de zuidwestzijde een weergang op bogen gehad hebben. Aan de noordwestzijde zijn ondiep gefundeerde sporen van pijlers gevonden.

Tussen voorpoort en vierkante toren 29,5-31 × 6,5-7 cm., 10 lagen 80 cm., willekeurig+ verband; +MATERIAAL

tussen vierkante- en Langeracks-toren 27,5-29 × 6,5-7 cm, 10 lagen 85 cm., in willekeurig verband;

tussen Langeracks-toren en zuidoosthoek, beneden 28,5-29 × 6-6,5 cm, 10 lagen 76 cm. boven 27-27,5 × 6-6,5 cm. 10 lagen 82 cm.; koppen en strekken in willekeurig verband;

tussen zuid-oosthoek en kapel 27,5-29 × 6,5-7,5 cm. 10 lagen 83 cm, aan de zich hier bevindende steunberen 27,5-30 × 7-7,5 cm, 10 lagen 83 cm;

tussen de brug en de hoek (onder de kapel) en eveneens van de hoek af tot het opnieuw opgetrokken gedeelte 26,5-27 × 7-7,5 cm, 10 lagen 86 cm. Hierboven 28,5-29,5 × 6,5-7,5 cm. 10 lagen 79 cm. alles in lagen koppen en strekken in willekeurig verband. Langerackstoren: beneden 29,5-30 × 6-6,5 cm. met koppen en strekken in willekeurig verband; boven 27-29,5 × 6-6,5 cm. 10 lagen 81 cm.

Kapel: 28,5-29 × 6-6,5 cm. 10 lagen 79 cm.

In de ommuring van de voorburcht zijn verschillende periodes te onderscheiden. Het+ oudste gedeelte bevindt zich wel aan de zuidwestzijde, waar de bogen, waarop de weergang rustte, 3 m. wijd waren en rondbogig gesloten. In de buitenmuur van de dienstvleugel zijn zij als moeten zichtbaar geweest; in de kapel is nog één boog bewaard gebleven. Gedichte schietgaten zijn aan de buitenzijde van de muur nog waar te nemen; zij staan ongeveer ter hoogte van het tegenwoordig maaiveld. Hogerop sporen van kantelen en daarbij behorende schietspleten. +OMMURING

Ook langs de gehele zuidzijde zijn de funderingen van pijlers gevonden op 3 m. afstand van elkaar; daartussen bevond zich een rechthoekig fundament van een poortgebouw in de as van de tegenwoordige brug.

Twee bogen verder oostwaarts heeft een onderkelderd gebouw gestaan ter lengte van drie boogtraveeën; aangezien binnen dit gebouw geen funderingen van pijlers zijn gevonden, zal het gebouw gelijktijdig met de weergang opgetrokken zijn.

Aan de zuidoostzijde heeft een gebouw gestaan; er zijn daar geen sporen van weergangbogen gevonden.

De ommuring tussen Langerackstoren en ingangspoort heeft de weergang op bogen behouden; zij zijn daar 4 m. wijd en spitsbogig gesloten. De schietgaten staan ongeveer 1 m. boven het tegenwoordig maaiveld, zodat een niveauverschil van bijna een meter te constateren valt tussen beide fasen van ommuring.

Aan de noordlijke helft van de westzijde zijn tenslotte twee funderingen van pijlers gevonden, die zouden kunnen aansluiten bij de ommuring van de zuidwestelijke delen (afstand ruim 3 m.).

De zware ronde torens, die de toegang flankeren, zijn onderkelderd door niet overwelfde+ ruimten; alleen de oostelijke kelder is toegankelijk. De beganegrondse ruimten zijn overwelfd door een koepelgewelf. Het inwendige is van de doorgang uit toegankelijk. In de kelders zijn aan de zijde van de gracht kleine schietgaten aangebracht. De verdieping van de torens bevat vertrekken voor wachters en is slechts van de weergang af toegankelijk. Er waren in de 18e eeuw volgens de tekening van +TOEGANGSTORENS

de Beyer rechthoekige vensters door een kalf gedeeld en volgens een foto uit 1903
door een natuurstenen latei

gedekt. Boven de verdieping is het muurwerk van de torens op een tandlijst uitgekraagd en sedert de restauratie naar voorbeeld van de XVIIIe eeuwse tekening door kantelen beëindigd. Het gewelf over de doorgang was bij de aanvang van de restauratie ingestort en is opnieuw aangebracht. Boven de torens en de doorgang waren houten kappen met leien gedekt. Tegen de buitenzijde sloot een valbrug in een uitsparing, waarboven het muurwerk op een houten latei is opgevangen; in de openingen daaronder waren de houten met metaal beslagen katrollen nog aanwezig.

+ In de noordoosthoek zijn grondvesten gevonden van een geheel buiten de hoek van de muur gelegen en door een muur daarmede verbonden rechthoekig bouwsel, waarvan de plattegrond door een muur in twee delen verdeeld was. Hierop is bij de restauratie een rechthoekige muurtoren opgetrokken. Een op deze wijze uitgebouwde muurtoren komt echter naar ons weten nergens anders voor; de Heer Renaud wijst er op dat men eerder met een dubbele latrine te maken zal hebben gehad.

+NOORDOOSTELIJKE HOEKTOREN

+ De Langerackstoren is wellicht gelijk met de ommuring als rondeel uitgebouwd. Thans nog is te zien dat de voorgevel aan de noordzijde op een pijler van de weergang is opgetrokken; een onderzoek naar de fundamenten van de zuidgevel bracht aan het licht dat ook deze op een dergelijke pijler rust. Een meter verder zuidwaarts is het muurwerk van de schildmuur echter door een onregelmatige aansluiting verbroken. De iets grotere afstand van de beide pijlers waar de Langerackstoren tussen staat zou ervoor pleiten dat deze aanvankelijk als rondeel met de muur tegelijk is opgetrokken. De gevel en bovenbouw zouden dan pas later zijn toegevoegd. Bovenaan een vertanding voor een aansluitend gebouw.

+LANGERACKSTOREN

In de overwelfde kelder zijn smalle schietgaten geweest. De kelder is thans door middel van een opening in het gewelf toegankelijk, oorspronkelijk wellicht van de binnenplaats af. De verdieping die reeds in de XVIIIe eeuw door een gemetselde trap van het voorburchtterrein af toegankelijk was, heeft een houten plafond en een schouw tegen de zuidmuur. Aan de zuidzijde zowel als aan de noordzijde op de verdieping is een doorgang naar de weergang.

+ Het gedeelte van de schildmuur langs de zuidelijk helft van de oostzijde blijkt de langswand te zijn geweest van een niet onderkelderd gebouw, dat door gebinten in negen vakken werd verdeeld.

+ZUIDOOSTELIJKE MUUR GEDEELTE

De plaats van de gebinten tekent zich in het muurwerk af door zeer ondiepe anderhalfsteens brede sleuven. Aan de onderzijde bevindt zich een oorspronkelijk drie lagen hoge diepere uitholling, waarin zich vermoedelijk consoles voor de muurstijlen bevonden hebben.

De muurgedeelten tussen de sleuven voor de stijlen zijn in hoofdzaak afwisselend of wel gesloten of wel van een venster voorzien. In het midden van de dichte velden bevinden zich vlak onder de zone waar de muurstijlen van de gebinten beginnen, schietgaten, die deel uit maken van het oorspronkelijke werk, en op dezelfde wijze gedetailleerd zijn als die in de meer noordelijke weermuur. Dat zij iets hoger liggen dan deze laatste zal verband houden met de vloer van dit gebouw, dat iets hoger gelegen zal hebben dan het voorplein.

De vier vensters die in de lange wand voorkomen zijn smal en hoog en hebben rechte neggekanten met een in het buitenvlak van de gevel gelegen inspringende kop.

In de benedenste gedeelten van de zeer hoge raamopeningen zijn vullingen gezet met schietgaten van het zelfde type als in de dichte vlakken voorkomen. Toen deze vullingen werden aangebracht waren de muren niet bepleisterd. Het is niet met zekerheid aan te tonen of bij het aanbrengen van de schietgaten ook het bovengedeelte van de vensters gevuld werden. In de zone van het muurwerk waar de schietgaten voorkomen en de vensters beginnen, worden twee reeksen, door de muur heen lopende steigergaten aangetroffen.

In het zuidelijke gedeelte van de lange wand van het gebouw bevinden zich twee blinde velden naast elkaar. In het ene is een schietgat, in het andere een door een segmentboog gedekte opening, die blijkens sporen aan de buitenzijde, samenhing met een uitgekraagd uitbouwsel, vermoedelijk een latrine. Verder zuidwaarts tenslotte nog een venster, dat in 1903 tot beneden toe doorgetrokken was als doorgang. Het op de zuidoostelijke hoek uitgekraagde hoektorentje lijkt tegelijk met het omringende muurwerk opgetrokken te zijn.

De korte wand van het gebouw sloot hierbij aan. Ook hier worden sporen van de oude indeling aangetroffen. In het midden van de wand bevindt zich de gebogen achterzijde van een schouw, die de oude vloerhoogte aangeeft, welke overeenkomt met het huidige grondniveau. Links van de schouw is een lampnisje. Zowel aan de rechter als aan de linkerzijde bevindt zich een in de muur uitgespaard schietgat van dezelfde vormgeving als in de lange wand. Boven het oostelijk schietgat bevindt zich nog de aanzet van een venster, waarvan de onderdorpel derhalve hoger ligt dan die van de vensters in de lange wand. Of boven het westelijk schietgat ook een dergelijk venster gezeten heeft is niet vast te stellen, daar het muurwerk hier ontbreekt. Het is opmerkelijk dat aan de korte zijde de schietgaten onder de vensters zijn aangebracht. Wij vragen ons daarom af of de dichting van het onderste deel van de vensters in de lange wand ten behoeve van de schietgaten niet reeds tijdens de bouw geschiedde.

Een vertanding in het muurwerk van de korte wand geeft de breedte van het gebouw aan, die correspondeert met de aan den dag gebrachte fundamenten van het muurwerk. De noordelijke muur bleek onder de tegenwoordige trap die toegang geeft tot de Langerackstoren, aan te sluiten tegen de laatste weergangpijler en de vertanding aan de hoek van de Langerackstoren.

Over de bestemming van het gebouw tasten we in het duister. Het is door zijn binnenwerkse afmeting van 9 × 32 m. de grootste en monumentaalste ruimte van het gehele complex, indien we moeten aannemen dat er geen onderverdeling door dwarsmuren was: daarvan zijn nl. behoudens een koud tegen de ringmuur staande fundering op ongeveer 7 m. uit de noordwand geen sporen gevonden. Een groot probleem vormen de schietgaten die in deze belangrijke, verwarmbare, en door vensters verlichte ruimte uitkomen. Het is mogelijk dat zij voor een bescherming tijdens de bouw dienden en dat ze later, als de weergang voltooid was, werden dichtgezet. Ook is het mogelijk dat ze provisorisch gedicht werden, zoals dat met steigergaten geschiedt, zodat men ze wanneer het nodig mocht zijn, weer kon openen.

Door het optrekken van dit zaalgebouw moeten de sporen verdwenen zijn van de oudste+ verbinding van de voorburcht met de hoofdburcht door middel van een schuin door de noordelijke gracht lopende brug, waarvan enkele steunpalen in de gracht +AANSLUITING BRUG
gevonden zijn in een richting die aansluiting geeft op de oudste toegang van de

hoofdburcht aan de oostzijde. Ook bij de noord-oostelijke hoek van de voorburcht zijn in de gracht dergelijke steunen van een houten brug gevonden.

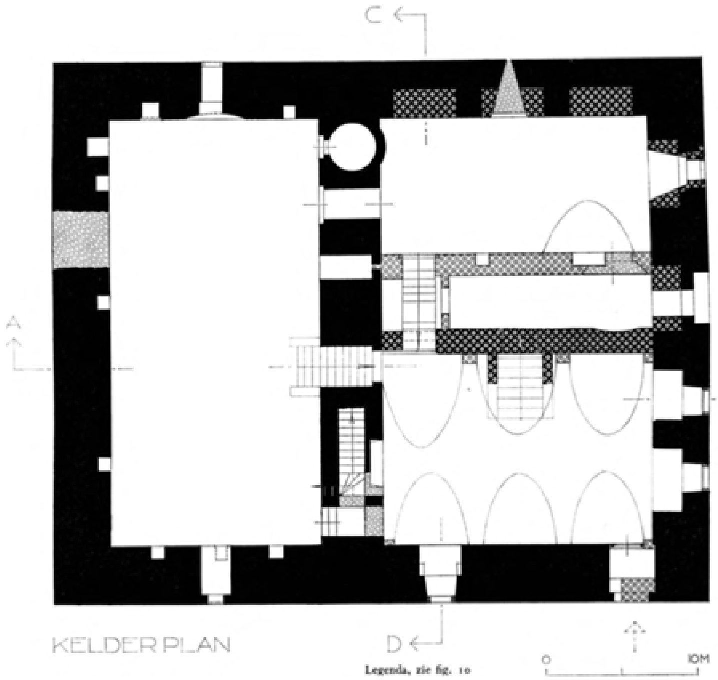

Fig. 11, 12, 13, 14. De Doornenburg. Plattegronden hoofdburcht naar opmeting Scheepens 1903

+ Tegen de zuidwestelijke hoek is een driezijdig gesloten kapel opgetrokken, verlicht door drie eenvoudige geprofileerde spitsboogvensters in de lange zijden en drie in de koorsluiting. In de kapel wordt de oorspronkelijke altaarsteen nog bewaard. +KAPEL

+ In de eerste van de vertrekken die bij de dienstwoning langs de westzijde van de voorburcht zijn opgetrokken, is de gesneden houten schouwboezem opgesteld uit de zg. Kemenade van het hoofdgebouw afkomstig. In de schouw was een schildering gevat voorstellende Gijsbrecht van Amstel vluchtend uit het brandende Amsterdam. De schildering is op het Huis Onstein in 1945 verdwenen. De versiering van de schouw met afhangende siertrossen en gebombeerde architraaf wijst op een ontstaan omstreeks 1660, toen ook het plafond van de grote zaal van het hoofdgebouw opnieuw versierd +DIENSTGEBOUW LANGS WESTZIJDE

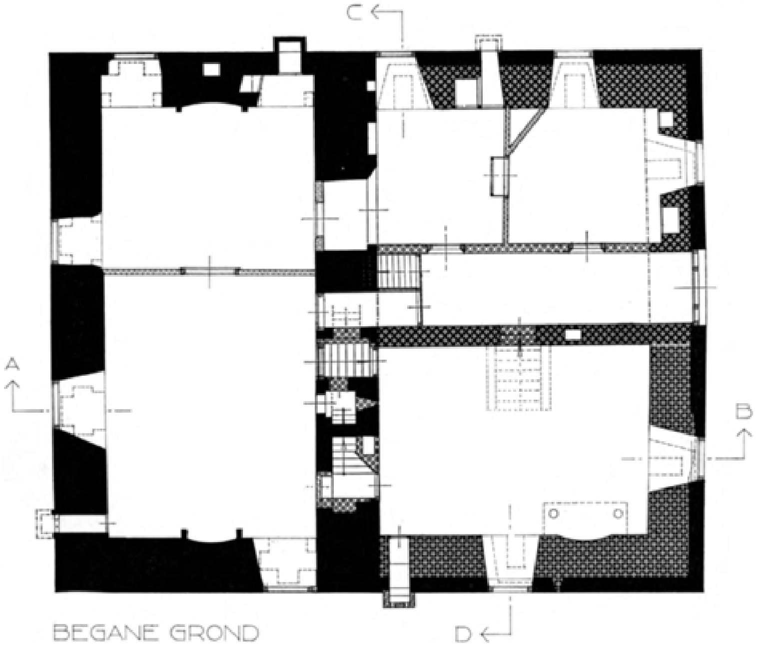

Fig 12

werd, Pl. XX, afb. 40, vgl. A. Staring in Kunsthist. Jrbk. 1948, blz. 316. Van het overige meubilair is alleen een kast bewaard, thans op het Huis Suideras bij Vierakker.

De hoofdburcht vormt een rechthoekig blok van ruim 21 m × krap 18 m in plattegrond+ en wordt door een tussenmuur die even zwaar is als de buitenmuur en daarmede in verband is opgetrokken in twee delen verdeeld. +HOOFDBURCHT

Aan de voet bestaat het muurwerk buitenwerks overal uit steen van 27,5-28 × 6-7, 5,+ 10 lagen 83 cm. Ook de oost-west lopende binnenmuur bestaat uit dit materiaal.

De noord-zuid lopende tussenmuren van voorste kelders bestaan uit wat dunnere steen met dunnere voegen verwerkt aan de oostelijke vindt men 28-30 × 6-7, 5, 10 lagen 77 cm., aan de westelijke 27-28,5 × 6-7, 10 lagen 76 cm. +MATERIAAL

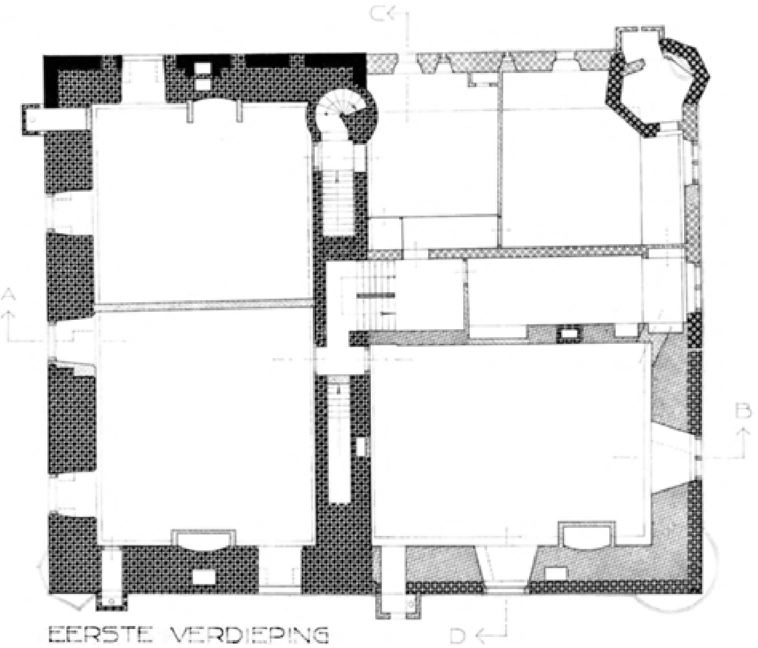

Fig. 13

Van het materiaal boven de kelderverdieping met uitzondering van de noordwesthoek, die is blijven staan bij de ramp van 1945, zijn geen historische maten te geven.

Het achterste gedeelte bevat boven een overwelfde kelder twee zalen over de volle breedte; het voorste deel, dat aanvankelijk een ommuurde binnenplaats vormde, is in de kelder door twee noord-zuid lopende muren, die 'koud' tussen de buitenmuur en de zware tussenmuur staan, in drie ruimten verdeeld: een overwelfde gang tussen twee kelders, waarvan de westelijke aanzienlijk dieper ligt dan de oostelijke. De buitenmuren zijn niet zeer diep gefundeerd; onder de waterspiegel heeft tegen het gebouw een talud gelegen. De noord-zuid lopende tussenmuren staan op spaarbogen.

+ De grote kelder van de achterste helft van het hoofdgebouw is door een tongewelf in oost-west-richting overkluisd. Tegen de westelijke wand is de stookplaats; in de noordmuur dicht bij de westmuur is een ronde ovenruimte uitgespaard. Verder oostwaarts is een venster dat oorspronkelijk dus op het onbebouwde voorplein uitzag. De kelder is toegankelijk langs een trap, die thans in de oostelijke voorste kelder begint, oorspronkelijk dus op het voorplein.

+ACHTERSTE BLOK; KELDER

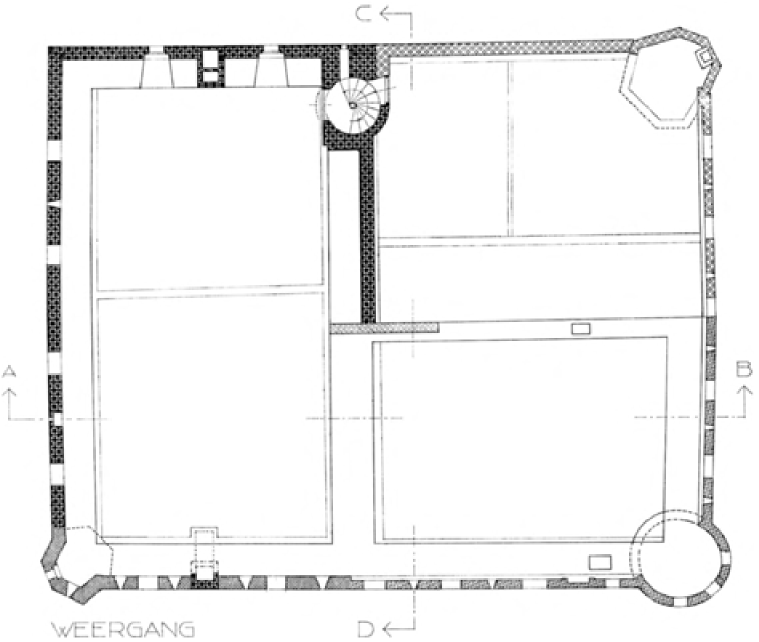

Fig. 14

In de muurdikte ten oosten van deze toegang is voorts een trap uitgespaard die van de hoofdkelder uit verbinding geeft met de grote zaal daarboven. Een oorspronkelijke lichtspleet is thans nog in de oostelijke voorste kelder te zien, dicht onder het gewelf. Een tweede lichtspleet is bij de restauratie opnieuw aangebracht; deze was bedekt geraakt toen bij het volbouwen van het voorplein hier een schouw werd gemetseld (zie verder bij oostelijke kelder). In de oostelijke wand is een smal venster aangebracht; terzijde twee kleinen nissen. Drie dergelijke nissen zijn in de zuidwand uitgespaard. Een doorgang naar buiten ingebroken, is later weer gedicht. In de schouw was later ook een venster gebroken.

In haar oudste vorm bevatte het achterste blok boven de overwelfde kelder slechts één+ verdieping. Dit blijkt ten duidelijkste uit de sporen van een weergang met kantelen die op oude foto's aan de westzijde ter hoogte van de balklaag zeer duidelijk waarneembaar waren en waarvan een schoorsteen oprees, die zich in het hogere muurwerk bleef aftekenen. De zaal is door een balken plafond gedekt op gepeerkraalde sleutelstukken, waarvan enkele de ramp overleefd hebben; aan de korte zijde staan schouwen.

+VERDIEPING

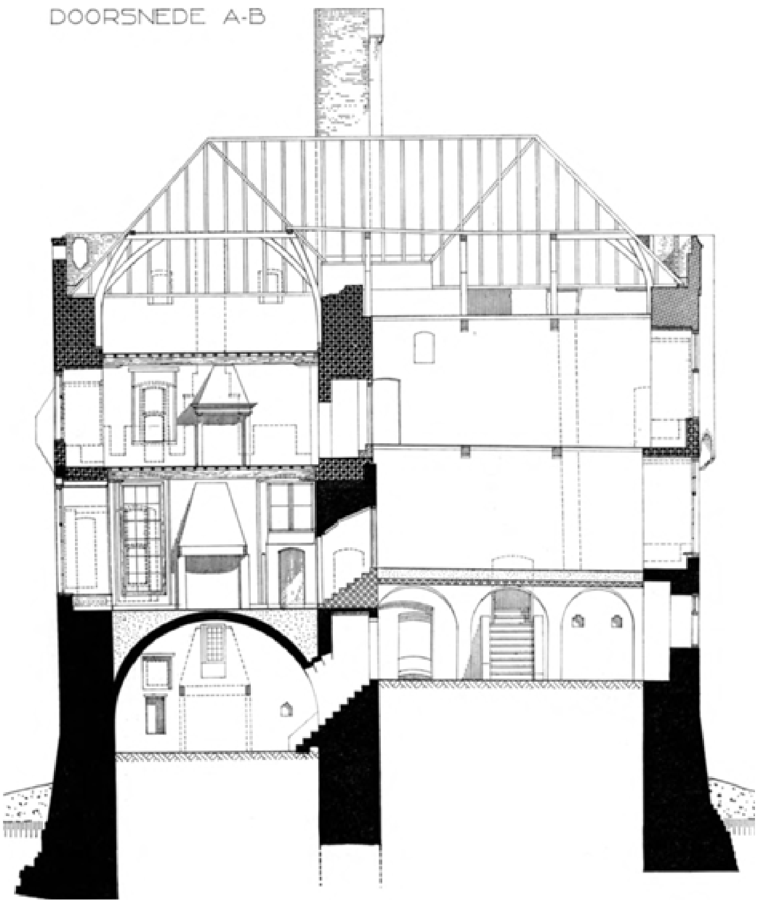

Fig. 15, 16. De Doornenburg. Doorsneden hoofdburcht naar opmeting Scheepens 1903

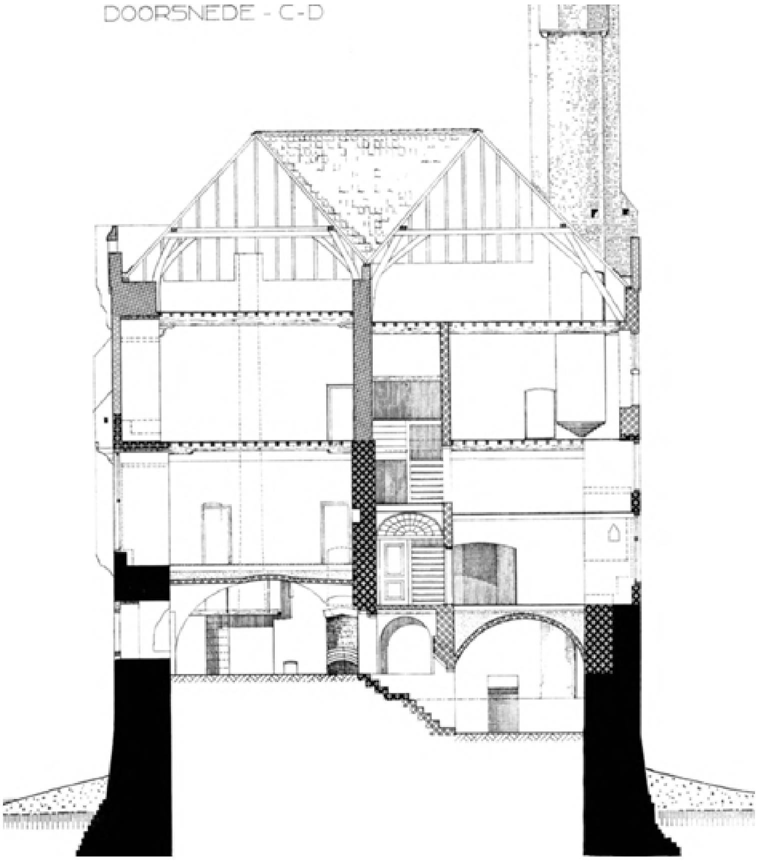

Fig. 16

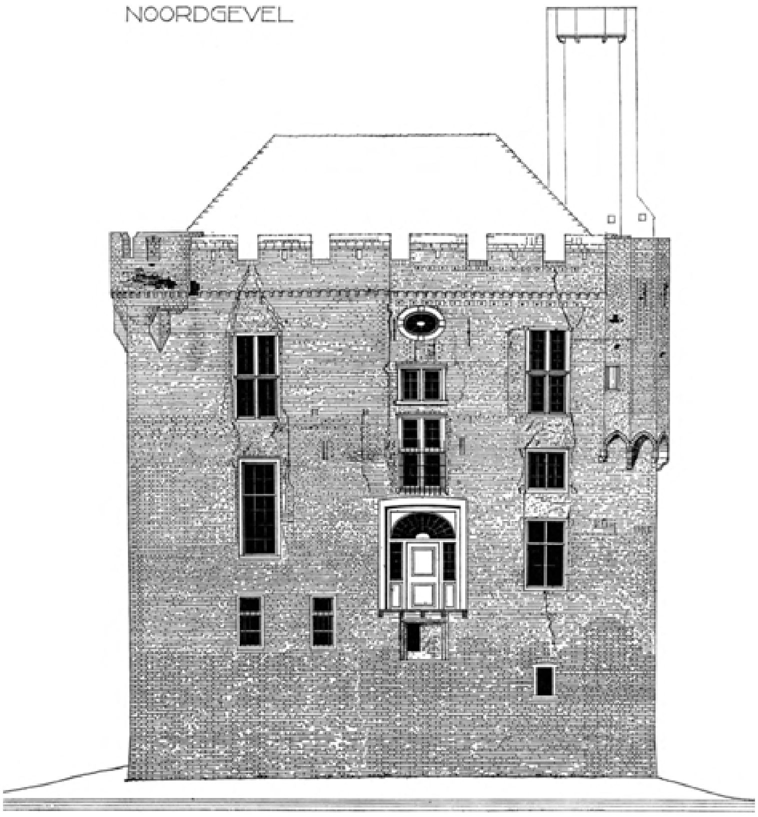

Fig. 17, 18, 19, 20. De Doornenburg, Geveltekening naar opmeting Scheepens 1903 en foto's

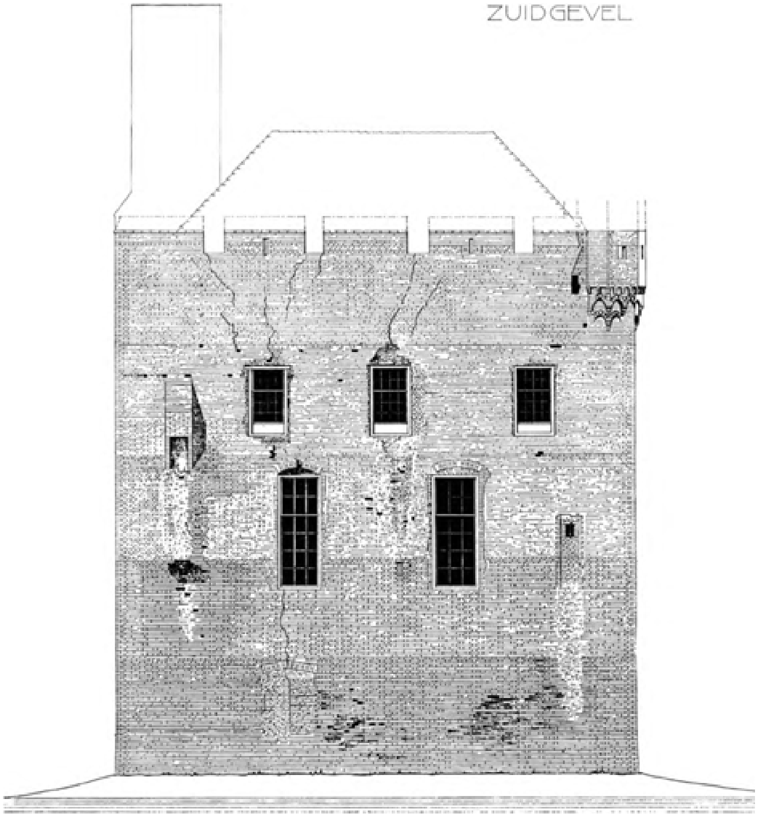

Fig. 18

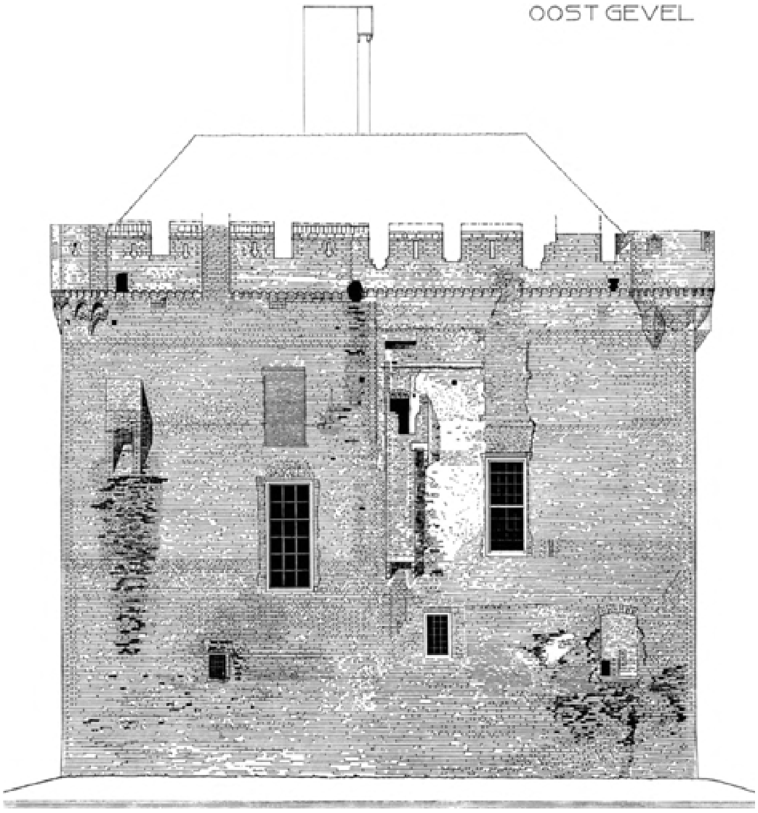

Fig. 19

De zaal is 4,83 m hoog. De vensters staan in nissen, gevormd door de muurdikte; in de dagkanten zijn ondiepe segmentbogig gesloten sier- of spaarnissen aangebracht. De plaats van de vensters was door sporen van dagkanten, bij de eerste restauratie aangetroffen, bepaald.

Behalve door middel van de trap in de muurdikte die van de kelder uit oprijst, moet de grote zaal toegankelijk geweest zijn door een smalle doorgang recht boven de toegang

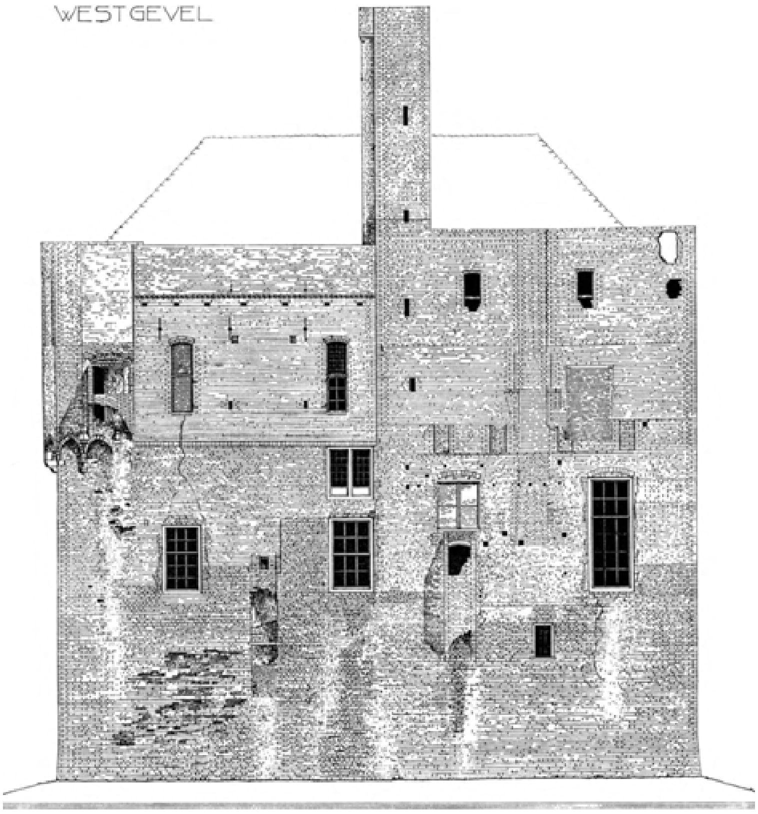

Fig. 20

van het voorplein naar de kelder gelegen. Van het voorplein af moet deze langs een (houten?) trap met bordes bereikbaar geweest zijn.

Rechts van de westelijke schouw in de zaal was voor de aanvang van de restauratie een latrine, waarboven een venster met zandstenen kozijn. Op de oude foto's lijkt de aanbouw van de latrine oorspronkelijk; een nis in de zuidelijke dagkant van de muurnis naar de latrine zou een smalle trapopgang kunnen zijn naar de oude weergang. De

officiële opgang bevindt zich in de muurdikte van de west-oostmuur; zelfs lopen hier twee trappen evenwijdig aan elkaar van oost naar west omhoog te weerszijden van de ingang; de tweede vangt enige treden hoger aan d.w.z. op het niveau van de vloer van de later op het volgebouwde westelijke voorpleingedeelte opgetrokken z.g. Kemenade. Er zijn aanwijzingen dat hier wellicht oorspronkelijk een venster stond, dat uitzicht gaf op de binnenplaats en dat eerst na het bouwen van de Kemenade tot doorgang is doorgebroken.

+ De oostelijke van de beide voorste kelders is door een tongewelf met steekkappen overkluisd, dat evenwel later is aangelegd; na instorting van het gewelf bleek dat de pijlers tegen de noord-zuidmuur z.g. koud tegen het doorgaande muurwerk stonden. De eerste overdekking moet bestaan hebben uit een balklaag. In de oostelijke buitenmuur kwam in 1939 dicht tegen de noordmuur een oude ingang te voorschijn, die door een sluitboom afgegrendeld kon worden. Deze ingang correspondeert met het tegenwoordige vloerniveau. Met een hoge mate van waarschijnlijkheid is aan te nemen dat hier de oude toegang tot het voorplein gevonden is. De verbinding met de voorburcht zou dan door middel van een niet in de as van de ingang lopende brug gevormd moeten zijn. Tijdens het uitdiepen van de gracht zijn inderdaad op deze plaats resten van palen gevonden, die een brug gedragen kunnen hebben welke schuin door de gracht naar de voorburcht gelopen heeft.

+OOSTELIJKE VOORSTE KELDER

In overeenstemming met deze veronderstelde oorspronkelijke toegang is ook het feit dat de toegang naar de kelder van ouds op dit niveau begon.

De ruimte is verlicht door één venster aan de oostzijde en twee aan de noordzijde; de laatste staan in diepe nissen, waarvan de oostelijke spitsbogig gesloten is en ± 2 m breed, de westelijke echter flauw segmentbogig en wat smaller is. Oorspronkelijk moeten dit de bogen geweest zijn van de weergang, die langs het voorplein liep. De onregelmatigheid in de breedte der bogen kan op een trap wijzen naar de weergang, waarvan echter geen sporen gevonden zijn.

De stookplaats was oorspronkelijk aangebracht tegen de zuidelijke wand van het vertrek, d.i. de noordmuur van het achterste blok. Doordat bij de laatste restauratie aanvankelijk slechts herbouw van dit achterste gedeelte beoogd was, was deze muur reeds geheel voltooid, toen men besloot ook het voorste gedeelte te herbouwen. Ten behoeve van de schouw in de oostelijke kelder zou men dan (evenals weliswaar in de oorspronkelijke bouwfasen geschied is) in deze muur het rookkanaal hebben moeten inhakken. Ter vermijding van de aantasting van het juist voltooide hoofdblok heeft men de schouw thans onder de schouwen in de bovenverdiepingen aangebracht, tegen de oostwand direct naast de gevonden oude ingang.

In de westelijke wand van deze kelder bevinden zich twee doorgangen, één leidt naar de westelijke kelder en de smalle gang tussen beide kelders, de andere is langs een trap van zeven treden bereikbaar en geeft verbinding met het tegenwoordige ingangsniveau.

+ De gang tussen de beide kelders heeft een vloerniveau van ± 1 m lager dan de oostelijke en is door een tongewelf gedekt. Tegen de oostwand is een vuurplaats uitgespaard tot op ongeveer het tegenwoordige vloerniveau. Daar het rookkanaal blijkens de opmetingstekening van 1903 tot de volle hoogte van het opgaande

+GANG TUSSEN BEIDE KELDERS

muurwerk is doorgetrokken geweest, is dit geen incidentele stookgelegenheid geweest en moet de wand waartegen de vuurplaats is opgesteld, de wand van een groter vertrek i.c. de westelijke

kelder gevormd hebben. De tweede muur waardoor de gang gevormd wordt, moet dus jonger zijn en de westelijke kelder is een tijdlang veel ondieper geweest dan thans het geval is. Pas bij de inwelving is ook de vloer uitgediept.

Doordat de beide noord-zuid lopende muren van de kelder eerst later tegen het achterste blok zijn gebouwd en dit gedeelte bij de ramp van 1945 gespaard is gebleven, treft men hier een oorspronkelijk gedeelte buitenmuurwerk van het oudste blok aan. Bij nauwkeurige beschouwing blijkt er een dunne rode pleisterlaag op het muurwerk te zijn aangebracht geweest.

Tijdens de laatste restauratie is gebleken dat de dagkant van het venster aan de noordzijde+ van de westelijke kelder bestond uit een vulling in een spaarboog die aan de binnenzijde gepleisterd was. Volgens ooggetuigen zijn de koppen van dergelijke nissen ook in de westelijke muur in het zicht geweest. Rekent men de oostelijke nis tegen de noordmuur van de oostelijke kelder mee, dan komt men aldus tot de reconstructie van een weergang op zes tot zeven spitsboognissen langs het aanvankelijk open voorplein. Bij de eerste vergroting van de burcht ten koste van het voorplein heeft men de spaarbogen gedicht en een vloer aangebracht ter hoogte van de vloer van de grote zaal. Onder deze vloer ontstond een kelder ter grootte van de tegenwoordige westelijke kelder plus de gang, welke ruimte door de vuurplaats tegen de oostelijke wand verwarmd kon worden. Het niveau van het voorplein moest iets worden uitgediept om een bruikbare ruimte te verkrijgen. De overwelving kwam pas in een latere fase tot stand. De waterput zal reeds in de eerste fase zijn aangelegd en aanvankelijk op het open voorplein gelegen zijn geweest.

+WESTELIJKE KELDER

a. Westelijk vertrek.+

+VERTREKKEN AAN DE VOORZIJDE OP HET TEGENWOORDIGE INGANGSNIVEAU

Het muurwerk van de westelijke muur van dit vertrek bleek bij de laatste restauratie uit een dunne 'schil' en een zwaardere vulling te bestaan, ontstaan, doordat de oude weermuur was blijven bestaan en aan de binnenzijde slechts versterkt was met een verzwaring ter breedte van het oude looppad op de bogen langs het voorplein. Waar deze weergang te niet liep tegen het muurwerk van het achterste blok, was een lampnis aangebracht.

Ook het benedenste gedeelte van de onregelmatig veelhoekige noordwestelijke hangtoren behoort wat materiaal betreft tot deze bouwfase. De schoorsteen van het vertrekje in deze toren tekent zich op oude foto's af in het hoger opgaande jongere muurwerk. Om het bouwblok op het westelijke voorplein zal dus opnieuw een weergang gelopen hebben. Smalle spleten in de voorgevel, die op de oude foto's zichtbaar zijn, zijn misschien als schietspleten van deze weergang te zien. Deze oudste van de hangtorens is eenmaal overgekraagd op wijde spitsboognissen, rustend op natuurstenen kraagstenen, die op de verst uit het muurwerk stekende hoek in twee uitkragingen boven elkaar zijn toegepast (vgl. het z.g. huis van Arend toe Boecop in Elburg, plm. 1395 gebouwd).

Bij de jongste restauratie is tegen de westelijke wand van het vertrek een schouw geplaatst ter plaatse waar voordien een later toegevoegde latrine was aangebracht.

De toegang tot het gebouw zal in deze fase door het laatst toegevoegde vertrek geleid hebben, dat bereikbaar was langs de trap van zeven treden van de oostelijke

kelder uit. Een brede boog in de noordmuur van het oudste bouwblok gehakt, gaf verbinding tussen het westelijke vertrek op het voorplein en de grote zaal.

+ *b*. Oostelijk vertrek.

De z.g. Kemenade is ontstaan doordat ook de oostelijke helft van het voorplein volgebouwd werd. De kelder onder dit vertrek was aanvankelijk vlak gedekt. Daar het vloerpeil van het voormalige voorplein werd aangehouden, moest deze balklaag echter hoger komen dan die over de westelijke (immers verdiepte) kelder. De vloer van de Kemenade ligt dan ook hoger dan die van de achterzaal en de verbinding tussen de beide vertrekken kwam waarschijnlijk tot stand door een voormalig venster tot doorgang uit te breken. +Z.G. KEMENADE

Thans is een doorgang gemaakt, recht boven de oudste toegang tot het achterste blok. Ook de muren van de Kemenade bestaan uit een schil (oorspronkelijk weermuur) en een verzwaring aan de binnenzijde. Dit trad tijdens de restauratie duidelijk aan den dag aan de noordzijde, waar in de dagkant van het venster zelfs een beroete strook van een voormalige stookplaats werd aangetroffen aan de binnenzijde van deze weermuur. Het vertrek is gedekt door een vlakke houten zoldering; de stookplaats bevindt zich tegen de oostmuur.

De toegang tot het gebouw zal in deze nu ontstane situatie aangebracht zijn op het niveau van de grote zaal en het westelijk vertrek en wel in de nu ontstane noordgevel.

+ Kort na het bebouwen van het voorplein moet het achterblok verhoogd zijn met een verdieping. Ook deze werd door een balkenplafond op gepeerkraalde sleutelstukken gedekt; aan de korte zijden staan schouwen, waarvan de westelijke bij de restauratie is toegevoegd en daarom een afwijkende vorm heeft gekregen. De bovenste zaal is 3,85 m hoog; de vensternissen hebben niet de siernissen in de dagkanten als in de benedenste zaal. In dit bouwplan was reeds begrepen een eveneens hoger optrekken van de beide voorste vertrekken, waartoe men op de noordwestelijke en noordoostelijke hoeken het muurwerk niet afwerkte, doch met een staande tand beëindigde. Toch duurde dit voor het noordwestelijke blok nog enige tijd en daarom werd het achterste blok aan de voorzijde van een kanteling voorzien, die bij de eerste restauratie aan de westelijke helft nog aanwezig bleek te zijn. De kantelen waren 45 cm diep en door een ezelsrug gedekt evenals de toen nog aanwezige kantelen langs de oostzijde van het achterste blok. Toch waren deze laatste blijkens de foto's in een iets latere phase ontstaan; zij vervingen een topgevel, waarvan restanten in de vorm van een schoorsteenkanaal en vensterdorpels tussen de kantelen bewaard waren gebleven. Aan de westzijde is deze topgevel herbouwd naar de voorstelling op XVIII[e] eeuwse tekeningen. Daar men bij de tweede restauratie aanvankelijk slechts het achterste blok herbouwd heeft, zijn toen de kantelen langs de gehele noordzijde van het achterste blok aangebracht. +ACHTERSTE BLOK VERDIEPING

De kanteling langs de achterzijde is aangebracht gelijk met die aan de oostzijde in de voltooiingsfase van het achterste blok, waarin tevens het optrekken van de hoge spietoren was begrepen. De aanzet was evenwel reeds in de muurdikte van de eerste verhoging aangebracht. De weergang liep op de zuidoostelijke hoek uit in een halfachtzijdige hangtoren, die in tegenstelling tot de oudere aan de noordwestelijke hoek op twee rijen kleine spitsboogjes op bakstenen kraagstenen was uitgebouwd.

+ In aansluiting aan deze weergang is aan de kroon van het noordoostelijke bouwblok, dat nu (boven de z.g. Kemenade) ook tot volledige hoogte werd opgetrokken eveneens een weergang aangebracht. De kantelen zijn hier echter slechts 27 cm diep en door een enkelvoudige afschuining gedekt. Op de noordoostelijke hoek is een halfronde hangtoren uitgekraagd op uitmetselingen. Het muurwerk van deze verhoging bestaat aan de

+BOVENBOUW NOORDOOSTELIJK GEDEELTE

voet wederom uit een schil (aanvankelijk weergang) en een vulling tot de volledige dikte van de muur (1,60). Het vertrek is toegankelijk van de bovenste grote zaal uit. Iets ten noorden daarvan in de nieuwe westmuur is een gedicht venster gevonden, dat een tijdlang, totdat ook het noordwestelijke blok volgebouwd werd, in deze hoek licht verschafte. Een doorgang die blijkens de opmeting van 1903 in de noordwestelijke hoek van dit vertrek aanwezig was, kan toegang verleend hebben tot de weergang boven het noordwestelijke vertrek.

Tenslotte is, blijkens duidelijke bouwnaden op de oude foto's te zien, het noordwestelijke+ blok volgebouwd en de hangtoren op deze hoek voltooid. De muurdikte is in dit gedeelte tot 45 cm gereduceerd. De oudste hangtoren op de noordwestelijke hoek werd verhoogd en het muurwerk aan de voorzijde bekroond met een kanteling aansluitend bij die langs het noord-oostelijk blok. De borstwering die langs de westzijde van dit blok werd aangetroffen, dateerde niet uit de bouwtijd en is tijdens de restauratie daarom niet meer aangebracht; deze was uitgekraagd op een tandlijst, waaronder de steigergaten opengebleven waren, evenals de voorzijde, waar ze gevuld zijn met natuurstenen vogelnest-stenen.

+BOVENBOUW NOORDWESTELIJK GEDEELTE

De vensters in dit jongste bouwblok waren tot 1936 vrij gaaf gebleven, één gedicht en één beglaasd. Zij zijn langwerpig en door een bakstenen tussendorpel gedeeld; van het venster aan de voorzijde was de oostelijke dagkant gaaf aanwezig.

Het inwendige van het noordwestelijke blok was bij de aanvang van de restauratie ingedeeld in een smalle gang die naar een XVIIIe of XIXe eeuws trappenhuis leidde dat deels in de muurdikte van het achterste blok was ingehakt. De scheidingsmuur zal echter ouder geweest zijn. Deze rust op de westelijke van de beide noord-zuidlopende muren die in de kelder thans de gang tussen beide kelderruimten vormen. Deze deels als keermuur dienende muur moet aangebracht zijn bij de overwelving en uitdieping van de westelijke kelder. Wij nemen aan dat dit gelijktijdig is gebeurd met het indelen van het gehele westelijke blok in gang en vertrek en met de wel reeds in de 16e eeuw te dateren voltooiing van het gehele blok. In de keldermuur is dicht tegen de buitenmuur een doorgang aangebracht geweest, waartoe in het gewelf een steekkap was gemetseld. Bij de restauratie is deze niet meer aangebracht. Een smalle doorgang geeft verbinding met de achterste kelder.

Ook de oostelijke van de beide voorste kelders zal in deze fase ingewelfd zijn.

In de beschrijving van de hoofdburcht is reeds tot uitdrukking gekomen hoe deze in verschillende+ fasen van een onderkelderd zaalgebouw met ommuurd voorplein uitgebouwd is tot het blokvormige door weergangen omkranste burcht zoals wij die thans weer kennen.
Ook de voorburcht blijkt zijn bouwgeschiedenis gehad te hebben. De op rondbogen gedragen weergang aan de zuid- en wellicht de gehele westgevel, lijkt het oudste gedeelte te zijn. Door de fundering van een poort in het hart van de ingang aan de noordzijde van het hoofdgebouw, lijkt een datering van deze ommuring gelijktijdig met de derde fase van de hoofdburcht aannemelijk. Ongerijmd blijft, dat de vernieuwing of vergroting van de voorburcht met bredere en spitse weergangbogen dan een aanmerkelijk jongere fase vertegenwoordigt dan de eveneens sterk

+BOUWGESCHIEDENIS

spitsbogige weergang langs het oude voorplein van de hoofdburcht. In een jongere datering van de noordoostelijke voorburchthoek voegt zich evenwel zeer goed een zware geschutstoren als de onderbouw van de Langerackstoren. Zijn tegenwoordig aspect in verbinding met het grote zaalgebouw in de zuidoostelijke hoek is eerst in de laatste fase tot stand gekomen, wanneer het defensieve karakter niet meer op de voorgrond treedt en in de zuidwestelijke hoek van de oudste weermuur een kapel wordt opgericht.
De noordwestelijke hoek van de voorburcht moet reeds vroegtijdig vernield zijn. Het schuurgebouw staat op de resten van de weermuur en heeft blijkens zijn fundering lange tijd aan de gracht gestaan; ten westen van de ingangstorens zijn slechts zeer ondiep gefundeerde resten gevonden.

+ Bijdragen en Mededelingen Gelre, LV, 1955-'56, blz. XVI en tekening J. de Beyer, 1742, Archief de Poll cat. nr. 1174. +R.K. KERK LITERATUUR

DE R.K. KERK was als een der eerste grote opdrachten door architect A. Tepe in 1873 gebouwd en in 1884 met een tweede dwarspand met aansluitend koor met afgeschuinde hoeken, vergroot. De kerk is door oorlogshandelingen in 1945 vernield, waarna bij de herbouw de gelegenheid is aangegrepen tot een bodemkundig onderzoek naar de fundering van de middeleeuwse kerk. De fundamenten kwamen aan het licht van een tufstenen eenbeukig kerkgebouw met versmald rechtgesloten koor en westelijke toren. De muren bevatten talrijke Romeinse fragmenten met stempels uit Xanten. Het oudste schip was uitgebreid met een driezijdig gesloten koor met steunberen; een derde fase vertoonde een gotische kerk met westtoren ter breedte van het oude schip en smallere noordbeuk, een dwarspand behoorde tot deze fundering ter lengte van het oudste koor en een kort driezijdig gesloten gotisch koor (opgravingsnieuws Rijksd. Oudheidkundig Bodemonderzoek, januari-maart en april-mei 1954). Fig. 21.

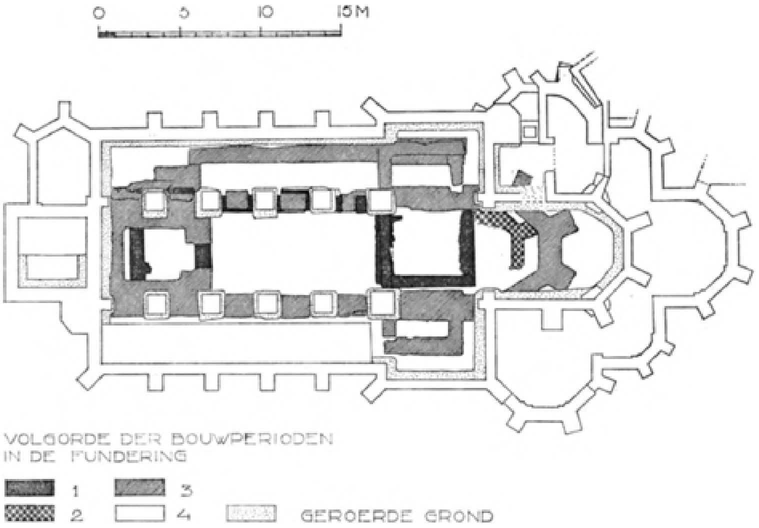

Fig. 21. Doornenburg. R.K. kerk Opgegraven fundering naar tekening Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek

+ In de pastorie van de nieuwe St. Martinuskerk wordt een eikenhouten groep bewaard, hoog 23 cm, breed 46 cm, voorstellend Veronica met twee vrouwen. +BEELDHOUWWERK
Veronica is links gezeten en toont de doek met 's Heren aanschijn aan een over haar gezeten vrouw, die met beide handen haar opgetrokken rechterknie omklemt. Tussen deze beide vrouwen in, staat een derde met geplooide muts onder de kap. Resten van polychromie. Gelders? Omstreeks 1500, pl. XXIII, afb. 46.

Nat. tent. van oude kerkel. kunst, 's-Hertogenbosch 1913 nr. 733. Tent. van relig. kunst Lumen Christi, Nijmegen 1950 nr. 47.

+ Vóór den ingang van de R.K. pastorie, staat een klein stenen kruis, ong. 1,15 m. hoog, waarin Gotische letters zijn gegrift, die echter niet meer te lezen zijn (Nav. 1883 blz. 20). +KRUIS

Het huis waarin het postkantoor is gevestigd, heeft een voordeur waarvan de geschilderde+ houten zijpilasters Ionische kapitelen dragen. Het hoofdgestel heeft een vulling van drie rozetten. De deur is bekleed met houten panelen, waarin rozetten en bladornament zijn verwerkt XIXa. +VRML. WOONHUIS

Tot het bezit van het schuttersgilde 'Gijsbrecht van Amstel', behoort een aantal zilveren+ koningsschildjes uit de jaren 1792-1824. Gelre XXXIV blz. 12-15. +SCHUTTERSZILVER

Doornik

Doornik - niet te verwarren met Indoornik onder Heteren -, komt in 1326 voor op een lijst van het+ oudste Leenactenboek van Gelre, doch een eeuw later schijnt Doornik een Hemmens leen geworden te zijn. In 1507 is het weer Gelders. In 1585 trokken Spaanse troepen onder Haultepenne over de Waal. Het Huis Doornik werd ingenomen en de Engelse bezetting gewurgd. (Geld. Volksalm. 1895 blz. 26). Het huis, dat in 1802 nog muren had, die 8 Rijnlandse voeten dik waren, is in 1827 gesloopt. Ten n. van het huis heeft de in 1395 genoemde en in 1595 afgebroken kerk gestaan (Joosting en Muller I. 1 blz. 432). Stukken van de muren van de kerk waren in 1802 nog te zien en ook vond men in het begin van de XIXde eeuw 'verscheyde oude vloeren van huysen'. Herhaalde overstromingen zullen er toe geleid hebben, dat deze huizen verlaten werden. (v.d. Aa, III. blz. 447-448; zie voorts onder Ressen). +GESCHIEDENIS
Een alhier gevonden munt van Honorius is in 1875 in het toenmalige Museum van Oudheden, thans+ Gemeente Museum te Nijmegen terecht gekomen. Cat. 1895 blz. 210 no. 825; Gelre VI 1903 blz. 395-396. +ROM. VONDST

Ressen

De Nederlands Hervormde kerk en het gering aantal huizen, die de kern van het dorp Ressen vormen, liggen aan drie zijden van een nagenoeg vierkant grasveld, dat is omgracht. Of dit weiland in een voor de Betuwe uitzonderlijke aanleg, gerekend moet worden tot de terreinen van het voormalige kasteel, dat aan de noordzijde hiervan was gelegen, of dat dit centraal gelegen veld een functie voor de omwonenden heeft gehad (bijvoorbeeld als brink) kan uit de huidige aanleg niet worden afgeleid.

Teg. Staat III, blz. 255; v.d. Aa IX, blz. 436, 437; M.L. Quack, de oude heerlijkheid Ressen,+ Geld. Volksalm. 1881, blz. 144; H.D.J. van Schevichaven, Het Huis Doornik en de heerlijkheid Ressen, Gelre VI, 1903, blz. 395; J.D.H. van Uden en G.J. van Olst, Het kasteel en de kerk te Ressen, Gelre XXXIX, 1936, blz. 93; W. de Vries, De hoge heerlijkheid Ressen en Doornik, Gelre L, 1950, blz. 70 en 66. +LITERATUUR

Door schenking van de Merovingische Koning Theoderik was Ressen eind VIIde eeuw in het bezit[+] van de abdij van St. Vaast te Atrecht gekomen (Sloet 1 en 55 en Oork. St. Utr. 151). In 1167 verkocht echter abt Martinus de Ressense goederen aan Diederik, Graaf van Kleef. Ressen werd toen reeds een heerlijkheid genoemd en bleef Kleefs, totdat op 26 maart 1368 de heerlijkheid met hoge en lage jurisdictie en andere rechten verkocht werd aan Gerrit van Steenbergen. Deze deed echter reeds 16 november 1385 afstand van zijn allodiale hoge heerlijkheid ten behoeve van Hertog Willem van Gelre. Op 12 april 1507 beleende Hertog Karel Willem van Arenborch (Ardenborch), een natuurlijke zoon van Willem van der Marck, ‘le sanglier des Ardennes’, met de hoge heerlijkheid van de kerspelen Doornik en Ressen. Door het ontbreken van een mannelijke nakomeling van dit geslacht viel Ressen ten gevolge van een eertijds gemaakte bepaling terug aan de toenmalige leenheer, de Staten van Gelre en Zutphen, en met ingang van 10 december 1591 werd Ressen met Doornik ingevoegd in het ambt van Over-Betuwe. In 1611 werd de gerichtsbank onder die van Bemmel gebracht.

[+]GESCHIEDENIS

+ Het kasteel is in 1803 afgebroken. Van het huis bestaat een gewassen pentekening in het schetsboek van C. Pronk in het R.P.K. Amsterdam en een tekening van Jan de Beyer, 1744, arch. de Poll. De XIXde eeuwse toestand wordt weergegeven op een tekening door F.M. Roest, U.B. Leiden.

+VRML. HUIS TE RESSEN

Het Huis Doornik gaf Stellingwerf weer in 1652 (Arch. de Poll. nr. 1173).

+ Exc. Rom III, blz. 111; W.C. Braat, Drie inheemse nederzettingen uit de Romeinse tijd, O.M.R.O.L., N.R. XXX, 1949, blz. 23-34;
Op de woerd De Kerkenhof werden in 1927 door van Giffen en Evelein landpaalwoningen opgegraven, daterend uit de 1ste eeuw vóór Chr. tot in de helft van de 1ste eeuw na Chr., blijkbaar van Bataven die niet geromaniseerd waren. Omstreeks, of ten tijde van de opstand der Bataven, is deze nederzetting vernield of verlaten. Kort daarop is de oude woonplaats kunstmatig met een laag klei verhoogd tot op het tegenwoordige niveau. Op deze woerd hebben onder Romeinse invloeden staande bewoners zich opnieuw gevestigd. Deze nieuwe, blijkbaar sterk geromaniseerde nederzetting, heeft zich dan zeker tot het einde der IIIde eeuw gehandhaafd. De vondsten zijn in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen ondergebracht.
Tijdens de oorlog heeft Braat de opgravingen hervat en in 1948 voltooid. Behalve grondsporen van enige palissaderingen en van Bataafse huizen kwam een plaats, waar potten zijn gebakken, aan het licht. De vondsten konden gedateerd worden van Id tot iets na IIb.
Wijlen de heer G.J. van Olst te Ressen bezat een kleine verzameling van Romeinse en inheemse voorwerpen, die thans in het gemeente Museum te Arnhem zijn ondergebracht.

+ROMEINSE VONDSTEN

+ DE HERV. KERK staat vrij in het oude kerkhof aan de oostzijde van bovenvermeld grasland. Toren (sedert 1947) en kerk zijn beide eigendom der Ned. Herv. gemeente. Fig. 22, pl. XXV, afb. 49.

+HERV. KERK

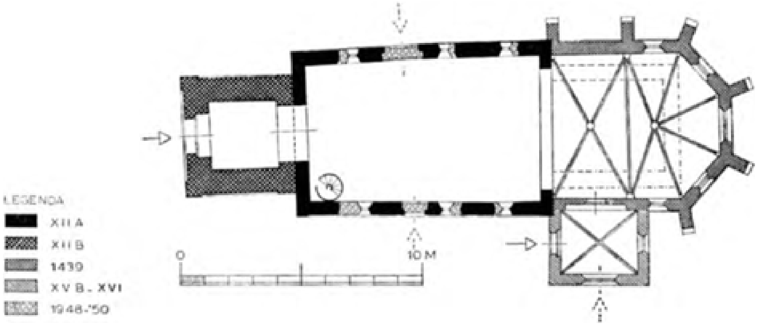

Fig. 22. Ressen. Hervormde kerk

+ Gew. pentekening van C. Pronk in diens schetsboek, R.P.K. Amsterdam.

+AFBEELDINGEN

Gew. pentekening van J. de Beyer, 1744, Arch. de Poll. nr. 1170, pl. XXIV, afb. 47.

+ Joosting en Muller I, 1., blz. 102, 1.2, blz. 432; Vermeulen I, blz. 255; Gelre XXXVII, 1934, blz. XII; J.D.H. van Uden en G.J. van Olst, Het kasteel en de kerk te Ressen, Gelre XXXIX, 1936, blz. 93; G.J. Veenstra, Het dorpskerkje te Ressen, Historia 1938, blz. 273; P. Glazema, Het Archeologisch onderzoek van middeleeuwse kerken, Bull. N.O.B., 1947, blz. 107; Duizend jaar bouwen I, 1948, blz. 185; M.D. Ozinga, Romaanse kerkel. bouwkunst, 1949, blz. 97;; P. Glazema, Oudheidk. onderzoekingen in de M.E. kerken in de prov. Gelderland, Kon. Akad. v. Wetensch. Akademiedagen III, 1950, blz. 110; Id. Oudheidh. onderzoekingen in de prov. Gelderland, Gelre LI, 1951, blz. 87-89. +LITERATUUR

+ De kerk komt voor op een kerkenlijst van de Utrechtse domfabriek van 1395 en verder wordt in een, in het Oud-Burgeren Gasthuis te Nijmegen bewaard, charter (vak A. doos chart nr. 87), vermeld, dat kort vóór of in 1439 het koor 'verthymmert' is. +GESCHIEDENIS

In 1602 kreeg Ressen zijn eerste predikant. De kerkelijke gemeente is van het einde der XVIIde eeuw tot 1706 en weer van 1826 tot 1862 met Bemmel gecombineerd geweest.

In de jaren 1706-1712 en in 1835 zijn herstellingen aan de kerk geschied. In den laatsten oorlog heeft het kerkgebouw ernstig geleden. Twee Duitse granaten hebben het koor in december 1944 gedeeltelijk vernield, waarbij grote ravage in het schip te weeg werd gebracht. De toren leed minder; slechts waren aan de noordwand enkele kogelgaten te zien. Door architect A. van der Kloot is het gebouw in de jaren 1948-1949 gerestaureerd. Het koorgewelf werd opnieuw ingemetseld, de witsellaag van de buitenmuren verwijderd en het inwendige van bepleistering ontdaan. Hierbij bleek, dat de binnenzijde van het koormuurwerk grotendeels bestond uit afbraak-tufsteen en veldkeien. Het schipmuurwerk werd verlaagd door later aangebrachte verhoging in baksteen te slopen. Volgens te voorschijn gekomen moeten werd opnieuw een fries aangebracht van elkaar kruisende rondbogen. Inwendig werd de stuczoldering en kap verwijderd. De zwaar schijnende oostelijke muur van de kapel, ongeveer 1 m dik, bleek te bestaan uit twee bakstenen muurtjes met een opvulling van turfmolm in de tussenruimte en tegen de koormuur was in die ruimte een deel van een steunbeer te zien. De kapel (of sacristie?) werd overkluisd met een kruisgewelf, ter vervanging van een tongewelf in stucwerk. Van de toren werd een gepeisterd plint verwijderd en de galmgaten kregen weer hun oude vorm. Deelzuiltjes werden aangebracht naar voorbeeld van die in de toren van Bemmel.

Van de Ressense kerk vertegenwoordigen de tufstenen toren en het één-beukige zeer+ gerestaureerde tufstenen schip de rijpe Romaanse stijl; het twee traveëen lange, bakstenen koor met driezijdige sluiting en de, aan de zuidzijde van dit koor, gebouwde bakstenen kapel of sacristie vertonen daarentegen de kenmerken van de late Gotiek. +BESCHRIJVING

De toren bestaat uit tufsteen met gietwerk, formaat tufsteen 38-45 × 9,5-11 cm+ 10 lagen 1,06 m. De tweede geleding is in baksteen verhoogd. +TOREN MATERIAAL

De toren bestaat uit twee zeer weinig versnijdende geledingen, waarvan de benedenste+ aan de drie vrijstaande zijden boven elkaar twee spaarvelden vertoont, de bovenste één; de spaarvelden worden gesloten door rondboogfriezen van telkens vijf boogjes, waarvan de bovenste twee bovendien in het bezit zijn van kleine knopvormige versieringen. In het tweede spaarveld aan west- en zuidzijde lichtspleten. Aan iedere zijde van de tweede geleding onder een rondboog twee gekoppelde galmgaten door een (nieuw) zuiltje-met-teerling-kapiteel, waarboven een impost, van elkaar gescheiden. Aan de westzijde bevindt zich een met een rondboog gedekte ingang, waarboven nog de driehoekvormige moet van een houten afdak zichtbaar is, welk afdak, blijkens de Beyer's tekening, in 1744 nog ter plaatse was. De korte ingesnoerde spits, uiterlijk gelijk, doch in veel jongere constructie dan die te Bemmel, rust op een bakstenen verhoging van het muurwerk. +UITWENDIG

Tuf met kern van gietwerk. Formaat stenen 36-40 × 8,5-9 cm 10 lagen 98 cm.+

+SCHIP MATERIAAL

De beide gevelwanden vertonen hoeklisenen met een fries van elkander doorsnijdende+ rondbogen bij de restauratie aangebracht ter plaatse van gevonden moeten onder de pleister, pl. XXIV, afb. 48. De direct boven het fries aanwezige gootlijst werd enige lagen hoger aangebracht. Van de kleine rondboog venstertjes was één venster voor de helft teruggevonden, de andere zijn naar analogie daarvan, op regelmatige afstanden en in de latere vensteropeningen aangebracht. In de noordgevel is een vroegere, met een rondboog gedekte, ingang, met baksteen gedicht. Blijkens gevonden funderingen heeft zich vóór deze ingang een portaal bevonden. Ook aan de zuider-gevel is een smalle met baksteen gedichte toegang tot het schip te bespeuren.

+UITWENDIG

Formaat bakstenen 24-26 × 5,5-6 cm 10 lagen 67 cm.+

+KOOR MATERIAAL

+ Steunberen, met van ouds tufstenen afdekking, schragen het koor, waarvan de muren doorbroken worden door vrij smalle, enkelvoudige spitsboog-vensters, behalve aan de oostzijde, waar een breder, tweedelig venster het koor verlicht. Aan de noordzijde, tussen twee beren, sporen van een vroegere ingang onder een rondboog. Ook is aan de middelste beer aan die zijde een moet van een verdwenen aanbouwtje te zien. Onder het met lei beklede dak loopt een bakstenen tandlijst. +UITWENDIG

+ Formaat stenen 25-26 × 6-6,5 cm 10 lagen 74 cm.

+ In de zuidgevel van de kapel, nu consistoriekamer, zijn twee, en in de westgevel één X-vormige figuren te zien, gevormd uit de verglaasde koppen van bakstenen. Zes duivengaten doorbreken de topgevel. De ingang aan de westzijde en het venster aan de zuidzijde dateren van de jongste restauratie. De oude ingang heeft zich aan de zuidzijde bevonden. De uitbouw wordt door een zadeldak gedekt, dat aansluit aan het hogere dak van het koor. +KAPEL +MATERIAAL UITWENDIG

+ De benedenverdieping van de toren wordt door een nieuw gemetseld bakstenen koepelgewelf gedekt. +TOREN INWENDIG

+ Van het schip heeft men de wanden ongepleisterd gelaten. De triomfboog moest in verband met de slechte onderbouw geheel vernieuwd worden, hetgeen geschiedde met oude materialen. Het schip wordt gedekt door een open dakstoel met balken. De thans dichtgemetselde ingang aan de zuidzijde kon indertijd door een boom worden afgesloten en is dus de oorspronkelijke. De kokers, waar die boom ingeschoven kon worden, zijn nog aanwezig en met een tegel afgesloten. Het schip heeft een vloer van oude plavuizen gekregen. +SCHIP INWENDIG

+ Ook van het koor, waarvan de vloer iets hoger ligt dan die van het schip, zijn de bakstenen wanden - waarin drie spaarnissen -, met hier en daar stukken tufsteen, schoon gelaten. Het koor was overdekt met een bakstenen kruisgewelf en in de koorsluiting met een stergewelf. Bij de restauratie zijn de gewelven nieuw gemetseld en de sluitstenen vernieuwd. De natuurstenen ribben rusten op acht kraagsteentjes, waarvan twee met een vegetabiel ornament behakt zijn. +KOOR INWENDIG

In de zuidoostwand van het koor is een klein, rechthoekig nisje, door een korfboog gesloten, door naar buiten leidend afvoerkanaaltje als een piscine te verklaren. In dit nisje is thans een trachieten wijwaterbakje met druipgaatjes geplaatst, dat elders in de kerk was opgegraven.

In de noordwand van het koor is in de muur een kastje uitgespaard.

+ De overkluizing dateert van de restauratie.

+ De vloer is met rode plavuizen bedekt en de plint is samengesteld uit groene en gele tegels, afkomstig uit de onder deze ruimte liggende grafkelder. +KAPEL +INWENDIG

> In 1707 werd deze ruimte, die sedert de overgang van de kerk in handen der gereformeerden gerfkamer was geworden en door een muur van het koor was gescheiden, voor 100 Car. gld. verkocht aan C.A. van Lynden van Ressen en zijn echtgenote Mechteld van Welderen, tot gebruik van een ‘erft-graft’. Hiervoor werd de vloer van de gerfkamer 0,55 cm hoger gebracht. De vloer van de hieronder gelegen grafkelder was met geglazuurde tegels belegd (Gelre, 1936, blz. 104).

Bij opening van de grafkelder in 1898, vond men vier geraamten en een koperen plaat, waarop de naam van Maria Twisk, echtgenote van de Nijmeegse predikant H.J. van Wijck, overleden op 16 maart 1811 (Nw. Kerkel. Handb. 1899, blz. 29, 30).

In oktober 1946 is door opgravingen onder leiding van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek+ binnen het koor de fundering van een klein, in tufsteen opgetrokken gebouw, aan het licht gekomen, dat zeer waarschijnlijk inwendig rond en uitwendig recht gesloten is geweest. De muurconstructie bestond uit een binnen- en buitenmantel en een kern van gietwerk, bestaande uit kalkmortel met keien. Ook zijn enkele paalgaten gevonden, mogelijk sporen van een ouder, houten kerkje. +BOUWPERIODES

In de XIIde eeuw zal het tegenwoordige schip tegen dit kapelletje zijn aangebouwd, dat nu koor van de nieuwe kerk werd. De kerk moet indertijd door brand zijn geteisterd, daar aan de binnenzijde van de kerkmuren geblakerde tufsteen werd aangetroffen. Een duidelijke bouwnaad geeft aan, dat de toren tegen het schip is gebouwd. Bovendien bleek bij herstelwerken, dat de westmuur van het schip geheel schoon was opgemetseld, terwijl de mortel van de toren uitpuilde. De 6 cm brede tussenruimte was met een dunne strook tufsteen gedicht.

Het oude tufstenen koor werd gesloopt en volgens bovenvermeld charter verrees omstreeks 1439 het huidige, op ongeveer 30 cm buiten de fundamenten van zijn voorganger. In verband met deze verbouwing werden de schipmuren, van boven het boogfries, met baksteen verhoogd. Het schipdak, waarvan de moet bij het oostelijke galmgat is te zien, lag vrijwel op gelijke hoogte als dat van het koor. Bij de laatste restauratiewerken zijn de schipmuren in hun huidige toestand gebracht.

Tenslotte is later, XVB-XVI, aan dit koor de kapel of sacristie gebouwd.

De kerk bezit:

Panelen van de in de oorlog beschadigde preekstoel van 1782 zijn verwerkt in de rugwand+ van de nieuwe banken voor de kerkeraadsleden. +PREEKSTOEL

Een avondmaal schotel, 30 cm middellijn, op de rand waarvan in lopend schrift gegraveerd+ is: KERCKE SCHOOTEL TOT RESSEN ANNO 1702. Onleesbaar merk. +AVONDMAALSZILVER

Een beker, 18 cm hoog, pl. CLXIII, afb. 397, waarop tussen dolfijnachtige motieven en twee vignetten, een wapen is gegraveerd: gedeeld, heraldisch rechts een zonnebloem of anjer?, links drie morenkoppen, 2 en 1. Op de vignetten de beeltenissen van Spes en Caritas. Inschrift KERCKE BEEKER TOT RESSEN 1702. De voet is gerepareerd. Merk: een degen als op de schaal te Kerk Avezaath.

De heer R. Musschart was indertijd zo vriendelijk mij mee te delen, dat een wapen met drie morenkoppen (hier het vrouwewapen), o.a. gevoerd werd door Pauwel Velthoff, die in de jaren 1626-1633 en 1636 tynsheer van land onder Bemmel was.

Ten huize van de president- kerkvoogd wordt bewaard een kan, pl. CLXIV, afb. 403,+ van wit Delfs aardewerk, 27 cm hoog met zilveren deksel, waarvan de rand afwisselend versierd is met punten en halve cirkels. Op het deksel het zelfde wapen als op de beker. Merk als op de beker. +KAN

Verloren ging een damast tafellaken van 1710, een geschenk van de van Lynden's.+

De in 1688 gegoten klok diam 65 cm werd door de Duitsers gevorderd en weggevoerd; het opschrift+ luidde: CASPAR ANTONIUS VAN LYNDEN TOT RESSEN AMPTMAN EN RICHTER DES AMPTS OVERBETUWE ENDE DIDERIKCK VAN LYNDEN SONE TOT RESSEN AO 1688.

+VERLOREN VOORWERPEN

+KLOK

DE BOERDERIJ HET GROOTE MEER ligt aan de zuidzijde van het grasland; de+ deel draagt een sluitsteen waarop 1778. Deze boerderij behoorde in het begin der XVIIIde eeuw aan het geslacht van Bronckhorst (Gelre 1936, blz. 105 noot 2).

+DE GROTE MEER

HET HAMERSTUK is een kleine bakstenen boerenwoning, gelegen aan een zijweg+ van de Lentse weg; het dak is deels van riet en deels van pannen; in de voorgevel de muurankers 1744.

+HET HAMERSTUK WOERDTSESTRAAT 7

Beusichem

De dorpen Beusichem en Zoelmond maken deel uit van de tegenwoordige gemeente Beusichem, samengesteld uit het voormalig scholtambt Beusichem en Zoelmond, een onderdeel van het voormalig graafschap Buren.

Beusichem

Het dorp Beusichem vormt, gelijk vele andere nederzettingen in de Neder-Betuwe gelegen op de hogere stroomruggronden, een voorbeeld van het gestrekte esdorptype. In tegenstelling tot dorpen met een analoge aanleg, zoals Asch, Zoelen en Kerk Avezaath ligt in Beusichem bij de Nederlands Hervormde kerk een ruim dorpsplein met een langgerekte vorm, ontstaan als een verbreding van één der evenwijdig lopende wegen, die de structuur van dit type nederzettingen bepalen, vgl. Bull. K.N.O.B. 1958, kol. 110, fig. 5.

+ Teg. staat, III, blz. 341; v.d. Aa, II, blz. 373; J. Staats Evers, Gelderlands voormalige steden, blz. 77; W.A. Beelaerts van Blokland, De vereniging van Beusichem met Buren, Gelre XX, 1917, blz. 103; A. Joh. Maris, De vereniging van Beusichem met Buren, Gelre, L, 1950, blz. 54; P.G.F. Vermast, De heeren van Bosinghem vóór het jaar 1300, Gelre LIII, 1953, blz. 27. +LITERATUUR

+ De naam Bosinchem (Bosinghem) wordt het eerst aangetroffen in een lijst van goederen en horigen der Utrechtse kerk van omstreeks 777-866 (Oork. St. Utr. nr. 49). De heren van Bosinchem hebben blijkbaar behoord tot de stand van dienstmannen. Zij komen in 1196 voor onder de ministerialen, en in het begin van de XIIIde eeuw als schenkers van de Utrechtse bisschop, van welk schenkleen zij omstreeks 1224 in het bezit waren. In 1131 blijken er een kerk en een hof te Beusichem te hebben bestaan. De hof of het slot zou zich dicht bij de kerk hebben bevonden (Teg. Staat). In het najaar van 1176 werd door Godebald een verdrag opgemaakt tussen het kapittel van St. Jan en Iwainus de Gokesforde, aangaande de hof. (Oork. St. Utr. nr. 485). Hubrecht (vermeld 1271-1300) III van Bosinchem is tweemaal getrouwd geweest. Uit zijn eerste huwelijk had hij een zoon Johan, die zijn leenvolger werd, en wiens nakomelingen de naam Bosinchem hebben laten varen en zich van Culemborgh hebben genoemd. Uit zijn tweede huwelijk had hij o.a. een dochter, Elisabeth, die voor 1322 met Gijsbrecht van Cats (Caets) in het huwelijk trad. Beelaerts veronderstelde dat Elisabeth haar man de heerlijkheid Beusichem zou hebben aangebracht, omdat hij in 1336 uitdrukkelijk heer van Bosinchem wordt genoemd en dat door het huwelijk van hun dochter Mabelia met Alard van Buren, Beusichem aan Buren gekomen zou zijn. Mej. Maris heeft echter aangetoond, dat Beusichem zeker al in 1318 met Buren verenigd was. In een oorkonde van 23 juni van dat jaar wordt de verkoop en overdracht van een land met huiserf vermeld: jacentia in +GESCHIEDENIS

dominio de Buren in parochia de Bosinghem juxte villam Weide. Zelfs meent de schrijfster dat de vereniging al in 1292 een feit was: de overdracht van een stuk land aan koper geschiedde, mede ten overstaan van de rechter van de heer van Buren, wat doet vermoeden dat deze heer hier gezag uitoefende. De zoon van Alard en Mabelia, ook Alard geheten, is zijn vader in Buren opgevolgd en heeft zich sindsdien heer van Buren genoemd. In 1403 werd Willem van Buren, bij overdracht van zijn grootvader Alard, door Hertog Reinald beleend met het hoge en lage gericht, met de heerlijkheid van den lande van Bosinchem. Echter kwam de heerlijkheid in 1433 en 1434 door afstand van Willem aan Jan III heer van Culemborch, doch in 1437 werd dit gebied beperkt tot het noord-westelijke deel van de heerlijkheid (van Schilfgaarde, Archief heeren en graven van Culemborg; 1e stuk, 1949, blz. VII). Beusichem en Zoelmond, bleven met de heerlijkheid, later graafschap Buren verenigd tot 1796. Van 1798 tot 1811 was er een gemeentebestuur van Beusichem en Zoelmond, met een plaatselijk administratief bestuur boven zich.

+ Th. van Everdingen en A.E. van Beurden, Het Sint Antoniusgilde te Beusichem, Roermond, 1900. +ANTONIUSGILDE

+ Uit de kerkrekeningen blijkt, dat op de zondag in de kermisweek een zwaarddans werd uitgevoerd voor het beeld van O.L.V., dat voor die gelegenheid in processie werd rondgeleid en buiten opgesteld. +ZWAARDDANSERS

'Die kerckmeysters hebben die sweertdansers op onse kermisdach geschenct, dat sy voor Ons Lieff Vrouw dansten I. gl. V. st. Item noch die mommem (een soort bedelaars; D.Th. Enklaar, Varende Luyden, 2de druk, 1956 blz. 155), doe sy huer gereetmackten op die kermisdach met die maechden, die Ons Lieff Vrouw ende die Heyligen droegen met die choergesellen, doen halen ten huyse van Lambert Herman, XII st. II. oort' (Arch. A.U. XLVIII, blz. 295).
De paardenmarkt waardoor Beusichem beroemd is geweest en die nog steeds gehouden wordt,[+] wordt reeds in 1464 vermeld, als Pater Brugman te Beusichem komt preken. [+]PAARDENMARKT

DE HERV. KERK, oorspronkelijk aan de H. Johannes de Doper gewijd, ligt geheel[+] vrij aan het marktplein. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk is in onderhoud bij de Ned. Herv. Gemeente. Fig. 23, pl. XXVII afb. 54; pl. XXIX, afb. 58, pl. XXVI, afb. 50 en 51. [+]HERV. KERK

Teg. Staat VIII, blz. 342; Joosting en Muller, I, blz. 15 en 368; II, blz. 427; J.S. van Veen, Kerkerekening[+] van Beusichem over het jaar 1558, Arch. A.U. XLVIII, 1923, blz. 286; Oudh. Jrbk. 1927, blz. 161; Vermeulen, Handboek I, blz. 223 en 245; Duizend jaar bouwen I, blz. 185; M.D. Ozinga, de Romaanse kerkelijke bouwkunst, (serie Schoonheid van ons land, dl. IV) 1949, blz. 97, 98; Gelre XLXIX, 1949, blz. XLII; Nieuws Bull. K.N.O.B. 1956, kol. 142. [+]LITERATUUR
Schilderij, XIX, de Paardemarkt te Beusichem, part. bezit te Beusichem. Tekening door J. de Beyer[+] 1737, gezicht op het dorp, coll. Rijksdienst Monumentenzorg. In archief de Poll tekeningen door J. Stellingwerf, J. Smit, 1650 (twee exemplaren) A. Houbraken, 1729 en N. Wicart. [+]AFBEELDINGEN
Volgens de Tegenwoordige Staat zou een Dirk van Beusichem de kerk omstreeks 950 hebben doen[+] herbouwen, waarna hij met zijn gade er begraven werd. In een oorkonde uit 1131 schenkt Bisschop Andreas van Utrecht de kerk en de hof te Beusichem uit het bezit van de proost aan het kapittel van St. Jan te Utrecht. In het einde van de XIIIe eeuw komt de kerk voor op de lijst van kerken, die offeren voor het H. Land. [+]GESCHIEDENIS
De kerk was de moederkerk van de St. Barbarakerk van Culemborg, die in 1310 zelfstandig werd. In 1335 bestond er een St. Nicolaas-altaar ten behoeve waarvan heer Lambert van Buren op 11 november 1335 verschillende stukken land verkoopt (Cart. van Marienweerd nr. 433). Verder waren hier altaren van St. Christoffel en St. Catharina, op 29 mei 1435 vermeld. In 1411 blijken er twee pastoors te zijn. (Arch. A.U. 1933, blz. 4). In 1520 werd het St. Antonius-gilde opgericht, waarvan de leden zorg moesten dragen voor de begrafenis van hun overleden confraters; welk gilde in 1741 werd opgeheven.
De toren schijnt in het midden der XVIde eeuw in het bezit van een uurwerk te zijn geweest. Verder vermelden de kerkrekeningen, dat 'Jan die schilder tot Culenboerch' X st. heeft verdiend 'van 't hoechautaer ende dat heylige sacramentshuys schoen te maecken', en dat mr. Cornelis van Leyden

'Onser Lieven Vrouwen metalen croen, die saborie, wyeroecksvatt ende een deel luchters' heeft gerepareerd. Ook kreeg deze mr. Cornelis van de kerkmeesters opdracht 'een overhemelt op die vunt' te maken en tevens leverde hij veertien luchters en een metalen lamp op het koor. Jorden Willemsz. was 'aenbestayt te maecken twee hauten luchters in die kerck myt een sittekist in die garriffkamer ende twee scabellen aen die choerdoeren'. Al deze rekeningen zijn van het jaar 1558 (Arch. A.U. XLVIII, blz. 286 vgl.). Op 19 juli 1598 werd aan het kapittel te Utrecht verzocht op diens kosten de toren te mogen repareren (Dodt van Flensburg Arch. III blz. 163). Bij een zware storm heeft de toren in 1674 ernstig geleden. De kerk kreeg in 1697-1698 een nieuwe vloer van blauwe zerken. Een nieuw orgel werd in de jaren 1786-1787 voor de kerk gebouwd. Tijdens de 'droevige overstrominge der wateren' in 1741, was het kerkgebouw met 'beesten en gevlugte inwoners opgepropt' en in mei 1940 was het weer deze kerk, die nu onderdak verschafte aan talloze gevluchte Culemborgers.

Het kerkgebouw is samengesteld uit een driebeukige pseudo-baliliek van vijf traveeën+ en een door vijf zijden gesloten koor, dat aan de noordzijde een XIXd eeuwse aanbouw, de consistoriekamer, heeft. Aan de westzijde verheft zich het oudste element van het gebouw, een uit tufsteen opgetrokken toren, met een baksteen geleding verhoogd. +BESCHRIJVING

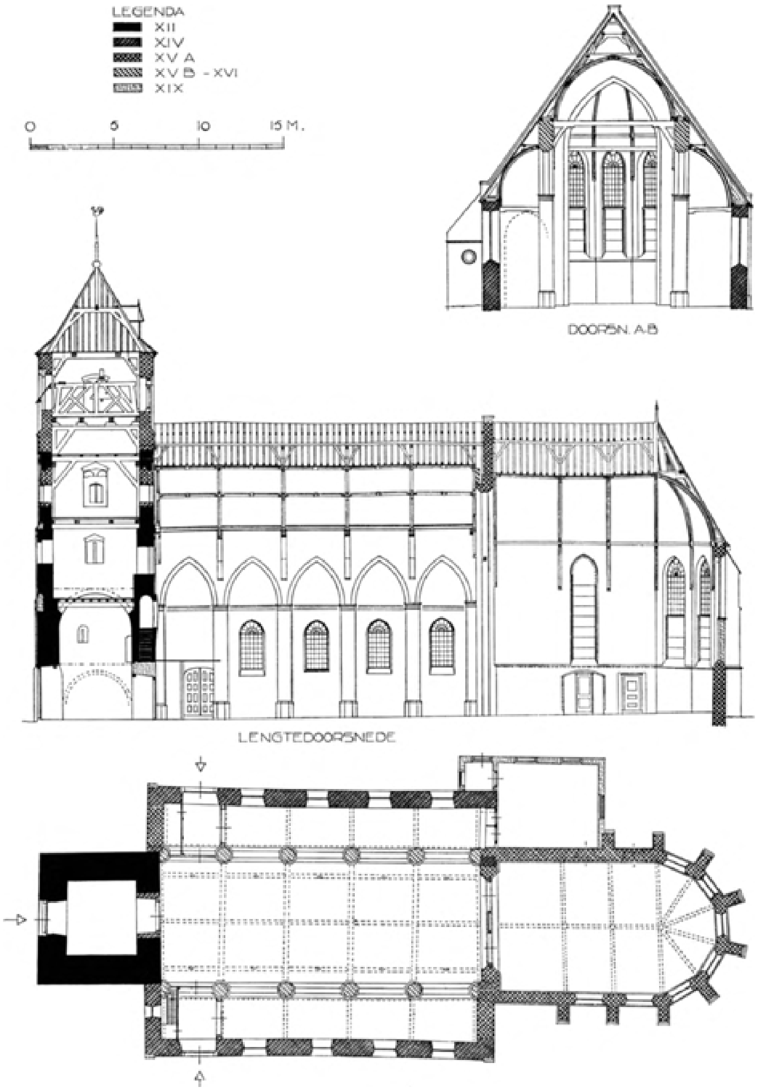

Fig. 23. Beusichem. Hervormde kerk

De toren is in 1956 met Rijkssubsidie onder leiding van architekt K.L. Symons gerestaureerd.

Het benedenste gedeelte van de toren bestaat uit tufsteen, waarvan de afmeting afneemt,+ naarmate men hoger meet. Onderaan: 9,5-13 × 45 cm 10 lagen 119 cm bovenaan 7,5 × 8 × 30-35 cm 10 lagen 95 cm. Boven het bovenste boogfries in +TOREN MATERIAAL de vierde geleding is de toren uit baksteen opgebouwd in staand verband in negen lagen tot aan de waterlijst. De bovenste verdieping is geheel van baksteen 29 × plm. 7 cm 10 lagen 80,5 cm.

De toren is opgebouwd uit vijf, telkens iets verjongende geledingen, waarvan de+ benedenste, ongeveer 3,5 m hoog, geheel vlak is, en als een plint dient voor de +UITWENDIG tweede, die met smalle spaarvelden versierd is nl. telkens vier aan iedere zijde, gesloten door gekoppelde rond-boogjes, die op een tufstenen kraagsteentje neerkomen. Het boogfries aan de westzijde is bij de restauratie vernieuwd; het was totdien in baksteen hersteld bij welke gelegenheid de kraagsteentjes smaller waren gemaakt. De derde en vierde geleding hebben één enkel spaarveld met hoeklisenen, dat wordt afgesloten door een rondboogfries van negen boogjes, aan de westzijde door tien van dergelijke boogjes. In de derde geleding zijn binnen een brede rondboog gekoppelde galmgaten geweest, die bij de verhoging van de toren in baksteen reeds zijn gedicht. Bij de laatste restauratie zijn zij in het zicht gebracht door de dichting iets terugliggend aan te brengen. De galmgaten in de bovenste geleding zijn eveneens rondbogig, binnen een rondboognis, en worden gedeeld door een zandstenen zuiltje met teerlingkapiteel, dat dus waarschijnlijk afkomstig is van de vroegere galmgaten in de vierde geleding.

De toren wordt gedekt door een korte, even ingesnoerde vierzijdige, met leien beklede spits.

Baksteen 28-30 × 6,5-7 cm 10 lagen 87 cm. De muren zijn gepleisterd.+

Steunberen ontbreken. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde, bevindt zich +SCHIP in de+ eerste travee een door een korfboog gedekte ingang. Vóór die aan de zuidzijde ligt een oude zerk. Het grote, met leien belegde zadeldak harmonieert slecht met +MATERIAAL UITWENDIG de toren, die daardoor aan slankheid heeft ingeboet.

In de zuidermuur is een hardsteen ingemetseld waarop staat:+

A N 18 30/1 09 N O +GEDENKSTEEN

HIER RUST IN 'T VOLKRIJK GRAF, HET ACHTTIENTAL VAN LIJKEN / DE PROOI DES WATERVLOEDS - HET KENMERK VAN DEN NOOD / DES ONVERGEET BREN NACHTS, TOEN DIJK EN DAM MOEST WIJKEN / TOEN 'T IJS DOOR STORM GEVOERD, VERWOESTING SPREIDDE EN DOOD / TOEN HUIS EN BERG EN SCHUUR DAAR DREVEN OP DE GOLVEN / TOEN KOE EN PAARD EN MENSCH DAAR ZONKEN IN DEN PLAS / TOEN ZELF DE LAATSTE HOOP SCHEEN IN DIEN VLOED BEDOLVEN / ZOO GOD EN VORST EN VOLK ONS NIET TEN REDDER WAS / TOEFT HIER EEN OOGENBLIK - AANSCHOUW DEEZ VRUCHTBRE OORDEN / EN ZEG: 'T GEEN IS - EN WAS - 'T IS ALLES IJDELHEID / NEEN, - STORT EEN DANKBRE TRAAN, ZOO ZE OOIT UW OOG BEKOORDEN / DAAR BETER, ZAALGER OORD DEN VRIEND DER DEUGD VERBEIDT.

V. DUYL

+ De muren van het koor en de acht, tweemaal versneden steunberen, zijn onder de waterlijst als grote blokken met voegen gepleisterd. Aan de zuid-oostzijde geeft een deur, waarboven het jaartal 1895 staat, toegang tot de benedenste ruimte van het koor (vroeger brandspuitenhuis). In ieder der vijf zijden van de koorsluiting een sterk ingekort spitsboog-venster. Een met leien bekleed dak dekt het koor. +KOOR UITWENDIG

+ De benedenverdieping is eertijds door een gewelf overkluisd geweest; de rondbogige muralen hiervan tekenen zich nog in het muurwerk af. Deze ruimte wordt gedekt door het tufstenen tongewelf in noord-zuid richting, dat eertijds de verdieping dekte. Hoewel de veronderstelling gewettigd is, dat een dergelijke toren verdedigbaar was, is de mening van Vermeulen (1, blz. 223) dat er geen westingang geweest is, gebleken niet juist te zijn. Bij de restauratie zijn de aanzetten van een ingang gevonden, die tijdens de bouw van de toren moeten zijn aangebracht. De ingang was gesloten met een rondboog, die evenwel later verminkt is, en bij het laatste herstelwerk door een korfboog is vervangen. Aan de oostzijde stond de benedenverdieping van de toren in verbinding met het schip door een rondboog, waarvan de aanzetten nog te zien waren; thans is dit een segmentsboog. In de gotische periode is deze doorgang verhoogd en versmald. De verdieping was oudtijds toegankelijk van de kerk uit door een smalle opening aan de oostwand tegen de zuider-muur, die thans geheel is verdwenen. De spleetvormige openingen in de wanden zijn thans inwendig halfrond gedekt. Oorspronkelijk waren deze kepervormig; slechts aan de oostzijde is nog een dergelijke opening in de oorspronkelijke vorm bewaard gebleven. In de oostmuur is een steektrap uitgespaard, gedekt door een stijgend tongewelf. De deur, die naar de binnenzijde draaide, kon inwendig door een sluitboom vergrendeld worden. Bij de laatste restauratie is het balkgat dichtgemetseld. +TOREN INWENDIG

+ Doordat de zuilen tussen middenbeuk en zijbeuken vrij hoog opgaan en de scheibogen scherp spitsbogig zijn, maakt het schip een hoge smalle indruk. De zuilen hebben achthoekige basementen en dekplaten met een holprofiel boven twee kraallijsten. De scheibogen hebben een breed holprofiel. De muurstijlen onder de trekbalken reiken niet verder dan de helft van de hoogte van de scheibogen. De sleutelstukken zijn met een peerkraal geprofileerd en buiten de karbeels afgeschuind. Het gedrukt spitsbogig tongewelf heeft een extra gording, evenals de ribben geprofileerd, en is bij de kruisingen met rozetten versierd, die in hun tegenwoordige vorm XIXde eeuwse replieken zijn. +SCHIP INWENDIG

De hoog oplopende halve tongewelven van de zijschepen zijn overstuct. De zijmuren zijn ongelijk hoog, doch zo laag, dat de trekbalken in de zuilen steken in plaats van in de scheimuren boven de zuilen. Uit het feit, dat moeten van vensters of nissen aan de oostzijde van de zijbeuken achter de zuilen doorlopen, blijkt dan ook dat de laatste jonger moeten zijn dan de zijmuren van het schip (zie verder bouwgeschiedenis); aan de westzijde van het noorder zijschip is de moet van een boog, die tot de grond toe doorloopt (doopkapel?).

De kap over het schip is de oorspronkelijke, evenals die over het koor.

+ De hoge vensters, die voor de benedenste helft later gedicht zijn, nemen bijna de gehele breedte van de vijf sluitingszijden in. Aan de noordzijde is de derde travee blind en in de tweede is het venster geheel gedicht. De eerste travee heeft geen +KOOR INWENDIG

vensters. De ribben van het houten gewelf komen neer op korte muurschalken, die beneden vierkant zijn afgewerkt. Trekbalken ontbreken.

De toren is kennelijk het oudste bestanddeel van de kerk zoals deze er nu staat. Hij vertoont XIIde[+] eeuwse details en zou dus kort na 1131 opgetrokken kunnen zijn, het jaar waarin de kerk aan het kapittel van St. Jan werd geschonken. Het materiaal van de verhoging van de toren is vrijwel gelijk aan dat van het koor. De verhoging zal dus uitgevoerd zijn terwille van een nieuw schip en koor dat in de XVe eeuw tot stand zal zijn gekomen. [+]BOUWTIJDEN

In de topgevel tussen koor en schip is een ouder gedeelte te onderscheiden, later verhoogd ter wille van het tegenwoordige schip. Bij de bouw van dit laatste is gebruik gemaakt van de bestaande zijmuren. Het middenschip werd door het dubbelgegorde tongewelf gedekt; de zijschepen kregen ziende kappen.

Tegen de houten scheidingswand tussen schip en koor staat de preekstoel opgesteld,[+] geflankeerd door dubbele, halfronde deuren in het schot, waarboven een serie kleine rondbogen als fries tussen kuip en klankbord van de preekstoel. De zeszijdige kuip is wit geschilderd en versierd met vergulde biezen en wit en verguld loofwerk en staat op een gemarmerde, zeszijdige pijlervormige voet. Op drie zijden van het klankbord staat tussen vergulde biezen geschilderd resp. Geloof, Hoop, Liefde. Op de onderzijde en tussen de rondbogen op de panelen ornament, dat de kansel omstreeks 1850 dateert. Wellicht 1841, het jaar waarin de tweede koperen lezenaar werd bijgemaakt (zie lezenaars). Ook het schot zou van 1841 kunnen dateren. [+]INVENTARIS PREEKSTOEL

Om een zuil aan de zuidzijde van het schip, een bank van geschilderd eikenhout met[+] rugpanelen met gekartelde boogjes en op ieder der vier hoeken een gesneden, grijnzende kop, XVIIa. [+]KERKBANK

Op de kansel een koperen lezenaar met arm. Pl. XXVI, afb. 53. De arm is versierd met[+] kraakbeen-motieven, de lezenaar met voluten, eindigend in slangachtige koppen. Aan de lezenaar is een schildje bevestigd met het wapen van Beusichem. [+]LEZENAARS

Een ongeveer gelijke lezenaar, maar slechter van uitvoering, bevindt zich bij de zitplaats van de voorzanger. Rondom de lezenaar staat GEGOTEN IN HET JAAR 1841 OP LAST DER KERKVOOGDEN VAN BEUSICHEM J.V. KEMPEN, J.J. VAN DEN BERG, D. VAN DER LINDEN.

De kerk bezit voorts een koperen doopbekkenhouder, XVII.[+] [+]DOOPBEKKEN HOUDER

Onder de planken vloer moeten zich nog een groot aantal zerken bevinden (Ned.[+] Leeuw 1903, kol 114). Aan de westzijde van de noorderbeuk, half onder een band verscholen, een zerk waarop: HIER LEIT BEGRAVEN DIRCK ANTHONISSEN DE RONDE / IN SIJN LEVEN SECRES EN DIJCKSCHREYVER TOT / BEUSICHEM EN SOELMONDT STERFT DEN 6/IUNY AO 1653. Hieronder een wapen. [+]GRAFZERKEN

In het koor een zerk, waarop: HIER RUST, NA EEN RUIM / DRIE IARIGEN GETROUWEN / EVANGELIE DIENST, HET / STERFELIJK OVERSCHOT / VAN DEN ZALIGEN LEERAAR / DER / BEUSICHEMSCHE GEMEENTE / HENDRIK KELZEN / GEBOREN TE AMSTERDAM / DEN 5 VAN WIJNMAAND 1784 / HIER BEVESTIGD DEN 14 VAN WINTERMAAND 1806 / OVERLEDEN 14 VAN / LOUWMAAND 1810 IN DEN / JEUGDIGEN LEEFTIJD VAN / 25 IAREN, 3 MAANDEN / EN 9 DAGEN.

Koperen kroon met acht grote en acht kleine armen voor electrisch licht ingericht+ en voorzien van drie metalen schildjes. pl. XXVI, afb. 52. Op het ene staat: CORNELIS VAN RIJNBERK, SCHOLTUS VAN BEUSICHEM EN SOELMONDT 1712. Op het tweede: CORNELIS VERLEE KERCKMESTER 1712, en op het derde: DIRCK VAN DER LEE KERKMESTER 1712. De kerkrekeningen over 1711-1712 vermelden dat Jacobus van Stokkum,

+KERKKRONEN

geelgieter te Utrecht, een oude beschadigde koperen kerkkroon verruilde tegen een nieuwe.

> Volgens een kerkrekening in het oud-archief gem. Beusichem, leverde Johannes Bronsvelt in 1700 de koperen lezenaar voor de preekstoel. Hij ontving 51 gld. 15st. voor 51 pond, 24 lood koper, voor het snijden van het schild 10 stuiver en voor het maken I gld. II st. 8 duiten.

Twee aan elkaar gelijke koperen kronen, eveneens voor electrische verlichting vermaakt, met acht grote en acht kleine armen, waaraan drie fraai gevormde schildjes, waarop resp. staat: CORNELIS VAN RIJNBERK SCHOUT TE BEUSICHEM 1773. ANTONY DE RONDE KERKMEESTER 1773. PIETER VAN DER SANT KERKMEESTER 1773.

+ Twee koperen kaarsenhouders bij de zitplaats van de voorlezer.

+ Twee koperen lichtarmen voor electrisch licht achter de preekstoel, tegen het schot dat schip en koor scheidt. +KAARSENHOUDERS +LICHTARMEN

+ In het schot, maar zowel zichtbaar in het schip als in het koor, hangt een houten tekstbord. Het paneel, waarop aan de schipzijde de tekst van de Tien Geboden is geschilderd, en aan de koorzijde die der Geloofsartikelen, wordt ingesloten door twee gecanneleerde zuilen en gedekt door een driehoekige fronton, waarop drie kommen met deksel, wit en goud geschilderd, XVIIIa. +TEKSTBORD

+ Tegen de zuider-wand van het koor hangt een rouwbord in een zwart geschilderde lijst met vleugelstukken. Het stelt twee schreiende kinderfiguren voor als grisaille geschilderd, ieder met een wapenschild in de handen. Het ene wapen is beladen met twee lelies, het andere met drie vijfpuntige sterren. Tussen de kinderen een doodshoofd. Hieronder: JOFFROU CATHARINA VAN DUEVERDEN, HUYSVROU VAN DE HEER WOLTERUS VAN LOON STERF DEN 26 AUGUSTUS A° 1673. +ROUWBORD

+ Beker, 12 cm hoog, 10 cm middellijn, pl. CLXIII, afb. 398, bovenaan is een rand van festoenen met fruit en een wapen in een guirlande gegraveerd. Hieronder: IK ZAL DEN BEKER DER VERLOSSINGEN OP NEEMEN EN DEN NAME DES HEEREN AENROEPEN. PS. 116, v. 13. BEUSICHEM 1707, XVIIa. Merken Zwolle en twee onleesbare tekens. Op 28 september 1706 kochten de kerkmeesters van een zekere Benedicks (die met Hebreeuwse letters tekent), een zilveren beker voor 17 gld. I st. +ZILVER

Beker gelijk aan vorengaande, alleen is hier een wapen in guirlande met strik, dat van Beusichem. Onder de rand is gegraveerd: DE DRINKBEKER DER DANKZEGGINGE DIEN WIJ DANCK ZEGGENDE ZEGENEN IS DIE NIET DE GEMEINSCHAP DES BLOETS CHRISTUS. I. KOR. X.V. 16. BEUSICHEM 1707. Meester S. in gekroond schildje van Dirck van Schravenweert uit Culemborg.

> Voor deze beker wordt van Schravenweert op 2 februari 1707 met 24 gld. betaald. Hierin was ook begrepen het witkoken en bruineren van de door Benedicks geleverde beker en het graveren op deze beker van ‘een vers’, nl. de bovenvermelde woorden van Psalm 116. (Bijlagen kerkrekeningen gem. archief Beusichem). Gelders zilver, Gelre, Werken, deel 28, 1955, blz. 125.

Twee achthoekige collectebusjes, 13 cm hoog. Merken GG en klimmend leeuwtje midden XIX eeuw.

Schenkkan met oor en deksel, 28 cm hoog. Op het deksel een druiventros. Op een der zijden van de achtzijdige buik zijn de tekstwoorden van Matth. 26, v. 28 gegraveerd, op een andere zijde die van Rom. 14, v. 17 en op een derde: H. SEPP PREDIKANT, KERKVOOGDEN J.M. VAN DEN BERG, J. VAN KEMPEN. D. VAN DER LINDEN. HERVORMDE GEMEENTE TE BEUSICHEM 1850. Merken als collectebusjes.

Twee schalen, ieder 25 cm middellijn. In de ene zijn gegraveerd de tekstwoorden van Joh. 5. vers 5 en 6, en in de tweede, die van I. Cor. 10 vers 17.; op beide schalen staat aan de achterkant HERV. GEMEENTE TE BEUSICHEM 1850 en de namen van predikanten kerkvoogden. Merken als collectebusjes.

De in Gelre 1943, blz. XII vermelde, uit 1774 daterende beschildering op linnen, die vroeger bevestigd+ was tegen het oostelijk gedeelte van het houten koorgewelf, is niet meer ter plaatse. +VERDWENEN VOORWERPEN
Op 19 juli 1598 verzochten die van Beusichem aan het kapittel de klok te mogen vergieten op kosten+ van het kapittel (Dodt van Flensburg Arch. III blz. 163). +BESCHILDERING
Van de beide door de Duitsers weggevoerde klokken, stond op de grootste diam. 136 cm: SOLI DEO+ GLORIA, JOHAN VAN DELWINEN. SCHOLTUS EN DIICKGRAF VAN BEUSICHEM EN SOELMONDT, CORNELIS THONISEN V. KERCK +KLOKKEN
EN FLORIS JANSEN COOL, KERCKMESTERS INDERTIT TOT BEUSICHEM, WOUTER BOTH EN EPPE VANDER ARCK HEBBEN MY GEGOTEN TOT VILKI (Utrecht op blz. 397) 1640. Het opschrift van de kleine klok luidde: VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM. HENRICUS MEURS ME FECIT 1615. ANTONI VAN DELWINEN SCHOLTUS. CLAES JANSZ. JACOB DIRCKZ. KERCKM. TOT BUESECHEM.

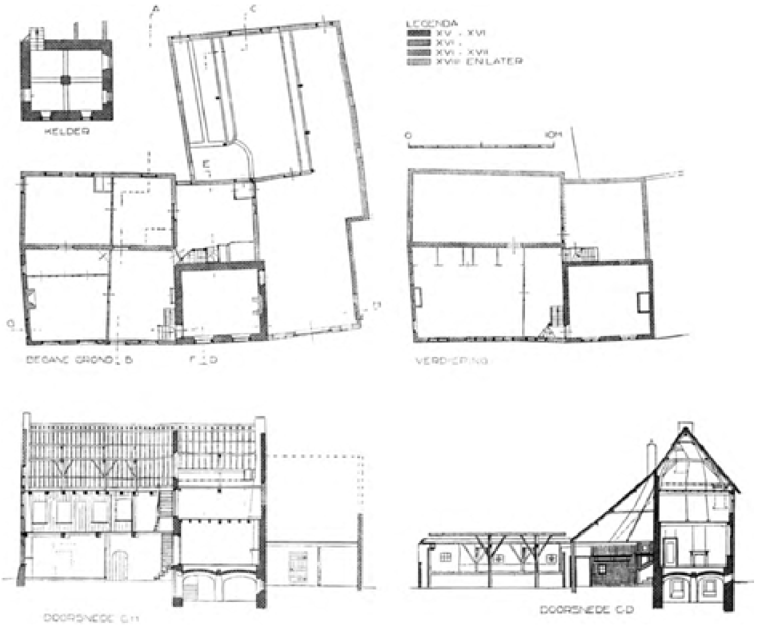

Fig. 24. Beusichem. Markt 31

DE WOONHUIZEN aan de zuidzijde van de langgerekte Markt vormen een aaneengesloten bebouwing, deels XVII eeuws t.w.

Markt 3 gerekt dwarshuis met riet gedekt, XIX?

Markt 11 dwarshuis onder één kap met twee volgende huizen, XVII?; vensters met roedeverdeling, XVIII.

Markt 27 dwarshuis, in oorsprong XVII.

Markt 29 deels onderkelderd herenhuis, XVII?, uitwendig gemoderniseerd XIX.

Markt 31 Ruim woonhuis, bestaande uit vierkant onderkelderd rechterdeel XVI? met twee verdiepingen en lagere ruime vleugel links daarvan, waarin de ingang is. Wegens bepleistering uitwendig en betimmeringen inwendig is de juiste ontwikkeling van het pand niet na te gaan. Het pand is gemeentelijk eigendom en zal gerestaureerd worden onder leiding van architekt Korswagen. Fig. 24, pl. XXVIII, afb. 55.

In het pand Oranjestraat 6 een gevelsteen met opschrift: A. de Ronde Schout van Beusichem en Zoelmond legde de eerste steen van dit gebouw den 7e van grasmaand 1801.

Ganssteeg 5 Boerderij Ganzenoord in jaartalankers gedateerd 1706; groot dwarshuis en riet gedekte schuur, pl. XXVIII, afb. 56.

Ganssteeg 6 Klein dwarshuis, linker deel onderkelderd tussen topgevels met vlechtingen XVII.

+ In de MOLENROMP aan de weg van Beusichem naar Zoelmond was boven de ingang een steen gemetseld, waarop de wapens Borrevelt en de Greve. Hieronder staat DEN 29 JUNY 1714 HEEFT / ANTONIA IOHANNA COR / NELIA DOGTER VAN / M. IOHAN VAN BORREVELT / RENTMT. DES GRAAFSCHAPS / BUUREN EN MARIA DE / GREVE AAN DESE MOOLEN / GELEYD DEN EERSTEN / STEEN. +MOLEN GEDENKSTEEN

Zoelmond

De gestrekte aanleg van Zoelmond komt overeen met die van Beusichem. Bij de in de xvde eeuw gestichte kerk heeft zich een dorpskern van geringe omvang ontwikkeld vgl. luchtfoto in Bull. K.N.O.B. 1958, tg. blz. 103

+ Teg. Staat, III, blz. 342; v.d. Aa XIII, blz. 250, 251; J.W. Staats Evers, Gelderland's voorm. steden, blz. 79. +LITERATUUR

+ Zoelmond kwam in 1214 aan de abdij van Mariënweerd (Sloet nr. 440), doch reeds in 1250 droeg de abt die goederen op aan Graaf Otto II van Gelre, de curtis (hof) in erfpacht houdend. Bij erfenis of belening is Zoelmond waarschijnlijk later aan de heren van Buren overgegaan. Met Beusichem (en Buurmalsen en Tricht) bleef Zoelmond met de heerlijkheid, later graafschap Buren verenigd tot 1796. +GESCHIEDENIS

+ V.d. Aa XIII, blz. 250; D. Buddingh, Onderzoekingen in de Betuwe 1865, blz. 31; Gelre, XLVIII, 1946, blz. XLIX; Exc. Rom. III, blz. 123. +ROMEINSE EN INHEEMSE VONDSTEN

Volgens van der Aa zou men in 1842 op de hoogte, waarop het dorp is gelegen, een Germaanse verblijfplaats hebben ontdekt; ook werden Romeinse voorwerpen

gevonden. Een vroeg middeleeuwse pot is met het museum te Tiel in 1945 verloren gegaan. Een munt van Philippus Arabs (midden 3e eeuw) zou volgens de Exc. Rom. hier gevonden zijn, maar de verblijfplaats is onbekend.

+ DE HERV. KERK van ouds aan de H. Johannes de Evangelist gewijd, ligt geheel vrij aan het oude kerkhof, met de zuidgevel grenzende aan het Dorpsplein. De toren is

+HERV. KERK

in onderhoud bij de burgerlijke gemeente, de kerk bij de Ned. Hervormde. Fig. 25, pl. XXIX, afb. 57, pl XXX, afb. 59, pl. XXXI, afb. 61.

J.H. Hofman, De kapel van Zoelmond verheven tot Kerspelkerk, Arch. A.U. XXII, 1895, blz. 94;+ J.S.v. Veen, Overeenkomst aangaande de begeving der pastorie van Zoelmond, Arch. A.U. XLIII, 1917, blz. 119; dez., Bijdragen tot de geschiedenis van het Kerspel Zoelmond, Arch. A.U. XLVIII, 1923, blz. 299 - 307; Joosting en Muller 1, 2, blz. 247; Gelre XV, 1912, blz. LVIII. Duizend jaar bouwen I, blz. 305. +LITERATUUR

Doordat de kerk van Zoelmond eerst in de XVde eeuw als kapel gesticht is door een der Heren van+ Buren, is bij uitzondering de geschiedenis bekend, en door acten in het archief van de heren van Culemborg gestaafd. +GESCHIEDENIS In 1404 wordt blijkens een acte (van Schilfgaarde, Archief Heeren en Graven van Culemborg reg. nr. 476) land geschonken ten behoeve van een kapel in Zoelmond. In een verzameling stukken over latere processen inzake deze kerk (Arch. A.U. 1923, blz. 299) komt een handschrift voor van Gerrit Hackert, vicaris te Zoelmond, die vermeldt dat de kapel, aan de H. Maagd gewijd, in 1404 ook gesticht is en wel door Otto van Buren. De overige vermeldingen in dit handschrift komen met de latere gegevens overeen: in 1420 is de kapel tot kerk verheven door Frederik van Blankenheim (Arch. Heeren en Graven Culemborg reg. nr. 713). De eerste pastoor Nicolaes Hacke wordt in 1456 opgevolgd door Sweder van de Wetering kanunnik ten Dom te Utrecht (inv. Archief Heeren en graven Culemborg nr. 1491). Onder de eerste pastoor was aan de kerk reeds een verbouwing uitgevoerd, waartoe men in 1447 een rente verkoopt (Arch. Heeren en graven Culemborg nr. 1256). Doordat Buren in 1435 door Arnold van Gelre ingenomen werd, kwam het onder andere Heren. De erfgenamen van Buren, de Heren Van Culemborg, meenden nu in het bezit te zijn gekomen van de rechten op de kerk van Zoelmond, waartegen zich eerst in 1501 de Heer van Buren verzette. De langdurige processen werden in 1564 beeindigd door een overeenkomst tussen Willem van Oranje, graaf van Buren, en Floris van Pallandt van Culemborg (Arch. A.U. 1923, blz.

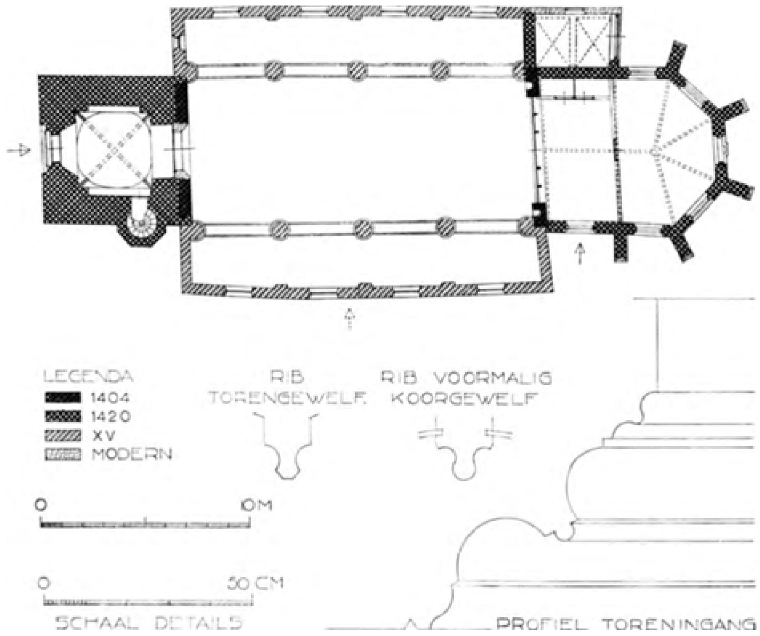

Fig. 25. Zoelmond. Hervormde kerk

299 e.v.). Er waren in Zoelmond twee broederschappen, één van het H. Kruis en één van St. Jan Evangelist (Ned. Leeuw 1903, kol. 114). In de loop der xvde eeuw bleef Zoelmond kerkelijk tot Beusichem behoren doch later werd die band verbroken, totdat na de Reformatie Zoelmond en Beusichem weer kerkelijk verenigd werden. In 1611 werd Zoelmond weer zelfstandig. Het schijnt lang geduurd te hebben voordat de Hervorming hier vaste voet gekregen heeft, want in 1620 werd van gereformeerde zijde geklaagd, dat in de Zoelmondse kerk nog altaren werden gevonden (Nw. Kerkel. Handboek 1878, blz. 86).
In 1598 zijn reparaties aan de toren verricht. Ernstig werd deze in 1911 door blikseminslag beschadigd. De spits is toen vernieuwd. Middenschip en zijbeuken zijn in 1952 door architect K.L. Sijmons gerestaureerd. Bij deze herstelwerken bleek dat van de schipmuren, de zuider-muur zich in een uiterst slechte staat bevond en dat het noodzakelijk was deze muur voor het grootste gedeelte nieuw op te bouwen. Ook is de houten kap boven het schip bij de laatste restauratie geheel vernieuwd. De toren, die oorlogsschade had geleden, werd in 1953 door architect Sijmons hersteld.

+ Het kerkgebouw is samengesteld uit een driebeukig schip, met in het verlengde van de noorder-beuk aan de oostzijde een sacristie en een met drie zijden gesloten koor; beide van baksteen, doch gepleisterd, met aan de westzijde een forse bakstenen toren. +BESCHRIJVING

+ De kloeke toren is opgetrokken in drie geledingen, onderling door bakstenen waterlijsten gescheiden. Aan de zuidzijde is een traptoren uitgebouwd tot halverwege de tweede geleding. De derde geleding versnijdt een weinig om plaats te maken voor vier kleine overhoekse opgestelde en eenmaal versneden beren, die met de typisch Nederrijnse brede holprofielen der nissen de toren kenmerken. +TOREN BESCHRIJVING

+ Formaat baksteen: 29-30 × 6-6,5 cm 10 lagen 78 cm. +MATERIAAL

+ De onderste geleding is vlak, de wanden van de tweede geleding worden ingenomen door drie rijzige, spitsbogige spaarnissen met een breed holprofiel, terwijl de bovenste geleding aan iedere zijde twee spitsbogige spaarnissen laat zien, met in iedere nis een galmgat met middenstijl. De ingangsnis aan de westzijde heeft een opvallend breed holprofiel, door natuurstenen blokken verlevendigd en met een zandstenen (verweerde) kop als sluitsteen. De ingang is gedekt door een korfboog; het venster erboven kreeg bij de laatste restauratie een gaffeltracering. Een korte, achtzijdige met leien bedekte ingesnoerde spits dekt de toren. +UITWENDIG

+ Zoals reeds is gezegd, heeft men in 1952 de zuider-muur grotendeels nieuw opgebouwd. Bij deze restauratie bleek, dat indertijd twee ingangen, resp. in de tweede travee van de beide zijschepen, toegang tot de kerk verleenden. Deze zijn thans weggewerkt. Waar geen spoor van oude vensterprofielen voor den dag zijn gekomen, heeft men de vensters de vorm laten behouden, die zij in de XIXde eeuw kregen. In de westmuur van de noorder-beuk kwam een venstertje met afgeschuinde +SCHIP UITWENDIG

neggesteen te voorschijn. De in 1952 nieuw gemaakte kap heeft een geheel leien bedekking gekregen.

+ Van de voormalige sacristie, in het verlengde van de noord-beuk gelegen, schijnt de noordmuur vroeger geheel, en de oostmuur gedeeltelijk vernieuwd te zijn geweest, waarbij gebruik is gemaakt van het oude materiaal. Resten van een segmentbogig venster zijn in de oostmuur van deze ruimte gevonden. De aanbouw wordt door een met pannen belegd dak afgesloten.

+VRML. SACRISTIE UITWENDIG

+ Formaat baksteen 27-29 × 6-7 cm 10 lagen 80 cm.

+KOOR MATERIAAL

Het koor dat niet gerestaureerd is, is uitwendig gepleisterd. Tussen de twee maal+ versneden steunberen hebben de diep doorlopende vensters rechte dagkanten. Zij zijn ter wille van de verdieping, die in het inwendige ingetimmerd is, in tweeën gedeeld en hebben een kleine-ruit-verdeling.

+UITWENDIG

Het bakstenen kruisgewelf met geprofileerde ribben, dat in 1911 te gronde is gegaan,+ werd in 1953 weer aangebracht.

+TOREN INWENDIG

Het schip telt vier traveeën. De zuilen hebben achthoekige basementen met plint en+ lijstkapitelen. De spitsbogige scheibogen zijn even afgeschuind. Het middenschip wordt gedekt door een modern vlakke, houten zoldering met moerbalken en kinderbalken, welke eerste rusten op korte muurstijlen. Evenals in Beusichem, reiken de muurstijlen slechts tot op halve hoogte tussen plafond en kapiteel. De zijbeuken hebben houten gewelven in de vorm van halve tonnen. Merkwaardig zijn de lisenen tegen de dammen van de zijmuren. Zoals elders in de Betuwe zijn de gewelven van de zijbeuken oorspronkelijk ziende geweest. Vóór de restauratie waren deze ruimten met draperie-achtige schotten afgesloten. Deze zijn bij de laatste restauratie door vlakke schotjes vervangen. Tegen de oostmuur van de toren is een rest van een oudere muur blijven staan. In de triumfboog zijn ter weerszijden kleine bergnissen te zien. De boog is ingehakt in oud muurwerk.

+SCHIP INWENDIG

Het inwendige van het koor is voor dienstruimte vertimmerd; het houten tongewelf+ is uitgebroken.

+KOOR INWENDIG

In de sacristie zijn nog fragmenten over van aanzetten van twee kruisgewelfjes, door+ een brede gordelboog van elkaar gescheiden.

+VRML. SACRISTIE

> Tegen de oostwand van de toren en in de triomfboog zijn muurdelen bewaard gebleven, die tot de+ in 1404 gestichte kapel hebben kunnen behoren. Bij de verheffing tot parochiekerk in 1420 zal men begonnen zijn met het koor te vernieuwen en een sacristie te bouwen. Het baksteen-formaat van koor en toren ontloopt elkaar weinig. De toren zal dus opgericht zijn ongeveer gelijktijdig met het koor. Of men in 1447 nog met de schulden van deze bouwcampagne zat, of dat deze door verbouwing van het schip waren veroorzaakt, is moeilijk na te gaan.

+BOUWGESCHIEDENIS

In de kerk bevinden zich:

In de noord-beuk liggen twee roden zandstenen, resp. 206 × 72 cm en 169 × 50 cm.+ Op de grootste steen, die vroeger vóór de preekstoel lag, zijn vijf wijdingskruisjes te zien. Op de andere, eerstijds onder de orgeltribune gelegen hebbend, ontbreken die; mogelijk een omgekeerde altaarsteen.

+ALTAARSTENEN

Aan de tweede zuil noordzijde, ter plaatse waar vroeger zich een ingang heeft bevonden,+ sporen van een wijwaternisje met Gotische traceringen.

+WIJWATERNIS

Eikenhouten zeszijdige kuip met gestoken lijst en koppen. Vlakke panelen. Gecanneleerde+ hoekpilasters XVII.

+PREEKSTOEL

Een koperen doopbekkenhouder is aan de preekstoel bevestigd XVIId.+
Aan de kansel, twee koperen kaarsenhouders voor twee kaarsen op arm XVII. +DOOPBEKKENHOUDER KAARSENHOUDERS

In de noorder-beuk:
59 × 64 cm. HIER LEIT BEGRAVEN / CORNELIS AERTSEN / VINCK STERF DEN 2E / DESEMBRIS+ 1627.
63,5 × 68 cm. HIER LEIT BEGRAVEN / AERT IANSEN VAN / OMMEREN STERF DEN XX +GRAFZERKEN

DICEMBER 1622 / MET MARGRIETA SIN / HUISVROUWE STERF / DEN XVI APRILVS / ANNO 1662.

Een zerk waarin gekrast ANTON VAN DEN BERGH 1681 en een wapen.

+ Sporen van muurschilderingen zijn gevonden op de zuilen, doch overgewit.

+MUURSCHILDERINGEN

+ Een koperen kroon voor electrisch licht ingericht met acht grote en acht kleine armen, waaraan schildjes met daarboven kroontjes. Op de schildjes CORNELIS VAN RIJNBERCK SCHOUT 1780 / WILLEM VAN DER LINDEN KERKMEESTER 1780 / DIRK CORNELIS VAN RIJNBERCK KERKMEESTER 1780. +KERKKRONEN

+ Vóór de restauratie van de kerk hing boven de preekstoel een bord, waarop de woorden van de Tien Geboden geschilderd zijn, in een houten gemarmerde omlijsting. Tijdens de restauratie bleek de achterzijde ook beschilderd te zijn; enkele bijbeltektsen en twee wapentjes kwamen te voorschijn. Het heraldisch rechtse wapen vertoont in zilver een rood molenijzer, helmteken: arm met koord in de hand. Onder het wapen T.I. Het tweede wapen is geindentificeerd als dat van Cornelis de Haas, die omstreeks 1650 gegoed was in Zoelmond. Onder zijn wapen: C.D.H. (Gelre LV, 1955-1956, blz. XVI-XVIII). +GEBODENBORD

De kerk bezit voorts:

+ Een beker, 18 cm hoog, 11,5 cm middellijn, met een gegraveerde rand waarin vlinders, vogels en lamberkijnen, pl. CLXIII, afb. 396. Onder deze rand: DE DIAKONIE VAN SOELMOND 1711. GEDENCKT DEN ARMEN. Utrecht (één wapenschild) jaarl. L van 1628 of 1650 (of y van 1711?) meesterteken: een zespuntige ster in een schild. +AVONDMAALSZILVER

Een zilveren beker, imitatie van de voorgaande en gegraveerd: AAN DE DIAKONIE ARMEN VAN ZOELMOND 1875.

+ Een tinnen doopbekken, 23 cm diam. Randschrift CORNELIS VAN RIJNBERCK SCHOUTES VAN BEUSSEKOM EN SOELMONDT 1745 en een wapentje. +TIN

Verder een tinnen schenkkan met deksel en oor en zeven tinnen schotels.

+ Op de naar Duitsland weggevoerde klok stond ST. SALVATOR IS MIJN NAEM, MIJN GHELUUT IS VOER GOD BEQUAEM. HENRICKUS DE BORCH ME FECIT A^{o} DOMINI MCCCCCXX. +KLOK

+ HET HUIS ENGELRODE of Engelrade, in 1470 in de Leenregisters vermeld, ligt ten zuiden van Zoelmond (Gelre xxx, 1927, blz. 234 en x, 1907, blz. 119). +ENGELRODE

+ Tekening door A. de Haen in Gem. Museum Arnhem; id. anoniem, van de andere zijde coll. de Poll, nr. 1652., pl. xxx afb. 60. +AFBEELDINGEN

De tekening van A. de Haen geeft een blokvormig huis weer door water omringd en met een sierlijke XVIde eeuwse galerij langs een der korte gevels.

In de XVIIIde eeuw zou er reeds een hoger gelegen bouwmanshuis geweest zijn. Thans staat er een deftig onderkelderd XIXde eeuws huis, met deur in het midden en vertrekken aan beide zijden, met de stookplaatsen tegen de buitengevels.

Grote *schuur*, blijkens muurankers uit 1756, Groeneweg 1.

Buren

De stad Buren en het schoutambt van die naam, onderdelen van het voormalige graafschap Buren, vormen de tegenwoordige gemeente Buren, waartoe behalve de stad, nog de dorpen Asch en Erichem en de buurtschap Achter den Haag deel uitmaken. Tot het gebied van het graafschap behoorden indertijd nog Beusichem, Buurmalsen, Tricht en Zoelmond.

Asch

v.d. Aa I. blz. 352; J. de Fremery, Cartularium van Mariënweerd, blz. 266 nr. 433; J.W. Staats[+] Evers, Gelderland's voormalige steden, blz. 79; A.P. van Schilfgaarde, Asch en De Laak, Gelre XXIX, 1926, blz. 115. [+]LITERATUUR
Asch komt misschien al in een oorkonde van 889 voor (Oork. Holl. en Zeeland, 2e druk, nr. 18).[+] Uit een omschrijving van een stuk land door Lambert, heer van Buren op 11 november 1335 aan de abdij van [+]GESCHIEDENIS Mariënweerd verkocht, blijkt dat er in Asch toen een godshuis stond. Ook had het klooster Oostbroek in de Bilt hier een uithof, De Laak genaamd, ten noordwesten van de kerk gelegen, die na de Hervorming onder het beheer der Staten van Utrecht kwam en in 1715 publiek werd verkocht.

DE HERV. KERK ligt vrij op een kleine hoogte aan een kerkhof en behoort aan de[+] kerkelijke gemeente. Fig. 26, pl. XXXII, afb. 62. [+]HERV. KERK

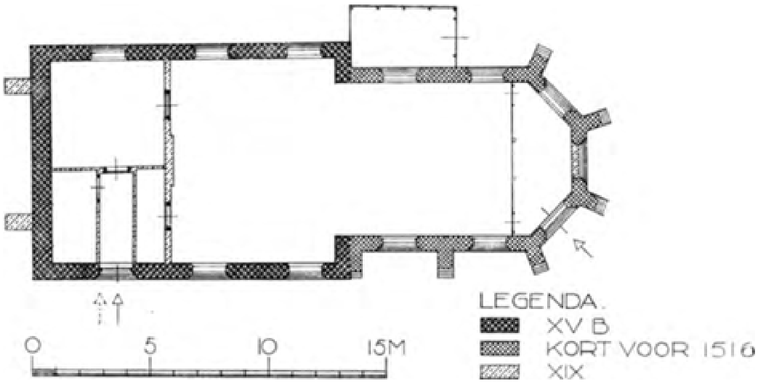

Fig. 26. Asch. Hervormde kerk

Anonieme tekening, XIXa, in het Gemeente Museum Arnhem; idem Coll. de Poll, nr. 1688/9.[+] [+]AFBEELDING
Joosting en Muller 1. 2, blz. 428; A.P. van Schilfgaarde, Asch en De Laak, Gelre XXIX, 1926, blz.[+] 121; A.J. van de Ven, De kerk te Asch, Gelre XLIX, 1949, blz. 68; Kok, Patrocinia, blz. 106. [+]LITERATUUR
Op 22 oktober 1447 machtigde Daniel Kruyck, ‘rector capelle Sancte Catherine in Asse’, Otto van[+] Dalem om namens hem afstand te doen van de kapel in handen van Hertog Arnold, die het patronaatsrecht van deze [+]GESCHIEDENIS kapel bezat, en om als zijn opvolger Jacob van Dalem, zoon van de gemachtigde, voor te stellen. Waar Arnold van Gelre, het patronaatsrecht van de kapel bezat, is het aannemelijk, dat hij of zijn onmiddellijke

voorganger, Reinald IV de kapel gesticht heeft, zoals Kok terecht opmerkt, die er dan verder aan toevoegt, dat men het patronicium van St. Catharina zal moeten verklaren uit de voorliefde, die de Hertogen van Gelre voor deze heilige hadden. Van een kerspel Asch wordt in een oorkonde van 1505 gesproken en verder komt in de rekening van ontvangsten en uitgaven der domfabriek uit 1518-1519 de term ecclesia parochialis in Asch, voor.

Emont van Buchell, drost van Buren, schreef op 14 februari 1516 aan het Utrechtse domkapittel, dat in deze buurt vele landerijen bezat, ‘dat die kerckmeysters met die gemeyn nabueren van Asch int lant van Bueren getymmert hebben een ny koer aen hoer kerck’ en in verband hiermede verzocht hij het kapittel aan het nieuwe koor een gebrandschilderd glas te schenken. Het kapittel reageerde gunstig op dit verzoek en schonk een glas van 60 voeten groot, dat 13 gulden en 10 stuivers kostte. Het is niet bekend wat het glas voorstelde; waarschijnlijk het wapen van het kapittel. Asch heeft aanvankelijk onder het kerspel Buren behoord. Na de Reformatie werd Asch zelfstandig, doch was van 1634 tot 1645 met Erichem verbonden en van 1821 tot 1840 met Buren.
Bij Kon. Besluit van 22 december 1822 werd bepaald, dat het koor van de Ascher kerk zou worden ingericht tot wijkplaats bij watersnood, waartoe de vloer verhoogd moest worden en in de hoeken twee schoorstenen dienden te worden aangebracht. De toren zou moeten worden afgebroken, ook het overige gedeelte van de kerk, doch de muren moesten zo hoog blijven dat, nadat de grond gelijk met die van het koor gemaakt zou zijn, vee en levensmiddelen konden worden opgeborgen. Tevens zou de pastorie worden verkocht. (Gelre, 1926, blz. 116). Echter werd bij Kon. Besluit van 7 juni 1823 goed gevonden dat de kerk niet zou worden gesloopt, maar van kap en dak zou worden voorzien en van een kleine klok als noodklok. Bij deze verbouwing schijnt de toren te zijn afgebroken. In 1857 zijn nog herstellingen aan het gebouw verricht.

+ Het geheel gepleisterde bakstenen gebouw is samengesteld uit een éénbeukig schip, zonder toren, en een met drie zijden gesloten koor van twee traveeën. +BESCHRIJVING
Wegens bepleistering is het materiaal niet na te gaan.

+ Het koor is het gaafste gedeelte van dit gebouw en heeft twee maal hol geprofileerde spitsboogvensters tussen tweemaal versneden steunberen. Het +UIT- EN INWENDIG gedichte oostelijke koorvenster loopt door tot de waterlijst, die door ophoging van het terrein (1822?) vrij laag is komen te staan; de andere vensters zijn beneden deels ingekort. Aan het schip hebben de vensters en de omlijsting van de ingang aan de zuidzijde soortgelijke profilering. Inwendig is iets westelijker dan deze ingang de moet van een gedichte doorgang te zien. De westelijke topgevel van het schip en de schipmuren zijn eens verhoogd; wellicht bij de bouw van de dakruiter, die met zijn afgeplatte bolvormige bedekking typisch XIXde eeuws is. Tegen de westgevel twee lage schuine steunberen.

+ Het is mogelijk dat men bij de verheffing van de kapel tot parochiekerk in de 2de helft van de XVde eeuw, een bestaand koor met een schip en +BOUWGESCHIEDENIS toren heeft uitgebreid. De toren is, als vermeld, in 1823 gesloopt. Volgens het bericht van Van Buchell moet het tegenwoordige koor kort vóór 1516 zijn ‘getymmert’ aan een bestaande kerk.

+ In het daktorentje hangt een klok, middellijn 65 cm. Opschrift PETIT ET FRITSEN ME FUNDERUNT ANNO 1823. +KLOK

+ In het kerkhof ligt een zerk 2,5 × 0,97 m, waarop twee wapens zijn uitgediept. Mannewapen: een paalsgewijs geplaatste voet- of handboog vergezeld van drie gekroonde vogels (Valken?) 2 en 1. Vrouwewapen: drie palen onder een barensteel. Beide wapens onder een helm, helmteken: een gekroonde vogel. Het inschrift is thans bijna uitgewist en luidt: HIER LEYT BEGRāēND. / JOHANNES DE VRIES IN SIJN / LV□EN BEDIENAER DES GO / DELYCKEN WOORTS TOT AS / CH IS IN DEN HEER ONTSLA / PEN AN□O 1665 DEN 23 MAY. +GRAFZERK

Ds. J. de Vries werd op 16 januari 1645 tot predikant te Asch beroepen.

+ In de muur van de pastorie is een gedenksteen gemetseld ter herinnering aan ds. J. van Schaick, 22 Maart 1842. +GEDENKSTEEN

GROTE BOERDERIJ, pl. XXXII, afb. 63, gelegen in de bocht van de weg naar Buren.+ Volgens mededeling van de bewoners is de boerderij kort na de watersnood van 1809 herbouwd. Inwendig vertrekken met balkenzoldering en in de keukenschouw een tegelwand met o.a. een voorstelling van Christus bij de put.

+BOERDERIJEN HET HANENNEST

In de voorgevel van boerderij Vissershof (nr. 23) de steen met I. VAN STEENIS 1816.+

+VISSERSHOF

Buren

J.A. Heuff Az., Het Graafschap Buren en het Burensche Weeshuis, 1883; J.W. Staats Evers, Gelderland's+ land's voormalige steden, blz. 60; A.H. Martens van Sevenhoven, Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland enz., Gelre XXIV, 1921, blz. 26; dez., Marken, blz. 181; A.P. van Schilfgaarde. De incorporatie van het Graafschap Buren, Gelre XXXVIII, 1935, blz. 249; dez., Buren, Oudheidk. Jaarb. 1938, blz. 4; A.C.F. Koch en A. Johanna Maris, Meentgenootschappen in het land van Buren, Gelre, XLIX, 1949, blz. 163.

+LITERATUUR

Reeds op 25 augustus 772 komt de ‘villa Buria in pago Testrebenti’ voor in een schenking van Hohoward+ aan het klooster Lorsch (Oorkb. St. Utr. I, nr. 46; Oork. Holl. en Zeeland 2e druk, nr. 6; Codex Lauresham. Ed. Glöckner, 1936, nr. 3797), en verder wordt Buren vermeld als Burion in de lijsten van bezittingen van het klooster Werden uit de Xde-XIde eeuw en van de abdij van St. Vaast te Atrecht van het begin der XIde eeuw (Oorkb. St. Utr., I, nrs. 116, 151, 208.

+GESCHIEDENIS

Een geslacht Van Buren, behorend tot de nobiles, komt sedert het einde van de XIIde eeuw in de Gelderse oorkonden voor. Otto van Buren wordt vermeld als getuige in de niet onverdachte stadsrechtverlening in 1190 aan Zutfen (Sloet, nr. 376), echter ook in een oorkonde in 1191 uitgevaardigd door Otto, graaf van Gelre (Sloet nr. 378). Het slot te Buren wordt eerst vermeld in 1298, wanneer Otto, Heer van Buren, en diens zoon Alard het kasteel in handen van Graaf Reinald van Gelre moesten overgeven, van wie Otto het als vrij leenman weer in leen ontving (Arch. Nass. Domeinraad, II, Reg. v. Oork., I, nr. 19).

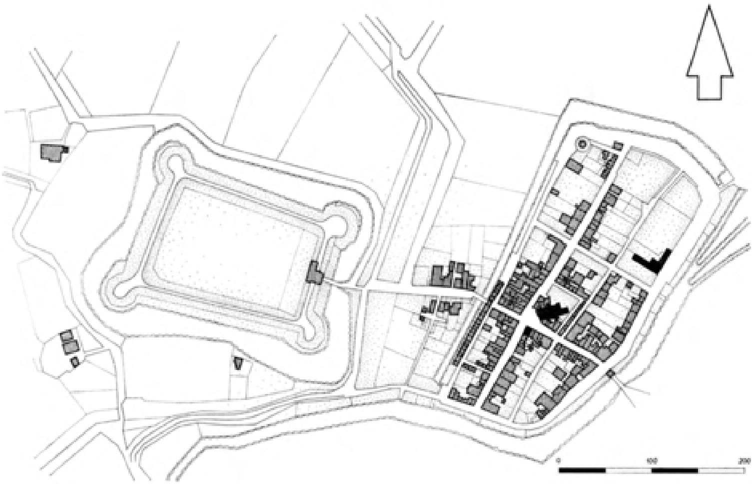

Fig. 27. Buren. Plattegrond naar kadastraal minuutplan van 1826

Tijdens de Gelders-Gulikse oorlog werd Buren in 1335 ingenomen. In de strijd tussen Hertog Reinald III en diens broeder Eduard koos Alard IV de partij der Bronkhorsten, waardoor Buren gespaard bleef, toen Eduard in 1354 de Betuwe binnen viel. Het is deze Alard die in 1395 aan Buren poortrecht verleende (vgl. onder Stadsaanleg). De laatste heer van het geslacht van Buren was Willem, een kleinzoon van Alard. Op de dagvaart te Nijmegen in 1423 verzette hij zich tegen de verkiezing van Arnold van Egmond tot Hertog, en toonde hij op de hand te zijn van zijn oom Jan van Loen, heer van Heinsberg. Was Willem hierdoor al in conflict geraakt met Arnold; erger werd dit, toen hij zich ook al in de twisten van het Utrechtse schisma ging mengen en in 1427 met zijn broer Jan, proost van Aken, een verbond aanging met de postulaat Rudolf van Diepholt, terwijl Arnold aan de zijde van Zweder van Culemborg stond. Rudolf van Diepholt, die in de zomer van 1427 met een legertje bij Rhenen over de Rijn was getrokken en de Betuwe van Opheusden tot Ravenswaay brandend en plunderend was doorgetrokken, en bovendien tussen Maurik en Rijswijk de Geldersen had verslagen, trachtte in de vroege morgen van 4 september van dat jaar een aanslag op Tiel te wagen. Willem en Jan namen o.a. deel aan deze expeditie, die echter mislukte. Danig werd toen door Diepholt en zijn mannen huisgehouden in de omliggende dorpen. Kort daarop kwam Hertog Arnold met krijgsvolk, zowel voetvolk als ruiterij, in Tiel aan en zonder ‘langh te panne-koeken’ zoals van Slichtenhorst (boek IX, blz. 216) het op zijn manier uitdrukt, ‘is hij met alle macht de heerlijkheid Buren binnengevallen, verdelgende te zwaard en te vuyr wat hem ontmoetede, zowel de gewassen op de akkers, als de bomen, zo binnen als buyten de tuynen eenighsins verschonende’. Willem en Jan trachtten nu in de nacht van 22 op 23 januari 1428 Culemborg bij verrassing te nemen. Ook deze onderneming mislukte jammerlijk, de proost werd gevangen genomen en op onmenselijke wijze vermoord (zie blz. 144). Hertog Arnold, inziende dat er geen vrede met Buren te houden was, zolang Willem daar nog tegen hem kon intrigeren, belegerde ten slotte kasteel en stad van Buren. Een eerste aanval werd moedig weerstaan en pas na een langdurig beleg werden de belegerden op 17 maart 1430 gedwongen zich over te geven, waarbij zij hun leven en bezittingen vrij bedongen (Buddingh, Buren enz. blz. 35). Echter gelukte het Willem zich weer in 1435 in Buren te nestelen, maar in hetzelfde jaar werd de stad door de Hertog met hulp van de steden Nijmegen, Arnhem, Zutphen en Harderwijk weer vermeesterd. Willem moest vluchten, en de laatste heer uit het Burense geslacht overleed in ballingschap in 1461 te Luik.

+ Aanvankelijk had Arnold Buren aan zijn broer Willem van Egmond toegezegd, doch deze heeft de heerlijkheid nooit bezeten. In 1444 verleende de Hertog aan Gerard van Culemborg, gehuwd met een dochter van Jan van Buren, het beheer van het slot en het gebied van Buren voor 6000 Rijnse goudguldens en de plicht van manschap. Een drost, Walraven van Haeften, werd aangesteld, tegen wie in 1448 de Burenaren in opstand kwamen. Met hulp van de Nijmegenaren belegerden zij het kasteel en dreven hem uit de stad (van Slichtenhorst IX, blz. 242). Op 12 juni 1472 +HUIS EGMOND

schonk de Hertog Buren aan Willem van Egmonds' tweede zoon, Frederik, heer van Leerdam en IJsselstein (bijgenaamd Schele Gijs), tot vergelding van onkosten die deze voor zijn oom gedurende diens zesjarige gevangenschap op het kasteel gemaakt had. Ten behoeve van Frederik, op wiens hulp hij tegen de Geldersen+ rekende, verhief Keizer Maximiliaan in 1492 de heerlijkheid Buren tot een graafschap, wat ten gevolge had, dat Buren nu een anti-Gelderse politiek ging voeren. Op 8 juni 1497 werden de Geldersen door Frederik bij Ravenswaay verslagen, welke dag nog vele jaren als een feestdag werd gevierd.

+BUREN TOT GRAAFSCHAP VERHEVEN

Frederik overleed in 1521 en Floris (Fleurtje Dunbier) volgde hem op. Zowel op militair als op politiek terrein heeft Floris een belangrijke rol gespeeld. Hetzelfde geldt voor zijn zoon, die hem in 1539 opvolgde. Evenals zijn vader was Maximiliaan ridder van het Gulden Vlies en verder bekleedde hij het ambt van kapitein-generaal van Holland, Utrecht, Zeeland en Friesland. Hij stierf op 23 december 1548 te Brussel. Uit zijn huwelijk met Francoise van Lannoy had hij slechts één dochter, Anna, die op 8 juli 1551 met Prins Willem van Oranje huwde. Anna, de laatste der Gelderse Egmonden, overleed reeds op 24 maart 1558 te Breda, hem nalatende Philips Willem en Maria, de stichtster van het Burense weeshuis. In de opstand tegen Spanje stond het graafschap, dat+ nu aan het Huis Nassau-Oranje gekomen was, natuurlijk aan de zijde van de Prins en ondervond het alle gevolgen daarvan. Na het vertrek van de Prins in 1567 werd Buren door de Spanjaarden bezet, maar door een list kwam de stad in 1572 weer in handen van Prins Willem. In 1575 belegerde Hierges Buren met 7000 infanteristen, 4 compagniën ruitervolk en 2 batterijen met 15 stukken geschut. In de stad lagen 4, en in het kasteel 5 compagniën soldaten onder bevel van de rentmeester Vogelzang. Nadat het slot was ingenomen, werd het geheel geplunderd en kreeg het garnizoen, onder bevel van Salazar. Kort daarop kwam de stad weer in handen van de Prins, die het kasteel liet herstellen.

+HUIS NASSAUORANJE

Het jaar 1575 was voor Buren een rampjaar. Na het beleg en de inname in juni werd de stad op+ 2 oktober geteisterd door een hevige brand, ontstaan in het slaapvertrek van een alleenwonende bejaarde pestlijder, doordat een brandende kaars in stroo viel. O.a. werden de windmolen, de rosmolen en een gedeelte van de kerk in de as gelegd.

+GROTE BRAND

In 1596 kwam prins Philips Willem terug uit de ballingschap in Spanje, doch overleed kinderloos te Brussel op 20 februari 1618 en een jaar later stierf zijn gemalin, Eleonora van Bourbon-Condé. Maria, gehuwd met Philips graaf van Hohenlohe-Langenburg, was al in 1616 op het kasteel te Buren gestorven. Prins Maurits volgde Philips Willem als graaf op, en tot het einde der XVIIIde eeuw regeerden de Stadhouders uit het Huis Nassau-Oranje hier als Graven. Bij verdrag in 1732 gesloten tussen de Koning van Pruisen, als erfgenaam van Stadhouder Willem III en de latere Stadhouder Willem IV, is Buren aan de laatste toegewezen. De titel van Graaf (gravin) van Buren bleef bestaan, ook nadat het onafhankelijke graafschap was opgeheven, en wordt thans ook nog door H.M. de Koningin gevoerd. In januari 1795 was Pichegru met zijn troepen over de Lek getrokken en op 11 januari werd Buren bezet. Een comité révolutionaire werd door Gijsbert Westerouen van Meeteren opgericht. Deze werd daarna tot drost, later tot provisioneel-president benoemd. In de gerichtskamers van Beusichem, Zoelmond, Buurmalsen en Tricht werden de oude regenten door het comité ontslagen. Het merendeel der bevolking was weinig ingenomen met al deze veranderingen en bovendien verbitterd door het onbetaald blijven van de Franse requisitiebons. Toen in maart 1795 de secretaris van der Lith bij de municipaliteit te Tiel hiertegen protesteerde, gaf men hem te kennen, dat men zich niet met de zaak zou bemoeien, tenzij Buren op de eerst komende Landschapsvergadering op 18 en 19 maart in Nijmegen het verzoek zou indienen in de provincie Gelderland te worden ingelijfd. In dat geval zouden de requisities waarschijnlijk met geld voldaan kunnen worden. Buren wees dit voorstel echter af. Een poging om Buren met Culemborg te verenigen als een Vierde Kwartier stuitte af op de onwil van de eerste stad. De enorme schuldenlast waaronder het graafschap gebukt ging, maakte dat men wel genegen was afzonderlijk in de provincie te worden opgenomen, echter op drie voorwaarden, die door het Kwartier werden verworpen. Op 30 oktober 1795 kwam tussen gecommitteerden van het kwartier van die van Buren een voorlopige overeenkomst tot stand, onder voorbehoud van de bekrachtiging door het souvereine volk van Buren. Deze overeenkomst stuitte op hevig verzet van de bevolking en van bekrachtiging kwam dan ook niets terecht. Gelderland werd ongeduldig en dreigde zelfs met de militaire macht. Bij stemming op 2 januari 1796 werd het accoord met zeer grote meerderheid verworpen. Gelderland bekommerde zich weinig om deze uiting van de volkswil en trok de uitslag der stemming in twijfel. Ten slotte moest de bevolking wel toegeven aan het tyranieke bestuur van Gelderland, dat onder voorwendsel dat er relletjes hadden plaatsgevonden, het graafschap liet bezetten door 2 compagniën Fransen en 1 compagnie Hollandse

infanterie en 25 huzaren. Geheel in strijd met de waarheid, deelde de commissie op 4 maart 1796 op het stadhuis te Buren mede, dat de ingezetenen van Buren, Asch en Erichem het verbaal der incorporatie van 30 oktober 1795 hadden goedgekeurd, zodat zij deze stad en dorpen beschouwde te behoren tot Gelderland. Ook in Beusichem, Zoelmond, Buurmalsen en Tricht vond een dergelijke treurige comedie plaats. Eerst bij de staatsregeling van 1801 werd Buren ingelijfd bij de provincie Gelderland.+ Na het herstel der nationale onafhankelijkheid is er nog een poging gedaan bij de Souvereine Vorst om het graafschap weer te herstellen, maar de tijd daarvoor was nu voorbij.

+BUREN BIJ GELDERLAND INGELIJFD 1801

Buren heeft nooit aan het hertogdom Gelderland behoord, ofschoon het door leenverband ermede+ verbonden was. Vóór haar begiftiging met het poortrecht in 1395 was de stad Buren een maalschap, gelijk als de dorpen vermeld in de Lingebrief van 13 mei 1456. Over het gebied van de heerlijkheid stelde de heer van Buren een ambtman aan, die beurtelings in elk gerecht zitting hield met ter plaatse wonende geërfden. De maalschapsrechters of schouten werden ambachtsschouten, tot wier competentie datgene behoorde, wat niet door de ambtman verricht werd. De ambtman voerde sedert 1437 de titel van drost. Hij reisde zonder de gerechtslieden als rechter rond. Hoger beroep geschiedde volgens het landrecht van 1416, vóór de brug van het kasteel. In 1576 werd het appel aan de brug vervangen door appel op stadsschepenen van Buren (Gelre 1949, blz. 163-167).

+BESTUUR

In het graafschap werd de hoge regering uitgeoefend door de Domeinraad van de Prins van Oranje, die in den Haag zetelde. Deze raad stelde de belastingen vast, vaardigde verordeningen uit op allerlei gebied, benoemde de ambtenaren en regenten in de stad en in de dorpen, van het graafschap, en was tevens hoogste rechtscollege in appel. De hoogste ambtenaar was de drost, die in kriminele zaken de bank spande en bovendien voorzat in een college van dagelijks bestuur, waarin naast hem, gecommitteerden van stad en platteland zitting hadden. Het bestuur van de stad en het graafschap was geregeld in een ordonnantie van de Koning-Stadhouder van 6 april 1699.

Het graafschap was verdeeld in drie schoutambten. Iedere schout had zijn schepenbank. In die van Buren werden zeven schepenen - van wie er daar één schepenburgemeester heette - uit de stadsburgers benoemd, ten plattelande uit de geërfden. De stadsbank, ook hoofdbank genoemd, omdat zij in kriminele zaken voor het gehele graafschap bevoegd was, werd voor de niet-justitiële zaken aangevuld met de stadsburgemeester, welk aldus gevormd college, wethouderschap genoemd werd. In de plattelandsschoutambten was inplaats van de stadsburgemeester, in ieder kerspel een buurmeester. De schepenbank vormde daar met toevoeging van één of wel twee buurmeesters een administratief ambtsbestuur, waarvan in de regel de schout voorzitter was. De dorps- of polderrekeningen van de buurmeesters werden afgehoord door de drost ten overstaan van het gerecht en toen aanhore van de geërfden. Niettemin werd de omslag per morgen om de plaatselijke uitgaven te bestrijden in den Haag vastgesteld.

In 1796 zijn de gecommitteerden van stad en lande, onder voorzitterschap van de drost, tot aan de Franse inlijving blijven bestaan, sinds 1798 onder de naam administratief bestuur, sedert 1802 als college ter politie en finantie. In dezelfde ondergeschikte verhouding tot dat college als voorheen hebben de plaatselijke administratieve besturen in de schoutambten onder de namen municipaliteit en (sinds 1798) gemeentebesturen hun bestaan voortgezet. Van 1798 tot 1811 was hier een gemeentebestuur van de stad en jurisdictie van Buren, één van Beusichem en Zoelmond en één van Buurmalsen en Tricht, welke in tegenstelling tot de aangrenzende ambts-gemeentebesturen een plaatselijk administratief bestuur boven zich geplaatst zagen. Bij de inlijving bij Frankrijk van 1811 zijn de Burense schoutambten met stukken van de Tielerwaard en de Neder-Betuwe verenigd en toen zij door Koning Willem I in de vorm van gemeente weer hersteld waren, kwamen zij als zodanig met de andere Gelderse gemeenten overeen (Gelre 1921, blz. 26 vgl.).

+ Exc. Rom. III, blz. 123. De munten zijn in 1945 met het Museum te Tiel ten onder gegaan. +ROMEINSE VONDSTEN

In het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden wordt bewaard een hier gevonden bronzen instrument voor het aanbrengen van versieringen op aardewerk, vgl. Berichten Rijksdienst v.h. Oudheidk. Bodemonderzoek IV. 2, 1953, blz. 27.

+ Oudst bekende stadszegel, 13 juli 1430, pl. CLXXXI, afb. 442 (naar Drossaers, Arch. Nass. Dom., II, Inv. 382, Regest 1848, uit 1555). Onder een baldakijn tussen herhaaldelijk zich verjongende pijlers wordt een driepas gevormd, waarin het wapen van Buren (beurtelings gekanteelde dwarsbalk) in een flauw spitsvoetig schild staat. Randschrift .... de Bueren. +ZEGEL

+ Omstreeks het begin der XVde eeuw zou Frederik III van den Bergh, gehuwd met Catharina van Buren, geld geslagen hebben. (P.O. van der Chijs, De munten der voormalige heeren en steden van Gelderland enz., +MUNT

Haarlem, 1853, blz. 244). Het exemplaar, vroeger in het Leidse Penningkabinet, is thans niet meer aan te wijzen. De Leidse collectie werd in 1882 met het Kon. Penningkabinet verenigd; dit stuk komt echter niet voor in de lijst van de belangrijkste overgenomen stukken (Verslag Kon. Penning Kabinet 1882, p. 4), waar dit unicum zeker vermeld had moeten worden. De meest voor de hand liggende verklaring is, dat voor 1882 de onjuistheid van de lezing BVRENCENSIS (i.p.v. het gewone DE BERGENSIS) was vastgesteld en de munt dus als doublet van reeds in het Kon. Penning Kabinet voorkomend exemplaar niet van belang geacht werd. Noch dit noch een ander exemplaar is later ooit gesignaleerd. Het bestaan van de munt te Buren in de XVde eeuw wordt hierdoor op zijn minst twijfelachtig.

Bij schrijven van 26 september 1502 uit Innsbruck gaf Maximiliaan van Oostenrijk vergunning aan Frederik van Egmond guldens te slaan van hetzelfde gehalte en gewicht als die van de keurvorsten aan de Rijn, en zilveren, hele en halve dubbele stuivers als die van Philips, aartshertog van Oostenrijk, met op de ene zijde de beeldenaar van Johannes de Doper, op de keerzijde het wapen van Buren, (Arch. Nass. Dom. raad II dl. 2., blz. 125 nr. 1416; Jaarboek van het Ned. Genootschap voor Munt en Penningkunde nr. 42, 1955, blz. 99).
Zilveren schelling van Maximiliaan van Egmond. Voorzijde: gekroond wapenschild, gevierendeeld: Egmond en Arkel (Leerdam) met hartschild IJsselstein. Omschrift: MONETA. MAXIMILIANI. DE. EGMONT. Keerzijde: kruis, omschrift: COMITIS. DE. BVEREN. ET. LEERDAM.
Het is niet zeker of deze munt in Buren is geslagen. Eén enkel exemplaar bevindt zich in het Cabinet des Médailles te Parijs. (Jaarb. v.h. Ned. Gen. v. Munt- en Penningkunde, nr. 37, 1950, II, blz. 153, plaat VII) pl. CLXXXI, afb. 443, 444.

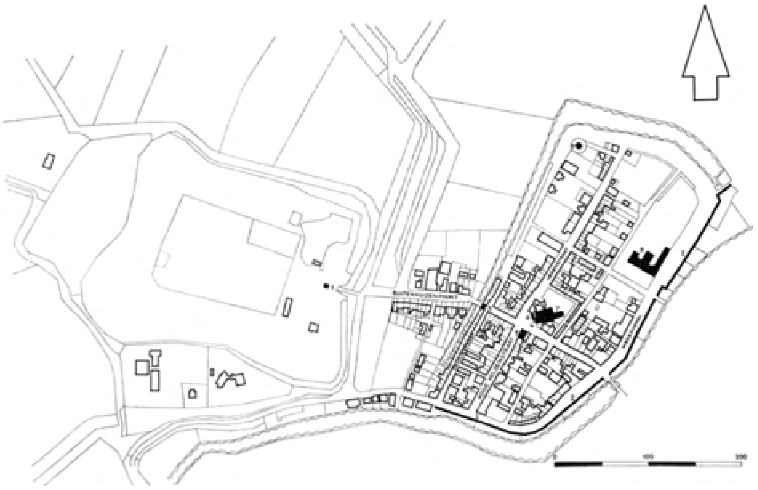

1. Restanten decoratie van het voorm. kasteel. 2. Ommuring. 3. Buitenhuizerpoort. 4. Stadspomp. 5. Stadhuis. 6. Waag. 7. Hervormde kerk. 8. Kon. Weeshuis. 9. Molen.
Fig. 28. Buren. Plattegrond. Tegenwoordige toestand

Plattegrond van Jacob van Deventer, omstreeks 1565, 'minuut' in het Rijksarch. Gelderland te+ Arnhem, kaart en carton in de Nat. Bibl. te Madrid; pl. XXXIII, afb. 64; +PLATTE GRONDEN
Plattegrond van Daniel Speckle 1577 (niet betrouwbaar of onuitgevoerd plan). Karlsruhe, Grosherzogliches Hausfideicommisz, Bd. XVII, Blatt 12; Reproducties Oud-Holland 1911, blz. 170/171; Vermeulen II, platen, blz. 310 pl. 661.
Een plan van stad en kasteel moet in 1621 door de ing. Craij op last van Prins Maurits getekend zijn, doch is niet meer bekend. Hiernaar waarschijnlijk handschrift kaart plm. 1630 in Kon. Huisarchief Inv. IV, nr. 1476 pl. XXXIV, afb. 66; handschrift kaart door Balth. Floris van Berkenrode, vermeld door S.J. Fockema Andreae in Geschiedenis der Kartografie van Nederland, blz. 72, noot 2.
De stad Buren, pl. XXXIII, afb. 65, ingesloten door de oude omwalling, heeft vrijwel de vorm van+ een rechthoek. Het stadsgebied binnen de omgrachting is gering van omvang en bedraagt slechts circa 8 ha. Aan de +STADSONTWIKKELING zuid- en oostzijde wordt de binnenstad begrensd door het natuurlijke watertje de Korne, in het westen en het noorden door de gracht, die kort voor de stadrechtsverlening in 1395 moet zijn aangelegd: 'Omme Sonderlinge gunste will, die wij hebben tot onser poorte van Buern, geliick wij die nu begrepen hebben en begraeven, alse tusschen der Korne ende den Nijeuwen Grave, als die begonnen is' (Versl. en Meded. Ver. tot uitg. der bronnen van Oud Vaderlands Recht; VIII, blz. 28). Het zeer regelmatige stratenpatroon, bestaande uit twee paar, elkaar loodrecht kruisende wegen, doet vermoeden, dat het volledige stratenplan in korte tijd en als één geheel tot stand is gekomen. Het belangrijkste tracee binnen de omwalling wordt gevormd door de Voorstraat - Peperstraat. De Voorstraat wordt afgesloten door de Culemborgse poort en sluit aan op de weg naar het kasteel en voorts op de wegen naar Beusichem - Culemborg en Geldermalsen - Buurmalsen. De Peperstraat, in het verlengde van de Voorstraat gelegen,

vormt de verbinding met de weg naar Tiel en de oostwaarts gelegen dorpen, waaronder Erichem en Zoelen, via de Vrouwen- of Tielse poort.

De oudste bebouwing in Buren zal gelegen hebben aan de wal langs de Korne. Als aanvang van de ontwikkeling tot een, zij het bescheiden, kasteelstadje kan de stichting van een kapel door Heer Alard van Buren gezien worden. Deze stichting vond plaats tussen 1367 en 1395 (zie Herv. kerk). Men kan wel aannemen, dat deze kapel op dezelfde plaats lag als de latere kerk in Buren. Met deze stichting aan de weg van het kasteel naar de Korne in de richting van het oude Erichem was de ligging van het centrum van het latere stadje bepaald. Een groot centraal gelegen marktplein, zoals in Culemborg, is echter nooit tot stand gekomen. Slechts de beperkte ruimte, bij de kerk ontstaan, en het snijpunt vormend van de Voorstraat - Peperstraat en de Herenstraat - Rode Heldenstraat (eigenlijk Rode Helstraat) kan als 'markt' worden aangeduid. Het tweede stratenkruis Bergstraat - Weeshuisstraat is van ondergeschikte betekenis gebleven. De Bergstraat, evenwijdig aan de Rode Heldenstraat, vormde slechts een uitweg voor de erven gelegen langs de Rode Heldenstraat - Herenstraat en langs de Wal. Van een eigenlijke stadsontwikkeling is in Buren geen sprake geweest. Na de stadswording omstreeks het jaar 1395, die sterk gestimuleerd zal zijn door de toenmalige Heer Alard van Buren, heeft het stadje vóór de XXste eeuw geen enkele ruimtelijke expansie gekend. De acht hectaren binnen de grachten zijn nooit volledig bebouwd geweest. Vooral in het noordelijke deel hebben de bij stadsboerderijen gelegen tuinen en boomgaarden steeds de overhand gevoerd. Hier stichtte Willem van Buren in 1420 een Franciscanessenklooster van St. Barbara, op welks terrein Maria, gravin van Hohenlohe-Langenburg, geboren prinses van Oranje, gravin van Nassau, in 1612 haar bekende weeshuis stichtte. Het is mogelijk dat aan dit St. Barbaraklooster een samenwoning van bagijnen is voorafgegaan (Gelre 1925, blz. 78). Op de kaart van van Deventer (ca. 1560) is de kapel van het, waarschijnlijk door de brand van 1 oktober 1575, verwoeste klooster aangegeven. Tevens zijn op deze kaart ingetekend het huis van de Commanderij van de Johanniter-orde, gelegen aan de oostzijde van het Zoetendaal nabij de wal, en de kapel van het St. Jacobsgasthuis, gelegen op de zuidoostelijke hoek van de Weeshuisstraat en de Bergstraat. Een raadhuis heeft Buren vóór het midden van de XVIde eeuw niet bezeten. Eerst in 1544 werd een woonhuis gelegen tegenover de kerk (hoek Peperstraat-Rode Heldenstraat) aangekocht met het doel dit als raadhuis in te richten. Een waag wordt eerst vermeld in 1608.
Buren is het voorbeeld van een late stedestichting (einde van de XIVde eeuw), die tengevolge van haar afgezonderde ligging, ver van grote verkeerswegen of rivieren, nooit tot een bloeiende handelsof marktstad is kunnen uitgroeien. Zolang het ten westen van de stad gelegen kasteel door de Heren, later Graven van Buren werd bewoond, zal het stadje een zekere welvaart hebben genoten, afgezien van de belegeringen en in de oorlogsgewelddadigheden, die zij moest ondergaan juist door haar ligging bij het slot. Na de dood van Graaf Frederik Hendrik in 1647, toen het kasteel niet blijvend meer bewoond werd en de opvolgende Graven elders resideerde, is Buren sterk in betekenis afgenomen. Na de inlijving bij

Gelderland ging de betekenis van Buren als stedelijk centrum geheel verloren.

+ HET VOORMALIG KASTEEL lag even ten westen van de stad. De plaats, waar het gestaan heeft, is nog terug te vinden in het rechthoekige terrein, thans gedeeltelijk voor sportterrein en groententuin in gebruik. Gedeelten van de verdedigingsmuren of van de kazematten worden nog aangetroffen in de aarden wal, die om het terrein loopt. Op twee rondelen is de begraafplaats ingericht. De wallen zijn eigendom van Gemeente Buren. Pl. XXXIII, afb. 65. +VRML. KASTEEL

+ J. de Beyer, vier gezichten op het kasteel, coll. H.M. de Koningin, pl. XXXV, afb. 68; J. de Beyer, Het kasteel van het oosten, R.P.K. Amsterdam; R. Roghman, twee gezichten op het kasteel in krijt, en waterverf, R.P.K. Amsterdam; id. verz. Lugt, Parijs; pl. XXXIV, afb. 67; C. Pronk, de voorpoort van het kasteel, schetsboek 1, R.P.K. Amsterdam; C. Pronk, 1728, zelfde voorst. Gem. Museum, Arnhem; Gerb. Schutter, XIX, gekleurde tekening, Stadhuis Buren; dergelijke tekening, Weeshuis Buren; C. Pronk, de binnenplaats van de voorburcht, Arch. de Poll. nr. 1672; pl. XXXV, blz. 69; H. Schouten, Het kasteel van voren, Arch. de Poll. nr. 1669 en prent daarnaar door A. Rademaker 1719 +AFBEELDINGEN

Handschriftkaart, plm. 1630 in Kon. Huisarchief, Inv. IV, nr. 1476, pl. XXXIV, afb. 66.

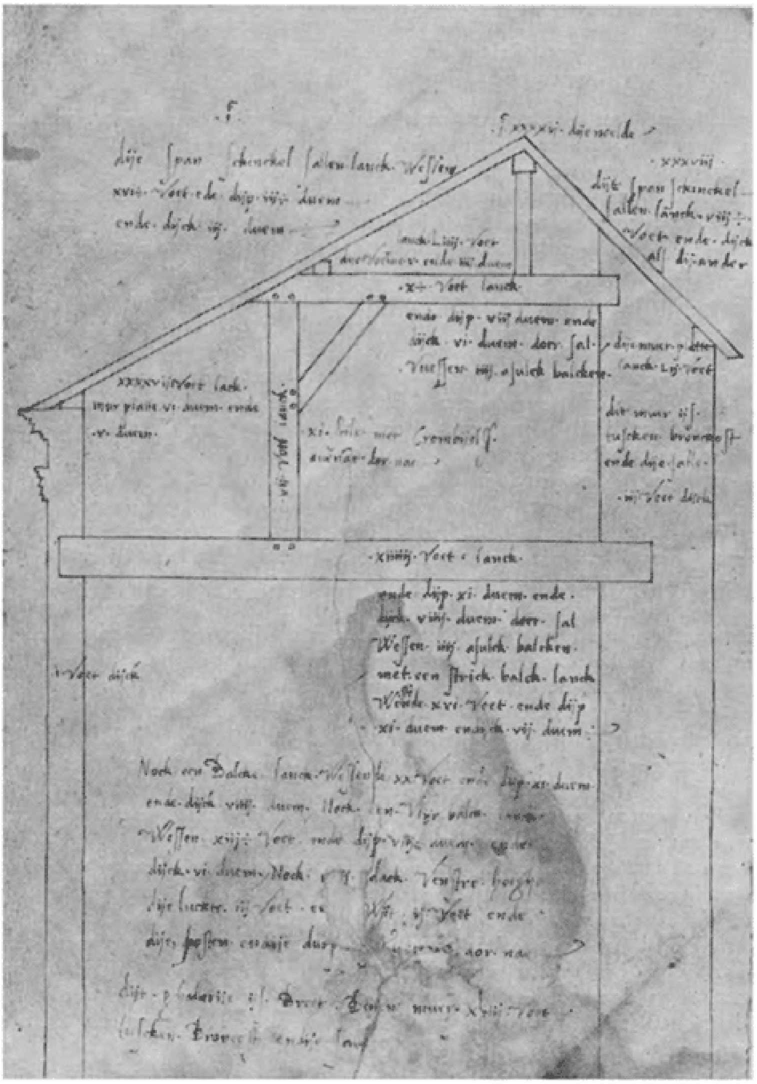

Fig. 29. Buren. Plan voor een galerij van het voormalig kasteel, Pasqualini toegeschreven

v.d. Aa II, blz. 830; Bull. N.O.B. 1899-1900, blz. 178; J.A. Heuff Az., Overblijfselen van het[+] kasteel Buren, Gelre III, 1900, blz. 237; H.M. Werner, Geld. kasteelen II, 1908 blz. 183; A.P. van Schilfgaarde, De ondergang van het kasteel van Buren, Gelre XXI, 1928, blz. 183; W.A. Beelaerts van Blokland, Alexander Pasqualini en zijn tijd, Gelre, XXXIV, 1931, blz. 155-168; G.A.C. Blok, Pieter Post, diss. Aken, 1937; G.C. Labouchere, Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk, Oudheidk. Jaarb. 1938, blz. 7; Vermeulen III, blz. 131, 145, 207, 208; Duizend jaar bouwen, II, blz. 87; J.G.N. Renaud, Kastelen in het rivierkleigebied, Bull. K.N.O.B. 1958, blz. 115; H. Hardenberg, Pasqualini, architecte Bolognais aux Pays-Bas (1530-1548), Studi in onore di Ricardo Filangieri vol. II. Napels z.j. [1959].

[+]LITERATUUR

+ Volgens Lud. Smids, Schatkamer der Ned. Oudheden, 1774, blz. 48, zou hier reeds in 1145 een kasteel hebben gestaan, in ieder geval zal dit in 1298 het geval geweest zijn, wanneer heer Otto en zijn zoon Alard aan de Gelderse Graaf Reinald het slot moeten overgeven en het weer van hem als leen terugkrijgen (Arch. Nass. Domeinraad II, Reg. v. Oork., nr. 19). De vroege geschiedenis van het Burense slot is gelijk aan die van zovele andere versterkte kastelen: belegeringen, innamen, plunderingen, opbouw. +GESCHIEDENIS

Innamen: 1335, 1430, 1493 en 1575.
Bekend is, dat Arnold van Gelre hier bijna zes jaren gevangen heeft gezeten, nadat hij in de nacht van 9 januari 1465 door zijn zoon Adolf te Grave uit zijn bed was gelicht. Erg slecht heeft hij het in Buren niet gehad; hij kon er een kleine hofhouding op nahouden, die voor hem in Tiel ging winkelen, o.a. bij de goudsmid (Geld. Maandwerk II, blz. 302-309).
Voor het kasteel was het een geluk, dat het in de XVde eeuw in handen kwam van de rijke Egmonds; eerst Floris en later Maximiliaan, die het in verval geraakte gebouw op onbekrompen wijze hebben opgebouwd en verfraaid. Veel had het door Karel van Gelder in 1493 geleden.
Op 11 maart 1524 wordt een overeenkomst vermeld tot de levering van een groot aantal stenen en planken, en in dat jaar wordt begonnen met de aanleg van een spiltrap in de Bronckhorst-toren. Verder vermelden de rekeningen van 1530-1535 het bestaan van een nieuwe zware toren (donjon). In 1537 wordt een nieuwe kamer ingericht boven de grote zaal (Hardenberg blz. 389).
In een getuigenverhoor te Antwerpen in 1543 wordt vermeld, dat meester Alexander, de goudsmid, het plan voor het kasteel te Buren heeft ontworpen. Tot nu toe meende men met deze Alexander de bouwmeester Pasqualini te moeten identificeren, die in 1534 te Buren verblijft en reeds in 1532 in IJsselstein vermeld wordt in verband met het kasteel aldaar. Sedert 1538 wordt hij in de rekeningen van het kasteel Buren vermeld. Van Pasqualini is echter niet bekend dat hij ooit het goudsmidsberoep zou hebben beoefend, terwijl de zeer bekende goudsmid te Antwerpen van Bruchsal eveneens Alexander heette. Deze sterft in 1530 of 1531. Hardenberg's conclusie, dat het ontwerp van het kasteel te Buren aan van Bruchsal moet toegeschreven worden en dus vóór 1530 zou vallen, wordt door de juist gemelde feiten uit 1524 en 1530-1533 niet weersproken. De vraag, of de omwalling van het kasteel ook uit die tijd dateert, is niet definitief te beantwoorden; het feit, dat deze nog van rondelen is voorzien en niet van bastions, zou ervoor pleiten. In de rondelen bevonden zich kazematten, die blijkens een post in de rekeningen van het Nassausch Domeinarchief over 1620 in die jaren ‘doorboordt’ en ‘de gewulfsels ingeslagen’ worden. In 1621 wordt het inslaan van de kazematten, het vullen daarvan met aarde en het zetten van een nieuwe borstwering op de rondelen aanbesteed (Nass. Dom. archief, Graafschap Buren, rekening 1621, cap. 14).

Toch wordt er ook in Pasqualini's tijd veel verbouwd aan het kasteel en de restanten met vroegrenaissance ornament zullen uit de veertiger jaren dateren. Van 1538 tot 1541 had Pasqualini de leiding bij de werkzaamheden op het slot Buren. Een plan voor een galerij kan hem worden toegeschreven; volgens het bijschrift, voorkomend op een tekening van de kapconstructie van deze galerij (Alg. Rijksarch. fig. 29), zou deze 78 voet lang geweest zijn en opgesteld worden langs twee zijden van de binnenplaats, tegen de muur die de Graventoren met de Bronckhorsttoren verbond, en tegen de muur tussen laatstgenoemde toren en de grote zaal. Op de andere zijde zou een ‘garderobe’ worden gebouwd (Hardenberg blz. 390/1).
De povere resten, die uit de afbraak van het Burense kasteel nog gered konden worden bestaan voor een gedeelte uit fragmenten van zuilen en bogen; volgens de archivalia is voor de galerij de steen in Breda bewerkt. Het subtiele beeldhouwwerk werd uitgevoerd door Andrien de Seron (Oudheidk. Jaarb. 1938, blz. 8). Het bewijs van betaling in eerste termijn, 13 mei 1539, luidt: ‘Item pour avoir faict au chasteau de Bueren dix pilliers pour la gallerye avec les arcs, medailles et pierre noire d'iceulx a cent pieche faict mille £, dont se desduict pour deulx pilliers quy n'ont esté parfaict ad cause qu'il seront pour la moitié mis au mur XXV £, ainsy reste pour les dicts pilliers 975 £’ (Gelre 1931, blz. 162). Verder vervaardigde Seron een schouw, waarvoor hij op 13 mei 1539 met 60 £ betaald wordt. Later maakte hij nog een tweede schouw en op 4 september 1540 reden vier wagens met ‘groote costelicke steenen tot enen scorsten’ onder geleide van Pasqualini zelf van Leerdam naar Buren.
Terwijl de werkzaamheden in volle gang waren, stierf Graaf Floris, wat geen stagnatie veroorzaakte, daar Maximiliaan het ondernomen werk met kracht deed voortzetten. Pasqualini heeft Buren voor een paar jaren verlaten, doch in 1548 was hij weer terug.
Het dak van het nieuwe gedeelte van het kasteel aan de zijde van de vijver wordt in 1548 met leien bekleed en in datzelfde jaar zijn de ‘onderschotten voor het verwulft vastgemaakt’ Verder heeft men hout gekocht om de trappen af te maken en de rentmeester, aan wie men het patroon van de

trap heeft vertoond, heeft gezegd, dat het overeenkomt met 'het façon' dat Graaf Maximiliaan in Antwerpen gezien heeft (Arch. Nass. Dom, II, Reg. lijst v. brieven II, nr. 1418).
In 1545, bij het bezoek van Karel V aan Buren, was het huis volledig ingericht. Op 24 december 1548 overleed Maximiliaan te Brussel. Pasqualini verliet nu voorgoed Buren om in dienst van de Hertog van Gulik te treden.
Inmiddels waren ook de verdedigingswerken van het kasteel verbeterd. Op 11 januari 1544 vraagt Pawels van Esseren aan Graaf Maximiliaan om geld, om metselaars en andere arbeiders te betalen. Zij zijn nu aan het afbreken van de wallen en de ene kant, tussen de toren Bronckhorst en Sel, is reeds+ gesloopt, terwijl de andere zijde weldra zal volgen, zodat in de zomer de fundamenten gelegd kunnen worden en men de gracht zal kunnen uitdiepen. Voor dit laatste werk zullen nieuwe molens nodig zijn (Arch. Nass. Dom II, Regestenlijst van brieven, II, blz. 42 nr. 1163). Hij kan op 30 augustus vermelden, dat het fundament tussen Bronckhorst en Cueckentoren is gelegd boven het winterwater en met losse steen is toegedekt. De twee muren tussen het Oeverhuys? en de Nederburcht zijn afgebroken en de stenen in het fundament gebruikt, verder is de ringmuur rondom de gracht hersteld (Arch. Nass. Dom., Reg. lijst van brieven, II, blz. 69 nr. 1262). Bij het kasteel was een steenbakkerij opgesteld (Hardenberg, blz. 389), terwijl groefsteen, vooral Munstersteen, die voornamelijk ten behoeve van 'lijsten en cruysraempt' werd gebruikt, door een zekere Bastiaan in Wezel werd geleverd. Per schip werd de steen naar Tiel vervoerd, om vandaar per as naar Buren te worden gedirigeerd. Bastiaan krijgt op 4 juli 1539 24,5 Brabantse guldens voor 'blocksteen' geleverd te Rhenen in plaats van steen door de kerkmeesters aldaar aan de heer van Buren geleend. Er was blijkbaar op een moment een nijpend gebrek aan materiaal, en Pasqualini heeft zich kunnen redden door stenen van het Rhenense kerkbestuur te 'lenen' (Gelre 1931, blz. 159).

+HERSTEL VAN DE WALLEN

Het huwelijk van Anna van Egmond-Buren met Prins Willem van Oranje werd op 8 juli 1551 te Buren door de aartsbisschop van Keulen gesloten. die met een stoet van 600 ruiters naar Buren was gekomen. Een tweede vorstelijk huwelijk was dat van hun enige dochter Maria met Philips van Hohenlohe-Langenburg op 7 februari 1595, ''t welk seer magnifijkelijk en heerlijk geschiedde, alwaar seer grooten Adel en Heeren uyt Duytsland verschenen'. Dit zou de laatste feestelijke gebeurtenis zijn die op het Burense kasteel is gehouden. Het was ook in dit slot, dat Maria op 30 september 1616 overleed.
In 1575 had het huis veel van de Spanjaarden geleden, vooral door plundering. Van een herstel kwam voorlopig niets; wel werd in 1582 een nieuwe brug aan de 'voorborcht' gemaakt. Na Maria's dood bleef het huis onbewoond. Philips Willem stierf in 1618 en zijn gemalin, Eleonora van Bourbon-Condé, in het jaar daarna.

Na de dood van Maurits kwam Buren aan Frederik Hendrik. Deze bezocht het Kasteel op 26 augustus+ 1636 in gezelschap van Huygens en Jacob van Campen. Besloten werd de trap te verbeteren en reparaties te laten doen aan het dak en aan enkele vensters op de bovenste verdieping. De verandering aan de trap geschiedde volgens het bestek, gemaakt door Barth. Drijfhout, in 1648 voorkomend als 'Contrerelleur van Syne Hoocheyts werken'. Cornelis Vermeulen, meester timmerman in Buren, maakte in 1640 een 'glintinck' (balustrade, omheining, afsluiting) op de voet of berm van de wal aan de westzijde van het kasteel (Ordonn. boek 1637, Nass. Dom. nr. 735, fol. 370; Ibid. 1640, fol. 443) Tevens leverde hij drie houten vloeren in 1643 en vijf vensterlijsten voor de galerij (hier wel in de betekenis van zaal). Of Pieter Post, die voor het eerst in 1644 in Buren wordt genoemd, als architect is opgetreden, of meer de functie van opzichter bekleed heeft, is niet geheel duidelijk. Ook komt bij herstelwerken aan het Burense kasteel de stadhouderlijke architect Johan van Swieten voor (M.D. Ozinga, Daniël Marot, blz. 56). De schilder Matthieu du Bus begon op 30 mei 1644 met het schilderen van de schouw met zijn versieringen, aan het einde van de grote zaal, en verder verplichtte hij zich in het volgende jaar de zoldering en schoorsteenlijsten in de slaapkamer en in het kabinet van de Stadhouder te schilderen en te vergulden.

+VERNIEUWINGEN DOOR FREDERIK HENDRIK

De verbouwingen, die onder Frederik Hendrik hebben plaats gevonden, zullen, hoewel de stadhouder het huis nooit geregeld heeft bewoond, voornamelijk bestaan hebben in inwendige veranderingen om het huis meer logeabel te maken. Voorts zullen de nodige reparaties aan het huis en de talrijke bijgebouwen zijn geschied. Na Frederik Hendriks dood in 1647 begint de periode van verwaarlozing en verval, die ten slotte tot de ondergang heeft geleid. In 1789 zijn Pruisische troepen in het kasteel ingekwartierd geweest en in 1794 werd het gebouw, met goedvinden van de Domeinraad, als hospitaal voor Hessische en Engelse militairen gebruikt. Als bezit van het Huis van Oranje werd het kasteel na de omwenteling verbeurd verklaard, en kwam het aan de nieuwbakken Bataafse Republiek, die gretig de baten inpalmde, maar zich verder aan het gebouw niets gelegen liet (Gelre

1928, blz. 183). Daar men er geen bestemming aan kon geven, machtigde in 1804 de regering het bestuur van Financiën het kasteel en de gewezen drostwoning, met een groot gedeelte der daaraan verbonden gebouwen en stallen, voor afbraak te verkopen, en daartoe werd het kasteelcomplex in drie percelen verdeeld. Eigenaresse werd de stad Buren. De marmeren stenen uit de grote zaal mochten ten niet verkocht worden, daar ze wellicht door 'Domeinen' konden worden gebruikt.+ Van 1804 tot 1811 hadden verkopingen van afbraak plaats. In oktober 1809 kwam een verzoek van de stad om de overblijfselen van het kasteel niet verder te slopen, doch te behouden als wijkplaats bij watersnood. Een reiziger, die in de zomer van 1817 Buren bezoekt, beschrijft de resten nog als een oud slot door wallen omgeven, en dat er als een citadel uitzag (Eleutherophiles, Vertraute Briefe III, blz. 11). De voorpoort heeft het nog tot 1883 uitgehouden, toen werd ook die gesloopt. Veel afbraak is gebruikt om huizen en muren in de stad op te bouwen en te repareren, maar ook vonden stukken van de galerij hun weg naar particulieren, die ze in hun tuinen opstelden of als voetstuk voor zonnewijzers lieten dienen. Het is aan de heer Heuff te danken, dat enkele fragmenten zijn gered, die in 1899 op een bakstenen podium zijn opgesteld, in het, om de voormalige slotgrachten door Zocher aangelegde plantsoen, ongeveer op de plaats waar de voorpoort heeft gestaan. Het verblijf in weer en wind heeft de stenen met hun beeldhouwwerk geen goed gedaan en het wordt hoogtijd, dat deze bouwfragmenten in een beschutte plaats worden opgesteld.

+SLOPING VAN HET KASTEEL 1804

+ Op de tekening van Specklin, die echter niet de eigenlijke toestand aangeeft, maar als een vrije studie ter verbetering van de enceinte beschouwd dient te worden, zien wij het kasteel, een vierkant met op iedere hoek een bastion, door een brede gracht, waarin een eiland, van de stad gescheiden. Een weg over dit eiland verbond de brug over de stadsgracht bij de Huizerpoort met de voorpoort van het kasteel. Een tweede brug leidde van de voorpoort naar de poort in de vestingwal, die weer toegang verleende tot de 'nederburcht'. Binnen dit vierkant lag, door een gracht en met muren en vier hoektorens omringd, een ruim binnenplein, waar aan de zuid- en noordzijde, de dienstgebouwen zich bevonden. De kaart uit het kaartboek van het Huisarchief geeft een ongeveer gelijke situatie weer, alleen in een jonger stadium. Het eiland tussen burcht en stad is niet meer door zo brede wateren gescheiden en het water van de buitenste burchtgracht heeft geen open verbinding met de Korne.

+BESCHRIJVING

Het vierzijdig burchtterein, door ronde bastions op de hoeken gemarkeerd, ligt in een gracht; het hoofdgebouw ligt in een nogal vormeloze gracht of vijver. De gracht om de eerste ommuring van de burcht met de voorburcht, die bij Specklin weergegeven wordt, is in de XVIIde eeuw niet getekend. In plaats daarvan is er een verhoogde weg om de gracht of vijver, waarin de hoofdburcht ligt. De gehele eerste ommuring is er trouwens niet (meer?).

De voorburcht schijnt aan de zuidzijde in het water te liggen, maar daar geen brug getekend is, zal de verbinding tussen voorburcht en omwalling

aan de zuidzijde niet juist getekend zijn. Terzijde van de voorburcht zijn broderieperken getekend, waarvoor A. Mollet in 1633 betaald werd. (D.F. Slothouwer, De paleizen van Frederik Hendrik, blz. 263). In een gedeelte grond vóór de voorburcht zou men de resten van hoektorens kunnen zien, die Specklin weergeeft, of is hier van een zg. repentir in de tekening sprake? Aan de brug van de buitengracht is een verdedigbare uitbouw aangegeven. Ten noorden en zuiden van de buitenste gracht geometrisch aangelegde siertuinen. Bij de brug naar het eigenlijke woongedeelte voerend was een put. Het eigenlijke woonhuis bestond uit vier vleugels om een binnenplaats gelegen, op elke hoek een toren. In de oostgevel was de middenpartij, waarin de hoofdingang, bekroond door een opzetgevel met driehoekig fronton en gebeeldhouwde vleugelstukken. Op het middenvak was het wapen en het devies van Floris van Egmond SANS FAUTE gebeiteld (Nav. 1895, blz. 730). De namen van de vier torens van het woonkasteel zijn bekend: Cueckentoren, Bronkhorst, Sel en Graventoren, maar niet bekend is, welke toren één van deze namen gedragen heeft. De nieuwe toren, die in de jaren 1530-1533 gebouwd is, kan de Graventoren zijn geweest, daar de andere torens wel vóór 1492, het jaar dat Buren tot een graafschap werd verheven, ontstaan zullen zijn. Terecht merkt Renaud op (Bull. K.N.O.B. 1958, kol. 123), dat de toren aan de noord-westhoek, met zijn uitgekraagde rondboogjes, wellicht van oudere datum geweest zal zijn.
Zoals reeds is vermeld, werd Seron's galerij opgesteld tussen de Graventoren en Bronckhorsttoren en tussen deze en de grote zaal, dus langs twee zijden van de binnenplaats. De opmerking van een bezoeker van het slot in 1740, dat de grote vierkante binnenplaats ‘omringt met een galderie’ van hardstenen pilaren was, lijkt niet juist (Nav. 1895, blz. 729). Toch geeft de kaart uit het kaartboek in het Huisarchief aan drie zijden van de binnenplaats pijlers van een galerij.
Over het aantal vertrekken in het kasteel lopen de meningen nog al uiteen, wat hoofdzakelijk komt, doordat sommige met ‘kasteel’ slechts het woonhuis bedoelen en anderen het gehele slotcomplex,

met drostenhuis en bijgebouwen. De Teg. Staat (blz. 337), die vermeldt dat het kasteel in zijn omtrek 1360 treden groot was, geeft 170 binnen-vertrekken; de Groninger, die het slot in 1740 bezocht, spreekt van 76 kamers en Claes Bruin in zijn Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia, 1730, 2de druk, blz. 149, noemt het aantal 72.
Op 10 en 11 augustus 1619 (o.s.) had op verzoek van de prins van Bourbon-Condé op het kasteel+ een inventarisatie en taxatie plaats van meubelen, wandtapijten en allerlei huisraad, zich bevindend in 43 vertrekken en in de grote en kleine ‘cuecken’ (gepubliceerd in Alg. Ned. Familieblad 1883, nrs. 2, 3 en 8). Er worden daarbij een aantal vertrekken bij name genoemd: de donkere galerij, de riddercamer, geestcamer, de groen camer alias van prins Henry (Fred. Hendrik), de witte camer van mijn vrouwe de Princesse van Portugael, de camer genaempt Stinckert (zeker in de buurt van een secreet), oude mueble camer, snijderscamer, de ‘oude sael’, waarin drie ledekanten stonden met twee ‘rollecoetskens’, een ‘salet bij de vergulde camer’. In de ‘gulden camer’ was een behang van damast, waarop oranje-appelen geborduurd waren en het wapen van de graven van Hohenlohe. Er worden twee behangsels van ‘geschildert linnewaet, een werck van Dornick’ genoemd, en elders nog een ‘Doornickx behanckxel’ Een ander vertrek was met ‘witte taff’ behangen. Verschillende wandtapijten worden vermeld, meest met de wapens van Egmond, Buren, Borselen en Bergen. In 't vertrek van Maria van Hohenlohe hingen zeven oude ‘tapecerijen half verrot met de waepenen van Bueren ende Bergen’; in een ander vertrek nog drie van dergelijke wandtapijten. Aan de muren van de joffrouwen-camer hingen vijf tapijten ‘genaempt de dystelblom’.

+INRICHTING

In een inventaris van de inboedel van het kasteel te Breda van 1567 komt voor: ‘Item encoire une aultre piéches de tapisserie de l'histoire de St. Reynuuyt, venant de Bueren’ (Bijdr. en Mededeel. v.h. Hist. Gen. LVII, blz. 243). Ten slotte worden nog vermeld twee schilderijen voor de schoorsteen ‘van waterverve’ met de wapens van prins Philips Willem en van zijn moeder, Anna van Egmond-Buren. Ook komt nog een schilderij van de ritmeester Smelsinck voor.
Uit de XVIIIde eeuw zijn wij enigermate ingelicht door de beschrijving van een Groninger, die in gezelschap van drie andere landgenoten in 1740 Buren bezocht (Nav. 1895, blz. 729 vgl.) Hij beschrijft het kasteel aldus: ‘het kasteel is in het vierkant zeer ruim uit het water, met muren van vijf treden dik opgemetseld en heeft op de hoeken vier sterke torens en is omgeven met drie dubbelde graften’; van onderen was dit kasteel geheel verwulft en met considerable kelders voorzien’. Zij gingen naar boven langs een ‘roijalen wenteltrap, dewelke van dikke eijken posten zo gemakkelijk en zo vlak gemaakt was, dat Prins Willem de Eerste in het jaar 1572 te paard bij dezelve opreed konnende wij, tegenswoordig nog de slagen van de hoefijzer hier en daar in het houd gewaar worden’. Vervolgens zagen de vier Groningers ‘een eindeloos getal van groote vertrekken, sommige zijnde behangen met tapijten met oude Gothische letters en bibelsche historien, zeer antyk’. Dit waren dan klaarblijkelijk

nog wandtapijten uit de tijd van de Egmonds. Echter heeft Frederik Hendrik ook wandtapijten voor Buren laten maken, n.l. bij David Schaap, en die volgens een contract van 15 juni 1643 bestonden uit één kamer tapijten met bloemen en ranken tegen f 16 de vierkante el (G.T. van IJsselsteyn, Gesch. der tapijtweverijen in N-Nederland I, blz. 142; II, blz. 264 nr. 577). In de grote danszaal, een vertrek van 43 schreden lang, zagen zij twaalf grote schilderijen met de belegeringen en veldslagen van Frederik Hendrik. Een bezoek(st)er, die Buren op 20 augustus 1778 bezocht, geeft haar indrukken aldus weer: 'Het casteel van Buuren..... van binnen zeer uitgestrekt en logeabel, dog wat oud. De danszaal is in vakken beschilderd op doek met belegeringen der vorige eeuw, zeer uitvoerig en fraay gedaan, dog beginnen door vogtigheid vrij te bederven. Daer is mede een capel, en een eetzaal van groote extencie. Behalve de groote trap is er een wenteltrap, zeer aardig en commood gemaakt, welke prins Frederik Hendrik (sic) te paard is op- en afgereden, wiens portrait alsmeede dat van prins Maurits, beide zeer groot, in de danszaal te zien zijn. De vervulfde kelders, meest alle zeer ligt, zijn zoodanig groot en in differente vertrekken verdeelt, dat wel een regiment soldaten kan werden geinquartiert' (Gelre; 1916, blz. 261).

De hierboven vermelde schilderijen in de danszaal bestonden, behalve een schilderij 'wesende de+ Vryheyt', waarvoor Jacob Backer in 1645 betaald werd, uit een serie van drie schilderijen van Jan Breeker (1646), het oversteken van de rivier bij Florival voorstellend en geplaatst op het einde van de zaal, en drie belegeringen, n.l. van Breda, Rijnberk en 's-Hertogenbosch. Hierbij kwam nog in 1647 een reeks van de hand van Gerrit van Santen: twee 'stucken in het groot' van de belegeringen van Hulst en Sas van Gent, en van Schenkenschans en Wezel, 'in 't cleyn', die van Maastricht, Grol, Gennep en nog eens Schenkenschans en Wezel (Kunstkronyk 1861, blz. 37-39, Kramm, Aanhangsel 1864, blz. 132). Al deze schilderingen zijn, op één na, verdwenen.

+SCHILDERIJEN IN DE DANSZAAL

In 1956 is het Rijksmuseum te Amsterdam in het bezit gekomen van een uit Engeland afkomstig schilderij, vrijwel zeker, één der beide stukken belegeringen van Schenkenschans door Gerrit van Santen; doek 55 × 139,5 cm, pl. XXXVIII, afb. 76. (Bull. v.h. Rijksmuseum 1956, blz. 78).

+ De bewaarde bouwfragmenten bestaan voor een groot gedeelte uit stukken van de galerij, pl. XXXVI, afb. 71, pl. XXXVII, 72, 73, 74, 75.

+OVERBLIJFSELEN VAN HET KASTEEL

n.l. één met loofwerk versierde korte zuilentrommel, die waarschijnlijk halverwege de schacht van een zuil als ring aangebracht is geweest, hoog 23 cm, doorsnede 37 cm, doorsnede aansluiting zuilenschacht aan bovenvlak 33 cm;

zeven Ionisch-Corinthische kapitelen, waarvan één het onderste gedeelte van de hals mist en twee andere sterk beschadigd zijn, hoog 37 cm, breed (in het vierkant) ter hoogte van de voluten 47 cm, doorsnede onderzijde 27 tot 28 cm, drie stukken drieledige architraaf, welke deel uitgemaakt hebben van vierkante stukken hoofdgestel, die tussen de kapiteelen en de bogen waren aangebracht, hoog 21 cm, breed (in het vierkant) aan bovenvlak 36 cm;

vier stukken fries van die stukken hoofdgestel, waarvan de vlakken met beeldhouwwerk zijn versierd; doorgaans is laatstgenoemd plantaardig van vorm, drie stukken hebben echter aan een der vlakken een aan een lint opgehangen cartouche met de woorden SANS FAVTE, terwijl twee - waaronder één der drie hiervóór - aan een der vlakken het wapen van de Graaf vertonen, hoog 30 cm, breed (in het vierkant) 27 cm; twee stukken deklijst van die stukken hoofdgestel, waarvan één slechts wat de onderste helft betreft, aanwezig is;

achtendertig boogstukken met uitgediepte dagkantvlakken waarin gebeeldhouwde versiering, meestal plantaardig van vorm; enige stukken vertonen een vaantje, twee gekruiste schilden, twee een helm, drie een borstharnas, één lege cartouche en één in loofwerk uitlopende vrouwelijke figuur. Iedere boog heeft waarschijnlijk uit zeven van zulke stukken bestaan. De dagkant van een stuk is hoog 37 tot 39 cm, breed 27 cm;

twee halve zuiltjes, elk met een Ionisch kapiteel op een vierkante basis, waarvan ieder voorvlak een kop vertoont. Van de schacht is het grootste bovengedeelte gecanneleerd, het onderste stuk is met een kinderkopje tussen ornament versierd;

resten van een schouw: twee rechthoekige pijlers 96 cm hoog, waarvan drie zijden uitgediept en voorzien zijn van beeldhouwwerk; telkens met een voorstelling van een aan een ring opgehangen lint, waaraan afwisselend een bos stengels met bladeren en vruchten en een helm, een borstharnas, of twee gekruiste schilden bevestigd zijn. Verder behoren hier nog bij een kraagsteen met versierde voor- en zijvlakken en twee blokken, waarschijnlijk behorend bij de pijlers; welke blokken, elk aan één zijde, een uitgediept, met twee aan een lint opgehangen gekruiste schilden versierd vlak vertonen (overgenomen uit Oudheidk. Jaarboek 1938, blz. 8, 9).

Van het XVIIde eeuwse beeldhouwwerk zijn aanwezig:

zes kleine mascarons, zeven portretachtige koppen en een aantal leeuwekoppen; alle sluitstenen, die waarschijnlijk boven vensters waren aangebracht, een groot sluitstuk, een mannekop; twee wapendragende leeuwen ongeveer 58 cm hoog; twee hermen waarvan de hoofden ontbreken. (Gelre LV, 1955-1956, blz. XVII-XVIII).

Verdedigingswerken

+ Waltorens, zuidzijde, A. Rademaker 1719 naar J. Stellingwerf in Kab. van Ned. en Kleefsche Out- +AFBEELDINGEN

heden; tekeningen in coll. de Poll; Vrouwenpoort, tekening van J. de Beyer, 1750, R.P.K. Amsterdam; tekening van Serrurier 1728, Gem. Museum Arnhem; twee anonieme tekeningen, Arch. de Poll, resp. nr. 1662 en 1674; muur bij Boonenburg, stadszijde te zien op tekening van Weeshuis 1728, exemplaar archief de Poll; muur en Cocxpoort op gravure van A. Rademaker, 1719. Wal met molen door J. de Beyer, coll. de Poll.
Zie hierboven, blz. 91.+
F.A. Hoefer, Speckle en de plattegronden van Buren, Gelre XV, 1912, blz. 411; A.P. van Schilfgaarde,+ De wallen en poorten van Buren, Gelre XXX, 1927, blz. 173; dez., Oudheidkundig Jaarboek 1938, blz. 5; Atlas van historische vestingwerken, uitg. van de Stichting Menno van Coehoorn; dl. 11, 2e afl. 5-A vi. +PLATTEGRONDEN +LITERATUUR
Het stadje was aan de oost- en zuidzijde gedekt door de Korne, die boven Buren uit de samenvloeiing+ van de Aals- en Mauriksewetering gevormd wordt en beneden Buren in de Linge uitmondt. Omstreeks 1395 liet Alard van Buren de stadsgracht hierop aansluiten (zie stadsaanleg). Bij die gelegenheid zullen ook de muren en poorten gebouwd zijn. Aan de westzijde werd het stadje mede door het slot beschermd, hoewel er een aanzienlijke ruimte tussen slot en stad open bleef en de stad aan deze zijde door de Huizerpoort en een muur afgesloten werd (zie Van Deventer). +GESCHIEDENIS
In de XVIde eeuw zijn de laat XIVde eeuwse verdedigingswerken verbeterd en gemoderniseerd door de Bolognese vestingbouwkundige Alessandro Pasqualini, die als bouw- en vestingbouwkundige sedert het begin van de 30-er jaren de Graaf van Buren diende en er zeker in 1534 ook woonachtig was (vgl. H. Hardenberg, Pasqualini architecte bolonais aux Pays-Bas, Studi in honore di Riccardo Filangieri, Napels, 1959, vol. 11, blz. 383; zie ook kasteel). Op 1 juli 1543 kon hij Graaf Maximiliaan melden: ‘la dunes de Bueren s'avanche fort et j'ay espoir que en brief la ville sera en défense s'il plest a Dieu’. De wal schijnt op één plek 15 voet verzakt te zijn geweest, maar op 10 juli schrijft hij, dat indien het weer nog acht of tien dagen gunstig mag blijven, de verdedigingswerken dan voltooid zullen zijn (Arch. Nass. Domeinraad 11, 2, nr. 1096). Ook belastte Pasqualini zich met de vervaardiging van geschut voor de Graaf (zie voor de inventaris van de artillerie op het kasteel en in de stad: Gelre 1924, blz. 164). Ook hier, zal hij, evenals elders ('s-Hertogenbosch) wel zijn bijgestaan door de in Buren woonachtige ‘metser Mr. Coenraet, een konster ende meester van zynen ambacht’ (Bull. K.N.O.B. 1952, kol. 207).
Volgens de kaart van Van Deventer, die tussen 1558 en 1575 gemaakt moet zijn, bestond deze verdediging nog slechts uit wallen zonder bastions of rondelen. Wel werden deze laatste bij het kasteel aangelegd (zie aldaar).

De Straatsburger vestingbouwkundige Specklin, die in 1577 voor studie der vesting naar Antwerpen werd gezonden en ook in andere plaatsen in Nederland plattegronden maakte geeft Buren weer met twee bastions op de oostelijke en noordelijke hoek, waar de stad het meest kwetsbaar was. Aan de noordoostzijde tekent hij verschillende bressen in de muren,

voornamelijk in het bastion, wat zou wijzen op weergave van een toestand in 1517, wanneer Buren ernstig geleden heeft door belegering. Voor een ontwerp komt deze tekening dus niet in aanmerking, hoogstens zou men kunnen aannemen dat Specklin tekeningen heeft gehad van nimmer uitgevoerde bastions te Buren, waarin hij gegevens van schade heeft verwerkt, al of niet uit eigen waarneming.
In 1598 staan de Staten-Generaal aan Hohenlohe f 2000, - toe om kasteel en stad met elkaar te verbinden door twee wallen en grachten van ca. 100 roeden (Resoluten St.-Gen., R.G.P. dl. 71, blz. 176). Het ziet er niet naar uit dat er uitvoering aan dit plan gegeven is.
Graaf Maurits liet in 1621 onder leiding van de ingenieurs Cray en Commersteyn de wallen herstellen en in betere staat van verdediging brengen. Door Commersteyn werd aan Robbert Bruyn ‘aenbestaeyt op te maecken het conterscherp aen de molen’ (noordwesthoek). In 1621 of 1622 werd aanbesteed het stuk van de wal en de borstwering, lopend van de korenmolen tot Keelaff, d.i. aan de noordzijde van de stad, welke wal toen verbreed werd tot 10 voet.
Van Schilfgaarde vond posten over het verhogen van stadsmuren in het jaar 1632 waarmee waarschijnlijk de keermuren bedoeld zijn; de muur bij de Vrouwenpoort kreeg kantelen. Een handschriftkaart in het Kon. Huisarchief (Inv. IV, nr. 1476), die omstreeks 1629 gemaakt zal zijn, vertoont de stad versterkt door muren en aan de noordzijde wallen; bij de molen een bastion-achtige hoekversterking. Van de wal en gracht tussen stad en kasteel is op die kaart niets (meer?) te bespeuren.
De Vrouwenpoort werd door Willem van Saelen (Soelen?) in 1633 geheel herbouwd tot een sierlijk

gebouwtje met hoog pyramidevormig dak. In de loop der XVIIe eeuw vinden nog verschillende herstellingen aan poorten en waltorens plaats; in 1654 wordt de borstwering tussen de molen en Keelaff geslecht en de wal gelijk gemaakt.
Tegen het einde van de XVIIIde eeuw begint het verval der omwalling, hoewel nog in 1770 besloten werd een nieuw vak muren te maken op de stadswal boven de Bagijnensteiger bij het weeshuis. In 1798 moesten de wapens en kronen, behalve het stadswapen, boven de poorten weggehakt worden. In 1801 neemt de sloping een aanvang; een gedeelte van de muren wordt afgebroken en andere vakken worden verlaagd. De muur bij Keelaff, die eerst gesloopt zou worden, wordt in 1803 weer met 1,5 voet opgemetseld. Achtereenvolgens werden alle poorten op één na, de Huizen- of Culemborgse poort, gesloopt. In 1853 verdween de Vrouwenpoort, aldus genaamd naar het in de nabijheid staande oude Bagijnhof, later Franciscanessen-klooster, welke naam in de XVIIIde eeuw in onbruik blijkt te zijn geraakt en door Tielse poort werd vervangen. Een steen, met het Burense wapen en afkomstig van deze poort, doet nu dienst als afdekking van een hekpijler, vlak ten noorden van de Tielse brug. Vermoedelijk werd in datzelfde jaar de Steygerpoort (waterpoort aan de zuidzijde) en de Kokspoort gesloopt; in 1845 volgde de Keelaffpoort met huis en tenslotte in 1925 het Bagijnenpoortje bij het weeshuis.

+ Met uitzondering van het gedeelte achter de huizen van de Oranjestraat, dat gedempt is, wordt Buren nog door *grachten* omringd, die behalve de langs de oost- en zuidzijde van de stad stromende Korne, uit niet meer dan brede sloten bestaan, daar de helft gedempt is en met bomen beplant, zoals in de 18de eeuw reeds aan de noordzijde geschied was (zie tekening van J. de Beyer d.d. 14 augustus 1750 coll. de Poll). +GRACHTEN

+ De ommuring aan de Kornewal is nog vrijwel intact, zij het verlaagd blijkens de resoluties van 1802 (Gelre 1927) en de door Van Schilfgaarde aldaar vermelde sloping in 1853. De te lood opgaande muur, pl. XXXVIII, afb. 77, die oorspronkelijk de walkant gevormd zal hebben langs de Korne, bestaat uit vrij regelmatig metselwerk van baksteen, 29,5 × 6,5, en kan uit het einde van de XIVde eeuw dateren. Aan het einde van de Rodeheldenstraat zijn de grondvesten van de Steigerpoort in het straatbeeld te herkennen. Bij de Weeshuisstraat is een doorgang in de wal, die ten behoeve van een brandspuit onlangs is verhoogd en recht gedekt. Ter hoogte van het Weeshuis wijzigt zich het aspect van de muur, daar waar de kaart van Van Deventer reeds een sprong in het muurwerk aangeeft; de muur die niet meer te lood opgaat, doch een keermuur van een talud vormt, heeft een minder regelmatige structuur, daar hij van afbraakmateriaal samengesteld is. Op ongeveer 4 m hoogte loopt een neuslijst van rondgekapte baksteen. Daarboven gaat het muurwerk nog een 1 m hogerop. Deze keermuur loopt tot de afrit buiten de voormalige Keelaffpoort. +WAL EN MUREN

Van de voormalige Keelaffpoort tot de molen op de noordwestelijke kant van de stad en vandaar zuidwaarts tot ongeveer de Weeshuisstraat loopt thans nog een, zij het verlaagde omwalling, zoals de XVIIIde eeuwse tekening van J. de Beyer aangeeft en waarin wij de ‘dunes’ van Pasqualini mogen zien. Daar schijnt de wal aangesloten

te zijn op de muur, als bij het Weeshuispoortje, tegen welke wellicht reeds in de tweede helft van de XVIIde eeuw huizen waren gebouwd. De tegenwoordige zg. muurhuizen zijn zeer licht van opbouw en uit afbraakmateriaal opgetrokken, pl. XXXVI, afb. 70. In de kelders is echter een zwaarder muurgedeelte aan de voormalige waterkant aanwezig gebleven van bakstenen van 28 × 6. Ook onder de huizen van de Oranjestraat tussen Huizerpoort en Cocxpoort zal een muur aanwezig zijn.

+ DE CULEMBORGSE- OF HUIZERPOORT vormt de toegang tot de stad aan de westzijde tegenover het Kasteel of Huis, waarvan de naam zou zijn afgeleid. Fig. 30, pl. XL, afb. 80, 81. +HUIZERPOORT

Tekening van Pieter van Liender, R.P.K. Amsterdam; Tekening van Serrurier gedateerd 1728,[+] Gem. Mus. Arnhem; Pentekening 1729 van A. de Haen?, Arch. de Poll, nr. 1675, pl. XXXIX, afb. 78. [+]AFBEELDINGEN

A.P. van Schilfgaarde, De wallen en poorten van Buren, Gelre 1927, blz. 173.[+] [+]LITERATUUR

Deze doorgang door de stadsmuur zal wel gelijktijdig met de bouw van de stadsverdedigingswerken[+] zijn ontstaan omstreeks 1400. In 1618/1619 werd de poort gerestaureerd en aan een steenhouwer uit Gorkum werd 3 gld. 4 st. 8 p. betaald voor het maken van het thans verdwenen stadswapen boven de poort. In 1629 werd aanbesteeds ‘d'nieuwe hameypoort aen de Huyspoort, aff te brecken en weder op te maecken’. Door Willem van Saelen werd de nieuwe (niet meer bestaande) Hameypoort (buitenpoort aan de overzijde van de gracht waarin zich een hamei, een slagboom of hekwerk bevond) gebouwd. Voor deze werkzaamheden werden 12000 mopstenen te Lexmond gekocht. Jacob Canneman ontving in 1633, 4 gld. voor het bouwen van enige ‘canteelen’ (geveltrappen) aan de binnenpoort en dezelfde Canneman werd in 1631 betaald voor het houwen van een zonnewijzer boven deze poort, evenals mr. Adriaen Buscoop voor het schilderen daarvan en het vergulden van de cijfers. Op 22 maart 1730 werd besloten een stenen brug over de stadsgracht bij de Huyspoort te bouwen. In 1733 werd de woning boven de poort nieuw opgetrokken. De stenen kap boven de poort - bedoeld zal zijn het gewelf boven de doorrit - werd in 1786 hersteld. [+]GESCHIEDENIS

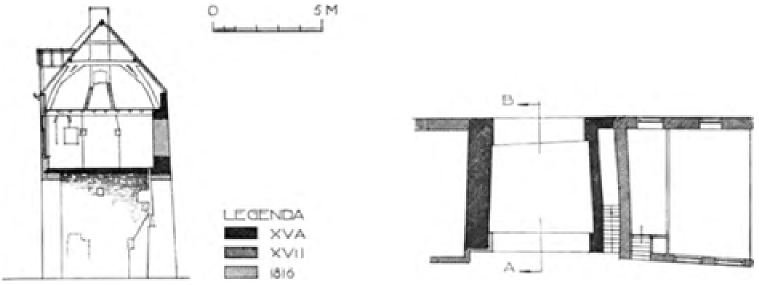

Fig. 30. Buren. Culemborgse- of Huizerpoort

Een restauratie van de poort en aangrenzende huizen onder leiding van architect C.W. Royaards is in uitvoering.

Formaat bakstenen gewelf 28 × 7. De bovenbouw aan de landzijde is uit afbraak materiaal[+] opgetrokken; aan de stadzijde bestaat deze uit bruin-rode kleine steen, blijkens een jaartal op de sluitsteen van de doorgang, uit 1816. [+]BESCHRIJVING MATERIAAL

Het oudste gedeelte van de poort bestaat uit een overwelfde doorrit, die door middel van een valhek aan de veldzijde afgesloten kon worden. Bij het maken van de bovenbouw is de uitsparing waarin het valhek opgetrokken werd, gedicht door het leggen van een eenvoudige bakstenen vloer. Tegen de zuidelijke muur werd een schouwtje gebouwd met rookkap op houten balken. Naast de schouw een door een boog gedekt smal venster aan de stadszijde. In de bekapping zit één spant uit de

tweede helft XVde of begin XVIde eeuw. De verdieping wordt bereikt langs een stenen steektrap in de noordelijke muur. Aan de gevel stadzijde een houten zonnewijzer, XIX.

Van de middeleeuwse poort bleef alleen de doorrit gespaard, waarin een uitsparing voor een valhek.+ In de XVIIe eeuw zal men de poort met een gemetselde verdieping tussen twee topgevels verhoogd hebben; voordien was er wellicht een houten bovenbouw, waarin het valhek kon worden opgetrokken. De trap in de muurdikte is grotendeels ingehakt, wellicht noordwaarts verbreed. De gevel aan de

+BOUWGESCHIEDENIS

stadzijde is in 1816 geheel nieuw opgetrokken evenals de beide bogen van de doorgang. Van de XVIIIe eeuwse herbouw, blijkens het materiaal aan de veldzijde uit afbraaksteen opgetrokken, resten alleen de kozijnen van de vensters aan de stadzijde.

+ DE STADSPOMP bestaande uit twee bakstenen geledingen, staat vóór de kerk en dus tegenover het stadhuis. +POMP

Het grotere bovenste gedeelte wordt door een hardstenen lijst van het onderste deel gescheiden. Aan alle zijden een rechthoekig spaarveld, waarvan dat aan de voorzijde een steen bevat, waarop staat GRASSANTE/FLAMMA/SUM/CIVIBUS/SOLATIO/MDCCXXXII. Hierboven een houten lijst met een loden, ingesnoerde, pyramideachtige bedekking, eindigend in een bol.

Op 15 mei 1731 besloot de Magistraat van Buren de toen reeds bestaande pomp te doen herstellen door Peter Hengelaar, meesterbrandspuitmaker te Deventer. Mogelijk dateerde de oude pomp nog uit de XVIde eeuw, en zou dan dienst hebben gedaan bij de blussing van de brand van 1575, waarop het opschrift zou duiden. In 1732 was de pomp hersteld, maar in 1743 werd door de Magistraat bevolen een vernieuwing aan te brengen door het plaatsen van een loden bak (Gecomb. Geld. en Z. Holl. Bladen 27 augustus 1932).

+ HET STADHUIS staat aan de Markt, op de hoek van Peper- en Rode Heldenstraat, tegenover de kerk. Fig. 31, pl. XLIX, afb. 103. +STADHUIS

+ Tekening van J. de Beyer, R.P.K., Amsterdam, pl. XXXIX, afb. 79; anonieme tekening vóór de wijzigingen van 1739, Gem. Museum, Arnhem, Vijf en veertig gezichten uit Gelderland, uitgave Gelre, 1922, nr. 11; pl. XLI, afb. 83; tekening van P. van Liender 1755, Arch. de Poll nr. 1680. +AFBEELDINGEN

+ A.P. van Schilfgaarde, Het stadhuis te Buren, Gelre XXVII, 1924, blz. 159; dez. De bouw van het stadhuis te Buren, Gelre XXVII, 1927, blz. 182. +LITERATUUR

+ De burgemeesters van Buren kochten op 22 januari 1554 van Gryet Wynen, een vierkant huis op de Markt voor 525 Car. gld. In 1607 was het dak ‘verlesen’ en het gehele gebouw begon bouwvallig te worden. Op 7 februari 1608 berichtte de Magistraat dit aan de Raad van de Prins van Oranje en verzocht tevens een pui aan het stadhuis te mogen aanbrengen. 's Prinsen Raad stemde toe, dat de stad 1100 gld. mocht opnemen en tot aflossing van dit bedrag gedurende vijf jaar 250 gld. uit de impost op de bieren zou lichten. Philips Willem gaf op 10 januari 1609 toestemming om twee percelen land in het publiek te verkopen, doch ook deze maatregel bracht blijkbaar niet veel baat. De Magistraat moest in 1613 bekennen, dat de stad Buren was ‘in groot verloop van schulden geraeckt door het opmaecken ende restaureeren van het dack, toor ende anders van den stadthuyse Bueren’. De rekeningen van 1611-1612 vermelden; ‘Item werdt Adriaen Fredericksz. architekt toegeleyt van dat hy de stadt dienstich is geweest met patronen te maecken soe van 't stadthuys als den toorn daerop +GESCHIEDENIS

staende 5 gld.' Niet lang geleden is komen vast te staan dat zijn volledige naam was: Adriaen Fredericksz. van Oudendijk (Bull. K.N.O.B. 6de serie jrg. 1951, blz. 29). In 1609 werden te Amsterdam twee stenen blokken gekocht, waaruit door Jacob Canneman de leeuwen voor de pui gehouwen werden, die door Coen Henricksz. werden beschilderd. Canneman ontving 12 gld. 3 st. om enige blokken 'Sickenaer' (denkelijk kalksteen uit Sichen bij Tongeren), gekocht te Gorkum, te 'bearbeyden, soe met wapenen, troingens als anders daerin te maecken'. Hiermede zal ook wel bedoeld zijn 's Prinsen wapen, dat de Magistraat aan de Raad van de Prins verzocht had aan de pui te mogen plaatsen. De tekening in het gemeente Museum te Arnhem geeft duidelijk een gevelsteen met 1608 weer; dit jaar als bouwjaar aan te nemen wordt door de rekening-posten niet weersproken. In 1637 was nieuwe hardsteen nodig voor de 'afgewaaide' gevel.
In de XVIIIde eeuw zijn verschillende veranderingen aangebracht. Zo werd op 27 augustus 1739 besloten 'tot het doen maken van vijf schuyframen op het stadthuys met fijn Fransch glas'; verder werden van wagenschot blinden gemaakt voor twee ramen aan de voorzijde, en drie aan de zijgevel, alle op de benedenverdieping; voorts nieuwe voor- en kelderdeuren en nieuwe trappen aan de pui. De Heerencamer, thans raadzaal, werd langs de vensters tot aan de schoorsteen met wagenschot beschoten.

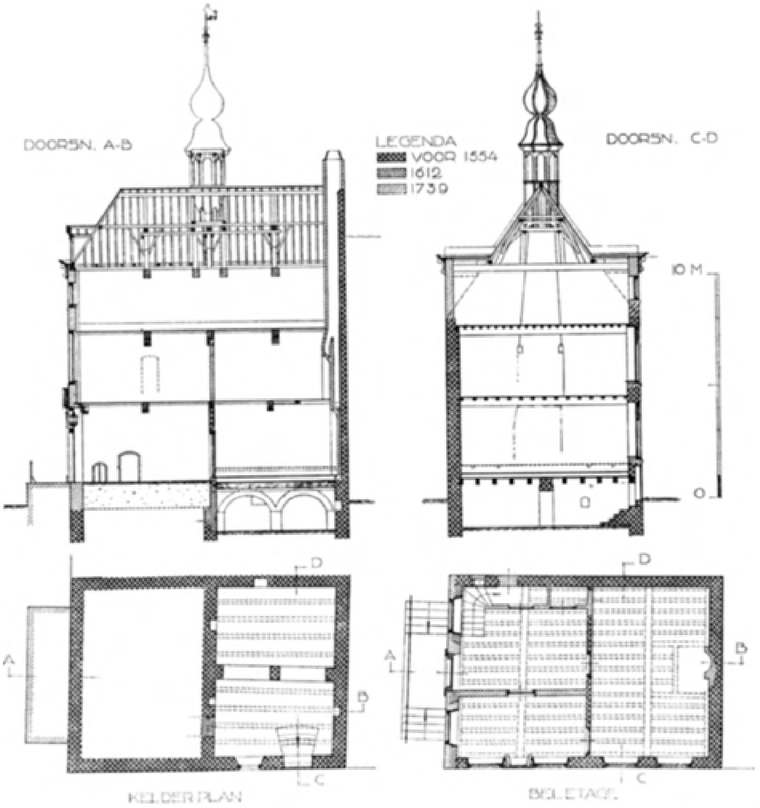

Fig. 31. Buren. Stadhuis vóór 1961

Hendrik Drost werd op 25 september 1743 opgedragen een bestek te maken van reparatiën aan de vergaderzaal en in 1755 aan de Schutterskamer. Het leien dak van het torentje werd in 1756 hersteld en wederom in 1782.
Het raadhuis wordt o.l.v. arch. C.W. Royaards gerestaureerd. Het in 1846 door arch. Stoops tot+ Dijkhuis verbouwde pand noordelijk van het raadhuis wordt thans bij het laatste getrokken. +VRML. DIJKHUIS

Vergelijkt men de tekening van de toestand vóór de verbouwing van 1739 met de+ latere gevel dan blijkt dat men bij die gelegenheid de trapgevel aan de voorzijde +BESCHRIJVING afgebroken heeft, de nieuwe gevel naar de tijdsmaak met een rechte kroonlijst met forse voluutconsoles heeft afgesloten ter hoogte van de eerste trede van de trapgevel; de zijgevel werd op gelijke hoogte doorgezet, zodat de vensters van de drie dakkapellen in deze muur kwamen te staan. Het topvenster van de voorgevel daarentegen kwam in een dakkapel te staan, die met gebogen lijst en vleugelstukken het XVIIIde eeuws stempel van de voorgevel benadrukte.

Het benedenste juk van de kap werd vervangen door grenen balken, die op de verhoogde zijmuren dragen. De oude kap met de dakruiter van Adriaen Frederiksz bleef behouden. In het open koepeltje een tulpvormige klok zonder opschrift (XIV?). Als

bekroning heeft dit dakkoepeltje een met leien beklede peer met vergulde windvaan, een wapendrager met het stadswapen voorstellend. De tekening van Van Liender schijnt aan te geven, dat de zijgevel uit grovere steen bestaat. Thans is zij gepleisterd. In het midden werd de zwierig versierde omlijsting van de oude toegang aangebracht. In een, in het midden verhoogde en ook zijwaarts gezwenkte, afsluiting staat het gekroonde wapen van Buren, in rood een zilveren stormbalk, (het reeds in de XIIIde eeuw door Otto van Buren gevoerde wapen) door zwaar lofwerk omspeeld. Boven aan de posten forse voluutvormige consoles. Ook het 'kalf' boven de deur bestaat uit twee voluten. Blijkens de tekening van Van Lienden is de oude pui van het raadhuis in 1739 behouden; de stenen leeuwen van de XVIIde eeuwse tekening, en blijkens rekeningen door J. Canneman gehakt, waren toen reeds door stenen bollen vervangen. In 1801 wordt melding gemaakt van het instorten van de pui. De tegenwoordige dubbele stenen trap met ijzeren leuning schijnt niet veel ouder dan 2de helft XIXde eeuw te zijn.

+ Langs het bordes komt men in de hall, ter halve diepte van het pand. De achterste helft vormt de raadzaal, waaronder zich een kelder bevindt, thans vlak gedekt. +INWENDIG
Tegen de bogen op pijlers, die de kelder in het midden delen, zijn de aanzetten van een tongewelf, haaks op de achtergevel, over.

Waarschijnlijk heeft het XVIde eeuwse woonhuis dus een voorhuis gehad, van de straat af toegankelijk, en bestond de achterste helft uit een kelder, die langs een thans gedichte doorgang in het achtergedeelte van de tussenmuur bereikbaar was, en waarboven een insteekkamer was. De eerste en laatste balk van de hoofdverdieping rusten op gesneden consoles, die nog XVIde eeuws kunnen zijn. Op de verdieping zijn enkele balkstukken over, waar onder één met het wapen van Buren.

waarop een post in de stadsrekening van 1617-1618 betrekking kan hebben: Mr. Adriaan Buscoop, schilder van Culemborg bet. 7 gld. 'om het wapen van S. Princel Extie met de 2 leuscoppen ende comparckementen onder de balken boven de camer van stathuys aff te setten'. De plaats van de trap (in de XVIIIde eeuw van spiltrap gewijzigd tot twee trappen met flauwe bocht) kan de oorspronkelijke zijn, direct links achter de voordeur.

+ Het in 1575 aangekochte woonhuis werd door Adr. Fredericks van Oudendijck in 1612 met een verdieping verhoogd. Om een toegang met +BOUWGESCHIEDENIS
het bordes te verkrijgen ten behoeve van afkondigingen werd waarschijnlijk het oude voorhuis deels opgevuld met grond, waardoor de tegenwoordige vloerhoogte werd verkregen; de kelder werd wat verlaagd, zodat ter plaatse van de insteek, de raadzaal kon komen met volledige verdiepinghoogte. De toegang tot de kelder werd in de zijgevel gemaakt. Voor de hoge kap kwam een eenvoudige trapvorminge beeindiging van de gevel. In de kap kwamen voor de zijgevel drie dakkapellen met overstekende kapjes, zoals Fredericks deze ook toepaste op de grote kap van het weeshuis. Ook de dakruiter vertoont veel overeenkomst met die van het weeshuis. In 1739 werd de trapgevel vervangen door een rechte kroonlijst, de gevel bemetseld, de zijgevels verhoogd en werden vensters en ingang verfraaid naar de tijdsmaak.

+ In het raadhuis bevindt zich een eikenhouten bank met spijltjes, waarvan de leuning kan worden omgeslagen, XVIIa, pl. XLVIII, afb. 102. +BANK

+ Een tweede dergelijke bank is in de oorlogsjaren door de Duitsers opgebrand. Verdwenen is een in 1607 vermeld 'bort te Utrecht geschilderd dat op de Raedscamer hangt'. Ook werden in 1612 tegels uit het stadhuis verkocht naar Culemborg. +VERDWENEN VOORWERPEN

DE HERV. KERK staat met haar westfront aan het marktplein. Aan de noord-westhoek,+ raakt de gevelhoek van de kerk het hoekhuis aan de Herenstraat, en aan de zuidzijde sluit het verlengde van de zuiderbeuk (consistoriekamer) zich met een hoek aan bij de huizenrij van de Peperstraat. Overigens ligt het gebouw vrij aan de noord- en oostzijde aan een met bomen beplant terrein en aan de zuidzijde aan een kleine, open ruimte achter de huizen van de Peperstraat. +HERV. KERK

De toren behoort aan de burgerlijke gemeente, schip en koor aan de Ned. Herv. gemeente. Fig. 32, 33, 34, pl. XLII, afb. 85, 86; pl. XLIII, afb. 87.

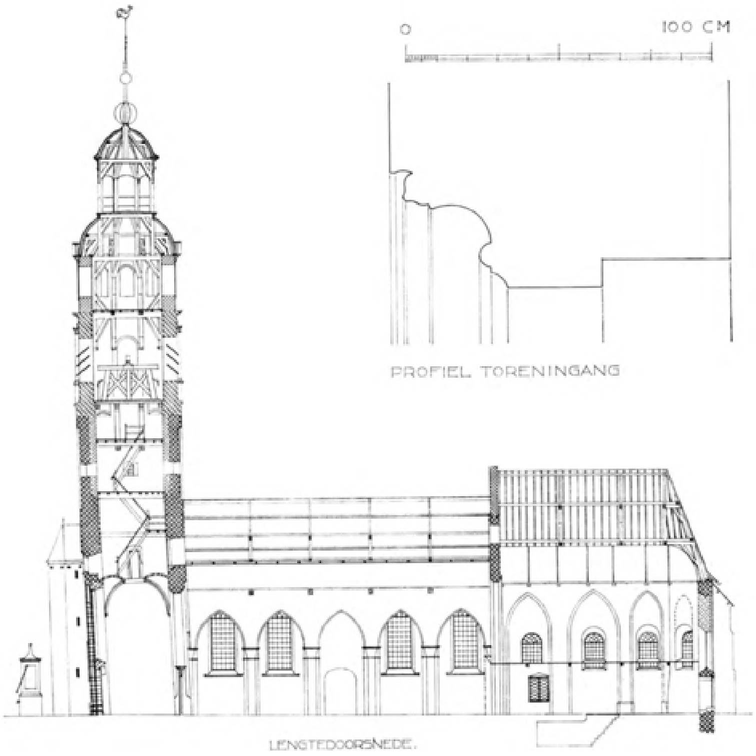

Fig. 32. Buren. Hervormde kerk en toren. Verg. fig. 33

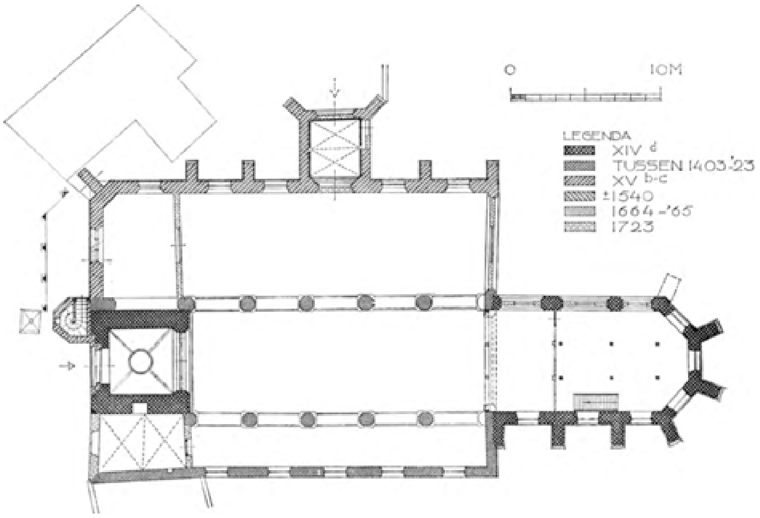

Fig. 33. Buren. Hervormde kerk en toren met pomp en waag. Plattegrond

+ Tekening in kleuren door Jan Ekels, 1728; tekening van P. van Liender, idem J. de Beyer, pl. XXXIX, afb. 79, alle R.P.K. te Amsterdam; voorzijde, gewassen pentekening van C. Pronk 1728, Arch. de Poll, nr. 1677; oostzijde, gewassen pentekening anoniem Holl. school vóór 1665, Arch. de Poll, nr. 1679, pl. XLI, afb. 84; tekening door R. Savery, de bovenzijde van de toren vóór het herstel; pentekening licht geaquelleerd te dateren vóór 1614, Hessissches Landesmuseum, Darmstadt, inventaris nr. A.E. 961, opschrift V^{o} 'DAS TORRO TO BUORRA NAART GODT LOVA'; r^{o} later opschrift 'DE TOOREN VAN BUEREN', pl. LX, afb. 82. +AFBEELDINGEN

+ In het kerkarchief wordt een plattegrond van de kerk van 1763 bewaard, die gedeeltelijk ontleend is aan een oudere van omstreeks 1650. +PLATTEGROND

+ A.P. van Schilfgaarde, Verbouwing van den toren der kerk te Buren, Gelre XXV, 1922, blz. 147; dez., De kerken te Buren, Gelre XXXIII, 1930, blz. 173-188; dez., Buren, Kerkelijke gebouwen, Oudheidk. Jaarboek 1938, blz. 5-6; G.C. Labouchère, Aanteekeningen over Alexander Pasqualini en zijn werk, ibid. blz. 7; Vermeulen III, blz. 152; Duizend jaar bouwen II, blz. 88; J. Belonje, Gegevens over geestelijke stichtingen in het land van Buren, Arch. A.U. 1950. +LITERATUUR

+ Alard, die sedert 1367 als heer van Buren voorkomt, had hier een aan de H. Maagd gewijde kapel gesticht. De bewoners van Buren, evenals van Asch, behoorden tot de parochie van Erichem, waar dan ook de kerk stond. De afstand tussen beide plaatsen werd allengs door de Burense bevolking als een bezwaar gevoeld, en zo verzocht heer Alard de Utrechtse bisschop de kapel tot parochiekerk te verheffen. Bisschop Frederik van Blankenheim willigde dit verzoek in, en op 17 maart 1395, kreeg Buren haar parochiekerk, die aan de H. Lambertus werd gewijd (voor stichtingsakte, Gelre 1930, +GESCHIEDENIS

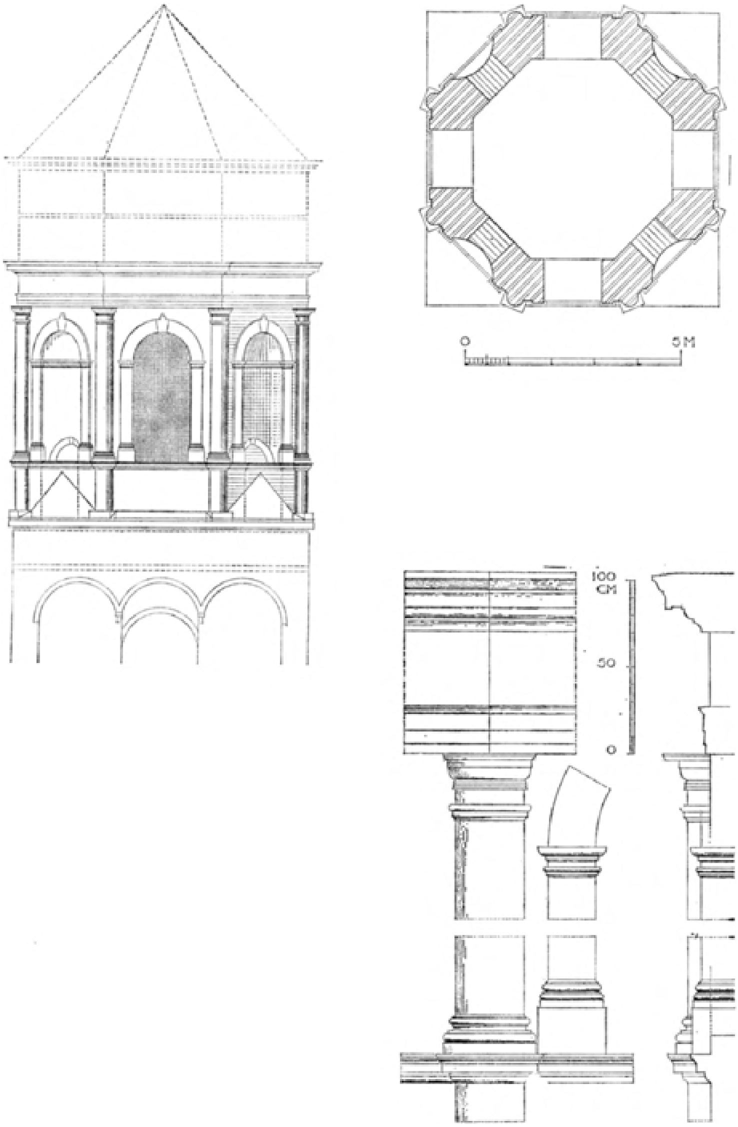

Fig. 34. kuren. Hervormd kerk. Detailis torenbekroning

blz. 191). Tussen 1403 en 1423 kreeg de kerk uitbreiding, doordat de bisschop toestond een ‘nova media pars’ van de kerk te stichten en een tweede rector aan te stellen.
Het patronaat kwam aan de heren van Buren. Omstreeks 1400 was Johan van Telg(he)t hier rector. In de tweede helft van de XVIde eeuw had de kerk dezelfde omvang als de tegenwoordige, echter bezat zij een tweede koor in het verlengde van de noorderbeuk. Aan de noordzijde van dit koor was een sacristie aangebouwd. Verder maakte het, thans niet meer dienstdoend, portaal nog een deel van de kerk uit.
+ Bij de brand van 1575 werd de kerk ernstig beschadigd, waarbij een zich in de kerk bevonden hebbend mausoleum van Graaf Maximiliaan werd vernield. Over deze kerkbrand rapporteerde de rentmeester Michiel Montens: ‘soe is oock die geheel kercke der vursz. stadt myt het choor ende sepulture van mijns gen. H. den Graven zalige gedachte ganselyck ende in de grond (God betert), affgebrandt ende alsoe gheen costen daerop gevallen, dan alleenlyck van de metalen stucken uyt de steen te collecteren ende opten huyse van Bueren t' brengen dair van bet. Cornelis Jansz. XXXVI st’. Nog in 1619 bevonden zich de ‘gebroocken ende heele stucken van de spulture’ op het kasteel (Alg. Ned. Familieblad, 1883, nr. 8, blz. 2). Welk koor bedoelt Montens? Het nog bestaande koor vertoont geen sporen van na een brand te zijn opgebouwd; wel treft men hier de grafelijke grafkelder aan en dus hier zou men Maximiliaans tombe kunnen verwachten, doch evenmin zijn hier enige sporen van gevonden. Dat het noorderkoor toen nog niet zou hebben bestaan, en men eerst na 1575 met de bouw hiervan zou zijn begonnen, is moeilijk te aanvaarden. Aangenomen kan worden dat Montens inderdaad het noorderkoor bedoeld heeft. Tot op heden is geen enkele afbeelding van Maximiliaans grafteken te voorschijn gekomen.

+GRAFMONUMENT VAN MAXIMILIAAN VAN EGMOND

Van uitbundige beeldenstormerij wordt te Buren niets vernomen. Wel werd op 17 augustus 1575 - dus na het beleg en de inname van de stad door de Spanjaarden - geordineerd dat voor iedere zielmis 2 pond Vlaams betaald moest worden tot reparatie der altaren. In 1580 was hier nog een pastoor, Willem Tengnagell (Arch. A.U. LVII, blz. 5), hoewel al in 1573 zich in Buren de gewezen pastoor Clemens van Hueckenhorst ophield, die hier als leraar van de nieuwe leer optrad (L.J.v.d. Heijden, Parochie v.d.H. Gregorius, 1947).
Het noorderkoor was in 1652 in zeer bouwvallige staat geraakt. Een kerkrekening uit dat jaar vermeldt, dat goten zijn gemaakt aan leydack van 't vervallen ‘choor’. In 1733 is het koor, dat toen al dakloos was, met de sacristie afgebroken.
In 1660 werd een onderzoek ingesteld naar noodzakelijke herstellingen van de toren, die op 21 juli 1661 door Pieter Post gezelschap van Constantijn Huygens werd bezichtigd. Op 22 juli had een bespreking plaats met de ‘Heeren van Buren’, waarbij aan Post opdracht werd gegeven enige tekeningen te maken. Vele giften, o.a. van de Graaf van Buren, de Keurvorst van Brandenburg en Frederik van Nassau-Zuylestein (de commandeur van Buren), hielpen deze verbouwing mogelijk maken. Door

‘langkwyligheyt ende groote tempeesten’ traineerde het werk in 1664, maar in 1665 was het voltooid. De kerkrekening over 1665 bevat de erkenning van onkosten van ‘verhooginge ende reparatie van kercktoorn ende kercke van Bueren’. Erg vlot schijnen de betalingen niet te zijn geschied, want in een uit Utrecht geschreven brief van 12 april 1690 beklaagde zich Helena Heemskerck, weduwe van Pieter Post's zoon Johan, dat zij geen betaling had ontvangen van sommige, door haar schoonvader te Buren, gedane werken.
Herstellingen aan de toren hebben nog plaats gevonden in 1776 en 1810. In laatstgenoemd jaar zijn o.a. twee nieuwe balken gelegd onder de zolder, waarop de stelling van de klokken rust, en werd het ‘agtkantse werk’, voor zover nodig, ingevoegd en ingemetseld. Ook werd het ‘werk aan de hoeken’ hersteld. Misschien kreeg toen de omgang om het achtkant, die op de tekening van Pronk vlak is afgebeeld, zijn huidige flauw oplopende bedekking. Verder hadden reparaties aan de toren plaats in 1888 en 1890. Wegens bouwvalligheid moest de houten spits in 1932 geheel worden afgebroken en door een nieuwe vervangen worden.
Overstromingen die de kerk gedeeltelijk onder water zetten, veroorzaakten zoveel schade dat herstellingen in 1683, 1702 plaats vonden; ook in 1741 was de kerk door inundatie onbruikbaar. In 1729 kreeg de kerk een nieuw dak en in 1782 is een nieuwe bevloering aangebracht, die in 1809 verhoogd werd tot op de hoogte van het koor. Een nieuw houten gewelf werd in 1739 gelegd. Volgens het voorkomen van het jaartal 1888 op de houten zoldering van de noorderbeuk is in dat jaar het gewelf gerestaureerd.
In 1950 is ir. A. Boeken begonnen met de vernieuwing van de consistoriekamer in het verlengde van de zuiderbeuk. De onooglijke gevel werd geheel afgebroken en met oud materiaal nieuw opge-

bouwd. Verder kreeg deze gevel een kruisvenster met natuurstenen stijlen. Boven dit venster werd een gevelsteen naar ontwerp van arch. E.H. Weber aangebracht met een opschrift van mr. R.M.F. Houwink en de tekst van Joh. I, vers 14. Het daaronder gebeitelde duifje is van de hand van Pieter Starreveld. De ingang tot de toren en het grote vernster daar boven werden gerestaureerd, de westgevel van de noorderbeuk werd van de pleisterlaag ontdaan en het zich daar bevindende, ten dele gedichte, spitsboogvenster werd weer hersteld, echter met een andere indeling. Na de dood van ir. Boeken, zette architect E.H. Weber de werkzaamheden voort, die hoofdzakelijk beperkt bleven tot de westgevel van het gebouw en in 1953 beeindigd werden. De toren is sedert 1959 in restauratie onder leiding van architect C.W. Royaards.

Op St. Valentijnsdag 1414 (1410 volgens W.v.R.) stichtte Otto van Buren een vicarie op het O.L.V.+ altaar (Arch. A.U. XLVIII, blz. 301).' In de eren Goids ende Siinre lieve moeder Maria, dess heilicks Cruys ende der heiliger apostelen Sunte Pouwels ende sunte Andries om vermeernisse hoers dienste ende in verlatenisse miinre sonden ende om meerre zalicheit te verwerven der zielen Otto van Bueren, miins liefs broeders zeliger gedachtenisse enz.' stichtte op 6 juli 1419 Johan van Buren de vicarie van het H. Kruis (Arch. A.U. XLIX, blz. 287, W.v.R. blz. 36), waarvan het altaar in 1512 vermeld wordt (Muller, Reg. v. St. Pieter, blz. 274 nr. 1644) en in 1607 wanneer er kalk uit de 'Nieuwe Kerk' in 't Heylich Cruys altaar gebracht wordt. Verder was er een vicarie op het St. Mattheusaltaar, één van St. Maria Magdalena en St. Catharina, één van St. Pieter, een vicarie van St. Jan Evangelist en St. Jan Baptist, één van St. Joris, één van St. Nicolaas, een vicarie op het Driekoningenaltaar gesticht in 1512 door heer Dirck van Heeswijk en een vicarie van O.L.V. ter Zeven Weeën, gesticht kort na 1500 door Elias van Ewijck, priester, en één van St. Anthonis en St. Anna. Verder was er nog een aan de H. Barbara gewijd altaar in de kerk (Gelre 1930, blz. 176, 177. W.v.R. blz. 36, 37. Arch. A.U. LXIX, blz. 92, 93).

+ALTAREN EN VICARIEËN

In verschillende kerken, die geen kapittelkerken waren, kwamen z.g. choorgesellen voor, presentieheren,+ memorieheren of genootschap van vicarissen. De Burense koorgezellen bestonden reeds vóór 1419, doch kregen eerst op 10 maart 1545 hun statuten. Slechts tien koorgezellen werden tot deelname toegelaten n.l. de pastoor der kerk en de vicarissen van negen altaren (uitvoerig hierover Gelre, 1930, blz. 177 en 196).

+KOORGEZELLEN

Het geheel uit baksteen opgetrokken gebouw bestaat uit een driebeukig schip, waarvan+ de beide zijbeuken, van ongelijke breedte, de toren insluiten; voorts een driezijdig gesloten koor en een aan de noorderbeuk uitgebouwd portaal, dat thans door een dichting van de kerk is afgesloten. In het westelijk gedeelte van de zuiderbeuk is beneden de consistoriekamer aangebracht, met daar boven een archiefvertrek. Zowel schip als koor hebben een houten overdekking. Met weinig piëteit zijn in de loop der jaren allerlei herstellingen aan het gebouw gedaan.

+BESCHRIJVING

Beneden 29-30 × 6-7,5 cm 10 lagen 85 cm.+

Benedenste achtkant: 27-28 × 6-7,5 cm 10 lagen 83 cm. +TOREN MATERIAAL

Bovenste achtkant 24,5 × 4,5 cm 10 lagen 59 cm.

Herstellingen aan het bovenste gedeelte van het vierkant, ongeveer 15 lagen, zijn indertijd geschied met bakstenen van een ander soort.

Traptoren 29,5 × 7 cm 10 lagen 84 cm.

De aan de noord- en zuidzijde ingebouwde toren is samengesteld uit een rechthoekige+ bakstenen onderbouw, waarboven zich twee, eveneens bakstenen, achtkanten verheffen, waarvan het onderste hoger is dan het bovenste, en welke achtkanten door een achtzijdige houten lantaarn worden afgesloten. +UITWENDIG

Het benedenste gedeelte van de toren vertoont een geheel andere stijl dan het hogere gedeelte van het vierkant. Van het bovenste gedeelte wordt ieder der drie gevelwanden ingenomen door twee zones met rondbogige spaarvelden: de laagste heeft twee velden, aan elke zijde gescheiden door een middendam, die aan de westzijde door een later venster onderbroken wordt; de bovenste heeft één groot veld, gesloten

door drie bogen, onder de middelste waarvan opnieuw een rechthoekig veld is uitgespaard, waarin gedichte galmopeningen voorkomen onder een segmentboog. In tegenstelling tot de weinig levendige indeling der bovenste helft vertoont de ingangspartij schilderachtige versiering met natuurstenen blokken langs de dagkanten en nogal ver ingrijpend in het muurwerk rond de hoge ingangsnis. De dagkanten zijn met een breed samengesteld holprofiel gedétailleerd, waarvan een deel omloopt langs de korfbogig gedekte ingang. De kop van de nis is geheel van natuursteen; de tracering is aangebracht bij de restauratie in 1950-1953 naar de tekening van Pronk, 1728. De ingangspartij staat niet in het hart van de gevel, dit terwille van een halfachtkantig uitgemetselde traptoren, die links van de ingang tegen de westgevel is opgetrokken en niet verder dan de eerste balklaag van de toren reikt. De traptoren werd noodzakelijk toen men de begane grond van de toren overkluisde met het nog aanwezige kruisribgewelf. Achter de traptoren is een gelijksoortige nis aan het oog onttrokken als rechts van het bovenlicht boven de ingang: zeer smalle rondbogige spaarvelden, waarschijnlijk resten van een groter spaarveld, dat ook het benedenste deel van de toren sierde, voordat de tegenwoordige ingangspartij werd aangebracht. Aan de noordzijde is op de torenmuren, juist boven de dakgoot, een restant van een boogfries te zien van een dergelijk spaarveld.

Van de beide achtkanten die de onderbouw van de toren afsluiten, onderscheidt het Renaissancistische onderste zich in stijl duidelijk van het bovenste, dat een typisch XVIIde eeuws karakter draagt. Het achtkant heeft in zijn onderste geleding, tussen basement en hoofdgestel, afwisselend in de assen der torengevels, galmgaten in een omlijsting van gepleisterde bakstenen Toskaanse pilasters met geprofileerde rondboog, en nissen met gebogen achtervlak, die een gelijke omlijsting hebben als de galmgaten. Op de hoeken staan gepleisterde bakstenen 2/3 zuilen met Toskaanse kapitelen. Bij de restauratie is gebleken dat de basis en hoofdgestellen, evenals de bases en kapitelen van de pilasters van natuursteen zijn: de laatste worden verbonden door een in de nissen rondgaande natuurstenen lijst.

Hierboven verrijst het tweede achtkant, met boven de nissen ronde lichtopeningen in een omlijsting van baksteen met vier natuurstenen blokken, waarin een kruis van ijzeren staven is gevat. Op de overige zijden wijzerborden, oorspronkelijk van hout. Een geprofileerde houten daklijst met een laag driehoekig fronton boven de wijzerplaatzijden sluit dit gedeelte af. Op het koepelvormig met lei bekleed dak verheft zich de houten met lood beklede achtzijdige open lantaren, bekroond door een opengewerkte peer met kruis en haan. De acht hoekstijlen zijn als imitatie van blokken bewerkt; in de sluiting een imitatie sluitsteen; classicistisch gedetailleerde kroonlijst.

+ Slechts de westgevels van de beide langs de toren doorgetrokken zijbeuken zijn ontpleisterd. De noordbeuk bleek te bestaan uit baksteen van 27-29 × 6-7, 10 lagen 82 cm; de sluitmuur aan de zuidzijde moest vrijwel geheel vernieuwd worden. Het materiaal van het portaal aan de noordzijde heeft dergelijke afmetingen. +SCHIP MATERIAAL

+ Van de nog niet van de bepleistering ontdane lengtegevels, wordt de noordergevel door vier, eenmaal versneden beren geschoord; de zuidgevel is niet in het bezit van beren. Beide zijbeuken zijn aan de oostzijde rechtgesloten: aan de noorderbeuk +UITWENDIG

is dit de dichtgemetselde triomfboog van het in 1733 gesloopte koor. Volgens bovenvermelde plattegrond was dit koor vrijwel even lang als het nog bestaande en het was ook met drie zijden gesloten. Het middenschip en de smalle zuiderbeuk hebben één

gemeenschappelijk zadeldak, dat evenals dat van de noorderbeuk, aan de buitenzijde met lei bekleed is, en met pannen aan de binnenzijde is belegd.

Tegen de noord-westhoek staat een hoge zware steunbeer waarin een dichtgemetselde doorgang en een nisje. De topgevel van de noorderbeuk is door een windmuur met de noordgevel van de toren verbonden. Het grote spitsboogvenster, dat vóór de restauratie gedeeltelijk gedicht was, werd bij de restauratie in 1953 in ere hersteld, zij het met andere traceringen dan waarvan hier stukken werden aangetroffen, daar deze niet origineel bleken te zijn geweest.

Het tegen de noorderbeuk aangebouwde portaal, thans als opslagplaats verhuurd,+ wordt op de hoeken door overhoekse beren geschoord. De ingang heeft een samengesteld holprofiel; in de topgevel daar boven is een driedelig spitsbogig spaarveld. +PORTAAL UITWENDIG

Het koor heeft slechts aan de zuid- en oostzijde steunberen, die eenmaal versneden zijn. Aan de noordzijde ontbreken zij, daar zij bij de bouw van het tweede koor zijn gesloopt. De noordmuur van het koor bestaat uit de na 1733 gedichte spitsbogen, aangebracht bij de bouw van het noordkoor. De vensters aan zuid- en oostzijde zijn sterk+ ingekort en kregen in de vorige eeuw hun huidige harnassen. Het koor heeft een met lei bekleed dak, dat iets boven dat van de kerkschepen uitsteekt. +KOOR UITWENDIG

Over de beganegrond is een kruisribgewelf geslagen op natuurstenen ribben, die+ tegen een grote ring aansluiten. Het inwendige van het benedenste achtkant en bovenste gedeelte vierkant is bemetseld met dezelfde soort steen waarvan het tweede achtkant is opgebouwd. Onder in de nissen op de overhoekse zijden van het onderste achtkant zijn met hetzelfde materiaal gedichte openingen te bespeuren, zoals op de tekening van Savery voorkomen. +TOREN INWENDIG

Middenschip en noorderbeuk zijn bijna even breed, resp. ongeveer 6,75 m en 6,90 m.+ De zuiderbeuk daarentegen is slechts ongeveer 2,70 m breed. De achtzijdige bakstenen pijlers zijn in de vorige eeuw, evenals de muren bepleisterd en met voegindelingen als imitatie natuursteen beschilderd. Op de latei, boven de deur in de dichting tussen de eerste en de tweede travee van de noorderbeuk, komt het jaartal 1742, voor dat er op zou kunnen duiden, dat in dat jaar de westelijke travee van de noorderbeuk van de overige ruimte werd afgescheiden. Middenschip en noorderbeuk hebben houten segmentvormige tongewelven, het zuiderschip wordt door een oud, half tongewelf van hout gedekt. +SCHIP INWENDIG

Boven de door een korfboog gedekte en door een drievoudig holprofiel omlijste+ vroegere ingang tot de kerk is een met kwart-hol geprofilieerde, diepe nis. In westen oostmuur, resten van een middenpilaster en een kraagsteen. Het portaal was dus vermoedelijk door een kruisribgewelf gedekt. +PORTAAL INWENDIG

Het door een houten tongewelf, XIX, overdekte koor is jammerlijk verminkt, doordat+ het in twee ruimten is verdeeld, waarvan de bovenste voor vergaderzaal dient. De benedenruimte, die nog een oude vloer van hardstenen en zandstenen tegels bezit, XVI, verkeert in een hoogst treurige verwaarloosde toestand. Toen in 1895, na lang zoeken, de grafelijke grafkelder werd gevonden, heeft men hier een gemetselde stenen trap naar de kelder gemaakt, waarboven een witgekalkt soort souffleurshok werd opgericht. Het is te hopen dat dit wanproduct spoedig moge verdwijnen. De grafkelder is nauwelijks 3 m lang en 2 m breed en wordt door een stenen tongewelf gedekt. Bijgezet zijn de Graven Frederik, Floris en Maximiliaan +KOOR INWENDIG

uit het Huis Egmond-Buren en Maria van Hohenlohe, geboren prinses van Oranje, gravin van Nassau. Mogelijk is Françoise de Lannoy, gemalin van Maximiliaan, ook hier bijgezet, maar zeker is dit niet. (Geld. Volksalm. 1896, blz. 165; Nw. Kerkel. Handb. 1896, blz. 48; Gelre

1930. blz. 184-186; Gecomb. Geld. en Z. Holl. bladen van 30 september 1931). In de triumfboog is de orgeltribune gebouwd, beneden door een schotwerk gedicht.

+ Er is een kapel geweest, vermoedelijk een eenschepig kerkje met een klein koor, die in 1395 tot parochiekerk werd verheven, en welke kerk tussen 1403 en 1423 met een 'nova media pars' werd vergroot. Met dit laatste zal waarschijnlijk de vergroting van het éénbeukig schip van de kapel tot een driebeukig schip bedoeld zijn. De moet van een kap in de oostwand van de toren wijst er op, dat de kap van het middenschip oorspronkelijk hoger is geweest dan de tegenwoordige, en middenschip met de beide zijbeuken dekte. Midden XV of XVB zal het huidige koor zijn opgericht, waarna de kerk in de XVIde eeuw met een nieuwe noordbeuk werd uitgebreid, voorzien van een driezijdig gesloten koor met sacristie en portaal. Na de stadsbrand van 1575 is de kap vernieuwd en wel aanvankelijk zonder tongewelf, zoals in de westelijke travee van de noordbeuk nog te zien is. +BOUWGESCHIEDENIS

Dat men de zuider-beuk niet heeft uitgebreid, is niet te verklaren uit gebrek aan ruimte aan de zijde van de Peperstraat. Volgens bescheiden in het gemeente-archief (meegedeeld door mr. P.J.W. Beltjes) moet de Peperstraat in die tijd aan de noordzijde nog onbebouwd zijn geweest. Eerst in 1629 verkocht de kerk drie erven aan de zuidzijde van de zuiderbeuk voor de bouw van drie 'bequaeme huysen'. Van het eerste huis, hoek Peperstraat en Markt, moest de achtergevel aan de kerkmuren gebouwd worden (kan hier ook de muur zijn, die om het kerkhof liep).

Van de toren zal kort na 1395 het onderste vierkant zijn ontstaan. De traptoren is pas in de XVIde eeuw tegen de toren aangebouwd, waarbij de ingang verfraaid werd en over de beganegrond een gewelf werd geslagen. Labouchère heeft er op gewezen (Oudheidk. Jaarboek, 1938, blz. 9-11), dat de twee delen van het achtkant van de toren uit verschillende periodes stammen. Door kleur en afmeting der bakstenen onderscheidt zich het onderste achtkant van het zich daar boven bevindende gedeelte. Door vergelijking met het onderste achtkant van de in 1535 voltooide toren in IJsselstein, ongetwijfeld naar een ontwerp van Alessandro Pasqualini, schrijft Labouchère het onderste achtkant van de Burense toren eveneens toe aan deze Bolognese architect, die in ieder geval van omstreeks 1535 tot 1548 voor Buren werkzaam is geweest. Uit een op 29 oktober 1544 uit Antwerpen geschreven brief van Pasqualini, zou men kunnen opmaken, dat de toren in het bezit van een klokkespel gesteld zou worden. (Gelre 1931, blz. 168, bijlage XVII).

De bij bovengenoemd artikel gereproduceerde eerder vermelde tekening van het bovenste gedeelte van de toren, toegeschreven aan Roeland Savery die Labouchère op zijn laatst in 1614 dateert, laat op het onderste achtkant een blinde bovenbouw zien met laag spitsje, vermoedelijk een provisorische torenbedekking na de brand van 1575 aangebracht. Geheel betrouwbaar is deze, overigens merkwaardige, tekening niet; zo beeldt Savery dit torendeel rond, inplaats van achtkantig af.

Deze blinde zone verdween dan om plaats te maken voor de door Post in 1665 voltooide bovenbouw, waarvan het bakstenen achtkant enige verwantschap vertoont met dat van de, in 1664 naar plannen van Philips Vingboons afgebouwde, Nieuwe Toren in Kampen.

+ In de kerk bevinden zich:

Achtzijdige preekstoelkuip, XVIIA, met panelen tussen gecanneleerde stijlen op bijbehorende vierzijdige voet, met voluten als overgangen. Achterschot, bestaande uit vijf om de pijler heengrijpende getoogde panelen, verbonden met het klankbord door uitgezaagde vleugelstukken met komma-voluten, bijbehorend eenvoudig klankbord.+ Aan de kansel koperen lezenaar met acanthusornament, XVIIb, pl. XLIV, afb. 89. Tot voor kort bevond zich een dergelijke lezenaar ook bij de plaats van de voorlezer.

+PREEKSTOEL

+LEZENAAR

+ Voor de beschrijving van de wapens, zie Gelre 1930, blz. 179 e.v.

1. 198 × 110 cm. Gedeeld wapen en: HIER LEYT BEGRAVEN ....
2. 235 × 114 cm. Hierop is nog te lezen: .... DEN E. GERARDT VAN DER (LINGEN) .... OUDT BORGEMR. DESER STADT IS IN DEN HEER GESTORVEN DEN II APRIL 1627 OUT SYNDE 49 IAER.
3. 240 × 115 cm. HIER LEYT BEGRAVEN DEN ē MANHAFTEN IAN VAN BORREVELT IN SYN LEVEN MAIOOR OP HET CASTEEL BUEREN, IS IN DEN HEERE GERUST OP DEN 6 MAY ANNO 1641.

+GRAFZERKEN NOORDERBEUK

Met het gecombineerde wapen van Borrevelt-van Homborch.

4. 195 × 97 cm. Twee wapens in de bovenhoeken, onderaan een doods hoofd met beenderen en een zandloper.
HIER LEGGEN BEGRAVEN DEN E. REMBOUT Vā LINGEN IN SYN LEVEN BORGEMEESTER TOT BUEREN, STERF DEN 9 FEBRU A^{o} 1653 ENDE EERBāR REQUINA GERRITS SYN HUYSVROU IS ZāL□ IND□ HEER GERUST DEN 17 AUGUST 1650.
DE EERBARE JONGE DOCHTER GEEREKEN Vā LINGEN IS ZāL□ IN Dē HEER GERUST DEN 2 NOVEM□. 1636. DEN E. PETER Vā LINGHEN IONGMAN IS ZāL□ IN DE HEER GERUST DEN 11 AUG. 1650.

5. 125 × 70 cm. Geen randschrift, wapen en: GRAF VAN RIJCK VAN DER LINGEN, BURGEMEESTER VAN BUREN, BEGR. 27 FEBR. 1644.

6. 232 × 115 cm. Bovenaan een uitgesleten, niet meer te lezen Latijnse inscriptie.[+] Middenin het gecombineerde wapen Wijnen-Van Asperen, waaronder: D. WILHELMUS WYNEN, IURIS UTRISQ. DOCTOR OBYT 15 APRILIS 1621. RYNIER WYNEN STERF 15 MEY 1625. GEERTRUYT WYNEN D.H. WACHMANS UXOR E PRIMOGENITO PUERPERA OBYT 7 NOVEMBRIS A^{o} 1627. Randschrift: HIER LEYT BEGRAVEN EVERT WYNEN BORGEMEYSTER, STERF DEN 18 FEBRUWARII 1602. GEERTRUYT VAN ASPEREN SYN HUYSVROUW STERF DEN 3 MAII 1599. Aan de rand van de zerk staat rondom gebeiteld: HIER LEYT BEGRAVEN HILLEBRANT MOENS OUT SYNDE 80 IAARE EN GESTOVEN (SIC) DEN 10 MAY 1710. DES SELFS HUISVROW STUYNTIE MASEVEEN OUT 83 IAREN EN GESTORVEN DEN 22 JULI 1722.

[+] ZUIDERBEUK

7. 198 × 100 cm. Wapen Van der Lingen, waaromheen staat: HIER LEYT BEGRAVEN DEN ED. CORNELIS GERITZ. VAN LINGHEN DIE STERF INT IAER ONS HEEREN MDC en (niet ingevuld). Onder het wapen: GEERTRUYT PETERS SYN HUYSFROW STERF DEN 16 FEBR. A^{o} 1582. MARGRITA CORSTENS SYN 2 HUYSF. STERF DEN 6 IUNY A^{o} 1598.

8. 45 × 46 cm. Het gecombineerde wapen Van Limmick-Verkerck tussen een doodshoofd en een zandloper. FRANS VAN LIMMICK STERF DEN (niet ingevuld) MAEIKEN VERKERCK STERF DEN (niet ingevuld).

9. 200 × 100 cm. Gecombineerd wapen Van Leeuwen-Van Ewyck.
HIER LEYT BEGRAEVē DE ERENTFESTē EN VROMē OTTO Vā LEEUWEN SCHOLTVS TOT BUERē STERF INT IAER ONS HEEREN CHRI 1622 DEN 29 IUNIO.

Zijn vrouw, Elisabeth van Ewyck werd op 15 juli 1639 hier begraven.

10. Rechts tegen de muur 231 × 130 cm, pl. XLV, afb. 94, Geen opschrift. Middenin[+] het wapen Van Steelandt met twee hazenwinden als wapenhouders en helm. Kwartieren: Van Steelandt, van Royen, Cauwe,?, en van Mechelen, Cock van Neerynen, van Beveren, van Bergen. Onder het wapen twee kinderfiguurtjes met een doodshoofd.
Pl. XLV, afb. 94.

[+] ONDER HET ORGEL

Toen indertijd de zerk van de grafkelder werd genomen en in de muur werd gemetseld, vond men een grafplaat waarop stond: Jonker Philips van Steelant, heer in Grysenoort onder Hoorenen tot Vredensteyn etc. collonel ende capiteyn etc. drossaert stadthouder van de leenen ende diickgraaf des graafschaps Bueren sterft den 8 july 1668. (mededeling van de Rijksarchivaris in Gelderland).

11. Links in de muur 230 × 112 cm, pl. XLV, afb. 93. De wapens Saeghmans en Haeck en de kwartieren Feith, toe Water, van Cockengen, van der Hoeve,?. Andere kwartieren zijn niet bekend. Boven de wapens een helm met een lans met vaantje als helmteken. In het cartouche: ANNO 1638 OP DEN 29 IULY IS IN DEN HEERE GERUST

DE ED. ALYDA HAEGMANS ENDE LEYT ALHIER BEGRAVEN. ANNO 1638 OP DEN 7 AUGUSTY IS IN DEN HEERE GERUST DE ED. IOFROU METTIEN FEYTS ENDE LEYT ALHIER BEGRAVEN. Pl. XLV, afb. 93.

Daar het eerste kwartier van het mannelijke wapen dat van het geslacht Saeghmans vertoont, zal vermoedelijk voor Haegmans, Saeghmans gelezen moeten worden. Metje Feith was gehuwd met Julius Saeghmans, rentmeester, wiens moeder een Haeck was. Zij is de dochter van Lambert Feith en Stijntje toe Water en de moeder van Alyda. (mededeling van de Rijksarchivaris in Gelderland).

12. Midden onder het orgel ligt een marmeren zerk op een hellend plint, waaromheen smakeloze stenen paaltjes met kettinkjes.
Op de zerk is het wapen der prinses uitgehouwen en daaronder MARIA, GRAVIN VAN HOHENLOHE/GEBOREN PRINSES VAN ORANJE EN NASSAU (sic)/OVERLEDEN 30 SEPT. 1616/STICHTERES/ VAN HET WEESHUIS ALHIER/MAXIMILIAAN VAN EGMOND/GRAAF VAN BUREN ENZ./OVERLEDEN 25 DEC. 1548/EN ANDERE FAMILIELEDEN/DER GRAVEN VAN BUREN.
Dit gedenkteken werd in 1901 opgericht op de plaats van de vroegere ingang tot de grafkelder.

13. + Fragment van een zerk waarop nog te lezen valt: HIER LEIT BEGRAVEN JAN ADRIAENS VAN ROSSEM DIE STERF INT JAER ONS HEEREN A^{o} 1591 DEN 26 MERT... (zie Gelre, 1930, blz. 184, nr. 12).

+TEN NOORDEN VAN DE TOREN

In 1952 werden nog de volgende zerken gevonden:

14. Vierkante zerk met gevierendeeld wapen: 1. drie bloemen; 2. drie pijlpunten (?) 3. een huismerk; 4. onzichtbaar. Verder de letters O.W.v.H.

Graf van Oth. Wouters van Herpen.

15. Grote zerk ten dele nog bedekt, met een gedeeld wapen: 1. 3 ruiten (?) II. een geschaakt kruis. Opschrift: .... RENTMEESTER VAN DEKEN EN KAPITTEL VAN ST. PIETER .... VAN BROECKHUYSEN.

Graf van Cornelis Brevliet, rentmeester van St. Pieter (1598-1612) en van zijn vrouw Aaltje van Broeckhuysen. Hij was in 1623 al dood, zij werd in 1637 begraven.

16. In stukken gebroken zerk met het gecombineerde wapen Van Ewyck-Cools. Omschrift: HIER LEIT BEGRAVEN CORNEL(IS).... IN LEVEN BORGEMR., DER..... (B)UEREN DIE STERFT A^{o} 1604..... Opschrift: HILLEKEN... SIJN HUYS... DIE... ST(ERFT) XIII JU...

+ Bij de laatste herstelwerken heeft men in het verlengde van het noorderschip tegen de torenwand sporen van muurschilderingen gevonden. +MUURSCHILDERINGEN

+ Twee koperen kronen voor kaarsen, ieder met zes grote en zes kleine armen, XVII. Twee kleinere koperen kronen, 75 cm hoog, met een kegelvormige stam, waaruit kronkelende slangenlichamen voortkomen die op hun kop een lekblad met kaarsenhouder dragen, omstreeks 1600, pl. XLIV, afb. 88. Eén dezer kronen was op de Nationale tentoonstelling van Oude Kerkelijke Kunst in 's-Hertogenbosch in 1913, nr. 582 en op de tentoonstelling Koper, Prinsenhof Delft, 1961, catal. nr. 66. +KERKKRONEN

Een koperen arm met kaarsenhouder (vermoedelijk afkomstig van een kerkkroon)+ is op een schot bevestigd. +KAARSENHOUDER

Houten tekstbord in een eenvoudige zwart geschilderde omlijsting met driehoekig+ fronton, waarin een wapen en H. (sic) O.M. Op het paneel de woorden van 1. Tess. 4 en Joh. 5 en onderaan het jaartal 1602. +TEKSTBORDEN

Houten tekstbord met de woorden van Rom. 14 in een lijst van geschilderde gecanneleerde pilasters, waarboven diamantkoppen. Tussen rolwerkachtige voluten een gedeeld wapen: heraldisch rechts Van Steelandt, links Van Mechelen en daaronder de woorden van Eccl. 12, vers 26 en geheel onderaan die van Job 28, vers 28. Kwartierwapens aan de vierhoeken; rechts Van Steelandt en van Royen, links die van Van Mechelen en Cock van Neerynen, XVIIb.

Diam. 67 cm. Opschrift MAXIMUS REGŪ DEUS ET CREATOR ATQE SALVATOR MERITO+ COLENDUS HEINRICUS DE BORCH ME FECIT ANNO DOMINI MCCCCCXX. +KLOKKEN

Diam. 109,5 cm. Opschrift REMMIT CORN. VAN DER LINGHEN ENDE WILLEM GERRITSSEN WAREN KERCKMEESTERN TOT BVEREN ANNO 1615. IAN & FRANÇOIS & THOMAS LES SYMON FRERES NOUS ONT FAICTE. Daaronder het wapen van Buren (Gelre XXXIII, blz. 188).

Volgens de stadsrekeningen werden in 1611 en 1612 aan Evert Vosch te Geertruidenberg enige termijnen betaald van zijn rekening wegens het vergieten van twee klokken, een grote en een kleine, terwijl ook pogingen waren aangewend om met Henrick Aelten (van Meurs), klokkengieter te Utrecht, tot overeenstemming te komen (Gelre 1930, blz. 188).
De klok in 1750 door Cipriaan Crans gegoten, (diam. 124,5 cm) is door de Duitsers weggevoerd. Opschrift: ME FECIT CIPRIANUS CRANS JANSZ. AMSTELDAMI ANNO 1750. D'HOOG WELGEBOREN HEER HOTTO BARON VAN AYLVA DROSSARD D' HEER JAN ANTONI BERT SCHOUT EN SECRETARIS D' HEER HENDRIK MOORS STADSBURGEMEESTER D' HEER DR. THEODORUS VOYER, SCHEEPEN BURGEMEESTER.
In 1593 schonk het kapittel van St. Pieter te Utrecht een glas aan de kerk ter gelegenheid van de verpachting+ van de kapitteltienden. Aan Floris Cornelisz. van Oort, glazenmaker te Buren, werd £ 32 betaald voor de levering, en een kan wijn voor het maken van het patroon. Ook wordt nog een glas van de stad vermeld, dat aan de noordzijde van de kerk was opgesteld (grafboek kerkarchief), en in welk glas in 1654 ‘ettelycke panden verlooyt en vernieuwt’ werden. In de kerkrekeningen van 1652 komt een post voor betreffende het herstellen van de glazen van de drosten van Steelandt en Johan van Alendorp. (Gelre 1930, blz. 188). +VERDWENEN VOORWERPEN GLASVENSTERS
Reeds in 1786 waren rouwborden op last van de drost van Wassenaer-Catwijk uit de kerk verwijderd,+ behalve drie van de familie van Steelandt, die in het turfhok hingen. In 1795 zullen deze wapenborden wel voor goed verdwenen zijn. +ROUWBORDEN

De kerk bezat indertijd een drostenbank, waarop vier wapens waren gesneden.+ +DROSTENBANK

Het uurwerk door Jan van Cal in 1665 vervaardigd, is aan het openluchtmuseum te Arnhem afgestaan+ en in 1932 door een nieuw vervangen (Gelre XXXVII, 1934, blz. XII). +UURWERK

'Aen Mr. Jan van Cal, horologiemaecker tot Nimmigen, ende syne weduwe voor 't nieuwe horologie met 4 nieuwe wysers wegende meer dan 1000 pont, f 800, - met 2 rosenobels voor siin soon ende 2 riixdaelders voor sijn neff Eyckepas'. Kerkrekening van Buren over 1665 gepubliceerd in Gelre, 1922, blz. 147.

De Waag is gebouwd tegen de westgevel van de noorder-beuk van de kerk. Fig. 33,+ pl. XXXIX, afb. 79. +WAAG

In een ligger van stadstynsen (Gem. arch.) wordt in 1608 de Waag vermeld, liggende aan de Cruysstraat (Markt). Het gebouwtje dat in 1612 hersteld werd, komt voor op de tekening van Pronk als een tegen de kerk aangebouwd schuurtje met een pannen lessenaardak. In 1870 werden Waag en Vismarkt geheel afgebroken en opnieuw opgebouwd. Een deel van de Waag werd in erfpacht uitgegeven (mededeel. Rijksarch. te Arnhem). In 1954 is het gebouwtje geheel gerestaureerd.

+ DE R.K. KERK van de H. Gregorius, naar het ontwerp van G. te Riele gebouwd en in 1887 gewijd, staat buiten de omwalling aan de weg naar Geldermalsen en bezit een klok, diam. 97 cm. Opschrift + FRANCISCUS VOCOR (ornament) JACOB SCHARPVELT ē WICHMAN WOENYNCK HEBBEN DOEN GYETEN MY INT IAER ONS HERE MCCCC LXXVIII DAERBI. +KLOK

+ DE VOORMALIGE SYNAGOGE, een onaanzienlijk bakstenen gebouwtje met ramen met rond bovenstuk, is gelegen in de Oranjestraat tegenover het Jodenstraatje, als onderdeel van de zg. muurhuizen. +SYNAGOGE

In 1804 kreeg de Joodse gemeente toestemming een hier door haar gekocht huisje als synagoge in te richten. Sedert 1890 doet het gebouwtje geen dienst meer als Joods bedehuis; het werd in dat jaar verkocht, evenals een drietal koperen kronen 'door een freule van het huis te Geldermalsen' geschonken (Gelre XXXIII, 1930, blz. 191); Tijdschr. Ver. ter Beoefening van Joodse Wetenschappen, 1, 1869).

+ HET WEESHUIS ligt in het noordoostelijke gedeelte van de stad met het front aan de Weeshuisstraat en met zijn oostelijke vleugel aan de Weeshuiswal. De tuin achter het gebouw strekt zich ten noorden uit tot aan de wallen. Fig. 35-37, pl. XLVI, afb. 95. +WEESHUIS

+ Anonieme tekening voorzijde, Gem. Museum, Arnhem; naar C. Pronk 1728-1729. Arch. de Poll, nr. 1682; G. Lamberts 1819, opgemaakt 1848, aet. 72, coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden, pl. XLVII, afb. 98. +TEKENINGEN
Opmeting en plantekening van de verbouwing in 1856 behorend bij missive van 19 nov. 1856, nr. 897 en van 10 jan. 1857, nr. 145, 7e afd. van de Minister voor de Zaken der Hervormde Eredienst enz. fig. 36, 37 en van 1916 in het archief van het Weeshuis.
Afbeeldingen van bestaande gebouwen, 1888, pl. 150.
+ J.A. Heuff, Het graafschap Buren en het Burensche Weeshuis, Eigen Haard, 1883, later ook separaat uitgegeven; J.W. Staats Evers, Gelderland's voormalige steden, 1891, blz. 69-77; G.B. Posthumus Meyjes, Het Kon. Weeshuis te Buren, De Bouwwereld 1917, blz. 279; J. de Graaf, De stichtingskosten van het Weeshuis te Buren, Gelre, XXII, 1919, blz. 189; A.P. van Schilfgaarde, Het klooster te Buren, Gelre XXVIII, 1925, blz. 77; dez., Buren, Oudheidk. Jaarboek 1938, blz. 6; E. Neurdenburg, Adriaen Fredericksz. van Oudendijck, Bull. K.N.O.B. 1951, blz. 29-34. +LITERATUUR
+ Het Weeshuis werd bij akte van dotatie van 25 mei 1612 gesticht door Maria, gravin van Hohenlohe-Langenburg, geboren prinses van Oranje, gravin van Nassau, dochter van Prins Willem 1 en zijn eerste gemalin Anna van Egmond-Buren. Voor het te bouwen weeshuis kon de gravin de hand leggen op een terrein, waar het in 1420 door heer Willem van Buren gestichte Franciscanessen-klooster van St. Barbara had gestaan, dat mogelijk bij de brand van 1575 was verwoest, en waarover in een oorkonde van 1517 wordt gesproken als het Convent van het Bagijnenklooster (Monasticon Batavum 1941 1, blz. 47). Op 24 april 1613 werd aan Jan +GESCHIEDENIS

Rycken en zijn vrouw f 200 betaald voor de koop van zijn huis en hofstede gestaand hebbende 'in 't clooster binnen Bueren, daerin het weeshuys gefondeerd is', en in de loop van dat jaar en nog op 3 januari 1614, werden verschillende erven in het oude kloosterterrein aangekocht.
Maria stelde aanvankelijk goederen en fondsen beschikbaar tot een bedrag van f 32 000. Het 'Rekenboecq aengaende den ontfanck ende uytgaeff van den bouw van het weeshuys, dwelck Haere Fur. Gen. goede gelieven is van meyninghe op te bouwen binnen de stadt Bueren', is bewaard gebleven in het Weeshuis-archief, echter ontbreken de rekeningen van kort na 1613.

Adriaen Fredericksz (van Oudendijck), wordt 'ter saecke van dat hy over verscheyde patroenen ende bewerpen gemaeckt heeft van 't weeshuys', op 26 december 1613 met f 90 betaald. Het is de verdienste van Mejuffrouw Dr. E. Neurdenburg geweest in 1951 de figuur van Adriaen Frederiks te hebben doen herleven als vroeg XVIIde eeuws steenhouwer-architect. Aan Willem Gerritsen werd het timmerwerk voor f 1100 gegund, nadat Delftse timmerlieden het niet voor minder dan f 1800 wilden aannemen. Hout kwam o.a. uit Doesburg, maar ook werden wagenschot en sparren voor de

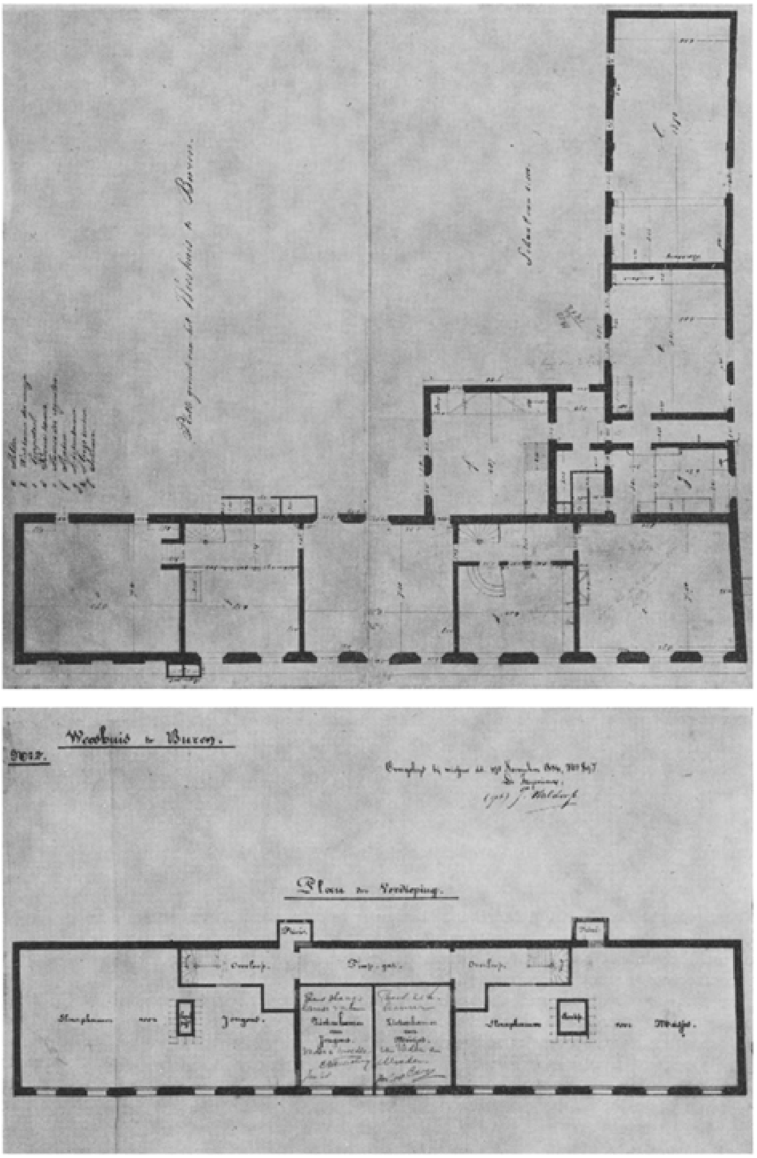

Fig. 35. Buren. Weeshuis. Opmeting uit 1856

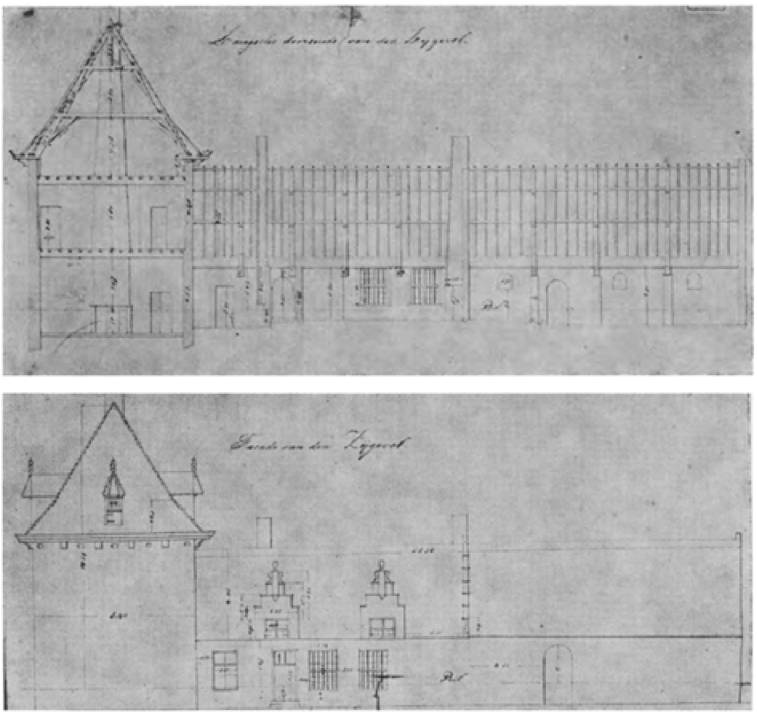

Fig. 36. Buren. Weeshuis. Opmeting uit 1856

steigers gekocht bij Claes van Mercken, houtkoper te Amsterdam. Een vlot met hout werd door Willem Gerritsen op 7 november 1612 uit Gorkum gehaald en verder werden 100 delen en 100 ‘boomsche capravens’ van Amsterdam naar Buren vervoerd. Jorde Janssen, schrijnwerker, maakte 52 ‘coertoesen’ 't stuck ad 30 stuvers'.
Op 13 juli 1612 was op het stadhuis met steenbakkers over de vorm van de steen overlegd. Zeventig tonnen ‘ciment’ werden van Michiel Hessels te Dordrecht gekocht. Baksteen kwam uit Bommel (260 000 stuks) en verder was er nodig ‘15100 Yselsteyn totte schoerstenen’ en nog 800 van dezelfde steen ‘clinckaert daer de schorstenen buytens dack mede gemaeckt zijn gemetselt’, en eindelijk 35800 ‘moppen off grooten steen’, die door Gerrit Janssensz. Vergeer te Bommel werden geleverd. Grauwe steen en ‘bloecksteen om deuren aff’ te maken, arduinsteen en ook witte steen o.a. voor de poort, kwamen uit Wezel. Men had al in de vorige eeuw voor de herbouw van het kasteel steen uit die stad laten komen en heeft thans de traditie willen voortzetten. Anthonie Wouters, steenbhouwer uit Gorkum, heipt de witte steen voor de ingangspoort houwen en Jacob Canneman wordt betaald voor het hakken van witte steen gedurende honderd en een halve dag. Hij reisde zelfs naar

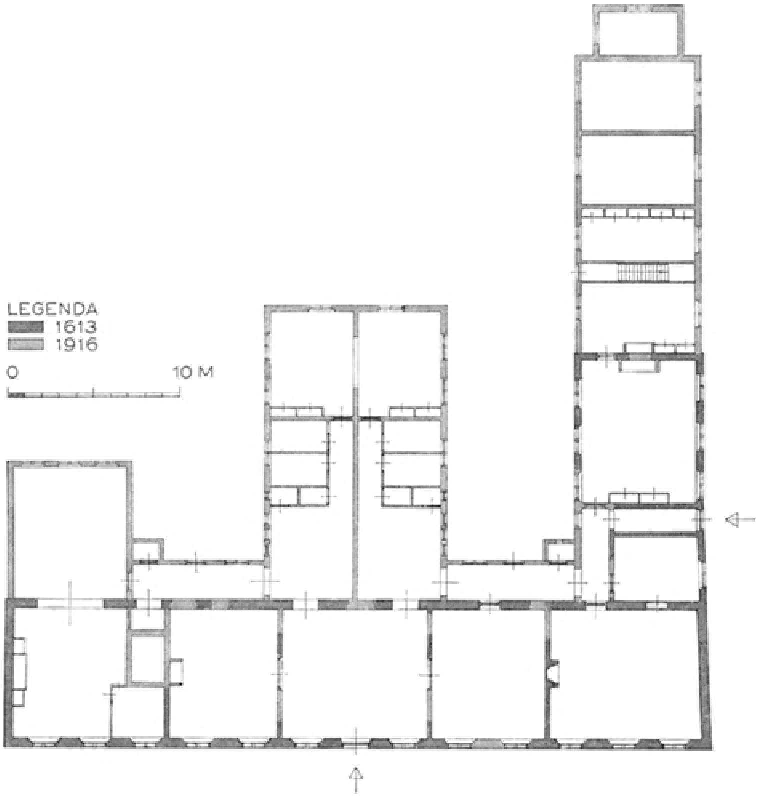

Fig. 37. Buren. Weeshuis. Plattegrond. Tegenwoordige toestand

Wezel om daar steen te kopen. Leien werden blijkbaar uit Keulen aangevoerd. Op 25 september 1618 had nog een aanbesteding plaats van het bouwen van een ‘heynmuur, soo hooch te maecken als d'heynmuur naest het gasthuys’.

Voor het bekomen van materialen uit het buitenland verleende de graaf van den Broech zijn medewerking. Deze was waarschijnlijk Jan Adolf, graaf van D(h)aun-Falkenstein (1575-1653), zoon van Wirich, heer van Broich en Overstein, welke laatste in de Resoluties, van de Staten-Generaal van 1593-1595 herhaaldelijk voorkomt als ‘de graaf van den Broucke’ (mededeling Mej. Dr. Drossaers). Het weeshuis is in 1856 op persoonlijk initiatief van koning Willem III (Notulen Boek archief Weeshuis) onder leiding van ir. Waldorp inwendig verbouwd, waarbij als voornaamste wijziging trappen in de hal werden aangelegd. De opmetingstekeningen geven een beeld van het uiterst sobere inwendige (zie Beschrijving inwendig). De poort werd in 1886 gerestaureerd. Uit het rapport blijkt tevens, dat alle versiering van de gevels alsmede het loodwerk ‘onder de verf bedolven was’, hetgeen waarschijnlijk het behoud is geweest. Uit een rapport van architect van Lokhorst in het archief van het Dep. van Binnenlandse Zaken (A.R.A., Den Haag) blijkt dat ‘het relief dat vroeger de tympan boven

de lijst vulde, verdwenen is en in de plaats daarvan in de eerste helft dezer eeuw het verguld naamcijfer met kroon is gekomen. Ook het verguld opschrift in het fries dagtekent uit de eerste helft dezer eeuw'. Nadat de verf was afgenomen, bleek in het tympaan een cartouche met het wapen van Maria van Hohenlohe duidelijke sporen te hebben achtergelaten. Het zal in de Franse tijd verwijderd zijn. Men vernieuwde nu een gedeelte van het fries, het tympaan naar het aanwezige voorbeeld, en voorzag het fries van een nieuwe inscriptie; voorts herstelde men de drie beelden, die lange tijd verwijderd waren geweest, metselde nieuwe muurvakken en achterstukken naast en tegen de poort en voorzag deze van nieuwe eiken deuren. Volgens het rapport van Lokhorst is het niet zeker dat de gekroonde M's er oorspronkelijk waren. Daar van Lokhorst in 1886 nog spreekt van oplopende vleugels van de tuinmuur, zal het hek ook eerst in 1886 zijn aangebracht. Een foto bij het artikel van J.A. Heuff uit 1883 en oude opnamen in het Weeshuisarchief geven de vorm van de tuinmuur, die wel uit 1856 zal dateren, cf. tekening van Lamberts.
In 1916 vond onder leiding van architect C.B. Posthumus Meijes een nogal ingrijpende verbouwing plaats, waarbij het trappenhuis buiten de oorspronkelijke achtergevel kwam te liggen, evenals de verbindingsgangen, waardoor de oude hal zijn gesloten karakter dus geheel verloor. De Regentenkamer, links van de ingang kreeg de volle diepte van het hoofdgebouw en de opkamer en kelder verdwenen om plaats te maken voor een vertrek gelijkvloers. De vleugel aan de weeshuiswal werd verlengd.

+ Gravin Maria had verzuimd orde te stellen op het bestuur en de administratie van haar weeshuis, zodat na haar dood in 1616, Graaf Maurits op 6 april 1619 een reglement deed vaststellen. Oorspronkelijk zouden vier en twintig 'schamele wesen, te weten twaalf jonge knegtjens ende twaalf jonge meijskens' worden opgenomen, maar in 1620 kwamen er maar zes van ieder geslacht, later werd dit getal 24. De kinderen moesten tot de gereformeerde godsdienst behoren en afkomstig zijn uit de oude Egmonds bezittingen nl. uit de graafschappen Buren en Leerdam (Leerdam en Schoonrewoerd) met de baronie van Acquoy, en uit de baronie van IJsselstein (IJsselstein en Benschop). +WEZEN
De kinderen gingen gekleed in 'donker tanneyt laken met een M op haar linkermouw van orangie couleur'.
Sedert 1953 doet het gebouw niet meer dienst als weeshuis, maar is het ter beschikking gesteld van de Voogdijraad; echter met behoud van het eigen bestuur. Wel kan het, voor zover nodig, nog als weeshuis gebezigd worden.

+ Het gebouw bestaat uit een lange gevel van dertien venstertraveeën aan de Weeshuisstraat en een korte, lage vleugel aan de Weeshuiswal. +BESCHRIJVING

De rustige verhouding van de lange reeks vensters, de sobere toepassing van ornament, de geestige loden versiering langs de dakkepers en het elegante open dakruitertje, maken, dat het burense weeshuis tot de beste vertegenwoordigers van

de vroeg XVIIde eeuwse Noord-Nederlandse bouwkunst van sociaal karakter gerekend kan worden.

De zware bakstenen muur die het gebouw oorspronkelijk bijna aan het gezicht onttrok, is aan de straatzijde gesloopt en door een hekwerk vervangen; aan de zijkanten is de muur in de vorm van 1886 blijven bestaan. De forse voorpoort aan de Weeshuisstraat pl. XLVI, afb. 97, zonder een daarbij aansluitende muur, waarvoor zij oorspronkelijk gebouwd was, staat nu zinloos tussen dit hekwerk.

+ De beide flankerende pilasters, evenals de doorgangsboog, zijn doorregen met zandstenen blokken, waarvan die aan de pilasters kerfornament hebben. Als sluitsteen heeft de boog een mascaron. In iedere boogzwik is een kleine zandstenen nis met schelpornament. Op de architraaf het vernieuwde opschrift: MARIA VAN NASSAU GEBOREN PRINCESSE VAN ORANJE GRAVINNE/DOUAIRIERE VAN HOHENLO HEEFT DIT WEESHUIS GEFUNDEERD ANNO 1613. Op de beide pilasters ter hoogte van de architraaf, de waarschijnlijk eerst in 1886 toegevoegde gekroonde M. Hierboven verrijst een driehoekig fronton, in welks tympaan het wapen der gravin een plaats heeft gevonden, omgeven door rolwerk met takken, waaraan oranjeappels en aan linten hangende vruch-

+VOORPOORT

ten. Op ieder der vier hoeken van de omkrullende cartouche een leeuwekop met ring in de muil; alles vernieuwd in 1886.

Op de top van het fronton staat op een vierkant voetstuk, een beeld, Caritas voorstellend.+ De pilasters die de frontonlijst onderaan doorbreken, hebben eveneens een beeld als afsluiting: links Fides, rechts Spes, pl. XLV, afb. 90, 91 en 92. +BEELDEN

Restauraties zijn geschied vooral aan de achterzijde, aan de beelden, die door mej. Neurdenburg aan van Oudendijck zijn toegeschreven. (E. Neurdenburg, De Zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden, 1948, blz. 164, Bull. K.N.O.B. 1951, blz. 29).

In het midden van de lange vleugel bevindt zich de ingang, die aan weerszijden een+ vlucht van zes ramen heeft en op de bovenverdieping een reeks van dertien eendere +HOOFDGEBOUW kruisvensters met zwartgroen en oranje-bruin geschilderde luiken. Het horizontalisme wordt versterkt door de uitspringende zandstenen cordonlijst als afscheiding der verdiepingen, en in de banden, die in beide verdiepingen van de vensters, zowel de bovendorpels met elkaar, als de tussendorpels onderling, verbinden. De vensters van de begane grond-verdieping hebben een halfcirkelvormige bekroning, bestaande uit segmenten, afwisselend van baksteen en van zandsteen. Grote sierankers tussen de ramen op beide verdiepingen.

De ingang, pl. XLVI, afb. 96, wordt ingesloten door twee, voor een deel gecanneleerde+ 3/4 zuilen met Ionische kapiteelen, staande op een plint waarin een kop is gebeiteld. De sluitsteen in de boog stelt een vrouwehoofd met muts voor; +INGANG rechts en links hiervan, twee andere sluitstenen met diamantkop. De zuilen dragen een hoofdgestel, waarop een bandvormige cartouche, waar in vergulde letters en cijfers ANNO 1613 op een zwarte achtergrond staat. Hierboven, ingesloten door twee kleine gecanneleerde 3/4 zuiltjes en een driehoekige fronton met cherubkop, een rechthoekige omlijste plaat, waarop, tussen een groene stam waaruit ranken met oranje-appels uitkomen, in vergulde letters staat: TGELOOF DOOR HOOP IN LIEFDE CRACHTICH/HEEFT BEWEECHT DEES PRINCESSE GOETDADICH/TE STICHTEN TER EERE VAN GODT ALMAGTICH/DIT WEESHVIS OM DAER IN GESTADICH/ D'ARME WEESE TE GEVEN ALIMENTATIE/BETHOENT OOCK LESER TOT DESE FVNDATIE/V CHRISTLICK MILT HERT DOET AVGMENTATIE/ GODT SAL V GEVEN SYN EWIGE GRATIE. ANNO 1613. Op de deur grote smeedijzeren sleutelplaat en handgreep met plaat.

Boven een ver overkragende kroonlijst op gebeeldhouwde houten consoles, die+ afwisselend koppen, rolwerkornament en het Burense wapen in kleuren laten zien, +DAK rijst het hoge met lei gedekte dak op, waarvan de helling boven de kapellen steiler wordt. Zes dakkapellen staan op gelijke afstand van elkaar aan de gootlijst en telkens één aan de zijden. In het midden van het dak verrijst een dakruiter, bestaande uit twee, boven elkaar staande houten zeszijdige open lantaarns met pinakelachtige toevoegsels en afgesloten door een klokvormige bedekking, waarop een open bol, waarboven een, op een sieranker gelijkend ornament, als steun voor de, een meerminvoorstellende windwijzer. In het onderste koepeltje hangt een klok waarop: ANNO 1717/+ FECIT/AMSTELODAMI/HET+ WEESHUYS/VAN/BUREREN (sic.).

Rechts en links van de dakruiter staat een schoorsteen met zandstenen banden +KLOK elk met+ een ijzeren sierbekroning met verguld windvaantje. Een versiering van een uitgesneden, ijle loden rand, loopt langs de kepers van het dak en van de +LODEN VERSIERING

dakkapellen en boven langs de bedekking van de dakruiter. Op de kapellen en hoeken van het hoofddak grote pirons.

+ Aan de Weeshuiswal is een korte lage, vleugel aangebouwd met twee topgevels, waarin oorspronkelijke kruiskozijnen. De afdekking van de trappen en de banden zijn van zandsteen. Enkele fraaie sierankers. Met lei bekleed dak. Deze vleugel is in 1926 met een stuk in bijpassende stijl verlengd. +KLEINE VLEUGEL WEESHUISWAL

+ Inwendig is het gebouw sterk vernieuwd. In de benedenvertrekken en hal zijn zware eikenhouten balken met het geschilderde wapen van Buren op sleutelstukken. In de hal twee eikenhouten muurkastjes, XVIIa. Volgens de opmetingstekeningen (in het Weeshuisarchief, nrs. 1 en 2) van 1856 had alleen het langgerekte ondiepe hoofdgebouw een verdieping. Zoals thans nog, is de vleugel aan de Weeshuiswal boven de begane grond direct gedekt door het dak met kapellen; ook de keuken, die in de hoek tussen hoofdgebouw en vleugel was gebouwd had geen verdieping en werd door een blinde topgevel aan de achterzijde afgesloten. +INWENDIG

De vensters stonden vrijwel uitsluitend in de voorgevel, zowel beganegronds als op de verdieping van het hoofdgebouw. De indeling van het hoofdgebouw was zeer eenvoudig; de centrale hal ter volle diepte van het gebouw was verlicht door kruiskozijn-vensters naast de ingang en in de achtergevel; een poortje van 1,65 m breed ter weerszijden gaf toegang tot een gang, die langs de achtergevel liep. Van de hal uit bereikte men ook direct de keuken.

De rechterhelft bevatte de Regentenkamer, in de hoek en ter volle diepte van het gebouw. Tegen de binnenmuren stond de schouw. Tussen hal en Regentenkamer een vertrek, dat in 1856 als werkkamer voor de jongens werd gebruikt en dat van de gang uit toegankelijk was. In de hoek tegen de hal stond in die gang tevens de spiltrap, die toegang gaf naar de slaapzaal boven, die oorspronkelijk stellig langs de wanden van bedsteden voorzien was.

Ter linkerzijde van de hal vond men eveneens een gang, slechts door een wellicht eerst later aangebracht houten schot, gescheiden van het vertrek, dat als meisjeswerkkamer wordt aangegeven en dat een schouw had tegen de binnenwand. Het hoekvertrek was oorspronkelijk een opkamer boven de kelder, waarvan de toegang van het einde van de (later ontstane?) gang lag. Daar stond tevens de spiltrap, die naar de slaapzaal in deze helft voerde.

In de opkamer woonden de weesvader en -moeder. De indeling van de linkerhelft, die wat gebruik en bouw betreft, te vergelijken is met het woongedeelte van een boerderij of eenvoudig woonhuis, is bij de verbouwing door architect Posthumus Meijes in 1916 geheel gewijzigd. In 1856 had men slechts het houten schot vervangen door een muur en dit vertrek tot Regentenkamer bestemd. Thans is hier de Regentenkamer over de volle diepte. De trap, die in 1856 in de hal was gebouwd, is in 1916 buiten het gebouw uitgebouwd, waarbij ook de gangen buiten langs de achtergevel kwamen te liggen en de zalen boven in kamers werden gewijzigd. De schuur achter de zg. hoge keuken, die oorspronkelijk wel diende als eetkeuken, werd toen tot keuken verbouwd.

+ In de regentenkamer hangen twee op doek geschilderde portretten, voorstellende de stichteres van het weeshuis en de graaf van Hohenlohe, kniestukken, pl. XLVIII, afb. 100 en 101. +PORTRETTEN

Maria is naar rechts gewend, steunend met de rechterhand op een tafel, waarover een rood kleed. In de linkerhand houdt zij een beschilderde waaier. De gravin is

gekleed in een zwart keurslijf met opgestikte rozetten en met grijze manchetten. Een grote kanten plooikraag en een klein mutsje completeren haar toilet. Een lang snoer van

vier rijen paarlen komt van onder de kraag uit en loopt rechts naar beneden. Om de polsen draagt zij paarlen armbanden. Getekend en gedateerd: JOH. JAGER COPIA A° 1658.

Tentoonstellingen: Oranje-Nassau tent., Amsterdam, 1898, nr. 402; Tent. De Prins van Oranje in beeld, 's-Gravenhage, 1933, nr. 106; Tent. Nassau-Oranje, Breda, 1952, nr. 122, hier toegeschreven aan Paulus Moreelse.

De graaf is in harnas. Hij heeft golvend blond haar en draagt baard en knevel. Met de rechterhand houdt hij een veldheerstaf vast en de linker rust op een gevest van zijn degen. Rechts boven, doorkijk op een stuk lucht. Gelijke ondertekening en datering als vorengaand. De beide portretten zijn in 1899 door J. Hesterman in Amsterdam gerestaureerd, waarbij dat van Maria verdoekt werd.

Volgens overleveringen zouden de oorspronkelijke portretten door Paulus Moreelse zijn geschilderd en in het bezit van de Hohenlohe's zijn gekomen, waar zij niet meer te vinden zouden zijn (Elseviers' geill. Maandschrift 1909, blz. 110). Volgens ingewonnen inlichtingen bevinden zij zich inderdaad niet in het Fürstl. Hohenlohe-Archiv te Neuenstein, en zover bekend, heeft in 1658 geen boedelscheiding uit Hohenlohe's bezit, plaatsgevonden. De schilderijen zijn klaarblijkelijk tot 1658 in Buren gebleven en in, of omtrent dat jaar uit het weeshuis verwijderd, nadat het bestuur door een middelmatig schilder de beide portretten heeft laten copieeren. Dat de schilderijen door de Oranje's zouden zijn opgeëist, is niet aan te nemen. Slechts prinses Amalia zou hiervoor in aanmerking komen doch het is weinig waarschijnlijk dat zij belangstelling gehad zou hebben voor het portret van een halfzuster van haar man die zij nooit gekend heeft. Evenmin zullen haar dochters veel belangstelling voor de portretten hebben gehad.
Op 11 augustus 1619 verklaart Aert van Leeuwen, kastelein van het kasteel Buren, tegenover de vertegenwoordigers van de prins van Bourbon-Condé, dat hij ter bewaring heeft: o.a. ‘ettelicke stucken conterfeijtsels’, die prins Philips Willem' in sijn leven heeft geconcentreert en gewilt dat verhantrijckt werden aan 't froulijn van den Broeck' (Alg. Ned. Familieblad 1883, nr. 8, blz. 2). Met van den Broeck wordt, zoals al eerder verondersteld is (blz. 119), Jan Adolf, graaf van D(h)aun-Falkenstein, heer van Broich, bedoeld. Het zou niet onmogelijk zijn geweest, dat de Prins van Oranje het portret van zijn zuster als een dankbare herinnering zou hebben geschonken aan de graaf van Daun, die zich zó verdienstelijk heeft gemaakt bij de bouw van het Burense weeshuis. Echter is het niet duidelijk met wie dat ‘froulijn’ bedoeld is geweest. Misschien Jan Adolfs vrouw, Anna Maria, gravin van Nassau-Siegen, een dochter van Jan de Middelste, met wie hij in 1611 gehuwd was. Zij zou dan de portretten in bruikleen aan het weeshuis hebben geschonken. Zij sterft al op 22 februari 1620. Na de dood van graaf van Daun op 13 maart 1653, zullen de erfgenamen de portretten hebben opgeëist. Toch ligt het meer voor de hand te veronderstellen dat de beide

portretten na Maria's dood in 1616 aan de Hohenlohe's gekomen zijn, maar dan blijft altijd nog de vraag, waarom zij pas in 1658 uit het weeshuis zijn verwijderd.

In de regentenkamer staat een eikenhouten uittrektafel, pl. XLVII, afb. 99; vierkante+ poten met peervormige geledingen op vier leeuweklauwen. H-vormige regel met arcade op middenregel, XVIIa. +TAFEL

Groot kleed van blauw-groen laken met middenin vier gekroonde M's tussen vier+ bundels van bliksemschichten, tezamen om een achtpunttige ster, alles van zilverdraad, XVIII. +TAFELKLEED

Koperen kroon met vijf grote en vijf kleine armen, XVII, in de regentenkamer.+ +KROON

In dezelfde kamer twee ijzeren archiefkisten.

1. IJzeren kist, 86 × 52,5 cm en 48 cm hoog. Kleine vierkanten waarop dieren en+ bloemen zijn geschilderd, XVII. +ARCHIEFKISTEN
2. IJzeren kist, 75,5 × 39 cm en 41 cm hoog. Beschilderd met dolfijnen en bloemranken, XVIIIA?.

+ Twee spiegels, XVIIId, één in de regentenkamer en één in de gang.

+SPIEGELS

+ In de hal zijn opgesteld twee geel geschilderde houten consoles; één met een leeuwekop en één met een mensenhoofd, beide tussen rolwerkornament, blijkbaar afkomstig van de kroonlijst. Zij zijn indertijd op de zolder gevonden.

+CONSOLES

+ In de kelder staat nog een strafblok, XVII.

+STRAFBLOK

+ Het weeshuis is in het bezit geweest van enkele gebrandschilderde glazen met de wapens van Willem van Oranje en zijn drie gemalinnen: Anna van Egmond-Buren, Anna van Saxen en Charlotte de Bourbon. Louise de Coligny was in 1617 nog in leven, vandaar dat haar wapen niet voorkwam. Verder nog de wapens van Maximiliaan van Egmond en van de stichteres zelve. Hiervoor werd de glazenmaker Floris Gerritsen uit Leerdam op 21 september 1617 betaald. Volgens de stadsrekeningen heeft de stad in 1616 ook nog een venster geschonken.

+VERDWENEN GLASVENSTERS

+ Gelre XIII, 1910, blz. 315, 316; E.A. van Beresteyn, Geschiedenis der Johanniterorde in Nederland tot 1795, blz. 40, 41; A.P. van Schilfgaarde, De Commanderij te Buren, Gelre XXXII, 1929, 233; Schoengen, Monasticon Batavum II, blz. 39.

+VRML. COMMANDERIJ

Van de *Burense Commanderij* wordt het eerst melding gemaakt in een oorkonde van 5 november 1379. In 1492 werd het huis en de buiten de stad gelegen kapel verwoest. De kapel schijnt weer te zijn opgebouwd, want zij wordt in 1537 weer genoemd. In 1495 waren hier twee kapelaans (R.R. Post, Kerkel. verhoudingen vóór de Reformatie; blz. 158). In 1594 had de Orde een huis in de stad aan de Zoetendaal betrokken; uit de belendingen kon worden vastgesteld, dat dit vermoedelijk gelegen zal hebben aan de rechterzijde van de straat, komend van de markt, dicht bij de wal. In 1620 schonk de Magistraat van Buren een glasvenster aan dit huis. Frederik Hendrik was commandeur van St. Jan te Buren, welke titel ook nog door zijn bastaard-zoon Frederik van Nassau-Zuylestein in diens jeugd gedragen werd (Nav. 1888, blz. 339; P.J. Blok, Frederik Hendrik 1924, blz. 44, Gelre 1929, blz. 233).

+ Gelre XXXIII, 1930, blz. 190; L.J.v.d. Heijden. De parochie van den H. Gregorius, 1947.

+VRML. ST. JACOBS GASTHUIS

Het St. Jacobs-Gasthuis en Kapel waren gelegen op korte afstand en ten noorden van de kerk en worden op de kaart van Van Deventer weergegeven. Ook op de kaart in het kaartboek van het Huisarchief staat, met het weeshuis en het stadhuis, de kapel van het gasthuis, op de hoek van de Bergstraat en de zg. Weeshuisstraat, ingetekend. In 1611 werd het herbouwd, doch de kapel werd niet meer als zodanig gebruikt; wel voor andere doeleinden, o.a. als bewaarplaats van het stadsgeschut en later werd hier de koets van de Magistraat gestald, terwijl de zolder gebruikt werd om turf te bewaren. In 1718 werden de overblijfselen voor afbraak verkocht.

[+] Evenals te Culemborg hebben de meeste woonhuizen in Buren een overkapping met de nok evenwijdig aan de straat en gevat tussen trapgevels. Ook hier zijn soms de panden geheel vernieuwd tussen XVI of XVII eeuwse gevels, zoals Rode Heldenstraat 2. [+]WOONHUIZEN

[+] Achter Bonenburg. De bebouwing zal, evenals die van de Oranjestraat, tegen de stadsmuur zijn opgetrokken. Het eerste pand tegen de poort moet ouder zijn dan de bovenbouw van de poort; het heeft een nog gotische balklaag op de verdieping met peerkraal versiering van de sleutelstukken en versierde ankers tegen de zuidelijke muur (thans dus op de verdieping van de poort). In de kelder is de buitenmuur veldzijde vrij dik; het gewelf sluit ertegen met steekkappen. In de noordelijke daarvan een schietsleuf. Ook onder de overige panden zijn kelders. [+]ACHTER BONENBURG

[+] Buitenhuizerpoort 12. Ruim opgezet, vijf traveeën breed, woonhuis met verdieping, XVIIB?, linker helft onderkelderd. Boven de vensters strekken met natuurstenen blokken. De vensters met XVIIIde eeuwse schuiframen zijn in het rechterdeel verlaagd; [+]BUITENHUIZERPOORT

wellicht gelijktijdig werd de ingang gemoderniseerd. Blijkens details van de deur en omlijsting moet dit rond 1800 zijn geschied. Bovenvenster en daklijst modern.

De noordelijke wand van de Herenstraat wordt gevormd door een serie huizen met+ verdieping en gedekt door kappen met de nok evenwijdig aan de straat, waardoor +HERENSTRAAT de groep, hoewel stuk voor stuk niet van groot belang, een aardig rhythmisch geheel vormt, pl. XLIX, afb. 104.

Herenstraat 7. Onderkelderd pand; gevels gepleisterd. Stoep met ijzeren leuning, omstreeks 1800.

Herenstraat 19. Vijf traveeën breed herenhuis met ingangspartij in het middenrisaliet en kroonlijst met forse voluutconsoles, midden XVIIIde eeuw, pl. L, afb. 108. Het venster boven de deur is omlijst met snijwerk in Régencetrant.

Herenstraat 21-23. Pakhuis met gepleisterde gevel. Aan de kroonlijst vier zwierige consoles.

Herenstraat 10. Vrij gave eenvoudige gevel met omlijste ingang en bovenlicht XVIIId-XIXa.

Herenstraat 12. Breed pand met onderkelderd rechtergedeelte; op de gepleisterde gevel jaartalankers 1644.

Kerkstraat 1. In de kern nog wel XVIde eeuws pandje met gotiserende sleutelstukken+ onder de balklagen. +KERKSTRAAT

De bebouwing aan de buitenzijde van de Oranjestraat vormt een aaneengesloten reeks+ lage huisjes gescheiden door brandgevels, waarvan die van het derde pand ten zuiden van de Huizerpoort trapgevels vormen. pl. XXXVI, afb. 70. De huizen ten +ORANJESTRAAT zuiden van het pand nr. 10 zijn over het algemeen zeer licht van opbouw en uit afbraakmateriaal opgetrokken. (Zie ook Verdedigingswerken en Huizerpoort). De panden 2 t/m 10 zijn onderkelderd; 6-8 en 10 lijken gelijktijdig opgetrokken te zijn, XVII? Nr. 2 moet jonger zijn dan de bovenbouw van de poort, daar deze een venster had in de zuidgevel.

Hetzelfde wat over de Herenstraat gezegd is, geldt voor de gevelwanden van de+ Peperstraat. Merendeels particuliere stoepen met XIXde eeuwse hekken. +PEPERSTRAAT

Peperstraat 10. Eenvoudig, vroeg XVIIde eeuws pand, waarschijnlijk oorspronkelijk één geheel uitmakend met nr. 12 en later verhoogd. Onder de eerste balklaag consoles onder de moerbalken.

Peperstraat 17. De vijf XVIIde eeuwse leeuwenmaskers zijn bij wijzigingen aan de gevel in de dammen geplaatst. De kap is nog XVIIde eeuws.

Rode Heldenstraat 20. Pand met bakstenen trapgevel waarvan de treden waarschijnlijk+ oorspronkelijk gedekt waren door ezelsruggen, XVIIA, pl. XLIX, afb. 105 en 106; +RODE HELDENSTRAAT gerestaureerd 1947-1951. De geprofileerde bakstenen puilijst is bij de restauratie naar analogie van verwante gevels aangebracht. In de bogen der vensters waren door witte verf of kalk natuursteenblokjes gesuggereerd; boven de bogen geprofileerde lijsten op kleine consoles naar Zuidhollandsche trant. Ook de toppilaster rust op een console; vier sierankers. Pui vernieuwd. Inwendig gemoderniseerd.

Rode Heldenstraat 28. Vijf traveeën breed pand met verdieping onder zadeldak; op de gepeleisterde voorgevel gedateerd 1644.

Voorstraat 3. Smal pand tussen topgevels, waarvan de westelijke trapvormig is, pl. L,+ afb. 107. De voorgevel met natuurstenen banden doorregen rust op een puibalk onder een geprofileerde puilijst. Op de balk is het opschrift geschilderd SY MOGEN MIJ LIJDEN

+VOORSTRAAT

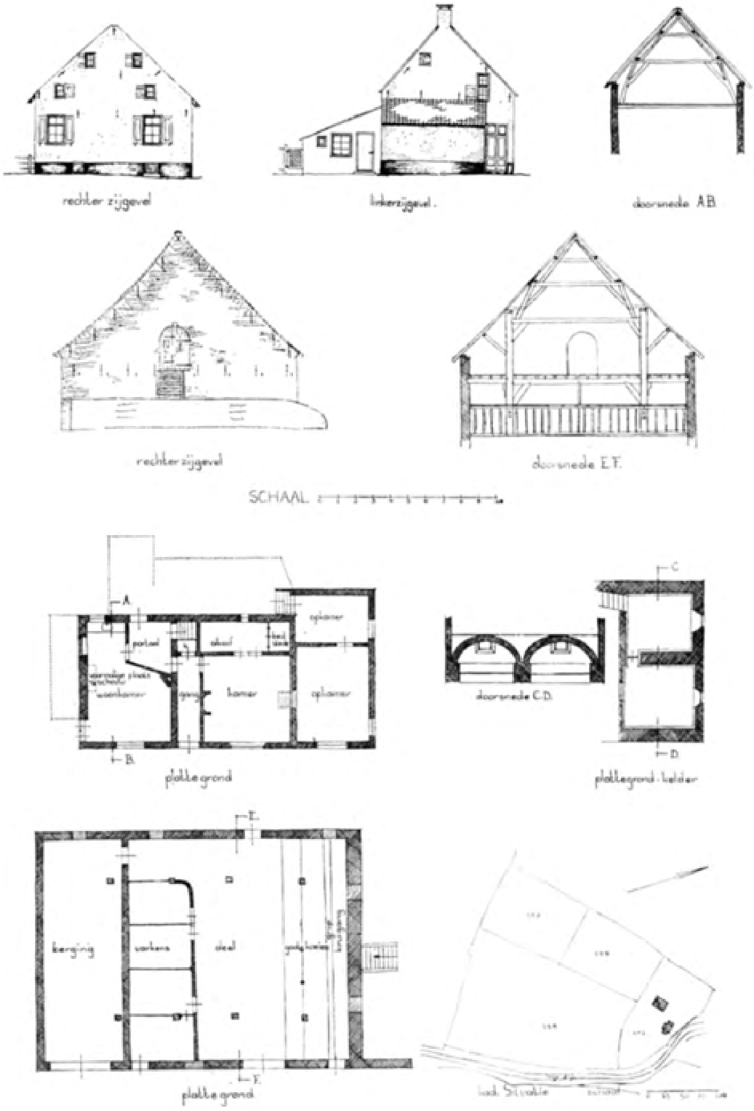

Fig. 38. Buren. Woning en schuur De Kleine Haag, Kornedijk 6 naar tekening van Stichting Historisch Boerderij Onderzoek

EN LAETEN LEVEN, DIE MIJN BENIJDEN EN NIET EN LEVEN ALST GODT BEHAECHT BETER BENIJDT DAN BEKLAECHT 1633.’ In het fries drie koppen, een man en twee vrouwenkoppen. In de dam tussen de vensters een wapensteen; het wapen gedeeld, rechts een klimmende leeuw (zwart op zilver), links drie vissen boven elkaar (op rood veld). Boven de vensters bogen met aanzetblokken en geprofileerde lijst op maskerstenen. De gevel wordt afgesloten door een keellijst met natuurstenen blokken en heeft ook blijkens de kapconstructie geen top gehad; wel van ouds een dakkapel. De voorgevel is hoger dan de achtergevel. Inwendig oorspronkelijk balklagen evenwijdig aan de straat. Voorstraat 5. Analoog pand als Voorstraat 3, XVIIA, tussen trapgevels. Gevel aan de straat gewijzigd. Inwendig consoles met sleufbandversiering.

Weeshuiswal 5-8. Werkplaats en woonhuizen met verdieping in de strakke trant van+ de eerste helft der XIXde eeuw. +WEESHUISWAL

Zoetendaal 1. In het perceel Zoetendaal 1 was nog tot kort na de oorlog in een bovenvertrek+ een muurschildering te zien, die sindsdien achter behangselpapier is verdwenen. Op dezelfde verdieping een Gotische deur, dik onder de verf. +ZOETENDAAL

Zoetendaal 12. Ongeveer 1955 gesloopt, was een laag pand tussen trapgevels, door ezelsruggen gedekt, XVI.

DE KORENMOLEN DE PRINS VAN ORANJE, op de noord-westhoek van de stadswal,+ pl. LI, afb. 110, is met zijn slanke, ronde bakstenen romp van verre zichtbaar en een niet te missen object in het silhouet van het stadje. Het bovenste gedeelte +MOLEN is gepleisterd, de bakstenen van het onderste gedeelte hebben doorgaans het formaat 17,5 × 10 × 4,5 cm, wat zou kunnen wijzen op een ommanteling of verbouwing in de XVIIIde eeuw. Er stond hier al een molen in de XVIde eeuw, want na de grote brand werd op 23 november 1575 het maken van een nieuwe wind- en rosmolen aanbesteed. De molenstenen zijn afkomstig uit een vernielde windmolen in Buurmalsen. De molen, die in de oorlog ernstig had geleden, is kort daarna voor de gemeente Buren aangekocht, waartoe Koningin Wilhelmina ook een bijdrage verleende en is in 1950 door architect C.W. Royaards hersteld, doch doet geen dienst.

Tekening van de molen door Van Liender? R.P.K. Amsterdam.+

+AFBEELDING

Even buiten de stad aan de Kornedijk nr. 6 staat het boerenhuis de Kleine Haag,+ dwarshuis onder rieten dak tussen topgevels, XVII?, met schuur op vluchtberg. +DE KLEINE HAAG Fig. 38, pl. L, afb. 109.

Erichem

v.d. Aa. blz. 244, 245; A.C.F. Koch en A.J. Maris, Meentgenootschappen in het land van Buren,+ Gelre XLIX, 1949, blz. 163.

+LITERATUUR

In de Romeinse tijd was hier een nederzetting n.l. bij de hoek van de Woudsestraat en de Lodderhoekweg+ ten oosten van de kerk. De bewoning is na het Romeinse tijdvak nauwelijks onderbroken geweest (Gelre 1949, blz. 170; Exc. Rom. III, blz. 123). +ROM. VONDSTEN

In 850 gaf Balderik, de latere bisschop van Utrecht, aan de Utrechtse kerk goederen o.a. waarschijnlijk+ alhier gelegen (Oork. St. Utr. nr. 67). Stellig wordt Erichem genoemd in een XIIde eeuwse lijst van tynsen, die het klooster Lorsch uit de goederen van de kerk van Gendt trok (Oork. St. Utr. 1, nr. 204; Codex Lauresham., ed. Glöckner 1929-1936, nr. 3817). Te Erichem en eveneens in de buurt van het kasteel van Buren zijn hoven geweest, die eigendom waren van het klooster Oostbroek bij de Bilt. In 1262 ruilde Hubert van Buren, ridder, broer van heer Alard, grond met abt en convent van Oostbroek, maar in 1502 werd Frederik van Egmond vol eigenaar van de Oostbroekse goederen. +GESCHIEDENIS

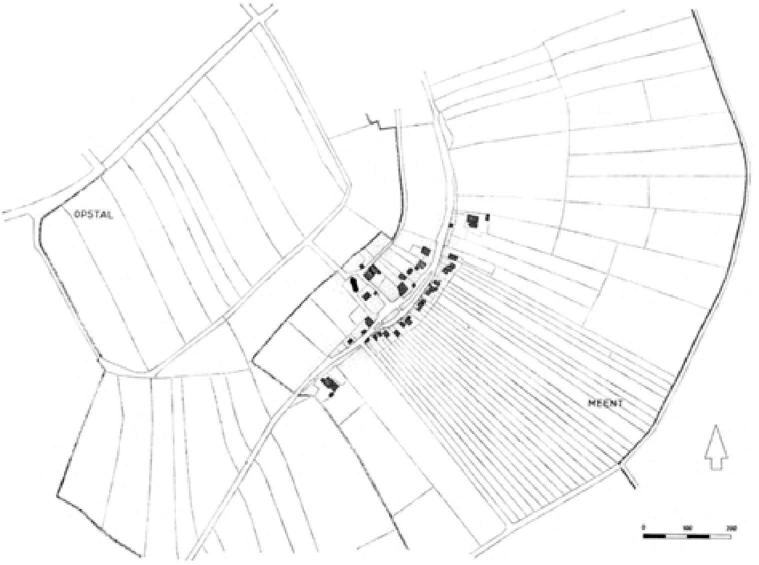

Fig. 39. Erichem. Plattegrond naar kadastraal minuutplan van 1826

Erichem is gelegen op een stroomrug, die evenwijdig loopt aan een voormalige stroomgeul, onmiddellijk ten noorden hiervan. De gebogen vorm van de plattegrond is door de ligging van deze stroomdraad bepaald. Ten noorden hiervan lagen twee terreinen die van ouds als bouwland in gebruik geweest zijn: De Opstal en de Hoge Korn. Het is mogelijk in deze stukken land twee oude dorpsengen te zien (Gelre XLIX, 1949, pag. 170), bebouwd door de inwoners van Erichem, waarvan de boerderijen op de stroomrug gelegen waren. Ten zuiden van deze stroomrug lagen gemene gronden, die tengevolge van hun lagere ligging hoofdzakelijk als weiland in gebruik geweest zullen zijn. Hiertoe behoorden de Meent, ten zuiden van de kerk en het meer oostelijk gelegen Lutterveld. In deze gemeenschappelijke gronden waren gerechtigd de meentgenoten, d.w.z. zij die hier 'gehuysde geërfdens ende inwoonder van Erichem waren' (Gelre XLIX, 1949, blz. 177). De kern van het dorp wordt gevormd door de bebouwing langs de zich in twee rijbanen splitsende Woerdse weg, die de stroomrug volgt. De kerk ligt enigszins afzijdig, circa 100 m ten noorden hiervan. Fig. 39.

DE HERV. KERK in de late middeleeuwen aan St. Joris gewijd, ligt op een vermoedelijk[+] kunstmatig opgehoogd terrein, 6.5 m boven A.P. en vrij in het oude kerkhof in de kom van het dorp. Zowel de kerk als de toren zijn eigendom der Ned. Herv. gemeente. Fig. 40, pl. LII, afb. 111. [+]HERV. KERK

Joosting en Muller 1, 1, blz. 115; 1, 2, blz. 428; Post, Eigenkerken, blz. 64; Kok, Patrocinia, blz. 121.[+]
Het is onbekend wanneer de kerk gesticht is, echter bestond zij al in 1101, in welk jaar de kerk van[+] Erichem door bisschop Burchard aan de thesaurie van het kapittel van St. Marie in Utrecht werd geschonken (Oork. St. Utr., nr. 260), waartoe zij, volgens een visitatie-rapport uit 1566, van dat jaar nog behoorde. Zij was de moederkerk van de kerken van Asch en Buren. Kok merkt op, dat het St. Jorispatrocinium in het bisdom Utrecht nooit vroeg wordt aangetroffen, en neemt aan, dat in de loop van de tijd hier een verandering van het patrocinium heeft plaats gevonden. [+]LITERATUUR [+]GESCHIEDENIS

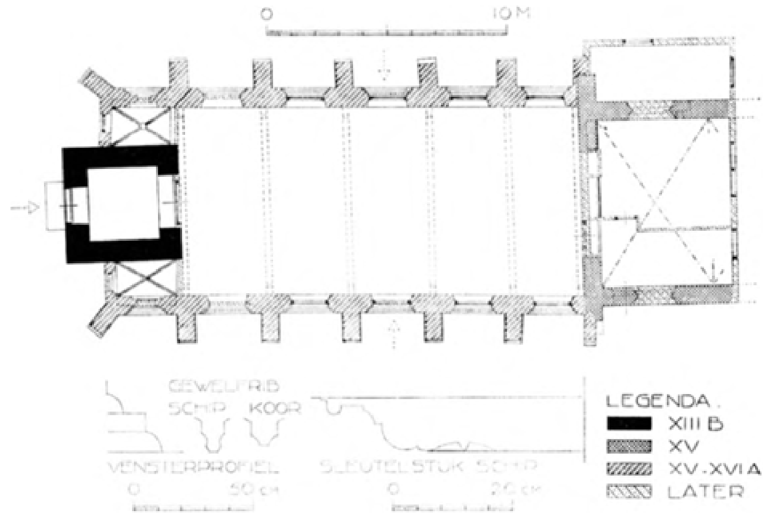

Fig. 40. Erichem. Hervormde kerk

Toen in 1395 de Maria-kapel te Buren tot een parochiekerk werd verheven, heeft men maatregelen van financiële aard vastgelegd, opdat de Erichemse kerk geen schade zou lijden. Tevergeefs hebben geestelijkheid en koorgezellen van Buren en anderen zich in 1540 tot Graaf Maximiliaan gewend om, overeenkomstig de wens van 's Graven vader, incorporatie van de kerk van Erichem in die van Buren te bewerkstelligen (Arch. Nass. Domeinraad, deel II, 4, blz. 163 nr. 608; blz. 188 nr. 713; blz. 195 nr. 740).

Na de Hervorming werd de kerkelijke gemeente tot 1623 gecombineerd met Buren en van 1634 tot 1645 met Asch.
In 1922 is er sprake van geweest een gaanderij in de kerk aan te brengen, welk plan niet tot uitvoering is gekomen (Gelre, 1923, blz. XVII).

Het kerkgebouw is samengesteld uit een bakstenen éénbeukig schip dat een, uit tufen+ baksteen opgebouwde, toren gedeeltelijk insluit, en uit een rest van het koor, vormende één travee.

+BESCHRIJVING

De onderste geleding van de toren, ongeveer 3,60 m hoog, is van tufsteen: 18-25 ×+

+TOREN MATERIAAL

8,5-9 cm 10 lagen 104 cm, gedeeltelijk schuilgaand onder een gecementeerde hoge plint en ook hogerop gepleisterd. Formaat stenen van de eerste bakstenen geleding 27,5-28,5 × 6,5-7 cm, 10 lagen 89 cm in onregelmatig verband met enkele lagen tufsteen; de derde geleding is zeer slordig uit afbraakmateriaal gemetseld.

+ De toren is uit drie geledingen opgebouwd. De zijden van de tweede geleding worden ingenomen door een rechthoekig spaarveld, dat door een tandlijst wordt afgesloten. In iedere zijde van de bovenste geleding een klein rondbogig galmgat. Een ingezwenkte, achtzijdige met lei bedekte houten naaldspits bekroont de toren. +BESCHRIJVING

Inwendig vertoont de toren op de begane grond sporen van rondbogige muralen van een verdwenen koepelgewelf. Ter hoogte van de rechthoekige spaarvelden zijn aan de binnenmuren gedichte galmopeningen te zien, waarvan uitwendig niets te bespeuren valt.

+ De muren zijn tot de versnijding onder de oorspronkelijke vensterafzaten gecementeerd. De steunberen van het schip hebben tufstenen banden. Formaat stenen schip 28,5-30 × 6-7, 10 lagen 85 cm. Het resterend stuk van de koormuur tegen de schipwand vertoont vier lagen baksteen en drie lagen tuf. De koormuur aan de zuidzijde is gecementeerd. +SCHIP EN KOOR MATERIAAL

+ Van de onversneden steunberen zijn die aan de westelijke schiphoeken overhoeks opgesteld. De spitsboog-vensters hebben brede, dubbel-hol geprofileerde dagkanten en zijn ingekort, behalve het vierde (van het westen gerekend) in de zuidgevel, dat na de oorlog is vernieuwd. Op de plaats van de eerste vensters (westzijde), zijn nissen met kleine, later gedichte openingen. Ook aan de westzijde zijn vensters. Het derde venster aan de noordzijde vertoont aan de linker dagkant natuurstenen blokken; sporen van een geheel natuurstenen omlijsting van een vroegere ingang onder het venster in de vierde travee noordzijde. De verdeling van vensterbreedte en overblijvend muurgedeelte tussen de steunberen is niet in alle traveëen gelijk; aan de meest oostelijke is de muur naast de vensters het smalst. In de met hol en staaf geprofileerde bakstenen daklijst is boven het vierde venster aan de zuidgevel een steen gemetseld, waarop Renov. 1611. +BESCHRIJVING

Het koor is gedeeltelijk afgebroken en tot een onaanzienlijk bouwsel verworden, slechts één travee is bewaard. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde zijn resten van een gedicht venster. In de ruimte boven de consistoriekamer is nog de aanzet van een kruisribgewelf over.

+ Het schip is van het koor gescheiden door een dichtgezette spitsbogige triomfboog met afgeschuinde dagkanten. De beide ruimten naast de toren, door dichtgemetselde bogen van het schip gescheiden, hebben ieder resp. in de noord- en zuidmuur, korfbogige nissen en worden door een kruisribgewelf gedekt, waarvan de ribben in de ruimte ten zuiden van de toren van een vierkant blok oprijzen en die ten noorden van de toren, van kraagsteentjes met een gebeeldhouwd kopje. Enkele resten van beschildering (ornament en ranken) in de zuidelijke ruimte. In het schip zijn de oude trekbalken door een moderne beschieting aan het oog onttrokken. Het schip wordt gedekt door een oorspronkelijk open kap; onder de trekbalken is een modern plafond geslagen. Zij rusten op gotiserende sleutelstukjes. De gehele kap zal van 1611 dateren. Het schip wordt door een met lei bekleed zadeldak gedekt, het restant van koor door een met pannen gelegd, geknikt lessenaardak. +INWENDIG

+ Van de XIIde eeuwse kerk, in documenten genoemd, zijn geen zichtbare restanten over. Het oudste onderdeel van de nog bestaande kerk, de onderbouw van de toren uit secundair gebruikt tufsteen

+BOUWPERIODEN

> materiaal, hogerop uit grote baksteen opgetrokken, zal niet ouder zijn dan de tweede helft van de XIIIde eeuw. Het koor is kennelijk ouder dan het schip, daar de meest oostelijke beren van het schip tegen het koor met triumfboog zijn opgetrokken. Het schip zal wegens de speklagen en de grote vensters eind XVde-begin XVIde eeuw ontstaan zijn. De plaats van de herdenkingssteen geeft blijkbaar aan, dat in 1611 de kap werd vernieuwd. De toren is misschien reeds kort na de vernieuwing van het koor verhoogd.

Vóór de ingang tot de toren ligt een rode zandsteen, 196 × 70 cm, vermoedelijk+ een omgekeerde altaarsteen. +ALTAARSTEEN

Het Rijksmuseum bewaart een bontzandstenen doodkist, afkomstig van het kerkhof te Erichem, (H. Martin, Vroegmiddeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland, Drachten 1957, nr. 4).

In de kerk bevinden zich:

Eikenhouten preekstoel op bijbehorende voet, staande tegen de oostwand. De kuip+ heeft toogpanelen XVIIa, het ruggeschot is XVIId of XVIIIa ontstaan. +PREEKSTOEL

Aan weerszijden van de preekstoel hangen twee zwart geschilderde gezangborden met+ bovenaan twee vergulde, bazuinblazende engeltjes, een geopend boek vasthoudend XVIII. Vergelijk die te Kerk Avezaath. +GEZANGBORDEN

Aan de noordwand hangt een groot bord, waarop de tekst der Tien Geboden is geschilderd,+ in een zwart geverfde houten lijst met driehoekig fronton.

Een langwerpig plankje, zwart geverfd, waarop met vergulde letters ORA ET LABORA AN. 1653, is aan de oostwand opgehangen. +TIENGEBODEN BORD

Aan de onderzijde van een koperen kroon, met zes grote en zes kleine armen en vier+ blanke kwabvormige schildjes, is gegraveerd HERMANUS STERNEMAN ME FECIT ROTTERDAM 1784, pl. LII, afb. 112. +KERKKROON

Koperen kaarsenhouder voor twee kaarsen op koperen arm, bevestigd aan de kansel.+

Aan de voet van de preekstoel is een koperen doopbekkenhouder bevestigd.+ +KAARSENHOUDER +DOOPBEKKENHOUDER

De klok heeft een diam. van 80 cm. Opschrift in gotische letters:+
+ + + MUNDI SALVATOR SIT NOBIS AUXILIATOR. Op het lijf: WILLIAM BUTENDIIC. +KLOK

Zandweg 36. Klein gepleisterd huis met rieten dak draagt jaarankers 1729.+

De boerderij Gelestein dateert vermoedelijk uit de XVIIIde eeuw, is echter herhaaldelijk+ gewijzigd en heeft aan de westgevel vier fraaie sierankers. +WOONHUIZEN +GELESTEIN

Dit huis, evenals het voorgaande aan de Linge gelegen, was vroeger een woonhuis en+ wordt in een koopacte van 1747 genoemd. Thans doet het dienst als bergplaats bij een XIXde eeuwse boerderij. Aan de wand van de vroegere keuken zijn nog een reeks tegels te zien, blauwe figuurtjes op wit fond en voorstellingen uit het leven van Christus, bruin in ronde omlijsting. +LINGESTEIN

Buurmalsen

De dorpen Buurmalsen en Tricht vormen de tegenwoordige gemeente Buurmalsen, het oude scholtambt Buurmalsen van het vroegere graafschap Buren. Het gemeentehuis staat in Tricht.

Buurmalsen

[+] v.d. Aa II, blz. 847, 848; Jac. Anspach, De voormalige heerschap Malsen en het geslacht van Malsen, Leerdam, 1894. [+]LITERATUUR

[+] Op 12 augustus 850 vermeldt bisschop Ludger van Utrecht in een oorkonde (Oorkb. St. Utr., nr. 67), dat graaf Balderik goederen aan de Utrechtse kerk heeft geschonken, o.a. Uberan Malsna mansus duos. Met dit Uberan Malsna, Malsen superior (1347), Overmalsen (1400), wordt het tegenwoordige Buurmalsen bedoeld, eertijds behorend tot de heerlijkheid Buren, in tegenstelling met het aan de zuid-oever van de Linge gelegen Malsen, dat later, nadat het in 1253 aan Gelderland was gekomen, Geldermalsen werd genoemd (De mon. van gesch. en kunst in de Tielerwaard, blz. 222). De oude heerschap Malsen strekte zich aan beide zijden van de Linge uit en omvatte een deel van de Tielerwaard, van Buren en van Culemborg. De grenzen zijn echter niet nauwkeurig meer te bepalen. Buurmalsen en Tricht waren in de tweede helft van de XIIIde eeuw in het bezit van de heren van Buren, na 1498 Graven van Buren tot 1796, en maakte tot 1801 deel uit van het graafschap Buren. Van 1817 tot 1818 was de gemeente met Geldermalsen verenigd. [+]GESCHIEDENIS

[+] DE HERV. KERK ligt vrij in het oude kerkhof op een verhoogd terrein aan de Rijksstraatweg, die hier over de noorder Lingedijk loopt. Kerk en toren zijn eigendom der kerkelijke gemeente, de laatste sinds 1823. Fig. 41 en 42, pl. LIII, afb. 115, pl. LIV, afb. 117 en 119. [+]HERV. KERK

[+] Pentekening in kleuren van J. de Beyer 1750, Arch. de Poll, cat. nr. 1691; Id. N. Wicart, ib. nr. 1690; id. ongekleurd, J. Stellingwerf 1656 en ongedateerd, ib. nr. 1692 en 1693, pl. LV, afb. 120. [+]AFBEELDING

[+] Acquoy, III, 1889, blz. 306, 311, 312, 327; Joosting en Muller, I, 217; II, 427; Gelre, X, 1907, blz. XXVI; S. Muller Fzn., Schetsen uit de Middeleeuwen, 1914, blz. 41 e.v.; Post, Eigenkerken, blz. 167, 168, 170, noot 1; J. Belonje, Gegevens over geestelijke stichtingen in het land van Buren, Arch. A.U., LXIX, 1950, blz. 95. [+]LITERATUUR

[+] Volgens overleveringen zou de kerk te Buurmalsen zijn gesticht door Suitbertus, een metgezel van Willibrord, op 24 september 696. De kerk schijnt later aan het kapittel van St. Pieter te Utrecht te zijn gekomen, maar het is onbekend wanneer dit is geschied, daar de giftbrief verloren is geraakt. Al in 1216 zou dit het geval geweest zijn; in ieder geval was zij volgens een oorkonde van 11 augustus 1315 in dat jaar bij het kapittel van St. Pieter geincorporeerd. Een nieuwe incorporatie geschiedde in 1507 door de bisschop. De oorkonde, waarin de kerk van Buurmalsen aan de abdij van Mariënweerd werd gegeven, is verdacht. Het klooster liet in de latere Middeleeuwen nooit enige rechten op deze kerk gelden. (Post, blz. 167, 168, 170 noot 1). [+]GESCHIEDENIS

Behalve een vicarie van O.L.V., bezat de kerk een St. Catharinavicarie, waarvan het patronaatsrecht aan het huis Reygersfoort behoorde. Waar Reygersfoort bij Tricht is gelegen, zou men kunnen vermoeden, dat deze

vicarieën nog vóór 1315 gesticht kunnen zijn, in welk jaar de Trichtse kapel als buurschapskapel werd toegelaten. Verder was er nog een St. Nicolaas-vicarie van de familie van Ewijck (Arch. A.U., LXIX, 1950, blz. 95).
Volgens bescheiden in het kerkarchief hebben omstreeks 1824-1826 omvangrijke verbouwingen plaatsgevonden. De noord- en zuidmuren van het schip werden gedeeltelijk afgebroken en met afbraak-materiaal weer opgebouwd. Het huidige portaal, met de houten pilasters aan de zuidzijde, werd opgericht; het koor werd voor consistoriekamer bestemd, en daarvoor moest men de toog tussen schip en koor 'van onderen doorlopend met zijn kralen, weghakken en aanvullen'. De torenboog werd met hout beschoten en hiertegen werd de preekstoel opgesteld. Een nieuw doophek werd vervaardigd. Het dak werd 'opgeboeid', kreeg een nieuwe bekapping, en alle ramen werden vernieuwd. De kerkhofmuur werd gerepareerd en twee stenen pijlers kwamen bij de hekken. In 1900 heeft men de vierzijdige pyramidevormige spits vervangen door een achtzijdige. In 1931 is de kerk gedeeltelijk ontpleisterd; een verdere ontpleistering volgde enkele jaren later.

+ Een bakstenen schip met twee zijbeuken; een bakstenen koor met driezijdige sluiting met een aan de noordzijde, in het verlengde van de noorder-beuk gebouwde sacristie, +BESCHRIJVING

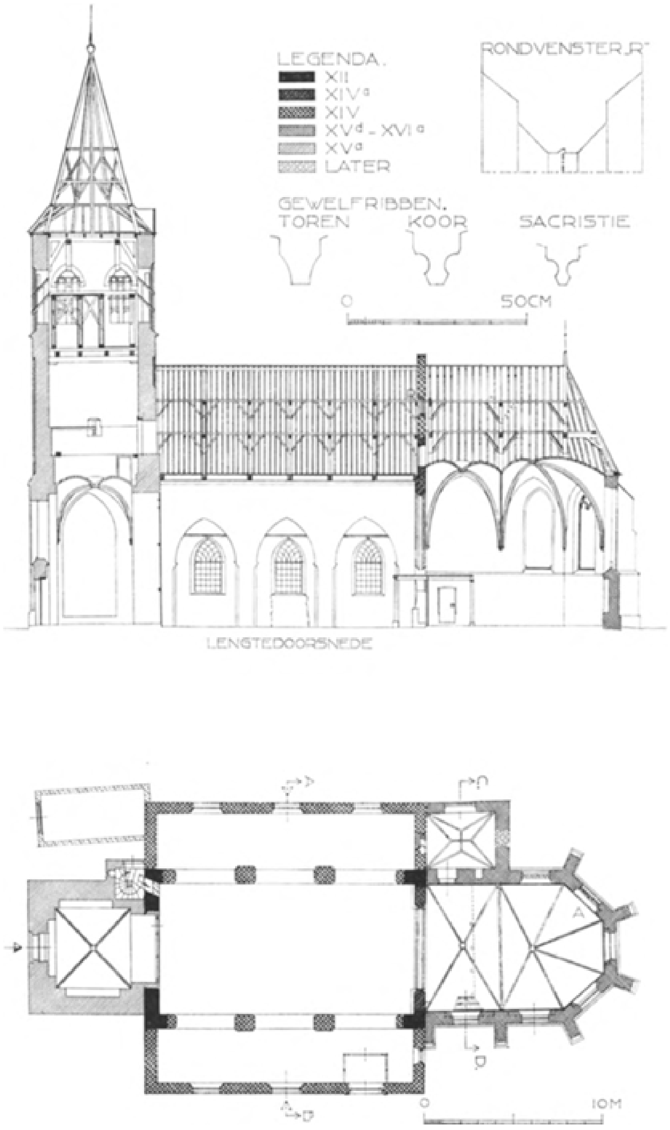

Fig. 41. Buurmalsen. Hervormde kerk

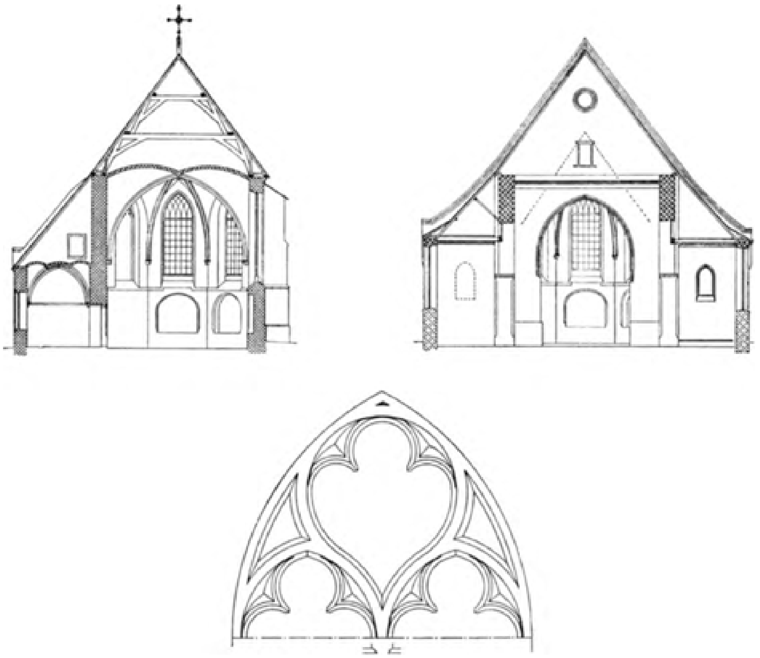

Fig. 42. Buurmalsen. Hervormde kerk. Dwarsdoorsneden en detail koorvenster A, verg. fig. 41

en een, gedeeltelijk met tufsteen beklede, bakstenen toren vormen het kerkgebouw. Koor en sacristie hebben een stenen gewelf.

+ Formaat bakstenen: 25-26 × 5,5-6 cm 10 lagen 76 cm.

Van de drie geledingen waaruit de toren bestaat, zijn de onderste twee met tufsteen ommanteld. In de onderste geleding komt onderaan hier en daar ook baksteen voor, en verder is in de bovenste strook van deze geleding de tufsteen vervangen door twaalf lagen baksteen. De bovenste geleding is vrijwel geheel met baksteen opgemetseld. De bovenste lagen zijn van een andere, moderne steensoort. Slechts zijn enkele onderste lagen, alsmede de hoekstenen, van tufsteen. +TOREN MATERIAAL

+ Van de drie, weinig versnijdende geledingen, is de benedenste heel vlak. De tweede geleding heeft aan elke zijde twee ondiepe, gedrukt spitsbogige nissen, terwijl de derde aan elke zijde geopend is door twee spitsbogige galmgaten in de as van de nissen van de tweede geleding, en met een dubbel hol geprofileerd. Aan de noordzijde is tegen de muur van het schip een vierkante traptoren half uitgemetseld, thans van buiten af toegankelijk, doch oorspronkelijk van de kerk uit te bereiken geweest. Aan de westzijde is de toegang in een eenvoudige afgeschuinde spitsboognis gevat; onder een segmentbogige ontlastingsboog is de eigenlijke toegang, gedekt door een rood zandstenen latei op geprofileerde consoles. Sedert 1910 vervangt een ingezwenkte, achtzijdige met leien beklede spits een lagere vierzijdige. +UITWENDIG

Boven triomfboog en oostwand noorder-zijbeuk, formaat stenen: 29,5-31 × 6-7 cm,+ 10 lagen 83 cm. Zuider-beuk: 28-31,5 × 5-6,5 cm. in willekeurig verband.

+SCHIP MATERIAAL

In de zuid-westelijke hoek, tussen toren en schip, is te zien, dat tegen een tufstenen+ schip zowel de toren als de zijbeuken zijn opgetrokken. Steunberen ontbreken. Zoals boven reeds vermeld is, kregen alle vensters in 1824 hun gotiserende vormen. In iedere oostelijke sluitwand van de zijbeuken een origineel klein spitsboogvenster,+ waarvan dat in de noorder-beuk gedicht is ter wille van de sacristie.

+UITWENDIG

+KOOR EN SACRISTIE MATERIAAL

Formaat stenen 28-29 × 5,5-6 cm.

De koormuren zijn evenals de zes, tweemaal versneden beren, met tufsteen doorregen,+ nl. vier lagen baksteen en drie lagen tufsteen. Van de twee gedichte vensters aan de noord- en noordoost-zijde, is dat aan de noordoostzijde nog in het bezit van de oorspronkelijke tufstenen visblaas tracering. De rechthoekige sacristie is tegen de noordzijde van het koor aangebouwd. De muren zijn op gelijke wijze als bij het koor met tufsteen doorregen. In de oostmuur een gedicht klein venster met segmentboog. Een pannendak dekt de sacristie; het koor wordt door een met lei bekleed dak gedekt, waarvan de nok op gelijke hoogte ligt met die van het schip.

+UITWENDIG

De begane grond van de toren is overkluisd door een kruisribgewelf op consoles met+ maskers. De wanden zijn gedetailleerd door telkens één hoogopgaande diepe nis; in de westelijke is de ingang gevat.

+TOREN INWENDIG

Schip en zijbeuken worden gescheiden door ongeprofileerde, brede spitsbogen, die+ rusten op zware, rechthoekige bakstenen pijlers met afgeschuinde hoeken en met smalle lijsten aan de zijde van de bogen. Boven het plafond is te zien dat de oostelijke hoeken van het schip uit tufsteen bestaan. De triomfboog is daar tussen gebouwd ten behoeve van een niet meer bestaand koor; het profiel is in 1824 aangebracht. De topgevel tussen koor en schip, waarin zich boven de lage top van een vroeger koor een rond venster bevindt, is ontstaan bij het optrekken van het tegenwoordige schip. Een wit geschilderde, vlakke houten zoldering dekt het middenschip. De beide zijbeuken hebben een gelijke bedekking; de kap is XIXe eeuws. In de triomfboog is het orgel opgesteld.

+SCHIP INWENDIG

De architectuur van het koor maakt een meer verzorgde indruk dan die van het schip.+ De met peerkraal geprofileerde ribben van het kruisribgewelf komen neer op gebeeldhouwde kraagstenen met figurale voorstellingen, die wegens een dikke kalklaag moeilijk te indentificeren zijn. De kap van het koor is nog oorspronkelijk. Aan de noord-oostzijde is een natuurstenen tracering met driepassen en visblaas bewaard in een gedicht venster. Onder de stenen afzaten van de vensters aan zuid- en oostzijde, brede spaarnissen. In de doorgang naar de sacristie een eiken deurtje met Gotische details.

+KOOR EN VRML. SACRISTIE INWENDIG

De voormalige sacristie heeft een stergewelf, waarvan de ribben op kleine consoles rusten.

> Aan een tufstenen zaalkerkje heeft men, blijkens de resten van een triomfboog, een koor gebouwd,+ dat later vervangen werd. Vervolgens werd dit kerkje met twee zijbeuken vergroot. Tegen dit kerkgebouw is XVa de huidige toren opgericht, die bij gelegenheid, dat hij in 1910 een nieuwe spits kreeg, enige lagen verhoogd werd. Het schip moet dus vóór

+BOUWPERIODES

XVa ontstaan zijn, is echter in de jaren 1824-1826 grondig gewijzigd. De speklagen van het tegenwoordige koor en de voormalige sacristie dateren deze bouwdelen op XVd of XVIa.

De kerk bezit enkele vermoedelijke altaarstenen en één sarcofaagdeksel.+

Als dorpel ligt vóór de toreningang een gebroken rode zandsteen.

+ALTAARSTENEN

Wijdingskruisjes

ontbreken, mogelijk een omgekeerde altaarsteen. In het koor ligt een dergelijke steen 162 × 69 cm. Een derde wordt onder de preekstoel aangetroffen, 65 × 76 cm. nog in het bezit van de vijf consecratiekruisjes, en eindelijk is nog een rode zandsteen te vinden vóór het hekje aan de noordzijde van het kerkhof.

+ In het koor ligt een sarcophaagdeksel 132 × 63 cm. De steen loopt iets taps toe en heeft in vlak relief een primitieve versiering van geometrische ornamenten. Het deksel, heeft later als altaarsteen dienst gedaan (J. Belonje, Steenen Charters, Heemschutserie 8, 1948, blz. 28, 29). pl. LII, afb. 113. Dit lijnenspel van cirkels, vierkanten en andere figuren, die schijnbaar in geen enkel verband met elkaar staan, heeft indertijd aan een predikant de opmerking ontlokt, dat men hier met de plattegrond van een kasteel te doen zou hebben. (Nw. Kerkel. Handb., 1900, blz. 45).

+SARCOFAAGDEKSEL

+ Koperen kaarsenkroon met tien grote en tien kleine armen, XVII.

+ Groot damast tafellaken, waarop tweemaal de voorstelling van het Laatste Avondmaal is afgebeeld. Volgens algemeen voorkomen, XIXA.

+KERKKROON

+AVONDMAALSLAKEN

+ Doorsnede 133,5 cm. Tussen een Gotische randversiering staat SALVATOR. IS. MYN. NAEM. MYN. GHELUUT. IS. VOER. GODT. BEQUAEM. DEN. LEVENDEN. ROEP. IC. DEN. DOEDEN. OVER. LVE. IC. HAGHEL. ENDE. DONDER. VERSTOER. IC. HENRICUS. DE BORCH. ME. FECIT. ANNO MCCCCCXXIII + Op het lichaam van de klok aan beide kanten een voorstelling van de H. Maagd. (Vrije Fries XVI, 196). Een stuk uit de onderrand ontbreekt.

+KLOK

+ Lang geleden zijn in het koor resten van muurschilderingen waargenomen, doch weer overgewit (Hoogewerff 1, blz. 243).

+VERDWENEN MUURSCHILDERINGEN

+ HET TOLHUIS, Rijksstraatweg 53, is een rechthoekig ondiep woonhuis met lage verdieping en gedekt door een lang zadeldak op rondomgaande kroonlijst, pl. LVII, afb. 126, Aan de hoeken natuurstenen bloklijsten; tussen beganegrond en verdieping omgaande lijst, eenvoudige deurbekroning. Niettegenstaande ondeskundige reparaties een goed staal van smaakvolle landelijke bouwkunst uit omstreeks 1840.

+TOLHUIS

Huis B 110, gepleisterd huis draagt muurankers 1774.

Tricht

+ Teg. Staat III, blz. 243; v.d. Aa XI, blz. 314.
In een giftbrief uit 850 komt de plaats voor onder de naam Thrinniti (Oork. St. Utr., nr. 327), en verder wordt Tricht in 1129 vermeld bij de Stichting van de abdij Marienweerd.

+LITERATUUR GESCHIEDENIS

+ DE HERV. KERK van ouds aan St. Pieter gewijd, is in het oude kerkhof gelegen, midden in het dorp. De toren behoort aan de burgerlijke, de kerk aan de Ned. Herv. gemeente. Fig. 43, pl. LIII, afb. 114 en 116, pl. LIV, afb. 118.

+HERV. KERK

+ S. Muller, Catalogus van het archief van het kapittel van St. Pieter, 1886, nr. 363 t/m 368, 372; Gelre X, 1907, blz. XXVII; De Bouwwereld, 24 febr. 1912, blz. 89; Gelre XXIV, 1921, XXIV; Heeringa, Rekeningen Bisdom Utrecht, II, blz. 194; Gelre XLVII, 1944, blz. XII en 64; Duizend jaar bouwen I, blz. 305. Zie ook Ned. Herv. kerk Buurmalsen. +LITERATUUR

+ De kerk in Tricht is ontstaan uit een kapel, aldaar gesticht in 1315, binnen de parochie van Buurmalsen. (Berkelbach, Regesten, nr. 327). In 1389 werd deze tot parochiekerk verheven. Evenals de kerk te Buurmalsen werd zij in 1507 opnieuw bij het kapittel van St. Pieter geincorporeerd. De oudste +GESCHIEDENIS

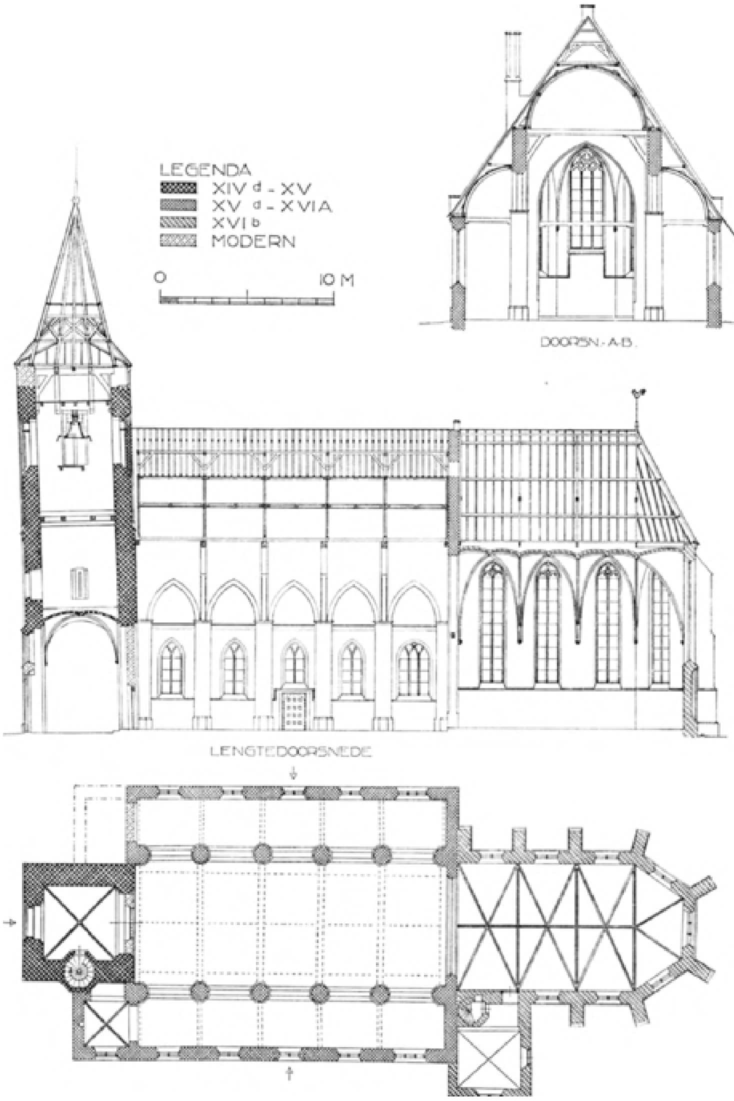

Fig. 43. Tricht. Hervormde kerk

vicarie wordt reeds in 1345 gesticht op een altaar aan de H. Maagd gewijd (Heeringa, ook Arch. Nass. Dom. II, I, blz. 49 nr. 185). Verder bevond zich hier nog een altaar van het H. Kruis (Gelre, 1944, blz. 65. Arch. A.U. LXIX, blz. 95).
In een ongedateerd schrijven beklagen onderzaten en kerkmeesters van Tricht zich bij Floris van Egmond, Graaf van Buren, dat zij voor hun nieuwe kerk met koor, weliswaar door zijn bemiddeling, drie kerkramen hebben gekregen, en hijzelf er een vierde bij heeft gegeven, maar zijn verzoek, namens de kerk aan de bisschop gedaan, dat dit glas achter in de huif van het koor zou komen te staan, is niet doorgegaan en van de belofte van de heer van Hoogstraten om een glas te geven, is ook niets gekomen. Zij verzoeken daarom de Graaf aan de Keizer te vragen een raam te geven voor achter in de huif, waar de heren van St. Pieter ook nog ontbreken (Archief. Nass. Domein raad II, dl. 5, blz. 115, nr. 1439). In 1786 waren nog twee wapens in de vensters van de Trichtse kerk te zien. (Ms. M.L. van Hangest baron d'Yvoy van Mijdrecht, Alg. Rijksarchief).
Het gebouw is in de laatste honderd jaren herhaaldelijk gerestaureerd, o.a. in 1856 (Nw. Kerkel. Handb., 1878, blz. 85). Voor een vroegere lage torenspits in de vorm van een vierzijdige pyramide kwam de tegenwoordige achtzijdige in 1910 in de plaats. Tijdens de dienst op 14 september 1919, viel een plank van het houten gewelf naar beneden en herstellingen bleken dringend nodig. Van 1922-1927 zijn door architect J.G.A. Heineman uitvoerige restauraties verricht, die in 1943-1944 gevolgd zijn door andere herstelwerken door architect J.L. van Deutekom, hoofdzakelijk betrekking hebbend op de toren, welke werken echter zijn blijven steken. Door architect Heineman zijn koor en schip ontpleisterd, kwamen nieuwe vensterharnassen in schip en koor, en werd de kap over het koor vernieuwd.

+ De kerk bestaat uit een vijf traveeën lang driebeukig schip met houten tongewelf zonder steunberen, met aan de oostzijde een in steen overwelfd, driezijdig gesloten koor; aan de westzijde een bakstenen toren, waartegen een overwelfde doopkapel in het verlengde van de zuider-beuk is opgetrokken. In de zuidoost-hoek van zijbeuk en koor een eveneens overwelfde sacristie. +BESCHRIJVING

+ Formaat baksteen: eerste geleding, staand verband, 28 × 6 cm en 30,5 × 7 cm. Tweede geleding 26 × 5,5 cm. Bovenste stuk tweede geleding en derde geleding 20,5 × 5 cm, 10 lagen 60 cm. Bij de restauratie van 1910 is het bovenste gedeelte van laatstgenoemde geleding verhoogd met gebruikmaking van stenen, die niet in overeenstemming zijn met de oude, wat een hinderlijk effect geeft. +TOREN MATERIAAL

UITWENDIG De toren is opgebouwd uit drie, telkens iets inspringende geledingen, waarvan de bovenste, ten opzichte van de beide andere, opvallend hoger is. De benedenste geleding is onversierd, de tweede en derde hebben aan elke zijde drie, ondiepe blindnissen, die in de tweede geleding rechte dagkanten hebben, in de derde, daarentegen, een flauwe afschuining. De gekoppelde galmgaten in de middelste nis van de derde geleding zijn aangebracht binnen een tweede afgeschuind profiel.

De, in het midden van de zuider-torenmuur half ingebouwde, achtzijdige traptoren met bakstenen bedekking vindt zijn beëindiging halverwege de tweede geleding. De ingang aan de westzijde, evenals het daar boven liggende venster, zijn in 1943 vernieuwd. Korte, flink ingesnoerde achtzijdige met leien bedekte spits.

+ Formaat bakstenen: 30 × 6,5 cm.

Ingangen aan beide zijden in de middelste travee. Die aan de zuidzijde, onder een korfboog, is bij de restauratie in zicht gebracht door het verwijderen van een portaal. Alle raamstijlen zijn modern, hebben een eenvoudige gaffeltracering, behalve dat van het venster in de zuidwand van de doopkapel, dat tweedelig is en een tracering (gelijk aan het noordoostelijke venster van het koor in Buurmalsen) van drie passen een visblaas heeft. In de westwand van de noorder-beuk, een grote gedichte spitsboog,

+SCHIP MATERIAAL UITWENDIG

lopend tot het maaiveld. Een groot, met lei bekleed zadeldak, waarvan de nok reikt tot halverwege de bovenste torengeleding, overdekt het schip en zijbeuken.

Formaat baksteen: 27 × 6,5 cm 10 lagen 81 cm. De koormuren worden geschoord[+] door diepe, tweemaal versneden steunberen die tot de dakvoet reiken. De vrij lange, tweedelige spitsboogvensters hebben de laatste herstelwerken weer hun oorspronkelijke lengte gekregen. Traceringen met visblaas-ornament waren nog over in de vensters aan de noordzijde, aan de zuidzijde zijn zij bijgemaakt. Het venster in de oostmuur is belangrijk korter en breder dan de beide andere, ter wille van een aan de buitenzijde van de oostmuur uitgespaarde, en door een korfboog gedekte nis (H. Graf?), die door de rechthoekig omgevoerde waterlijst wordt omraamd. Het koor heeft een nieuw, met leien gedekt dak, even hoog als dat van het schip.

[+]KOOR MATERIAAL UITWENDIG

Tegen de eerste koortravee zuidzijde, en uitstekende buiten de rooilijn van het schip,[+] is de voormalig sacristie gebouwd. De ingebouwde trap doet veronderstellen, dat het gebouwtje vroeger twee verdiepingen heeft gehad. Bij de laatste herstelwerken kreeg het aan de zuidzijde een kruisvenster. Een deur aan de oostzijde verleent toegang tot de binnenruimte. Een uitloper van het koordak dekt deze aanbouw.

[+]VRML. SACRISTIE UITWENDIG

De benedenverdieping van de toren is in het bezit van een kruisribgewelf, waarvan[+] de ribben rusten op kraagstenen, waarin koppen zijn gehakt. In het gewelf een sluitsteen, waarin de kop van een baardige man is gebeiteld.

[+]TOREN INWENDIG

Bakstenen zuilen, op achtzijdige bakstenen basementen en met achthoekige dekplaten,[+] delen het schip in vijf traveeën. Het middenschip wordt door een houten tongewelf gedekt, dat evenals in Beusichem, een evenwijdig aan de nokrib lopende tussenrib heeft; de sleutelstukken van de trekbalken hebben een peerkraal-profiel. De zijbeuken hebben halve houten tongewelven en de doopkapel een stenen kruisribgewelf met bakstenen ribben. Rode plavuizen bedekken de vloer, die bij de restauratie met 35 cm is verlaagd. Een bij de recente herstelwerken aangebrachte beglaasde wand boven een lambrizering scheidt de ruimten van schip en koor.

[+]SCHIP INWENDIG

In de noord- en zuidwand, bij de ingangen, komen wijwaternisjes voor.

Het koor wordt door een zesdelig kruisgewelf overkluisd, waarvan de ribben bestaan[+] uit afwisselend stukken baksteen en zandsteen, en op de kraagstenen rusten met laat-Gotisch vegetabiel ornament. De kap is in 1922 vernieuwd.

[+]KOOR INWENDIG

Deze ruimte, thans dienst doend als consistoriekamer, heeft een ribloos kruisgewelf.[+] In de hoek, tussen schip en koor, is een ingebouwde gemetselde trap, die vroeger vermoedelijk naar een thans niet meer bestaande bovenverdieping leidde.

[+]VRML. SACRISTIE INWENDIG

> De thans bestaande toren zal gebouwd zijn, nadat de kapel in 1389 tot parochiekerk werd verheven.[+] Waar de Trichtenaren zelf verklaarden in dat jaar niet over de nodige fondsen te beschikken, zal de toren enkele jaren later, dus omstreeks 1400 tegen de oude kapel, die of vergroot, of door een nieuw kerkje vervangen werd, zijn opgericht. In de boven vermelde, ongedateerde brief aan Graaf Floris wordt gesproken van de ‘de nieuwe kerk met koor’. Floris werd in 1521 Graaf van Buren en

[+]BOUWPERIODES

overleed in 1539, zodat we het ontstaan van de tegenwoordige kerk (schip) met koor op plm. 1525-1538 moeten stellen. Het hangt er maar van af, hoe dit ‘nieuwe’ geinterpreteerd moet worden: een verbouwing of herstelling van de kort na 1389 gebouwde kerk, of werkelijk een geheel nieuw gebouw? De tracering van het noord-oost-venster in het koor en de overwelving van deze ruimte, die heel goed in de periode XVIb-ontstaan kunnen zijn, maken een bouw van het koor in dat tijdperk aannemelijk. Gezien de aanzet van de sacristie, die gelijk met het koor is opgericht, tegen de oostmuur van het schip, is het schip wat ouder dan het koor. Het ontbreken van een bouwnaad in de zuidgevel duidt op gelijktijdigheid van bouw van zuiderbeuk en doopkapel. De gedichte boog in de westmuur van de noorderbeuk doet vermoeden dat men ook hier de beuk heeft willen doortrekken.

Tot de kerk behoren:

+ Op het kerkhof achter het koor, ligt een rode zandsteen 1,83 × 0,65 cm, waarop in een hoek één consecratiekruisje voorkomt. De steen schijnt later als grafsteen dienst te hebben gedaan. Midden op de steen komen de letters C.H.R. voor. Vroeger zou hij vóór de zuidelijken ingang gelegen hebben (J. Belonje, Steenen Charters, 1948, blz. 24). +ALTAARSTEEN

+ De kansel is opgesteld tegen het houten schot, tussen schip en koor, pl. LV, afb. 121. Hij staat op een, uit de doopkapel afkomstige hardstenen doopvont, XVI, dat op een voetstuk rust, waarvan de onderscheiden delen niet bij elkaar behoren. Op de hoeken van de achtzijdige kuip, evenals tegen het ruggeschot, getorstte zuiltjes. Op het middenpaneel van de kuip, in een cartouche, het bijna geheel afgeschaafde gecombineerde wapen (de) Gruyter-van Els, zijnde de wapens van Arnold (de) Gruyter en Margarita van Els. Zij huwden in 1634 en bewoonden Crayestein. Preekstoel en klankbord XVIIb, trap XIX. +PREEKSTOEL

+ Vóór de preekstoel een eikenhouten doophek met spijltjes, XVII. +DOOPHEK

+ De doopbanken hebben panelen met toogversiering, XVII. Enkele panelen zijn later bijgemaakt. +DOOPBANKEN

+ Aan de kansel een koperen lezenaar met blad- en kraakbeen-ornament versierd. Op de lezenaar is gegraveerd: G.E. Goedam 1711. +LEZENAAR

+ Een koperen zandloperhouder op arm met houten zandloper, bevindt zich tevens aan de preekstoel. +ZANDLOPERHOUDER

+ Aan de voet van de preekstoel is bevestigd een koperen doopbekkenhouder. +DOOPBEKKENHOUDER

+ Twee overhuifde herenbanken. De aan de noordzijde opgestelde bank heeft drie toogpanelen in het ruggeschot, terwijl de overhuiving wordt gesteund door twee zuiltjes, onderaan gecanneleerd en met Toskaanse kapitélen. De voorbank heeft een schot met balusters, pl. LV, afb. 122. De aan de zuidzijde opgestelde herenbank heeft twee gladde zuiltjes en geprofileerde ruiten in de panelen van de achterwand, XVII. Eén dezer banken, de bank van Crayestein bezat het alliantiewapen (de) Gruyter - van Tuyll van Bulckestein. Bij het herstel van de kerk zijn deze wapens verwijderd. +HERENBANKEN

Op het kerkhof:

+ Gebroken zerk, 70 × 40 cm. Onder een zandloper: DE ERFGENAMEN VAN HERMAN CORNELISZ DROST 1709. +GRAFZERKEN

In stukken gebroken zerk, waarop: ANNA VELDHUYS JONGED. VAN ALKMAAR STERF DEN 7 JUNY N.S.A^{o} 1688, STAA LEESER, LEER UYT MIJN/U LEVEN TE MISTROUWEN/MIJN UYTOEREYCKTE HOOP/MIJN JEUGD MIJN LEVENSLUST/TROCK MIJN VAN ALKMAAR HIER/OM 'T ALLES TE BESCHOUWEN/DOCH 'K STIERF VAN DAT IK QUAM/EN LECH ALHIER IN RUST (De Wapenheraut, 1918, blz. 343).

+ Aan de westwand van de doopkapel heeft men jaren geleden een grote muurschildering blootgelegd, de Doop van Christus voorstellend, pl. LVI, afb. +MUURSCHILDERINGEN

124. In het midden van het tafereel staat Christus frontaal gezien. Links van Hem is nog het bovenlichaam van St. Jan te bespeuren en een stuk van diens rode kleed. Aan de andere zijde staat de grote figuur van een engel in blauwe mantel met gouden rand, vasthoudend het

kleed van de Zaligmaker. De kleuren zijn vervaagd de omtreklijnen nog zichtbaar. Hoogewerff (I, blz. 243 noot 1, deel II, blz. 567), dateert deze schildering op XVIB.

Een koperen kaarsenkroon met zes grote en zes kleine armen. Een dito waaraan drie[+] schildjes. Op de bol een wapen: drie bijenkorven, en: CORNELIS VAN RIJNBERCK. [+]KERKKRONEN
Aan de andere zijde: CORNELIS VAN RIJNBERCK DE EERSTE IN 'T/GEREGT EN LITMAAT/DESER KERK BEGEERD/OM NA ZIJN DOOD AAN/HEM TE DOEN GEDENKEN/MET GELD TOT DIT CIRAAT/AAN DEESE KERK TE/SCHENKEN ANNO 1788.

Twee koperen kaarsenarmen.[+]

[+]KAARSENARMEN

Tegen de oostwand van de noord-beuk hangt een vurenhouten paneel, waarop geschilderd[+] de twee tafelen met de tekst der Tien Geboden. Hier boven komt het bovenlichaam uit van Mozes in tabbard en het hoofd met een baret gedekt, in de rechterhand een staf vasthoudend, XVII. [+]GEBODENBORD

Diam. 127 cm. Opschrift in Gotische minuskels: SUM. BAPTISATA. PETERUS. PATRONO.[+] VOCATA. ANNO. DNI. MCCCCLX. JOHS. ET WILHELMUS. HOERKEN, FRS. MR. FECERUNT. Vóór het woord ‘sum’, een schildje met een naar heraldisch rechts gewende leeuw. [+]KLOK

Zilveren avondmaalbeker, 16,5 cm hoog, 11 cm middellijn, pl. CLXIII, afb. 399,[+] waarop twee wapens zijn gegraveerd: 1. een keper beladen met drie schelpen, 2. een veld met drie appels. Boven, in een gegraveerde band met gesp.: TER EEREN END GEBRUICK/VANT NACHTMAEL CHRISTI WERCK/VEREERDEN WIJ DEES TWE/AEN DESE TRICHSE KERCK. Rondom het eerstgenoemde wapen: DEN WEL ED GEBOOREN IOR HVIBERT VAN LEVVEN HEER IN VVILKOOP ENDE REIGERSVOORT, en om het tweede: DIE WEL ED. GEBOORE VROWE GISBERTA VAN LEVVEN GEBOREN VAN BUCHEL ECHTELUIDEN. Tussen de wapens ANNO 1652. Op de voet is het gecombineerde wapen ingekrast. Merken: Dordrecht, jaarletter A. [+]AVONDMAALSZILVER

Op de tweede beker, geheel gelijk aan bovenstaande wat afmetingen en rand betreft, is op die rand gegraveerd: DEZEN BEKER IS GEGEVEN VAN DE DIAKONY ARMEN TE TRICHT TOT HET GEBRUYK DES H. AVONDMAELS. 1747. Merken: Rotterdam, jaarletter N, meesterteken R. Sondagh.

HET HUIS CRAYESTEIN ligt iets ten noord-westen van de dorpskom en aan de westzijde van de spoorlijn.

> Tekening van A. de Haen 1728 naar Pronk, pl. LVI, afb. 123, en gewassen tekening van Paul van[+] Liender, beide in het gem. Museum te Arnhem. Gravure van A. Radigues naar J. de Beyer; J.B. de G. naar de Beyer? verz. Monumentenzorg, den Haag; J. de Beyer, Huis Crayestein coll. Bodel, Univ. Bibl. Leiden. [+]AFBEELDINGEN
> J. Belonje, Crayestein onder Tricht, Gelre XLVII, 1944, blz. 41-73.
> Als eerste bekende bezitter wordt jonker Emond van Buchell genoemd, stadhouder en drost van het[+] Land van Buren, overleden in 1548. Een andere Emond van Buchell, droeg in 1595 het goed over aan de leenheer. Verkrijger van Crayestein werd Edmond Gruyter, die in 1632 overleed. [+]LITERATUUR

Zijn zoon uit het tweede huwelijk, Arnold, in 1634 gehuwd met Margarita van Els, was de schenker van de preekstoel in de Trichtse kerk. Hij verkocht Crayestein in 1667, waarna het goed in verschillende handen kwam.
In de vorige eeuw is het oude Crayestein gesloopt, ook de toren die gestaan moet hebben waar thans vóór de nieuwe woning nog een schiereilandje in de vijver uitsteekt. Om het gehele complex loopt een gracht.

+ Het enige overgebleven gebouw is het op een dam gelegen poortgebouw, pl. LVII, afb. 125, ‘de poort of duyffhuys en vlugt van duyven daar op’, zoals het in de koopakte van 1737 voorkomt. Het bestaat uit een vierkant bakstenen gebouwtje op gewelf over de gracht en heeft een balkenzolder boven de doorrit en een pannen zadeldak. Tot voor kort waren boven de ingang de in steen gebeeldhouwde wapens (de) Gruyter en van Zuylen van Nievelt te zien, nl. de wapens van Edmond (de) Gruyter en zijn eerste vrouw Judith van Zuylen van Nievelt. Onlangs is de poort gerepareerd, bij welke gelegenheid de wapens verdwenen zijn en de top verlaagd en vernieuwd is. +POORTGEBOUW

REYGERSFOORT tegenwoordig een boerderij, is te vinden aan het einde van de Meersteeg.

+ J. Belonje, Het Huis Reygersfoort bij Tricht, Gelre XLIX, 1949, blz. 267-310. +LITERATUUR

Volgens de leenactenboeken werd in 1403 Balthasar van Buren Johansz. met Reygersfoort beleend. Na de dood van Isabella van Buren, en haar man en verre neef, Dirk van Buren, die kort na elkaar in 1647 overleden zonder kinderen na te laten, en zonder beschikkingen te hebben getroffen, deden zich allerlei moeilijkheden voor. Zowel een zuster van Dirk van Buren, als Huibert van Leeuwen (die met zijn vrouw de beide avondmaalbekers aan de kerk schonk) kwamen voor de erfenis op. Ten slotte werd het goed overgedragen op Willem Louis van Montfoort, die het na acht jaren verkocht aan Diederik Hoeufft, heer van Fontaine-Peureuse, die Reygersfoort weer overdeed aan Stadhouder Willem III. In 1820 zijn de Domeingoederen geveild aan een zekere Merkens, in welke familie het thans nog is. Het goed was in de XVIIde eeuw vermaard om zijn fruit. Het woonhuis, daterend uit het midden der XIXe eeuw, wordt geflankeerd door, en is haaks verbonden met flinke schuren van oudere datum en met bijgebouwen. Deze gebouwen liggen op een kleine hoogte, waar omheen een gracht loopt, die aan de voorzijde gedempt is en aan de achterzijde door een dam onderbroken wordt. Tricht heeft nog meer grote huizen gehad, die alle verdwenen zijn, zoals Arkelshoef, de Coppel in 1308 vermeld bij een schenking van land aan Mariënweerd, en Roedenburg ‘myt zynen duiffhuys’ in 1820 gesloopt.

+ Huis T 263 met kluiskelder heeft jaarankers 1667.

+WONINGEN

T 15. Gepleisterd groot T-vormig huis met rieten dak, pl. LVII, afb. 127, draagt aan de voorgevel de jaarankers 1734 en aan één der zijgevels 1821; aan die zijde de opkamer. Waarschijnlijk in 1821 van nieuwe kap voorzien.

T 17. Kleine gepleisterd huis met rieten dak heeft twee sierankers.

T 275. Klein huis met sierankers.

Aan de Rijksweg blokvormig vrml. tolhuis met laag zadeldak evenwijdig aan de straat; natuurstenen kantblokken, XIXA, pl. LVII, afb. 126.

Culemborg

De tegenwoordige gemeente Culemborg omvat de stad van die naam en de ten westen van die stad, aan de tegenwoordige grens van de provincie Zuidholland gelegen buurtschap Goilberdingen, die in 1210 en 1231 als Godebrechtingen voorkomt. Tot het gebied van het graafschap behoorden nog de kerspelen Everdingen en Zijderveld, die met Goilberdingen het schependom Everdingen vormden. In 1820 is het gedeelte dat ten aanzien van het dijkbestuur tot de Vijfheerenlanden behoort, nl. Everdingen en Zijderveld, bij de provincie Zuidholland gevoegd zodat thans slechts een gedeelte van het schependom Everdingen tot de gemeente Culemborg behoort. De rest van het graafschap, dat in het westen grensde aan de heerlijkheid Vianen en in het oosten en zuiden aan het graafschap Buren, vormde het schoutambt Culemborg, dat sedert de opheffing van het kerspel Lanxmeer na de Reformatie, overeenkwam met het kerspel van die naam. Van 1798 tot 1811, had ieder der beide genoemde schoutambten een gemeentebestuur. (Gelre XXIV, 1921, blz. 26).

Teg. Staat III, 303; van der Aa III, 142; A.W.K. Voet van Oudheusden, Historische Beschrijvingen[+] van Culemborg, twee delen, uitgegeven in 1753 bij Vonk en Lynden te Utrecht; G.D.J. Schotel, Floris I en Floris II van Pallandt, Graven van Culemborg, 1846; J.D.J. Kalkhoven, Geschiedenis van Culemborg, Culemborg 1890; J.W. Staats Evers, Gelderlands voormalige steden, 1891, blz. 82-109; F.A. Hoefer, Aantekeningen omtrent Culemborg, Bull. N.O.B. 1908, blz. 105-146; J. Kleyntjes, S.J., De stadsrekeningen van Culemborg 1374-1426, de Navorser 1915. J.S. van Veen, De omwenteling te Culemborg in 1795, Gelre XXIII, 1920, blz. 65-77; A.H. Martens van Sevenhoven, Schets van de geschiedenis der burgerlijke gemeenten in Gelderland vóór de invoering der gemeentewet van 1851, Gelre XXIV, 1921, blz. 27; A.J. van de Ven, De incorporatie van Culemborg bij Gelderland, Gelre XXXIX, 1936, blz. 177-210; A.J. van de Ven, Het oud-archief van de gemeente Culemborg, Utrecht, 1938, inleiding; L. Sillevis, Hoe in den jare 1720 een graafschap is verkocht, Culemborgsche Historiebladen 1e serie II, 1939; S.J. Fockema Andreae en E.H. ter Kuile, Duizend jaar bouwen, deel I, 1948, blz. 71-72, en blz. 88-89; A.P. van Schilfgaarde, Het archief der Heeren en graven van Culemborg, 1949, hiervan de inleiding; P. Glazema, Oudh. onderzoekingen in de provincie Gelderland, Gelre LI, 1951, blz. 82-85; P.W.J. Beltjes, Het kerkhof van Paveie, Gelre, LI, 1951, blz. 118-122; J.G.N. Renaud, Het kerkhof van Paveien, Bull. K.N.O.B., 1951, blz. 118-122; J. de Jong, Culemborg in oorlogstijd (1794-1795), Gelre LIII, 1953, blz. 20; J. de Jong, Elisabeth van Culemborg, Culemb. Hist. bl. Ie serie III, 1955; O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, 1957.

[+]LITERATUUR

De officiele naam van de gemeente luidt Culemborg met het veelvuldig gebruikte Kuilenburg twee[+] van de circa dertig schrijfwijzen, waaronder de naam in de geschiedenis voorkomt. De oudste vorm luidt 'Kulenburg' (1281, juli 14, Oorkb. St. Utr., nrs. 2075 en 2076).

[+]NAAM

Het voormalige polderdistrict heette Culenborg.

Culemborg wordt voor de eerste maal vermeld in twee charters d.d. 4 juli 1281, (Oork. St. Utr.[+] nrs. 2075 en 2076). Het betreft de overeenkomst tussen Hubrecht van Bosinchem, erfschenker van het Sticht en het kapittel van Oudmunster te Utrecht, waarbij Hubrecht van het kapittel een hoeve te 'Kulenburg', waarop zijn kasteel is gesticht, als vrij goed ontvangt in ruil voor anderhalve hoeve in het gerecht Lanxmeer, ten zuiden van de huidige stad Culemborg gelegen. Op 21 november van hetzelfde jaar droeg Hubrecht van Bosinchem het slot, aangeduid met 'castrum dictum Culenburgh', op aan de Graaf van Gelre (Sloet nr. 1039) en ontving het in leen terug. Dit kasteel, dat of door Hubrecht, of door diens gelijknamige vader (gestorven vóór 31 mei 1271) gesticht zal zijn, stond volgens Voet van Oudheusden (blz. 15 en 429) ten westen van de huidige stad bij de voormalige Goilberdingerpoort. In 1314 wordt het kasteel vermeld als: 'het huis te Culenborch met 16 mergen land' (Arch. graven v. Cul. regest 39).

[+]GESCHIEDENIS

De opkomst van Culemborg mag gesteld worden in de decennia rond het jaar 1300. Ongetwijfeld hebben Hubrecht (gestorven 20 maart 1300 of 1301) en diens zoon Jan 1 (gestorven 29 september 1322), de ontwikkeling van de bij hun kasteel gelegen nederzetting sterk gestimuleerd. Volgens een acte van 1343 (Nijhoff. Gedenkw. 1, nr. 399) 'maakten zij die stat van Culenborch'. Op 23 juni 1310 gaf Jan van Beusichem het patronaatsrecht van de kerk van Culemborg over aan het kapittel van St. Jan te Utrecht (J.W. Berkelbach van de Sprenkel, Regesten Bisschoppen van Utrecht, nr. 190). In de betreffende acte wordt vermeld, dat Jan deze kerk (St. Barbara) gebouwd had op eigen grond. Tegelijk met schenking werd de parochie Culemborg afgesplitst van het kerspel Beusichem. 'Op sente nicolausdach' (6 december) 1318 verleende Heer Jan een privilegebrief aan 'de poorters tot Culemborg', die als eerste stadsrecht mag gelden (Voet, blz. 607-617). Op 30 april 1331 ontving Hubrecht (heer van Culemborg 1322-1347), zoon van Jan 1, van de Graaf van Gelre het huis in leen, dat hij gebouwd had op de zijde van Culemborg aan de kant van Everdingen (Arch. grav. v. Cul. regest 83). De plaats van dit huis is thans met zekerheid aan te wijzen aan de westelijke stadsgracht, op het terrein, waarop in de XVIde eeuw het Weeshuis is gesticht (zie Stadsmuren). Volgens Voet van Oudheusden (blz. 31) brak Jan II (1347-1377, zoon van Hubrecht) het in 1281 vermelde huis af en bouwde omtrent het midden van de veertiende eeuw een nieuw kasteel aan de oostzijde van de stad (zie hierna pag. 153). Jan II noemde zich heer van Culemborg en van der Leck, ingevolge de belening met de heerlijkheid van der Lek na de dood van zijn moeder Jutte (1351), en vierendeelde zijn wapen: I en IV de drie zuilen en II en III een zwarte leeuw. Omstreeks 1280 voerden de heren van Bosinchem het wapen Zuilen met verandering van kleur: drie zuilen van keel op gouden veld, in plaats van zilver en geplaatst in het rechter kanton van het wapen van Beusichem. Het tegenwoordige gemeentewapen vertoont de drie zuilen van keel op een gouden veld. Jan II werd opgevolgd

door zijn broer Gerard I, die in 1394 overleed. Zijn opvolger, Hubrecht III geraakt in heftige strijd met Gravin Jacoba. Hij stierf kinderloos in 1422 en zijn broer Jan III volgde hem op. In de strijd, voortgekomen uit het Utrechtse schisma, stond Jan aan de zijde van zijn broer Zweder. In de nacht van 23 februari 1428 trachtte Rudolf van Diepholt de stad te overrompelen en Zweder - die men tevergeefs getracht had te vergiftigen -, in handen te krijgen. De aanslag mislukte en Jan van Buren, proost van Aken en St. Marie, werd door de burgers gevangen genomen en op de visbank op letterlijke wijze aan moten gesneden.
Gerard II had de partij van Hertog Arnold gekozen, toen deze door Adolf gevangen werd gezet. Hij had dit hoofdzakelijk gedaan, omdat zijn schoonzoon Frederik van Egmond ook in Grave gevangen was genomen. Adolf rukte de heerlijkheid binnen, maar werd bij Goilberdingen door een uitval der burgers geslagen en moest op Tiel terugtrekken. Beducht voor zijn goederen verzoende Gerard zich met Adolf (1467). Eigenbelang noodzaakte de heren van Culemborg zich aan de zijde der Bourgondiers te stellen. Door zijn in 1469 gesloten huwelijk met Johanna, een dochter van Anthonie, de Grote Bastaard van Bourgondië, was Jasper al in dit vaarwater gekomen. Echter kon hij zich in de oorlog tussen Karel van Gelder en de Bourgondiers onzijdig houden, waardoor Culemborg voor vele rampen bespaard werd. Jasper overleed in 1504 te Gent en werd in de St. Barbarakerk in Culemborg begraven in een kelder waarboven zijn beeltenis en die van zijn vrouw in koperen platen waren gegraveerd met hun wapens en de vier kwartieren: Culemborg, Buren, Bourgondië, Viefville. In de vier hoeken waren de symbolen van de evangelisten afgebeeld (Voet van Oudheusden, blz. 151).
Zijn op 30 maart 1475 geboren dochter Elisabeth volgde hem op, nadat zijn drie zoons jong gestorven waren. Elisabeth huwde in 1501 met Jan van Luxemburg, die echter in 1508 reeds overleed. In het volgend jaar trouwde zij met Anthonie van Lalaing, die haar op 2 april 1540 ontviel. Beide huwelijken bleven kinderloos.
Door de rijke en voorname huwelijken in de loop der jaren door de verschillende heren van Culemborg gesloten, was hun positie van landsheren van slechts lokale betekenis uitgegroeid tot een bijna internationale. Jasper is raad en kamerling geweest van Maximiliaan en Maria en werd in 1481 gouverneur van Leerdam. Elisabeth stond in blakende gunst bij Maximiliaan, Philips de Schoone en Karel v. Anthonie van Lalaing, afstammeling uit een aanzienlijk Henegouws geslacht, bekleedde de hoge posten van stadhouder van Utrecht, Holland en Zeeland. Het aan Elisabeth behorende Hoogstraten, ten zuiden van Breda, werd door Karel V tot een graafschap verheven. De landsheer had er belang bij die kleine, min of meer onafhankelijke, landjes vrij te laten, zolang de houding van de hen besturende potentaatjes te vertrouwen was. Voor Culemborg was het bestuur van Elisabeth zegenrijk. Zij stichtte een gasthuis, verschafte de middelen voor het bouwen van het stadhuis en de toren van de St. Janskerk, en maakte het mogelijk dat na haar dood een weeshuis verrees. In 1533 werd een vernieuwd handvest aan de stad

geschonken. Streng trad Elisabeth op tegen de nieuwe leer, doch zij trachtte steeds bloedvergieten te vermijden. Plakkaten werden in 1553 en 1554 uitgevaardigd. Op 9 december 1555 stierf Elisabeth ‘zittende op een stoel in haer Casteel te Culemborg’. Zij werd bijgezet in de door Jan Mone vervaardigde tombe in het koor van de St. Catharinakerk te Hoogstraten. Aanvankelijk zou haar hart in Culemborg worden begraven, later veranderde zij dit in Hoogstraten. ‘Au mytan du choeur et en une cave. Item soe int hoege choer van ste Barbaren kercke voers hier te Culenborch aen de noortzijde eenen cleynen zarcsteen geleyt is, daer die representatien van mijne seligen heeren ende mijn herte op gesteecken staen mit onse epitaphien daerby van onse sterfdagen’. Waar naaste bloedverwanten ontbraken, ging de opvolging over op een kleinzoon van Elisabeths zuster Anna, Floris van Pallandt. Deze Floris was bij de dood van zijn vader Evrard (die in 1527 met goedkeuring van Elisabeth tot heer van Culemborg was verklaard), drie jaar en werd door zijn oudtante Elisabeth opgevoed.

Kort voor Elisabeths overlijden verhief Karel V op 21 oktober 1555 Floris tot Graaf van Culemborg. Veel plezier van dit gunstbewijs heeft de Keizer niet beleefd. In 1564 ging Floris over tot het protestantisme en zou de beeldstormerij in de St. Barbarakerk persoonlijk hebben bijgewoond en profanaties niet hebben verhinderd, vgl. O.J. de Jong, blz. 132, 133. De hervormden eisten de Gasthuiskerk op, waarop de katholieken, met Melchior van Culemborch aan het hoofd, naar het kasteel trokken en de Graaf een op schrift gesteld protest overhandigden. De eis der hervormden werd afgewezen, doch later stelde Floris de Gasthuiskerk in hun bezit. Wegens deelname aan het Verbond der Edelen moest Floris in 1567 de wijk naar Duitsland nemen. Zijn goederen werden hem ontnomen en verkocht en zijn huis in Brussel werd tot de grond toe afgebroken (Over zijn rondtrekken in Duitsland, zie A.P. van Schilfgaarde in Gelre XLV, 1942, blz. 109). Op 24 januari 1568 werd hij voor de Bloedraad gedaagd, doch verscheen niet. Hij beval toen zijn zaakgelastigde te Culemborg,

Willem van Hambach, een gedeelte van het zich daar bevindend meubilair naar Keulen over te brengen. Deze goederen werden echter in Arnhem in beslag genomen, vgl. Oud-Holland 1919, blz. 190. In maart 1568 werden slot en graafschap geconfiskeerd en tot drost, kapitein en superintendant van Culemborg werd Robert van Lynden aangesteld, later vervangen door Don Alonso Lopez de Gallo. Eerst op 23 januari 1577 kon Floris weer in Culemborg terugkeren en op 19 februari ontruimde Lopez de Gallo het kasteel.

Op 29 september 1598 overleed Floris I en werd door zijn 21-jarige zoon Floris II opgevolgd, die op 8 augustus 1599 werd gehuldigd. Deze had in Leiden gestudeerd en was meer verdraagzaam dan zijn vader. Hij heeft een belangrijke rol gespeeld in het staatkundig leven van de Nederlanden, ook in Gelderland. Wegens zijn vriendschap met Van Oldenbarneveld kwam hij in conflict met Prins Maurits. Wel had een verzoening plaats, echter achtte de Prins het beter, dat Floris een tijdlang buitenslands zou gaan en zond hem in 1618 met een gezantschap naar Denemarken. Teruggekomen hoorde hij van de gevangenschap van Van Oldenbarneveldt. Toen hij gepolst werd of zijn stad een veilige wijkplaats voor een der hoofden der Arminiaanse factie mocht zijn, ging hij daar niet op in en ook stak hij geen hand uit om zijn vroegere vriend en raadsman te redden. De Graaf kwam nu geheel onder Maurits invloed en deed niets buiten diens voorkennis en zonder 's Prinsen toestemming.

Floris overleed 4 juni 1639. Uit zijn in 1601 gesloten huwelijk met Catharina, gravin van den Bergh, had hij geen kinderen, zodat de Pallandtse dynastie met hem uitstierf. Een kleinzoon van Floris halve zuster Elisabeth, Philips Theodoor, graaf van Waldeck volgde op, doch overleed reeds op 17 december 1645 te Corbach in Waldeck, een zoontje van 4 jaar achterlatend, Hendrik Wolraad, dat onder voogdij van zijn oom George Frederik van Waldeck kwam te staan. In 1650 brak in Culemborg een oproer uit. Teneinde ontduiking van accijns op het gemaal tegen te gaan, had het bestuur besloten dat een stadsmolenkar voortaan het koren van en naar de molen zou brengen. Op elke zak graan werd een belasting geheven. Tegen deze bepalingen ontstond groot verzet dat in een formeel oproer ontaardde. Enkele vrouwen drongen door tot bij de magistraat en de drost, welke laatste zij ‘den mantel vant lijff getogen hebben’ en zijn kameraar mishandelden. Eén vrouw werd gevangen genomen, waarop een grote bende vrouwen naar het stadhuis toog. Toen een vrouw door de spies van een bode gewond werd en van het stadhuis werd geschoten, smeten zij de ruiten van het gebouw in, en trachtten binnen het raadhuis te komen, wat niet gelukte. De heren op het stadhuis ‘saetten boven by die clock’, en werden gedwongen toe te geven. De gevangen genomen vrouw werd vrijgelaten, en het gemaal ‘sou wesen als het te voren geweest hadt’ (Nav. 1902, blz. 115, 116).

In 1664 kwam Culemborg in moeilijkheden met Holland, doordat een Zweed, Johan Diederik de Mortagne, met de minderjarige Catharina van Orlians, die hij in den Haag geschaakt had, naar het graafschap was gevlucht. De Staten van Holland eisten nu de uitlevering van de Mortagne,

tegen welke eis de Graaf zich verzette 'zijn recht dat hem als Souverain toequam, willende staende houden'. Holland stoorde zich allerminst aan dit protest en stuurde naar het graafschap ruiters en voetknechten die de stad geheel insloten. Huiszoekingen werden verricht, doch zonder resultaat. Vermomd als melkmeid, met een koperen melkkan op de rug, zou de Mortagne de stad hebben verlaten. De graaf moest zich nu jegens Holland verbinden geen vrijgeleide meer aan ontvluchte zware misdadigers uit de Verenigde Provinciën te verlenen. Hendrik Wolraad was door dit voorval 'zoo aengedaen', dat hij de stad verliet en kort daarop, 25 juni 1664, te Graz overleed.
Wegens het ontbreken van nakomelingen volgde zijn oom George Frederik, graaf (later vorst) van Waldeck, generaal-veldmaarschalk, gouverneur van Maastricht, hem op. Voor het graafschap is de regering van die buitenlandse heren een ramp geweest. De Duitsers waren veel meer met hun eigen Duitse landen verbonden dan met het verre Culemborg. Veelal beschouwen zij hun Culemborgs graafschap als een welkome melkkoe. Vooral was dit het geval met George Frederik, 'Culemborg was zijn particuliere geldbelegging. Hij heeft met onoirbare middelen meer geld uit de Culemborgsen akker geperst, dan er zonder in roof-bouw of erger te vervallen, ooit uit te halen zou zijn geweest'. (L. Sillevis in Geschiedenis van Culemborg, causerie gehouden voor het genootschap Nifterlake op 22 juli 1931).
Ofschoon Culemborg onzijdig heette en ook aanvankelijk van Turenne vrijgeleide verkreeg, had het graafschap van 1672-1674 veel van de Fransen te leiden. Het kasteel (Oude Hof) werd verwoest, de bibliotheek werd geplunderd en een deel van het archief geroofd. George Frederik, die blijkbaar de vlucht had genomen, keerde in 1674 weer. Na diens dood, in 1692 te Arolsen, kreeg zijn weduwe 'de Lyftogt van Stad en Graeffschap en regeerde zeer zagtelijk nog twee jaren'. Haar dochter Louise Anna, gravin-weduwe van Erbach, werd nu Gravin. De Waldecks hadden op te grote voet geleefd en de financiele toestand was dan ook verre van rooskleurig, ook al door de slechte administratie. De

Gravin was daardoor genoodzaakt verschillende heerlijkheden te verkopen. Zij vertrok in 1699 naar Erbach, waar zij op 30 mei 1714 ten gevolge van een ‘Polypus of droevig Neusgezwel’ overleed. Haar opvolger was haar neef Ernst Frederik, hertog van Saxen-Hildburghausen. Deze haastte zich van het berooide graafschap te ontdoen. In 1720 hadden de schulden het graafschap ‘zodanig geobcedeert en beswaart, dat daarvan geene Revenuen bijna overschietende of 't ontvangen waaren’. Zonder de bevolking in deze, voor haar toch uiterst belangrijke verandering te kennen, werd het graafschap voor f 987 300, - verkocht aan het Kwartier van Nijmegen. Zes afgevaardigden, die de Staten van het Kwartier vertegenwoordigden, werden op 18 juni 1720 plechtig ingehuldigd. Zelfs werd een gedenkpenning geslagen (zie verder), blijkbaar uit blijdschap dat men van de ruineuze Duitsers af was. De nieuwe heren voerden nieuwe belastingen in op bier, land, schoorstenen en haardsteden, koren en met aardappelen bepoot land. In 1746 werd het Stad- en Landrecht vernieuwd. De verheffing van Prins Willem IV tot erfelijk Stadhouder was een aanleiding voor het Kwartier om zich van Culemborg, dat een duur bezit bleek te zijn, te ontdoen. Op voorstel van Tiel, droegen de Staten van het Kwartier, de stad, graafschap en landen van Culemborg op aan de Prins, die op 24 oktober 1748 plechtig werd ingehuldigd. Deze schafte de door het Kwartier ingestelde belastingen af. Woensdag 14 januari 1795 werd de stad door de Fransen bezet, waarvan een gedeelte zich aan plunderingen overgaf. Op 27 januari werd de vrijheidsboom op de Markt geplant. Een uit de burgerij opgericht Comité Révolutionnair wendde zich tot de Franse legerautoriteiten om de afzetting van de oude regering te verkrijgen. Van te voren had het oude college zich gericht tot de Representanten der Franse natie in den Haag, met de mededeling wel bereid te zijn het bewind aan de gehele burgerij, maar niet aan het Comité Révolutionnair af te staan. Voordat hierop antwoord uit den Haag was ontvangen, stelde het Comité Révolutionnair op 12 februari een nieuwe regering aan. Samuel Aansorgh, vroeger grafelijk raad, werd op 6 maart tot provisioneel maire benoemd, echter nam hij spoedig ontslag ‘wegens geweldige zinkingspijnen in het hoofd’. 18 juni werd hij uit de municipaliteit gestoten. Het nieuwe college werd op 2 maart bevestigd en op 19 maart vond ten stadhuize de eerste bijeenkomst plaats van de Landelijke Vergadering 's Lands van Culemborg, in welk college zitting hadden vier afgevaardigden uit de stedelijke municipaliteit en twee uit die der dorpen, terwijl er verder nog twee personen aan werden toegevoegd. Later werd dit college met drie leden uitgebreid. De grafelijke waardigheid werd vervallen verklaard en als gevolg ook het ambt van grafelijke raden. 30 januari 1798 werd deze Landelijke Vergadering ontbonden en converteerde zich in een ‘administratief collegie’. De staatsregeling van 1798 deelde Culemborg in bij het departement van de Rijn. Op 30 maart 1799 eindigde de zelfstandigheid van het graafschap. Art. 21 van de staatsregeling van 1801 bepaalde, dat Culemborg met Buren tot de provincie Gelderland geacht werd te behoren, wat in 1814 door de Grondwet nogmaals verklaard werd.

Gedurende de XIXde eeuw kon Culemborg enigszins tot bloei komen, vooral door de aanleg van de spoorweg Utrecht-'s-Hertogenbosch (spoorbrug voltooid in 1868) en de vestiging van enige industrieën. In 1818 werd een seminarie opgericht, dat in 1825 opgeheven werd (Geschiedkundig overzicht van Kath. Culemborg, blz. 40-43). Het in 1841 gevestigde klein seminarie van het aartsbisdom Utrecht is in de dertiger jaren naar elders verplaatst.

+ Gedurende de XVIde eeuw varieerde het inwonertal van de stad tussen de 2000 en 2500 inwoners; in 1770 bedroeg het aantal inwoners 2957 (De Jong, Reformatie in Culemborg, blz. 4). De XIXde en XXste eeuw geven een geleidelijke bevolkingsgroei te zien: in 1840 circa 4200, in 1890 circa 7600 en in 1932 circa 9550 inwoners. Op 26 mei 1957 werd de twaalfduizendste inwoner geboren. +BEVOLKING

Twee zonen van dit landstadje hebben in streken aan de andere zijde van de aardbol de Nederlandse naam hooggehouden: Anthonis van Diemen, alhier in 1593 geboren, en Jan van Riebeeck, die op 31 april 1619 te Culemborg het levenslicht aanschouwde.

+ Bij een brand, die de naam kreeg van het perceel waar bij uitbrak, de z.g. Stijn-Jan-Gerritszoon-dochter-brand, die in 1422 plaats vond, ging de St. Barbarakerk in vlammen op en werd de St. Pieters-Gasthuiskerk met het gasthuis verwoest. +BRANDEN 1422

+ Op het terrein van het vrouwenklooster Mariacroon ontstond in 1532 brand door het vuurvatten van een hooiberg. Ook hier gaf de plek van ontstaan haar naam, zodat deze brand als de Bagijnen-brand bekend staat. +1532

+ De Culemborger Gerard Vremdt tekende omtrent de brand die in de nacht van 8 oktober 1570 uitbrak, op: ''t welcke aengement was in den bergh van Aert de Veer in de Molenstraat' (thans Binnenmolenstraat). Bij de z.g. Pockamer, een dépendance van het St. Pieters-gasthuis, werd de brand gesstuit. 24 huizen en 7 hooibergen werden in de as gelegd (Gelre 1941, blz. 156). +1570

Op 21 mei 1654 werd de toren van de St. Barbarakerk door de bliksem getroffen en brandde de[+] kerk geheel uit (Voet van Oudheusden, blz. 297)

[+]1654

Volgens de oudste stadsrechtbrief van 1318 bestond het stadsbestuur uit richter en schepenen door de[+] heer aan te stellen. Aan de schepenen was zowel de rechtspraak als het bestuur toevertrouwd. Het privilege van 1533 [+]BESTUUR
geeft de richter de titel van scholt. Beide termen, richter, scholt of schout, werden later door elkaar gebruikt. Volgens het Stad- en Landrecht van 1680 bedroeg het aantal schepenen in de stad zes. Later waren er zeven, waaraan in 1737 twee zijn toegevoegd (Teg. Staat, blz. 325). Een drost en twee burgemeesters, een stads- en een schepenburgermeester, maakten deel uit van de stedelijke regering; de schepen-burgemeester als voorzitter bij rechtspraak, de drost, schout en stadsburgemeester in administratieve zaken. Het hoogste administratief en rechterlijk orgaan was de grafelijke Raadskamer. Al vóór de grafelijke tijd, in 1518, kwamen ‘Raedsvrunden’ voor. In de instructie op 4 maart 1557 door Floris I gegeven, werden zij Raden genoemd (Voet van Oudheusden, blz. 581). Oorspronkelijk een college van advies, is de Raadskamer later gewijzigd in een Raad van Appèl. In de loop der XVIIIde eeuw heeft het college der grafelijke Raden bemoeiingen met het stadsbestuur gekregen en vonden vergaderingen plaats van Raden en Magistraat in één college. Na 1748, onder de Oranje's werd de hoogste regering door de grafelijke Raadkamer van vijf leden onder voorzitterschap van de drost gevoerd, behoudens het oppertoezicht van de Domeinraad te 's-Gravenhage (Gelre 1921, blz. 27). Tot aan de Franse tijd werden Goilberdingen, Everdingen en Zijderveld als delen van het graafschap beschouwd. Zij werden als ‘de Dorpen’ aangeduid, waarmee bedoeld werd, dat zij niet tot de jurisdictie van het stadsbestuur behoorden. Zij hielden dan ook hun afzonderlijke schepenbank.
Hoewel de Graven hoog opgaven over hun souvereiniteit, en inderdaad het graafschap wel een zekere onafhankelijkheid genoot, werd deze door de grotere buurlanden, Gelderland en Holland, niet altijd als zodanig erkend. In de akte waarbij Culemborg tot een graafschap verheven werd, staat: verheven tot graafschap van Ons afhankelijk uit Hoofde van het Hertogdom Gelre (Historia III, 1937, blz. 282-283). Holland zowel als Gelderland hebben getracht in het graafschap belastingen te heffen; het eerste gewest op grond, dat de dorpen Everdingen en Goilberdingen Hollandse lenen waren, doch bij een resolutie van 25 januari 1664 werd hiervan afgezien. Gelderland grondde zijn eisen op het feit, dat het oude slot in 1281 een Zutphens leen was geworden. Daar dit oude kasteel sinds lang niet meer bestond, en ook wegens de belangrijke diensten door George Frederik, zowel aan de Verenigde Provinciën als aan Gelderland bewezen, verklaarden de Staten van dit gewest op 27 maart 1677 hun aanspraken te laten varen (Voet van Oudheusden, blz. 307-311). Naarmate zij in macht stegen, verzuimden de Culemborgse heren hun leenroerigheid van Gelderland te erkennen. Jasper erkende nog de leenroerigheid van

Maximiliaan en Philips de Schone, als Graven van Holland (Teg. Staat, blz. 319). De Graven hebben nooit tot de Unie der Verenigde Provinciën willen behoren, ook om niet te behoeven te betalen in de generaliteitslasten. Echter heeft Culemborg wel gedurende de 80-jarige oorlog een contributie opgebracht.

Willem van Beieren, Graaf van Holland verleende op 6 december 1354 aan de poorters van Culemborg+ tolvrijheid te water en te land voor al zijn tollen en op 18 januari 1397 schonk Graaf Albrecht van Holland aan hen de vrijheid van tol in het Land van Heusden (Voet van Oudheusden, blz. 45, 65). Ook gaf de Gelderse Hertog op 15 november 1388 dit recht in al zijn landen, welk recht in 1404 en 1472 uitgebreid en bevestigd werd. Koning Eduard III van Engeland verleende in 1433 een handelsvoorrecht aan de burgers van Culemborg te Calais, welke stad na de verovering door de Engelsen het stapelrecht voor de Engelse wol verkreeg. Hierdoor waren de Nederlanders genoodzaakt zich van die grondstof dáár, en niet meer, zoals vroeger te Brugge, te voorzien. (Bull. N.O.B. 1908, blz. 113). Misschien heeft de stad zelfs handelsverbindingen met Engeland gehad. (Gelre 1910, blz. 133).

+HANDELSBETREKKINGEN

Reeds in de XVde eeuw bezat Culemborg een drukkerij. In 1483 werd bij Jan Veldenaar de 'Spiegel+ der Behoudenis' in quarto herdrukt (Voet van Oudheusden, blz. 133-134). In het midden der XVIIde eeuw werden te Culemborg weverijen voor de vervaardiging van zijden linten gevestigd. Edelsmeden hebben in dezelfde eeuw hier hun ambacht uitgeoefend. Zij kwamen als meester van elders, dikwijls uit Utrecht en behoorden alhier tot het St. Eloyen- of Smedengilde. Tevens waren zij verplicht, wanneer zij hun werkstukken wilden verhandelen, lid te worden van het St. Nicolaas- of Coopmansgild (Gelre 1949, blz. 71).

+NIJVERHEID

Een geweerfabriek werd midden XVIIIde eeuw buiten de Slotpoort opgericht. Het was een particuliere

onderneming van de Prins van Oranje. Gedurende de XIXde eeuw werden in Culemborg gevestigd: een jeneverstokerij (thans verdwenen), een sigarenfabriek en een meubelfabriek. Verder fabrieken voor steen, confectiegoed, metaalwaren, manden, borstels en kwasten, benevens houtzagerijen.

+ Oudst bekende *stadszegel*, 15 oktober 1431 pl. CLXXXI, afb. 440 (Nass. Dom. Arch. II, Inv. 379, regest 764;) poort met uitgekraagde hoektorentjes en ringmuur met torentjes; op de poort een linksgewend vaandel, beladen met drie zuilen. Een (onduidelijke) zittende leeuw in de poortopening Randschrift: SIGILLUM OPIDI CULENBORGENCIS. +STADSZEGELS

XVIIde-XVIIIde eeuw: in een cirkel staat een toren met vierkante onderbouw, waarin een poort. De bovenbouw is rond en heeft een koepelvormige bekroning. Rechts en links steken boven uit de toren twee grote vaandels, beladen met drie zuilen. Aan de hoeken van de onderbouw van de toren bevinden zich uitgekraagde hoektorentjes en omgang. Op de achtergrond twee eveneens ronde torens; van ieder van deze torens loopt een muur naar voren. Het ontmoetingspunt van deze stadsmuren vóór de ingangspoort wordt gemaskeerd door het wapen der stad, dat gedeeltelijk buiten de cirkel staat. Op de achtergrond, tussen de drie torens, zijn andere torens en gebouwen te zien. Randschrift: SIGILLUM. MAGNUM CIVITATIS. CVLENBVGENSIS. (afb. bij Voet van Oudheusden).

Een kleinzegel met randschrift: SIGILLUM MINUS CIVITATIS CULENBURGENSIS, en door een kroon met fleurons gedekt schild met het stadswapen, wordt vermeld in [L.P.C. van den Bergh], Beschrijving der vroeger Nederlandsche Gemeentezegels in het Rijksarchief 's-Gravenhage 1878 (A.J. van de Ven, Het oud-archief van de gemeente Culemborg, inleiding).

+ Op verzoek van Erica, gravin van Manderscheid, vrouwe tot Batenburg, had Floris I de Batenburgse Munt naar Culemborg over laten brengen en de Munt aldaar gevestigd in de Ridderstraat. In 1589 was Hendrik Craeyvanger muntmeester, Gerit Gerritsz. van Utrecht 'ijssersnider', Jonas Bertelsz. essayeur en Jacob Jansz. waardijn. In zijn schetsen uit de Middeleeuwen geeft S. Muller Fzn, het bewogen relaas van de gevangenneming van muntmeester Craeyvanger. De Culemborgse Munt heeft slechts een kort bestaan gehad. Uit de processtukken tegen Craeyvanger is een gouden dukaat bekend, waarop een wapen en FLORENTIVS COMES DE CVLEMBORCH. Achterzijde: Staand krijgsman en LIBERTAS VITA CARIOR. (Revue de la Numismatique belge, 5ième série tôme II 1870, blz. 331-334). +MUNT

Bekend zijn voorts:

Vierpenningstuk, koper. Gekroonde wapens en: FLORENTIVS COMES D. CVLEMBOR. Keerzijde in een versiering: LIBER-TAS VI-TA CARIOR. Daarboven PIIII, daar onder 1590 of 1591. Afb. bij P. Verkade, Muntboek enz., 1848, pl. 32 fig. 5.

Twee penningenstuk, koper (duit). Gekroond wapen tussen twee rozetten en: FLORENTIVS.COMES. D.CVLEMBOR. Keerzijde P. II 1590 of 1591.

P. Verkade, Muntboek enz., 1848, pl. 32 fig. 6. Hiervan bestaan verschillende variaties en een ander duitstuk van 1591; in verschillende verzamelingen aanwezig. Ten onrechte werden ook daalders aan deze munt toegeschreven (RBN 2e serie 3, (1853), blz. 332, weerlegd RBN 1870, blz. 328).
Met machtiging van de Graaf werd in de jaren 1589-1590 voor rekening van de Staten der Groningse Ommelanden gemunt, Jaarboek Munt- en Penningkunde 2 (1915), blz. 155-168, met lijst van de daar geslagen munten. Muntmeester was Hendrik Craeyvanger.

+GEDENKPENNINGEN

+ 1. Graaf Floris II van Culemborg 1590, door onbekende medailleur. Teylers's Museum, Haarlem. (A.O. van Kerkwijk, Catalogue du Cabinet Numismatique de la Fondation Teyler, 1909, blz. 18, pl. 2, 1).
2. Graaf Floris II van Culemborg door Adriaan Rottermont (1622) KPK en elders. (P.J.W. Beltjes, Jaarboek Munt- en Penningkunde 42 (1955), blz. 71 en M. Flohil, t.z.p., blz. 79).
3. Inhuldiging van het bestuur van het Kwartier van Nijmegen 1720. Zilver exemplaar. Voorzijde: het wapen van Culemborg met FULCIUNT ET ORANT. Onder het wapen een Latijnse vermelding van de gebeurtenis. Op de keerzijde een latijnse opdracht aan de zes afgevaardigden van het Kwartier. Kon. Penningkabinet (cat. gedenkpenningen 1906, nr. 2399, Beschrijving van Ned. Historie-penningen, ten vervolge op het werk van mr. Gerard van Loon, Ie stuk nr. XXXIII); vervaardigd blijkens rekening door de Haagse zilversmid Daniel Drappentier; (Cat. Gelders Zilver Arnhem, 1955, nr. 30; Gelre LVI, 1957, blz. 223).
4. Inhuldiging van Prins Willem IV als Graaf van Culemborg 1748. De prins kreeg een gouden penning in een doos met een gebombeerde deksel met inscriptie en rondom rocaillewerk, thans in Kon. Penningkab. Inschrift: CIVITES CULEMBURGENSIS LAETAM MEMORIAM TRANSLATI DOMINII SUI IN

Fig. 44. Culemborg. Plattegrond naar kadastraal minuutplan van 1826

CELSISSIMUM ARAUSION PRINCIPEM TENUI HOC MUNERE CONSEVRAVIT. Penning, doorsnede: 7,7 cm. Voorzijde: borstbeeld van Willem IV met randschrift: W(ilhelmus) C(arolus) H(enricus) FRISO D(ei) G(ratia) AR(aesiae) ET NASS(aviae) PR(inceps) COM(es) C(attomelibocensis) V(iandi) D(ietsensis) BUR(ensis) LEERD(ammensis) CULEMB(orgensis) FOED(erati) B(elgii) GUB(ernator) HAER(editarius) MAG(istratus) CULEMB(orgensis) EX AER(ario) P(ublico) F(ieri) C(uravit). Keerzijde: een vrouw, het Kwartier, overhandigt het wapenschild van het graafschap aan de Prins, gekleed in Romeinse veldheersdracht. Boven deze voorstelling ACCIPE COMPOSITAE PACIS PIA MVNERA PRINCEPS. Daar onder GVIELMO IV COMITATVM. CVLEMB. AET. DEV. ANIMI. MON. PROCERES. TETR. NEOM. D.D.A.D.IX. KAL. NOV. MDCCXLVIII. Penning en doos werk van Johan Georg Holtzhey, wiens signatuur op de penning voorkomt. (Kon. Penningkabinet, cat. gedenkpenningen 1906, nr. 2889; Vervolg van mr. G. van Loon IVe stuk nr. CCLXXXII; Tentoonstelling Vier eeuwen Nederlands zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 114; Médailles des Anciens Pays-Bas, cat. Parijs 1956, nr. 220 et 559, pl. 28). Ter gelegenheid van het slaan van deze penning maakte Johan Kloekhoff een gedicht (Voet van Oudheusden, blz. 412-415).

+ Jacob van Deventer, circa 1560. Kaart en 'carton' in de Nat. Bibl. te Madrid; 'minuut' in het R.A. te Arnhem pl. LVIII, afb. 130. +PLATTEGRONDEN

Anonieme plattegrond, R.A. Arnhem, waarop de oude stad met Havendijk en kasteel gekleurd zijn en de Nieuwstad ongekleurd, pl. LXI, afb. 133. De Barbarakerk wordt er weergegeven met sacristie aan de zuidzijde en sacramentskoor aan de noordoost hoek.

Anonieme ontwerptekening voor een verdedigingssysteem van de stad, R.A. Arnhem, XVIIde eeuw, (Barbarakerk zonder sacramentskoor), pl LX afb. 131.

Gedrukte vogelvlucht naar Hendrick Verstralen, 1621, bijgewerkt in Atlas Blaeu, 1649; nogmaals bijgewerkte uitgave, 1715. Koperen plaat met weggeradeerde torenspits in Museum te Culemborg, pl. LXI, afb. 132.

Een vogelvlucht van de stad wordt weergegeven op een Handschrift kaart, uit 1524?, in het Oostenrijks Rijksarchief te Weenen, afd. Haus-Hof-u. Staatsarchive, Belgica DD 237, pl. LVIII, afb. 128, vgl. J.E.A.L. Struick Gelre en Habsburg, Werken Gelre, nr. 30, 1960.

H.F. van der Meulen, prospect van Culemborg, coll. Manufacture des Gobelins, Paris, vgl. Inventaire Général des Richesses d'art de la France, Paris, Monuments civils, tome III, Paris 1902 i.v. Manufacture des Gobelins, pl. LVIII, 129.

+ Het stramien van de nederzetting, zowel van de oude stad als van de Nieuwstad, is gevormd in een periode voordat Culemborg als stad tot ontwikkeling kwam. Het eenvoudig patroon van de Havendijk, een uitleg in de uiterwaarden, is eerst na de stadswording van Culemborg tot stand gekomen. Culemborg is ontstaan op de oostelijke rand van een kommengebied, dat gedurende de XIIde eeuw en de XIIIde eeuw is ontgonnen. Deze ontginning is aangevangen vanuit het natuurlijk aandoend +STADSONT-WIKKELING VOORGESCHIEDENIS

watertje de Meer, ten Zuiden van Culemborg. Naar beide zijden werden hoeven uitgezet ter diepte van circa 1300 m, naar het oosten de ontginning ‘Voorkoop’ onder Beusichem vormend, naar het westen de ontginning Lanxmeer. De noordelijke grens van de ontginning Lanxmeer werd gevormd door de Prijsse weg, nu binnen de Nieuwstad gelegen, die zich in westelijke richting voortzet in de Rietveldse weg. De langs deze weg gelegen Rietveldse wetering en de Prijsse wetering vormden de basis voor de ontginning van het centrum van de huidige polder Culemborg. In Paveien, in dit gebied gelegen werden in 1943 sporen gevonden van een tufstenen zaalkerkje (inwendige afmeting circa 16 × 9 m). Het kerkje lag tussen de lange Avontuurse weg en de Holderweg. Het betreffende perceel is nog herkenbaar door een geringe bocht in de eerst genoemde weg. De bij dat kerkje gevonden scherven dateren uit de XIIde en XIIIde eeuw (Bull. K.N.O.B. 1951, blz. 118-122). Het kerkje vormde waarschijnlijk in de XIIde eeuw het centrum van de parochie Paveien, waaronder ook een in dezelfde eeuw te Lanxmeer gestichte kapel behoorde. In het Cartularium van de Abdij van Mariënweerd (uitgegeven door J. de Fremery, 1890) wordt de kapel van Lanxmeer voor de eerste maal vermeld in 1135 (Oork. St. Utr. nr. 355), de parochie Paveien in 1148 (Oork. St. Utr., nrs. 395 en 396). Ofschoon Oppermann de XIIde eeuwse acten in het Cartularium, waarin Paveien wordt vermeld, verdacht achtte (Bijdr. Vad. Gesch. en Oud. 7e reeks, deel 6, blz. 204) zal, gezien het in Paveien gevonden scherven materiaal, de ontginning van dit gebied toch reeds in de XIIde eeuw hebben plaats gevonden.
De strook langs de Lek, met een diepte variërend tussen 500 en 800 m, is ontgonnen van de hogere gronden langs de Lek uit. In deze strook is de oude stad van Culemborg gelegen, ten zuiden van het oost-west tracee, gevormd door de huidige Slot-, Katten- en Golberdingestraten. Met Fockema Andreae kan worden aangenomen dat deze weg oorspronkelijk de waterkering langs de Lek heeft gevormd. Het noord-zuid tracee: Oude Vismarkt - Markt - Varkensmarkt, dat tot in XVIde eeuw

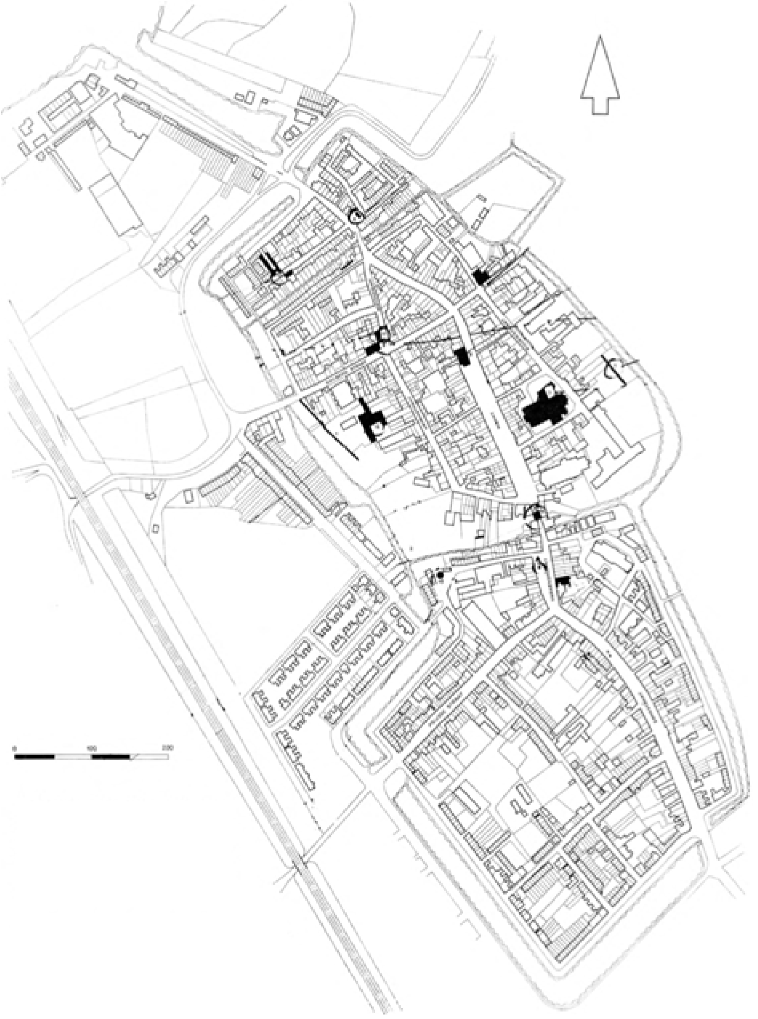

1. Stadsmuren. 2. Overblijsel Schutterstoren. 3. Lanxmeerpoort. 4. Stadspompen. 5. Stadkuis. 6. Vismarkt. 7. Hervormde kerk. 8. Oud-Kath. kerk. 9. Luth. kerk. 10. Elisabeth's Gasthuis. 11. Overblijfsel St. Pietersgasthuis. 12. Elisabeth's Weeshuis. 13. Overblijfsel Jeruzalem's klooster. 14. Zg. Drostenhuis. 15. Molen.
Fig. 45. Culemborg. Plattegrond. Tegenwoordige toestand.

over de gehele lengte werd aangeduid met de naam Voorstraat, vormde een verbinding tussen de dijk en de noordgrens van Lanxmeer (Prijssestraat). Tot de praestedelijke elementen kan ook het tracee van de Achterstraat (nu Herenstraat) op circa 90 m afstand ten westen, evenwijdig aan de Voorstraat gelegen, gerekend worden.
Voor het einde van de XIIIde eeuw wijst niets op een nederzetting van enige omvang ter plaatse van de oude stad.
+ De oudste bebouwing in Culemborg moet gezocht worden langs de dijk (de huidige Goilberdingestraat en de Kattenstraat) en langs de Voorstraat (de huidige Oude Vischmarkt, Markt en de Varkensmarkt). In eerste instantie was de dijk slechts aan de zuidzijde bebouwd, aangezien ten noorden hiervan de meent lag. Blijkens de parcelering van de erven, gelegen aan het kruispunt vrml. Voorstraat - Kattenstraat, zal de Voorstraat zich reeds ten tijden van een eerste bebouwingsperiode (omstreeks 1300) over de dijk door de meent tot de Lek hebben voortgezet (de huidige Tollestraat). Dit zal niet het geval zijn bij de Achterstraat (huidige Herenstraat), waarvan de weggedeelten ten noorden en ten zuiden van de Goilberdingersestraat niet in elkaars verlengde liggen. De Voorstraat, verbreed tot 25 m werd het centrum van de jonge nederzetting. Hieraan liet Heer Jan van Beusichem de St. Barbarakerk bouwen en hier was ook in de XIVde eeuw de lombard gevestigd. Vóór 1422 verrees er een eenvoudig raadhuis. De huidige Varkensmarkt in de Nieuwstad vormde het zich versmallende zuidelijke gedeelte van deze Marktstraat, die echter eerst in de XVIIde eeuw als ‘Markt’ werd aangeduid. De verkaveling van de percelen, gelegen aan beide Achterstraten (de Herenstraat en de Ridderstraat), gaat evenals die van de Voorstraat terug tot de periode van de stadswording. De bebouwing aan de noordzijde van de Goilberdingestraat, de Kattenstraat, langs de Slotstraat en in het gebied ten noorden hiervan (Korte en Lange Meent, Binnen Molenstraat) zal omstreeks het midden van de XIVde eeuw en enige tijd daarna tot stand gekomen zijn.

+STADWORDING

Het tijdstip van de eerste omgrachting en ommuring van de oude stad is onbekend. Het is mogelijk, dat ten tijde van de verlening van het eerste stadsrecht aan de ‘poorters’ van Culemborg, (1318) met het graven van de grachten een aanvang genomen is; de ommuring zou hierna omstreeks het midden van de XIVe eeuw gevolgd kunnen zijn.
Vier poorten verleenden toegang tot de stad: De Goilberdingerpoort, de Lekpoort, de Slotpoort en de Lanxmeerpoort. De spaarzame bebouwing aan het zuideinde van de Herenstraat (hier ter plaatse werd in het begin van de XVde eeuw het Klooster Mariëncroon gevestigd), moet het mogelijk gemaakt hebben de huidige Everwijnstraat in de richting van de Lanxmeerpoort te rooien.
De snelle ontwikkeling van de stad, binnen een halve eeuw resulterend in een omgracht gebied van circa 13,5 ha, duidt op een sterke bevolkingsgroei in de decennia om het jaar 1300. Deze bevolkingsgroei past in de algemene bevolkingsaanwas gedurende de XIIIde en het begin van de XIVde eeuw. Voor Culemborg kan echter als bijzondere oorzaak de ontvolking van het

kommengebied ten westen van Culemborg worden aangewezen, ten gevolge van wateroverlast in de 2e helft van de XIIIde eeuw. Het verlaten van het kerkje te Paveien (XIII B) en de verheffing van de kapel te Lanxmeer tot parochiekerk in dezelfde periode maken deze veronderstelling aannemelijk (Gelre L I, blz. 194-152). De water overlast werd mede veroorzaakt door de aanleg van de Diefdijk, voortvloeiend uit de centraal geregelde waterschapszorg in de Vijfherenlanden en de Alblasserwaard in het laatste kwart van de XIIIde eeuw. De in 1305 van de heer van Arkel gekochte afwatering via de Linge op de Merwede ten behoeve van het land tussen Beusichem en de Diefdijk (Arch. graven v. Cul., inv. nr. 2858) was hiervan weer een noodzakelijk gevolg.

+ Op het einde der XIVde eeuw werd het stadsgebied aanmerkelijk uitgebreid. Ten noorden van de oude stad met de Havendijk (circa 2,5 ha), in het zuiden met de Nije-stad, de Nieuwstad, die circa 16 ha omvat. Het karakter van beide uitbreidingen is volkomen verschillend: de Havendijk, een nieuwe wijk, huisvesting biedend aan ingezetenen van Culemborg die op of bij de rivier hun levensonderhoud vonden, de Nieuwstad daarentegen een landelijk gebied waarin een oudere woonkern was gelegen, het buurschap Lanxmeer. De ruimtelijke structuur van de Havendijk is zeer eenvoudig.+ Twee wegen - de Lange Havendijk, evenwijdig aan de noordelijke gracht van de oude stad, en de Kortedijk loodrecht hierop, bij de Havenpoort aansluitend op de Tollestraat. Op de kruising vormde een kleine ruimte de Vismarkt. In 1393 wordt een huis en hofstad op de Havendijk vermeld (Arch. grav. v. Cul., nr. 3035). De omgrachting en ommuring (blijkens de kaart van Van Deventer ontbreekt de muur aan de zijde van de oude stad), waarbij de Havendijk binnen de waterkering kwam te liggen, zal eerst in de loop der XVde eeuw tot stand gekomen zijn, volgens Sweder van Culemborg in 1427. Toen werd een nieuwe Lekpoort gebouwd. De oude Lekpoort, in 1517 nog als zodanig aangeduid (Arch. grav. v. Cul., nr. 8068), werd sindsdien aangeduid als Havenpoort (gesloopt in 1752).

+UITBREIDING

+HAVENDIJK

Tot in de XVIde eeuw was de Havendijk spaarzaam bebouwd. In 1520 kon hier het Elisabeths Gasthuis met een kapel en een hofje voor twaalf proveniers gesticht worden; de kaart van Van Deventer geeft het gebied ten oosten van de Kortedijk als nagenoeg onbebouwd aan.
De Nieuwstad kwam tot stand onder Gerard I, gedurende de jaren 1377-1394 heer van Culemborg.+ In 1393 is sprake van de 'Nyerpoirt' (Arch. grav. v. Cul., inv. nr. 1787 fol 411). In 1396 (Arch. grav. v. Cul., inv. nr. 4571) droeg de Abt van Marienweerd alle goederen, die zijn convent in de Nieuwstad bezat, over ten behoeve van de heer van Culemborg. In 1400 is sprake van een gracht om de Nieuwstad: 'den cingelgrave die die Heer van Culenboch heeft doen graven' (Register op Leenactenboeken v. Gelre, deel Uitheemse leenen, nr. 40 b). De ommuring van dit gebied zal tegelijk met het graven van de grachten in de laatste decennia van de eeuw hebben plaats gevonden. In de ommuring werden twee poorten gebouwd, de Zandpoort en de Parijssepoort. Van de Zandpoort zijn in 1959 de fundamenten tevoorschijn gekomen (Bull. K.N.O.B. 1959, kol. 198). De Prijssepoort, vermeld in de jaren 1480-1515, is waarschijnlijk van ondergeschikte betekenis geweest. Op de XVIde en XVIIde eeuwse stadsplattegronden ontbreekt een brug aan het einde van de Prijssestraat; de stadsmuur vertoont echter daar ter plaatse een kleine uitbouw. Een mogelijke verbinding over de stadsgracht moet voor 1560 (kaart van Van Deventer) verdwenen zijn. De bebouwingsdichtheid van de Nieuwstad was zeer gering. Het tinsboek van 1545 (Arch. grav. v. Cul., inv. nr. 4461) vermeldt 103 bebouwde erven in de Nieuwstad; het huisregister uit 1567: III. (O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, blz. 4) De reeds aanwezige verkaveling (van de ontginning Lanxmeer) heeft een eenvoudig, rechthoekig stratenstramien ten gevolge gehad. De bijzondere bebouwing bleef beperkt tot de St. Janskerk en het gebouwencomplex van het klooster Jeruzalem. De St. Janskerk, centrum van de parochie Lanxmeer, lag in de noordoostelijke hoek van de Nieuwstad. De parochiale kerk is in de XIIIde eeuw voortgekomen uit de in 1135 vermelde kapel te Lanxmeer. In deze kerk bevond zich een altaar, afkomstig uit Paveien en gewijd aan de H. Nicolaas. Het kerkgebouw werd in 1424 vergroot en in 1531 van een toren voorzien. In 1826 is het gebouw afgebroken, nadat in 1816 de Katholieken er nog over hebben gedacht pogingen aan te wenden de toen leegstaande kerk in hun bezit te krijgen.

+NIEUWSTAD

Het klooster Jerusalem, gesticht in 1492 (Arch. Grav. v. Cul., inv. nr. 8045) was gelegen achter de bebouwing van de Zandstraat aan de Jerusalemsteeg (zie pag. 201).

HET VOORMALIG KASTEEL, in de XIVde eeuw gebouwd, lag ten oosten van de stad,+ buiten de ommuring en achter de Lekdijk.

+KASTEEL

Gewassen tekening door A. Rademaker (?), Gem. Museum, Arnhem en gravure daarnaar in Verheerlijkt+ Nederland; Krijttekening door R. Roghman, Teyler's Museum, Haarlem, pl. LXII, afb. 134 en gravure door J. Schijnvoet in Schatkamer der Nederlandse Oudheden, 1711; gewassen tekening door C. Pronk, R.P.K. Amsterdam; id. gedateerd 20 juli 1750, Gem. Museum, Arnhem; gewassen tekening J. de Beyer, 1750 arch. de Poll nr. 1597; gewassen tekening door Tollenaar, XVIIIe eeuw, Arch. de Poll, nr. 1595. +AFBEELDINGEN

Voet van Oudheusden, blz. 31-40; J. van Lennep en W.J. Hofdijk, Merkwaardige kastelen in Nederland+ 2e serie II, blz. 205; F.A. Hoefer, Aanteekeningen omtrent Culemborg, Bull. N.O.B. 1908, blz. 116-119; A. Loosjes, Het kasteel van Culemborg, Buiten 1926, blz. 93. +LITERATUUR

Van de Slotpoort (aan het einde van de tegenwoordige Slotstraat), voerde een brug over de stadsgracht+ naar het ruime Voorplein, dat men betrad, na weer een poort te zijn doorgegaan. Aan de zuidzijde van dit Voorplein bevond zich de Cruyt- en Bloemhof met daarachter een zomerhuis, het Lusthuis. Ten oosten van de Cruythof, vlak aan het Voorplein en met de achtergevel aan de stadsgracht, was het Picuershuys gebouwd. Aan de oostzijde van het Voorplein lag de Kaatsbaan, later tot woonhuis vertimmerd en in 1735 door Karthuizers bewoond. Naast de Kaatsbaan gaf de Dreefpoort toegang tot de oude en nieuwe Dreef, lanen, die rond een weiland liepen en waarvan de aanleg thans nog bewaard is gebleven. Ontwerpen van nieuwe dreven bij het kasteel van omstreeks 1640 door de landmeter Daniël Schillincx en Nicolaas van Geelkercken worden in het archief bewaard (Van Schilfgaarde, Het archief enz., inleiding). In het, ten oosten van het slot gelegen Redichem, had de Graaf een plantage en een zomerhuisje; in 1850 is op die plek een plantsoen aangelegd, volgens de ontwerpen van J.D. Zocher. +BESCHRIJVING

Het eigenlijke kasteel, geheel door water omringd, lag ten noorden van het Voorplein, waarmede het door een brug verbonden was. De Voorburcht, binnen het kasteel was bijna geheel door gebouwen omringd. Die aan de oostzijde waren door twee vierkante torens ingesloten. In 1566 liet de

Graaf het washuis naast de Raadskamer met nog een houthuis tot 'preekhuys' inrichten ten gerieve van de gereformeerden. (O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, blz. 103). In 1735 waren enige vertrekken als de Raadskamer, waartegenover de Leenkamer lag (dit deel van het gebouw heette het Zwarte Verken), en de zuidoostelijke toren, waarin toen de archieven bewaard werden, nog in wezen. Ten westen van de Voorburcht kwam men over een brug in het woongedeelte. Aan de zuidzijde van de gevel van het eigenlijke woonhuis verhief zich een vierkante toren, vier verdiepingen hoog, waarvan men de bouw heeft kunnen bekostigen met het losgeld van gevangen gezette Utrechtse burgers in 1346 (Sweder van Culemborg, A. Matthaeus, Analecta dl. VI, blz. 253). Een zwaar rondeel door een poivrière gedekt, die het waarschijnlijk in 1672 verloor, was aan de noordzijde gebouwd. In deze, door Jan II opgerichte, vleugel lag de grote zaal, die op de Voorburcht uitzag. De overige gebouwen lagen om een rechthoekige binnenplaats, met in de noord-westhoek de zware Ronde- of Witte-toren door Gerard I gebouwd. De toren had sterke stenen kluizen en een plat dak met vier spitse wachttorentjes. Uit latere tijd is de brug die aan de westzijde naar de stadsmuur leidde. Geheel ten oosten van het kasteel, om een rechthoekig plein gelegen en door water omringd, lagen de stalgebouwen, door een brug met het Voorplein verbonden. In 1753 was hier een branderij. De Fransen verwoestten in 1672 vrijwel het gehele kasteel, en na dit rampjaar is het slot dan ook niet meer door de grafelijke familie bewoond geweest. De weduwe van George Frederik met haar twee dochters en de zusters van Hendrik Wolraad woonden op het Nieuwe Hof (Mariacroon). De hertog van Saxen bewoonde met zijn gezin het Stadhouders-(Hertogs)huis in de Slotstraat en de prins van Saxen had zijn intrek genomen in een huis in de Ridderstraat. Over het algemeen hebben de heren en Graven van Culemborg een grote staat gevoerd. Zie de lijst van het zilver in 1396 bij Voet van Oudheusden, blz. 44. Vooral Floris I was prachtlievend en hield er een hofhouding op na van circa 50 personen (Gelre 1902, blz. 372. Nijhoff, Bijdragen enz. III, blz. 373 e.v.). Wat van het kasteel na 1672 nog over bleef, werd in 1735 gesloopt behalve de Witte toren. De sloop bracht f 398 op, het puin werd naar Muiden vervoerd, waar het gebruikt werd om de Zuiderzeedijk aldaar te versterken. Van de stenen van de kelders werd aan de haven van Culemborg een muur gemetseld. De Witte toren kon zijn bestaan nog tot 1812 rekken, toen ook hij door slopershanden moest vallen. Er bleef toen niets meer over dan een gebouw met een paar lokalen, die o.a. gediend hebben tot verblijf der pupillen, toen die uit Woerden hier kwamen.

+ De STADSGRACHTEN zijn bijna alle intact gebleven, ook de noordelijke en zuidelijke grachten van de oude stad, die door de uitbreiding met de Havendijk en Nieuwe stad binnengrachten werden. Deze zijn echter zeer versmald. +STADSGRACHTEN

+ Van de MUREN zijn nog gedeelten over aan de oost- en westzijde van de oude stad; die van de Havendijk en Nieuwstad zijn geslecht, pl. LXVI, afb. 143. +STADSMUREN

Atlas van historische vestingwerken dl. II, 1960, nr. VII.
+ Zie blz. 150.
+ Gezicht op de wallen, de Lanxmeerpoort en de voormalig St. Jans-kerk; zuid-oostzijde van de stad tekening van J. de Beyer 1750, pl. LXII, afb. 135. Pieter van Liender maakte een tekening van ongeveer dezelfde plaats. Beide R.P.K. Amsterdam. Ronde hoektoren en toren St. Jans-kerk op achtergrond, tekening van D.v.d. Burg 1750, Gem. Museum Arnhem. Lekpoort: Tekening van J. de Beyer 1750, R.P.K. Amsterdam, pl. LXIII, afb. 138. Tekening van J. Versteegh 1758, Arch. de Poll nr. 1600. Lekpoort en ronde muurtoren, gewassen tekening van D.v.d. Burg 1758, Gem. Museum Arnhem.

+PLATTEGRONDEN
+AFBEELDINGEN

Goilberdingerpoort: Gewassen tekening van A. Verhuell. Gem. Museum Arnhem. Kalkman-toren en Zandpoort: Anonieme potloodtekening XIX, R.P.K. Amsterdam.
+ Omtrent de ommuring zijn geen exacte data bekend. De eerste gegevens zijn die uit de oudste stadsrekening, die over 1374-1375 handelt, en waarin aan ‘Jans knapen van de Doem’ 43 pond wordt betaald voor 29 dagen werk ‘dat si di gate aen die mure maecken weder toe ende die piilren maecken onder die Lecke brugghe’ (Jrb. Oud-Utrecht 1934, blz. 43). In 1375 wordt Jan van den Doem nogmaals gehaald om te ‘besien den Lecke toern’. In 1378 herhaalt zich deze uitgave daar Jan van den Doem komt zien naar ‘die muere bij Dyrc Hoeps’.

+GESCHIEDENIS

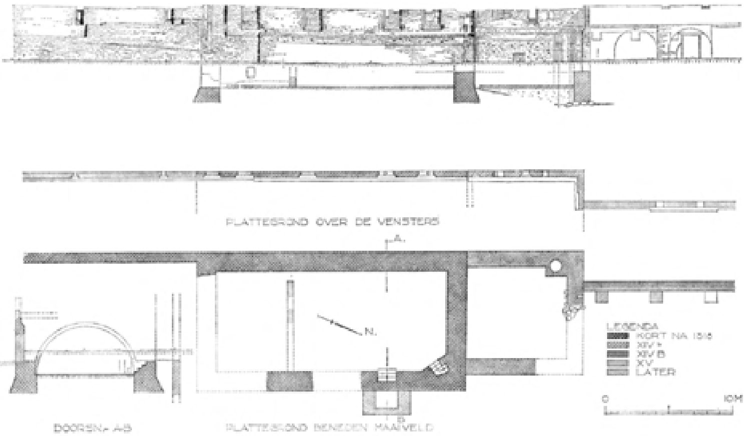

Fig. 46. Culemborg. Stadsmuur en z.g. Nieuwe Huis

In 1400 wordt gesproken van een gracht om de Nieuwstad (zie Stadsontwikkeling), in 1390 vermeldt Sweder van Culemborg de afbraak van Slot Bloemesteijn 'ende veel van den steen leyt onder de stadtst muyren van Culenborch in de nije Stad'. Twee bolwerken 'aen beyde zijden van de Havendijck' met 'dondanes' werden in 1533 geprojecteerd in het plan tot verbetering der versterkingen (Sillevis en Beltjes, De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Culemborg blz. 12 en 13) en opgedragen aan Laurens Keldermans. De oudste plattegrond van Culemborg door J. van Deventer geeft geen duidelijke beeld daarvan. De stad is daar geheel ommuurd met uitzondering van de stadszijde van de Havendijk en dezelfde flank van de Nieuwstad.
Op een XVIde eeuwse tekening in het Rijksarchief te Arnhem, pl. LXI, afb. 126, wordt echter wel duidelijk aan de noord-west hoek van de Havendijk een ravelijn weergegeven en aan de zuid-oosthoek een bastion. Ook zuid-westelijk van het kasteel ligt daar een ravelijn. Wellicht zijn deze werken geprojecteerd door Floris I van Pallandt in of kort voor 1577 (Atlas Historische Vestingwerken). Het Archief van de Heeren van Culemborg bevat voorts een uitvoerig vestingplan met bastions en ravelijnen buiten de stadsgracht, waar een ongedateerd (waarschijnlijk XVIIde eeuws) rapport bij behoort, inv. nr. 3010a. De kaart van Verstraelen in de atlas Blaeu geeft slechts muren met weergang op bogen en muurtorens.

Van de voormalige Goilberdingerpoort (thans Goilberdingerstraat) loopt een doorgaande muur tot de zuidwesthoek van de oude stad. Na ongeveer 40 m. is hierin een rechte uitspringende hoek, waar, blijkens moeten, aan de stadszijde een gebouw heeft gestaan. Ten noorden tegen deze muurgedeelten sluit de stadsmuur met een loodvoeg aan. Aan de stadszijde zijn tegen de laatste aanwijzingen van voormalige bogen te zien, die een weergang gedragen hebben. Daarboven gedichte kantelen. Aan de voet, achter de weergang (aan de veldzijde goed te zien), zijn laag boven het maaiveld gedichte schietgaten waarneembaar (vgl. gedeelte bij Schuttersdoelen). Zuidwaarts is na plm. 8 m opnieuw een loodvoeg. Hier begint een plm. 20 m lang gebouw waarvan, op plm. 2 m boven het maaiveld, vier gedichte vensters van 1,45 m breed met gepleisterde dagkanten en een deur zich in het muurwerk aftekenen. In de dichtingen zijn schietgaten aangebracht, die op hun beurt ook weer gedicht zijn.

Tijdens de restauratiewerkzaamheden aan het Elisabeths Weeshuis (vergelijk blz. 192) is een onderzoek in de bodem ingesteld langs het bovenbeschreven gedeelte van de stadsmuur, dat tot resultaat had, dat de fundamenten van een langgerekt bakstenen gebouw aan het licht kwamen, dat zuidwaarts uitgebreid is met een smaller gedeelte.

+ Het betreft hier kennelijk de fundamenten van het z.g. Nieuwe Huis. Fig. 46.

+Z.G. NIEUWE HUIS

+ Sweder van Culemborch (einde 15e eeuw) verhaalt in zijn Origines Culenburgicae (A. Matthaeus, Analecta VI, blz. 248) dat Hubrecht † 1347, zoon van Johan van Beusichem, in de stad die hij van zijn vader had gekregen, kort na 1318 een huis bouwde, 'dair nu 't Heylich Leven staat'. Johan bleef met een zoon uit zijn tweede huwelijk op het oude huis wonen, dat volgens dezelfde bron kort na 1271 was gebouwd. Het Weeshuis is

+GESCHIEDENIS

volgens Voet van Oudheusden in 1560 gebouwd op het terrein dat ‘heylich Leven’ genaamd werd, en de grondvesten die in de tuin van het Weeshuis gevonden zijn, moeten dus die van het ‘Nieuwe Huis’ van Hubrecht zijn.

In een acte van 1331 (van Schilfgaarde, Archief heeren van Culemborg, reg. 83) draagt Hubrecht zijn huis, ‘dat ick getimmerd heb op die sijde van Culemborch tot Everdingen wart’ op aan de Graaf van Gelre. Het huis heeft slechts korte tijd bestaan: in 1346 is reeds sprake van de vierkante toren van het slot aan de oostzijde van de stad en in 1415 verzocht Hubrechts gelijknamige kleinzoon de Hertog van Gelre hem toestemming te verlenen ‘dat nye huis, dat tot Culenborch in den mueren getimmert stonde, dat verbrant ende vervallen, voirt neder te breken ende mijn oirbaer dairmede te doen’ (ib. reg. 601). Ook uit de stadsrekening van 1425 blijkt dat het vervallen ‘nye huis’ gebruikt wordt om de bakstenen eruit te slopen waarmede straten gemaakt worden.
In 1430 schenkt de Heer van Culemborch, volgens Sweder van Culemborch, een terrein ten behoeve van het Heylich Graf; de naam die het terrein in verschillende bronnen heeft, zal aan deze stichting ontleend zijn, die eerst aan het einde der XVde eeuw in de Nieuwstad tot stand is gekomen (zie Jeruzalemklooster.) Het is niet duidelijk of op het latere Weeshuisterrein ooit kloostergebouwen tot stand zijn gekomen.

De gevonden funderingen bestonden uit grote baksteen 28,5-29 × 7,8-8 × 10 lagen+ 84 cm, in regelmatig kop-strek verband met een muurdikte van ruim 1,5 m en vormen een rechthoek van 3.70 × 7.10 m buitenwerks. Van het muurwerk aan de westzijde was slechts plm. 82 cm vrij, het overige gedeelte gaat als stadsmuur op. Deze vertoont aan de veldzijde eveneens steenformaat van 28-29 × 7-7,5, 10 lagen 84 cm. De stadzijde is bemetseld. Boven de hoeken van de fundering vertoont de stadsmuur loodvoegen; aan de noordelijke hoek liep de fundering duidelijk om; het opgaand muurwerk is daar afgehakt en meet 75 cm dikte; aan de buitenzijde is later tegen deze hoek een steunbeer gemetseld geweest, waarvan de fundering teruggevonden werd.

+BESCHRIJVING

Aan de noordwestzijde en aan de noordoostzijde waren de aanzetten van een overwelving van de kelder van het zaalgebouw duidelijk te zien. Op 5,60 m uit de zuidermuur binnenwerks was een dunnere dwarsmuur opgetrokken; in de noordoosthoek waren twee treden van een wenteltrap in de muurdikte te zien; bijna twee meter verder was duidelijker een brede rechte trap in het muurwerk uitgespaard, daar waar aan de buitenzijde een uitbouw tegen het muurwerk staat, inwendig plm. 1,75m breed met muurwerk van 86 cm dik, kennelijk een latrine.

Ten noorden van dit zaalvormig gebouw was een vierkant gedeelte gebouwd met muurwerk van plm. 1,24 dik en uit gelijksoortige baksteen (29,5-30 × 7,5, 10 lagen 80 cm, samengesteld. Ook deze kelder is overwelfd geweest blijkens aanzetten op ongeveer 1 m onder het tegenwoordige maaiveld.

Over de indeling van de verdieping van het gehele gebouw zijn geen gegevens bekend, daar het muurwerk aan de binnenzijde beneden weliswaar regelmatig afgewerkt was, doch hogerop, waar eventuele balkgaten aanwijzingen over de indeling zouden kunnen geven, afgehakt is voor wat betreft het gedeelte van de noordelijke aanbouw en bovendien bemetseld voor wat betreft het gedeelte van het hoofdgebouw.

Aan de zuidelijke helft, waar geen gewelfaanzet meer aangetroffen werd, liep deze bemetseling door tot op het niveau van de oude vloer. Enige lagen boven deze vloer is ongeveer midden tussen de zuidelijke eindmuur en de dwarsmuur een vrij smalle doorgang in de buitenmuur geweest, die aan de buitenzijde gedicht is. In de noordwestelijke hoek van de noordelijke aanbouw was een waterput gemetseld van 94 cm doorsnede, deels in de muurdikte; in de noordmuur is een lampnis.

> Het huis is in twee perioden tot stand gekomen: eerst de grote zaal met overwelfde kelder en daarna+ de smallere noordelijke aanbouw op ongeveer vierkante plattegrond en in de kelder stellig eveneens overwelfd. Aansluitend tegen de westelijke muur van het kasteel zijn in de loop van de XIVde eeuw de stadsmuren opgetrokken zodat het kasteel sindsdien letterlijk ‘in den mueren getimmerd’ stond. Daar in de stukken over het kasteel tot en met de vergunning tot afbraak in 1415 geen melding gemaakt wordt van het door Sweder van Culemborch einde XVde eeuw genoemde klooster ‘ten Heyligen Leven’, en met uitzondering van een put geen jongere fundamenten zijn gevonden, lijkt het niet aannemelijk dat in het Nieuwe Huis of direct tegen de stadsmuur een onderdeel van dit klooster heeft gestaan. Wij moeten dus wel concluderen, dat de gedichte vensters boven in de gespaard gebleven westelijke muur, de vensters van het Nieuwe Huis geweest zijn.

+BOUWPERIODEN

> De later opnieuw gedichte schietgaten in de dichting van de vensters moeten dan aangebracht zijn toen de stadsmuur aan de binnenzijde van een weergang voorzien werd vanwaar men de schietgaten op plm. 2 m hoogte bedienen kon. Ten noorden van het muurgedeelte van het Nieuwe Huis staan tegen de stadsmuur, pijlers en rondbogen waarop een weergang gerust heeft; wellicht gebruikte men de restanten van het Nieuwe Huis, vóór de afbraak van 1415 als weergang en vulde men na de afbraak dit gedeelte aan met een houten weergang.

In de tuin van Herenstraat 39 bevindt zich het benedengedeelte van een halfronde

muurtoren, pl. LXVI, afb. 143, ten zuiden waarvan de stadsmuur zich voortzet langs de zuidwesthoek van de stad, waar zich een ronde hoektoren, de voormalige Schutterstoren aftekent, en ten zuiden van de voormalige Doelen (thans een boomgaard) tot en met de tuin van het Convanje. Het bovenste gedeelte van de muur is deels op tandlijst overgekraagd. Het muurwerk bestaat hier over het algemeen uit baksteen van 30-32 × 7-7,5, 10 lagen 85 cm. Dicht boven het maaiveld zijn gedichte schietspleten waarneembaar, die vooral in het gedeelte bij de Doelen op regelmatige afstanden van ± vier m zich vertonen en inwendig afgepleisterd zijn geweest. Zij zijn door een keperboog gedekt. Aan dit muurgedeelte tot de Schutterstoren zijn voorts flauw de moeten van een weergang waar te nemen, die zonder inachtneming van de schietgaten later aan de binnenzijde tegen de stadsmuur is gebouwd. Aan de oostzijde van de stad is een muurgedeelte over, achter de R.K. pastorie en belendende huizen noordwaarts tot de tuin van de R.K. kleuterschool. Het steenformaat is hierin kleiner 27 × 7, 10 lagen 82 cm, het bovengedeelte is op tandlijst overgekraagd als hier en daar aan de westzijde; ook aan het begin van de Molenstraat (noordzijde van de stad) is een gedeelte van ongeveer 10 m van de stadsmuur over met overkraging op tandlijst, ingebouwd in de panden Binnenmolenstraat. Ook aan de noord-westzijde aan het einde van de Binnenmolenstraat vindt men restanten van een vierkante hoektoren.

+ Op geregelde afstanden en op kwetsbare punten stonden tussen de poorten van de stad torens, waarvan behalve de reeds genoemde Schutterstoren aan de zuidwest hoek stellig naar de daar gelegen Schuttersdoelen genaamd, een Senterstoren wordt genoemd. Aan de oostzijde ten noorden van de Slotpoort was de Ramstoren; in de Havendijk een Melatentoren in 1576 opgetrokken. Bij de Lekpoort kreeg een toren de bijnaam ‘der dooden luden toren’ naar de daar gedeponeerde lijken der gesneuvelden Culemborgers bij de aanval van Rudolf van Diepholt in 1428. De Callemanstoren stond in de Nieuwstad. Op de noordwest hoek van de Havendijk moet een vrij zware ronde toren gestaan hebben (afgebeeld door J. de Beyer 1750, R.P.K. Amsterdam nr. 4142). De torens aan de zuidoostzijde van de stad, moeten daarentegen vierkant geweest zijn, vgl. J. de Beyer, 1750, R.P.K. Amsterdam, nr. 4141. +TORENS

+ DE LANXMEER- OF BINNENPOORT is een bakstenen poortgebouw op vrijwel vierkant grondplan, dat de toegang tot de stad aan de zuidzijde verleende en beschermde, Fig. 47, pl. LXIII, afb. 136. +LANXMEERPOORT

+ Landzijde: Tekening van C. Pronk, R.P.K. Amsterdam, pl. LXIII, afb. 137; gelijke voorstelling, pentekening van Gerrit Toorenburg(h), Arch. de Poll, nr. 160; Singel met poort door J. de Beijer, R.P.K. Amsterdam; Anonieme aquarel omstreeks 1860, Gem. Museum Arnhem. +AFBEELDINGEN

+ Voet van Oudheusden, blz. 424; Bull. N.O.B. 1908, blz. 109-111, Bull. K.N.O.B. 1959, kol. 101. +LITERATUUR

+ Van de oorspronkelijke poort uit de XIVde eeuw is slechts de onderbouw over tot aan de waterlijst, plm. 16 m. In 1557 werd de toren, blijkens een jaartalsteen aldaar (zie ook Voet van Oudheusden) van de waterlijst af +GESCHIEDENIS

herbouwd of verhoogd, en van een omgang en ‘doorlughtige spits’ voorzien, die in 1751 hersteld werd. In 1617 is aan de voormalige landzijde een sierpoort gebouwd, ‘de cierlijcke boog’ zoals Voet van Oudheusden het noemt, en die in de XIXde eeuw werd afgebroken. De tekening van Pronk toont de poort tussen twee pilasters en bekroond door een tympaan waarin een wapenschild, evenals op de top van het tympaan, waarlangs twee leeuwen stonden. Ter weerszijden twee cylindervormige torentjes met een ui-vormige bekroning, van geheel andere architectuur dan de pilasters en de poort. Deze waren doorregen met mergelbanden met kerfornament, zoals blijkt uit de rechterpilaster, die tegen de hoek van het perceel Binnenpoort 6 bewaard is; de baksteen meet 25-26 × 5,5

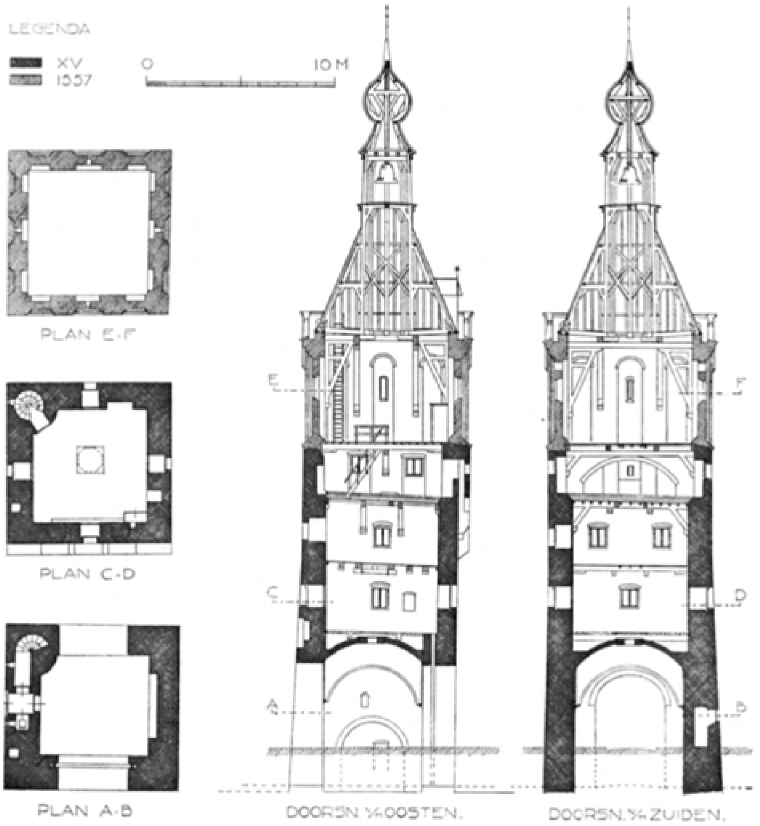

Fig. 47. Culemborg. Lanxmeer- of Binnenpoort

cm. Bovenaan wordt de pilaster afgesloten door een geornamenteerde hals en XVIIde eeuwse eierlijst. Bij de restauratie van het perceel Binnenpoort 6 is gebleken, dat van de cylindervormige zijtorentjes een gedeelte in de buitenmuur bewaard was gebleven. Blijkens het baksteenmateriaal 28-30 × 13-14, 10 lagen 73 cm. en de aanwezigheid van schietspleten betreft het een gedeelte van de middeleeuwse voorpoort. Het resterende gedeelte ontspringt van een overkraging, die oorspronkelijk lijkt. De XVIIIde eeuwse afbeelding van Pronk zou dan niet geheel exact zijn. Bij de funderingsverbetering van Binnenpoort 6 is even buiten de achtergevel een smalle fundering gevonden, van hetzelfde materiaal als de ronde ingebouwde toren, haaks op de rest van de gracht. Tot ± 1899 was het tweede torentje in een huis aan de westzijde van de Binnenpoort aanwezig blijkens een oude foto in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
Blijkens de tekening van het ontwerp voor de bevestiging van de stad in het R.A. van Gelderland sloot de stadsmuur aan de westzijde tegen de voorpoort aan; de Handschrift kaart van Perrenot in de collectie Bodel Nyenhuis, U.B. Leiden, toont hoe aan de oostzijde de stadsmuur niet aansloot tegen de poort. Thans wordt zij door huizen ingesloten.

De Lanxmeerpoort is in de jaren 1940-1943 door architect B. van Bilderbeek uit Dordrecht gerestaureerd en is weer in het bezit van een trans gekomen, zoals die o.a. bij Pronk wordt afgebeeld.

+ Een geprofileerde natuurstenen waterlijst deelt de poort in twee, ongelijke stukken, nl. een hoog onderste en een veel korter bovenstuk. Aan de noordgevel, vlak onder de waterlijst, duidt een ingemetselde steen met het jaartal 1557 op bovenvermelde verbouwing. +BESCHRIJVING

+ De baksteen van de benedenbouw meet 29,5-30 × 6,5-7,10 lagen 80 cm. in regelmatig verband; het materiaal in de bovenbouw wijkt niet veel af, is alleen veel slordiger verwerkt en bij de restauratie grotendeels herbezigd. +MATERIAAL

Boven de spitsbogige poort wordt de noorder-gevelwand doorbroken door een bij de restauratie ontdekte gepleisterde nis, waarin een beeld van de H. Barbara van de hand van Mari Andriessen is geplaatst en door twee kleine vensters daarboven.

Aan de zuidzijde is het bovenste gedeelte van de onderste geleding overgekraagd op drie rondbogen op natuurstenen kraagstenen, waarachter zich de werpsleuf bevindt. Deze gevel heeft slechts één venster boven de doorgang; onder ieder der beide uiterste rondbogen heeft men een klein rechthoekig raam aangebracht bij de restauratie. De bovenste geleding vertoont aan elk der vier zijden, drie vrij diepe, geproflleerde rondboog-spaarvelden, staande met brede afzaat op de waterlijst. Als versterking van de nieuwe trans heeft men bij de laatste restauratie boven deze spaarvelden, volgens de tekeningen van Pronk en de Beyer, de overkragende rondbogen weer aangebracht, met kleine, smalle en gerekte rondboogjes in de uiterste dammen. De middelste nissen hebben elk een spleetvenstertje. Om de bovenste geleding loopt een bakstenen open balustrade, aan iedere zijde driedelig, elk deel van vier ronde boogjes. De top van de toren verloopt in een met leien gedekte afgeknotte vierzijdige spits met lantaren, waarop een uivormige bekroning. Ter hoogte van de trans aan de zuidzijde een dakkapelletje.

+ Een bakstenen koepelgewelf met een achthoekige opening dekt de poortdoorgang. In de oostwand is een brede nis, waarin geheel onderaan de moet van een deurboog (?) te zien is, mogelijk een toegang tot de gracht. Echter moet de grond dan niet onaanzienlijk zijn opgehoogd. Van een dergelijke doorgang is in de kelder van het belendende perceel aan de oostzijde, niets meer te bespeuren. De ingang tot de toren bevindt zich in de westelijke wand, waar een in de muur gemetselde spiltrap naar boven leidt. De ingang is bij de restauratie in het midden van de wand aangebracht, waar een rechthoekig muurdeel uitgebroken was. +DOORRIT

+ Rechtopgaand muurwerk tot de derde balklaag, waar het versneden wordt als treden, leidend naar de werpsleuf en de vensters. Schouw aan de noordwand van eerste verdieping; aan de zuidzijde is in het muurwerk een sleuf voor de valdeur gemaakt. De gemetselde spiltrap voert tot de derde verdieping. In de blinde noordwand daarvan een schouw zonder rookgat en twee nissen. Deze ruimte vormde vóór de restauratie +INWENDIG

één geheel met de hierboven liggende, die thans met behulp van een houten trap kan worden bereikt. In deze geleding hebben de wanden aan alle zijden spaarnissen overeenkomend met de buitenarchitectuur. De balklaag, waarop de lantaren rust, is door middel van muurstijlen met het muurwerk verbonden.

In de open koepel een klok diam 117 cm, opschrift SALVATOR IS MIN NAME, MIN GHELUT[+] (staande figuur) IS VOER GODE BEQUAME DEN (St. Joris) LEVENDEN ROPE ICK, DEN DODEN (de Dood met in de rechterhand een hoofd) OVERLVDE ICK. WILHELMVS DE WOE ME (St. Maarten) FECIT ANNO DOMINI MCCCCCIX (zittende H. Maagd met Kind).

[+]KLOK

DE BEIDE POMPEN, opnieuw op de Markt opgesteld, zijn van zandsteen, pl. LXVI,[+] afb. 144. Zij hebben een rechthoekig lichaam en worden bekroond door een vaas met 'congélations'. Boven de beide uitmondingen is het stadswapen afgebeeldhouwd met jaartal A^{o} 1718 op de pomp bij het stadhuis, en A^{o} 1719 op de bij de Grote Kerkstraat opgestelde pomp.

[+]POMPEN

Aan de westzijde van de Varkensmarkt staat op een bakstenen romp met twee uitlaten, door een hardstenen lijst in twee ongelijke delen verdeeld, een stenen zittende leeuw met het stadswapen XVIII.

Een dergelijke stenen wapenhouder is opgesteld op het pomplichaam van baksteen, waarvan het onderste gedeelte gecementeerd is, aan de westzijde van de Zandstraat.

HET STADHUIS staat aan de noordzijde van de Markt, op de hoek van de Oude[+] Vismarkt. Fig. 48, pl. LXV, afb. 142.

[+]STADHUIS

Tekening van C. Pronk 1728, voorzijde. Aquarel van G.J. Sillevis, de westgevel vóór 1860, Oudheidkamer[+] Culemborg; schilderij in olieverf van Jan Weissenbruch, de westgevel, Dordts Museum Dordrecht, cat. 1928, nr. 250, pl. LXIV, afb. 139; tekening van L.J. Hansen, omstreeks 1844, Burgerzaal inwendig; opmeting in Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen 1874, pltn. 84-88.

[+]AFBEELDINGEN

Voet van Oudheusden, blz. 431; Bull. N.O.B. 1908, blz. 121-124; Gelre XXXIII, 1930, blz. XII;[+] Vermeulen II, blz. 55-57; J. Sillevis en P.J.W. Beltjes, De bouwgeschiedenis van het stadhuis te Culemborg, Culemborgse Historiebladen, 1e serie, nr. I, 1939; Duizend jaar bouwen I, blz. 357; Culemborgsche Courant van 13 mei 1949.

[+]LITERATUUR

In de stadsrekeningen uit de XVde eeuw wordt reeds van een raethuys gewag gemaakt, dat ongeveer op[+] dezelfde plaats als het tegenwoordige gestaan moet hebben. Een lombard of wisselkantoor moet zich hierbij hebben bevonden, of was wellicht in hetzelfde gebouw ondergebracht. Dit oude raadhuis, met een torentje bekroond, had aan de Marktzijde een open vierschaar, waaraan nog in 1509/1510 belangrijke herstellingen zijn verricht.

[+]GESCHIEDENIS

In het begin der XVIde eeuw moet het oude stadhuis niet meer aan de toenmalige behoefte hebben voldaan, zodat Anthonie van Lalaing, de magistraat de opdracht gaf tot de bouw van een nieuw. In de 'Instructie en de memorie' voor Gherit Hubertsz. als stadtrentmeister (burgemeester) van Culemborg (Cat. v.d. Ven, nr. 12), komt een vermelding uit het jaar 1534 voor, luidende: 'item het stadthuys sal gemaict worden navolgende

den patrone, beworpen by wylen meister Romb(out) Keldermans wesende in handen van gherit hubertsz.’ Rombout (II) Keldermans, had reeds voor Anthonie en Elisabeth de plannen voor de (in de laatste oorlog ernstig beschadigde) St. Catharina-kerk te Hoogstraten en het stadhuis aldaar ontworpen, en tevens voor de Lalaing, graaf van Hoogstraten, stadhouder van Utrecht, die van het in 1528-1529 gebouwde Vredenburg in de Stichtse hoofdstad. Onjuist is de bewering van Voet van Oudheusden (blz. 431), dat Elisabeth en Anthonie het nieuwe stadhuis aan de stad geschonken zouden hebben: zij hebben de stad het nodige geld voorgeschoten, en de stad was gehouden dit binnen zes jaren terug te betalen. Bij het ontwerp is Keldermans vermoedelijk gebonden geweest zijn schepping te doen aansluiten op enkele te sparen gedeelten van het oude raadhuis, wat de scheefgetrokken rechthoek van de plattegrond zou verklaren. Dit betrof aan de westzijde het gedeelte, waarin beneden de overwelfde Waag en boven de secretarie tot in de vorige eeuw gevestigd zouden blijven; en waarin Keldermans de wenteltrap tussen hoofd- en bovenverdieping aanbracht. Thans is deze trap tot beneden doorgetrokken en vindt de bodekamer daar een plaats. Aan de noordzijde moest het gebouw aansluiten aan de oude raad- of schepenkamer.

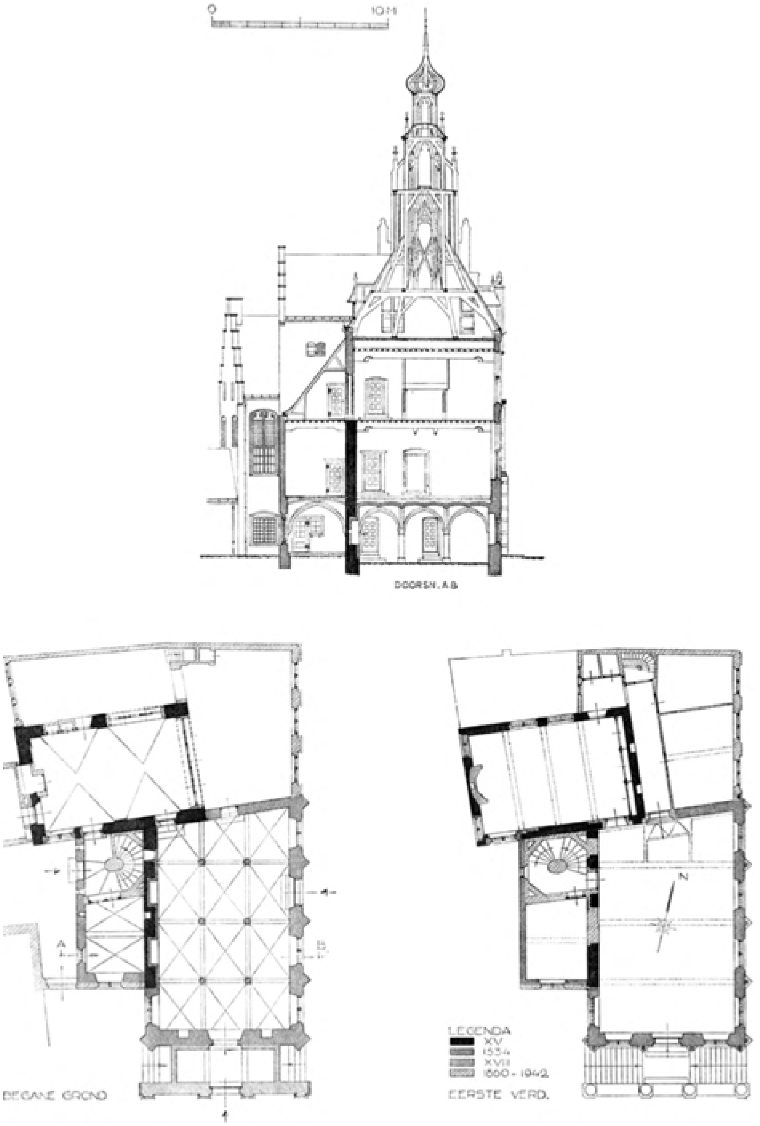

Fig. 48. Culemborg. Stadhuis

Het nieuwe stadhuis bevatte op de 'bel-etage' de grote Burgerzaal, met aan het einde daarvan, de één trede hoger gelegen Vierschaar. Hier boven was de Schepen- of Raadkamer geprojecteerd, die sedert 1630 veronachtzaamd, gebruikt werd als schutterskamer en zelfs als gevangenis, doch thans de gemeenteraad tot vergaderzaal dient. De kelder van het stadhuis, gelijkvloers met de straat, onder de Burgerzaal en Vierschaar, was als 'vleeschhuys' ingericht en als zodanig bleef deze ruimte tot in het begin der XVIIIde eeuw in gebruik, toen ze als wijnkelder werd verhuurd. Ook werd hier later de Waag ondergebracht.
Het bordes (pui) met dubbele trap bezat oorspronkelijk een open balustrade. Johan van Gasteren, stadsmetselaar, legde in 1730 nieuwe trappen aan het bordes, waarvoor steen uit Utrecht werd aangevoerd, doch in 1755 was de toestand van de pui dermate slecht, dat deze geheel vernieuwd diende te worden. De stoep werd wegens verzakking in 1822 afgebroken en herbouwd met gebruikmaking van de aanwezige onderdelen. Een nieuwe verzakking deed zich in 1929 voor, wegens onvoldoende fundering van de voorwand. De in 1661 genoemde zonnewijzer is sindsdien verdwenen.
In 1715 zijn alle gevels afgebikt. In de XVIIIde eeuw werd het stadhuis te klein bevonden, vooral toen in 1775 de polderbesturen erin moesten worden ondergebracht. Reeds in 1738 had de stad een kamer en zolder van een belendend woonhuis aan de Oude Vischmarkt gekocht en in 1775 werd deze kamer, ten noorden van de tegenwoordige burgemeesterskamer, bij het stadhuis getrokken tot gebruik van de Magistraat en van twee verschillende dijkcolleges. De rest van het aangrenzende huis werd in 1790 door koop eigendom van de stad. Het werd bij de restauratie van 1949 voor administratie-ruimten herbouwd en kreeg een classicistische pilastergevel. Het in 1775 aangetrokken gedeelte is later afgebroken. De westgevel met Waag, secretarie en trappentoren was omstreeks 1860 zó bouwvallig geworden, dat deze geheel moest worden vernieuwd. Het voorgeveltje is toen opgetrokken in de stijl van het hoofdgebouw. De tekening en het schilderij van Weissenbruch geven de toestand vóór deze wijziging weer.
De laatst ondernomen herstelwerken aan het gebouw, onder leiding van architect A. van Essen te Voorburg, werden in 1949 voltooid.
Het oudste deel van het stadhuis, waarin beneden van ouds de Waag gevestigd was, werd vrijwel geheel vernieuwd; de voorgevel daarvan aan de Marktzijde was in 1860 reeds vernieuwd. Alleen in de scheidingsmuur bleef XVde eeuws werk gespaard. De muren van de Schepen-kamer, thans burgemeesterskamer, moesten in- en uitwendig bemetseld worden en kregen een nieuwe vensterindeling. De in de XVIIIde eeuw toegevoegde ruimte ten noorden van het XVIde eeuws gebouw werd geheel herbouwd. Voor de secretarie werd op de begane grond ruimte gecreëerd. De bel-etage werd geheel als hal ingericht. De raadzaal kwam op de tweede verdieping.

Het gebouw is opgetrokken op een langwerpig rechthoekige plattegrond van 9 × 13 m[+] waarvan achter (noord)gevel geert; het is gevat tussen twee trapgevels. Midden op het zadeldak een open dakruiter van twee verdiepingen met peervormige [+]BESCHRIJVING

bekroning. Boven de overkluisde kelders, thans voor het grootste gedeelte als raadskelder in gebruik, bevat de eerste verdieping, toegankelijk langs het bordes met dubbele trap, de Burgerzaal, waarvan oorspronkelijk het achterste gedeelte de Vierschaar vormde. Daarboven was een zaal over de gehele diepte van het gebouw, blijkens opschrift op de schouw als Schepenkamer gedacht, doch slechts kort of in het geheel niet als zodanig gebruikt. In 1562/3 werd reeds het vertrek achter de Vierschaar ‘Schepenkamer’ genoemd. De toegang naar de oorspronkelijke Schepenkamer moet gevoerd hebben langs de wenteltrap in de noordwestelijke aanbouw, die Keldermans aantrof en waarin beneden de Waag gevestigd was. Ten noorden, achter het gebouw uitstekend, is een eveneens oudere onderkelderde aanbouw, bevattend een ruim vertrek, thans Burgemeesterskamer. De ruimte in de hoek tussen de achtergevel van het hoofdgebouw en deze uitgebouwde kamer is in 1775 bij het gebouw getrokken als Polderkamer.

Het gebouw is opgetrokken van baksteen doorregen met banden natuursteen, beneden+ om de ongeveer 7 lagen, bovenin op grotere afstanden. +MATERIAAL

+ De hoofdgevel is een betrekkelijk smalle trapgevel, waarvan het vertikalisme nog eens door de lange vensters en de pinakels aan de treden van de trapgevel versterkt, door de drie cordonlijsten en de vele zandstenen banden, ietwat getemperd wordt, zodat ten slotte een zekere rust en evenwicht bewaard blijft. De kelderverdieping van de vrijstaande oost- en zuidgevel is als basement van het gebouw behandeld; in de dammen lopen driehoekige uitmetselingen, die ter hoogte van de cordonlijst tussen kelder en hoofdverdieping, overgaan in natuurstenen basementen voor slanke 3/4 zuiltjes met laatgotische kapitelen, waarin ranken en ramskoppen gebeiteld zijn. Op de zuiltjes moeten beelden gestaan hebben zoals gebruikelijk bij raadhuizen (cf. Kampen, Tholen) en waarvan de met lood aangegoten doken in het metselwerk zijn achtergebleven. Mogelijk zijn zij in 1566 verwijderd, toen Floris I bevel gaf alle beelden, staande aan straten, huizen, poorten, kerken enz. weg te nemen (Voet van Oudheusden, blz. 226-227), nadat in de nacht van I augustus van dat jaar de St. Annakapel buiten de Zandpoort was vernield. +UITWENDIG

Boven de hoofdverdieping verrijst een even hoge verdieping met stenen kruisvensters, evenals die van de hoofdverdieping in dubbel hol geprofileerde korfboognissen, waarvan de boogtrommels een vulling van natuurstenen driepassen in halve cirkels hebben. De eerste trede van de topgevel wordt geflankeerd door achtzijdig concave pinakels, rustend op gebeeldhouwde kraagstenen; zij zijn aan het vrije gedeelte getorst en bekroond door schildhoudende leeuwen. Ook de toppinakel vertoont deze details. De beide middenpinakels zijn vierkant, overhoeks opgesteld en rustend op een kopje in de waterlijst. In de vensterdammen sierankers.

De ingangsnis heeft een breed holprofiel, vergezeld van smallere profielen. Het groefstenen deurkalf van de ingang naar de Burgerzaal, rustend op twee kraagstenen waarin figuren zijn gehakt, is aan de voorzijde beschilderd met een verguld vlammende aardbol tussen de in Gotische letters geschreven woorden IGNIS OMNIA en CONSUMMABIT en links boven een A, en rechts boven een E, en onderaan het jaartal 1534, alles op zwarte grond. De boogtrommel boven het bovenlicht wordt gevuld door het stadswapen in kleuren met twee leeuwen als tenanten.

+ De pui of bordes, toegang gevend tot de Burgerzaal, bestaat uit twee, tegenover elkaar liggende trappen, ieder van elf arduinen treden die naar het eigenlijke bordes voeren. Twee lage hardstenen postamenten met kleine Lodewijk XV-ornamenten onder aan de trappen, en twee langere, tot afbakening van het bordes, dienen tot voetstuk van zandstenen zittende leeuwen met wapenschildjes; die onder aan de trappen met het stadswapen, die aan het bordes met dat van de heren van Culemborg en de Lek in kleuren, zoals dit oorspronkelijk was, voordat men in de XIXde eeuw deze wapens verving door het Rijkswapen en dat van de provincie Gelderland. Van deze vier leeuwtjes, werd de ‘felagie rontsomme de pilaernen’ waarop zij staan, in juni 1583 door heer Willem Budding verguld ‘en oock de tanden, ogen ende clauwen van de selve Leeuwen, daer toe veel gouts gegaen is’. Al in 1576-1577 vermelden de rekeningen aan hen verrichte reparaties. Enkele van de wapenschildjes zijn vermoedelijk in 1795 gladgehakt. +PUI

Het middengedeelte van de pui wordt ingenomen door de met een paanderboog gedekte ingang naar de kelder. Op de arduinen afdekking van de borstwering van het bordes staan de namen gegrift van de burgemeesters onder wier bewind

herstellingen zijn verricht: A. PERRENOT ET S. DE JOUWER. COSS. A^{o} 1755. Op een ovale stenen plaat boven de ingang staat ‘Pui vernieuwd 1822 en 1930’.

Voor de pui staan twee lantaarns, ieder op een slanke hardstenen paal waarop een+ rococo-ornament, zoals op de pilasters van het bordes, en met vier gesmeden schampijzers in voluutvorm. Ten tijde van de herstelwerken aan de pui in 1755 zullen deze lantaarnpalen zijn opgesteld. +LANTAARNS

Aan de straat, op de hoek van Markt en Oude Vismarkt, is tegen de gevel een vierkante+ kante stenen plaat opgesteld als 'Kaak', rustend op een natuurstenen ronde kraagsteen, waarin een monsterkop is gebeiteld, en daar boven in een lijst twee gevleugelde kopjes. Bij de laatste restauratie heeft men een wat zware natuurstenen baldakijn boven de kraagsteen aangebracht. +KAAK

De dakruiter staat niet geheel in het midden van het leien zadeldak, maar iets meer+ naar de zuidgevel toe, boven de voormalige Vierschaar. Op een zeshoekig, met leien bekleed onderstuk, dat bij de laatste herstelwerken breder is gemaakt dan het oorspronkelijke, verheft zich een eveneens zeshoekig open houten koepeltorentje van twee verdiepingen, de bovenste iets ingesnoerd en met ranke, met lood beklede fialen met kruisbloemen op de hoeken. Een met leien gedekte zeszijdige peervormige spits met windvaan, waarin het stadwapen is uitgesneden, sluit de dakruiter af. +DAKRUITER

In het dakkoepeltje hangt een waarschijnlijk XIVde eeuwse klok in 1540 uit Hoogstraten+ overgebracht. diam. 63 cm. Opschrift SIT PESTIS VICTA MALA DUM RESONAT BENEDICTA. +KLOK

De kelderverdieping, pl. LXIV, afb. 141, het voormalige vleeshuis, bestaat uit een+ rechthoekige ruimte door tweemaal drie ronde zandstenen zuilen, op ronde bases en met onversierde kapitelen, in drie beuken verdeeld. Twee der zuilen kregen bij de laatste restauratie nieuwe kapitelen. Deze ruimte liep vroeger verder door naar het noorden, zoals het verloop van het baksteenen spitsbogige kruisribgewelf aantoont. De vloer, bestaande uit geglazuurde tegels van verschillende kleur, kreeg zijn oorspronkelijke hoogte terug en ligt nu twee treden lager dan de, aan de noordzijde gelegen, geheel verbouwde hal en secretarie. Aan het gewelf hangt het bovenstuk van een balans, een herinnering aan de vroeger hier ondergebrachte Waag. Deze ruimte dient thans als raadskelder en wordt gebezigd bij ontvangsten of andere feestelijke gelegenheden. +INWENDIG VRML. VLEESHUIS

Bij de restauratie van de Burgerzaal (vroeger steeds de Pui genoemd, thans trouwzaal)+ rees de vraag of men de zeer geschonden Vierschaar weer in de oude toestand zou terugbrengen of geheel zou afbreken. Dit laatste is nu geschied. +BURGERZAAL

De Vierschaar bestond uit een betimmering van togen tussen pilasters; de oostelijke helft was later met panelen blind gemaakt, de westelijke had men voor een groot gedeelte doorbroken om een ruimere doorgang naar de vroegere schepenkamer en secretarie te verkrijgen. Zie bij Sillevis en Beltjes de foto's op blz. 40-41. Al in 1686 werd de Vierschaar verknoeid, doordat voor een nieuwe audientiekamer de betimmering in tweeën werd verdeeld en in de togen losse luiken werden aangebracht, die er uitgenomen werden, telkens als de criminele vierschaar gespannen moest worden. In deze audientiekamer hadden in de XVIIIde eeuw de trekkingen plaats van de Culemborgse loterijen door met linten getooide weesjongens.

Van de kruisvensters, met binnenwaarts draaiende luikjes vóór de onderlichten, zijn de bovenlichten voorzien van modern gebrandschilderd glas, emblemen van de rechtspraak en van de Culemborgse gilden voorstellend. De zaal wordt gedekt door een

vlakke houten zoldering op moer- en kinderbalken, de vloer verkreeg zwart- en witmarmeren tegels. In 1585-1586, hebben 'Geryt Geryts en Corsten syn soon metselaers.... beyde opt Stadthuys voor de baelie ende oic binnen de baelie hier ende daer geestrict'. En in 1666 is 'betaelt voor vijftien hondert soo blauwe als roode extricken, daer mede het puy vant stadthuys voor nieuw beleyt is'. (Sillevis en Beltjes, blz. 37).

+ De boven de Burgerzaal gelegen zaal, door Keldermans vermoedelijk als schepenzaal bedoeld, heeft thans de bestemming van raadzaal gekregen. Een houten zoldering op drie zware moerbalken en kinderbalken dekt de zaal. +RAADZAAL

+ Aan de noordwand staat een schouw waarvan de mantel rust op een zware eikenhouten balk, gedragen door twee smeedijzeren getorste staven, in 1636 door Floris van Osch gemaakt. Op de kap een rood geschilderde rijksappel tussen twee engelfiguren, waarvan slechts de bovenlichamen zichtbaar zijn. Zij wijzen naar een daar onder getekende cartouche in een omlijsting van rolwerk en mascarons, in welke cartouche in Gotische letters de woorden van Deut. XVI vers 18, 19, 20, II Kron. XIX vers 6, 7, Deut. 1 vers 17, Spreuken XVIII vers 5, gepenseeld zijn, teksten handelend over de noodzakelijke onkreukbaarheid van de rechter (uitvoerig hierover bij Sillevis en Beltjes, blz. 62-71). Deze schouw uit het tijdperk van de bouw of kort daarna te dateren is stylistisch onmogelijk. De tekst van 1583 over het schilderen van een compartiment moet op deze schouw betrekking hebben (Sillevis en Beltjes, blz. 20 en 46). Het opschrift zou dan de veronderstelling staven, dat dit vertrek oorspronkelijk als schepenkamer was bedoeld. In 1623 heeft men blijkbaar deze schouw willen moderniseren door er een eikenhouten kap tegenaan te brengen, waardoor de onderste regels van het opschrift bedekt werden (Sillevis en Beltjes, blz. 71). Deze schoorsteenkap is bij de restauratie weggenomen en wordt nu in de Oudheidkamer bewaard (zie aldaar). +SCHOUW

+ De aan de noordwestzijde van de Burgerzaal gelegen kamer is na de laatste verbouwing burgemeesterskamer geworden. Het vertrek heeft een houten zoldering op zware balken met het stadswapen op de sleutelstukken. De westwand wordt gedeeltelijk+ ingenomen door een schouw, pl. LXIV, afb. 140. De onderkant van de bruin geschilderde houten betimmering van de onderboezem wordt overwoekerd door een overladen en log, verguld rococo ornament van een provinciaal karakter. Rechts en links een kinderfiguurtje; het rechtse, rustend met de rechtervoet op een bol en een vergulde bloemenguirlande vasthoudend, het linkse een hoorn van overvloed omklemmend, waar bloemen uit te voorschijn komen. Voor dit snijwerk werd W. Winters in 1762 met f 60 betaald. Het iets uitspringende middengedeelte huisvest een verguld terracotta beeld van Justitia, met aan haar rechterhand een zwaan met het stadswapen en staande op een voetstuk met in het midden een cartouche met de woorden IUSTUM IUDICIUM IUDICATE op groene achtergrond, en daar onder, in een klein mediallon, een marmeren reliefportretje van de maker, de Zuid-Nederlander Walter(us) Pompe (1703-1777) die in 1735 met f 54, - betaald werd. (zie Ch. van Herck, Walter Pompe en zijn werk, 11de Jrbk. Antwerpens Oudheidk. Kring 1935, blz. 145). Dit beeld moet een ouder hebben vervangen, dat in 1701 in vervallen toestand verkeerde. Azuerus Muller, beeldsnijder, wordt in dat jaar betaald met 1 +BURGEMEESTERSKAMER +SCHOUW

gld. en 5 stuivers voor het repareren van ''t onthoofde beeld vertonende de justitie'. (Sillevis en Beltjes, blz. 46, 50 en 51). Op de voluten van het voetstuk zijn twee putti gezeten,

de rechtse met een houtbundel in de arm en de andere arm opgeheven, de linkse met de ene hand een slang omklemmend en een vlammend hart in de andere.

Tegenover de schouw staat een eikenhouten kast met dubbele deuren en panelen, waarin rechthoeken met cartoucheachtige rand. Het stadswapen komt op de drie stijlen voor. Een overigens zeer opgelapt meubel, in 1708 door de stadstimmerman Andries van Kempen vervaardigd.

De in de rekening over 1562-1563 vermelde ‘nyeuwe tafell mit acht Layen’, waarvoor+ Willem Hysinck betaald wordt, werd in 1927 op de zolder van de voormalige schepenkamer gevonden in een bedenkelijke staat, daar men haar als schaafbank had misbruikt. Na restauratie is de tafel in het Weeshuis geplaatst; zie aldaar (Sillevis en Beltjes, blz. 56, 47 met foto). +TAFEL

DE OUDE VISHAL is een laag gebouw aan een rechthoekig plein aan de oostzijde van+ de Havendijk gelegen, pl. LXVI, afb. 145. +OUDE VISHAL

Kalkhoven, blz. 156.+ +LITERATUUR

De Vismarkt werd oorspronkelijk gehouden bij het stadhuis(Oude Vismarkt), doch in 1518 verplaatst+ naar de Havendijk waar nieuwe visbanken kwamen. De vismarkt was toen ruim 10 roeden groot. Het tegenwoordige gebouwtje is in het laatste kwart van de XVIIIde eeuw opgericht. +GESCHIEDENIS

Het langwerpig rechthoekig gebouw van baksteen wordt aan de voorzijde door vier+ hardstenen geblokte pilasters in drieën gedeeld. De twee uiterste ruimten waren voor de visbanken bestemd en zijn met een hek afgesloten. In het midden bevindt zich de ingang met daarvóór een portiek, rustend op twee hardstenen Toskaanse zuilen die een houten kroonlijst met doorbroken fronton dragen, die ook langs de open gedeelten doorloopt; op de hoeken boven de zuilen en pilasters triglieven. Het lage schilddak is gedekt met ruitvormige leien. +BESCHRIJVING

DE HERV. GROTE OF BARBARA-KERK ligt vrij ten oosten van de Markt, achter+ de bebouwing en daarvan gescheiden door de smalle Elleboogsteeg; aan de zuidzijde loopt de Grote Kerkstraat, aan de oostzijde de Ridderstraat en in het noorden de Kleine Kerkstraat, waarvan het door een met bomen beplant terrein is afgescheiden. De toren is sedert 1798 eigendom der burgerlijke gemeente, de kerk behoort aan de Ned. Herv. gemeente Fig. 49, 50, 51, pl. LXVII, afb. 146 en 147, pl. LXVIII, afb. 148, pl. LXIX, afb. 151. +HERV. KERK

Voet van Oudheusden, blz. 14, 433; Bull. N.O.B. 1908, blz. 124-130; Artikelen van mr. P.J.W.+ Beltjes in de Culemborgsche Courant van 5, 12, 19, 26 september en 10, 17, 24, 31 oktober 1947; Duizend jaar bouwen 1, blz. 275, 305; M.D. Ozinga en R. Meischke, De Gothische kerkelijke bouwkunst (serie De Schoonheid van ons land), blz. 84; O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, passim. +LITERATUUR

Voet van Oudheusden vermeldt, naar oudere hem ter beschikking staande bronnen, dat Jan van[+] Beusichem een kapel te Culemborg gebouwd zou hebben, kerkelijk behorend onder Beusichem. De bewaard gebleven oorkonde van 1310 (Berkelbach van der Sprenkel, Regesten nr. 190), waarin Jan 1 van Beusichem het patronaat van de op zijn eigen grond gebouwde kerk aan het kapittel van St. Jan te Utrecht opdraagt, legt Voet van Oudheusden zo uit, dat Jan 1 de XIIIde-eeuwse kapel zou hebben afgebroken en een nieuwe kerk gebouwd zou hebben, die in 1310 tevens tot parochiekerk werd verheven.

[+]GESCHIEDENIS

In de loop der XIVde eeuw hebben blijkbaar verbouwingen plaatsgevonden, waaraan Jan van den Doem heeft meegewerkt. De rekeningen van de rentmeester van den Heer van Culemborg over 1366-1367 vermelden ‘Item Jans twe cnapen van den Doem elc. van X daghe dat si den boghe in die kercke braken ende maecten, elc daechs VII groten ende van cost VII lb. maect XIII lb. XV s.Item

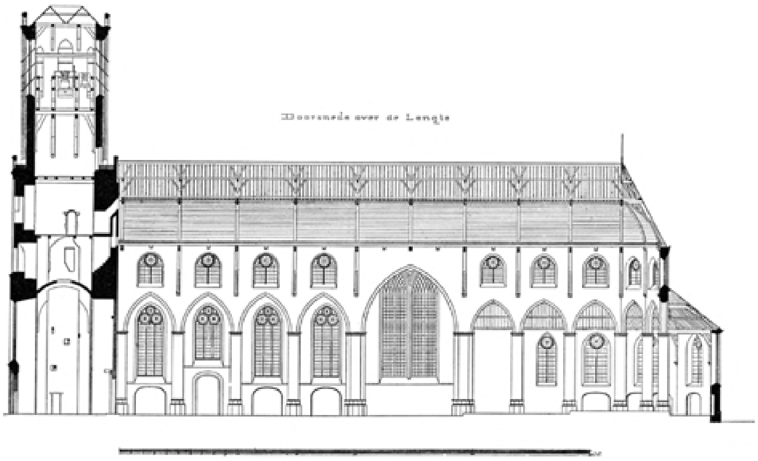

Fig. 49. Culemborg. St. Barbara- of Grote kerk door A. Mulder, 1886

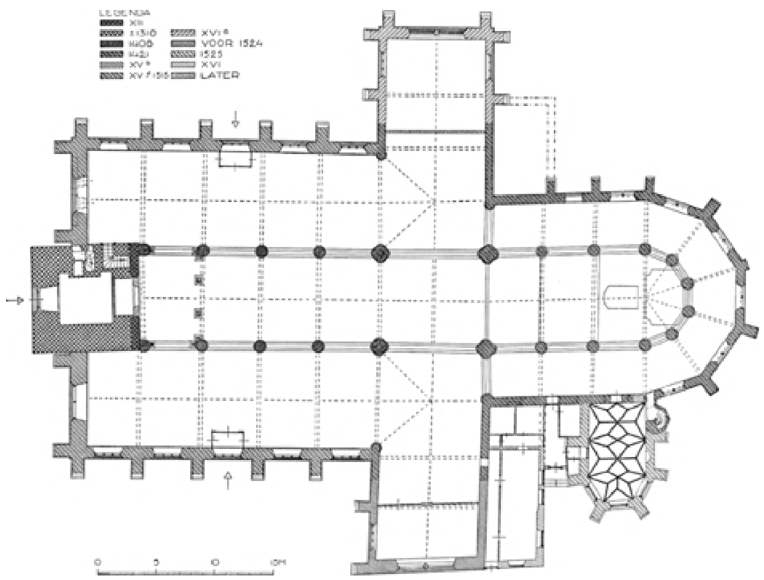

Fig. 50. Culemborg. St. Barbara- of Grote kerk

meyster Jan van den Doem van den outaer te maken ende van den zerke die opt outaer leyt VI mottoenen ende van den steen, die int glasveynster staet ende daer in te setten, III mottoenen, maect XIIII lb. XII S VI d. "(Jaarboekje Oud-Utrecht 1934, blz. 45). Een vermoedelijk omvangrijker verbouwing van de kerk valt uit een rekening van de bisschoppelijke vicaris uit 1408 op te maken "item de licencia concessa procuratoribus fabrice ecclesie de Culemborch, ut dictam ecclesiam frangare et reedificare, valeant XXIII lb. XV.d". (Joosting en Muller I, l, blz. 190).
De stichting van een kapittel van acht kanunniken door Hubrecht III in 1421, - aan welke stichting tot in de XVIIIde eeuw een koperen plaat op het koor herinnerde - zal tot de bouw van een ruimer koor met omgang hebben geleid (de Jong, blz. 20 vlg.).
Bij de Stijn-Jan-Gerritszoon-dochter-brand in 1422 ging de kerk echter in vlammen op. Hoewel ook kerkeland verkocht moest worden, werd de opbouw grotendeels door de nieuwe heer Jan III bekostigd, die op het koor begraven zou worden.
De stichting van een groot aantal vicarieën in de loop van de XVde eeuw bracht met zich mede dat voor vele altaren een plaats moest worden gevonden en maakte een vergroting van de kerk noodzakelijk. In de stadsrekening van 1515-1516 komen posten voor van leidekken aan het "nieuwe werk" aan noord- en zuidzijde. Iets later vatte men het plan op, "om 't cruyschoir der kercken van sunte Barbaren van nyeuwes te maicken ende vuyt te steecken gelijcke als onse Vrouwe choir gemaickt was", m.a.w. het doortrekken van het zuider-dwarspand. Erg hard schoot dit werk niet op, en in 1525 gelastte Anthonie van Lalaing dan ook de werkzaamheden aan het "cruischoir" met meer voortvarendheid uit te voeren en het altaar van St. Barbara daar op te stellen.
Behalve dit altaar in de St. Barbara-kapel, was er nog dat van de broederschap van die naam, dat midden in de kerk vóór het oxaal stond. Ter gelegenheid van Elisabeth's uitvaart werd het priestergestoelte in het koor met zwart laken overtrokken "oic tussen de twee choordueren achter St. Barbaren altaer" (de Jong, blz. 23, 44). Deze deuren zullen in het oxaal hebben gestaan. Nog in 1541 moest Vrouwe Elisabeth 39 Carolusguldens schenken" tot behulp der tymmeringhe van een nieu cruyschoir om die te bestaden aan steen tot voorm. tymmeringhe'.
Door een ruime gift van Elisabeth in 1555 daartoe in staat gesteld, werd in dat jaar op de plaats van de oude sacristie aan de noordkant van het koor een 'nieuw sacramentschoorken' opgetrokken, opdat men daar 'bequamelicker ende mit meerder devotie den luyden ministreren sal mogen dat weerdige heilige sacrament'. Het was niet alleen voor de broederschap bedoeld, maar voor iedereen die vaker dan gebruikelijk ter Communie wilde gaan (de Jong, blz. 47). De broederschap van het H. Sacrament was in 1517 opgericht en telde drie en dertig leden 'om dat onse Live Heeren Godt Drie en dertig Jaeren op der aerden geleeft heeft'. De kapel had een vloer van witte en blauwe tegels en bevond zich waarschijnlijk in de hoek van transept en kooromgang. Sporen van deze aanbouw zijn uitwendig nog te zien. Zij werd ook de kapel van het Weeshuis - der wesen capelle

- genoemd, d.w.z. aan de meesteresse van het Weeshuis was de zorg over de kapel opgedragen. De kapel is in 1568 na de beeldenstorm 'dichtgemetseld'.
Er moeten nog verschillende andere kapellen geweest zijn, die na de brand van 1654 niet meer zijn opgebouwd. Een St. Catharina-kapel wordt al in 1389 vermeld bij de stichting van een altaar van de Geboorte Christi in dat jaar (van Schilfgaarde, Het archief enz. Ie stuk, blz. 449 nr. 7961). Verder een Thomas- en Gregorius-kapel, ook wel 'Mijn Heeren choir' genaamd, om het feit dat de heer van Culemborg het gebouwtje onderhield.

Naast de reeds genoemde broederschap van het Allerheiligst Sacrament telde de kerk nog die van+ St. Barbara, van de H. Geest en de broeder- en zusterschap van O.L.V. van 't Hemelrijk, die alle hun eigen altaren bezaten. +BROEDERSCHAPPEN

Een twee en twintigtal vicarieën waren in de kerk gevestigd. Omstreeks 1568 waren er nog twaalf,+ waarvan tien ter collatie van de Graven (Voet van Oudheusden blz. 450; Arch. A.U. XXXIX, blz. 369; W.v.R., blz. 37; de Jong, blz. 22). +VICARIEËN
Behalve de altaren, waarop vicariëen waren gevestigd, hadden de gilden, waarvan Culemborg er+ minstens acht bezeten heeft, ook hun altaren. Vóór 1422 waren er reeds vijf altaren. Een St. Augustinusaltaar wordt in 1410 genoemd (van Schilfgaarde, blz. 445 nr. 7928). In 1421 wordt een St. Joris-altaar gesticht en in 1450 zijn twee altaren gesticht en gewijd door Jodocus, vicaris-generaal van bisschop David van Bourgondie (Voet van Oudheusden, blz. 91). Er waren meerdere altaren van de H. Maagd en verder van de H. Joseph, de H. Severus, de Zoete Naam van Jezus en H. Sacrament (de Jong blz. 23). +ALTAREN
+ Processies werden gehouden op Maria Lichtmis en Sacramentsdag. Na 1428 kwam daar nog in de maand januari een Emerentia-processie bij, omdat Culemborg op 23 februari van dat jaar door +PROCESSIES

tussenkomst van deze heilige, wier relieken de kerk bezat (de abt van Mariënweerd schonk in 1495 aan de kerk een deel van de schedel van de heilige), voor overrompeling van de vijanden van bisschop Zweder zou zijn behoed. Evenals te Beusichem traden bij deze processies zwaarddansers op. Op Kruisvinding (3 mei) en Kruisverheffing (14 september), droegen de kanunniken 'den heligen holte des heyligen cruys' - een kruisreliek - in processie rond (de Jong, blz. 25, 168).
In september 1566 zijn beeldenbrekers de kerk binnengedrongen en hebben daar hevig huisgehouden.+ Ook de Graaf heeft aan de beeldstormerij meegedaan en heeft zich zelfs aan heiligschennende handelingen overgegeven (de Jong, blz. 133). Geen enkel altaar was heel gebleven, de doopvont was stukgeslagen. De St. Antonis-kapel (sunte Antoenyss koyrtjen) was te erg beschadigd en werd dichtgemetseld. De Sacramentskapel was dermate verwoest, dat men haar had moeten afbreken en de boog dichtmetselen. Het schijnt dat de Graaf de kerk van binnen heeft laten witten, de muurschilderingen en de verse wonden moesten bedekt worden, ook zou hij uit de gebrandschilderde glazen fragmenten, waarop heiligen waren afgebeeld, hebben laten nemen. Op 17 november 1566 kwamen de Rooms-katholieken weer in het bezit van de kerk. Om het hoogaltaar te herstellen, ontzagen de kerkmeesters zich niet een grafzerk en een memorietafel te gebruiken, die thuis behoorden in twee kapellen (van Schilfgaarde, blz. 78, de Jong, blz. 168). Er moest een nieuw sacramentshuis komen, daar het oude door de kerkschenders vernield was. Door mr. Cornelis schilder, 'wonende tegen over 't hof van mynen heere den cardinael Grandvella te Brussel', hadden kerkmeesters een 'patroen' laten maken van een nieuw te maken sacramentshuisje. Het ontwerp - dat nog niet was betaald -, werd in 1568 in de kerk opgesteld' om de goede luyden daermede te bewegen ende te verwecken huere caritaet te doen tot een nyeuw sacramentshuys'. (de Jong, blz. 168, 169). In maart 1569 werd met de herbouw van de Sacramentskapel begonnen en in de zomer van 1570 was het sacramentshuisje gereed.

+BEELDENSTORM 1566

In 1578 is de kerk in gereformeerde handen gekomen. De eerste dienst vond plaats op 27 juli van dat jaar.+ Op zondag 21 mei 1654 trof de bliksem de spits van de toren, waardoor niet alleen de klokken werden vernietigd en het uurwerk 'geraseert', maar ook het schip ernstige beschadigingen opliep. Voet van Oudheusden (blz. 297) overdrijft wanneer hij schrijft: 'maar oock den geheelen kerck mit alle de ornamenten van orgel ende anders is geconsumeert ende tot assche verbrant'. Geheel afgebrand+ is de kerk niet, een groot gedeelte van de muren bleef bestaan. Gered kon slechts worden de in 1625 door het St. Nicolaas- of Coopmansgilde geschonken koperen kaarsenkroon met de beeltenis van de patroonheilige, de z.g. sinterclaeskroon, en een stuk van een bank of koorgestoelte, waarop zich een beeldje van de H. Barbara bevond.

+DE KERK IN GEREFORMEERDE HANDEN 1578

+BRAND VAN 1654

Beide voorwerpen zijn sindsdien verdwenen. In 1813 zijn drie defekte kerkkronen verkocht. Niet onmogelijk was de sinterclaeskroon daarbij.

Het houten beeldje was in 1878 nog ter plaatse (Nw. Kerkel. Handb. 1878, blz. 85).

Dank zij het binnenkomen van gelden, ook van buiten de stad, werd het mogelijk de kerk weer op te+ bouwen. Het bestek voor het herstel van de kerk, voornamelijk de kap en het dak, maakte mr. Isaäc Jacobsz. uit Vreeswijk. Het timmerwerk werd aangenomen door de timmerman mr. Pieter Jansz., terwijl de leidekker Hendrik Hendricksz. het dak dekte. François en Pierre Hemony goten in 1654 en 1666 negen klokken. In 1684 kreeg de toren weer een uurwerk. De spits werd niet hersteld en de toren kreeg de bedekking die hij nu nog heeft. Het houten gewelf werd eerst in 1725 aangebracht. Voet van Oudheusden (blz. 463) geeft als reden op dat dit niet eerder was geschied ‘dat de Baes die het aengenomen had quam te sterven en er dus de slof ingekomen is’.

+OPBOUW

Na het herstel - de kerk werd op 10 april 1659 ingewijd - schonken regering en gilden gebrandglazen.+ glazen. Ook de Magistraat vereerde de kerk met een glasraam. In het noorder-venster (transept) was een raam met de wapens van het graafschap Culemborg en van het graafschap Waldeck met die van de gilden, van de dijkgraaf en hoogheemraden van de Lekdijk, van predikanten en kerkeraad en van drie commissarissen van de opbouw (Voet van Oudheusden, blz. 200). Van al die vensters is niets meer over. Een in 1635 door het Gemeneland van Culemborg geschonken glas, waarin het wapen van het graafschap was afgebeeld, gehouden door een Romeinse ‘helt’, was al bij de brand verdwenen (de Jong, blz. 247).

+GEBRANDSCHILDERDE GLAZEN

Herstellingen aan kerk en toren hadden in 1830, 1857, maar vooral in 1886 plaats. Bij deze laatste+ restauratie werd het houten gewelf van 1725, dat in 1830 was hersteld, gestucadoord. Boven de kooromgang bracht men een gebogen plafond aan, waardoor de korbelen van de XVIIde-eeuwse constructie een weinig moesten worden uitgehakt. De zuilen werden met cement en specie aangesmeerd, wat ook met de muren gebeurde, waarvan men de oude pleisterlaag grotendeels had afgehakt. Zie voor de kritiek, die Victor de Stuers over deze restauratie had bij zijn bezoek in juli 1886,

+XIXde EEUW

Culemborgsche Courant van 31 oktober 1947. Opmetingsschetsen van de hand van architect A. Mulder berusten in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

+ De St. Barbara-kerk is een bakstenen basilikale kruiskerk van vijf traveeën met zeer brede zijbeuken, en met een koor van drie traveeën, door vijf zijden gesloten, en in het bezit van een kooromgang. De westelijke toren, sedert 1654 zonder spits, is half ingebouwd. Aan de zuidzijde een sacristie met verdieping en driezijdige sluiting. Een librye (thans kosterswoning) is tegen de oostmuur van het zuider-transept aangebouwd. De drie schepen, transept en koor hebben een overwelving in hout; de beneden-verdieping van de sacristie wordt door een stenen netgewelf gedekt, terwijl in de bovenverdieping aanzetten van een gewelf in steen aanwezig zijn. +BESCHRIJVING

+ Het materiaal ontloopt elkaar slechts weinig.

Toren: 28-30 × 6-7 cm, 10 lagen 76 cm; boven de tweede oude balklaag: 28,5-30 × 6,5-7 cm, 10 lagen 81 cm. Schip noordzijde: 28,5 -29 × 5,5-6,5 cm, 10 lagen 77 cm. Oudste gedeelte dwarspand: 28-29 × 6,5-7,5 cm, 10 lagen 81 cm. Nieuwe gedeelte: 28-30 × 5,5-6 cm, 10 lagen 72(-73) cm. +MATERIAAL

Koor: 28,5-30 × 6-7,5 cm 10 lagen 80-84 cm. Sacristie 28,5-30 × 6-6,5, 10 lagen 78 cm. In de tweede geleding van de toren tufstenen hoekblokken; elk blok bestaande uit vier kleinere stenen.

+ De toren bestaat uit drie geledingen. Van de onderste geleding zijn de wanden blind, de tweede vertoont aan elk van de drie zijden, drie ondiepe, spitsbogige spaarnissen met rechte dagkanten. Het derde torenlid springt iets in, ruimte latend aan een omgang met bakstenen balustrade met flauwe spitsbogen. De vier gevelwanden worden ingenomen door telkens drie, dubbel hol geprofileerde spitsboognissen, waarvan de middelste breder is dan de uiterste. In het bovenste gedeelte van de zijnissen zijn galmopeningen aangebracht met natuurstenen koppen, versierd met toten. Twee lage, met lei gedekte zadeldaken, noord-zuid gericht, en nauwelijks uitkomend boven de bakstenen borstwering, die vrijwel gelijk is aan die van de onderste trans, dekken de toren af. Aan de westzijde een, kennelijk later ter vervanging van een andere, ingebroken ingang in rijk geprofileerde korfboog. Aan de voet van de toren, aan de noordzijde, is een aanbouw thans dienend voor schuur, waarin nog sporen van een kruisgewelf aanwezig zijn. Waarschijnlijk bestond deze ruimte eertijds uit twee, tegen de westzijde van de noordbeuk aangebouwde kleine kapellen, waarvan in de kerk nog iets van vroegere ingangen over is. De toren helt iets naar het westen over. +UITWENDIG TOREN

+ Zijbeuken en dwarspand worden geschraagd door bij de bakstenen waterlijst versneden beren, die aan de hoeken haaks zijn opgesteld. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde wordt in de middentravee een ingang gevonden met dubbel hol en met groefstenen negblokken versierde dagkanten en korfboog, onder de hier met rechte hoeken omlopende waterlijst. De vensters van de zijbeuken, alsmede de grote transeptvensters, hebben dubbel hol geprofileerde dagkanten en bakstenen vorkmontants met+ speklagen. Bij de dwarspanden, zowel aan de noord als aan de +SCHIP

+DWARSPAND

zuidzijde, is duidelijk een vertikale bouwnaad waarneembaar, op de plaats waar in de XVIde eeuw de beide transeptarmen met een stuk zijn verlengd.

+ De kooromgang wordt door korte steunberen geschoord. De vensters van de lichtbeuk hebben een dubbel holle, die van de kooromgang een enkel holle profilering. De +KOOR

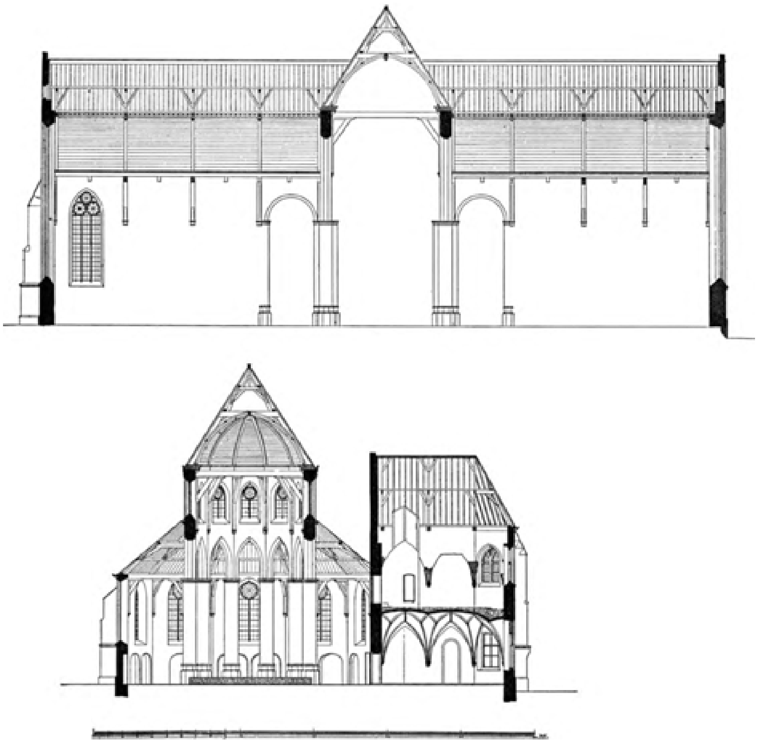

Fig. 51. Culemborg. St. Barbara- of Grote kerk. Doorsneden door A. Mulder 1886

daken van de drie schepen, dwarspand en koor, zijn met leien bekleed. Het dak van het middenschip loopt door tot de koorsluiting. Met pannen is het dak van de kooromgang belegd.

Deze rechthoekige aanbouw aan de oostzijde van het zuider-dwarspand is in 1850 tot[+] kosterswoning verbouwd. In de muur van deze woning aan de Grote Kerkstraat is een steen gemetseld, waarin Gotische letters zijn gegrift, die nu geheel uitgesleten en onleesbaar zijn geworden.

[+]VRML. LIBRYE

+ Aan de zuidzijde van het koor, ter hoogte van de derde travee, vertoont de vroegere sacristie zich als een rechthoekig bakstenen gebouwtje van twee verdiepingen, +VRML. SACRISTIE met aan de zuidzijde een driezijdige sluiting en met een aan de oostzijde uitgebouwde half achtzijdige traptoren. Op de hoeken en tegen de traptoren eenmaal versneden beren. In de zijden van de sluiting is op elke verdieping een spitsbogige vensternis met smal holprofiel. De originele vensters in de benedenverdieping werden in 1816 vervangen door de tegenwoordige rechthoekige schuiframen; op de verdieping hebben de korte spitsboogvensters een gevorkte montant van natuursteen doch ook een natuurstenen latei, zodat een spitsbogig kruiskozijn ontstaat, waarvan de beneden helft met luiken gesloten kon worden. De traptoren, die ruimschoots boven het dak doorloopt, heeft een even ingenomen achtzijdige, met lei beklede spits.

+ De toren heeft over de begane grond een koepelgewelf op kraagstenen, waarvan de twee zuidelijke een kopje vertonen. In de noordermuur leidt een gemetselde +INWENDIG TOREN spiltrap van het torenportaal naar de bovenverdiepingen. De trapkoker is later verbreed ten koste van het torenportaal. Het gewelf moet eerst daarna zijn aangebracht. Boven het gewelf zijn de inkassingen van balken van een houten vloer te zien, en de toegang tot deze verdieping van de zijschipkap uit in de zuidelijke torenwand. Een oude toegang in de oostwand van de toren naar de schipkap is gedicht, daar deze thans beneden het tongewelf van het schip uitkomt. De torenwanden boven het gewelf vertonen door uithakken verbrede nissen. De bovenste balklaag rust op kraagstenen van trachiet. Ten behoeve van het orgel is in de XVIIde eeuw een trap van de noorderzijbeuk uit in de muurdikte aangebracht. Aan de oostzijde beganegronds is de doorgang naar het schip deels gedicht; men heeft de oude profielen aan de kerkzijde weer in het zicht gebracht. Op de oostelijke torenmuur ter hoogte van de tegenwoordige scheibogen is de moet van een gewelfoplegging te zien.

+ Tweemaal vier gecementeerde bakstenen zuilen op achthoekige bases en met lijstkapitelen, waarvan de meest westelijke, tegen de torenwand, halve zuilen zijn, +SCHIP worden door spitsbogige scheibogen met elkaar verbonden. Op de beide westelijke kruisingspijlers zijn aan de middenschipszijde, tegen de scheimuren muurresten te zien, waarschijnlijk restanten van een verbindingsboog tussen beide pijlers. Thans doorlopende houten tongewelven over schip en koor blijkens opschrift (zie koor) van 1725. Als sluitstukken van de ribben dienen houten sparappels als druipers in een rozet. Bovendien heeft ieder der dwarspandarmen en het koor grotere houten rozetten met uitgeschulpte rand, rood geschilderd en verguld. Op de hoeken van kruising en beuken en in de viering komen schildjes voor met het Culemborgse wapen. De dwarspanden hebben, evenals de zijbeuken, lagere houten tongewelven dan die van het schip. De koor omgang heeft een gestucadoord gewelfje. Onder de vensters van de zijbeuken zijn spaarnissen, waarvan één in de noorder-beuk nog de moet van een ingang tot een verdwenen kapel laat zien, hetzelfde is het geval aan de westzijde van deze zijbeuk. De herinnering aan de grote brand van 1654 wordt nog levendig gehouden door het voorkomen van dit jaartal met het stadswapen op de balk achter het orgel.

Rechts van de deur tussen toren en kerk in de muur twee vermiljoen gekleurde nisjes.+ De vloer van de tweede koortravee ligt 24 cm hoger dan die van het schip en de derde travee ligt weer 24 cm hoger dan de tweede. De vloer van de kooromgang ligt op gelijke hoogte van die van het schip. In de spaarnis van de oostmuur van de kooromgang is enige tijd geleden een fragment van een oudere nisboog gevonden (H. Graf?), +KOOR

waarin sporen van polychromie: engelen met de Arma Christi en fragmenten van portretten vermoedelijk van stichters. Aan de eerste travee noordzijde, die blind is, bevond zich vermoedelijk de H. Sacramentskapel. Waarschijnlijk heeft de bovenvermelde Thomas- en Gregoriuskapel aan de tweede travee noordzijde gelegen. O.a. mist het daar aanwezige venster aan de buitenzijde de holle profilering die de overige ramen bezitten.

Het koor werd indertijd afgesloten door een oxaal. Vóór dit oxaal was een 'representatie ende beelde van onser lieven Vrouwe in sonne (de Jong, blz. 23, 34). Een Maria in stralenkrans, mogelijk een boven het oxaal hangend Marianum. Insnijdingen in enkele zuilen herinneren nog aan de banken van de kapittelheren. In het houten gewelf van 1725, in 1830 hersteld, is aan de oostzijde een paneel te zien, waarop de wapens Van Gaesbeek en De Jouver, hangend aan een rood lint, zijn geschilderd en daar onder: MR. G.V. GAASBEECQ/P.T. COSS/S.D. JOUWER/TVERWELF VAN DESE KERK/DOOR BRANT EENS WEGGENOMEN/IS DOOR HET GOET BELEYDT/DEES HEERE WEER GEKOMEN/A° 1654 A° 1725. Tussen de beide jaartallen, het wapen van de kerkmeester Hammius.

Een deur aan de zuidzijde van het koor geeft toegang tot deze uitbouw, pl. LXXI,+ afb. 157. Oorspronkelijk bereikte men de sacristie door een onlangs teruggevonden zandstenen poortje in de kooromgang, terwijl men in de oosthoek van dit vertrek de spiltrap naar de bovenverdieping betrad. Dit benedenvertrek is in het bezit van een fraai netgewelf, waarvan de ribben rusten op kraagstenen waarin monnikskoppen, narren met banderollen en andere figuren zijn gebeiteld, die volgens D. Bouvy, Middeleeuwsche beeldhouwkunst in de Noordel. Nederl., 1947, blz. 124, onder Utrechtse invloed ontstaan zouden zijn, pl. LXXII, afb. 158 en afb. 159. Tegen de noordwand was volgens Beltjes vroeger een grote schouw, die in 1805 is afgebroken, waarna op de plaats daarvan een nieuwe toegang door de muur werd gebroken en de oorspronkelijke in de hoek werd dichtgemetseld. Een bakstenen wenteltrap voert van de kooromgang naar de bovenverdieping. In de XVIde eeuw werden in dit bovenvertrek de archieven van de Poth (zg. Armenpot in 1455 gesticht door Gerard II) en van het gasthuis bewaard. Het gewelf is indertijd ingestort, slechts enkele aanzetten van de ribben zijn nog over, o.a. een kleine console met een gehurkt mannefiguurtje. Het vertrek heeft een houten zoldering op balken. In een hoek bij de trap is een zandstenen kozijn van een oude doorgang naar een vroegere galerij in de kooromgang, waarvan de sporen onlangs zijn teruggevonden. Mogelijk een orgelgalerij? Toen men in september 1566 de sporen van de wandaden der ikonoklasten trachtte te doen verdwijnen, hebben twee metselaars 'dye gaet daer dye nye orghel ende dye au orghel heeft gestaen' enz., gedicht (de Jong, blz. 143). Bij de bouw van de sacristie werd het venster in de kooromgang ter plaatse gedicht en evenzo geschiedde dit later met de tweede, westelijk hiervan, zich bevindende raamopeningen. In de bovenkamer bevond zich een Gotische schouw die men omstreeks 1930 heeft uitgebroken en vervangen door een zandstenen schoorsteenmantel.

+VRML. SACRISTIE

Uitgaande van de verheffing in 1310 tot parochiekerk van een kerk te Culemborg en van het feit, dat+ in de oostelijke torenmuur de moet van een gewelfoplegging van een lager schip te zien is en een rest van een

+BOUWGESCHIEDENIS

westmuur van een schip ter dikte van 64 cm, kan men veronderstellen, dat ongeveer 1310 een toren verrees bij de tot parochiekerk verheven kerk. De werkzaamheden van Jan van den Doem, die in 1366-1367 een altaar maakt en een boog in de kerk breekt, zou te verklaren zijn door hierin het voltooien van een nieuw koor te zien, dat door het wegbreken van de oude triumfboog met de bestaande kerk werd verbonden. Het afbreken en vergroot herbouwen van het schip zou kunnen

hebben plaatsgevonden in 1408, wanneer vergunning gegeven wordt de kerk af te breken en weer op te bouwen. Het restant van een triumfboog op de westelijke vieringspijlers zou van deze bouw afkomstig kunnen zijn. De thans gedichte doorgang in de oostelijke torenwand kan toegang gegeven hebben tot de kap van dit schip, dat waarschijnlijk een pseudobasilicale opbouw had.
De stichting van een kapittel in 1421 zal een vergroting van het koor vereist hebben. Waarschijnlijk is het tegenwoordige koor met lichtbeuk en ondiepe dwarspanden kort na 1421 (of wel na de brand van 1422) opgetrokken. Dit bracht met zich mede dat ook het schip met een lichtbeuk verhoogd moest worden. De pseudobasiliek werd in een basilicale kerk gewijzigd. Omstreeks 1515 spreken de rekeningen van leidekkerswerk aan het nieuwe werk aan noord- en zuidzijde; of dit de eerste maal is dat er leien gelegd worden is zeer de vraag. Wel lezen we hieruit dat er in 1515 uitdrukkelijk van nieuw werk aan noord- en zuidzijde wordt gesproken, waartoe wij de verbrede beuken rekenen. Het ligt voor de hand dat de uitbreiding van het zg. Lieve Vrouwekoor aan de noordzijde na de verbreding van de zijbeuken heeft plaats gehad. In de XVIde eeuw breidt men dan het zg. kruiskoor uit 'gelijche als ons Vrouwechoir gemaict is'. In 1524 moet het Barbara-altaar daar geplaatst worden, doch in 1541 is de uitbreiding nog niet voltooid. Mr. Beltjes dateert waarschijnlijk aan de hand van archiefvondsten de sacristie op ± 1525.
De latere lotgevallen zijn onder 'Geschiedenis' gememoreerd.

In het gebouw worden aangetroffen:

+ Boven de ingang tot de trap naar het orgel in de noorder-beuk is een ovaal raampje in een geschilderde terracotta omlijsting van guirlandes en vruchten, pl. LXXII, afb. 160. Bovenaan zijn twee, naar elkaar toegewende putti, die zeer geschonden zijn, en blijkbaar een wapen of cartouche hebben vastgehouden, midden XVIIde eeuw. +RAAMOMLIJSTING

+ De deur tussen schip en toren bestaat uit een zeer oude, XV, gegroefde deur, waarop aan kerk- en torenzijde latere deuren zijn gespijkerd. +DEUR

+ De preekstoel met doophek staat tussen de oostelijke kruissingspijlers, pl. LXVIII, afb. 150. Van drie, als steun dienende eikenhouten liggende leeuwtjes, rijst de zeszijdige voet op, versierd met vleugelstukken met griffioenen. Op de hoeken van de zeszijdige kuip getorste zuiltjes met Ionische kapitelen, waarin guirlandes hangen. De toogpanelen hebben een vulling van afhangende vruchtentrossen. Onder het middelste paneel het wapen van het geslacht Spranger. Bijbehorend achterschot met getorste kolommen en vleugelstukken. Het klankbord heeft een lijst met blaasknorren. +PREEKSTOEL

De preekstoel werd in 1658 waarschijnlijk geschonken door Quirinus Spranger, rentmeester der geestelijke goederen. Mr. Joris Flud, schrijnwerker uit Utrecht, leverde het gladde werk en het gesneden vlak achter de voet. Het is onbekend wie het beeldhouwwerk sneed; een model werd geleverd door Willem Cool van buiten Culemborg afkomstig. Een

balk met blaasknorren, de kruisingspijlers verbindend, sluit aan bij het klankbord.

+ Eikenhouten doophek met rechthoekige panelen en spijltjes, door Joris Flud vermaakt. +DOOPHEK

+ Aan de preekstoel een koperen lezenaar met het wapen van Culemborg tussen twee leeuwen als tenanten, in 1659 door de stad geschonken. Een repliek hiervan in de XVIIIde eeuw nagegoten, op de plaats van de voorlezer. +LEZENAARS

+ Op het doophek vier koperen kandelaars van rechtopgaand model, XVIII.

+ Aan de preekstoel twee koperen blakers op arm, XIX. +KAARSENHOUDERS +BLAKERS

+ Op een tegen de torenwand opgestelde gemarmerde houten orgeltribune staat een +ORGEL

houten orgelkast, pl. LXVIII, afb. 149, wit geschilderd met vergulde guirlandes en middenin het stadswapen dragend, 1719. Op de top een verguld houten beeld van een harpspelende David, door Jan Slob uit Hoorn in 1720 vervaardigd, en boven op de zijtorens, op paneel geschilderde vazen. Het instrument is in 1719 door Matthijs Verhofstad uit Gemert gebouwd (A. Bouman, Orgels in Nederland, Heemschutserie nr. 34, 2de druk, 1949, blz. 76). De kosten werden bestreden door een kollekte waaraan de gehele burgerij deel nam, R. Katholieken, Oud-Katholieken, Luthersen niet uitgezonderd. Het instrument werd in 1939 door N.A. van Dam & Zn. te Utrecht hersteld en van een elektrische windinrichting voorzien. Boven het klavier, links, een wapen waaronder ANTHONI KLICK ORGANIST TOT LEERDAM HEEFT DIT ORGEL GESCHILDERT A^{o} 1720 9/26. Rechts een tweede wapen met: DE HEER JOHAN WILLEM DE CRANE LIEFHEBBER DER MUSICQ HEEFT DIT ORGEL EERST BESPEELT ANNO 1719 7/23. Deze Crane, een te Culemborg op vrijgeleide wonend bankroetier uit Middelburg, was een voortreffelijk musicus en organist.

In 1804 werd het front gewijzigd naar ontwerp van de Culemborger Corn. van Heumen. Het XVIIIde eeuwse front met de afhangende festoenen in de verticale vakken en het lofwerk boven de pijpen plaatste hij op een houten schotwerk met geschilderde guirlandes en beëindigd door vleugelstukken. Ter plaatse van orgeldeuren kwamen smalle zijstukken met een kleine guirlande bovenaan. Het rugpositief kwam in de balustrade te staan. De gemarmerde onderbouw (in de XVIIde eeuw hier nog oxaal genoemd) bleef bestaan. De kas is in 1938 gerestaureerd en onder leiding van Gerhard Jansen in de oorspronkelijke kleuren terug gebracht (zie herinneringsbord op de noordelijke torenwand).

> In de XVIde eeuw schafte men een orgel aan dat een betrekkelijk klein bedrag, 46 Rijnse guldens, had gekost, en misschien een positief of koororgel is geweest. Op 18 december 1556 kreeg Johan Roose opdracht tot de bouw van een nieuw orgel, dat hij op 17 mei 1559 voltooide. Het had 550 Carolus guldens gekost. Dit orgel is in 1566 vernield en later door een klein orgel, 'het posityfken', vervangen. Omstreeks 1619 kreeg Albert Kiespenninck uit Nijmegen opdracht een nieuw orgel voor de kerk te bouwen. Het is in 1637 en 1647 door de Utrechtse bouwer Govert van Pisa gerepareerd, maar verbrandde in 1654 (de Jong, blz. 26, 27, 247, 248 en 249).

De tegen de westelijke vieringpijlers aangebouwde geschilderde banken, XVIIB,+ hebben zowel aan de voorbank als in het ruggeschot, toogpanelen en kraakbeenornament in de zwikken, hier en daar vernieuwd, pl. LXX, afb. 153. Werk van Joris Flud. De banken hebben een overhuiving van omstreeks 1800 gedragen door dunne kolommetjes, en waren vroeger van wapens voorzien.

+REGERINGSBANKEN

Twee andere overhuifde banken sluiten de transeptarmen af. De Magistraatsbank aan de zuidzijde, bruin geschilderd, heeft gecanneleerde zuiltjes en een vulling van bloemen en ranken in de zwikken der panelen. Midden op de overhuiving, het stadswapen in kleuren op een houten ornament, XVIId. Oorspronkelijk was dit gestoelte voor de Janskerk getimmerd. In de XIXde eeuw is het vergroot door in het midden nog een stuk in te voegen. Kap met dragende zuiltjes, XIX.

Twee tochtportalen aan noorder- en zuider-beuk, vroeger witgeverfd, thans bruin+ met opgelegde rechthoeken in de panelen, zijn door Joris Flud geleverd, XVIIB.

+TOCHTPORTALEN

Vóór op het koor ligt de hardstenen zerk, 300 × 155 cm van Elisabeth van Buren,+ gemalin van Gerard II van Culemborg, pl. LXXI, afb. 155. Tussen gotisch loofwerk, rechts het wapen van Buren, en links dat van Culemborg, elk gedekt met een steekhelm en met zijn helmkleden en helmteken. Op de vier hoeken de wapens Buren,

+GRAFMONUMENTEN ELISABETH VAN BUREN OVERL. 1451

Bronkhorst, Borsselen en Bergen. Het gotisch randschrift is vrijwel niet meer te lezen. Voet van Oudheusden, blz. 100, kon nog ontcijferen: IN 'T JAER ONSES HEEREN MCCCCLI OP ONSER LIVER VROUWENDAG ANNUNCIATIE STERFT DE... ELISABETH.... TOT WEERD EN TOT EWIJK. BID VOOR HAER SIEL (Wapenheraut 1918, blz. 4, 10, 49, 50).

+ Op het hoge koor een hardstenen deksteen, 290 × 182 cm, van onderen afgerond, op het graf van Jasper van Culemborg en Johanna van Bourgondie, overleden 1504 en 1511. In de in de steen zichtbare groeven waren vroeger koperen platen bevestigd, waarin beider beeltenis levensgroot met blazoenen en met de symbolen van de evangelisten in een omlijsting van ornament waren gegraveerd. Deze platen zijn in 1812 voor f 114 verkocht. Voet van Oudheusden geeft op blz. 151, 152, een uitvoerige beschrijving van deze grafsteen.

+JASPER VAN CULEMBORG OVERL. 1504 EN JOHANNA VAN BOURGONDIE OVERL. 1511

+ Aan de oostzijde van het koor staat op een wit marmeren plint van drie treden een eveneens wit marmeren sarcofaag. pl. LXX, afb. 154. Aan de voorzijde is in het midden van een omlijste plaat het in marmer gehouwen wapen Van der Dussen in een cartouche met schelpvormig ornament opgesteld. Links van het wapen staat: SISTE VIATOR ITER ROGITAS QUID MARMORA CONDANT?/VEL QUAE SUB/BUSTO MEMBRA/REPOSTA CUBENT? Rechts: HOC CATHARINA/ALIDA EFFINGI/DUSSENIA IUSSIT/NE FAMAM ET CORPUS/MORS SIMUL/UNA TEGAT.

+CATHARINA ALIDA VAN DER DUSSSEN OVERL. 1745

Onderaan, rechts en links, losse houten wapenschildjes in kleuren van het geslacht van der Dussen, vermoedelijk afkomstig van een in 1796 vernield rouwbord. Op het deksel van de sarcofaag staat in het midden een voetstuk tussen twee schelpachtige ornamenten, waarop leunt, een met een sluier omhangen naakte marmeren putto, steunend met zijn rechter elleboog op een doodshoofd en met zijn linkerhand een naar beneden gerichte fakkel vasthoudend. Onder dit voetstuk, in het midden van het deksel op een rococo ornament, een wit marmeren gevleugelde zandloper, waarvan de rechter vleugel die van een vleermuis is. Op de sluier van de putto: J.F. MAAS 1746 en beneden achter op de plint: I. BOLLINA INV. ET FEC. DELPHIS.

Rondom de tombe staat een ijzeren hek, dat aansluit aan de twee zuilen achter het monument. Over deze zuilen is het hek verder doorgeschilderd. Op de uiterste stijlen van het hek staat links I.D.R. en rechts 1746.

> Catharina Alida van der Dussen, geboren 21 augustus 1690 als dochter van de Dordtse regent en gedeputeerde ter Staten-Generaal mr. Jacob van der Dussen, heer van Oostbarendrecht, was op 4 september 1724 gehuwd met mr. Damas van Slingelandt, in zijn leven burgemeester van Dordrecht. Het huwelijk was zeer ongelukkig, doordat de echtgenoot aan de drank verslaafd was, zodat zijn vrouw hem verliet. Op 23 augustus 1733 werd haar door de Raden van de Staten van het Kwartier van Nijmegen te Culemborg vrijgeleide verleend. Sedert 1739 bewoonde zij het hoekhuis aan de Grote Kerkstraat en de Papenhoek, waar zij overleed. Een speciale baar, thans in de kooromgang, moest voor haar begrafenis worden vervaardigd, waarop geschilderd staat: DE WELEDELE GEBORE VROUWE CATHARINA ALIDA VAN DER DUSSEN STERFT DEN 28 JULY 1745. Zij liet een merkwaardig testament na, waarin zij o.a. verbood, dat het wapen van

haar man op tombe of rouwbord zou voorkomen. Vgl. Culemborgsche Courant van 10 oktober 1947.
J. François Maas was een Hagenaar. Volgens een mededeling van de oud-archivaris dr. H.E. van Gelder aan dr. E.J. Haslinghuis was Giuseppe Bollina uit Zwitserland afkomstig.

+ Tegen de oostmuur van het zuider-transept, achter de Magistraatsbank, hangt een stenen epitaaf dat vroeger elders in de kerk een plaats had, en na geruime tijd in twee stukken in een bergplaats te hebben gelegen, voor enkele jaren geleden hier is opgesteld, pl. LXX, afb. 152. +EPITAAF D'ORVILLE

In een zandstenen omlijsting van twee pilasters met Ionische kapitelen, staande op een plint die gesteund wordt door twee consoles, waartussen twee bloemtrossen bevestigd aan een draperie, en dragend een hoofdgestel bestaande uit twee gebroken frontons, in het midden waarvan een wapen, is een zwarte steen gevat, waarin gegrift is: MEMORIA VIRI NOBILISSIME VIRTUTE DOCTRINA AC INTEGRITATE SPECTATISSIMI. DN. FRIDERICI D'ORVILLE GENTE ARTESY PATRIA AQUIS GRANENSIS SERENNISS. REGIS BOHEM: AC ELECTORIS PALATINI DOMESTICI ET PRIMOGEN EIUS PRINCI BOHEMAE EPHORI MERITISSIMI ANNO CHRISTI MDCLV.

AETATIS SVAE LI PIE DEFVNCTI MARITI DESIDERATISSIMI VIDVA MOESTISSIMA MARIA MODESTA CAMERARIA. H.M.P.C.

Frédéric d'Orville (geboren 6 mei 1590) was gouverneur van de oudste zoon van Frederik van de Palts. Van Rhenen uit bezocht de Winterkoning meermalen het hof te Culemborg, en waarschijnlijk heeft d'Orville na de dood van de Paltsgraaf in Culemborg gewoond.
Voor zijn wapen vg. De Wapenheraut 1918, blz. 49; Nav. 1895, blz. 707; Gelre 1944, blz. XII.

Van de vele overige grafzerken worden hier slechts de belangrijkste genoemd. De+ heer R.T. Muschart heeft in Gelre 1942, blz. 139-196, de Culemborgse grafzerken uitvoerig beschreven: +GRAFZERKEN

Zuiderbeuk:

85 × 66 cm. DE HEERE IACOB VAN STEENEBERGH STERFT DEN 4 IANRY. 1716 JUFF. CONSTANTIA VAN TOLL ZYN HUYSVROUW STERFT DEN 15 FEBRY. 1708.

Jacob van Steenbergh was kommies van wege de provincie Utrecht ter griffie van de Staten-Generaal.

200 × 139,5 cm. Alliantiewapen Straalman-Witsen in diep relief op een manswapen. ANNE WILLEM STRAALMAN GEBN. DEN 9 NOVEMBR. 1789 & OBIIT 13 OCT. 1792.

Vermoedelijk een vroeg gestorven zoontje van mr. Anne Willem Straalman, eerste raad, drossaard en dijkgraaf van stad- en graafschap, en van Johanna Witsen.

65 × 85 cm. Alliantiewapen de Bie-van Neretten. I.... C..... V..... NERRETTE HUYS-VROU VAN I.... D.... BIE.

Johannes de Bie, meester zilversmid uit Bergen-op-Zoom, werd in 1714 burger van Culemborg. Als weduwnaar hertrouwde hij in 1721 met Isabella Catharina van Neretten. Op 29 april 1728 werd zij begraven. Zie: Gelre 1949, blz. 90.

63 × 84 cm. In het midden een cirkelvormige verdieping tussen 16 en 61, waarop een wapen, waarvan de rechterhelft dat van het geslacht Van Diemen is. Verder de letters C.A.C.D. met merk.

Een Cornelis van Diemen was advocaat en raad van de Graaf. In 1617 was een Cornelis van Diemen secretaris van Culemborg.

64 × 86 cm. Monogram S.I. in G.

HIER LEYT BEGRAVEN PIETERNELLA VAN BERGEN. HUYSVROW VAN SEGERS SLUYTER STERFT DEN II AUGUSTUS 1661.

Noorder beuk:

65 × 85 cm. IN DESE KELDER LEGT JUFFROUW IOHANNA FAVEREAU GEBOREN DEN 10 DECEM. 1679 GESTORVEN DEN 16 APRIL 1718 WAS HUYSVROUW VAN LUCAS BONTARIUS.

Lucas Bontarius, geboren te Hoorn, overleden 18 september 1726 te Schoonhoven, was eigenaar van een huis te Amsterdam, bij het Koningsplein en koopman in talk, olie, rijst, stijfsel, thee, kurk, smeer en derg.

200 × 85,5 cm. Op het bovenste gedeelte een zeer diepe cirkelvormige inzinking, waarop twee wapenschilden Wagardus-Boomhauwer, tezamen met een kort lint hangende aan een horizontaal geplaatste boomstronk, met een strik in het lint boven de stronk. Boven de inzinking: MOLLITER OSSA CUBENT SURGANT EX PULVERE LAETI.

Het benedenste inschrift luidt: D. IOHANNI WAGARDO PASTORI HUIUS ECCLESIAE FIDELISSIMO EIUSQ. VXORI CATHARINAE BOOMHOUER PARENTIBUS CARISSIMIS PIE DEFVNCTIS HIC SEPULTIS MONUMENTUM HOC SACRARUNT LIBERI ET HAEREDES ANNO MDCC SEQUITVRQUE PATREM SIC PASSIBUS AEQUis D. LAMBERTVS WAGARDVS S.S. THEOL. CANDIDATVS OBIIT XXVI NOVEMBR. MDCC.

64 × 85 cm. DEN HEER H. TEMMINCK PREDT. ALHIER OVERLEDEN DEN 13 MAART M.D.C.C.XXVII.

Henricus Temminck was van 1709 tot 1727 predikant te Culemborg.

310 × 183 cm. In het midden van de zerk, binnen een cirkelvormige en versierde rand, het manswapen Bloemendael, pl. LXXI, afb. 156. Het schild met helmteken en helmkleden is met drie riemen opgehangen aan een aanziend gestelde traliehelm. Hierboven een horizontaal geplaatste engel met uitgestrekte armen en aan iedere hand een dubbel lint vasthoudend, dat afhangend bij de beneden rand, eindigt in een kwast. Rechts en links, telkens twee boven elkaar staande gelijke mansfiguren, een wapenschild, dat met een riem om hun hals hangt, vóór het lichaam houdend. Onder het wapen een doodshoofd met twee doodsbeenderen. Hieronder een ovaal. Op de rand hiervan heraldisch rechts een gevleugelde, staande zandloper en heraldisch links een liggende zandloper. In het ovaal: INT JAER ONS HEERE 1625 DEN 14 AUGUSTI IS OVERLEEDEN DEN EEDELEN JONCKER MATHIES VAN BLOEMENDAL IN SIN LEEVEN DROSSART DER STAT ENDE GRAEFSCHAP CVILENBORCH KAPYTEIN VAN EEN COMPAIGNIE VOETVOLCK VAN DE HEERE STAETEN GENERAEL DER VERENICHDE NEDERLANTSE PROVINTIE. Kwartierwapens: heraldisch rechts Bloemendael, Gruithuis, Reifenberch, Ingen. Heraldisch links Vaeck, Benting, Ricquavrt, Leringen.

Mathies van Bloemendael, die ongetrouwd is gebleven, was een zoon van Arndt van Bloemendael en Bartha Vaeck. Hij testeerde 29 juli 1625 te Vianen en in zijn testament gaf hij te kennen te Culemborg te worden begraven onder een steen, waarvoor hij 800 gulden ter beschikking stelde (Gelre 1942, blz. 170). Voor zijn afstamming: Ned. Leeuw 1915, kol. 65 en 66.
Door toeval is deze zerk aan de ramp van 1654 ontkomen, doordat de executeur testamentair van de overledene nog in 1651 verzuimd had de steen, die ergens in de kerk overeind stond, boven het graf te plaatsen. Toen dit in 1653 nog niet was geschied, dreigde de Magistraat de zerk op

zijn kosten uit de kerk te laten brengen, wat blijkbaar is gebeurd, waardoor de steen voor vernietiging gespaard is gebleven. In 1659 werd volgens een rekenpost ‘de sarck van Bloemendael in de kerck gebracht’.

Tussen het orgel en de banken:

200 × 85 cm. In het midden een ovale uitdieping, waarop een alliantiewapen, rustend op een doodshoofd. Geheel boven: HIC EXPECTANT RESURRECTIONEM ADRIANUS. DE. MAN. PREDICANT TOT EVERDINGE. EN. GOILBERDINGEN. GESTORVEN DEN 19 IULY ANNO 1666. Onderaan: CATELINA A GESEL UXOR ADRIANI DE MAN DIE DEFUNCTA ANO CRI MDCL.XIX SEPT AETATIS SUA XLIIII.

200 × 84 cm. Op de bovenhelft een ovale uitdieping waarin een manswapen met helmteken, helmkleden en een gedeelte van een helm in zeer hoog relief. Boven het wapen een doodshoofd met twee gekruiste doodsbeenderen. Boven de uitholling: MEMENTO MORI. en onder de inzinking: HIER LEYT BEGRAVEN DEN EERW. HEER CORNELIS DELLIUS IN LEVEN PREDICANT TOT COTHEN EN MED. DOCT. STERFT DEN 7 AUGUSTI 1740 OUD 90 JAEREN.

In de dwarsgang vóór de preekstoel:
68 × 86 cm. HIER LEYT BEGRAVEN DEN HEERE FREDERICK HOEVENAER IN SYN LEVEN BVRGEMEESTER DER STAT CVYLENBORCH STERF DEN ... 8(?) MEY 1653 OVT SIJN (DE) ... AEREN QVOD..... CIDIT TIBI RE... T.

Deze burgemeester leverde vingerringen aan de Graaf.

De preekstoel staat op een in vier stukken gebroken grafzerk. In het midden een grote Gotische driepas, waarin later een indieping is gehakt, waarop een wapen.

64,5 × 85 cm. CORNELIS VOS AO 1688.

Cornelis Vos werd in 1658 lid van het Coopmansgilde en was lange jaren heemraad van het Gemeensland van Culemborg.

196 × 84 cm. W. VAN FORELL BEDIENAAR DES GODDELYKEN WOORDS ALHIER STERFT DEN 20 NOVR. 1769. DIE LEEFDE ALS HY ANDREN/LEERDE/OPRECHT BY GROOT EN KLEYN/VERKEERDE/DER ARMEN- WEES- EN WEDUWEN/VRIEND/ HEEFT TROUW ZYN TYD HIER/UITGEDIEND. BIRNS VAN HEUMEN.

Ds. Forell was van 1739 tot 1769 predikant te Culemborg.

195 × 82,5 cm. Diepe vierkante uitholling met ingeschulpte hoeken, waarop in de bovenhelft: VROUWE ZARA MARIA BLOEM WEDUWE VAN DE HEER RUDOLPH FORSTEN.

Rudolph Forsten was in 1776 en 1798 medicine doctor en professor in de medicijnen, anatomie en chirurgie te Harderwijk.

Tegen de muur van de koor omgang staan enkele zerken met wapens opgesteld, o.a. één met het alliantiewapen Van Gaesbeeck-Van Goor.

Drie, bij de beeldenstorm zeer gehavende zandstenen memoriestenen werden in+ 1886 op verschillende plaatsen teruggevonden en ingemetseld in de muur van de eerste noorder koortravee, pl. LXXIII, afb. 161, 162, 163. +VOTIEFSTENEN

130 × 80 cm. Nis met gezwenkte, ronde bovenkant en verdeeld in twee horizontale vakken; het bovenste groter dan het onderste. In het bovenste vak staan rechts vier figuren, waarvan de hoofden ontbreken, en een knielende gestalte. Links een altaar, waarvóór een geknielde figuur nog geweest moet zijn (St. Gregorius-Mis?). Links op de achtergrond slechts kleine fragmenten o.a. een mannekop. De steen is met rode foelie aangesmeerd. Het onderste predella-vormig deel laat een miniatuur ribgewelfje

zien, waarvan de zuiltjes op twee na, verdwenen zijn. De achtergrond is geheel glad geschuurd na vernieling der voorstelling, XVIa.

61 × 81 cm. Een lijst, waarvan al het ornament is weggehakt, omsluit een verdiept vak waar in het midden Maria op een troon is gezeten. Haar gelaat en haar kroon zijn verdwenen, slechts enkele strengen haar en de stijlen van de troon zijn nog zichtbaar.

Rechts en links geknielde schenkers, ieder met een patroon achter zich. Alle figuren zijn geschonden, XVIa. Sporen van rood als achtergrond.

100 × 86,5 cm. Voorstelling van het Laatste Oordeel. Afgeronde bovenkant. In het midden op de regenboog zit Christus, Wiens hoofd ontbreekt. Van links en rechts komen twee engelen aangevlogen; van de linkse zijn nog het wapperende gewaad en de vleugels te zien. Daar onder, op wolken staande, Maria en Johannes. Sporen van groene verf op de gewaden. Onderaan fragmenten van kleine figuurtjes. Geheel onderaan een zeer beschadigd opschrift in Gotische letters: INT JAER ONS HEREN ... ELLIS SOEN ...., INT JAER ONS HEREN XVC EN ....

+ Kroon van het linnenweversgilde. Acht grote en acht kleine armen met bovenaan drie koperen schildjes, op ieder twee gekruiste weversspoelen onder een kroon, en rechts en links een tak met vlasbloemen. Hieronder staat op het ene schildje GEVRT FEYTEN MEDEHVLPER, daaronder een huismerk en 1663. Op het tweede staat ALBERT/LAMBERTSEN DE GRES/MEDEHVLPER. Huismerk: een hakenkruis en 1663. Het derde blanke schildje is nieuw. +KERKKRONEN MIDDENSCHIP

Grote kroon met drie kransen, elk van acht armen, waaraan vier ijzeren schildjes met een vergulde cartouche-achtige omlijsting. Op twee van de schildjes komt het wapen in kleuren voor van Gerrit van Harn (gedeeld I. van Gaesbeeck, II van Harn). De twee overige schildjes dragen het opschrift: Gerrit van Harn, Commandeur aan Cabo de boa Esperance. A^{o} 1661.

Gerrit van Harn was een oom van Jan van Riebeek en diens opvolger. Hij stierf in 1661 op de heenreis naar Zuid-Afrika.

Grote koperen kroon met acht grote en acht kleine armen. Bovenaan, twee schildjes, elk met het wapen, in kleuren van het geslacht Constant, waaronder 1663.

> Carel Constant was president van de Oost Indische Compagnie in Perzië geweest, en huwde 6 september 1646 te Amsterdam met de weduwe van Anthonie van Diemen. De kroon is pas na de dood van de schenker afgeleverd.

Kroon met twee kransen, ieder met acht armen en drie blanke schildjes, XVIIC.

Kroon met twee kransen, ieder met zes armen, XVIIC.

Kroon met twee kransen, ieder met zes armen en drie blanke schildjes, XVIIC.

> Alle kerkkronen zijn ± 1948 gerestaureerd door de edelsmeden J.E. en L. Brom te Utrecht, bij welke gelegenheden de opschriften zijn hersteld onder leiding van mr. P.J.W. Beltjes.
>
> + Brochure uitgegeven namens de klokkencommissie van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden, augustus 1949; P.J.W. Beltjes, Het door de gebroeders Hemony in 1654 en 1655 geleverde klokkenspel in de toren der Barbarakerk te Culemborg. +KLOKKEN
>
> François en Pierre Hemony goten in de jaren 1654-1655 voor de kerktoren een reeks van negen klokken. Deze nieuwe klokken werden bijna geheel uit de spijs van de bij de brand gesmolten klokken gegoten. Op 28 januari 1799 zijn de klokken eigendom der burgerlijke gemeente geworden. In 1870 zijn vier klokken verkocht. Drie van deze werden door de firma

Eliazar van Buren & Zn. te Amsterdam gekocht. Van deze klokken kwam die met de namen der Magistraatpersonen, te Heer Hugowaard terecht. Van de tweede klok, in 1715 door Claes van Noorden en Jan Albert de Grave hergoten, is niet bekend waar die gebleven is, terwijl de twee overige (beide uit 1655), respectievelijk in de toren van de St. Pieters-kerk in Hilvarenbeek en in het torentje van de Ned. Herv. Kerk te Rhenoy (gem. Beesd), onderdak vonden. Reeds tijdens de oorlog 1940-1945 had het gemeentebestuur van Culemborg zich tot die van Beesd en Hilvarenbeek, alsmede tot de kerkvoogdij van de Ned. Herv. kerk te Heer Hugowaard gewend, met het voorstel, om wanneer de gevorderde, uit Culemborg afkomstige Hemony-klokken aan de smeltoven zouden ontkomen, deze af te staan aan de gemeente Culemborg.

Daarvoor zou Culemborg nieuwe klokken van hetzelfde gewicht en dezelfde kwaliteit laten gieten. Met Beesd en Heer Hugowaard kwam men tot overeenstemming, echter niet met Hilvarenbeek. De door de Duitsers gevorderde klokken van Heer Hugowaard en Rhenoy zijn behouden gebleven en in Culemborg teruggekomen (nrs. 4 en 5), zodat de toren weer in het bezit is van zes van de oorspronkelijke reeks van negen klokken.
De klok met de namen van de predikanten Piscator en Bushof, die bij het luiden ter gelegenheid van het 40-jarig regeringsjubileum van Koning Willem III is gebarsten en omstreeks 1900 door Fritsen en Petit werd hergoten, is in 1942 gevorderd.
In 1952 is de toren in het bezit van een carillon gekomen.

Manneklok. Diam. 129 cm. FULMINE CONSUMATA A° 1654 DIE 21 MAY ET EOD. A° REPARATA REGNANTE TUTORE ILLUSTRISS COMITE DOM: GEORGIO FREDERICO COMITE IN WALDECK PIRMONT ET CULENBORG, BARONE IN TONNA, PALANT, WITEM ET WERTH, SUMMO PRAEPOSITO ECCLESIAE CATHEDRALIS IN HALBERSTADT ET COMANDATORE IN LACOW. Boven het randschrift een fries met voorstellingen van centauren die de vrouwen van de bruiloft van de Lapithen schaken, te midden van bloemranken en putti. Onder het randschrift slingers met blad- en vruchtmotieven en engeltjes. Op het lijf der klok het grafelijke leenzegel en het grootzegel van de stad Culemborg. Doet dienst als kerkklok.

Vrouweklok. Diam. 115 cm. + ILLUSTRISSIMUS COMES DOM: HENRICUS WOLRADUS COMES IN WALDECK PIRMONT ET CULEMBORG, BARON IN TONA, PALLANT, WITTEM ET WERTH. DOMINUS IN LHEDE, LINDEN, WILDBURG, KINSWEILER, ENGELSDORFF, FRECHEM, BACHEM ET DALEM AD HUC MINORENNIS 1655. Zelfde versiering als voorgaande, met dit verschil, dat op het lijf der klok alleen het leenzegel voorkomt. Kerkklok.

Diam. 103 cm. + JORDANUS GUESONT EQUES. JOHANNES WEMERING, ADAMUS GRESSENICH CONSILIARY ILLUSTRISSIMAE DOMUS WALDECK CULENBURGENSIS ANNO DOMINI 1654. Namen der grafelijke raden. Versierd als voorgaande, zonder de zegels. Eertijds gebruikt als brandklok.

Diam. ongeveer 100 cm. + O LVD. DE PLETTENBERG. O SAM. DE WATER. O GISB.IANSEN O IOH. DE LAWICK. O CORN. KEYSER. O IVST. IANSEN. O HENR. WELCKER. O LAMB. HOVVENAER O ALB. GYSBERTSEN. O PELGR. ALBERTSEN. O HVB. VAN DIEMEN. O NICOL. DE LANGE. SATRAPA. PRAETOR. CŌSVLES. SCABINI. ET SECRETARY CIVIT: CVLENB. ANNO 1655. Met o zijn aangeduid de zegels der Magistraatspersonen. Versiering als voorgaande. Op het lijf het grootzegel van de stad Culemborg. (J. Belonje, Gedenkwaardigheden in kerken van Noord-Holland, deel III, blz. 276).

Diam. 73 cm. SIT NOMEN DOMINI BENEDICTVM. F. ET P. HEMONY ME FEC: ZUTPHANIAE A 1655. Boven het randschrift een fries met centauren, onder slingers met cherubkopjes.

Diam. 64 cm. F. ET P. HEMONY ME FEC. ZUTPHANIAE ANNO DOMINI 1655.

Gelijke versiering als vorige. Z.g. Papklok. Zij werd 's avonds tegen tien uur geluid ter herinnering aan het poortsluiten, op welk uur men vroeger een bord pap nuttigde.

+ De kerk bezit:

Twee bekers, 16,9 cm hoog, pl. CLXIV, afb. 401. Aan de voet een versiering van een bewerkte rand met palmet motieven. Op de zijden in een ovale krans is het kerkelijk wapen gegraveerd. Onder de bodem het alliantiewapen der schenkers. Onder de ene beker om dit wapen het randschrift HENRICUS DE MOELRE ET HESTER DE BRUYN CONIVGES AD VSVM S COENAE DED A° 1606. Onder de andere beker EX REFORMATI COETVS CVLEMBVR LIBERALITATE AD S COENAE VSVM DONATVM A° 1606. Merken Culemborg, meesterteken een lobbenkruisje. (Gelre XLIX, 1949, blz. 93, 94). Tentoonstelling Gelders zilver, Arnhem 1955, nr. 192. +AVONDMAALSZILVER

Twee gedreven avondmaalkannen op hoge voet met onderschotels, 31,5 cm hoog; diam 21,9 cm, pl. CLXVII, afb. 409. Gewelfde deksel aan de bovenzijde afgeplat. De versiering bestaat uit een verstrakt kwabornament. De oren heben een dolfijnachtige vorm, volgens Frederiks te vergelijken met een kan van A. Grill uit 1649. Merken, Utrecht, jaarletters P van 1654; meesterteken een schildje met leeuw: Hendrick Step. (Gelre 1949, blz. 94), Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. Zilver 's-Gravenhage 1952, nr. 49; Tentoonstelling Utrechts zilver, Utrecht 1952, nr. 101; Tentoonstelling Gelders Zilver, Arnhem 1955, nr. 194; Frederiks, Dutch Silver 111, nr. 135.

Avondmaalschotel. Diam. 48 cm, pl. CLXVI, afb. 407. Plat, met brede geschulpte en geprofileerde rand waarop het kerkelijk wapen van Culemborg is gegraveerd. Aan de onderzijde: A. PELGROM BLANCKERT BORGEMEST. OBIIT Den 21 November 1674 ET MARIA DE MOOLRE WEDUWE 30 MAIIUS 1685. Merken: Utrecht, jaarletter A van 1689; meesterteken PB in gekroond schildje van Pieter Boemer. (Gelre 1949, blz. 88 en 94). Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 498, Utrechts Zilver, Utrecht 1952, nr. 37; Gelders Zilver, Arnhem 1956, nr. 195; Frederick Dutch Silver 111, nr. 136.

Twee avondmaalschotels met opstaande geschulpte rand. Diam: 22,5 cm. Aan de bovenzijde in het midden de wapens Balguerie en Van der Schuer. De wapenschilden zijn verbonden met een ketting en een slot en worden door een kroon gedekt. Merken: den Haag, jaarletter A van 1747. (Gelre 1949, blz. 95, 96; H.E. van Gelder en Elias Voet, Merken van Haagsche goud- en zilversmeden, 1941, blz. 171).

Twee avondmaalschotels gelijk aan de vorige. In de schotel is het wapen van mr. Matthias van der Lijnden gegraveerd. Het wapenschild heeft rococo vormen. Merken: Utrecht, jaarletter 1 van 1768, meesterteken DVG van Dirck van Gameren. (Gelre 1949, blz. 97). Tentoonstelling Utrechts Zilver, Utrecht 1952, nr. 75.

Verder bezit de kerk nog twee zilveren avondmaalbekers, in 1849 vervaardigd naar het model van die uit 1606.

+ Gedreven doopbekken, hoog 6,2 cm diam. 28 cm, pl. CLXVI, afb. 408. Platte rand; de buitenrand versierd met acht schelpornamenten, viermaal buitenwaarts en viermaal binnenwaarts geplaatst, onderling verbonden door voluten en bandwerk. Op de rand het opschrift: DER ZULKE IS HET KONINGRIJK DER HEMELEN, MATTHEI 19 VERS 14. Aan de onderzijde de wapens Perrenot en Louvigny. Merken Utrecht, jaarletter E van 1764 en meesterteken van Dirck van Gameren. (Gelre 1949, blz. 99, 100) Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 508; Frederick, Dutch Silver 111, nr. 73. +DOOPBEKKEN

+ DE R.K. KERK van St. Barbara door J. van Genk gebouwd en op 4 december 1887 in gebruik genomen, ligt aan de oostzijde van de Markt bij de Binnenpoort. +R.K. KERK

In 1578 werd de oude St. Barbarakerk aan de katholieken ontnomen en aan de gereformeerden toegewezen. De katholieken beschikten over twee schuilkerken, één aan de Varkensmarkt, die later aan de Oud-Katholieken kwam, en sedert 1628 een andere in de Papenhoek. Uit deze tweede statie is de tegenwoordige parochie gegroeid, die bediend werd door de Jezuieten, van daar haar naam van paterskerk. Sedert 1612 kwamen paters Jezuiten uit Vianen hier, later werd Culemborg van Utrecht en 's-Hertogenbosch uit bediend. In 1817 werd de eerste kerk gebouwd (Geschiedkundig overzicht van Katholiek Culemborg; O.J. de Jong. De Reformatie in Culemborg, blz. 253 e.v.).

In de pastorie bevinden zich:
Lindehouten beeld, 135 cm hoog, de Onbevlekte Ontvangenis voorstellend. Zuid-Nederl.?,+ XVIIIA, pl. LXXV, afb. 167.

+BEELDHOUWWERK

Oordeel van Salomo, paneel, dagmaat 66 × 84,5 cm. Copie naar het schilderij van+ Rubens in het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen. Slechte staat. +SCHILDERIJEN

Doodsportret van een geestelijke, paneel, dagmaat 42,5 × 32,5 cm. Hij draagt een grijze knevel en baard. Een zwarte calot dekt zijn hoofd. Rechts boven een stuk van een gordijn. Onderaan rechts staat: P.P. Theod. Reede M. 1674 12 Dec. Mis.

Dirk Adolf van Reede, een telg uit het bekende Stichtse geslacht, is omstreeks 1600 geboren als zoon van Frederik van Reede, heer van Amerongen en Cornelia van Oostrum. Wanneer hij katholiek is geworden, is niet bekend, doch in 1624 trad hij tot de Societas Jesu toe. Als pater Theodorus Reede vestigde hij zich in 1633 als priester in Wijk-bij Duurstede, waar hij zich handhaafde ondanks de vele moeilijkheden die hem van wege de predikanten in de weg werden gelegd. Hij overleed in 1674, en is in het familiegraf van de van Oostrums in Wijk-bij-Duurstede bijgezet (Maandblad van Oud-Utrecht 1960, blz. 85-88).

In de sacristie:
Doek, voorstellend St. Franciscus Xaverius een man in rood gewaad dopend. Geheel rechts een geknielde Moor met fakkel. Links verschillende figuren. In het midden doorkijk naar buiten op een rond gebouw. Slechte staat, XIXb.

Christus aan het kruis omgeven door engeltjes, doek 96 × 73 cm, pl. LXXXIII, afb. 188. Aan de voet van het kruis Maria Magdalena. Geschilderd door J. Voorhout (1647-1723).

In de kerk:
Twee koperen kaarsenhouders in de vorm van een uit het lekblad naar boven kronkelende+ slang, XVII.

+KAARSENHOUDERS

In de O.L.V.-kapel een mahoniehouten ronde tabernakel, met hoekzuiltjes met+ Ionische kapitelen en met koperen basis. Op de top een crucifix met verguld corpus. Volgens de Voorlopige lijst der Ned. monumenten enz. Antwerps 1825. +TABERNAKEL

Vergulde monstrans, 62 cm hoog, pl. CLXXI, afd. 417. Zeslobbige voet, waarop gegraveerd+ is: het oprapen van het manna, David bij de hogepriester, Christus in Emmaus. De lunula, door twee engelen gedragen, is in een tempeltje gehuisvest, met links St. Ignatius en rechts St. Franciscus Xaverius. Hierboven de Arma Christi met rechts en links een manlijke heilige; geheel bovenaan open koepeltje waarin een beeldje van St. Jan de Doper. Merken: Amsterdam, L. van 1634 of 1655, meesterteken van Th. Bogaert. +ZILVER MONSTRANS

Ciborie, ongeveer 63 cm hoog, pl. CLXXI, afb. 418. Op de voet de gedreven figuren+ van Geloof, Hoop en Liefde, waartussen in relief drie voorstellingen van: de toon- +CIBORIE

broden op de tafel bij de hogepriester, Abraham en Melchisedech, het Laatste Avondmaal. Op de vaasvormige nodus zijn de Arma Christi gegraveerd en drie putti met kransen. Op de cuppa: Kain en Abel, Abrahams offer en de Kruisiging. Op het deksel zijn gegraveerd drie cherubs, waartussen in medaillons: Mozes water uit de rots slaande, het oprichten van de Koperen Slang, en het inzamelen van het manna. Op een nodus, met gevlochten banden versierd, een pelikaan op zijn nest met drie jongen; op zijn vleugel een kruis. Merken: Utrecht, geen jaarletter, meesterteken drie ruiten in gekroond schild van Nicolaes Verhaer. Omstreeks 1725. Tentoonstelling Kerkel. kunst in Nederland, 's-Hertogenbosch 1913, nr. 455, (daar vermeld als uit de R.K. kerk te x.) Tentoonstelling Utrechts Zilver, Utrecht 1962, nr. 129.

+ Ampullenblad met gekartelde rand, waarin gegraveerd rozen en een lambrekijnachtig ornament. Middenin: I.H.S. Merken: Utrecht, jaarletter 1. van 1768, meesterteken AD. +AMPULLENBLAD

Twee ampullen, ieder 13 cm hoog.

+ Gedreven wierookvat, 28 cm hoog, waarop ranken en cherubkopjes. Meesterteken van Christiaan van Gemert uit 's-Hertogenbosch van 14-7-1854 tot 7-8-1897. +WIEROOKVAT

+ Houten kruis in de vorm van twee knoestige takken, 69 cm hoog, waarop een zilveren corpus, pl. CLXVIII, afb. 410. Diamanten in de lendedoek en in de doornenkroon; robijnen in de letters I.N.R.I. Op de lendedoek: jaarletter M van 1755-1757 en C.S. Werk van Gottlieb Satzger uit Augsburg. Litt. M. Rosenberg, Der Goldschmiede Merkzeichen, 3e Aufl. Frankfurt a/M. 1922, deel 1, nr. 968, blz. 228. +KRUIS

+ Diam. 67 cm. + ELISABETH ZACHARIAE MAGNUM VIRUM GENUIT. JAN TOLHUIS ME FECIT 1555. Randversiering van vroeg-Renaissance motieven, medaillons enz. Deze klok is het oude St. Elisabeths klokje uit de voormalige St. Janskerk, in 1817 van het stadsbestuur gekocht. Het opschrift is door lassen beschadigd. +KLOK

+ DE O.-K. KERK van de HH. Barbara en Antonius is een eenvoudige rechthoekige bakstenen zaalkerk, gelegen aan de oostzijde van de Varkensmarkt. Op een hardstenen plaat, rechts beneden in de voorgevel, staat: Gesticht/Anno 1836/door/T.J. van Everdingen/Pastoor/H.T. Verhoef/G. van Oostveen/Kerkmeesters. +O.-K. KERK

> In 1624 werd de statie, de eerste na de Reformatie, gesticht. Zij was bezet door een wereldgeestelijke en kreeg daardoor de naam van pastoorskerk (De Oud-Katholiek, 14 november 1936).

De kerk bezit:

+ Een communiebank waarvan de eikenhouten balustrade uit drie delen bestaat, in het middenstuk is een kelk met de Hostie tussen cherubkopjes en druiventrossen gebeeldhouwd. Op de rechter vleugel twee cherubs en een mand met druiven, op de linker twee cherubs met een schenkkan. De balustrade heeft aan weerszijden een verlengstuk door deurtjes met de eigenlijke communiebank verbonden. Ook deze delen vertonen druiventrossen en een kelk. Aan de beide uiteinden, twee naar elkaar toegewende knielende engelfiguurtjes, de rechtse met een kap over het hoofd. Deze +COMMUNIEBANK

twee beeldjes hebben vermoedelijk niet bij de bank behoord. Ook twee figuurtjes op de beide verlengstukken, XVIIIa. De bank was vroeger verguld (De Oud-Katholiek 1918, blz. 64).

Eikenhouten preekstoel op hoge, zeszijdige voet, pl. LXXIV, afb. 165. De kuip wordt+ gedragen door vier vleugelstukken, eindigend in de gesneden symbolen van de evangelisten. De panelen van kuip en ruggeschot vertonen cartouches; één paneel heeft in het midden een medaillon waarin een naar links gewende Christus-kop. Aan de onderzijde van het klankbord een wit geschilderde duif in gouden stralenkrans, XVIIIa. +PREEKSTOEL

Op het hoofdaltaar: Crucifix met ivoren corpus, pl. LXXIV, afb. 164. Van kruis tot+ teen: 55 cm breed, afstand uitgestrekte armen, 50 cm. De Gekruisigde wordt hier voorgesteld met knevel en baard, het hoofd iets naar links gebogen, Zuid-Nederl. werk?, XVIIa. +KRUISBEELD

> Vroeger schijnt hier het volgende opschrift bij geweest te zijn: Dit Christusbeeld den Spanjaard door Piet Hein ontnomen/Toen hun rijke vloot was in zijn macht gekomen/Is met de vont vereerd, die dees vereering deed/Is Jacob, die de Wael met zijnen toenaam heeft in het jaar MDCCLXIV. (Alg. Konst- en Letterbode van 25 augustus 1821). De schenker Jacob de Wael was lid der O-Katholieke gemeente (Arch. A.U. 1, blz. 268).
> Er bestaat een uitvoerige inventarislijst van de in 1629 buitgemaakte voorwerpen van de zilvervloot, gepubliceerd in de Werken van het Historisch Genootschap, 3de serie nr. 53, 1928, door S.P. L'Honoré Naber en Irene A. Wright, waarin een groot aantal crucifixen voorkomt. Een kruisbeeld wordt bewaard in de R.K. kerk van St. Antonius abt aan de Jan Kruyfstraat in Rotterdam-Delfshaven, dat volgens overlevering door Piet Hein zou zijn geschonken (Rotterd. Jaarboekje 1926, blz. 89). In 1800 bevond zich in het vertrek van de kamerbewaarder van het Zeecomptoir te Rotterdam een kruisbeeld, dat volgens een rapport 'hebbende gediend in de kajuit van het admiraalschip van de vloot van Viges (sic) door den Admiraal Piet Hein op de Spanjaarden verovert'. (E.W. Moes en E. van Biema, De Nationale Konst Gallerij, blz. 27). De slag bij Vigo had plaats in 1702. Er werd veel buit gemaakt maar ook veel verdonkeremaand! (Jaarversl. Ver. Ned. Scheepvaart museum Amsterdam, 1943-1945, blz. 54. J. Brouwer, De verzonken zilvervloot van Vigo, Zutphen 1940).

Gedreven monstrans, 53 cm hoog; middellijn van de voet, 20,5 cm, pl. CLXIX,+ afb. 413. De onderste voetrand is versierd met een liggende eierlijst, waarboven gevleugelde cherubs, de beide nodi met bladwerk en engelkopjes. De lunula is aangebracht onder een op vier zuiltjes rustend baldakijn, geflankeerd door rechts St. Antonius en links St. Barbara. Hier boven een door zuiltjes gedragen tweede baldakijn, waaronder Maria met Kind in een stralenkrans als dubbelfiguur. Rechts St. Willibrord, links de H. Bonifacius. Als bekroning een bol met crucifix. +ZILVER MONSTRANS

Merken: Utrecht, jaarletter X van 1662, resten van initialen TVL, voor Thymen van Leeuwen. Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. 's-Gravenhage 1952, nr. 494 (niet tentoongesteld). Tentoonstelling Utrechts zilver, Utrecht 1952, nr 79.

Vergulde ciborie, 62 cm hoog; diam. van de cuppa: 18 cm; van de voet: 20 cm,+ pl. CLXIX, afb. 414. Vierlobbige voet met de gedreven symbolen der evangelisten, waartussen medaillons waarop beeltenissen van de kerkvaders. Op de cuppa, tussen +CIBORIE

cherubs in ovale velden, de voorstellingen van het Joodse Pascha, Mannaregen, David de toonbroden ontvangend, Laatste Avondmaal. Grote kroon, gedragen door vier cherubkopjes, staande op de cuppa. De ciborie wordt door een pelikaan met jongen bekroond. Antwerps werk, jaarletter E of F. Meesterteken een roosje?, XVIIC.

Vergulde gedreven kelk, 23,5 cm hoog, diam.: 15 cm, pl. CLXVIII, afb. 411.+

Vierlobbige voet, versierd met vier gevleugelde cherubs, afgewisseld met vier cartouches, waarvan drie met de beeltenissen van de H.H. Barbara, Bonifacius en Willibrord, de vierde met IHS in een doornenkroon. De stam bestaat uit een nodus met kwaborment, waarboven parelranden, en een nodus versierd met engelkopjes, door hol profiel verbonden. De cuppa rust in een opengewerkte kom versierd met cherubs, +MISKELKEN

voluten en karyatide achtige figuren. Op de voet de inscriptie IN PATIENTIA SUAVITAS. Merken: Utrecht, jaarletter W van 1637; meesterteken: monogram MB voor Michiel de Bruyn van Berendrecht.

Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 493; Tentoonstelling Utrechts zilver, Utrecht 1952, nr. 45.

Kelk met geprofileerde voet, hoog 19 cm; diam.: 8 cm. De balustervormige stam is ingedeeld door profielbanden. De cuppa is enigszins uitgebogen. Merken: Utrecht, jaarletter en meesterteken onleesbaar, XVIIA. Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 486; Tentoonstelling Utrechts zilver, Utrecht 1952, nr. 14.

Vergulde kelk, 18 cm hoog. Merken: Den Haag, jaarletter C van 1655, meesterteken van Jeremias Micheel. Tentoonstelling Zeven eeuwen Den Haag, 's-Gravenhage 1948, nr. 1009.

+ Tweedelige pixis, ongeveer 13 cm hoog. Glad met eenvoudige rand.
Merken: Utrecht, jaarletter T van 1715 of 1730, meesterteken C.P. in ovaal. +PIXIS

+ Oliedoos met pixis, 6 cm hoog, diam. 5 cm. Glad met parelrandje. Op het deksel is een kelk met Hostie gegraveerd. Merken: Utrecht 1808, gemerkt Moot. +OLIEDOOS

+ Gedreven godslamp, 30 cm hoog, diam.; 20,5 cm, pl. CLXX, afb. 415, bestaande uit een peervormig gedeelte, waaronder een ronde bel en een ring is aangebracht, +GODSLAMP en een afgeplat, bolvormig gedeelte, verbonden door een hol profiel. Het onderste gedeelte is versierd met drie gevleugelde cherubs, waartussen in medaillons de figuren van St. Willibrord, St. Bonifacius en een vrouwelijke heilige. Op het middengedeelte eveneens drie gevleugelde cherubs en in medaillons de H. Familie en de HH. Barbara en Antonius. Het gebombeerde deksel, met bloemen versierd, rust op een ajour bewerkt gedeelte met bloemdecor. Drie dolfijnen als kettinghouders. Op het deksel is gegraveerd S. IGNATIUS. S.F. XAVERIUS. S. IOHANNES. S. ALDEGVNDA. S. APPOLONIA. Merken: Utrecht, jaarletter B van 1665, meesterteken W.L. in monogram voor Willem van Leusden. Tentoonstelling Dutch Art, Londen 1929, nr. 910; Tentoon-Stelling Vier eeuwen Nederl. zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 495; Tentoonstelling Utrechts zilver, Utrecht 1952, nr. 82.

+ Gedreven lavaboschotel, diam. 36 cm, pl. CLXXII, afb. 422. De rand is verdeeld in acht gelobde cartouches, gevormd door kwabornamenten. Het middengedeelte +LAVOBOSCHOTEL is onversierd. Merken: Amsterdam jaarletter P van 1646, meesterteken IP van Johan Pagendarm. Literatuur: C.J. Hudig, Maandbl. voor Beeld. Kunst 1929, blz. 129 en 141; J.W. Frederiks, Dutch silver 1, nr. 157. Tentoonstelling Dutch Art, Londen 1929, nr. 869; Tentoonstelling Vier eeuwen Nederl. zilver, 's-Gravenhage 1952, nr. 37.

+ Wierookvat, ongeveer 25 cm hoog, pl. CLXX, afb. 416. Ovale medaillons met afbeeldingen van heiligen tussen vruchten en bloemtrossen. Geen merken te zien, +WIEROOKVAT toe te schrijven aan Michiel de Bruyn van Berendrecht van Utrecht, XVIIA.

+ Wierookscheepje, 8,5 cm hoog. Voet met gedreven rand. Op het deksel een laat XVIIde eeuws ornament. Merken: Utrecht, jaarletter I van 1730 en Nic. Verhaer. +WIEROOKSCHEEPJE Op het bijbehorend lepeltje een haas, meesterteken van A. Coolhaas.

+ Missaalbeslag met medaillons. Omstr. 1650-1660.

+MISSAALBESLAG

+ Crucifixbeslag, midden XVIIIde eeuw.

Links en rechts van het altaar hangen twee aan elkaar gelijke armluchters, pl. CLXVIII, afb. 412, waarvan ieder een schildje draagt, waarop respectievelijk de monogrammen van Maria en Jozef. Trant van Michiel de Bruyn van Berendrecht, XVIIA.

+CRUCIFIXBESLAG
ARMLUCHTERS

Twee paar koperen kandelaars, ieder 23 cm hoog, XVII.

Antependium, 260 × 110 cm. Witte zijde, met aan de bovenkant een brede, geborduurde+ rand van met gouddraad opgewerkte ranken. In het midden schaal met vruchten, geflankeerd door twee hoornen van overvloed, de vruchten in natuurlijke kleuren. +ANTIPENDIA

Het bij dit antependium behorende kazuivel is van wit moiré zijde met een Mariamedaillon en met gouddraad geborduurde vruchten. Het kelkvelum heeft in het midden een pelikaan, verder geborduurde vruchten in natuurlijke kleuren, korenaren en druiven, XVIIIa.

Antependium, 260 × 110 cm. Rood fluweel, met aan de bovenkant een brede rand waarop ranken met hoornen van overvloed, met gouddraad opgewerkt, geborduurd zijn. Het hierbij behorende kazuivel is van rood fluweel, waarop een duif is geborduurd. Op de hoeken van het kelkvelum zijn met gouddraad opgewerkte hoornen van overvloed en in het midden IHS geborduurd.

DE VOORMALIGE ST. PIETERS- OF GASTHUISKERK (zie Pietersgasthuis), thans+ LUTHERSE KERK, ligt op de hoek van Achterstraat en Goilberdingerstraat. +LUTH. KERK

Voet van Oudheusden, blz. 471-473; J.W. Pont, Geschiedenis v.h. Lutheranisme in de Nederlanden+ tot 1618, Verhandeling Teyler 's Godgel. Gen. 1911, blz. 156-165; J.G. Schultz Jacobi, Geschiedenis der Luthersche Gemeente te Kuilenburg in Bijdragen tot de Geschiedenis der Ev. Luth. kerk in de Nederlanden, 2e stuk, 1840, blz. 109; O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, blz. 263-265. +LITERATUUR

Voor de Lutherse grafelijke familie en het Duitse hofpersoneel, die het nederlands maar matig verstonden,+ had Philips Theodoor in 1640 uit Duitsland een predikant laten overkomen die in de slotkapel preekte. Toen deze kapel door de Franse bezetting in 1672 geheel onbruikbaar was geworden, bestemde de Graaf de kapel van het Pietersgasthuis, die jarenlang was verhuurd, tot Lutherse kerk. In de jaren 1676-1677 heeft George Frederik het gebouw laten herbouwen. Voor dit werk werden behalve in ons land - vooral te Amsterdam - ook in Hamburg en Lübeck gelden ingezameld. +GESCHIEDENIS

Tegen de noordmuur was een grafelijke loge gebouwd, bestaande uit vier kleine ruimten. De kerk was in het bezit van koperen kerkkronen en gebrandschilderde glazen met de wapens der Waldeck's. De glazen, een werk van Jan Hoet, glasschilder te Zalt-Bommel, in 1677 geplaatst, kwamen in 1779 in het bezit van enkele leden van de familie Kloeckhof, die ze verwisselden tegen gewone ruiten. De koperen kronen zijn in de XIXde eeuw van de hand gedaan. De rouwborden van enkele leden der grafelijke familie werden op 10 januari 1798 uit de kerk verwijderd en door de Saksische gezant in den Haag aan de Huizen Waldeck en Saxen terugbezorgd. In 1830 moest de kerk aan de Schutterij afgestaan worden. In 1839 is de kerk geheel vernieuwd.

Het bakstenen gebouw is opgetrokken als eenvoudig zaalgebouw met rechtgesloten+ ingangsgevel aan de oostzijde, ter plaatse van het koor van de middeleeuwse St. Pietersgasthuiskapel. Het zadeldak heeft aan de ingangszijde een schild waarboven een zeszijdig open klokkenkoepeltje, bekroond door windvaan in de vorm van een zwaan. In de voorgevel die door hoekpilasters geleed is, is de ingang geflankeerd door twee spitsbogige vensters en boven de ingang een rond raam. Op de plinten van de pilasters staat links: RESTAURATUM ANNO MDCCCXXXIX/I.I.H.C. HORN COS. H.C. MILLIES V.D.M. EN rechts J.K. VAN DEN BROEK, J. KLEIN PRESB./F. SPINDLER. T. KLEIN DIACC. Het inwendige wordt gedekt door een spitsbogig houten tongewelf. +BESCHRIJVING

De kerk bezit:

Eikenhouten preekstoel met zeszijdige kuip op balustervormige voet, uit de bouwtijd+ van de kerk. Op de panelen gekruiste palmtakken. Doophek met balustervormige spijlen, waarschijnlijk eveneens 1839. +PREEKSTOEL

+ Rechts en links van de preekstoel staan eikenhouten banken zonder overhuiving. De panelen aan de voorzijde hebben een vulling van een blank wapenschild in een omlijsting van kwabornament, 1676-1677, pl. LXXIV, afb. 166. Vroeger de banken der hofraden, nu van de kerkeraad. +BANKEN

+ Op de kansel koperen lezenaar, vertonend een boom tussen ranken (maretak?). Een gedeelte van de arm is nog over, het overige gedeelte verdween in de laatste oorlog. Stond vroeger bij de plaats van de voorlezer. Mogelijk dezelfde die als geschenk door Elisabeth Charlotte, gravin van Nassau-Siegen, gemalin van George Frederik aan de kerk aangeboden werd. +LEZENAAR

+ Een exemplaar in lederen stempelband met koperen sloten, XVII, van de eerste uitgave van de bijbelvertaling door Adolf Visscher (1605-1652), uitgegeven te Amsterdam in 1648. Gedrukt bij Rieuwert Dircksz. van Baardt, met portret van Luther, G. Visscher exc. Stuerhelt fec. en één van Adolf Visscher, S. Suyderhoef sculp. Zacharias Webber excud. Geschenk van Bernhard Schmid, makelaar in suiker te Amsterdam in 1671. +BIJBEL

+ In 1694 werd een inzameling gehouden voor een orgel, dat in 1696 werd aangekocht van jonker E.F. van Montfoort (Schultz Jacobi, blz. 35). De Utrechtse orgelmaker Abraham Meere herstelde het instrument in 1803 en in het begin der XXste eeuw werden er opnieuw reparaties aan gedaan. De witgeverfde beelden op de top zijn in 1698 door Ahasuerus Muller vervaardigd. +ORGEL

+ Kelk, hoog 25 cm. Onderaan een uitgeschulpte rand, pl. CLXVI, afb. 406. Op de cuppa, diam. 11,5 cm, het gegraveerde wapen van Waldeck en Culemborg, dat ook op de zilveren pateen, diam. 18 cm, voorkomt. Op de achterzijde is geponsd: 1640 L.K. Merken: den Haag, jaarletter N van 1643, meesterteken van Andries Grill. Literatuur: Oud Holland 1950, blz. 9; Nat. tentoonstelling van oude kerkel. kunst in Nederl. 's-Hertogenbosch 1913, nr. 659. +ZILVER KELKEN

Vergulde kelk, 22,5 cm hoog met nodus en een meer rechte cuppa dan voorgaande, pl. CLXVI, afb. 405. Hierbij een verguld zilveren pateen, 15,5 cm in diam. Merken: Hamburg, en GB. Vermoedelijk een werk van Guilliam Been 1, meester van 1653-1688. Litteratuur: K. Hüseler, Meisterliste der Hamburger Goldschmiede vom 14. bis zum 18. Jahrhundert, Nordelbingen, band 19, blz. 220; Tentoonstelling Nat. tentoonstelling van oude kerkel. kunst, 's-Hertogenbosch 1913, nr. 660.

+ Vergulde ronde ouweldoos met losse deksel, diam. 19,2 cm, deksel 10,2 cm. Merken: den Haag S. van 1692, meesterteken een zespuntige ster. Litteratuur: H.E. van Gelder en Elias Voet jr., Merken van Haagsche goud- en zilversmeden, 1941, blz. 163. +OUWELDOZEN

> De verguld zilveren kelk met pateen en de dito ouweldoos zijn in 1694 door Elisabeth Charlotte aan de kerk gegeven ter vergoeding van de kleine zilveren kelk met deksel, een werk van Hans Coenraad Brechtel, die in 1671 was aangeschaft. Dit kelkje, door George Frederik in het leger gebruikt, werd in een leren koker bewaard. De predikant Kleinschmidt

nam de kelk mee en verloor hem in de slag bij Seneffe (1674). (Schultz Jacobi, blz. 140).

Zilveren ouweldoos met losse deksel, 10 cm middellijn, deksel 10,13 cm. Evenals voorgaande, geheel glad. Meesterteken P.C. ter weerszijde van een hamer, XVIIIA.

+ Forse schenkkan met oor en deksel, 31,5 cm hoog, pl. CLXV, afb. 404. De voet heeft een gedreven ornament, terwijl op de buik een rand van arabesken is gegraveerd. +SCHENKKAN
Op het deksel een blank wapenschild in een omlijsting van rolwerk. Op het klauwstuk een

gevleugelde vrouwekop. Deze kan zou een geschenk zijn geweest van Amalia Catharina, gravin van Erbach, geboren gravin van Waldeck-Pyrmont.

Merken: Londen (luipaard), s in schild, I.M. boven een ton in schild. Misschien werk van John Morley, werkzaam in Londen in 1595-1596. Litteratuur: C.J. Jackson, English Goldsmiths and their marks, 2de deel, Londen 1921; Nat. tentoonstelling van oude kerkl. kunst, 's-Hertogenbosch 1913, nr. 604, pl. XVI, als Engels omstreeks 1600.

De klok is voorzien van een rand met jachtvoorstellingen en een opschrift in blokletters[+] SI DEUS PRO NOBIS QUIS CONTRA NOS 1686.

[+]KLOK

HET ELISABETHS-GASTHUIS EN KAPEL is te vinden aan de noordzijde van de[+] Lange Havendijk; de kapel lag aan de zuidzijde, en is in 1962 uitgebrand. Fig. 52, pl. LXXXIX, afb. 205. [+]ELIS. GASTHUIS EN KAPEL

Voet van Oudheusden, blz. 496-528; Bull. N.O.B. 1908, blz. 143; O.J. de Jong, De Reformatie[+] enz., blz. 8 en 9; P.J.W. Beltjes, Vrouwe Elisabeth en haar betekenis voor Culemborg, Jaarboek Hoogstraten's Oudheidkundige Kring, 1957; van Schilfgaarde, Archief Heeren van Culemborg, inv. nr. 3541. [+]LITERATUUR

In 1520 hebben Elisabeth en Antonis een college gesticht om arme ‘clercken’ te huisvesten en daartoe[+] ‘cameren’ en een kapel laten bouwen aan de Havendijk. Daar het college geen levensvatbaarheid toonde te bezitten werd het in 1532 omgezet in een hofje (Archief Heeren van Culemborg, inv. nr. 3043); kort daarna werden aan de noordzijde van de Havendijk twee maal zes huisjes gebouwd voor oude lieden; de huizen bij de kapel mochten zij verhuren. De aan de H.H. Antonius en Elisabeth gewijde kapel, waarin een vicarie van dezelfde heiligen in 1532 was gesticht (W.V.R., blz. 39), bezat vijf gebrandschilderde glazen door Anthonis Evertsz. geleverd; de ontwerpen hiervoor, had Antonie van Lalaing uit Mechelen meegebracht. [+]GESCHIEDENIS

Boven de poort van het hofje waren de portretten van de beide stichters tussen zes mannen en zes vrouwen geschilderd.

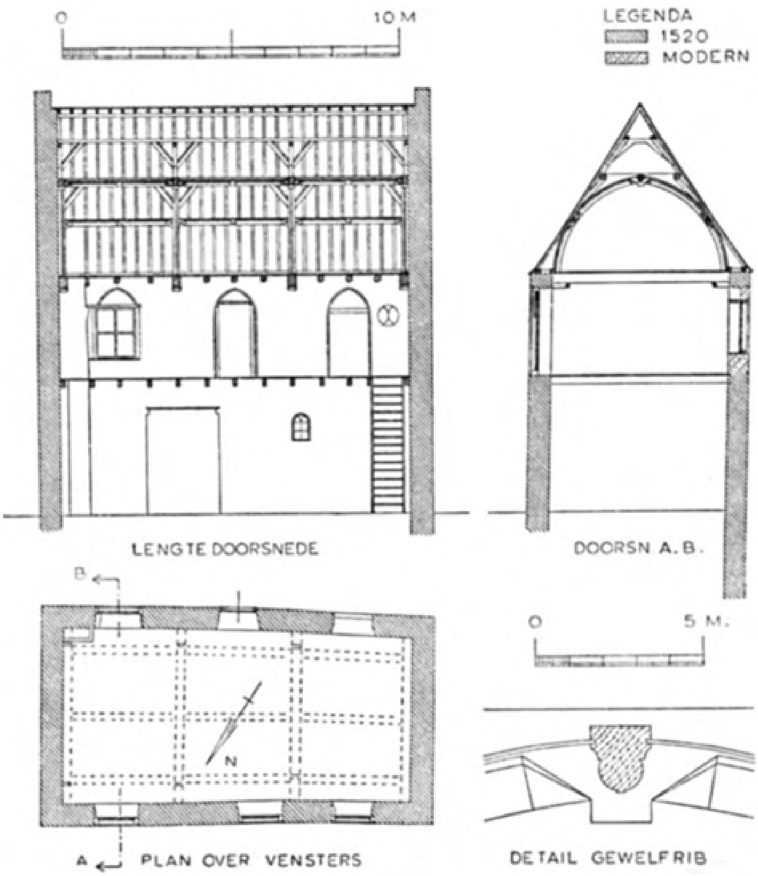

Fig. 52. Culemborg. Elisabethsgasthuis, Kapel

[+] De poort is door een andere vervangen, die toegang geeft tot de gerekte binnenplaats, die door twee rijen huisjes geflankeerd wordt. Ook deze zijn in de XVIIIde eeuw herbouwd. [+]BESCHRIJVING

[+] De kapel was een drie traveeën lang rechthoekig gebouw gedekt door een bijzonder verzorgde houten kap; in de zware hoefijzervormig gebogen ribben waren de groeven voor de bebording van het tongewelf te zien; of die ooit aangebracht is geweest valt te betwijfelen. Aan de zuidzijde zijn drie gedichte spitsboogvensters aanwezig; van die aan de noordzijde zijn de koppen uitgehakt ten behoeve van vensters die licht geven op de bovenste der twee verdiepingen die door middel van vloeren in de kapel waren aangebracht. [+]KAPEL

[+] HET PIETERS GASTHUIS lag op een rechthoekig terrein op de hoek van Goilberdinger- en Achterstraat; ter plaatse van de kapel is de Lutherse kerk gebouwd (zie blz. 189). [+]PIETERSGASTHUIS

[+] Voet van Oudheusden, blz. 471; A.J. van de Ven, Het Oud-Archief van de gemeente Culemborg, Inleiding blz. 8; O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, blz. 7, 8, 238; Gelre 1953, blz. 11. [+]LITERATUUR

[+] Het gasthuis wordt al in 1386 genoemd (Van de Ven, Oud-Archief, regest nr. 9); in 1421 wordt van een nieuw gasthuis gesproken (ib. regest nr. 41) doch het zal bij de stadsbrand van 1422 getroffen zijn en kort daarna herbouwd. Een ‘pockhuys’ en een ‘melaten huysinge’, maakten er deel van uit, doch hoorde niet bij het eigenlijke complex. De drie ‘beyerts’, baaierds, vertrekken voor vreemdelingen en daklozen, hadden elk zes bedden; het ‘pockhuys’ tien, en de ‘melaten huysinge’ zeven. Uit de rekeningen valt af te leiden, dat het gasthuis nog in de XVIde eeuw werkelijk tot verpleging van behoeftigen heeft gediend. Vermoedelijk is omstreeks 1569 het gasthuis van bestemming veranderd. Wel bleven er een ‘gasthuysmoeder’ en een ‘moeder in 't cleyn gasthuys’, al werden ook zieken bij particulieren uitbesteed. Op de kaart van Verstralen ziet men de kapel en aan drie zijden van het hof, ten noorden van de kapel, lage bebouwing. [+]GESCHIEDENIS
De kapel is in 1566 aan de Gereformeerden gekomen; de eerste predicatie aldaar zou gehouden zijn door zekere Gerhardus. Na de pacificatie van Gent, toen de Graaf weer kon terugkeren werd de Barbarakerk aan de protestanten toegewezen en was er geen emplooi meer voor de Pieterskerk.

In het archief berust het bestek van een verbouwing van omstreeks 1650; Gelre 1953, afb. 19, blz. 112; men schijnt toen het plan gehad te hebben de gasthuiskerk en aangrenzende huizen te verbouwen tot een Latijnse school en rectorswoning. Uit de tekening blijkt dat de kapel door vier zijden van de veelhoek was gesloten. De kerk is in 1677 aan de Lutherse gemeente afgestaan (zie Lutherse kerk). Van de verbouwing tot Latijnse school is blijkbaar niets gekomen. In 1806 wordt het gebouw van het gasthuis nog vermeld als dienende tot uitdeling van brood, kleren enz. aan

noodlijdende ingezetenen; in het Pietersgasthuis was een vicarie gevestigd, die reeds in 1412 vermeld wordt (W.V.R., blz. 37).

+ Een gedeelte van de vleugel ten noorden van de kapel is nog in wezen; het is een laag gebouw tussen topgevels, waarvan de gepleisterde zuidelijke trapvormig is. Doordat bij de herbouw van de Lutherse kerk het koor vervallen is, is de trapgevel van het restant van het Pietersgasthuis in het gezicht gekomen en vormt de afsluiting van de Heerenstraat. Tegen de trapgevel is inwendig de stookplaats. De tweede balklaag rustte op korbeels en muurstijlen waarvan nog één juk over is. +BESCHRIJVING

Van het zuidwestelijk pand van het gasthuis is de scheidende trapgevel tussen de panden 1 en 3 van de Goilberdingenstraat over.

+ HET ELISABETH WEESHUIS is gelegen op een terrein achter de huizen aan de westkant van de Herenstraat, dat door de westelijke stadsmuur wordt begrensd. Vroeger reikte dit terrein tot dicht bij de Goilberdingerpoort en het grensde aan de erven van de huizen van de Goilberdingerstraat. De ingangspoort bevindt zich op nr. 29 van de Herenstraat. Fig. 53, pl. LXXVII, afb. 171 en 172. +ELISABETH WEESHUIS

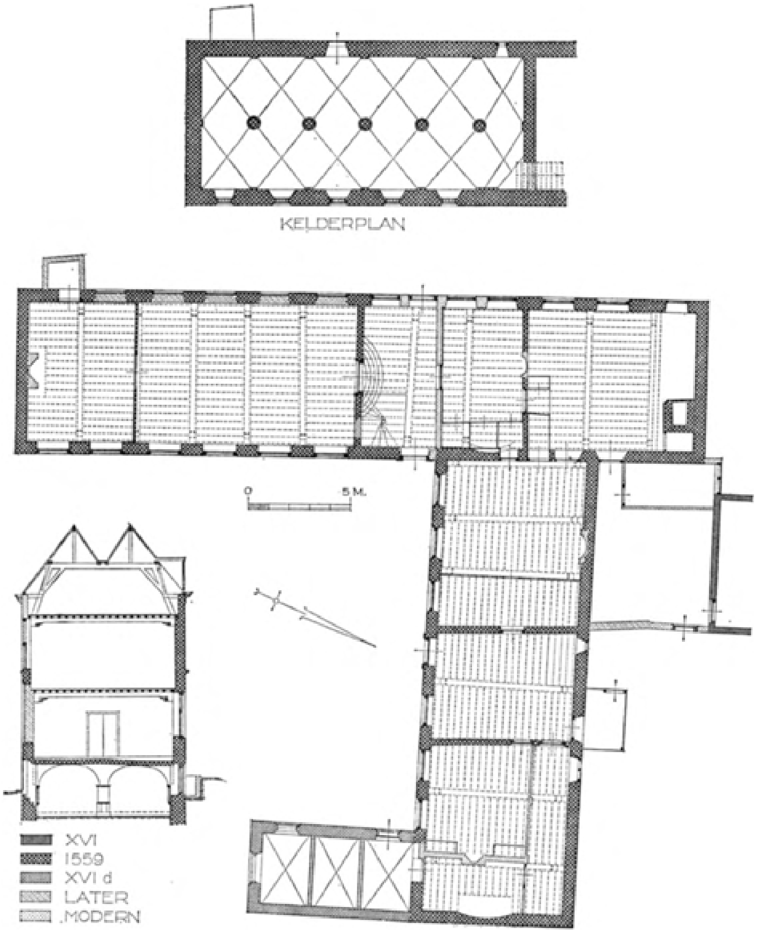

Fig. 53. Culemborg. Elisabeth Weeshuis. Plattegrond en doorsnede westelijke vleugel

Voet van Oudheusden, blz. 529-576; Gedenkboek van het Elisabeth Weeshuis te Culemborg, 1860+ (niet in de handel); Bull. N.O.B. 1908, blz. 136; P.J.W. Beltjes, Overzicht betreffende de oorspronkelijke opzet en indeling van de gebouwen van het Elisabeth Weeshuis te Culemborg (m.s.); O.J. de Jong, De Reformatie enz., blz. 49-55.

+LITERATUUR

Op 25 mei 1555 had Elisabeth haar testament gemaakt en op 9 december van dat jaar overleed zij.+ Krachtens dit testament had zij een gedeelte van haar nalatenschap vermaakt aan legaten, godsdienstige en liefdadige instellingen, bloedverwanten enz. en de rest aan de 'regte armen'. Aan de bepaling ten opzichte van laatstgenoemden werd door de vier executeurs voldaan, door zowel in Culemborg als te Hoogstraten een weeshuis te stichten. Aan de Herenstraat werd een aantal huizen en erven aangekocht op een plek, de naam dragend van 'Ten Heyligen Leven'. Op dit terrein had vroeger heer Jasper, Elisabeths vader, een klooster voor de Sepulchrijnen of broeders van het H. Graf willen oprichten, welke plannen door tegenwerking van de geestelijkheid van de St. Barbara-kerk niet ver-

+GESCHIEDENIS

wezenlijkt zijn. (zie voormalige Jeruzalem-klooster). In mei 1557 is het bestek van het weeshuis opgemaakt. In 1560 bestonden de gebouwen van het weeshuis uit één groot gebouw en een aantal kleinere. De stichtingsbrief dateert van 12 oktober 1560, toen het gebouw voltooid was. Oorspronkelijk was het huis ingericht voor ‘24 knegtgens en 24 maagdekens’, en tevens voor ‘twaalf eerlijke en devote Vrouwen-perzoonen, te weten Weduwen en Maagden, wezende onder haar veertig jaren alle Ingezetenen van de Stad ofte Lande van Culemborg .... omme zig daar meede in te begeven, en de de reste van haar leven daar te eynden’. Uit deze vrouwen werd dan de ‘Overste ende Meesteresse’ gekozen. Uitvoerig deelt de stichtingsbrief mee, hoe de kinderen gekleed moesten zijn - Maastrichter Lavender grauw en op de linkerarm een zwarte E - en hoe hun dagindeling was vastgelegd. Van Bamisse (St. Bavo 1 oktober) tot Pasen was de reveille om 6 uur en 's avonds om 20 uur was het bedtijd. Van Pasen tot Bamisse, moesten de kinderen al om 5 uur op, en gingen dan om 19 uur naar bed. 's Zomers waren zij verplicht ‘zo zij opstaan uyt den Bedde, dat zij dan de Vlooyen ende alle quade Gewormte zoeken, vangen en doodden’. Slechts de meisjes hadden toegang tot de kapel, de jongens hoorden de mis door een opening in de muur van hun afdeling.
Na de Hervorming werden ook protestantse kinderen opgenomen. Op 12 november 1672 richtten de Fransen het gesticht in tot ziekenhuis, waardoor het gebouw veel schade ondervond. De brouwerij van de stichting, aan de zuidzijde van het voorplein gelegen, werd in 1685 buiten werking gesteld en is in 1800 voor afbraak verkocht. Een zware storm rukte in 1856 het dak en het bovenste gedeelte van de muren weg. Bij de herstelwerken heeft men het bovenste spant van het dak verwijderd en door een zakgoot vervangen.
Het om drie zijden van de binnenplaats gelegen hoofdgebouw, is behoudens latere veranderingen en verminkingen, geheel bewaard gebleven. Van de bijgebouwen is niets meer over.
De oorspronkelijke poort droeg volgens Voet van Oudheusden het geschilderde opschrift: Deze plaets van oude tyden aen genaemd Ten Heyligen Leeven/Is nu deselfde naem dit convent weer gegeven. In 1783 werd de steenhouwer H. Ogert (Ogaert) uit Utrecht betaald voor het maken van de blauwe hardstenen poort en de steenhouwer Jan Verkerk voor steenwerk boven de Weeshuispoort. De zware en lage kluis boven de doorrit werd in 1784 vervangen door een houten zoldering op balken, zoals die nu nog bestaat. De ruimte boven de doorrit indertijd gebruikt voor het archief van het weeshuis, is waarschijnlijk tegen 1800 als schoollokaal voor de Latijnse school in gebruik genomen (Gelre 1953, blz. 93).
De gebouwen aan de zuidzijde zijn thans bijgebouwen van de schouwburg (zie Herenstraat 29a-31). In de XVIde eeuw stond hier het huis van de abt van Mariënweerd met erf. Met de overige bezittingen van de abdij is het huis in 1584 verkocht. Aan de noordzijde bevond zich vroeger het ziekenhuis, dat vermoedelijk in 1674 al niet meer in gebruik was en tegen het einde van de XVIIde eeuw als woning voor de rector van de Latijnse

school in gebruik is genomen; sedert dien heeft de stad het als haar eigendom beschouwd.

+ De poortomlijsting wordt gevormd door geblokte pilasters bekroond door vazen op balustervormig voetstuk, pl. LXXVI, afb. 168. In het midden boven de inrit een carcartouche in rocail-ornament, waarin het opschrift INGENUAM SOBOLEM CITIUS GENITORIBUS ORBAM/SUSCIPIT ET GREMIO HEIC ELISABETHA FOVET. AB ANNO MDLX. +BESCHRIJVING POORT

Hierboven de door een strik verbonden wapens Lalaing, waarnaast een A, en Culemborg en de Lek, waarnaast een E. Het vertrek boven de poort heeft twee vensters in geprofileerde korfbogig gesloten nissen en wordt gedekt door een kruisribgewelf tussen gordelbogen op natuurstenen kraagstenen. Tegen de noordwand resten van een XVIde eeuwse schouw; geprofileerde omlijsting en draagstukken met peerkraal.

+ Het weeshuis bestaat uit twee haaks op elkaar staande vleugels; een lange deels onderkelderde westvleugel, het verblijf van de meisjes en hun verzorgsters en de iets kortere noordvleugel, waar de jongens en de priesters verblijf hielden en die iets ten noorden van het midden tegen de meisjesvleugel sluit. In het uitstekend deel van de meisjesvleugel bevindt zich de keuken. Op de sluitgevels schoorstenen met ingesnoerde pyramidevormige kappen, op sommige waarvan windvanen met het wapen van Culemborg. +HOOFDGEBOUW

De zuidgevel van de jongensvleugel is de hoofdgevel; hier bevindt zich de ingang, geflankeerd[+] door telkens drie vensters in geprofileerde nissen door korfbogen gesloten. Beganegronds staan daarin XIXe eeuwse schuiframen, boven schuiframen met kleinere roedeverdeling. De meest oostelijke vensters staan zo dicht in de hoek dat de kapel er later tegenaan gebouwd lijkt; misschien wordt echter het oog misleid door een bemetseling van de westgevel van de kapel. Voet van Oudheusden vermeldt dat in de kapel een gevelsteen stond met 1557. In het houten bovenlicht van de ingangsdeur van de hoofdvleugel prijken in sierlijke krullen de vergulde initialen van de schenkster en haar tweede echtgenoot; de Utrechtse schrijnwerker A. Koopman leverde in 1801 dit 'krulraam'. De achtergevel was vrijwel gesloten.

[+]NOORDVLEUGEL

De gevel van de meisjesvleugel aan de zijde van de binnenplaats was vroeger geheel[+] gesloten, met uitzondering van de keldervensters, die bij de restuaratie van dit onderdeel in 1960 weer geopend zijn en waar natuurstenen kruiskozijnen in staan. Beganegronds zijn er (in de XIXde eeuw?) zes vensters ingebroken; bij het aanbrengen van de regentenkamer in het zuidelijke gedeelte zijn waarschijnlijk eerst twee vensters aangebracht, waarvan de ontlastingsbogen boven de meest zuidelijke vensters over zijn.

[+]WESTVLEUGEL

Boven in de muur, de waterlijst doorbrekend, is een geschilderde wapensteen gemetseld,[+] die vroeger boven de hoofdingang gestaan zou hebben, pl. LXXVI, afb. 169. De wapens Lalaing gekroond en omgeven door de keten van het Gulden Vlies en Culemborg en de Lek hangen aan takken waar acanthusbladeren van uitgaan. Zij zijn gevat tussen twee zuiltjes met zg. François 1-kapiteel, die staan op een voetstukje waarin vazen in relief zijn gebeeldhouwd en waartussen een lijst met vroeg renaissance ornament, bestaande uit cherubs en maansikkels. Ook in de kroonlijst, die op een bloklijst rust, renaissanceornament. De wapensteen wordt bekroond door een halfcirkelvormig opzetstuk, waarin op blauwe achtergrond de letters A en E door koorden verbonden zijn. Het schild onder de steen, waarop het opschrift van het cartouche van de ingangspoort herhaald wordt, zal in de Franse tijd over de wapenschilden aangebracht zijn geweest.

[+]WAPENSTEEN

De gevel aan de tuinzijde is oorspronkelijk zeer regelmatig ingedeeld geweest door[+] tien vensters, besloten tussen een blinde travee tegen de eindgevels. De beganegrondse vensters waren gevat in geprofileerde korfboognissen waarvan de zuidelijke vijf al vroegtijdig gedicht moeten zijn; zij behielden de natuurstenen latei en onderdorpel.

[+]WESTGEVEL

De middengroep is in de XIXde eeuw sterk gewijzigd. De beide noordelijke nissen bevatten XIXde eeuwse schuiframen als aan de ingangsgevel van de binnenplaats. Op de verdieping staan tussen de vijf vensters met XVIIIde eeuwse schuiframen de duidelijke moeten van vijf gedichte bakstenen kruisvensters met flauw gebogen tussendorpel. Onder de goot houten klossen; de kap over deze vleugel is nieuw.

De kapel is even hoog als de hoofdvleugel, maar slechts 9 m breed. Bij het wegbreken[+] van de bemetseling aan de binnenplaatsgevel kwam een natuurstenen ingang te voorschijn met natuurstenen tweelicht; onder de latei voluutvormige, geornamenteerde kraagstenen. Aan de westgevel is een klein spitsboograam. Aan de zuidgevel een raamnis als aan de hoofdvleugel. Hoewel het gewelf over de beganegrond hiervoor

[+]KAPEL

ligt, is de nis blijkens gepleisterde dagkanten en dichting oorspronkelijk voor een venster bestemd geweest.

Hoefer haalt een oude beschrijving aan, waarin gesproken wordt van een gang die+

+INWENDIG

toegang gaf tot het ruime refter; in het refter stond een spiltrap naar de verdieping waar de slaapzaal en vertrekken voor de priesters waren. De balklaag rust op sleutelstukken, waarvan nog oorspronkelijke aanwezig zijn. De kelder onder de meisjesvleugel is in 1960 gerestaureerd; na het ontpleisteren bleek het gewelf tegen bestaande muren te zijn geslagen en de vensters versmald en verdiept te zijn. De gewelven rusten op kraagstenen, waarvan drie aan de zuidzijde de wapens Culemborg, Lalaing en Pallandt dragen; in het midden komen de gewelven neer op korte bakstenen zuiltjes op achtzijdige basementen. Bij de restauratie is de vloer ± 50 cm verlaagd. Door de lange kelder heeft de beganegrondse zaal als geheel het karakter van opkamer; de keldertoegang is in de eerste travee van deze vleugel. Aan het zuidelijke einde van deze vleugel was de schouw; in 1800 is hier de regentenkamer afgeschoten, er werd een nieuwe schouw gemaakt en met stucwerk versierd door de Italiaan F.M. Beretta: op de schoorsteen boezem een pelikaan met jongen, boven de deur twee vogels staande op een pijlenbundel en een brandende fakkel. In het midden een medaillon, waarin staat: ELISABETHA CULEMBURGI OLIM DOMINA ORBORUM CULEMBURGENSIUM NUNC ETIAM NUTRIX. Boven de kastdeuren medaillons met guirlande en strik boven een eiken- en een olijftak; in het medaillon: TESTATRICE ELISABETHA ORBOS HIC ALI IUSSERUNT IO. CULEMBURGENSIS IO. SCHOONHOVIUS LEON HERDENKIUS MELCH. CULENBORG. MDLX. De balklaag van de keuken en de verdieping rust op gesneden sleutelstukken met kruisvormige versiering.

+ Tot de inventaris van het weeshuis behoren:

Twee aan elkaar gelijke kasten, één in de meisjesafdeling, de andere in die van de jongens. Twee-deurs kasten, iedere deur verdeeld in drie maal drie rechthoekige panelen. IJzeren beslag, XVI?. +KASTEN

+ Een drieluik afkomstig uit de Sacramentskapel in de Barbarakerk, pl. LXXVIII, afb. 173, 174, 175, pl. LXXIX, afb. 176, 177. +ALTAARSTUK

+ Bull. N.O.B. 1908, blz. 139, 140; Martin en Moes, Oude schilderkunst in Nederland 1, 's-Gravenhage 1910-1911, pl. 63 en 64; Hoogewerff IV, blz. 586; de Jong, De Reformatie enz., blz. 47, 48, 133, 169, 170. +LITERATUUR

In december 1556 was de H. Sacraments-kapel in de St. Barbarakerk daar waar ‘de aude sacristye te wesen plach’, gereed gekomen. Op 4 mei 1557 gaf deken van Schoonhoven aan de Culemborgse schilder Jan Deys Geritsz. opdracht een altaarstuk te vervaardigen, met een nauwkeurige omschrijving van de te schilderen onderwerpen. Op het middenpaneel zou Deys moeten schilderen: ‘dat avontmael dat ons heer Got at mit zyn apostelen; aen de rechtersyde: “daer dat paesslam ghegheten werdt van die kynderen Ysrahel; ter lufterzyde die maeltyt van koninck Assuerus”. Op de achterzijde van de beide luiken zou het Inzamelen van het manna worden afgebeeld, en verder moest hij beneden aan “die cleyn duerkens”, aan de buitenzijde de profeet Elia schilderen, slapende onder een boom en door een engel gewekt, en op de andere zijde Aäron en Mozes die water uit de rots laten komen. Aan de binnenzijde moest Deys uitbeelden een St. Gregorius-Mis en aan de andere kant Vrouwe Elisabeth “geassocieert mit eene joffrouwe off twe, daerbij nog weeskinderen, so knechtjens so meechdekens in hair

habijt”. De voet van dit drieluik en de hele altaaropstand, ook de twee “beeldekens daerinne”, moest Deys polychromeren. Vóór Kerstmis 1557 zou hij met zijn werk gereed moeten zijn. Op 9 mei 1558 ontving hij er 69 gulden, 11,5 “pont groot vlaemsch” voor.
Door de kerkschenners is dit drieluik in 1566 moedwillig vernield. In 1569, toen de H. Sacramentskapel weer herbouwd was, verzocht het personeel van het weeshuis om “een outaercasse mit twee beelden daerin ende een tafereel daerboven, gelyck die eertijts gemaect ende geweest zyn”, aan welk verzoek door de executeurs werd voldaan, die aan rentmeester Jan van Cuyck opdracht gaven een dergelijke kas te laten maken. Weer werd met Jan Deys overlegd om een nieuw altaarstuk te schil-

deren, maar liefst moest het zijn: "beter ende bequaemer". Men bleef houden aan indeling en voorstelling van het verloren gegane triptiek, slechts werd in de beneden deuren de St. Gregorius-mis vervangen door de portretten van de beide echtgenoten van Elisabeth en afbeeldingen van de priesters van het weeshuis en de weesjongens. Hiervoor zou Deys f 85 krijgen. Later zijn in het onderste gedeelte nog enkele wijzigingen aangebracht. Omstreeks 1586 is het drieluik uit de kerk naar het weeshuis gebracht. In de XVIIde eeuw hing het in het refter, thans is het in de voorhal geplaatst.
Jan Deys heeft nog een tweede triptiek voor de H. Sacraments-kapel geschilderd reikend "totter welvinge toe". Executeurs hadden op 4 september 1559 bepaald wat er op zou komen: in het middenpaneel een voorstelling van de Triniteit en op de zijluiken o.a. weer' de representatien van mijnen heeren van Ville (Jan van Luxemburg) ende van Hoochstraten, mit huere wapenrocken ende mit dat colier van der oerden, beyde knielende'. Het werk moest gereed zijn op 24 juni 1560. Uitvoerige beschrijving O.J. de Jong, De Reformatie enz., blz. 55, 56.
Dit schilderstuk schijnt de ramp van september 1566 niet te hebben overleefd.

Het middenpaneel stelt het Laatste Avondmaal voor, het linker luik aan de binnenzijde het Joodse Pascha en het rechter luik aan de binnenzijde de maaltijd van Assuerus. Gesloten vertonen de beide zijluiken het Inzamelen van het manna. Van de 'kleine duerkens' afzonderlijk in de voorhal opgesteld, is op de binnenzijde van het linker luik Mozes afgebeeld, water uit de rots slaande en aan de buitenkant Jan van Luxemburg en Antonie van Lalaing als Vliesridder, geknield met achter hen enige weesjongens. Op de binnenzijde van het rechter luik is Elia in de woestijn geschilderd, en aan de buitenzijde Elisabeth in het zwart gekleed, geknield liggend, met achter haar een menigte van weesmeisjes. Boven de twee gecombineerde wapens Luxemburg-Culemburg en Lalaing-Culemborg.

Aardewerk kannetje, pl. CLXIV, afb. 402, ongeglazuurd, met zilveren deksel 20 cm+ hoog. Vergulde randjes aan de voet en op de hals. Op de buik een kerfornament. +KANNETJE Vergulde leeuwekoppen op de hals. Het deksel heeft knorornament; klauwstuk in de vorm van een cartouche met doorgestoken staaf. XVI, deksel XVII.

Zilveren beker, 9 cm hoog, pl. CLXIV, afb. 400, door een smalle kettingvormige rand+ in twee gelijke delen verdeeld. Het bovenste gedeelte is glad, op het onderste zijn medaillons gegraveerd, waarin gehelmde mannekoppen, ranken en gestyleerde +BEKER vijfbladige bloemen. Merken Amsterdam, jaarletter I van 1598, harp?. De inventaris van 1676 vermeldt 'het Canneken van grouw aerde met silveren litken' en het 'silver beeckerken', dat protectoren bij hun jaarlijkse maaltijd gebruikten. Tentoonstelling Amsterdam 1880, nr. 168.

Op het voorplein, links van de ingang hangt een luidklok, diam.: 20 cm. Onder een+ fries met ranken: VERBUM DNI MANET IN AETERNVM 1558. Hieronder een rand +KLOK van guirlandes.

In de benedenverdieping van de westvleugel is de Oudheidkamer ondergebracht. Er+ worden, behalve topografica, een aantal schilderstukken, waaronder portretten van leden van de hier geregeerd hebbende grafelijke families, bewaard.

+OUDHEIDKAMER

Memorietafel voor Elisabeth van Culemborg, pl. LXXXI, afb. 181.+

+MEMORIETAFEL VOOR ELISABETH VAN CULEMBORG

> Literatuur: W. Martin en E.W. Moes, Oude schilderkunst in Nederland 1, nr. 68; Oud-Holland 1930, blz. 182, 1933, blz. 173-178; Hoogewerff III, blz. 477-480.

Paneel 110 × 156 cm. Tegen een achtergrond van een grillig gevormde rots en bomen

zijn van links naar rechts, Jan van Luxemburg, Elisabeth en Antonie van Lalaing - de beide echtgenoten omhangen met de versierselen van het Gulden Vlies - in halffiguur knielend afgebeeld, met achter hen hun respectievelijke wapens. Dat van Elisabeth komt twee maal voor: gedeeld met Luxemburg en gedeeld met Lalaing. Boven Elisabeths hoofd, in de ruimte tussen twee bomen, in vergulde letters: ETATIS CVIVSLIBET/EDRV CIRCA AN. XXXI. Onderaan rechts: met vergulde letters: A SOLIS ORTV VSQUE AD OCCASVM LAVDABILE NOMEN DOMINI., welk opschrift in grotere letters op de benedenlijst van het paneel weer voorkomt.

Men heeft de drie personen dus even oud willen afbeelden en is hiertoe gekomen om te vermijden, dat Elisabeth er eerder als de moeder dan als de echtgenote van de op 31-jarige leeftijd overleden Jan van Luxemburg zou uitzien. Hoogewerff wijst op de verschillende belichtingen van de figuren, wat doet vermoeden dat de beeltenis van Elisabeth naar een verdwenen portret gecopieerd kan zijn. Het is niet onmogelijk dat de schilder voor het portret van Jan van Luxemburg gebruik heeft gemaakt van het tussen 1500 en 1508 ontstane portret van hem, thans in het Koninklijk Museum te Brussel (nr. 720).

Vermoedelijk is deze memorietafel, die Hoogewerff aan de meester van Rot A toeschrijft (de onbekende schilder van het Rot A der Kloveniersschutters in het Rijks Museum in Amsterdam), op last van de executeurs, dus omstreeks 1560, uitgevoerd. Het paneel is in de jaren 1916-1917 gerestaureerd.

+ De vier Evangelisten, paneel 118 × 80,5 cm, pl. LXXXIII, afb. 189.

+DE VIER EVANGELISTEN

Literatuur: W. Martin en E.W. Moes, Oude schilderkunst in Nederland; Hoogewerff IV, blz. 520-521; Sievers, Pieter Aertsen, blz. 73.

Dicht op elkaar gedrongen zitten hier de vier Evangelisten, nauwelijks ruimte hebbend voor hun grote boeken, terwijl in de enge behuizing nog hun symbolische emblemen geperst moeten worden. Geheel boven, in het midden van een stukje blauwe lucht, de H. Geest. De kleuren zijn rood, geel en olijfbruin. Toegeschreven aan Pieter Aartsen. Nat. tentoonstelling van oude kerkel. kunst, 's-Hertogenbosch 1913, nr. 3

+ Doodsportret van Floris I, doek 89,5 × 114,5 cm, in oorspronkelijke lijst, pl. LXXX, afb. 180. De graaf op zijn doodsbed, het hoofd met een zwart mutsje gedekt. Onbekende schilder. Een copie, doek 79 × 108 cm, hangt in de gang.

+PORTRETTEN

Doodsportret van Floris II, paneel 76 × 105 cm, pl. LXXXI, afb. 182.

Literatuur: E.W. Moes in Thieme Becker VII, blz. 107.

De overledene met blonde knevel en sik, een rood mutsje met kant op het hoofd, ligt, tot op de heupen gezien, opgebaard in een praalbed met licht rode gordijnen. Getekend en gedateerd r.o. Max Clinger 1639.

Tentoonstelling Drie eeuwen portret in Nederland, Amsterdam, 1952, nr. 26. Behalve deze beide schilderijen van de twee Pallanden, hebben ook dergelijke voorstellingen bestaan van Hendrik Wolraad en van de plotseling aan boord van een

schip overleden Karel Gustaaf van Waldeck (Ned. Tijdschrift voor Geneeskunde, jg. 84, nr. 44, 2 november 1940 en 4 oktober 1941).

De beeltenissen van Floris I en Floris II op hun doodsbed hingen volgens Voet van Oudheusden (blz. 278 e.v.) in de Raadkamer op het Nederhof. Vandaar verhuisden zij met de portretten van Hendrik Wolraad en Karel Gustaaf naar het Weeshuis, waar zij tot 1750 bleven, waarna zij op bevel van de protectoren zijn verwijderd.

Floris II, doek 99 × 118 cm. Kniestuk naar rechts gewend, pl. LXXX, afb. 178. Geplooide kanten kraag en kanten manchetten, rechts een tafel met rood kleed waarop een zwarte hoed. Hierboven een opgenomen gordijn, dat nog een gedeelte van een lijst met gebeeldhouwde vruchtentros laat zien. In een donkere nis getekend en gedateerd Anno 1617 Ravenstein (nl. Jan Anth. van Ravenstein).

Catharina van den Berg, pendant van voorgaand. Ook hier een opgenomen gordijn en vruchtentros. Over het jaartal 1640, nl. het jaar van haar overlijden, zou later A^{o} 1617 geschilderd zijn. Pl. LXXX, afb. 179.

> Ook Paulus Moreelse heeft volgens van Mander 'den Graef en Graevinne van Culenborgh ten voeten uyt en also 't leven ‘geschilderd, waarvoor hij in 1605 betaling kreeg. Deze portretten hebben Floris en Catharina geschonken aan Karel, graaf van Hohenzollern-Sigmaringen, die met een halfzuster van Floris II gehuwd was. Dr. C.H. de Jonge, Paulus Moreelse, 1938, blz. 13 en blz. 100, nr. 132.

Philips Theod. van Waldeck, paneel 78 × 107 cm. De Graaf is in wapenrusting afgebeeld. Aan de onderzijde de namen van al zijne heerlijkheden en het jaartal 1647. Willem van Honthorst of naar G. van Honthorst.

Pendant van voorgaand, zelfde afmetingen. Maria Magdalena van Nassau Siegen, gemalin van Philips Theodoor. Ook hier een vermelding van alle heerlijkheden en het jaartal 1647. Philips Theodoor overleed op 17 december 1645 te Corbach en Maria Magdalena op 30 augustus 1647 te Spa. De portretten zullen dus na hun dood gemaakt zijn.

George Frederik van Waldeck, doek 107 × 131 cm, pl. LXXXII, afb. 186. In het kostuum van Maltezer ridder door J. de Baen?

> In 1694 verzocht men Nicolaas Ravestein naar Culemborg te komen om de vorstin van Waldeck ‘na haar doot’ te schilderen ‘zijnde in haar leven nooit van enig kunstenaar wel getroffen’. Hij schijnt aan deze opdracht met succes te hebben voldaan, want kort daarop maakte hij een portret van George Frederik, ‘dat strytbaer Legerhoofd’, zittende op een troon, dat dus blijkbaar een ander portret is geweest dan het Culemborgse. In 1698 schilderde hij een portret van de jonge vorst van Waldeck (de zoons van George Frederik waren toen allen overleden) en het ‘heele geslacht van den graaf van Erbach in 't kleyn tot onder de knien’. (Johan van Gool, De nieuwe Schouwburg der Ned. schilders en schilderessen, deel II, blz. 447, 448).

Ernst Frederik hertog van Saxen, doek 89 × 103 cm. Jeugdportret.

Ernst Frederik en Sophia Albertina gravin van Erbach, doek ovaal in vierkante lijst, 84,5 × 67,5 cm. Borststukken. Getekend Feuerstein 1717.

> Johann Peter Feuerstein, geb. te Boxberg in 1668, overl. te Amsbach in 1728, werkte o.a. aan het hof te Hildburghausen.

Albertina Elisabeth van Saxen gehuwd met Philips Lodewijk, graaf van Erbach. Kleindochter van George Frederik, doek 89 × 104 cm.

Amalia Catharina van Waldeck dochter van Philips Theodoor, gehuwd met George Lodewijk, graaf van Erbach, doek 100 × 174 cm.

George Lodewijk graaf van Erbach, doek 84 × 109 cm. Kniestuk. Of George Frederik van Waldeck?

Willem IV, doek 68 × 85 cm, in oorspronkelijke lijst. Kniestuk gemerkt T.P.C. Haag.

Prinses Anna, doek 68 × 85 cm. Copie naar Guillaume J.J. de Spinny.

Willem V. Als voorgaande.

Eleonora Maurice prinses van Portugal, paneel 60,5 × 75,5 cm, pl. LXXXII, afb. 185. Borststuk. Aan de achterzijde is geschreven Maurice princesse v. Portugael. De prinses is naar links gewend, draagt een uitgesneden geel kleed met kanten kraag, de rechterhand houdt een kort parelsnoer vast, dat met een groene strik op de kraag is bevestigd. Paarlen halssnoer en oorbellen. Links bovenaan gemerkt A. Bloemaert Anno 1617. Vroeger ten onrechte aan Moreelse toegeschreven (C.H. de Jonge, Paulus Moreelse, blz. 131 nr. 2). Indien het geboortejaar 1609 juist is (Ned. Leeuw 1898, kol. 159), dan is de prinses hier ouder weergegeven dan ze werkelijk was. Mogelijk is dit een portret van prinses Anna van Portugal.

Woltera van der Haer, paneel 69.5 × 83,5 cm. Borststuk, naar links gewend. In de bovenhoeken de wapens Culemborg, Taets van Amerongen, Grauwert, Gommegnies Van der Haer, Van Alendorp, Van Teylingen, Grauwert. Aetatis 46.

> Mogelijk het portret van Woltera van der Haer, dochter van Johan van der Haer en Hillegond van Teylingen, stammend uit bastaardlijnen Gaesbeek en Culemborg. Zij was gehuwd met Willem van Abcoude van Meerten en overleed in februari 1525. Bull. Oudh. Bond, 1908, blz. 170.

Onbekend heer, paneel 76,5 × 61 cm, pl. LXXXII, afb. 184. Borststuk naar rechts gewend. De geportretterde, mogelijk een burgemeester, is in het zwart gekleed met kanten, gladde kraag en kanten manchetten. In de linkerhand houdt hij een licht gele handschoen. Gemerkt en gedateerd boven links A. Beeldemaker 1660.

Rentmeester, paneel 78 × 101,5 cm, pl. LXXXII, afb. 183. Kniestuk. Gekleed in het zwart met kanten plooikraag. Een handschoen in de linkerhand, de rechter steunt op een geheel links staande tafel met groen kleed waarop een intkoker en schrijfgerij. Links boven: Aetatis 26. 1630.

Het Gedenkboek van het Weeshuis (blz. 79) oppert de mogelijkheid dat dit het portret zou zijn van ridder Guesend, rentmeester, daarna drost van het graafschap en sedert 1651 raad van de Graaf. Hij overleed 11 november 1673.

+ In de Oudheidkamer worden nog de volgende voorwerpen bewaard: Eikenhouten schoorsteenkap, afkomstig uit de Schutterszaal in het stadhuis (zie blz. 166). Op +SCHOORSTEENKAP

de lijst, drie gestoken koppen van baardige mannen; onder de middelste het jaartal 1623.

Grote eikenhouten tafel op zes balpoten en met acht laden - vier aan ieder der lange zijden.

Van deze tafel, afkomstig uit de Raadzaal van het stadhuis, is de rekening uit 1562-63 bewaard gebleven: ‘Item noch betaelt Willem Hijzing voor een nyeuw tafell mit acht Laeyen.’ Verderop staat: ‘kleyn negelkens laete haelen die verbesicht worden aen den nieuw tafel.’ Uit een andere rekening blijkt dat deze ‘negelkens’ gebezigd werden om ‘groen laken op tafel staende inde Raetcamer’ op het tafelblad te spijkeren. (Sillevis en Beltjes: De bouwgesch. van het stadhuis te Culemborg blz. 46, 47).

Bodeteken van het St. Nicolaas- of koopmansgilde, hoog 16,1 cm, breed 8,4 cm.+ De bisschop met staf in de linkerhand en opgeheven rechterhand. Aan zijn voeten de kuip, waarin de drie kinderen. In de voet gegraveerd 1644. Merken: Utrecht, jaarletter D (bij de voet) van 1643 en B in een schild; meesterteken, een klaverblad in een gekroond schild voor Gerard Huybertz. Sueremont. Achter de staf: Utrecht, jaarletter M en een onleesbaar teken (Gelre XLIX, 1949, blz. 80 e.v.). Tentoonstelling Gelders zilver, Arnhem 1955, nr. 193. +GILDEZILVER

Plaket, 12 cm hoog, 27 cm lang. Koets met twee paarden, voorstellende; twee figuren vóór het portierraampje. Boven de koets: Anno 1760. Onder het rijtuig: Arnoldus Wammus als gildemeester en lohannes van Wijk en Hermandus van Malschem als medehelpers van het voermansgild van Cuylenburg.

Twee scheepjes, XVII of XVIII.

Plaket; man met zak op zijn schouders, XVIII.

Schaar met koperen kroon. Utrecht, jaarletter I in sterk ingesnoerd schild, meesterteken vijfpuntige ster met hartje in schild.

Droogscheerdersschaar met koper kroontje. Merken: Utrecht W in sterk ingesnoerd schild en een onleesbaar merk.

Zerk met wapen. Opschrift: + HIER. LEYT BEGRAVE. JACOB JANSOEN CAMERLINCK+ TOT MARIENWEERDT EN STERFT DEN. IITEN. DECEMBRIS AO 1573. +GRAFZERK

In het muurtje in het verlengde van de oostgevel is ingemetseld een gevelsteen, waarop+ het stadswapen in kleuren in een omlijsting van rolwerk met daarboven een cherubkopje, afkomstig uit een afgebroken huis, XVIIa. +GEVELSTEEN

JERUZALEM-KLOOSTER. De resten van de kloostergebouwen zijn ingebouwd in de schuur achter de panden Zandstraat 21 en 25.

Voet van Oudheusden, blz. 483-496; O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, blz. 13-15,+ 131-132; van Schilfgaarde, Arch. Heeren van Culemborg, inv. nr. 8049. +LITERATUUR

Het klooster der Sepulchrijnen of broeders van het H. Graf, ‘Jherusalem ten heylige grave’, is volgens Sweder van Culemborg in 1430 gesticht door de toenmalige Heer van Culemborg en in 1492 door Heer Jasper voltooid.

Aanvankelijk had men het klooster binnen de oude stad op ter terrein ‘Ten Heyligen Leven’ willen oprichten (zie blz. 156 en 193), doch het verzet van de geestelijkheid van de St. Barbara-kerk tegen de komst van ordegeestelijken op haar gebied, maakte dat het convent elders, in de

Nieuwstad verrees. Het Jeruzalem-klooster was niet groot; op meer dan tien kloosterlingen was de inventaris niet berekend. In het midden van de XVIde eeuw, telde het niet meer dan vijf monniken. In de kloosterkerk was op kosten van Vrouwe Elisabeth een nauwkeurige copie van 's Heren graf in Jeruzalem opgebouwd. In 1494 werd het hoogaltaar gewijd. Karel V en diens tante, Margaretha van Oostenrijk, schonken de kerk twee grote glasramen, die de Culemborgse ‘glaesmaker’ Anthonis Evertsz. in 1524 voltooide. De abt en conventualen uit de Premonstratenzer abdij Marienweerd bij Beesd hadden meermalen voor plunderende soldaten moeten vluchten naar Culemborg, waar zij in het Jeruzalemklooster onderdak vonden. In 1572 zochten zij hier weer een toevlucht en met de abt van dit klooster werd een accoord voor zeven jaren gesloten (Gelre 1926, blz. 175). Hoe lang deze samenwoning geduurd heeft is niet bekend.

Op 14 september 1566 werd de kerk door een bende beeldenbrekers ‘ontwee geslagen’, waarbij het H. Graf werd omvergehaald. Het schijnt dat kort daarna het klooster, of wat er nog van over was, verlaten is geweest. De kerk is in 1649 ingestort. De regent, George Frederik, gaf aan de Magistraat de bouwval ten geschenke, mits deze het koor en het torentje zouden herstellen, wat nimmer is gebeurd. Langzamerhand viel ook het koor in, en wat er nog van het klooster over was, is later gesloopt. Het refectorium en dormitorium, dat tot woonhuis was ingericht, is in 1749 afgebroken. In 1753 was de ingangspoort tussen de huizen in de Zandstraat nog te zien. Volgens de plattegrond van Blaeu stonden de gebouwen om twee binnenplaatsen.

In de oostmuur van bovenvermelde schuur zijn nog resten van een bakstenen kruisvenster over binnen een grote spitsboog. Waar deze muur loodrecht gestaan moet hebben tegen de zuidergevel van de kerk, kan hij niet tot de kerk behoord hebben; eerder van een der vleugels zoals bij Blaeu te zien is. Mogelijk was hier de sacristie ondergebracht.

+ HET VOORMALIGE KLOOSTER MARIENCROON, later het Nieuwe Hof was gelegen aan het einde van de Herenstraat, daar waar de Everwijnstraat begint. +VOORMALIGE KLOOSTER MARIËNCROON

+ Voet van Oudheusden, blz. 475-483; P. Dalmatius Van Heel, De Tertiarissen van het Utrechtsche Kapittel, 1939, blz. 113-114; M. Schoengen, Monasticon Batavum I, blz. 48 en suppl. 1, blz. 37; O.J. de Jong, De Reformatie in Culemborg, blz. 10-12, 236-237. +LITERATUUR

+ Een kaart van de hand van Perrenot wordt bewaard in de coll. Bodel Nijenhuis, in de Universiteits Bibliotheek Leiden, pl. LXXXIV, afb. 191. +AFBEELDINGEN

Het stichtingsjaar is onbekend maar omstreeks 1425 werd het bewoond door zusters Franciscanessen van de Derde Orde (Tertiarissen).

Alyda van Gutterswijk, Jan II 's vrouw, door wiens toedoen in 1440 een geschil tussen het klooster en het kapittel van St. Barbara werd bijgelegd, schonk in 1451 bij testament aan het klooster een huis ‘mitter Hofstadt, Tuyn en Timmer, mit eggen ende eynden, soe dat gelegen is aen der Stadt Muer bynnen Cuylenburg, tussen der Stadt Straet ende der Stadt Watergang’.

Het klooster leed ernstig bij de zg. Bagijnenbrand, die in 1532 op zijn terrein ontstond. Hierom werd het convent aangesproken voor vergoeding aan de burgers, die bij deze brand schade hadden opgelopen. Elisabeth en Antonie schonken f 80 aan het convent, op voorwaarde dat nu voor hun welzijn en stràks voor hun zielerust in de kapel gebeden zou worden. In september 1566 richtten beeldenstormers hier grote schade aan. Tot het z.g. observantisme sloot Mariencroon zich in 1532 aan. In 1496 telde het convent 47 zusters, in 1591 14, in 1610 11, en in 1623 waren er nog 5 over. In dat jaar werden de kloostergoederen overgedragen aan Floris II, die aan de overgebleven zusters een jaarlijkse alimentatie van 150 gld. toezegde. De laatste zuster overleed in 1634.

[+] Omstreeks 1645 werd het voormalige klooster tot grafelijk verblijf ingericht en diende het tot woning van Floris' schoonmoeder. Nadat de Fransen in 1672 het gebouw vrijwel onbewoonbaar hadden gemaakt, liet George Frederik het weer herstellen en verbouwen en werd het weer grafelijke residentie. In 1692 waren de verbouwingen pas voltooid. Het gebouw kreeg nu de naam van Nieuwe Hof. Tijdens de zg. Gelderse regering (nl. die van het Kwartier van Nijmegen), bood het huis onderdak aan de drossaard en één a twee raden, vgl. pl. LXXXIV, afb. 191. Ter plaatse staat nu een deftig midden XIXde eeuws herenhuis, Everwijnstraat I. [+]NIEUWE HOF

[+] In het Pensionaat Mariencroon aan de Ridderstraat worden bewaard: Een schilderij doek zonder lijst 205 × 135 cm zg. Genadestoel, pl. LXXXIII, afb. 187; Moes-Martin II, nr. 26. In het midden is God de Vader gezeten met op Zijn schoot het dode lichaam van Christus. Boven het met een stralennimbus bekroonde hoofd van God, de H. Geest in de gedaante van een duif. Vier engelen, twee rechts en twee links van de centrale figuur, dragen de passiewerktuigen. De meest voorkomende kleuren wit en bruinrood, zijn dof. Geheel links onderaan getekend en gedateerd J. Cossiers S.J. 1628. [+]SCHILDERIJ

Geschilderd voor de eerste schuilkerk. Het schilderij bevond zich vroeger in de parochiekerk van St. Barbara, vanwaar het door verkoop in het bezit van een particulier in Utrecht kwam. Onlangs is het weer teruggekocht.

Eikenhouten groep Geboorte en Aanbidding van het Christus-kind voorstellend,+ pl. LXXVI, afb. 170, 33 × 59 cm. Was vroeger gepolychromeerd. Vrij ruw bewerkt, XVIa. In het midden van de XIXde eeuw in Culemborg opgegraven. +BEELDHOUWWERK

Een lindehoutenbeeld, 35 cm hoog, voorstellende S. Petrus geknield in biddende houding, XVIII.

WOONHUIZEN. Over het algemeen hebben de oude woonhuizen van Culemborg+ gen hoog dak gehad met nokinrichting evenwijdig aan de straat en gevat tussen trapeevels. Aan verschillende overigens verminkte of zelfs geheel gemoderniseerde huizen zijn deze trapgevels op de brandmuren nog bewaard: Goilberdingerstraat 3, Markt 8, Markt 42. +WOONHUIZEN

Achterstraat 28-30, zg. van Riebeekhuis in oude acten ‘de Fonteyn’ geheten, heeft+ aan de Achterstraat twee topgevels gehad, zodat de nokinrichting haaks op de rooilijn van de Achterstraat staat. Fig. 54, pl. LXXXV, afb. 195. +ACHTERSTRAAT 28-30

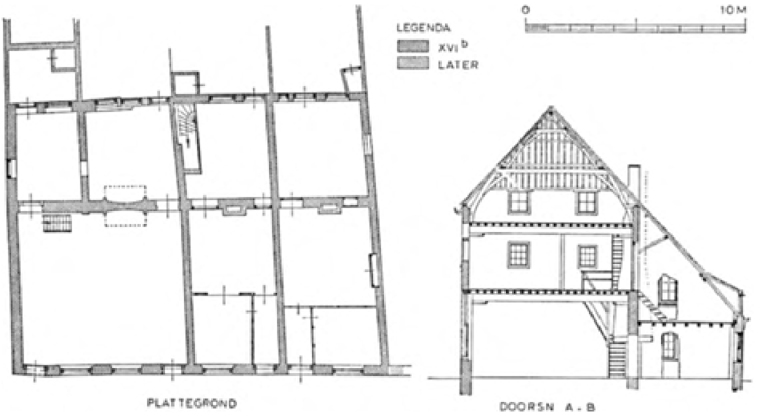

Fig. 54. Culemborg. Achterstraat 28-30, z.g. van Riebeekhuis

> Het pand is gedurende bijna twee eeuwen in handen geweest van het geslacht van Govert Anthonisz, een Culemborg's notaris en procureur wiens dochter de moeder was van Jan van Riebeek. Jan van Riebeek's betovergrootvader Jan Thonisz had het pand omstreeks 1555 verworven. Nazaten van Govert Anthonisz noemden zich in de 17de eeuw van Gaesbeeck en verschillenden bekleedden regentenposten in de stad. Daar Van Riebeek's vader varende was en geen huis te Culemborg bezeten heeft, en er een getuigenis bestaat uit 1621, dat Jan van Riebeek's vader 'dagelicx.. in.... synen huisvrou vaders huys.... verkeert heeft' is het waarschijnlijk dat de ouders van Jan van Riebeek tijdens hun verblijf te Culemborg in dit huis gewoond hebben.
> Behalve de stichter van de Kaapkolonie, hebben ook in dit huis vertoefd Govert Anthonisz, zoon van Gerrit van Harn, benoemd commandeur aan de Kaap, doch op de uitreis gestorven, en Geertruyd van Riebeek, Jan's zuster, gehuwd met ziekentrooster Pieter van der Stael; voorts de vier verweesde kinderen van de jongste dochter van Govert Anthonisz, die gehuwd was met Seb. van Opdorp, van welke kinderen de meisjes in 1651 met Jan van Riebeek en zijn vrouw naar de Kaap vertrokken en de jongens tien jaar later met hun oom G. van Harn uitzeilden en aan de Kaap als bestuurders onder de Commandeur werkzaam waren.
> Het huis is gemeente-eigendom en voor restauratie bestemd.

Het betreft een hoekpand Achterstraat 30 hoek Binnenmolenstraat en twee aangrenzende panden in de Achterstraat, waarvan het direct aan het hoekpand grenzende gelijke detailering aan de gevel vertoont en geen dak meer heeft; het laatste pand heeft een 'moderne' gevel en kap.

Het hoekpand bestaat uit een voorgedeelte met verdieping en kap en een thans vlak gedekt lager achterhuis.

De gevel van het hoekpand bestaat, voor zover niet met moderne steen ingeboet rond de vernieuwde vensters, uit rode baksteen formaat 24 × 5 cm, 10 lagen 59 cm; aan de zijgevel is ongeveer tot de eerste balklaag secundair verwerkte mopsteen gebruikt. De steen van de gevel van nr. 28 meet 20 × 4 cm.

Beide gevels hebben de toppen verloren; het hoekpand heeft echter de achtertopgevel behouden, waarin een lagere gevel met vlechtingen is opgenomen. Voor zover de achtergevel van het achterste deel behouden is, vertoont deze een verjonging door middel van trappen met ezelsrug gedekt.

Beide voorgevels zijn door een geprofileerde waterlijst gedeeld en hebben op de verdieping de geprofileerde korfbogen boven de eveneens geprofileerde vensternissen behouden; de boogtrommels van het hoekpand zijn met siermetselwerk gevuld. Op de verdieping heeft dit pand aan de voorgevel twee kruiskozijnen behouden, waarvan de dagkanten inwendig in de bovenste helft geprofileerde afschuiningen met 'kapellen' beëindigd hebben. In de zijgevel is van een dergelijk kozijn de bovenste helft dichtgemetseld. De gevels zijn beneden gewijzigd; uit de moeten is op te maken dat de ingang oorspronkelijk in het midden van de gevel van het hoekpand was; de tegenwoordige deur staat in een oude geprofileerde vensternis; van de bogen boven toegang en vensters zijn de moeten te zien in de gevels van beide panden. De balken zijn verankerd met zeven en drie sierankers.

Het inwendige zal een ruim voorhuis gevormd hebben, waarin achteraan links de nog aanwezige spiltrap met gewrongen spil stond, met omtimmering op de verdieping. Later (XVII B) werd hier een binnenpui geplaatst met twee bogen, één voor de trap en één voor een gang, ontstaan door het plaatsen van dunne binnenmuren, die het voorhuis in twee kamers en een gang verdelen. Tegen de achterwand van het voorhuis een rookkanaal. Het achterhuis bevatte een kelder met tongewelf waarboven een opkamer die van het voorhuis uit toegankelijk was en een schouw had tegen de achtergevel. Van het venster in de zijgevel is de moet waarneembaar. De toegang naar de kelder ligt in het achterhuis vóór het linkse vertrek dat als keuken dienst gedaan zal

hebben en een kruiskozijn had in de zijgevel. Beide balklagen van het voorhuis en de balklaag van het achterhuis rusten op geprofileerde sleutelstukken in de muren. De sleutelstukken in het voorhuis hebben een peerkraalprofiel evenals datgene dat boven de keuken in de linker buitenmuur steekt. In de opkamer zijn de sleutelstukken vernieuwd en vertonen hetzelfde vroeg-XVIIde eeuwse profiel als die op de verdieping. Het pand nr. 28 is mede gezien het kruiskozijn in de keuken van nr. 30 niet dieper geweest dan het voorhuis van nr. 30. Op de verdieping zijn de moeten van de oude balklaag te vinden en tegen de linkergevel de schouw. Het linkse pand vertoont in het midden tegen de linkerzijgevel de moeten van een schouw met, in de tweede balklaag, die op soortgelijke consoles rust als de tweede balklaag van het hoekpand, de raveling voor de schouw.

> Uit de aanwezigheid van de gotische sleutelstukken onder de eerste balklaag van het hoekpand valt op te maken dat het huis aanvankelijk slechts één balklaag hoog was zoals zich in het materiaal van de zijgevel ook aftekent. De veronderstelling is gewettigd dat dit huis een dwarskap had tussen de topgevels, zoals de meeste XVIe eeuwse huizen in Culemborg vertonen; de ingang van het huis zou dan aan de Binnenmolenstraat gelegen hebben en het huis zou de indeling van een boerderij gehad hebben met onderkelderde opkamer rechts (vergelijk Goilberdingerstraat 3 en voormalig 13-15) waarachter de keuken. Eerst in het begin van de 17de eeuw zou men de ingang in het midden van de gevel aan de Achterstraat gemaakt hebben, waarbij het pand verhoogd werd en een nieuwe gevel aan de Achterstraat kreeg; de verbinding tussen de verdiepingen, die wellicht oorspronkelijk door een steekladder tegen de gevel van de Achterstraat was bewerkstelligd (waar een raveling in de balklaag voorkomt) werd verplaatst naar de achterzijde van het voorhuis, waar een eiken spiltrap kwam, die behoudens kleine wijzigingen nog aanwezig is. Het pand nr. 28 heeft beganegronds zowel als op de verdieping verbinding met het hoekpand gehad en zal als jongere uitbreiding in dezelfde stijl te zien zijn, wellicht nadat het derde pand als zelfstandig pand reeds bestond.

Binnenpoort 6, pl. LXXXV, afb. 193 en pl. LXIII, afb. 137. Bull. K.N.O.B. 1959,+ kol. 101 en 102. +BINNENPOORT

Blijkens de trapgevels aan vóór en achtergevel heeft dit pand één geheel uitgemaakt met Binnenpoort 4. De huizen stonden tussen de voorpoort en het hoofdgebouw van de Lanxmeerpoort. Van de middeleeuwse voorpoort is een gedeelte opgenomen in de zuidelijke wand die uit het water van de stadsgracht oprijst (zie Lanxmeerpoort) tegen de hoek een restant van de voorpoort die J. Canneman in 1617 bouwde. Het pand is in 1959 gerestaureerd.

De zijmuren en achtergevel bestaan uit steen 24-25,5 × 5-5,5, 10 lagen 69 cm; de voorgevel is vernieuwd in materiaal van 19,5 × 4 × 4,5, 10 lagen 55 cm, ook de top op de zijgevel werd toen toegevoegd.

De voorgevel is boven de geprofileerde bakstenen waterlijst, met leeuwenmaskers in het midden, doorregen door natuurstenen banden. Boven de vensters korfboogvormige boogtrommels gevormd door geprofileerde lijsten op mergelstenen kopjes. In de top twee pilasters. Sierankers en gevelsteen met wapen. Ook de zijtop

heeft banden en een toppilaster die op een rechthoekige lijst om het topvenster neerkomt, en sierankers. De treden van de achtergevel waren gedekt door ezelsruggen, XVI.

De XVIIde eeuwse indeling vormde een voorhuis, door een dwarswand van het achterhuis gescheiden. Tegen deze wand is de stookplaats van ouds geweest, waarvan het rookkanaal in de schoorsteen midden op de nok uitmondt. De spiltrap lag links achter deze scheidingsmuur. Op de balken achter de scheidingsmuur waren geschabloneerde beschilderingen te zien, waarschijnlijk nog XVIde eeuws.

In de zuidgevel van Binnenpoort 6 zijn onderaan in de muur gemetseld verschillende+ herdenkingsstenen, betrekking hebbend op watersnoden o.a. Inbreuck van Holthuse

+WATERSNOODSTENEN

en Oostholt bij de Rietkamer A° 1651, Weder Inbreuck van Holthvisse 1651 enz. Ook aan de gevel aan de grachtzijde van het huis aan den overkant van de straat zijn beneden verschillende van dergelijke stenen gemetseld, o.a. van 1711, 1769, 1809, 1820. De meeste stenen vertonen een ovaal waarin een naar beneden gerichte hand, waarmede de hoogte van de waterstand wordt aangeduid.

+ Everwijnstraat 3-9. Vier woningen onder één dak, genoemd Caffagne of Convanje. Fig. 55, pl. LXXXVI, afb. 197. +EVERWIJNSTRAAT 3-9

> In 1549 is een huis aan de Achterstraat naast het Convent van St. Mariëncroon overgedragen ten behoeve van de stichting de Poth. Oudere koopacten geven aan, dat het bedoelde huis in 1480 door Heer Jasper is overgedragen aan Corn. Berentsz (Inv. arch. gemeente Culenborg, Reg. 183, 200 en 519). Op de zeer nauwkeurige kaart die Perrenot in 1794 tekende van het Nieuwe Hof, pl. LXXXIV, afb. 191, dat de gebouwen van het klooster Mariencroon had betrokken, blijkt dat het tegenwoordige Everwijnstraat 3-9 inderdaad ten zuiden aan het Nieuwe Hof grensde; voor de panden ten noorden geeft Perrenot de bestemming ‘huys en tuintje van Roomsche Arme’. Daar het pand naast het klooster stond, zal het in 1532 bij de zg. Begijnenbrand uitgebrand zijn.

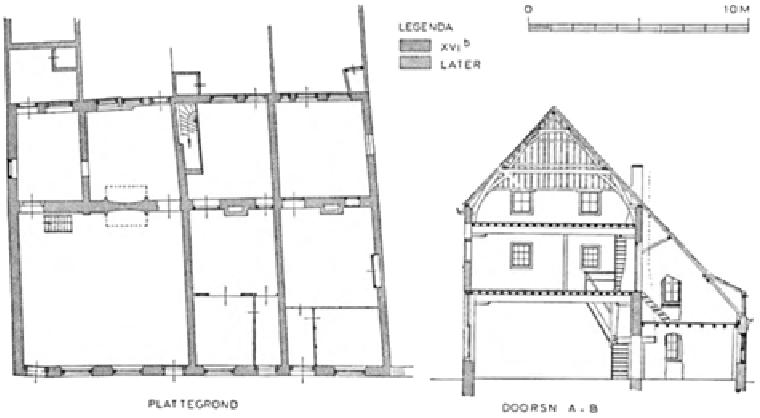

Fig. 55. Culemborg. Everwijnstraat 3-9, z.g. Convanje

Het rechthoekige gebouw, oorspronkelijk gevat tussen twee topgevels, heeft aan de straatzijde vier ingangen die (met uitzondering van de meest rechtse, die in de XIXde eeuw van kozijnen is voorzien) omlijst worden door rechte dagkanten met een kwarthol tot ± 50 cm boven de grond. De bovendorpel is van hout; de deuren, waarvan de tweede van links geribde stroken heeft, sluiten in de dagkanten. De merkwaardige onregelmatige indeling van de gepleisterde gevel van de beganegrond wordt boven de geprofileerde waterlijst niet voortgezet. Daar staat in de linkerhelft één bakstenen kruiskozijn en in de rechterhelft zijn de moeten van twee dergelijke vensters te zien. Inwendig zijn drie, onregelmatig tussen de moerbalken geplaatste, stookplaatsen tegen de achtergevel; daarin monden tevens de stookplaatsen van de keukens in de aanbouw aan de achterzijde, die door de verlenging van de kap gedekt wordt en geen verdieping heeft. De balklaag van het hoofdgebouw rust op, in het linkerdeel vernieuwde, sleutelstukken met peerkraal; een dergelijk motief aan het deurkalf van

nr. 93, op oude foto's ook aan de nrs. 7 en 5. Ook de tweede balklaag rust op dergelijke sleutelstukken. In de achtermuur van het linkergedeelte zijn dicht onder de eerste balklaag doorgangen met oude kozijnen die toegang geven tot de vliering van de keukens. Aan de rechterhelft zijn deze vlieringen verbouwd tot kamers.

Goilberdingerstraat 9/11. Pand met verdieping tussen trapgevels, XVI. Inwendig+ balklagen met moer- en kinderbinten op sleutelstukken met peerkraalversiering. +GOILBERDINGERSTRAAT Aan de achterzijde is een wellicht iets jonger gedeelte, met bekapping haaks op de hoofdkap. Spiltrap met gewrongen spil.

Goilberdingerstraat 13/15. Vijf traveeën breed pand, dat bij een nieuwbouw na brand in 1938 alleen de steen met leeuwen kop behouden heeft, die in het midden van de geprofileerde bakstenen waterlijst stond. De bovendorpels boven de vensters van de verdieping waren met knorren versierd; daarboven strekken met zandstenen blokken, pl. LXXXVI, afb. 198.

Goilberdingerstraat 17. Behield de westelijke van de beide trapgevels waartussen de kap met nok evenwijdig aan de straat gevat is. Inwendig balken op consoles en glaspui, XVIII?, tussen voor- en achterhuis.

Goilberdingerstraat 6. Laag pand tussen trapgevels, XVI-XVII.

Goilberdingerstraat 20. Vier traveeën breed pand met verdieping, gedekt door kap evenwijdig aan de straat tussen trapgevels, waarvan de westelijke nog over is, XVI-XVII.

Grote Kerkstraat 11-13. Met natuurstenen banden doorregen gevel, tussen trapgevels,+ waarvan de oostelijke nog intact is, pl. LXXXV, afb. 194. Boven de gewijzigde +GROTE KERKSTRAAT 11-13 vensters geprofileerde bogen met natuurstenen blokjes; de middelste boog, die spitsbogig is, draagt het jaartal 1553. Volgens F.A. Hoefer voormalige bierbrouwerij de Pauw.

Grote Kerkstraat hoek Markt. Boven een poortje is het kalf geplaatst dat uit de houten+ pui van deze zijgevel afkomstig is, pl. LXXXVIII, afb. 203; het kalf is zeer sierlijk bewerkt met vogels en arabesken; aan de onderzijde een cirkelmotief, XVI. +GROTE KERKSTRAAT HOEKMARKT

Herenstraat 23. Gewijzigde gevel rustend op houten puibalk versierd met knorren.+ Onder de gootlijst geprofileerde bakstenen lijst (vgl. Zandstraat 23). +HERENSTRAAT 23

Herenstraat 29a-31. Breed pand oorspronkelijke eigendom van de abt van Marienweerd,+ oorspronkelijk tussen trapgevels, waarvan de noordelijke nog bestaat, met achterhuis door eigen zadeldak tussen trapgevels gedekt. De treden van de +HERENSTRAAT 29-31 trappen staan aan twee zijden vrij (vgl. zg. Drostenhuis); laat in de XVIIIde eeuw of vroeg in de XIXde eeuw zijn het voor- en achterhuis verhoogd, waardoor een andere kaphelling ontstond. De verhoogde voorgevel werd gepleisterd en van een ingangsomlijsting voorzien; ook de vensters werden vergroot en van grote roede-indeling voorzien. De rechterhelft van het achterhuis is onderkelderd. Inwendig overigens sterk verbouwd; in de tuin is een schouwburgzaal gebouwd.

Markt 11. Forse renaissance gevel, waarvan de top nogal gewijzigd is; blijkens jaartalstenen+ in de top 1549 gebouwd, pl. LXXXVII, afb. 202. Blijkens de verzorgde architectuur van de eerste verdieping en de details van de top als uit ruime beurs +MARKT 11

gebouwd woonhuis ontworpen. De ingang staat in de geprofileerde nis, evenals de vensters van de beganegrond. In de dammen, tussen de gewijzigde vensters op de verdieping,

staan uitgegronde pilasters op kraagstenen, versierd met koppen tussen sleufband voluten. De pilasters dragen Ioniserende kapitelen waarop geprofileerde gedrukte bogen rusten met voluutvormige sluitsteen. Midden in de waterlijst waarboven de top begint, twee verkroppingen op cherubkopjes die een versiering gedragen zullen hebben. De schelpnissen boven de vensters geven de oorspronkelijke breedte van de vensters aan; de deklijst langs dit gedeelte bestaat uit twee verschillende delen en zal dus niet oorspronkelijk zijn. De medaillons met man- en vrouwekop in bakstenen omlijsting zijn goed gehakt en karakteristiek voor de renaissance gevels in het oosten des lands. Het inwendige bestaat uit twee gedeelten, gescheiden door een dwarsmuur, waartegen aan de voorzijde een rookkanaal. Tegen de linker zijgevel een nissengeleding. De kap is in één keer aangebracht. Het voorste gedeelte van het huis heeft renaissancistische balksleutels, het achterste nog peerkralen. Van de verdieping naar de zolder loopt in het achterste gedeelte een spiltrap met gewrongen spil.

Markt 13. Achter de XVIIIde eeuwse gevel is een voorhuis, dat ongeveer gelijktijdig met dat van Markt 11 is opgetrokken. De gevel draagt een jaartallint 1707, pl. LXXXVII, afb. 201. De sierlijke, gesneden omlijsting van het venster boven de ingang, met vooral in de borstwering onder het venster, duidelijke rococovormen kan echter onmogelijk uit 1707 dateren; deze kan niet vóór het tweede kwart van de XVIIIde eeuw ontstaan zijn. De indeling van de gevel met de rechthoekige spaarvelden is zelfs bezwaarlijk voor het vierde kwart van de XVIIIde eeuw te dateren. Daar ook in het huis velerlei onderdelen, uit andere panden afkomstig, zijn aangebracht, houden wij het ervoor dat het jaartallint, de vensteromlijsting en de gevel zelve met de dakkapel en schoorsteen boven het dakschild in verschillende perioden ontstaan zijn. Mogelijk dateert van de wijziging in 1707 de trap met fors acanthusornament in de leuning, pl. LXXXIX, afb. 207; het trappenhuis is in een vroegere binnenplaats aangebracht.

Markt 19 en 23 hebben bakstenen trapgevels aan de achterzijde.

Markt 33. Zeer diep pand waarvan de voorgevel vernieuwd is; achtergevel met trappen. Inwendig uitgebroken; bevatte tot 1959 een terracotta schouw.

Markt 35. Van de in 1883 gesloopte gevel met Dorische en Ionische pilaster-orden in de door voluten begrensde top, is de opmeting bewaard, fig. 56.

Markt 6. Ruim pand bestaande uit twee delen achter elkaar, beide met zadeldak evenwijdig aan de straat, gedekt. Het achterste zal blijkens decoratie van de sleutelstukken en details in de kap jonger zijn dan het voorste.

Markt 22 bezit een XIXe eeuws winkelinterieur met spitsbogig gedetailleerde glaspui, pl. LXXXIX, afb. 207.

Markt 44. Eenvoudige geheel bakstenen trapgevel bekroond door een segmentbogig fronton, XVIII. Moderne winkelpui. Achtergevel eveneens trapvormig.

+ Oude Vismarkt 7. Breed pand gedekt door oude kap, XVde-XVIde eeuw, met nok evenwijdig aan de straatgevel, tussen twee trapgevels. Achterbouw haaks op de voorbouw en oorspronkelijk eveneens gevat tussen twee topgevels, waarvan de achterste als trapgevel nog bestaat. +OUDE VISMARKT

+ Ridderstraat 2-4. Herenhuis van vijf traveeën waarvan de middelste een risaliet vormt en een dakkapel draagt, XIXA; pui deels gewijzigd. De vensters op de +RIDDERSTRAAT

verdieping hebben aardig geprofileerde en gezwenkte bovendorpels. Kap tussen topgevels.

Ridderstraat 20-22. Bakstenen huis onder zadeldak tussen twee trapgevels met ezelsrugdekking der treden, XVI; de noordelijke staat vrij aan een steeg en bezit twee halve kruisvensters en de moeten van twee dergelijke gedichte vensters in top; langs de

Fig. 56. Culemborg, Voormalig huis Markt 35. Geveltekening naar G. Prins 1881

gevel liep een uitgebouwd schoorsteenkanaal. Als onderdeel van het complex Ridderstraat 20-30 zijn in 1960 de zijgevels hersteld. De achterbouw had een lager zadeldak haaks op die van het hoofdgebouw en aan de achterzijde rustend op een oude topgevel met kruiskozijn. Het voorhuis bestaat uit grote bakstenen, 27,5 × 6; de voorgevel was reeds in de XIXde eeuw van nieuwe vensters en deurindeling voorzien. Met de panden Ridderstraat 24-26-28-30 verbouwd tot een kleuterschool.

Ridderstraat 24. Dubbel heren huis met voorgevel uit hardgebakken kleine steen opgetrokken, XIXa; boven de portiekvormige ingangspartij door pilasters met kroonlijst omlijst, in het midden een dakkapel. De ingang is ten behoeve van de kleuterschool verwijderd. De tuinzaal was op ongewoon rijke wijze aan alle zijden met stuc versierd, volgens de Voorlopige Lijst 1806 gedateerd, pl. LXXXVIII, afb. 204. In panelen waren afwisselend luchtige bloemtrossen en 'chutes' van attributen van land- en tuinbouw, jacht en liefde voorgesteld. Op het vlakke plafond alleen bloemslingers afhangend

van strikken in de hoeken en halverwege de zijden. Wellicht werk van de in Culemborg verblijvende Italiaan Beretta. Het stucwerk is in 1960 aan de eisen van de inspectie van het kleuteronderwijs opgeofferd.

Ridderstraat 28. Door een zadeldak tussen topgevels gedekt; overigens verminkt woonhuis.

Ridderstraat 30. Woonhuis met gepleisterde topgevel aan de straat, waarin gevelsteen met een wapen tussen rolwerkornament. De tweede balklaag is met sierankers bevestigd, waarvan het middelste ten behoeve van de gevelsteen verplaatst is. De laatste zal dus niet oorspronkelijk op deze plaats gestaan hebben. De spiltrap tegen de scheiding tussen voor- en achterhuis kan op de oude plaats staan.

[+] Slotstraat hoek Lange Meent, het z.g. Drostenhuis, is een laatmiddeleeuws huis, dat zijn naam ontleend aan een schenking van de Heer van Culemborg aan Sweder, bastaard van Johan III, en van 1462 af drost of stadhouder der heerlijkheid. Hoewel thans als Slotstraat 12 genummerd moet het rechterdeel van dit pand van ouds deel hebben uitgemaakt van het Drostenhuis. Fig. 57, pl. LXXXV, afb. 192. [+]SLOTSTRAAT

[+] Bulletin Oudheidk. Bond 1908, blz. 119 en 187; Oudh. Jaarb. 1938 blz. 119 en 167; Van Schilfgaarde, Archief Heeren van Culemborg, inv. nr. 4570 en 5430. [+]LITERATUUR

[+] Sweder van Culemborg komt van 1462 af voor in de leenakteboeken als drost of stadhouder der heerlijkheid. Hij is vóór 1479 gehuwd met Jutta Utenengh die in 1487 als weduwe voorkomt (Arch. Heeren van Culemborg reg. 2412). [+]GESCHIEDENIS

Op een wandschildering in het huis Slotstraat 10 worden blijkens de wapens Sweder en Jutta voorgesteld, waardoor het duidelijk is dat zij het zijn die het huis bewoond hebben. In 1473 verklaart Sweder dat een stuk land en de koopsom van een huis te Culemborg, verkregen van de Heer van Culemborg, op gelijke wijze zullen vererven als zijn leengoederen. Wellicht wordt hiermede het onderhavige pand bedoeld.

Een inventaris van meubelen op het huis van den Drost uit 1545 (Arch. Heeren van Culemborg, inv. nr. 4570) noemt behalve de keuken, een kamer beneden, een kamer boven en een zaal. In de kamers waren bedden, in de zaal en in de kamer beneden wordt een kroon vermeld en in de zaal bovendien een geborduurd kleed ‘une pionture en toille d'un homme et de deux femmes’.

Op de vroeg 17e eeuwse kaart van Verstraelen is het huis gedekt door twee lange evenwijdige zadeldaken tussen topgevels en ligt het in een driehoekig perceel met een diepe tuin, begrensd door de stadsmuur, een muurtoren en een muur langs de Lange Meent, pl. LXI, afb. 132.

Toen in 1693 de Hertog van Saksen hier zijn intrede had gedaan kreeg het Huis de naam Hertogshuis. In 1721 is het hoekpand in particuliere handen gekomen. Het goudlederen behangsel dat met de ‘Tinnekast’ in de keuken uitdrukkelijk in de verkoopacte van 26 juli 1730 wordt genoemd, is later verkocht.

+ Het huis nr. 10 is een diep pand met volledige verdieping en wordt gedekt door twee zadeldaken waarvan de nok evenwijdig aan de Slotstraat loopt; beide daken worden gevat tussen trapgevels, waarvan de voorste kanteelvormige treden heeft en twee achtzijdige pinakels als beëindiging. De noord-westelijke en zuid-westelijke hoeken zijn versterkt door natuurstenen blokken om de twee lagen. Inwendig bevat de oostelijke helft van het achterhuis een opkamer, waaronder een kelder gedekt door troggewelfjes. De trap achterin het voorhuis is bij een recente verbouwing gemetseld ter vervanging+ van een houten wenteltrap. Boven de opkamer is op de verdieping een vertrek dat blijkens aldaar gevonden muurschilderingen door Sweder van Culemborg als kapel is gebruikt. +BESCHRIJVING +WANDSCHILDERING

+ Bull. N.O.B. 1908 blz. 120, 187; Hoogewerff 1 blz. 369-371. +LITERATUUR

Fig. 57. Culemborg. Zg. Drostenhuis, Slotstraat 10-12

In de eerste jaren van de XXde eeuw is op de westelijke wand een muurschildering ontdekt, de Calvarieberg voorstellend, hoog 1.50 m, breed 2.08 m; de hoogte der staande figuren bedraagt 94 cm. Tegen een witte achtergrond staat in het midden het gele kruis op een licht groene heuvel, waarop enkele grasprieten. Links staat Maria in een groen-blauw overkleed en een rood gevoerde mantel, die met een kap over het hoofd is getrokken. De rechts van het kruis staande Johannes draagt een licht groen gewaad. Links op de voorgrond de kleine figuur van de stichter Sweder van Culemborg met zijn wapen, en rechts zijn vrouw Judith Uten Enge met haar wapen. Pl. LXXXIV, afb. 190.

Op deze verdieping bevat het pand aan de voorzijde een thans in vertrekken verdeelde zaal, gedekt door een balkenplafond op muurstijlen tot aan de vloer, zodat van een z.g. houtskeletconstructie gesproken kan worden. De kap over het achterste deel vertoont oudere telmerken dan die over het voorste gedeelte. Uit het metselwerk van de oostelijke topgevel van het voorste gedeelte is af te lezen dat deze is opgetrokken rekening houdend met een bestaande kap van het oostelijk aangrenzend pand.

Slotstraat nr. 12 bestaat uit een oostelijk en een westelijk gedeelte, gescheiden door een tot de nok opgaande muur.

Het pand Slotstraat 12 heeft een vijf traveeën brede, thans gepleisterde gevel, doch bestaat uit twee gedeelten, gescheiden door een tot de nok opgaande muur; deze is even oud als de door een tandlijst bekroonde achtergevel en het benedenste gedeelte van de scheidingsmuur met nr. 10. Boven de begane grond is deze scheidingsmuur van gelijke structuur als de overige muren van nr. 10. Het rechtergedeelte van nr. 12 is jonger ook blijkens de vorm van de kap. Het linkergedeelte wordt n.l. gedekt door een kap die op gelijke wijze gemerkt is als die van het achterste deel van nr. 10, en wel op 14e eeuwse wijze; constructief verschillen evenwel de kappen van de twee onderdelen van Slotstraat 10 en het linkerdeel van Slotstraat 12 weinig. De indeling van Slotstraat 12 is in de XVIII of XIXde eeuw gewijzigd in die van een herenhuis met gang in het midden en kamers ter weerszijden. In het linkervertrek begane gronds stucwerk met voorstellingen van een zwaan, herinnerend aan het bezit door de Lutherse Gemeente. De voorgevel van nr. 12 is van gelijke structuur als die van nr. 10; de afsluiting door middel van hoekblokken tussen de nrs. 10 en 12 is slechts schijn daar deze op de baksteen geverfd zijn.

> + Uit de structuur van muren en kappen valt op te maken dat het linkergedeelte van Slotstraat 12 het oudste onderdeel van het complex is. +BOUWGESCHIEDENIS
> Het twee beukige hoekpand moet blijkens een vertanding in de westmuur en verschil in merksysteem der kappen in twee fasen kort na elkaar zijn ontstaan. Wellicht bestond het westelijke gedeelte van Slotstraat 12 reeds vóór de grote brand van 1422, waarbij de Barbarakerk en het Pietersgasthuis in vlammen opgingen en is het kort daarna herbouwd en opgenomen in het bouwplan van het hoekpand; daarvan zal eerst het achterste en korte tijd daarna het voorste gedeelte opgetrokken zijn, zodat als ontstaansperiode het tweede kwart van de XVde eeuw genoemd kan worden.
> In de inventaris van 1545 worden alleen de vertrekken van het tegenwoordige nr. 10 vermeld. In de eerste helft van de XVIde eeuw zal dus nr. 12 afgesplitst zijn en uitgebreid met een gedeelte aan de oostzijde.

+ Tollenstraat 1. Het achterste gedeelte is het oudste en heeft een verdieping op overstekende puibalk met knorrenornament, pl. LXXXVI, afb. 196, onder de balk +TOLLENSTRAAT
om de andere versierde voluutconsoles en blokconsoles, die gedragen worden door staande voluten tegen de stijlen van de pui. Het kozijn van de pui ook inwendig versierd, XVIB-XVIIA.

Tollenstraat 3. Het gehele pand oorspronkelijk wel laat XVIde eeuws; het achterste gedeelte heeft gotiserende details als Goilberdingerstraat 9-11. Oude spiltrap.

+ Zandstraat 9. Huis met gave, rijk versierde bakstenen trapgevel met natuursteenbanden doorregen, van het Zuidhollandse type, XVIB, vgl. Binnenpoort 6. pl. LXXXVII, afb. 200. Boven de bakstenen waterlijst, met leeuwenkop in het midden, staan drie geprofileerde vensternissen waarvan de korfboogvormige koppen, gevuld met metselmozaiek, omgeven zijn door een geprofileerde lijst op kopjes. Aan de basis van de geveltop loopt opnieuw een geprofileerde waterlijst met leeuwenmasker in het +ZANDSTRAAT

midden. De dekplaat van de derde trede van de trap, die evenals die van de andere treden van baksteen is, loopt als waterlijst boven de zolderverdieping-vensters en loopt verticaal naar beneden om de juiste hoogte te bereiken. De toppilaster rust op het kopje in de boog van het vlieringvenster. Tal van grote sierankers. Inwendig beneden, balkenplafond op houten consoles; stookplaats tegen de rechterzijgevel.

Zandstraat 23. Pand gedekt door kap met nok evenwijdig aan de straat, XVIB, pl. LXXXVII, afb. 199. Boven een fries van metselmozaiek tussen grote leeuwenmaskers zijn de beide vensters van de eerste verdieping gevat in geprofileerde nissen, waarvan de korfbogige koppen door geprofileerde lijsten en kopjes omgeven worden. Grote sierankers. De vensters en de tweede verdieping staan op een geprofileerde bakstenen lijst met leeuwenkop in het midden. Ook hier zijn de dagkanten geprofileerd. Waarschijnlijk is de gevel bekroond geweest door een geprofileerde lijst waarboven een dakkapel (vgl. Herenstraat 23 en Buren, Voorstraat 3 en 5). Balklagen op houten consoles.

Zandstraat 49-51. Was een breed pand tussen trapgevels met opkamer tegen de zuidelijke gevel en trapgevel middenachter, waartegen een lagere schuur was gebouwd. Gesloopt in 1950.

Op de plaats waar eertijds het kasteel gestaan heeft, ten zuiden van de tegenwoordige+ Voorburg, staat in een tuin een zeshoekige bakstenen koepel met overstekend rieten dak, onderaan door een houten geschulpte lijst afgesloten. Inwendig heeft de koepel, die één deur en drie ramen telt, een eenvoudig stucco plafond. Op de beide hardstenen plinten bij de deur: DE EERSTE STEEN GELEGD/DEN 16 MAART 1846/DOOR DEN HEER J.F. (?) BARENDS. +KOEPEL

In de moderne gevel van dit huis is een steen met kop, XV?, gemetseld, welke kop,+ volgens overlevering, de beeltenis zou zijn van de in 1428 bij de aanslag op de stad vermoorde proost Jan van Buren (blz. 144). Vóór de afbraak van de Slotpoort was de steen boven de doorrit aan de zijde van de Slotstraat te zien (Voet van Oudheusden, blz. 65). +FRAGMENTEN

Herenstraat 27. Aan de achtergevel is een steen, met het stadswapen in kleuren, tussen twee bruin geschilderde leeuwen als tenanten.

Herenstraat 32. Hoekhuis. In de gevel aan de Herenstraat een steen waarin een cartouche met rolwerk en het woord ANNO. Onder de cartouche drie leeuwekoppen. In de gevel aan het Vier Heemskinderenstraatje een dergelijke cartouche met 1615. Hierboven een kraagsteen met kop.

Tollenstraat 39-41. Steen in een moderne gevel van een hoekhuis, op welke plaats vroeger een brouwerij heeft gestaan. Op de steen: een vóór een ton zittende man, drinkend uit een kruik. Daarboven twee gekruiste drietanden en twee kuipen en A^{o} 1614.

Varkenmarkt 5. In een nis een ten dele geelbruin geschilderd stenen mannetje in harnas. Daaronder: IN DEN ISERMAN (XVII?).

DE KORENMOLEN van Culemborg is een ronde stenen grondmolen met houten+ kap, afgedekt met rubberroid (voor zijn herstel in 1954 een rieten kap); gebouwd in 1888, nadat zijn voorganger was afgebrand. +MOLENS

De MOLEN JOHANNA staat aan de Prijsseweg buiten de stad, ronde stenen bovenkruier uit 1878.

Dodewaard

De gemeente Dodewaard bestaat uit de dorpen Dodewaard en Hien en de buurtschappen Wely en Gesperden, uitmakend het vroegere panderambt Dodewaard of de Waalkant, een onderdeel van het ambt Neder-Betuwe, met uitzondering van het tot de gemeente Echteld behorend kerspel Ochten. Op 1 juli 1955 is het gebied der gemeente vergroot met een klein gedeelte van de opgeheven gemeente Hemmen. Vroeger was Dodewaard met Opheusden tot één gemeente verenigd. Het gemeentehuis bevindt zich in Dodewaard.

Dodewaard

+ Slichtenhorst, Boeken van Geld. geschiedenissen, 1657, blz. 575; Teg. Staat III, blz. 265; van der Aa III, blz. 369-370; F. Philippi und W.A.F. Bannier, Das Güterverzeichnis Graf Heinrichs von Dale (1188), Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XXV, 1904, blz. 415; Gelre XXII, 1919, blz. XXIX; Martens van Sevenhoven, Marken, blz. 166. +LITERATUUR

+ In een register uit de XIde eeuw van goederen van de abdij St. Vaast te Atrecht wordt een Frederik de Dodewero genoemd (Sloet, nr. 122). Omstreeks 1107 liet Jolanda, dochter van Graaf Gerard III van Gelre en gehuwd met Boudewijn III, graaf van Henegouwen, het graafschap Dodewaard en Dalen aan haar zoon Gerard na (Sloet, nr. 211). Onder de bezittingen van de Graaf van Dalen (Sloet, nr. 373) wordt einde XIIde-begin XIIIde eeuw voor het eerst van het kerspel Dodewaard gesproken. Het graafschap Dalen werd in 1331 door bisschop Jan van Diest gekocht. +GESCHIEDENIS
In de bij Slichtenhorst afgedrukte brief uit 1315 (ook Berkelbach Regesten nr. 323) van Reinald I van Gelre inzake de begeving van de Walburgiskerk te Arnhem, wordt Dodewaard, dat zijn reliekkruis aan Arnhem moest afstaan, een onveilige en volkloze plaats genoemd. De tendens van de brief wettigt ons inziens echter twijfel aan de juistheid van deze vermelding. Reinold zocht een reden om het kruis aan de pas gevestigde en door hem begiftigde kerk te kunnen schenken.
In de XVde eeuw wordt in Dodewaard een Gasthuis vermeld, gesticht door de vrouwe van Valkenburg, doch in 1410 overgedragen aan de zusters die in de kapel te Redichem gevestigd waren (van der Aa).

+ EEN ROMEINSE GRAFSTEEN is tot 1863 in de Dodewaardse kerktoren ingemetseld geweest, in welk jaar deze als geschenk van de burgerlijke gemeente naar het Rijksmus. voor Oudheden te Leiden is overgebracht, pl. XC, afb. 210. +ROMEINSE VONDSTEN

+ Volledige literatuuropgave in Exc. Rom. II, blz. 170, 171 nr. 281. +LITERATUUR

+ Grove kalksteen, 143,5 cm hoog, 100 cm breed en 12 cm dik. Midden in de bovenrand is een sirene te zien en in de hoeken onder die rand, twee naar elkaar toegewende, zittende leeuwen. Het middenstuk, 73 cm hoog, vertoont, onder een +BESCHRIJVING

flauwe boog, een op een rustbank liggende figuur. Vóór dit rustbed, een kleine ronde tafel, waarop eetgerei. Aan het voeteneinde, geheel links, een staande bediende met vóór het lichaam gehouden en over elkaar geslagen handen. Op de grond een achtzijdige kruik. Hieronder in een omlijsting M. TRAIANIV/GVMATTIVS. GAI/SIONIS F. VET. ALAE/AFROR. T.P.I. nl.: marcus traianius gumattius gaisionis filius veteranus alae afrorum testamento poni iussit. Achter de V en TRAIANIV heeft nog een letter gestaan, echter is hier geen spoor van een S te zien, eerder van een C. J.G. van Slee in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde 1930, VIde reeks, deel IX, blz. 129, noemt hem M. Trajanius Jucgumattius. Rijksmuseum van Oudheden Leiden, catalogus nr. F, nr. 6.

Zilveren munten van Faustina en Caracalla begin IIIde eeuw, hier opgegraven worden in het Rijksmusuem van Oudheden te Leiden bewaard, evenals een zilveren republi-

keinse denarius vgl. Versl. Comm. Vaderl. kunst. Kon. Akad. v. Wetensch. 1864, blz. 23. Exc. Rom. III, blz. 115.

DE HERVORMDE KERK ligt vrij aan het kerkhof en is aan de zuidzijde gedeeltelijk[+] tegen en op de Waaldijk gebouwd. De toren behoort aan de burgerlijke gemeente, [+]HERV. KERK de kerk aan die der Ned. Hervormden, Fig. 58, pl. XC, afb. 209 en pl. XCI, afb. 211.

Gewassen pentekening door C. Pronk 1728, Coll. Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden; Gewassen pentekening[+] door J. Bulthuis in coll. arch. de Poll, cat. nr. 1291; prent hiernaar door Bendorp in Vad. Gez. 1, nr. 47; Gewassen [+]AFBEELDINGEN pentekening door A. de Haen 1728, ib. nr. 1289 en door H. Tavernier, ib. nr. 1288, pl. XC, afb. 208; opmetingstekening door Leemans in Versl. Comm. Vaderl. Kunst, 1864.

Nijhoff Gedenkwaardigheden, nr. 160; Versl. der Comm. Vaderl. kunst. Kon. Akad. v. Wetensch.[+] 1864, blz. 22; Joosting en Muller I, blz. 102, II, blz. 431; Gelre XXII, 1919, blz. XXIX; Vermeulen I, blz. 218, 223; M.D. [+]LITERATUUR Ozinga, De romaanse kerkelijke bouwkunst 1949, blz. 95; Nieuws-Bull. K.N.O.B. jaargang. 10, 1957, kol. 257-259.

In de acte van 1188 wordt onder de goederen van de Graaf van Dalen de parochie Dodewaard voor[+] het eerst genoemd. In de boven vermelde brief van Reinald I uit 1315 wordt gesproken van een kerspelkerk, waarin zich [+]GESCHIEDENIS een kostbaar kruis zou hebben bevonden, dat toen reeds een zekere vermaardheid genoot en wegens de onveiligheid in Dodewaard, naar de collegiale kerk van St. Walburg in Arnhem zou zijn overgebracht. De kerkspelkerk zelve werd in 1315 op verzoek van bisschop Guy van Avesnes, en met toestemming van Reinald I, in de St. Walburg-kerk ingelijfd, en het recht van collatie, vroeger de Graaf toekomend, aan het kapittel der Arnhemse kerk gegeven. De kerk komt voor op de kerkenlijst van 1395. In de bevestiging ener schenking werden op 16 oktober 1410 ‘de kirspelen van Dodewerde ende van Hyen’, vermeld. Kerkelijk zullen Dodewaard en Hien reeds vroeg, wellicht al bij de stichting van de beide kerken, gecombineerd zijn geweest, een toestand die tot op heden is bestendigd. In de kerk was een St. Nicolaas vicarie gevestigd (W.V.R., blz. 40). In 1613 werd de eerste predikant, Hermannus Broeckhusius' in de kerkdienst tot Hiin en Doyweert' bevestigd.

De kerk is in de jaren 1840-1842 geheel vernieuwd, echter werden van het schip de muren voor het grootste gedeelte intact gelaten doch gepleisterd. Het dwarsschip, dat oorspronkelijk aan de zuidzijde langer was, is omstreeks 1920 ingekort, wat vooral noodzakelijk was wegens verhoging van de dijk en verbreding van de weg op de dijk, waar de uitspringende zuidwand een obstakel vormde. Al in de XVIIIde eeuw werd geklaagd over de nauwe doorgang tussen kerk en rivier, waar geen twee voertuigen elkaar konden passeren (Teg. Staat, blz. 265), Vóór de bouw van het tegenwoordige koor in 1840, was die plek ingenomen door een woning die tot school gebezigd werd. De toren, die in 1842 zijn

tegenwoordige spits kreeg, is in de jaren 1956-1957 door architect N. de Wolff uit Doesburg gerestaureerd.

Op verre afstand wordt het oog geboeid door het silhouet van de zware plompe torenkolos+ met zijn onogelijk spitsje, een wat potsierlijke bedekking voor een wellicht eertijds gekanteelde toren. Aan deze toren is een éénschepige kerk gebouwd, met een klein dwarspand en een koor van één travee en met een driezijdige sluiting. De kerk is tegen de dijk aangebouwd. Door het talud van de dijk, die in de loop der eeuwen wel eens verhoogd is geweest, steekt de zuidermuur van de kerk nauwelijks boven de dijkkruin uit. +BESCHRIJVING

Het onderste gedeelte, tot aan de bovenzijde van de gedichte galmgaten, is opgebouwd+ uit tufsteen van 42-48 × 8-10 cm, 10 lagen 111 cm, met een kern van gietwerk. De Romaanse galmgaten, oorspronkelijk met gekoppelde rondboogjes op deelzuiltjes, zijn kennelijk reeds vroegtijdig dichtgemetseld met tufsteen, die in kleur en formaat verschilt van de oudere tufsteen, doch hetzelfde karakter heeft als de tufsteen, die +TOREN MATERIAAL

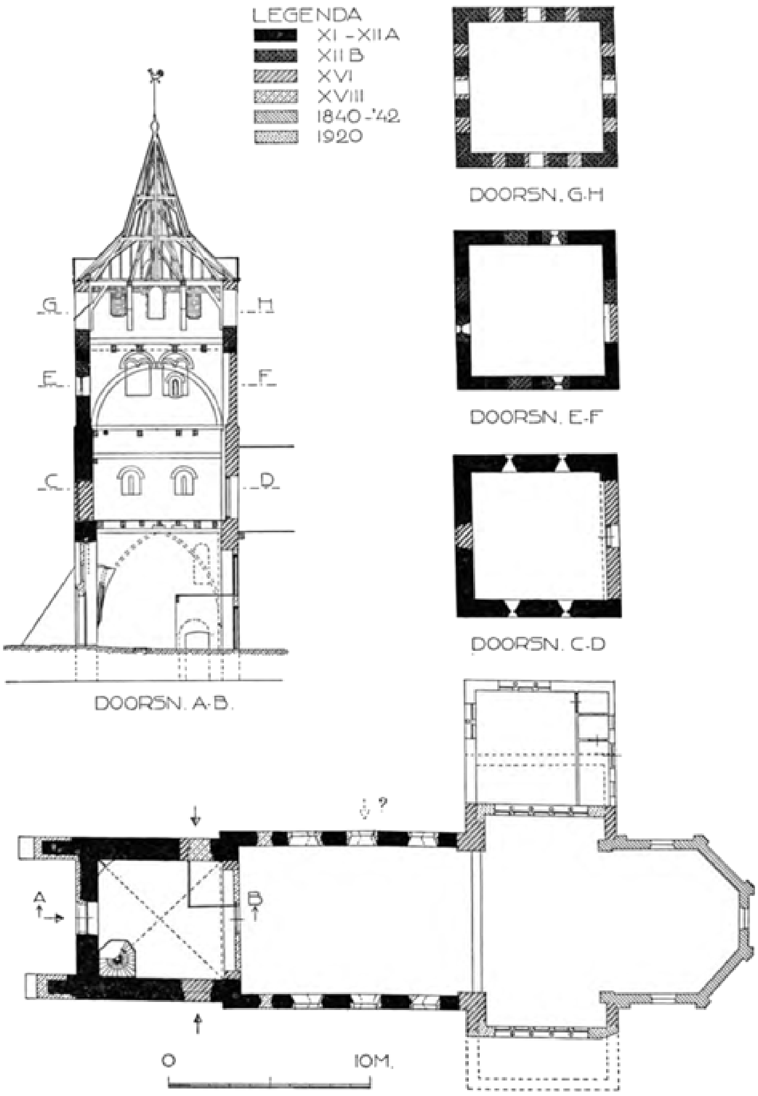

Fig. 58 Dodewaard. Hervormde kerk en toren

in het muurwerk boven de galmgaten gebezigd is, afmeting 30-39 × 7-8,5 cm, 10 lagen 93 cm. Het bovenste gedeelte van de toren, ter hoogte van 50 cm, nl. de afsluiting onder de gootlijst, en de vulling van de openingen ter weerszijden van het galmgat, is van baksteen van 25-25,5 × 5-5,5 cm, 10 lagen 69 cm. Van ongeveer hetzelfde formaat zijn aan de binnenzijde de bakstenen, die in een vrij grote oppervlakte van de oostmuur gebezigd zijn, waarschijnlijk na een instorting. Dit baksteenwerk is bij de restauratie uitwendig met tufsteen bekleed. Aan de noordzijde zijn in de torenmuur verschillende stukken steen ingewerkt o.a. een stuk grauwacker, een langwerpig stuk rode zandsteen en een steen met een cirkelvormig verhoogde rand. C. Leemans, Verh. Kon. Akad. v. Wetensch. afd. Letterk. VIII, 1875, blz. 551, meent een stuk van een wijwaterbakje of mortiertje.

Eén enkele versnijding verdeelt de toren in twee geledingen. Tot aan de restauratie+ was het torenlichaam met littekens overdekt; vele bakstenen stoppen en een groot aantal ankers, 20 aan de zuidzijde. +UITWENDIG

Twee zware lage steunberen schragen de hoeken van de toren op het westen. Toen de bakstenen beklamping bij de restauratie afgenomen was, bleken ze in verband met het muurwerk van de toren te zijn opgetrokken en dus tot het oorspronkelijke bouwplan te behoren.

Even boven het maaiveld valt in de noord-, zowel als in de zuidgevel, een rondboog te bespeuren van de vroegere toegangen naar de benedenruimte van de toren, die in onbruik zijn geraakt. In de onderste geleding wordt aan de noordzijde, boven deze voormalige ingang, een dichtgemetseld rondboog-venster gevonden, op gelijk niveau met de vroegere Romaanse venstertjes van het schip.

In de noord-, zowel als in de zuidgevel zijn twee smalle lichtspleten, ter hoogte van de boog van genoemd venster of doorgang, gedicht. De toegang aan de westzijde staat in een vrij hoge spitsboognis van baksteen. Even daarboven is een rechthoekige opening gevonden, die een toegang gevormd moet hebben van buiten af tot de ruimte boven het gewelf over de beganegrond. De noord- zowel als de zuidgevel worden doorbroken door kleine rondboog-vensters, waartussen een marmeren zonnewijzer aan de zuidzijde is gevat. In de bovenste geleding zijn aan iedere zijde twee grote rondbogige openingen, met tufsteen materiaal van de verhoging dichtgezet. Inwendig is te zien dat ze onderverdeeld waren in gekoppelde, eveneens rondbogige galmopeningen. De verhoging in kleinere blokken tuf vertoont als bovenafsluiting, ter weerszijden van een klein ingehakt galmgat in het midden, aan elke zijde twee met baksteen volgezette uitsparingen, die de bovenzijde een kanteelvormige begrenzing geven. De waterlijst doorbrekend en met de grootste helft in de bovenste geleding, was de grafsteen van Marcus Traianius Gummatius in het midden van de zuidgevel gemetseld. Na zijn verwijdering in 1863 werd zijn plaats door een hardstenen plaat ingenomen, waarin de vermelding van de schenking van het Dodewaardse gemeentebestuur was gegrift. Bij de laatste restauratie is deze plaat vervangen door een betonnen afgietsel van het Romeinse grafteken. Op de oostelijke torenwand waren twee dakmoeten van een ouder schip, een lage en een gotische, over in het baksteen werk, dat bij de laatste herstelling verdwenen is.

De torenruimte, die tot de laatste herstelwerkzaamheden van drie balklagen was[+] voorzien, moet oorspronkelijk slechts van buiten af toegankelijk zijn geweest door de genoemde opening boven de tegenwoordige westingang. Over de beganegrond was

[+]INWENDIG

oorspronkelijk een kruisribgewelf van baksteen aangebracht, wellicht gelijktijdig met de laatgotische ingang; bij de restauratie is dit vernieuwd, daar het, waarschijnlijk bij de instorting van de oostelijke muur mede bezweken was. De moet van een tweede gewelf is ter hoogte van de galmgaten te zien en oversnijdt deze.

+ De schipgevels bestaan uit ruw tufsteenwerk evenals oorspronkelijk de toren. Aan de voet zijn ze hier en daar beklampt met baksteen. Vrij dicht tegen de westmuur is de volledige moet van het romaanse rondboogvenster te zien; westelijk van het derde venster, zuidzijde, de helft van een romaans gedicht venster, pl. XCII, afb. 213. Aan de noordzijde zijn de moeten van drie dezer oude vensters bewaard. De overige zijn vernield bij het inhakken van grotere rondboogramen met bakstenen omlijsting. +SCHIP

De resten van het dwarspand bestaan uit baksteen, formaat 5 × 23-33,5, 10 lagen 62 cm. In 1920 zijn nieuwe noord- en zuidgevels gemaakt in romaniserende trant, met vijf kleine aaneengerijde rondboogjes op korte natuurstenen zuiltjes en venstertjes, met glas in lood.

Het bakstenen koor, formaat 21-21,5 × 5, 10 lagen 57 cm, telt één travee en een driezijdige sluiting, waarin kleine ronde vensters. Aan de dijkzijde is een hardsteen ingemetseld, waarop KERK HERSTELD EN/VERNIEUWD A° 1840/TORENSPITS HER/BOUWD A° 1842. Schip, dwarspand en koor worden door pannen daken gedekt.

+ De gesloten onderbouw van de toren en het aansluitende, blijkens het materiaal vrijwel gelijktijdig opgetrokken, schip, maken een vrij vroege datering aannemelijk, niettegenstaande de, ten opzichte van de grote binnenruimte, vrij dunne muren (107 begane grond tot 67 cm in de bovenste geleding). De toren moet in een eveneens vroeg stadium in tufsteen verhoogd zijn, waarbij de oorspronkelijke galmgaten gedicht werden. Of de beëindiging van deze zone in kanteelvorm de oorspronkelijke is of dat dit slechts de resten zijn van galmgaten, zoals deze op de XVIIde eeuwse tekeningen worden weergegeven, moet in het midden gelaten worden, daar er geen duidelijke aanwijzingen voor een dezer opvattingen zijn. De balklaag, die boven het steendikke gewelf lag, zou een juiste hoogte hebben voor bediening der kantelen, doch ook een klokstoel kan daar geplaatst geweest zijn. Eerst in de gotische periode is de begane grond overkluisd en de toegang aan de westzijde gemaakt. +BOUWGESCHIEDENIS

+ Op de preekstoel een zeer mooie koperen lezenaar, pl. XCII, afb. 212, samengesteld uit krachtige ranken die het wapen van Els- van Randwijk omgeven, met griffioen en windhond als schildhouders. Hieronder 'ELS VAN RANDWICK'. Op het plat van de in rood leder gebonden bijbel staat 'ELS EN RANTWYK ANNO 1724'. Stilistisch is de lezenaar zeer goed op 1724 te dateren. +LEZENAAR

Edmund van Els, kolonel der infanterie ten dienste van de Verenigde Nederlanden, was op 24 juli 1698 te Nijmegen gehuwd met Mechteld van Randwijck (Gen. Herald. Bladen II, blz. 121).

+ Bij de voorlezerplaats een koperen kaarsenhouder voor twee kaarsen, met arm, XVII. +KAARSENHOUDER

+ Tot voor enkele jaren lag vóór de ingang van de toren als dorpel een fragment van een hardstenen zerk, waarop enkele uitgesleten Gotische letters een een gedeelte van een wapen en helm te onderscheiden waren. Men heeft deze zerk onder het zand laten verdwijnen, omdat steeds regenwater op de steen bleef staan. Bij de laatste restauratiewerken is hij naar boven gekomen. Ongeveer 100 × 60 cm. Te lezen is slechts: (....DA) GHS- NAE- BELOKE- PAESDACH-STERF-DYR.... Volgens mr. J. Belonje zou dit misschien de grafzerk van jr. Dirk van der Horst kunnen zijn, in 1559 overleden (Ned. Leeuw, oktober 1957, kol. 429-332). +GRAFZERK

In schip en koor hangen vier kleine zesarmige koperen kronen, voor electrisch licht+ ingericht, XVII. +KERKKRONEN

In de toren een gesmeed ijzeren uurwerk, waarop: GOSLINK EN HENDRIKS RUMPOL+ LAREN 1754. +UURWERK

De kerk bezit twee zilveren bekers:+ +ZILVER

1. Aan de bovenzijde een rand met een zeer goed gegraveerde herten- en zwijnenjacht, pl. CLXXII, afb. 420, afhangende festoenen en telkens een vogel aan een lint. Merk: een keper met schelpen (vgl. beker te Zoelen en wapen van Hubert van Leeuwen op beker te Tricht en balksleutel in Oude Gracht 305 te Utrecht).

2. Op de geheel gladde beker, pl. CLXXII, afb. 419, een gedeeld wapen, heraldisch rechts: twee gekruiste armen (Vijgh?), pl. links: drie lopende leeuwen boven elkaar (van Ommeren), waaronder: PRESBYTER 1724. Op de voet: DE KERCK TOT DODEWERT EN HIEN 1724. (Nav. 1877, blz. 64). Merk: een soort kruis, waarschijnlijk geen stadskeur.

> De in de Navorscher 1876 op blz. 69 vermelde, door Jan van Trier op 8 juni 1652 te Nijmegen+ vergoten klok, is al lang verdwenen. Door de Duitsers werd een door Petit en Fritsen in 1854 gegoten klok weggevoerd. De tegenwoordige is in 1957 door van Bergen's Carillon-, Torenluidkloken Torenuurwerkfabriek in Heiligerlee aangebracht. +KLOK
>
> Onder Dodewaard stonden de huizen *Appelenburg* (zie onder Ochten) en het eenvoudiger *Pluimenburg*+ waarvan resp. de Haen en Berkhuys 1720 tekeningen maakten (Coll. de Poll, nrs. 1295 en 1191, gravure naar de Haen 1729, door H. Spilman). +VERDWENEN HUIZEN

Achter de Waalbandijk staat de waarschijnlijk midden XVIIIde eeuwse boerderij+ ‘Eindeakkers’. Ter bescherming tegen overstromingen is het gebouw opgetrokken op een hoge gemetselde voet; het schuurgedeelte is volgestort tot de woonlaag; het woongedeelte is geheel onderkelderd. De toegang tot het woongedeelte leidt langs een hardstenen trap. Woon- en schuurgedeelte zijn gedekt door één lange kap. Op de verdieping vensters met XVIIIde eeuwse roedeverdeling. +BOERDERIJ

Hien

DE HERVORMDE KERK ligt geheel vrij in het kerkhof, vlak onder aan de Waaldijk.+ Aan de burgerlijke gemeente behoort de toren; de kerk is eigendom van de Ned. Hervormde gemeente, pl. XCIII, afb. 214. +HERV. KERK

> Teg. Staat III, blz. 265; van der Aa V, blz. 574; Joosting en Muller I, blz. 103; II, blz. 431; F.N.+ M. Eyck van Zuylichem, Le style ogival des églises du royaume des Pays Bas, Utrecht, 1863, blz. 13, onder pl. X, nr. 1. +LITERATUUR

Hien moet volgens Joosting en Muller in 1188 tot de parochie Dodewaard hebben behoord. In de[+] kerk, die in 1395 voorkomt op de kerkenlijst van de Utrechtse domfabriek, was in 1358 door Wolter Tengnagel een St. Nicolaas-altaar gesticht (Ned. Adelsboek 1952, blz. 321) en verder waren er vicariëen van St. Jan en O.L.V. (W.V.R., blz. 73) Van het oorspronkelijke kerkgebouw is slechts de bakstenen toren over, omstreeks 1400. Op de tekening van de Haen uit 1728 komt hij nog even zichtbaar voor, echter zonder spits. Eerst sedert 1787 is hij weer in het bezit daarvan. Het oude schip en koor werden in 1842 afgebroken en door het tegenwoordige schip, met het driezijdig gesloten koor, vervangen. Vóór de afbraak maakte Eyck van Zuylichem van de oude kerk een tekening (archief[+] Rijksdienst voor de Monumentenzorg), waaruit blijkt, dat de muren uit onregelmatig materiaal waren opgebouwd en dat het schip aan iedere zijde door vier kleine rondboog-venstertjes was verlicht, fig. 59.

[+]GESCHIEDENIS

[+]AFBEELDING

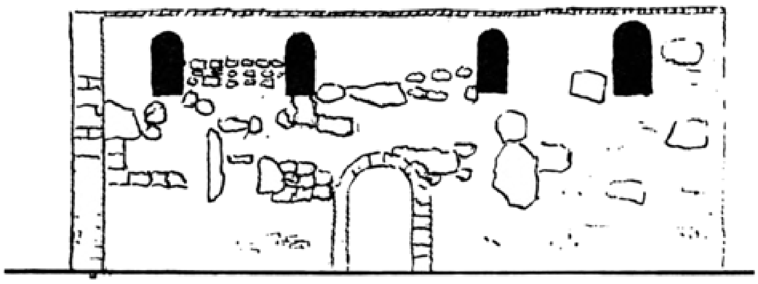

Fig. 59 Hien. Voormalige Hervormde Kerk in 1842 naar Eyck van Zuylichem

+ De toren bestaat uit baksteen formaat 23-24 × 5-5,5 cm, 10 lagen 68 cm.
De toren is uit drie geledingen opgebouwd, en wordt voor een groot gedeelte door klimop overwoekerd. Aan de westzijde, boven de ingang, een spitsboogvenster met driemaal hol geprofileerde dagkanten. De wanden van de tweede geleding zijn in het bezit van drie smalle, ondiepe spitsboogspaarnissen, terwijl de bovenste geleding, ten opzichte van de andere, de laagste, vier smalle spaarnissen laat zien, waarvan de beide middelste door galmopeningen worden ingenomen. Een even ingesnoerde, achtzijdige leien spits dekt de toren.

+BESCHRIJVING TOREN MATERIAAL UITWENDIG

+ Gelijkvloers zijn nog fragmenten van een gewelfaanzet te zien.
Bij de bouw van het schip heeft men blijkbaar gebruik gemaakt van afbraak van de oude kerk. Het onderste gedeelte van schip en koor is tot op 115 cm van het maaiveld opgebouwd uit bakstenen van 26 × 6 cm. Het schip heeft aan iedere zijde vijf steunberen. Aan de zuidzijde, op een tussen de derde en vierde beer ingemetselde steen staat: HERBOUWD/A° 1842. Ook de drie blinde koormuren worden door beren geschoord. Tegen de noordzijde van het koor en gedeeltelijk nog tegen het schip, is een door een plat dak gedekte, consistoriekamer aangebouwd. Het schip heeft een gestucadoorde zoldering en wordt door een met pannen belegd zadeldak gedekt.

+INWENDIG SCHIP EN KOOR

+ Op het kerkhof ligt een stuk van een hardstenen doopvont of voet van een wijwaterbak, ongeveer 70 cm lang, XVI?.

+DOOPVONT

+ De kerk bezit vier koperen kronen, ieder met acht armen en voor electrisch licht vermaakt, XVII.

+KERKKRONEN

+ Aan de preekstoel is een koperen kaarsenarm bevestigd, XVII.

+KAARSENARM

+ De oude klok wordt in het Gemeentehuis bewaard; opschrift JAN ALBERT DE GRAVE ME FECIT AMSTELODAMI AO. DOMINI 1725. (Nav. 1876, blz. 69).

+KLOK

+ Boerenwoning met rieten dak en gepleisterde gevel, waarin de jaarankers 1708. Vóór het huis een ronde, gemetselde put.

+WOONHUIS M 125B.

Twee *stenen leeuwtjes*, ongeveer 55 cm hoog, ieder met een wapenschild in de klauwen.+ staan op hekpalen aan het begin van de oprijlaan van het voormalige Huis Andelst, naast de boerderij De Valendries aan de Waaldijk. Sporen van polychromie. De linker leeuw is iets gerepareerd, XVII of XVIII. +WAPENLEEUWEN

Echteld

Echteld bestond eertijds uit de dagelijkse heerlijkheid Echteld, een onderdeel van het ambt Neder-Betuwe, alsmede een gedeelte van het tot hetzelfde ambt behorende panderambt Dodewaard, nl. het kerspel Ochten. De gemeente Echteld dateert van 1 januari 1818; daarvoor heette de gemeente Ochten. De gemeente IJzendoorn, die op 1 mei 1923 met Echteld werd samengevoegd, scheidde vroeger de gemeente Echteld in twee delen. Tot de tegenwoordige gemeente behoren de dorpen Echteld, IJzendoorn en Ochten en de buurtschappen Medel en Ooy. Het gemeentehuis bevindt zich in Ochten.

Echteld

W.A. van Spaen, Inleiding tot de Historie van Gelderland, Utrecht 1801, deel III, blz. 398; van der+ Aa IV, blz. 6, 7; W.A. B(eelaerts), De advocatie van Echteld, Gelre 1917, blz. 105; Martens, Marken, blz. 167; Nomina Geographica Neerlandica, VII, 1930, blz. 96. +LITERATUUR

In een brief van 850 (Oork. St. Utr., nr. 67) komt de naam Wia voor die J.S. van Veen als Wijhe+ zou willen verstaan, waarmede dit de vroegste vermelding van Echteld zou zijn. +GESCHIEDENIS

In een verdachte oorkonde uit 1178 (Oork. St. Utr., nr. 499), het testament van Bisschop Godefried bevattend, worden onder de getuigen Rodolphus advocatus de Echtele en Hubertus de Echtele genoemd. Volgens van Spaen zou daaruit op te maken zijn dat Echteld een hof was aan de geestelijkheid toebehorend. Hiermede in overeenstemming vindt men in 1312 een ambtman van de Heren van Oudmunster genoemd 'van den hove van Echtelt' (Scholten, Das Cistersiensinnen kloster Grafenthal oder Vallis Comitis zu Asperden, Kreis Kleve, 1899, oorkonde nr. 117, zie Gelre 1917, blz. 105). De tienden en de cijns van de nieuw ontgonnen gronden tussen Maurik, Ravenswaay, Rijswijk en Zoelen waren reeds in 1139 door Bisschop Andreas aan Oudmunster geschonken. Op dit stuk beroept zich ook de proost van Oudmunster, als hij in 1575 zijn rechten op de collatie van de kerk moet verdedigen (M.S. inventaris Oudmunster, R.A. Utrecht, nr. 1787, aangehaald bij Joosting en Muller onder een oud inventarisnummer).

Exc. Rom. III, blz. 118, 119. De gevonden munten uit de I-IVde eeuw zijn met het+ Museum te Tiel in 1945 ten onder gegaan. +ROMEINSE VONDSTEN

Gelre 1941, blz. XXVII; O.M.R.O.L., N.R. XXX, 1949, blz. 76. De vondsten zijn in Tiel met het Museum in 1945 te gronde gegaan. Een gesp, VIB wordt in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bewaard.

DE HERVORMDE KERK ligt geheel vrij aan de noordzijde van het kerkhof in de kom[+] van het dorp, aan de driesprong van de wegen naar Tiel, IJzendoorn en naar Ooy en de Waaldijk. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk behoort aan de Ned. Hervormde gemeente. Fig. 60, pl. XCV, afb. 220 en 222. [+]HERV. KERK

Joosting en Muller I. 1, blz. 103, 1.2, blz. 430; Gelre XXX, 1927, blz. XXV; Kok, Patrocinia, blz. 106,[+] noot 9.
Gewassen pentekening C. Pronk 1728, pl. XCIII, afb. 216, en aquarel daarnaar I. van Lockhorst 1773[+] in Gem. Museum Arnhem. [+]LITERATUUR
Joosting en Muller noemen St. Catharina als kerkpatrones, zich beroepende op Hist. Episc. Ultr.,[+] blz. 281, waar staat dat Echteld is een ‘parochialis ecclesia in qua personatus et cura, extra quam et ad honorem S. Catharina ibidem vicaria etc.’ Volgens hen zou de kerkpatroon van IJzendoorn [+]AFBEELDINGEN [+]GESCHIEDENIS

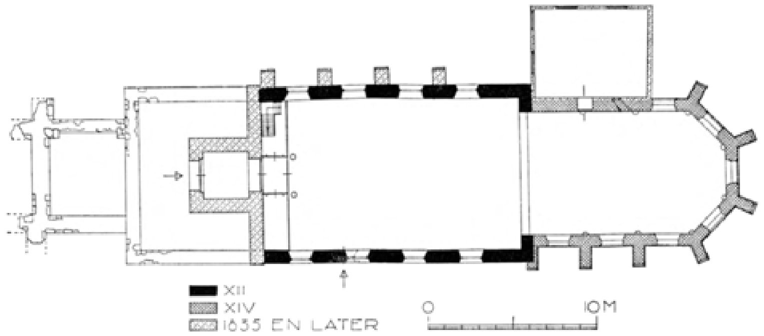

Fig. 60 Echteld. Hervormde Kerk

St. Jan de Doper zijn. Kok is echter van mening, dat dit juist andersom moet zijn, dat de H. Catharina de patrones van IJzendoorn geweest is en St. Jan de Doper die van Echteld. De Historia Episcoporum Ultr. spreekt dan ook alleen van vicariëen ad honorem S. Catharinae.

De parochiekerk behoorde volgens de proost van Oudmunster aan diens kapittel en dit bleek ook, toen na een proces in 1575 (zie hierboven) de proost de pastoor benoemde en deze bezit nam van zijn plaats. (H.S. Inventaris Oudmunster, R.A. Utrecht, nr. 1786 en 1787). De kerk als zodanig komt het eerst in 1395 voor op de kerkelijst van de Domfabriek. Johan van Wijhe, heer van Echteld, in 1371 overleden, stichtte met zijn vrouw, Hille van Riveire, een vicarie 'in honorem venerabilis Sacramenti genant Sint-Cathrijnaltaar, staande aen dye noerden syde inder kerspelkercke tot Echtelt' (Nav. 1876, blz. 527; W.V.R. blz. 47). Zeven jonkers van Wijhe stichtten in 1453 een O.L.V.-vicarie ter collatie van de Van Wijhe's van Echteld. Pastoor Jan Sas ging in 1574 tot het protestantisme over, maar werd eerst in 1598 'sonder opleggingh der handen, anno 1601 met opleggingh der handen als predicant tot Echtelt geconfirmeerd' (Nav. 1877, blz. 275).

De vroegere toren, die van tufsteen was opgetrokken en slank en onversierd geweest moet zijn, (zie tekening Pronk) bezweek in 1835, waarop onmiddellijk met de bouw van de tegenwoordige werd begonnen. Tevens werden in datzelfde jaar herstellingen aan de kerk gedaan. Van de herstellingen in 1897, die onder meer ontpleistering inhielden, is rapport bewaard (Archief Binn. Zaken, A.R.A. Den Haag), waaruit blijkt dat kerk en koor met portlandcement bepleisterd zijn geweest.

+ Het kerkgebouw is samengesteld uit een in 1835 verkort, éénbeukig, tufstenen schip met een daar aansluitend, met tufsteen bekleed bakstenen koor van twee traveën, dat met drie zijden gesloten wordt, en een bakstenen toren uit 1835, ter plaatse van het toen afgebroken westelijk schipgedeelte. In de XIXde eeuw is tegen de noordzijde van het koor een weinig fraaie consistoriekamer aangebouwd. +BESCHRIJVING

+ De toren bestaat uit vier, telkens iets inspringende, geledingen, door bakstenen waterlijsten van elkaar gescheiden (baksteen formaat 22 × 5, 10 lagen 60 cm). +TOREN
Aan de westzijde, boven een ingang, een hardstenen plaat waarop DE EERSTE STEEN

VAN DEZEN TOREN/IS GELEGD DOOR F.H. REPELIUS/PREDIKANT/TOEN KERKVOOGDEN WAREN/ W.E.J. BARON VAN BALVEREN/G.J. VAN ELDIK/EN/ G.J. BEYER/1835.

Aan alle zijden van de bovenste verdieping bevindt zich een rondboog met galmopeningen. Een ingesnoerde, lage, achtzijdige en met leien bedekte, houten spits, waarboven een leliekruis met haan, bekroont de toren.

Het muurwerk van het schip is aan de zuidzijde vrij goed bewaard en bestaat tot[+] plm. 2,40 m hoogte uit ongelijke stukken tufsteen, zwerfkeien, ijzeroersteen en [+]SCHIP. MATERIAAL andere breuksteen, met hier en daar scherven baksteen. Daarboven vrij regelmatig ankerverband van tufsteen. Aan de noordzijde is dit metselwerk alleen aan de meest oostelijke travee te zien; de overige zijn later met mergelblokken bemetseld, toen deze muur tevens van steunberen werd voorzien. Van de oorspronkelijke toestand geeft de tekening van Pronk een duidelijk beeld.

De spitsbogige vensters zijn ontstaan door vergroting van de romaanse vensters,[+] waarvan de sluitingsaanzet nog te zien is in de koppen van de vensters aan de [+]UITWENDIG zuidzijde. Ongeveer onder het tweede venster aan de zuidzijde is een gedichte ingang, gevormd door moderne dagkanten en een roodzandstenen latei binnen een driepasvormige tufstenen omlijsting, die terwille van de latei uitgehakt is. Boven de driepas is een gedicht boogveld van een rondboog te zien, die tot de romaanse ingang behoord kan hebben.

Baksteen met tufstenen beklamping. Lijsten van rode en witte zandsteen; daklijst van tuf.[+]

[+]KOOR MATERIAAL

Tweemaal versneden beren hebben nog hun originele dekking van zadeldakjes, rustend[+] op een omlopende lijst. In de, door het zadeldakje in de beer aan de noordoostzijde gevormde driehoek, is binnen een driepas in rode zandsteen, een [+]UITWENDIG hoofd met gestyleerde baard en gedekt door een puntvormig soort muts in archaïserende trant gebeiteld, pl. XCIV, afb. 217. Hier een beeltenis van de H. Willibrord te zien (Buddingh, Wandelingen 1861, blz. 64 en 67), heeft geen historische grond. De noorder-traveewanden zijn blind. Lange spitsboog-vensters met smal hol geprofileerde dagkanten en ijzeren harnassen in de koorsluiting en aan de zuidzijde. Onder het leien dak met windvaantje, XVIII?, loopt een diep hol geprofileerde daklijst.

Het schip wordt gedekt door een houten tongewelf op trekbalken, met op houten[+] consoles rustende balken, alles in 1897 vernieuwd. Na ontpleistering van de [+]SCHIP INWENDIG noordmuur in 1959 kwamen enige nissen te voorschijn, waaronder een gave rondbogige hagioscoop(?).

De vloer van de twee koortraveeën ligt ongeveer 19 cm hoger dan het schip, en van[+] de koorsluiting weer 19 cm hoger dan de beide traveeën. Het koor wordt gedekt door een, eveneens vernieuwd, houten tongewelf met geprofileerde ribben op [+]KOOR INWENDIG eveneens geprofileerde, korte muurstijlen die op imitatie-laat-Gotische kraagstenen van gips rusten.

> Een oppervlakkig bodemonderzoek, ter gelegenheid van inwendige verbouwing ten westen van de[+] in 1959 uitgevoerd, bracht de fundering aan het licht van een muur, bestaande uit zeer grote brokken tufsteen (tot [+]BOUWGESCHIEDENIS 45 × 30 × 13 cm) met vulwerk van veldkeien, die 7,53 m uit de

tegenwoordige westgevel bleek door te lopen. Tegen de westelijke sluiting, doch niet in verband daarmede, was de fundering van een 6,50 m brede vierkante toren aanwezig, eveneens van vulwerk. Onder een vloer van plavuizen, 15 × 15, waarvan sommige bruin verglaasd waren, werd een met tufsteengruis en puin verharde vloer aangetroffen. Daar het metselwerk van de westmuur van de toren boven dit niveau zonder onderbreking doorliep, zal de toren geen westingang gehad hebben. Op de westelijke hoeken kwamen brede haakse uitmetselingen voor (vgl. lage steunberen van de toren in Dodewaard).

Fig. 61 Echteld. Huis te Echteld. Situatie naar kadastraal minuutplan van 1832

Alleen aan de noordzijde van de toren is in de binnenzijde van de muur een brede uitsparing gevonden. De toren kan, op grond van de samenstelling der muren en in vergelijking met die van Dodewaard, in de XIIde eeuw gedateerd worden en gelijktijdig ontstaan zijn met het regelmatige muurwerk van het schip boven 2,40 m. Het benedenste gedeelte heeft een ouder voorkomen, XIde of zelfs Xde eeuws. Het met tufsteen beklede koor met de diepe steunberen en rechte dagkanten komt ons XIVde eeuws voor.

+ Bij herstelwerkzaamheden aan het interieur in 1959 kwamen op de noordelijke koorwand fragmenten van een voorstelling van het Laatste Oordeel te voorschijn: +MUURSCHILDERING kleine figuren van zielen door duivels geplaagd in een wijd landschap, waar een Engel de zielen weegt, XVde-XVIde eeuw, pl. XCV, afb. 221.

+ In de kerk bevinden zich:

In de koortravee, vlak vóór de preekstoel, hardstenen zerk, pl. XCIV, afb. 218, +GRAFMONUMENTEN 204 × 114 cm waarop het wapen Van Brienen. Hierboven: HIER IS BEGRAVEN/DE EDELE+ WELGEBOOREN HENDRICK VAN/BRIENEN Vā DE LATMAER/IN SYN LEVEN CAPETEY□/IS IN Dē HEER GERVST DEN/20 DECEMBER ANō 1663. Onder het wapen +HENDRIK VAN BRIENEN is een leeg gelaten ruimte. Links de kwartierwapens: Brienen van de Latmaer, Capel van der Woning, Herderwyck, Wees van den Pluymenborg, Essen van den Swanenborg, Wittenhorst, Mermoeden en Levendael. Rechts: Wael van Moesbergen, Rossom, Brakel, Riemsdyck, blank wapen, Stralen, blank wapen, Wijhe van Hernen.

Hendrik van Brienen was ambtsjonker van Neder-Betuwe in 1653 en heemraad van 1649 tot 1653. Hij was in tweede echt gehuwd met Bernardina van Wees, doch het huwelijk schijnt niet bijster gelukkig geweest te zijn, want in de ordinans classis vergadering van 19 en 20 april 1659 te Tiel gehouden, werd besloten dat drie predikanten zich nomina

classis naar Echteld zouden begeven en o.a. ‘de onlusten tusschen mijnh. Brienen en mevr. van Wees, so moeglick te slissen en weg te nehmen’ (Nav. 1876, blz. 419).

In het midden van het hoge koor staat op een 32 cm hoge plint een tombe, hoog 39 cm,[+] waarop een zerk van 260 × 145 cm en 19 cm dik. pl. XCIII, afb. 215. Op de zerk is gebeiteld een in wapenrusting liggend krijgsman, het hoofd rustend op een [+]REINOLD VAN WIJHE
kussen waarop de woorden SECRET ET LOYAL. In de linkerhand houdt hij de helm vast waaronder twee kruiselings over elkaar liggende handschoenen. De rechterarm houdt hij langs het lichaam gestrekt, de wijsvinger van de rechterhand wijst naar beneden. Aan het voeteneinde staan rechts een doodshoofd, links een vaas met tulpen. Boven het hoofd het alliantie-wapen Wijhe en Wijhe van Hernen. Geheel onderaan leest men HIC ORTVS ALTA STIRPE RAINOLDVS IACET/MARS ILLE QUONDā BELGICVS DVM VIVERET/MVNDVM RELIQUIT ET SUO PRAESENS DEO/IAM SPECTAT ET Iā SPERNIT HOC TOTV□ NIHIL/OBIIT ANO 1657 MENS. AUG. 30. AETAT. 80. Ter weerszijden is de zerk door zestien kwartieren omgeven: Links Wijhe van Echteld, Haeften, Tengnagell, Broeckhuysen, Isendoorn, Immerseel, Lennep en Pol. Rechts: Wijhe van Hernen, Eygeren, Vygh, Vos van Schwarzenborck, Bueren, Pinsen van der Ley, Wees en Asperen Lagh.

> Deze Reinold van Wijhe, de tiende heer van Echteld, zoon van Otto van Wijhe en Christina van Wijhe van Hernen, was kornet van de compagnie van Prins Frederik Hendrik. In 1619 werd hij beleend en van 1628-1653 was hij beschreven in de Ridderschap van Nijmegen. Hij werd geboren in 1577 en overleed ongehuwd. Echter liet hij een bastaard-dochter na, die op 12 augustus 1657 huwde met Henricus van Laar, predikant te Eck en Wiel (Nav. 1876, blz. 570).

De drempel van de toegang naar de consistoriekamer bestaat uit een fragment van een[+] grafzerk waarop nog te lezen staat: ... ER 53 HUISVROW VAN / IOHAN VAN WELY/ ANO 32 DEN 9 MARTY/STERFT IOHAN VAN WELY. [+]GRAFZERK

Van de lezenaar aan de preekstoel is de koperen arm versierd met een veermotief,[+] XVIIA. De eigenlijke lezenaar - een rad met spaken tussen takken met knoppen - [+]LEZENAAR
hoort niet bij dezen arm, is uit een latere periode, bovendien niet van koper en van een veel mindere kwaliteit.

Twee bekers, XVII, die in de kosterwoning bewaard werden, zijn in de oorlog verloren[+] gegaan, toen een vliegtuig op de woning terecht kwam en het gehele huis [+]AVONDMAALSZILVER
verwoestte.

Diam. 115 cm. Opschrift: OTTO VAN WIJHE, HEER TOT ECHTELT ROELOF VAN DEN[+] BERG, JAN UULPEN KERCKMESTEREN IN DER TIIT. JAN FREMY ME FECIT Aº 1672. [+]KLOK
Onder Otto van Wijhe, in een ovale omlijsting, klein wapentje Van Wijhe. De klok schijnt ter plaatse gegoten te zijn. 2100 stenen werden uit Ravenswaay gehaald ‘tot de klockoven geemployeert’ (Gelre III, 1900, blz. 170, Gelre XXX, blz. XXV). Deze Otto van Wijhe werd de 26e januari 1658 onmondig beleend met het Huis te Echteld.

HET HUIS TE ECHTELD OF WIJENBURG ligt in de kom van het dorp Echteld ten noorden van de kerk. Fig. 61, 62, pl. XCVI-XCIX, afb. 224 t.e.m. 231.

Gew. pentekening door C. Pronk, coll. arch. de Poll nr. 1290 en gravure hiernaar door H.S(pilman)+ in Verheerlijkt Nederland. Het Huis is voorgesteld op het portret van Johanna van Wijhe, bruikleen Lakenhal Leiden, pl. XCVIII, afb. 228. +AFBEELDINGEN

Kastelen, Buitenplaatsen, Tuinen en Parken in Nederland II, z.j. tekst door H. Jongsma, blz. 3; T.+ Schilperoort, De Wijhenburg in Buiten 1914, blz. 148; Register van Leenaktenboeken uitg. Gelre 1924, blz. 442; J.H.D. van Uden, De Wijhenburg te Echteld, Tielsche Courant 9 nov. 1928; Gelre 1927, blz. XXIV-XXVI; Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen, 1948-1958, blz. 56. +LITERATUUR

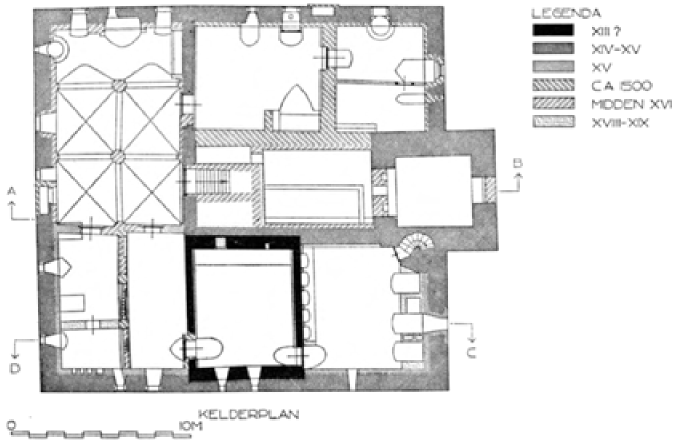

Fig. 62. Echteld. Huis te Echteld voor de restauratie

DOORSNEDE C-D
0
10M

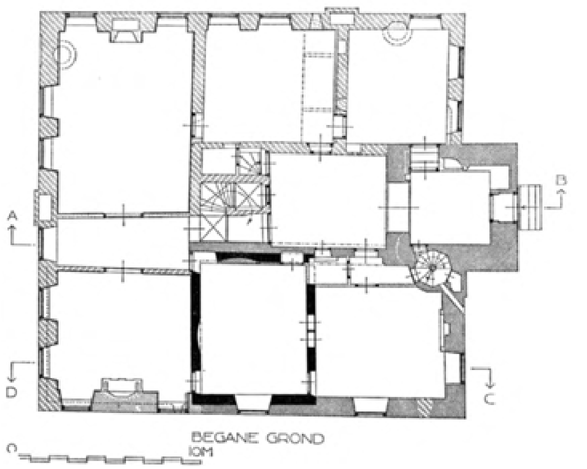
A
B
D
C
BEGANE GROND
0
10M

[+] De geschiedenis van het Huis is tevens die van het dorp. Bijna vijfhonderd jaren waren de van Wijhe's heren van Echteld. Hun wapen, een gekroonde naar (herald.) rechts gewende éénstaartige leeuw van keel op een veld van zilver, voorzien van negen blokken van lazuur, is dan ook het gemeentewapen geworden. Er zijn aanwijzingen dat hier oorspronkelijk een hof gelegen zou hebben van de kerk van Oudmunster te Utrecht die er voogden over aanstelde. In 1178 werden Rudolfus ‘advocatus de Echelte’ (voogd) en Hubertus de Echelte genoemd onder de getuigen van bisschop Godfried van Rhenen bij de verdeling van de goederen van diens vader (Oork. St. Utr. I no. 499). Er moet hier al vroeg een huis hebben gestaan; in ieder geval wordt in 1271 een versterkt huis genoemd, dat door het huwelijk van een jonkvrouw van Echteld met Jordaen van Wijhe in laatstgenoemd geslacht kwam, waarvan de leden het bijna vijfhonderd jaar zouden bewonen (Navorscher 1876, blz. 527 en 567). Omstreeks 1482 werd het slot belegerd en ingenomen door uit 's-Hertogenbosch komende troepen, waarmede aartshertog Maximiliaan zich bediende om Gelderland te kunnen bedwingen (Nijhoff's Bijdragen VI. blz. 74). [+]GESCHIEDENIS

De zevende heer van Echteld, Otto van Wijhe, was in twist geraakt met Barend van Wees tot den Pluymenborg over een beboeting bij de dijkschouw. Deze liet in overleg met Hertog Karel, Otto te Kesteren verraderlijk oplichten en te Wageningen gevangen zetten, terwijl het Huis te Echteld in brand gestoken en het dorp geplunderd werd. Voor 500 goudgulden kon Otto zich in 1492 vrijkopen. Daar Otto zijn kasteel voor de Bourgondiërs had geopend, werd hij gedwongen zijn huis ‘met den voorgeborcht, bongert ende cingelgrave’ op 22 juli 1495 als leen en open huis voor de Hertog te maken. Tot dusverre was Echteld allodiaal geweest, thans werd het een leen ten Zutphense rechten. Daags daarna, gaf de Hertog hem kwijtschelding voor het feit dat hij zijn huis voor 's Hertogen vijanden geopend had. Zowel Otto's zoon Jasper, als diens zoon, ook Otto geheten, kwamen tegen de belening op, vandaar telkens uitstel der belening en verzoek om herstel tot vrij goed. Tenslotte werd Otto jr. op 18 maart 1570 beleend als erfgenaam zijner ouders, terwijl in 1596 het leen verbeterd werd door landerijen en andere nieuwe inkomsten. Het zou een ‘onsterflick erff- en stamleen’ zijn waarvan de erfopvolging nauwkeurig werd geregeld. Tot 1751 bleef Echteld aan de Van Wijhe's. Door huwelijk kwam het goed in dat jaar aan Willem van Wassenaer, van welke familie het in 1817 over ging in die der Van Balverens van welk geslacht twee leden het huis nog tot 1928 hebben bewoond. Het huis dat te koop was gesteld, is in dat jaar door mr. B.F. baron Van Verschuer te Leur gekocht, wiens moeder een der laatste Van Balverens was. In den laatsten oorlog heeft het huis inkwartiering gehad, het heeft onder granaatvuur gelegen en na de bevrijding verleende het aan burgers onderdak, zodat het in een zeer vervallen staat was geraakt en het voor een particulier ondoenlijk was tot algehele restauratie over te gaan. De heer Van Verschuer heeft zich dan ook beperkt tot het aanbrengen van een noodbedekking op de daken. Op 26 oktober 1956 droeg baron van Verschuer de Wijhenburg over dan de

‘Stichting Vrienden der Geldersche Kastelen’ onder toezegging van een finantiële bijdrage voor de restauratie.
Met de steun van Rijk, provincie en gemeente heeft in 1957 de restauratie van het gebouw, onder leiding van arch. C.W. Royaards, een aanvang genomen.

+ Het Huis wordt aan drie zijden door een brede gracht omringd, die tot een eindweegs in de 19e eeuw ook aan de ingangszijde aanwezig was en het hoofdgebouw van het voorplein scheidde. Een tweede, thans veel smallere, gracht omgeeft een onregelmatig vierhoekig terrein waarvan het Huis met gracht en voorplein het noordoostelijke gedeelte uitmaakt. (Ter vereenvoudiging wordt in deze tekst voortaan de ingangszijde noord-zijde genoemd en de andere windrichtingen in betrekking daarop benaamd). Op het voorterrein ten noorden van het tegenwoordige Huis stonden in de XVIIIe en XIXe eeuw twee bouwhuizen in noord-zuid richting waarvan alleen het oostelijke in grotendeels XVIIIe vroeg XIXe eeuwse toestand behouden is gebleven. De oudste kadastrale kaart geeft een oprijlaan aan in het hart van de ingang van het Huis van ongeveer 500 m lengte terwijl deze thans na 50 m in westelijke richting afbuigt. +SITUATIE

+ Aan het begin van de oprijlaan staan op voetstukken, twee, naar elkaar toegewende leeuwen, ong. 1,10 m hoog (XVII?), ieder met een blank wapen in de klauwen. Afkomstig van het v.m. Huis te Wiel, te Eck-en-Wiel, dat in 1703 in het bezit van Otto +WAPENDRAGERS

van Wijhe kwam, die de beide leeuwen naar Echteld liet overbrengen. Aan het einde van deze laan, rechts bij de ingang van het kasteelplein, bevindt zich een inrijhek, waarvan de beide hekpalen kleine, geel geverfde zandstenen leeuwen dragen, de linkse met het wapen Van Balveren, de rechtse met dat van het geslacht van Wassenaer.

In zijn tegenwoordige vorm bestaat het Huis uit een deels uit de voorgevel uitspringende+ ingangstoren, die voor het overige deel gevat is tussen twee noord-zuid lopende vleugels onder zadeldaken tegen trapgevels. De westelijke vleugel heeft een volledige verdieping; de verdieping van de oostelijke vleugel steekt reeds in de kap. Ingangstoren en beide vleugels omsluiten aan drie zijden een binnenplaats, waarvan de vierde zijde gevormd werd door een trappenhuis, dat tegen de achtervleugel is opgetrokken; deze laatste telt, evenals de westelijke vleugel twee volledige verdiepingen en is gedekt door een zadeldak tussen trapgevels. De binnenplaats is in de XVIIIe eeuw overdekt en bekroond door een lichtkoepel. +BESCHRIJVING

Het muurwerk was bij de aanvang van de restauratie uitwendig meest dun gepleisterd. De vensters waren bij een XIXe eeuwse wijziging, die door een gedateerde baksteen op 1835 kan gesteld worden, lager geplaatst, op de verdieping regelmatig verdeeld ten opzichte van die van de begane grond en van respectievelijk vier- en zesruitsverdeling voorzien, waarboven een spitsbogig bovenlicht met waaiermotief als hoekvulling. Onder de pleister kwamen echter geblokte bogen te voorschijn van de oorspronkelijke vensters, die op de verdieping onregelmatig ten opzichte van de benedenste geplaatst waren. Men heeft bij de restauratie de XVIe eeuwse kruiskozijnen onder de bogen herplaatst, gedetailleerd naar gegevens die in de topgevels en aan de binnenplaats zijn bewaard gebleven. Alleen aan de oostelijke vleugel zijn thans de XIXe eeuwse kozijnen behouden en is het interieur in XIXe eeuwse stijl gemaakt. Op de begane grond werden de kozijnen in de zuidelijke en westelijke gevel van een XVIIIe eeuwse roedeverdeling voorzien passend bij het XVIIIe eeuwse interieur. Doordat de vensters de oorspronkelijke hoogte herkregen, konden ook de twee om de westelijke en noordelijke gevel lopende dubbele banden van mergelsteen, waartussen vogelneststenen staan, hersteld worden.

De verschillende afmetingen baksteen, die in het benedenste gedeelte van het gebouw+ voorkomen, zijn in het algemeen in twee groepen te verdelen t.w. die van de oudste delen die van 26,5-29 × 6,5-7 cm meet en op 10 lagen 79-80 cm. Een jonger materiaal is niet langer dan 27,5 en niet dikker dan 6 en neemt 74 cm voor 10 lagen. Aan de ingangstoren en de achtervleugel is de steen met dunnere voegen toegepast zodat respectievelijk de 27,5-30 cm lange steen die 6-6,5 cm dik is, slechts 72 cm vraagt voor 10 lagen. +MATERIAAL

Aan de zuidelijke en westelijke vleugel vindt men tussen de vensters een zône aanzienlijk dunnere steen van 4,5 cm. Daarboven en aan de binnenplaats vindt men overal weer dikkere steen van 5,5-6 cm.

De banden, vogelneststenen en platen op de treden van de trapgevels waren steeds van mergelsteen en zijn ook van die steensoort hersteld.

Doordat tijdens de restauratie meer aanwijzingen voor de bouwgeschiedenis aan het+ licht gekomen zijn dan bij een in gebruik zijnd gebouw bestudeerd kunnen worden, wordt hier beschrijving en conclusie gelijktijdig verwerkt.

+VERVOLG BESCHRIJVING EN BOUWGESCHIEDENIS

+ In de kelders, die thans allen door gewelven overkluisd zijn van uiteenlopend materiaal, is bij oppervlakkig grondonderzoek komen vast te staan, dat het middelste gedeelte van de zuidelijke vleugel ondieper gefundeerd is geweest dan de overige buitenmuur van het complex.

+OUDSTE BOUWBLOK

Het ziet ernaar uit dat men hier met het oudste nog aanwezige deel van het Huis te maken heeft. Het bestaat uit een rechthoekige ruimte van 6,5 × 8 m buitenwerks, opgetrokken van baksteen van het grootst vermelde formaat. Het muurwerk is op de verdieping niet zwaarder dan 40-50 en was tot plm. 1,50 m beneden de tegenwoordige dakvoet inwendig te volgen.

In de kelder zijn aan de oostzijde regelmatig in het midden van de wand twee zich naar binnen verbredende vensteropeningen nog aanwezig; de oudste schouw bleek zich tegen de westelijke wand op de toenmalige beganegrond (A) bevonden te hebben. In een latere fase is deze naar de zuidelijke wand verplaatst op een niveau dat correspondeert met de grote balkgaten van moer- en kinderbinten in de westelijke muur van de kelder (B); van de bijbehorende verdiepingsbalklaag zijn balkgaten (B1) aan het licht geweest in de westelijke en oostelijke wand. Waarschijnlijk is deze balklaag ontstaan in de tweede periode. Het gebouw moet oorspronkelijk gedekt zijn geweest door een zadeldak in west-oostrichting.

+ In de volgende fase is het gebouw uitgebreid en aanzienlijk dieper gefundeerd; het muurwerk is in de kelders ruim een meter dik, op de woonlaag ongeveer 90 cm; de baksteen meet 27,5-28 × ongeveer 6 cm, 10 lagen ongeveer 72 cm. De oostelijke muur van het oudste gedeelte werd tot deze dikte verzwaard en voortgezet in noordelijke richting en sloot aan bij de tegenwoordige ingangstoren. In dit plan was, naar wij aannemen, tevens de schildmuur begrepen rond het gehele terrein met een weergang. Van de bogen daarvan zijn de funderingen van de pijlers bij onderzoek in de achterste kelder aangetroffen en wel twee tegen het oostelijk gedeelte van de zuidelijke muur. In het midden van de velden tussen deze pijlers vindt men resten of nog het gehele schietgat terug. Of de pijlers en daarmede de weergang ooit in uitvoering gekomen zijn is zeer de vraag, daar er geen verdere sporen van te vinden zijn en de ontgraven fundering dan wel zeer gaaf afgekapt en vertand is geweest. Pl. XCIII, afb. 226b. Wij nemen dan ook aan dat spoedig nadat de schildmuur gebouwd is en een woonvleugel tussen oudste toren en toenmaals opgetrokken ingangstoren gebouwd was, het kasteel tevens is uitgebreid met een vleugel langs de zuidzijde van de binnenplaats, zodat een L-vormige plattegrond van het Huis ontstond.

+TWEEDE PERIODE. OOSTELIJKE EN ZUIDELIJKE VLEUGEL EN SCHILDMUUR

Een vensterfragment, dat tijdens de restauratie op vloerhoogte aan het licht kwam ten noorden van de gebeeldhouwde schouw in de achterzaal beganegronds is hoogstwaarschijnlijk een gedeelte van de opbouw van de achtervleugel in zijn oudste vorm. Het venster was slechts ong. 60 cm breed, in de dagkanten afgeschuind en gepleisterd (fig. 62, doorsnede C-D). Aan de voet van de zuidelijke muur van het oudste bouwblok komt een aanzet van een gewelf voor, waarvan de hoogte, indien tweebeukig overeen zou komen met de plaatsing van genoemd venster.

+ De ingangstoren heeft aan de oostzijde een voor de helft in de muurdikte ingebouwde traptoren; de trap loopt naar beneden door tot in de kelder onder het noordoostelijke vertrek, waaruit o.i. te concluderen valt, dat de oostelijke vleugel in dezelfde periode

+INGANGSTOREN

is gebouwd als de traptoren. De gevel werd evenwel nog niet beëindigd door een geveltop, daar deze met een loodvoeg aansluit bij de traptoren.

De kelder onder de toren is slechts bereikbaar door een luik in de vloer en is gedekt door een jonger tongewelf in noord-zuidrichting. Tegen de noordwand vindt men in het gewelf twee uithakkingen en een haak, die aanleiding geven te veronderstellen dat hier de klapbrug over de gracht in draaide. Op de beganegrond ziet men inwendig te weerszijden van de ingang twee houten kokers, waarin de kettingen van de brug gelopen hebben. Aan de buitenzijde is een rechthoekige uitsparing te zien geweest, ten behoeve van het opgeklapte brugdek.

De ingang, die thans door een kozijn in XVIIIe eeuwse stijl omtimmerd is, is inwendig spitsbogig.

In de westelijke wand van de toren is een schouw gemetseld, waarvan het kanaal kennelijk later is ingehakt; voordien was er een spaarboog. In de zuidoostelijke muur is in de muurdikte een uitholling te zien geweest (voor een spiltrap?).

Ook op de verdieping vond men tegen de westelijke muur een latere schouw. In de vóór het gebouw uitstekende muurgedeelten staan aan beide zijden smalle vensters. Aan de binnenplaatszijde een venster met rechte dagkant. Op de tweede verdieping is tegen de westzijde een kleine schouw waar te nemen geweest, die wij voor oorspronkelijk houden; later zijn daarvoor grotere schouwen gebouwd. Terzijde een doorgang naar een latrine.

De op een tandlijst overgekraagde omgang langs de toren werd bereikt door middel van twee in de muurdikte uitgespaarde trapjes; de toren wordt sedert de restauratie wederom bekroond door een ingesnoerde spits, zoals Pronk die in 1728 weergaf.

De kelder onder de zuidelijke vleugel, is herhaaldelijk gewijzigd. Een dwarsmuur ter+ plaatse van de tweede ontworpen weergangspijler deelt de ruimte in twee gedeelten, een oostelijk ter breedte van het oudste bouwblok en een groter westelijke deel. De westelijke kelder is overkluisd door kruisgewelven op twee rechthoekige pijlers rustend van relatief jonge datum. In de oostelijke zijn twee oudere pijlers aanwezig aan de hoeken afgeschuind waartussen bogen zijn geslagen, welke evenals de erop rustende tongewelven slordig zijn gemetseld.

+DER DE PERIODE. ZUIDELIJKE EN WESTELIJKE VLEUGEL

De muren van dit gedeelte van de kelder zijn bemetseld. In deze laag komen de moeten voor van een balkenzoldering met een raveling onder de schouw tegen de oostelijke wand. Zo de bemetseling al ten behoeve van een overkluizing was aangebracht, moet deze aldus opnieuw niet zijn uitgevoerd. Van het opgaande werk heeft zich een gedeelte gehandhaafd in de oostelijke muur, achter de schouw; dit muurgedeelte is uitwendig van afwijkend materiaal ten opzichte van het muurwerk op gelijke hoogte aan de hoek en de zuidelijke wand. Ook de noordelijke kelder van de oostelijke vleugel is, naar het zich laat aanzien in deze periode bemetseld.

Wanneer men de duidelijke overgang in baksteenmateriaal in overweging neemt, die+ zich uitstrekt over de gehele westelijke en zuidelijke muur en aanvangt juist ten zuiden van het laatste venster van de oostmuur, valt daaruit o.i. afte lezen dat in de nu volgende fase het gehele blok rond de binnenplaats werd volgebouwd ter hoogte van één verdieping. De moet van een kap tegen de westzijde van de ingangstoren geeft een aanwijzing omtrent de bekapping. Wellicht is deze vergroting van het Huis in verband te brengen met de brand en plundering kort voor 1492 en als herbouw nadien te beschouwen.

+VIERDE PERIODE. ZUIDELIJKE EN WESTELIJKE VLEUGELS

Op de begane grond zal men aan de achterzijde twee vertrekken gehad hebben, een westelijke met drie vensters en een oostelijk met twee. Aan de korte zijde der vertrekken waren schouwen; die aan de oostzijde bleef behouden uit een oudere periode.

Voor de schouw aan de westzijde is een ingenieus ingelegde vloer van op de kant geplaatste leien gevonden, een copie hiervan werd op de verdieping gemaakt, daar de oorspronkelijke opnieuw onder de vloer moest verdwijnen. Hoewel geen sporen van ingangen zijn gevonden, moeten de latrines langs de zuidmuur in deze periode reeds gemaakt zijn, daar de kokers in het muurwerk zijn uitgespaard, terwijl ze lager ingehakt zijn. Men moet dus aannemen dat tijdens het optrekken van deze woonlaag in de volgende bouwfase voorzien was. De uitvoering zou echter op zich laten wachten en volgde een nieuw architectonisch schema.

De oostelijke vleugel zal in deze bouwfase onder één zadeldak zijn gebracht tussen trapgevels, waarvan de zuidelijke zich aftekent in het later verhoogde muurwerk en overeenkomt met de nog aanwezige noordelijke.

+ Het muurwerk bestaat opnieuw uit een grotere steen en is op de voor het aspect van het Huis karakteristieke wijze versierd met mergelstenen banden en blokken boven de vensters. Ook boven de bestaande vensters van de begane grond bracht men deze aan; de materiaalscheiding loopt immers juist enige lagen beneden de bovendorpel van de vensters. Op de verdieping kwam één grote zaal gedekt door een plafond op balksleutels met midden XVIe eeuws ornament. Aan de lange zijde werd de zaal verlicht door slechts vier vensters, op korte afstand van elkaar. Tegen elk der korte zijden staat een vuurplaats. Het zadeldak is gevat tussen trapgevels waarin kleine lichtopeningen. Eerst in deze bouwfase die in het gebouw zijn uiteindelijke vorm zou geven, zijn de kelders overkluisd, de vloeren verhoogd en is op de binnenplaats het trappenhuis gebouwd ten behoeve van de verdieping.

+XVIE EEUWSE FASE

Op de begane grond heeft het middelste vertrek aan de westzijde als keuken gediend. Aan de noordzijde bevond zich daarin een grote rookvang over de gehele breedte van het vertrek, waaronder een schouw met terzijde rookkasten. Naast de schouw in de muur nog een over en in de vloer een geglazuurde aspot. Ook op de verdieping was deze vleugel in twee vertrekken gedeeld.

+ In de XVIIIe eeuw moet het huis inwendig belangrijke wijzigingen ondergaan hebben, daar de indeling niet meer voldeed aan de eisen van bewoonbaarheid die deze tijd stelde. De keuken werd naar de kelder verplaatst; een datum in de bakstenen vloer van de kelder onder de achterste vleugel vermeldt het jaar 1736 en de initialen W.B. (van Wijhe-van Brakel)

+XVIIIE EEUWSE WIJZIGINGEN

Tegen de oostelijke muur is een schouw, tegen de zuidelijke de welput, die aanvankelijk hoger opging, van de kelder uit bruikbaar gemaakt. In de oostelijke helft waren kleine nissen uitgespaard in de oostelijke wand; ook in de tussenwand tussen de pijlers die thans verwijderd is, waren talrijke openingen (duivengaten?).

Op de begane grond zijn de vertrekken in de XVIIIe eeuw betimmerd; in die tijd ook is de binnenplaats overdekt en van een lichtkoepel voorzien. Er werden toegangen van de vertrekken naar deze binnenplaats gemaakt, waarin XVIIIe eeuwse deuren staan. Ook de lichttoevoer tot het trappenhuis werd in XVIIIe eeuwse stijl gewijzigd. Onder de binnenplaats werd een regenwaterbassin gemetseld.

+ Tegen de zuidelijke wand van de linkerachterkamer staat een rijk gebeeldhouwde schouw. De wangen rusten op twee vrij slecht gebeeldhouwde pilasters met

+SCHOUW IN DE LINKERACHTERKAMER

kandelabermotief. Een voluut waarmede aan elke zijde twee elkaar toegewende kopjes verbonden zijn draagt de strek. De voluut en de kopjes zijn goed gebeeldhouwd en ver-

tonen de stijl van het midden van de XVIe eeuw. Ook de strek die ingedeeld is in twee compartimenten tussen pilasters vertoond in mooi gehakt werk XVIe eeuws arabeskenornament, uitgaande van twee gevleugelde hermen die een vaas dragen. Op de pilasters in het midden een Madonna op de maansikkel in stralenkrans; op de beide pilasters terzijde putti met o.a. een fakkel, misschien als huwelijksgodjes te verklaren. Boven de compartimenten zijn tympaans gevuld met een schelpmotief waarvoor busten, die tamelijk ver uit het vlak steken, naar de in het midden van de XVIe eeuw geliefde wijze. De rechterbuste stelde oorspronkelijk, naar oude foto's uitwijzen een vrouw voor, de linker een baardige man met een leeuwenhuid als hoofdbedekking en zou dan Hercules kunnen voorstellen als personificatie voor de hoofddeugd Fortitudo. In de andere drie tympaans, een aan de voorkant en een aan elke zijkant moeten dan symbolen voor de overige drie cardinale deugden gestaan hebben. Pl. XCIX, afb. 229, 230, 231. De opschriften met namen der deugden, die op de bovenste lijst van de strek voorkomen hebben o.i. betrekking op losse beeldjes van niet zeer fraaie makelij die op voetstukken tussen de tympaans en op de toppen van de tympaans gestaan hebben; zowel beeldjes als opschriften moeten uit de XVIIIe eeuw dateren, toen ook op de benedenste lijst van de schouw de namen van de stamreeks der van Wijhe's aangebracht zijn t.w.

JOHA WILDA W. 1751. CHRISTIAN . R. OB 1749. OTTHO W. OB.1732. REINOUDT W. 1649

Op de lijst daarboven volgen de latere bezitters dit voorbeeld:

W.V. WASSENAER 1783 W.F.H.V.W.O.B. 1799 AH te E.V.W. UX WEI V. BALVEREN OBt 1854.

Onder de madonna staat een door vele afkortingen moeilijk te duiden spreuk: RES FACI NT T EX UN OM

Op de rechterzijkant staat nog JOR W 1300 OTTHO......; op een afgebroken gedeelte JOHAN 1349 JOHAN 1371 OT 1399 OT 1438 IOR 1468 en kleiner de jaartallen 1520, 1568, 1616. Ter linkerzijde ...... OBIT 1565 EN NOSCE TE IPSUM.

De schouwboezem rust op een lijst met groefversiering die achter de tympaans van de strek loopt. Het voorvlak van de boezem wordt aan de zijden bovenaan omgeven door een lijst versierd met Renaissance-ornament ter weerszijde van een twijg; op de schildjes het jaartal 1742.

Het vlak van de boezem draagt cassetten-ornament waarop de, het gehele vlak vullende dekkleden en koorden van het vrij ervoor gehangen wapen van Wijhe met helmteken. Ook de zijden van de boezem dragen Renaissance-ornament, waarin een schild is verwerkt, dat het jaartal 1271 draagt.

Tijdens de restauratie zijn de rechtstanden van de schouw uit het muurwerk losgemaakt; zij bleken aan de achterzijde het oorspronkelijk XVIe eeuwse beeldhouwwerk in sterk beschadigde toestand te vertonen. Pl. XCVIII, afb. 226a. Wij concluderen dus dat een XVIe eeuwse schouw al of niet uit het Huis Echteld afkomstig in 1742 is herplaatst, waarbij de rechtstanden gekeerd zijn en opschriften en losse beeldjes zijn toegevoegd. Bij nauwkeurige beschouwing blijkt ook dat de schouw aangepast is aan deze ruimte door verlaging. Het maakt sterk de indruk dat o.a. de voluten waar op de strek rust in de strek zijn ingelaten, terwijl deze er oorspronkelijk op rustten met een overstek. Tot kort voor de restauratie was dit vertrek bekleed met

een behang van omstreeks 1840 in banen bedrukt met in elkaar grijpende gotische architecturen, afwisselend interieur en exterieur, in grijs op wit.

Het Huis onderging in 1772 verdere verbeteringen die gememoreerd worden op een der stucreliefs boven de deuren van de waarschijnlijk gelijktijdig overdekte binnenplaats. In een Tudorboog zijn onder twee helmtekens weergegeven het wapen van Wassenaer in het midden en ermede door koorden verbonden twee vrouwelijke schilden t.w. links van Wijhe en rechts nogmaals van Wassenaer; tussen de schilden de jaartallen 1751 en 1758 duidend op de huwelijken van Willem van Wassenaer resp. met Johanna Wilda van Wijhe en met Anna van Wassenaer Starrenburg. Op de benedenste lijst staat Instaurata A: 1772. Het ander relief geeft op de benedenste lijst de data: 1541:M:1169 en de wapens Van Wijhe Van Haeften duidend op het huwelijk van Jasper van Wijhe met Walburg van Haeften in 1541.

Tijdens de restauratie is een gebeeldhouwde kop gevonden als console onder een balkdrager die door een peerkraalprofiel is afgesloten.

+ Het bouwhuis, waartegen aan de noordzijde een vierkante toren staat, vertoont aan die zijde oud metselwerk, waarin een lagere eindgevel zich aftekent; wellicht stond dus aanvankelijk de toren vrij naast het bouwhuis, zodat de ingang die zich in de noordgevel aftekent, een doorgang geweest kan zijn. Het muurwerk van de toren is vrij zwaar en kan nog XVIe eeuws zijn. Ook de zuidgevel van het bouwhuis vertoont tot enkele meters boven het maaiveld oud muurwerk. Overigens kan het bouwhuis uit de XVIIIe eeuw dateren; uit die periode stammen nog ovale lichtopeningen en enkele vensters met roedenverdeling en de windraam; ramen en deuren zijn overigens later herhaaldelijk gewijzigd. +BOUWHUIS

Woonhuizen

+ Dorpstraat E. 18. Langwerpig huis, gedeeltelijk door een winkel ingenomen; draagt de muurankers 1739. In de gecementeerde muur, rechts van de winkeldeur, is een fragment van een zandstenen relief, 20 × 20 cm, ingemetseld, pl. XCIV, afb. 219, voorstellend een bladornament en een baardige kop, waarvan de oren tot bladeren zijn uitgegroeid, midden XVI. Vermoedelijk een stuk van een wang van een schouw uit het Huis te Echteld. Hieronder, eveneens in de buitenmuur gemetseld, een zandsteen, waarin gegrift: DE H.W. GEBOR/JUFFW. PHILIPPINE/VAN WIJHE, HEEFT/HIER AAN DE I E/STEEN GELEID/DEN 14 JULY/1739. +DORPSTRAAT E 18.

Bij een herstelling van het huis, een jaar of vijftig geleden, is in de muur een steen gevonden, die aan de ene zijde het hierboven beschreven relief vertoonde, en aan de andere zijde het opschrift. De steen werd in Tiel in tweëen gezaagd.

+ Dorpstraat E. 15 en 16. Twee aan elkaar gebouwde woningen dragen de jaarankers A.O 1774. +DORPSTRAAT E. 15 EN E. 16

+ Boerenwoning op de weg naar Tiel, in de buurtschap Medel, heeft muurankers 1850. +E. 100

+ Latenstein. Boerenwoning geheel in het westen van de gemeente aan de overzijde van het kanaal. +LATENSTEIN

+ Oorspronkelijk stond hier een kasteel, dat in 1494 aan het geslacht Van Bueren behoorde en in 1538 overging naar dat der Vijghen, in welk bezit het huis meer dan een eeuw bleef. Nadat het achtereenvolgens in verschillende handen was overgegaan, kwam het in 1830 door koop aan Rombout van Riemsdijk, aan wiens weduwe Latenstein in 1842 werd toebedeeld. Deze deed het huis over aan

+LITERATUUR

haar zuster, die het aan het protestantse weeshuis te Tiel overgaf. In 1761 wordt Latenstein nog beschreven als 'een groote boerebebouwing, geleegen in een oude gracht en zijnde gebouwt op de ruïnen van een aldaar gestaen hebbend oud adelyk huys'. In de XIXde eeuw is deze woning geheel gewijzigd en werden de grachten gedempt. Gelre XL, 1937, blz. 159.

In een kleine boomgaard vóór het huis staat een zeszijdige, bakstenen tuinkoepel in+ vervallen toestand. Onderaan, rechts, aan één der zijden staat op een hardsteen: J. VAN EE/WED./R. VAN RIEMSDIJK/DEN 14 APRIL 1843. +TUINKOEPEL

HET HUIS MEDEL is gelegen in de gelijknamige buurtschap aan de weg van Echteld+ naar Tiel. +HET HUIS MEDEL

Van der Aa VII, blz. 749; Nav. 1876, blz. 530.
De tegenwoordige boerderij, het Huis Medel, omstreeks 1460 voorkomend als Mil, is gebouwd op de fundamenten van een oud huis. Het achterhuis dat in de oorlog ernstig had geleden en afgebroken moest worden, droeg de jaarankers 1688. Er stond hier vroeger een kapel die tot het einde der XIXde eeuw als koetshuis van het Huis Medel dienst heeft gedaan.

IJzendoorn

Teg. Staat, III, blz. 269; van der Aa VI, blz. 108-110; W. de Vries, Bijdragen tot de geschiedenis+ van het rechterlijk bestel in Gelderland III, De Hooge heerlijkheid Yzendoorn, Gelre XLIX, 1949, blz. 53-61. +LITERATUUR
Op 12 december 1281 droegen Hendrik en Godfried van Ochten, mede namens hun moeder en+ naaste bloedverwanten, al hun bij IJzendoorn gelegen goederen op aan Rudolf (De) Cocq van Werdenberghe, ridder, vermeld 1265-1315 (Ned. Adelsboek, 1943-1948 blz. 32, Sloet, nr. 1040) Van overdracht van heerlijke rechten is echter in de betreffende akte geen sprake. De goederen zullen allodiaal geweest zijn. Een Willem, kleinzoon van Rudolf (onmondig in 1318, mondig in 1330, vermeld tot 1359, overleden in of vóór 1371), ontving op 11 november 1345 van Hertog Reinald III in leen: 't Huys 't Ysendoren ende 't gericht van den dorpe 't Ysendoren, hoge ende leege, behaeldelic onser halve hoge heerlicheyt, dat aent lijff dreget.' +GESCHIEDENIS
Willems zoon Wolter (vermeld 1377-1396, uit wie de heren Van Isendoorn (a Blois) stammen), had de partij der Heeckerens gekozen, doch in een privilegebrief van 1 mei 1369 verklaarde Eduard van Gelre, Reinalds broer en vijand, zich met deze Wolter te hebben verzoend. Van een belening door Reinald III van de halve heerlijkheid aan Wolter is geen akte bewaard gebleven. Al eerder zijn leden van het geslacht de Cocq met het gericht van IJzendoorn beleend geweest. Zij bezaten blijkbaar de halve hoge

heerlijkheid, de andere helft hadden de Gelderse vorsten. De Gelderse leenakten geven geen steun aan de mening, dat de hof te IJzendoorn deel uitmaakte van de heerlijkheid. De rechtsmacht over het dorp IJzendoorn was niet aan het bezit van de hof, maar aan het (leen)bezit van het slot verbonden. Na Willem Wouterszoon dood kwam de heerlijkheid aan de van Riemsdijk (1441) en door deze aan de van Balverens (1505). Door het huwelijk van Maria van Balveren met Jelis (Jacob) Pieck kwam de heerlijkheid aan dit geslacht (1535) en in 1628 aan de Vijghen; in 1672 aan G.H. van der Clusen, welke laatste IJzendoorn in 1718 verkocht aan Christiaan Reinald van Wijhe van Echteld, wiens dochter, gehuwd met Frederik Hendrik van Wassenaar, er later mee beleend werd. Zij verkocht IJzendoorn in 1774 aan Carel Lodewijk Pagniet, wiens schoonzoon, Alexander Diederik van Omphal daarmede in 1789 werd verleid.
Het slot te IJzendoorn moet volgens de Teg. Staat tussen de Waal en de Linge hebben gelegen, een nog al vage aanduiding. Vgl. kaart door Corn. van Berck R.A. Arnhem, uit een Hofproces in 1577, Alg. verz. nr. 389, pl. CI, afb. 235. Het huis is in het begin van de XIXde eeuw gesloopt. Van der Aa vermeldt slechts: ‘waar het huis heeft gestaan, is thans weiland’. Het Hof te IJzendoorn is tegenwoordig een herenhuis met daarbij een boerderij, vgl. tekening van J. van Strij, R.P.K., afg. in 45 gezichten van Gelderland, uitg. Gelre 1922, nr. 42.

Exc. Rom. II, blz. 171, nr. 284, blz. 118; In mei 1907 zijn op de Woerd opgravingen+ verricht door de Oudheidkamer te Tiel. Alle gevonden voorwerpen, hoofdzakelijk uit

+OPGRAVINGEN EN VONDSTEN

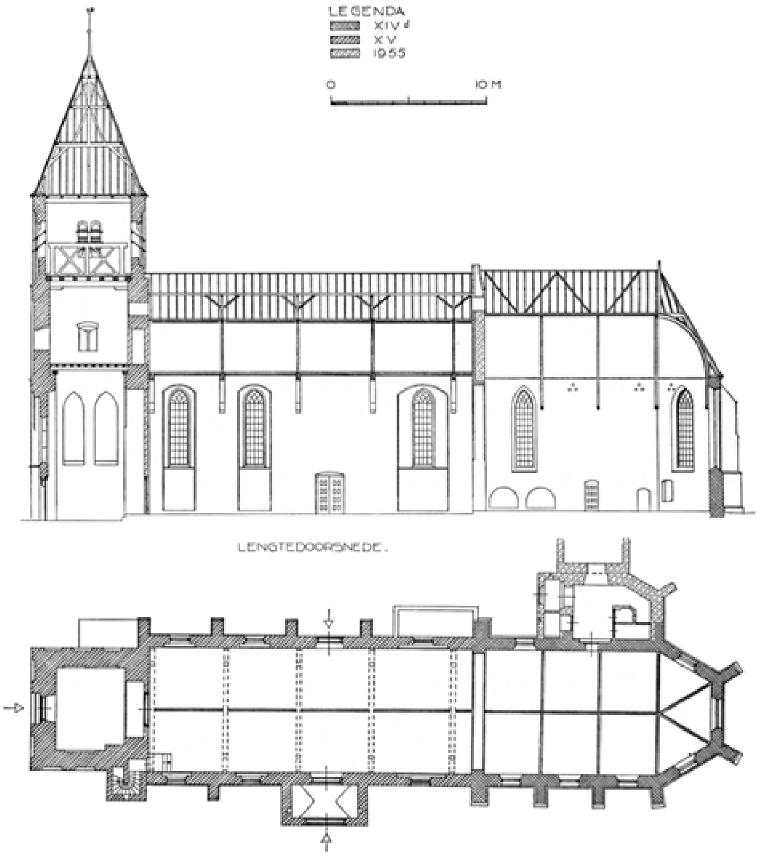

Fig. 63. IJzendoorn. Hervormde Kerk

de IIde eeuw en blijkbaar afkomstig van een landhuis of een kleine nederzetting, zijn bij de verwoesting van de Tielse Oudheidkamer tijdens de oorlog, verloren gegaan (Gelre 1956, blz. XLIX). Eerder hier gevonden zilveren en koperen Romeinse munten van Vespasianus, Constans I en Constantinus II, vonden hun weg naar 's Rijks museum van Oudheden te Leiden.

DE HERVORMDE KERK ligt vrij aan het kerkhof onder aan de Waaldijk. De toren[+] is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk behoort aan die der Ned. Hervormden. Fig. 63, pl. c, afb. 232 en 234. [+]HERV. KERK

> Nav. 1877, blz. 275; Arch. A.U. XXVII, 1901, blz. 100; Gelre 1904, blz. 315; Reitsma en van Veen[+] dl. IV, blz. 40; De Wapenheraut 1917, blz. 482; Gelre XXVI, 1923, blz. XIX; Opgravingsnieuws, Bull. K.N.O.B. 1949, kol. 191, 192; Id. 1950, kol. 177; P. Glazema, Oudheidkundig onderzoek van M.E. kerken in de prov. Gelderland, Kon. Ned. Akad. van Wetensch. 1950, blz. 111; Kok, Patrocinia, blz. 106, 107. [+]LITERATUUR
>
> Kaart door C. van Berck, 1571, Rijksarchief Arnhem. Pl. CI, afb. 235.[+] [+]AFBEELDINGEN
>
> Eertijds bevond zich hier een onder Echteld staande kapel, die op 6 april 1384 door heer Wolter van[+] IJzendoorn en diens zoon Willem, met toestemming van de proost van Oudmunster te Utrecht en heer Johan ‘cureyt t'Echteld’ tot een zelfstandige parochie werd verheven. De heer van IJzendoorn deed dit ‘tot euwelicker memorien ende gedachtenisse in die eere Godts, schepper hemelrycx ende aertrycx, Maria, sijne gebenedijden moeder, des heyligen Maghet, sinte Cathrinen en de voorts alle Godts heyligen ende in meringe Godts dienst, overmits die kercke tot Echtelt die tot noch toe onse carspele kercke geweest heeft, alsoo veer wech van onser capelle tot Isendoorn gelegen is’. Uit het bovenstaande concludeert Kok, dat de kerk in IJzendoorn aan de H. Catharina gewijd zou zijn en niet aan St. Jan de Doper, zoals Joosting en Muller (1.2, blz. 430) aangeven. Verder wordt in deze oorkonde vermeld, dat Wolther van IJzendoorn en zijn voorvaders altijd de collators van de kapel zijn geweest. Het nieuwe kerspel viel samen met het gebied der heerlijkheid (Gelre 1949, blz. 54, noot 1). De kerk bezat in 1638 een vicarie van de HH. Ewald, Johannes en Mattheus, staande ter collatie van de heren en vrouwen van IJzendoorn uit het geslacht Pieck (W.V.R., blz. 114). [+]GESCHIEDENIS
>
> In 1598 zou de kerk aan de gereformeerden zijn overgegaan. In 1714 is de kerk hersteld, nadat zij ernstige stormschade had opgelopen. Ook in 1829 hebben restauratiewerken plaatsgevonden. De kerk is in de laatste oorlog sterk beschadigd door beschieting; van het schip en het koor bleven slechts de wanden overeind. De toren, hoewel beschadigd en van zijn spits beroofd, is blijven staan. Onder leiding van ir. J.B. baron van Asbeck zijn kerk en toren in de jaren 1949-1955 hersteld.

Het gebouw is samengesteld uit een éénbeukig bakstenen schip met een, door drie[+] zijden gesloten, bakstenen koor en een bakstenen toren. Schip en koor hebben een houten overwelving. [+]BESCHRIJVING

Formaat stenen 24-25 × 5-5,5 cm, 10 lagen 62 cm.

De toren is in drie geledingen opgebouwd, waarvan de benedenste door een bakstenen+ waterlijst in tweeën wordt gedeeld. Aan de zuidzijde verrijst een uitgemetselde, rechthoekige traptoren met een bedekking van leien, tot halverwege de tweede geleding. De gevelwanden worden ingenomen door drie lange, ondiepe spitsboogspaarvelden met rechte dagkanten, waarvan die van de onderste geleding iets spitsere bogen hebben dan de bovenste. Aan de westzijde is een diepe nis met rechte dagkanten, waarin een, door een segmentboog gedekte, ingang. Het 'bovenlicht' is ook na de restauratie gedicht gebleven. In de bovenste geleding bezitten de middelste spaarvelden gekoppelde galmgaten. De toren wordt door een leien tentdak gedekt.

+TOREN MATERIAAL

Het steenformaat van het schip bedraagt 24-25 × 5,5-6,5 cm, 10 lagen 72 cm.

+ Van de vier schiptraveeën is de oostelijke aanzienlijk breder dan de drie overige. Het muurwerk wordt door tweemaal versneden, tot de daklijst opgaande, steunberen geschoord, en heeft smalle vensters, waarvan de drie westelijke aan de noordzijde tot 1945 in vrij gave toestand gedicht waren; zij hebben eenvoudige afgeschuinde dagkanten. Aan de zuidzijde waren grote vensters ingehakt. Een ingang valt onder een dichtgemetseld venster in de derde travee noordzijde te bespeuren. +UITWENDIG

+ In de derde travee zuidzijde is een rechthoekige portaal uitgebouwd, waardoor twee steunberen kwamen te vervallen. De waterlijst is boven de brede, open en door een korfboog gedekte ingang met rechte hoeken omgetrokken. Het portaal is in het bezit van een bakstenen, ribloos kruisgewelf. In de binnenmuren twee, door keperbogen gedekte, nisjes. Het portaal heeft een met lei bekleed dak gekregen. +PORTAAL

+ Het steenformaat van het koor bedraagt 24,5-25,5 × 5-6,5, 10 lagen 71 cm.

Blijkens het ontbreken van de steunberen op de daartoe geëigende plaatsen aan de noordzijde, moet hier van ouds de sacristie gestaan hebben, waarvan tot aan de oorlogsverwoesting de dakoplegging te zien was. De grondvesten zijn bij de restauratie en het bodemonderzoek bloot gelegd. Thans is hier een dienstvleugel opgetrokken. Van de, door eenmaal versneden beren ingesloten, spitsboogvensters met smal holprofiel zijn die aan noord-oost en zuid-oostzijde smaller dan die in de koorsluiting. Het koor bekwam bij de restauratie een leien dak, waarop het oude leliekruis weer een plaats kreeg. +KOOR MATERIAAL

+ De toren heeft geen gewelven. De wanden van de beganegrond zijn gedetailleerd door aan de noordzijde twee, aan de zuidzijde, naast de traptoren, één bredere hoog aanvangende nis tot gelijke hoogte als de uitwendige siernissen. De traptoren is thans als oorspronkelijk slechts van de kerk uit toegankelijk. +TOREN INWENDIG

+ De spitsboog-vensters van het schip staan tot de volle hoogte opgaand, in segmentbogig gedekte nissen. Een nieuw, houten tongewelf dekt het schip en vervangt de vroegere vlakke zoldering, waarvan de moerbalken om de vier neerkwamen op de korte muurstijlen. +SCHIP INWENDIG

+ Bij de herstelwerken van het koor zijn in de noordmuur twee dichtgemetselde doorgangen aan het licht gekomen. De meest oostelijke die laag is gelegen, zal vermoedelijk de oudste toegang tot de sacristie zijn geweest, die buiten gebruik werd gesteld, toen de vloer verhoogd werd en een nieuwe toegang gemaakt diende te worden. Deze nieuwe, de westelijke, verbindt thans het koor met de consistoriekamer. Aan de zuidzijde vallen één en aan de noordzijde twee spaarnissen op. Bovendien is hier nog een grote door een flauwe boog gedekte nis, ter berging van het sacrament te zien. +KOOR

+ Hoog in de koormuren, in de koorsluiting tussen de vensters en in de noordermuur, komen vijf groepen van drie, z.g. klank- of kogelpotten voor. Deze klankpotten van grijs gebakken aardewerk, met een geribbeld randprofiel, waren met de openingen in het muurwerk geplaatst en hadden tot doel de accoustiek te verbeteren (Duizend jaar bouwen I, blz. 321; Gelre VII, 1904, blz. 315). Het koor is gedekt door een houten tongewelf zonder trekbalken. +KLANKPOTTEN

+ Opgravingen, in 1949 verricht, hebben aangetoond, dat aan het tegenwoordige gebouw geen andere kerk is voorafgegaan. De kerk van IJzendoorn zou dus eind XIVde eeuw gebouwd moeten zijn. De verbinding tussen toren en schip wijst erop dat deze naar één plan gebouwd zijn. Het materiaal van schip en koor verschilt niet noemenswaard. De segmentbogig gedekte nissen in het schip kunnen

+BOUWGESCHIEDENIS

ons inziens echter niet voor het eind van de XVde eeuw toegepast zijn. Zij zouden oorspronkelijk spitsbogig geweest kunnen zijn, en bij een wijziging van de overdekking van de kerk segmentbogig gesloten zijn. Er zijn in het muurwerk geen aanwijzingen gevonden van een verdwenen stenen overwelving, waaraan men bij deze wandgeleding zou denken. Een zo hoog gewelfd schip zou ook een hogere toren vereist hebben. Het koor vertoont een geheel andere behandeling en zal het oudste bouwdeel zijn.

In het westelijke gedeelte van het schip is een laat-middeleeuwse klokkengieterij te+ voorschijn gekomen, gebouwd van baksteen. De restanten hiervan zijn naar het Openluchtmuseum te Arnhem overgebracht. +KLOKKENGIETERIJ

De kerk bezit:

De zeszijdige kuip heeft toogpanelen met ebbenhout langs de randen, waarboven+ een rand met ranken en verder getorste zuiltjes op de hoeken. De onderste lijst van de kuip is met knorren en acanthusbladeren versierd, XVIIb. De kuip vertoont veel overeenkomst met die van de preekstoel te Ingen. +PREEKSTOEL

Koperen lezenaar; een rad met spaken tussen takken en knoppen, XVIIId of XIXa, op+ arm met veermotief, XVIIA.

+LEZENAAR

Grote en eenvoudige eikenhouten bank, XVIIIa, waarvan de kap gesteund wordt door+ twee, zich naar boven verjongende zuilen, pl. c, afb. 233. Op de kap het gekroonde alliantiewapen Van Wijhe van Echteld - Van Brakell, +HERENBANK

Het alliantiewapen is dat van Christiaan Reinold van Wijhe, heer van Echteld en IJzendoorn (1675-1749) en dat van zijn echtgenote, Henriëtte Philippine van Brakell, vrouw van Tedingsweerd (1693-1737), overleden op huize Kermestein te Lienden.

1. Stuk van een zerk waarop in gotische letters: HIER LEYT BEGRAVē DIE ERENTFEST/EN□+ FROME HERMā PIECK GHEBOR...

+GRAFZERKEN

2. Bij de herstelwerken werd bij de noorder-ingang gevonden een in tweeën gebroken zerk met gotische letters:.... BEGRAVē DIE EERBARE EN DUECHSAME/JOFFROU BARBARA Vā MIDDACHTē FROUWE THō/IJSENDORE GHEWESENER ECHTE HUIJSFROW ../ ... HERMā PIECK A° 1571 DE 8 DACH MAIJ/... WER? ZIJELE GOT... AMEN.

Daaronder een driepas waarin een haan.

Barbara van Middachten, geboren omstreeks 1520, trouwde tussen 1546-1551 met Herman Pieck, heer van IJzendoorn, overleden (volgens van Spaen) in 1561. Zij hertrouwde in 1568 met jonker Arndt de Cocq van Opijnen (W. Wijnaendts van Resandt, Geschiedenis en genealogie van het geslacht van Middachten, blz. 92; Jaarb. van het Centraal bureau voor Genealogie IV, blz. 71).

3. Stuk van een grote gebeeldhouwde zerk waarop slechts nog te lezen valt: ... IS DE/.... ED FRH/..... STE HERMā/PIECK, HEER TE ISENDOREN.

Links onder, het wapen Van Arnhem, rechts beneden Bock, rechts boven, Van Rijmsdyck.

Gevonden zijn bij de restauratie enkele kleine fragmenten van Baumbergersteen met+ nog vroeg XVIde eeuwse ornament; stukken van een retabel of memoriesteen. +BEELDHOUWWERK

De kerk moet in het bezit zijn geweest van muurschilderingen, waarvan enkele verspreide sporen+ aan het licht zijn gekomen, o.a. een gedeelte van een figuur vermoedelijk St. Christoffel. De frag- +MUURSCHILDERINGEN

menten waren te onbelangrijk om geconserveerd te worden. In het portaal waren in 1886 nog resten van muurschilderingen te zien (Nav. 1886, blz. 93).

+ De kerk heeft vroeger een gebrandschilderd glas met het wapen van de familie De Haas bezeten (Gelre 1904, blz. 316). Genealogische gegevens omtrent dit IJzendoorns geslacht, zie De Ned. Leeuw 1939, kol. 404-412. +GEBRANDSCHILDERD GLAS

+ In het koor hangen twee koperen kronen, ieder met zes armen, XVIII.

+KERKKRONEN-

+ Gladde beker op standring, 13,8 cm hoog, waarop gegraveerd is: VOOR: DE: KERCK: VAN: IJZENDOORN. DEESE: BEEKER: WEEGT: 13 LOOT. 1765. Verminkt merk. +AVONDMAALSBEKER

+ Diam. 76,5 cm. Op de bovenrand: TER EEREN GOES BEN IC GHEGOTEN INT IAER ONS HEEREN MCCCCCXXVI Op het lijf een wapenschild 12 cm hoog; gepaald van drie palen met een hartschildje, waarop een éénkoppige adelaar. Aan weerszijden medaillons, links Maria met Kind in stralenkrans op halve maan, rechts Het Laatste Avondmaal. Uurwerk XVIII. +KLOK

De klok is afkomstig van de in 1837 afgebroken Oosterkaaypoort te Edam en werd in 1856 met het uurwerk voor f 600, door de toenmalige gemeente IJzendoorn gekocht. De oude gebarsten klok werd voor f 1,06 per Nederlands pond aan de heren Raap & Zonen te Amsterdam verkocht. Bij het herstel van de toren in 1856 is de oude wijzerplaat aan de oostzijde gerepareerd en werd een nieuwe aan de westzijde aangebracht (blijkens stukken in het gemeente archief, welwillend ter beschikking gesteld). De klok werd door de Duitsers weggevoerd, maar kon na de oorlog worden opgespoord en teruggebracht. De oude gebarsten klok zal dezelfde geweest zijn die door Alexis Petit, ‘klockegietersbaas’ te Someren in 1754 is gegoten en op 8 januari 1755 in de toren werd opgehangen. (Gelre III, 1900, blz. 165; Nav. XXVI, 17; Vrije Fries XVI, 219).

Ochten

van der Aa VIII, blz. 340-342; Nav. 1885, blz. 64-108.

+Ochten was eertijds een heerschap, dat zijn eigen heren had, die als edele heren betiteld werden. In 1240 wordt Ricold van Ochten, ridder, vermeld, wiens beide zoons, Hendrik en Godfried, in 1281 hun alhier gelegen goederen aan hun zwager Rudolf (De) Cocq van Werdenberghe (in eerste huwelijk met Aleid van Ochten getrouwd), verkochten. De goederen van deze heren zijn steeds allodiaal gebleven. Het is mogelijk, zoals Van Spaen veronderstelt (Inleiding IV, blz. 386), dat Johan van Ochten kinderloos is komen te overlijden en dat de heerlijkheid bij koop of anderszins aan de Graven van Gelre zijn gekomen. Van der Aa vermeldt dat de goederen door Johan in 1303 onder leenverband van de bisschop van Utrecht +LITERATUUR

kwamen. Een ‘toll tot Ochten’ bestond in 1393 (Van Hasselt, Geld. Oudheden, blz. 68). Blijkens het Leenregister trad in 1380 Frederik, graaf van Meurs, als eigenaar der heerlijkheid op, die hij in 1402 onder belofte van ‘wederbeleeninge op gesinnen’ aan Hertog Reinald IV overbracht. De heerlijkheid bleef bestaan, maar kreeg slechts de Gelderse vorst als leenheer. Uit de nalatenschap van zijn ouders ontving Vincent van Meurs Ochten, dat hij in 1454 opdroeg ten behoeve van zijn zwager Willem van Egmond. Door het huwelijk van Anna van Egmond met Willem, graaf van den Berg, kwam Ochten aan dit geslacht en bij het kinderloos overlijden van Oswald van den Berg in 1712, aan de minderjarige kleinzoon van zijn zuster, Maria Clara, weduwe van Maximiliaan, prins van Hohenzollern-Sigmaringen. In de eerste helft van de XIXde eeuw, hebben de Hohenzollerns de Ochtense goederen verkocht.
In de laatste oorlog heeft Ochten zwaar geleden; feitelijk werd het van de bodem weggevaagd. Hoofdzakelijk kwam dit door de gevaarlijke ligging van het dorp in een uitspringende saillant, die gedurende de laatste maanden van de oorlog doorlopend blootstond aan artillerievuur van de bondgenoten, zowel van uit het oosten uit de Over-Betuwe, als uit het zuiden, van over de Waal.

Exc. Rom. III, blz. 118, Gelre 1946, blz. LI. De vondsten worden deels, o.m. koperen+ munten uit I-IIde eeuw van Constantinus I, bewaard in het Rijksmuseum van Oudheden+ te Leiden; die in Tiel waren, gingen met het Museum in 1945 te gronde.

+ROMEINSE VONDSTEN

+LITERATUUR

DE Z.G. LINIEDIJK begint ten oosten van het dorp, en loopt naar het noorden door+ tot aan De Spees bij Opheusden. In 1799 zijn hier in Ochten schanswerken opgericht (Nav. 1886, blz. 105). De z.g. Batterijen, een verhoging buitendijks (Waaldijk) in het verlengde van de Linie gelegen en bestemd voor het plaatsen van stukken geschut, zijn in de jaren 1938/1939 geslecht. Zie verder onder Kesteren.

+VERDEDIGINGSWERKEN DE LINIE

DE VOORMALIGE HERVORMDE KERK is in de oorlog totaal verwoest; de bouwvallen+ zijn gesloopt. Slechts de klok en een monumentale grafzerk zijn gered.

+VOORMALIGE HERV. KERK

van der Aa VIII, blz. 341; Nav. 1886, blz. 92; Arch. A.U. XLV, blz. 349; Reitsma en van Veen IV,+ blz. 126, 127.

+LITERATUUR

Ochten was reeds in 1303 een parochie. Het is niet bekend wie de patroon van de kerk is geweest. Er was een vicarie van St. Meylaens (W.V.R. blz. 86, 87) en op het altaar van O.L.V. een vicarie ter ere van God en de H. Maagd.

Vóór 1609 had hier geen geregelde protestantse kerkdienst plaats. Van der Aa vermeldt dat de eerste predikant Sibundus Sixti in 1611 zijn intrede in Ochten deed, echter werd van hervormd kerkelijke zijde nog in 1627 geklaagd over de ‘onlijdelycke profanatie der kercke tot Ochten tot verhinderringhe des Godsdiensts’ en in 1629 over het vervallen van de kerk ‘daer doch middelen toe sijn’ en eindelijk werd in 1644 gevraagd ‘hoe te handelen sy met die van Ochten in die Betuwe, alwaer door eenige Ingesetenen die kercke toegeslooten en den publijcquen Godesdienst is belet geworden’. Eerst in 1649 kreeg Ochten een kerkeraad.

De kerk moet een oud bouwwerk geweest zijn, tenminste in 1886 wordt vermeld, dat men twee treden af moet dalen om in de kerk te komen. Volgens een oude overlevering zou hier vroeger een ronde kapel (doopkapel?) hebben gestaan, op enige afstand van de toren, waarmede de kapel later door middel van een schip werd verbonden. De tufstenen toren dateerde uit de XIIde eeuw en was in het bezit van een kruisribgewelf uit het begin der XVIde eeuw. Ook waren sporen van een oorspronkelijk tongewelf aanwezig. Een brand in het einde van de XVIIIde eeuw heeft veel schade aan het gebouw gedaan. Aan de zuidzijde heeft zich een ‘zwaargewelfd en dikgemuurd’ voorportaal bevonden, dat tijdens de watervloed van 1827 instortte en daarna in de oude vorm werd hersteld.

Buiten tegen de oostmuur van de nieuwe kerk, ligt een hardstenen zerk, 240 × 130 cm.+

+GRAFZERK HENDRIK VAN BEYNHEM

In een vierkante cartouche:

ANNO 1605 OP DEN 20 DACH DES MAENTS APRIL IS/GESTORVEN DEN EDELEN ERENTFESTEN IONCKER HENRICK Vā BEYNHEM/TEN APPELENBORGH WIENS SIELE DIE HEERE GENAEDICH WYL WESE.

In een ronde omlijsting een wapen: gevierendeeld: I en IV van Beynhem, II en III van Meeckeren, geflankeerd door kwartierwapens: Beynhem, Bueren, Pufflick, Roedenborch en Hackfort, Rymsdyck, Vaeck en Weelye.

Hendrik van Beynhem was gehuwd met Hillegonda van Meeckeren en overleed kinderloos.
Het huis de Appelenburg een rechthoekig blokvormig huis door water omringd blijkens, gewassen+ tekening van C. Pronk, 1728 in het Gem. Museum te Arnhem, pl. CI, afb. 236, tussen Ochten en Dodewaard gelegen, was de oude familiezetel der van Beynhems. Het huis, in 1732 een sombere steenklomp met weinig vensters genoemd, is in 1839, evenals het in de buurt gelegen huis de Snor, afgebroken. Voor de laatste lotgevallen zie Nav. 1876, blz. 424; Herald. bibl. 1879, blz. 287-291, 1880, blz. 83. +VRML. HUIS APPELENBURG

Diam. 134 cm. Aan de bovenrand staat: DOOR DAT VYER BIN ICK GEVLOTEN/PETER+ VAN TRIER ENDE IOHAN VAN TRIER SYNEN SOON HEBBEN MY GEGOTEN. +KLOK

Onder een fries van arabesken, springende paarden en herten, omvat door twee dunne parellijsten, staat: GEVERT GYSBERTSEN ENDE HENRICK HENRICKSEN PELS KERCKMEYSTEREN INDEN TYT ANNO DOMINI 1643/ LUYDEN KLINCKEN SYN MYN WERCKEN/D(AT ICK ROEP HET) VOLCK TER KERCKEN/ICK LUYD HARDT DAT IS WAER/MAER GODS WOORDT LUYDT MACHTIG KLAER IACOBUS PEREGRINUS PASTOR IN OCHTEN.

Jacobus Peregrinus was predikant te Wachtendonk en Kaldenkirchen in het Gulikse. In 1639 kwam hij in Ochten, waar hij in 1672 overleed.
Er moet hier een Bagijnenhof hebben gestaan (Joosting en Muller 1.2, blz. 430), waar volgens Nav. 1875, blz. 491, de klok zou zijn gegoten.

+ Boerderij in T-vorm heeft de jaarankers 1773.

+WOONHUIZEN WAALDIJK 23

+ Boerenwoning met rieten dak, onder aan de Waaldijk gelegen, draagt de muurankers 1784. +O. 17

+ Boerenwoning, langstype met opkamer links, XVIIB-XVIII; vrijstaand bakhuis. Beide gepleisterd, pl. CII, afb. 238. +LINIESTRAAT 3

+ Woning onder rietgedekt dwars schilddak, XVIII, pl. CII, afb. 237

+44 R.I. STRAAT nr. 10

Elst

De gemeente Elst is samengesteld uit het vroegere panderambt Elst, een onderdeel van het ambt Over-Betuwe, de heerlijkheid Meinerswijk, een gedeelte van het panderambt Bemmel en een stukje van het schependom van Nijmegen, tezamen gevormd hebbend het kerspel Lent. Tot de gemeente behoren de dorpen Elden, Elst en Lent.

Elden

+ Teg. Staat III, blz. 250; van der Aa IV, blz. 156-157; W. de Vries, De hoge heerlijkheid (Meinerswijk, Gelre L, 1950, blz. 85, 86. +LITERATUUR
In 814/815 kreeg het klooster Lorsch bezittingen in het bij Elden gelegen Megensherdeswich (Meinerswijk) (Sloet, nr. 27, Codex Laureshamensis, ed. K. Glöckner 1936, reg. 103). Ook het klooster Werden kwam in 855 in het bezit van goederen te Elden gelegen (Oork. St. Utr., nr. 69). Tot de latere heerlijkheid Meinerswijk behoorde het thans bij de gemeente Arnhem gevoegde De Praast. Deze buurt, toentertijd een handelsplaats (Gelre 1936, blz. 16, noot 2), werd in 847 door de Noormannen verwoest. In 1844 kwam de heerlijkheid, die vroeger tweeherig is geweest, door aankoop aan Koning Willem II. Het huis, toen slechts bestaande uit een toren met een leien dak, werd in 1853 met enige bijgebouwen afgebroken (Arnh. Crt., 10 juli 1901).

Er heeft te Elden eertijds een hof van het St. Catharinagasthuis in Arnhem gestaan, die in 1581 op bevel van Parma door Wolf van Frankfort in brand is gestoken (Nav. 1877, blz. 266).
In de Franse tijd behoorde Elden tot de mairie van Huissen (Gelre 1921, blz. 30). Begin december 1944 lieten de Duitsers op een punt, ongeveer 500 m ten oosten van de toen reeds vernielde spoorbrug en nog binnen het gebied van de gemeente Elst, de zuidelijke Rijndijk over een breedte van 100 m in de lucht vliegen. In de nanacht van 3 december stroomde het water de Over-Betuwe binnen. Pas in maart begon het land geleidelijk droog te vallen en in de zomer van 1945 kon het gat gedicht worden (Tijdschr. K.N.A.G. 1946, blz. 257-263).

HET FORT BIJ ELDEN aan de Rijndijk, in 1865/6 gebouwd, vormde een aarden redoute van zes zijden en is reeds in 1874 gesloopt.

Vgl. Atlas van historische vestingwerken in Nederland; uitg. Stichting Menno van Coehoorn, dl. II, 1960, B, 5.

DE NED. HERVORMDE KERK, van ouds aan de H. Bonifacius gewijd, ligt geheel+ vrij in het midden van het kerkhof, ten oosten van de Rijksstraatweg, in de kom van het dorp. Toren en kerk zijn eigendom der Ned. Hervormde gemeente, pl. CIII, afb. 239. +HERV. KERK

Gewassen pentekening van C. Pronk 1731, in diens schetsboek II, 3, R.P.K. Amsterdam; Gewassen+ pentekening van J. de Beyer 1742, Arch. de Poll nr. 1192, pl. CIII, afb. 241. Anonieme tekening (ongeveer gelijk aan vorige), Arch. de Poll, nr. 1193. +AFBEELDINGEN

Joosting en Muller I, 1, blz. 103, 1.2, blz. 434; P. Noordeloos, De restitutie der kerken in den+ Franschen tijd, 1957, blz. 326. +LITERATUUR

De vroegste vermelding van de Eldense kerk is uit 1359 (Loeff, Het archief der Commanderij van+ St. Jan, blz. 152, nr. 151) en verder komt zij voor in de kerkenlijst van de Utrechtse domfabriek van 1395 af. In de kerk waren twee St. Nicolaasvicariëen gefundeerd, waarvan één, naar de vrouw van één der stichters, ook Leydeckersvicarie werd genoemd (W.V.R., blz. 51). De kerkelijke gemeente is van 1603 tot 1837 met Driel gecombineerd geweest. Op de tekening van J. de Beyer is de zuidgevel in het bezit van de jaarankers 1593. Dit schip is met het koor in 1866 afgebroken, en door Ir. Hayward is toen het tegenwoordige schip gebouwd. +GESCHIEDENIS

Een gepleisterde bakstenen toren, pl. CIII, afb. 239, en een éénbeukige kerk uit 1866+ vormen het Eldens kerkgebouw. +BESCHRIJVING

Baksteen formaat 28-29 × 6,5-7 cm, 10 lagen 80 cm; in de derde geleding 27,5-28 ×+ 5,5-6 cm, 10 lagen van 75 cm. Ongeveer een meter boven het maaiveld loopt in het metselwerk een tufstenen band. +MATERIAAL

De toren bestaat uit drie geledingen, waarvan de middelste de grootste is. In de tweede+ geleding, aan de westzijde, zijn twee rondbogige venstertjes, die inwendig onder een kepervormige dekking staan. In de derde geleding, aan alle zijden, behalve aan de oostzijde, twee zeer smalle spitsboog-nissen, die voor 2/3 geopend zijn als rondbogig gesloten galmgat. De toegangsdeur staat in een segmentbogig gedekte opening. Een achtzijdige, met leien bedekte, ingesnoerde spits sluit de toren af; in het houtwerk staat het jaartal 1604. +UITWENDIG

Er is in het materiaal een scheiding te onderkennen boven in de tweede geleding. De derde geleding zal later, begin of midden XVde eeuw vernieuwd of toegevoegd zijn.

Begane gronds is de kerkeraadskamer ingebouwd. Een toegang naar boven ontbreekt.+ +TOREN INWENDIG

In de kerk bevinden zich:

Tegen de westmuur van het schip staat een eenvoudige, eikenhouten preekstoel uit+ de bouwtijd van het schip; de onderzijde van de zeszijdige kuip is met een houten draperie van kwasten versierd. +PREEKSTOEL

Op de preekstoel een bijbehorende houten lezenaar met de voorstelling van de H.+ Geest als duif in een stralenkrans. +LEZENAAR

Een rond koperen doopbekken met deksel. Aan de onderzijde van het bekken een+ uitgeschulpte rand, eveneens uit ± 1866. +DOOPBEKKEN

In ieder der beide berghokken, rechts en links van het portaal aan de oostzijde van de+ kerk, ligt een grafzerk. Rechts: 85 × 36 cm; opschrift INT JAER 1643 DEN 11 NOVEMBER IS IN DEN HEER GERUST/LISBET HELLINGH(?) (HUISFROU VAN) WILHELM V. FRANCK, +GRAFZERKEN

PREDIKANT TOT ELDEN EN DRIEL/A° 1634 DEN 22 MERT IS IN DEN HEER GERUST WILHELM V. FRANCK/DIENAER DES GODLIKEN WOORT TOT ELDEN EN DRIEL.

Links: 125 × 70 cm. Opschrift: ANNO 1623 DEN 14 NOVEMBER STERF RIJCK KLASEN VAN HOOFT. Daar boven een wapen.

In 1956 is uit de vloer in de kerk een zerk naar boven gebracht, waarop staat: ANNO 1657, DEN 7 OCTOBER IS IN DEN HEER GERUST GERRIT KLASEN VAN HOOFT, hieronder de letters H.V.K.H. en een wapen.

+ Een zilveren beker uit 1655, en volgens de beschrijving gelijk aan die te Heteren, (zie De Wapenheraut 1908, blz. 141-142), is tijdens de evacuatie in 1944 verdwenen. De kerk bezit nog slechts een zilveren ronde schotel, pl. CLXXII, afb. 421, met een accolade-vormig gegolfde, geprofileerde rand. Diam. 28 cm. Het midden vertoont een figuur, gevormd door vier harten, waaromheen een krans is gelegd. Op de rand gegraveerde cartouches in kwabachtig rolwerk ornament, waarin de vier evangelisten met hun symbolen en vier voorafbeeldingen t.w. Jonas, Job, Tobias? en Loth en zijn dochters. Op de achterzijde is gegraveerd: ANNO. AB. INCARNATO. CHRISTO/MILLESIMO. SEXCENTESIMO/QVINTO.ET.QVINQVAGESIMO/PASTORE.WINANDO. TE(N)DAER/AEDILIBVS. HENRICO. WINEN. ET/HENRICO CORNELII. +AVONDMAALSZILVER

De schotel, die geen enkel merk meer draagt, is na de bevrijding in beschadigde toestand aangetroffen en werd te Groningen hersteld.

+ Een tinnen kelk, 22 cm hoog, middellijn 12,5 cm waarop THE ASSOCIATE CONGREGATION OF URR. 1812. +TIN

Een tinnen schenkkan, naar boven smaller toelopend en met deksel, 21,5 cm hoog, waarop: BELONGING TO THE ASOCIATE/CONGREGATION IN ORR. 1752.

In de pastorie worden nog drie van dergelijke bekers en een schenkkan bewaard, ieder met hetzelfde inschrift als bovenstaand: ASOCIATE en ORR 1752 op de kan, en: ASSOCIATE en URR 1812 op de bekers.

> Door bemiddeling van het bureau van de Wereldraad der Kerken in Genève is de Ned. Hervormde gemeente te Elden na de oorlog in het bezit gekomen van dit Avondmaaltin, afkomstig uit Orr of Urr in Schotland.

+ DE MOLEN DE HOOP is een in het dorp staande gepleisterde ronde bakstenen beltmolen, pl. CIII, afb. 240, met rieten kap, uit het begin der XIXde eeuw; in den oorlog is de molen zeer beschadigd, en door gebroeders Beyk te Afferden hersteld, waarbij hij van gestroomlijnde wieken werd voorzien. +MOLEN DE HOOP

Elst

Vóór de nagenoeg volledige verwoesting in de tweede wereldoorlog bezat het dorp een ronde structuur. Binnen de ellipsvormige weg, die de kern van het dorp begrensde, lag de bebouwing aan een dorpsstraat, waaraan ook de kerk was gelegen. Aan deze aanleg, die overeenkomst vertoonde met die van Andelst, kan een hoge ouderdom,

tot vóór de Karolingische tijd, worden toegeschreven. De plaats is vanaf de Romeinse tijd continu bewoond geweest.

+ Teg. Staat IV, blz. 258; van der Aa IV, blz. 163-165; H. Hardenberg, De villa Elst en het castrum aldaar, Ned. Archievenblad, 50e jaarg., 1945-1946, blz. 31-46; J.L.L. Taminiau, Geschiedenis +LITERATUUR

van Elst, Utrecht, 1946; J.E.A.Th. Bogaers, De Gallo-Romeinse tempels te Elst in Over-Betuwe, diss. Nijmegen, 1955.
In de schenkingsoorkonde van Karel Martel aan bisschop Willibrord van 726, (zie geschiedenis Ned.+ Hervormde kerk) wordt o.a. vermeld, dat een zekere Everhard, vermoedelijk een Frankisch onderdaan, die zich verbonden had met de heidenen (infideles) aan de overzijde van de Rijn, waardoor hij in conflikt met zijn vorst was gekomen, te Marithaime (Elst), een 'villa' bezat 'ubi castrum fuit'. +GESCHIEDENIS
Koning Childebert had de bezittingen van de ontrouwe Everhard verbeurd verklaard en de hofmeier Pippijn ermede begiftigd, bij wiens dood in 714, deze goederen op zijn bastaardzoon Karel Martel vererfden, zodat deze Everhards vroegere bezittingen op zijn beurt kon wegschenken. Het is onbekend uit welke tijd dit castrum dateerde en waar het gestaan heeft, hoewel Hardenberg en mej. Maris (Gelre 1954, blz. 59) deze burcht nog als Romeins beschouwen, en eerstgenoemde meende te kunnen vaststellen waar zijn standplaats geweest zou zijn. Onderzoekingen ter plaatse ingesteld hebben noch sporen, noch vondsten aan het licht gebracht (Bogaers, blz. 184). De goederen, die Karel Martel volgens deze oorkonde aan Willibrord en zijn opvolgers schonk, zijn niet altijd in hun bezit gebleven.
De Gelderse Graaf heeft bij vredesverdrag van 1226 van de bisschop van Utrecht voor de afstand van Salland, onder meer diens allodium te Elst ontvangen. In ieder geval was de curtis (hof) in het laatst der XIIIde eeuw inderdaad het eigendom van de Graaf (Hardenberg, blz. 34; Gelre 1954, blz. 59, 60). Volgens Wagenaar, Vaderl. Hist. II, blz. 35, zou Karel de Grote in 806 te Elst het Paasfeest hebben gevierd, evenals enkele van zijn opvolgers.
Op 11 december 1327 verdeelde de Graaf van Gelre de Betuwe in Over- en Neder-Betuwe. De eerste standplaatsen der ambtmannen in de Over Betuwe waren Andelst en Bemmel. Van Andelst werd het ambtshuis verplaatst naar Valburg en vandaar in 1686 naar Elst. De bank van Bemmel werd in 1721 opgeheven en naar Elst overgebracht.
Ernstig heeft Elst gedurende de laatste oorlog geleden. Het dorp vormde de uiterste punt van de wig, die het 2de Britse leger onder generaal Dempsey in september 1944 in de Duitse verdediging had gedrongen. Elst vervulde de rol van bruggenhoofd voor de Waalbug bij Nijmegen. De verovering van het dorp door de Geallieeren nam vier dagen in beslag, gedurende welke de bevolking in de kelders een schuilplaats gezocht had.

Geld. Volksalm. 1877, blz. 95; Taminiau, blz. 103-106.

+

Bronzen naald uit de overgangsperiode van de Brons- naar de IJzertijd. Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. +WATERS NODEN OPGRAVINGEN EN VONDSTEN PRE-ROMEINSE VONDSTEN
Bronzen kokerbijl in 1949 bij graafwerk in de Lingewal gevonden. Gem. Museum te Arnhem (Bogaers, blz. 42, 84, nr. 277).

Op de woerd in het Hollanderbroek werden door Braat in de zom r van 1929 sporen+ geconstateerd van Bataafs-Romeinse bewoning; resten van een palissadering en van houten woningen (O.M.R.O.L.N.R. XVIII, 1937, blz. 23; ibid. XXX, 1949, blz. 66-93; Bogaers, blz. 21). Met enkele, hier gevonden inheemse en Romeinse scherven, kwam een puntige benen pen met ingekraste ruitversiering aan de beide uiteinden, in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen. In het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zijn terecht gekomen: munten, een kruikje en een voorwerp in de vorm van een twaalfvlak en verder een grote kom van terra-sigillata, Exc. Rom. III, blz. 112. Een gouden munt van de Byzantynse keizer Constantius IV, waarschijnlijk te Elst gevonden, ging naar het Rijksmuseum G.M. Kam (Verslagen 's Rijks Verz., 1951, blz. 143).

+BATAAFSE EN ROMEINSE VONDSTEN

In 1947 hebben opgravingen, verricht in de bouwvallen van de in de oorlog verwoeste+ Ned. Hervormde kerk aangetoond, dat het gebouw gegrondvest was op twee Gallo-Romeinse tempels, beide daterend uit de 1ste eeuw na Chr. Behalve deze tempels zijn in 1953 ook buiten het tempelgebied overblijfselen van twee Romeinse muren gevonden (Bogaers, blz. 41, 59, 60). Bogaers veronderstelt, dat zeker de oudste

+ROMEINSE SPOREN

tempel niet in een nederzetting is gebouwd, maar op een plaats, die zoveel mogelijk centraal gelegen was ten opzichte van de diverse woonplaatsen in de omtrek en dat misschien later bij het heiligdom een vicus is ontstaan (Bogaers, blz. 181, 182). Elst lag buitengewoon gunstig op een punt van samenkomst van een drietal stroomruggen. Bovendien is door bodemkundig onderzoek gebleken, dat van Haalderen af, langs Elst en vervolgens naar Driel, een Rijnarm heeft gelopen, die zeer waarschijnlijk in de Romeinse tijd nog bevaarbaar is geweest en over welk water mogelijk de bouwstenen voor het heiligdom in Elst zijn aangevoerd. Geconstateerd is verder, dat binnen een straal van 5 km rondom het tempelgebied zich 30 woonplaatsen hebben bevonden (Gelre 1949, blz. 7-9). Na het verdwijnen van de Romeinen uit de streek in de IVde eeuw zal dit heiligdom meer en meer in verval zijn geraakt (Bogaers, blz. 179).

Vondsten bij de tempels: Bogaers, blz. 41, 59, 103, 104; Nieuws bull. K.N.O.B., 1956, kol. 20.

+ P. Glazema, Het archaeol. onderzoek van M.E. kerken, Bull. N.O.B. 1947, blz. 108; dez., Oudheidk. onderzoek van M.E. kerken in de prov. Gelderland, Akademiedagen III, Kon. Ned. Akad. v. Wetensch., 1950, blz. 103-105; dez., Oudheidk. onderzoekingen in de provincie Gelderland, Gelre LI, 1951, blz. 22-23; J.E.A.Th. Bogaers, De Gallo-Romeinse tempels te Elst in Over-Betuwe, Nijmegen, 1955. +DE GALLOROMEINSE TEMPELS LITERATUUR

+ De oudste Gallo-Romeinse tempel was een noord-zuid gericht, rechthoekig, uitwendig 8,70 × ongeveer 11,60 m metend, gebouw. De noordmuur ligt vrijwel in de lengte-as van de tegenwoordige hoofdbeuk van de kerk. Van de fundering van de westmuur ontbreekt een gedeelte en nagenoeg de gehele oostmuur is bij de bouw van de cella van de tweede tempel afgebroken. Aan de zuidzijde buiten de kerkmuur zijn nog stukken gevonden van de west-, zuid- en oostmuur. De muren zijn samengesteld uit een kern van kalkmortel, waarin zich ruwe brokken kwartsiet bevinden met wat grind en een enkel dakpanfragment en wat stukken zand- en kalksteen. Deze kern wordt ingesloten door twee wanden van opus quadratum, kleine regelmatig behakte, kwartsietblokken met specie verbonden. Behalve de genoemde muurresten die in de vaste grond gefundeerd waren, werd een gedeelte van de oude tempelvloer gevonden. Deze vloer, gelegen op geroerde grond, bestond uit een vlijlaag van, hellend tegen elkaar geplaatste, dakpanfragmenten, waarop witte kalkspecie, vermengd met fijn gestampte stukken baksteen, was gestort. +TEMPEL I

+ Bogaers, blz. 91-95; 124-125.

Onder de rode tempelvloer zijn verscheiden fragmenten van onbeschilderd pleister voor de dag gekomen. Verder zijn 2,5 cm dikke stukken van beschilderd pleister gevonden: roodbruin, groen, zwart, vlakken door biezen of stroken afgesloten. Ook was marmer nagebootst, door op een donkergele verflaag, donkerbruine, lichtgroene en lichtgele aders te schilderen in de vorm van onregelmatige, grillige lijnen en stroken. Vermoedelijk was slechts de binnenzijde van de tempelmuren beschilderd. +MUURSCHILDERINGEN

+ Bogaers, blz. 159-161.

De muren zijn vermoedelijk geheel uit steen opgetrokken geweest. Welicht is het opgaand metsel werk met tufsteen bekleed geweest. Het beeld van de godheid zal in het centrum van het heiligdom of in het midden tegen de achtergrond hebben bevonden. Het gebouw is ongetwijfeld gedekt geweest door een zadeldak, waaronder vermoedelijk een vlak, houten plafond het eigenlijk heiligdom aan de bovenzijde heeft afgesloten. Het altaar zal buiten de tempel, waarschijnlijk ten zuiden van de ingang, aan de zuidzijde hebben gestaan. +RECONSTRUCTIE

Bogaers, blz. 174-181.[+]
Voor zover bekend, is deze tempel het oudste stenen gebouw van ons land. [+]DATERING
Geconstateerde brandsporen wijzen er op, dat hij door brand is verwoest en zeer waarschijnlijk zal dit dan tijdens de opstand der Bataven in 60/70 zijn geschied.
Bogaers, blz. 148-158.

In de Mariakapel zijn de volgende Romeinse fragmenten opgesteld, die door het Rijk[+] als eigenaar aan de kerkvoogdij in bruikleen zijn afgestaan: 2 houten funderingspalen, 2 kapiteelfragmenten, fragment van een fries, van een vloer en van een zuil, 4 bronzen munten, 1 bronzen fibula, een bronzen armband en gesp, fragment van een bronzen armring, een hypocauststeen, 3 dakpannen, 3 stucfragmenten en de 3 schedels. Voorts 7 laat-middeleeuwse tegels (Inventaris Rijksinspectie roerende monumenten, nrs. R 1755-1789, vgl. Tentoonstelling Romeins Nederland, Centraal Museum Utrecht, 1948, nrs. 182-188).

[+]TEMPEL II
BOUWFRAGMENTEN

Op de plek van de verwoeste tempel verrees een veel groter heiligdom, dat aan de noordzijde even buiten de tegenwoordige kerkmuur uitkwam, daarentegen aan de zuidzijde zich ver buiten deze muur uitstrekte.

Het bestond uit een rechthoekig podium van 28,25 × 23,15 m, waarop een cella stond, uitwendig gemeten 15,90 × 12,86 m, omgeven door een omgang met zuilen. Over de maten: Bogaers, blz. 58, 61-64.

Van deze tempel zijn de ongeveer 1,80 m brede cellamuren tot op een hoogte van ongeveer 3,30 m bewaard gebleven. Deze muren rustten op scherp aangepunte eikenhouten palen, 1,15 á 1,35 m lang, waarvan de koppen schuin waren bijgestoken en die met geringe tussenruimte onder de gehele cellamuur waren aangebracht. Tot op een maximum hoogte van ongeveer 2,40 m, had het muurwerk een tamelijk onregelmatig karakter. De stenen zijn ruw, blokvormig behouwen, kwartsieten (gemiddelde afmetingen 18 × 7-9 cm). Aan de oostzijde van de west-cellamuur gevonden, horizontaal lopende sporen, van ruwe vurenhouten planken, doen vermoeden, dat bij de bouw van een bekisting is gebruik gemaakt. Het metselwerk is in het algemeen op dezelfde wijze en in hetzelfde materiaal uitgevoerd als dat van tempel 1. De kolonnademuren waren in de vaste grond gefundeerd, maar waren verder op dezelfde wijze en van hetzelfde materiaal gebouwd als die van de cella. Van deze muren werden gedeelten van de west-, oost- en zuidmuur gevonden, welke muren ongeveer 1,50 m breed bleken te zijn. Slechts enkele sporen konden worden teruggevonden van de noordmuur. Tegen de zuidzijde van het podium was een brede trap aangebracht. Het hoogteverschil tussen de vloer van de omgang en het loopvlak buiten de kolonnademuur heeft minstens 1,15 á 1,18 m bedragen.

Bogaers, blz. 95-104; 125-134.

Gevonden zijn stukken muurbeschilderingen ongeveer 5 cm dik, samengesteld uit[+] minstens drie lagen: een - meestal grijze-specielaag, een witte stuclaag en een verflaag. Hieronder zijn stukken met donkere en lichtgroene, zwarte en witte stroken en biezen, als ook fragmenten van geschilderde kandelabers in wit, rose en groen, tussen roodbruine, met groene stroken omzoomde panelen en verder stukken met nagebootst marmer. [+]MUURSCHILDERINGEN

Enkele fragmenten muurschilderingen vonden hun weg naar het Rijksmuseum G.M. Kam. Op een roodbruin beschilderd en glad en glanzend stuk zijn Griekse letters ingekrast (blz. 135-137). Gevonden schedels van zoogdieren wijzen er op, dat te Elst een Suovetaurilia-offer is gebracht (blz. 137-143).

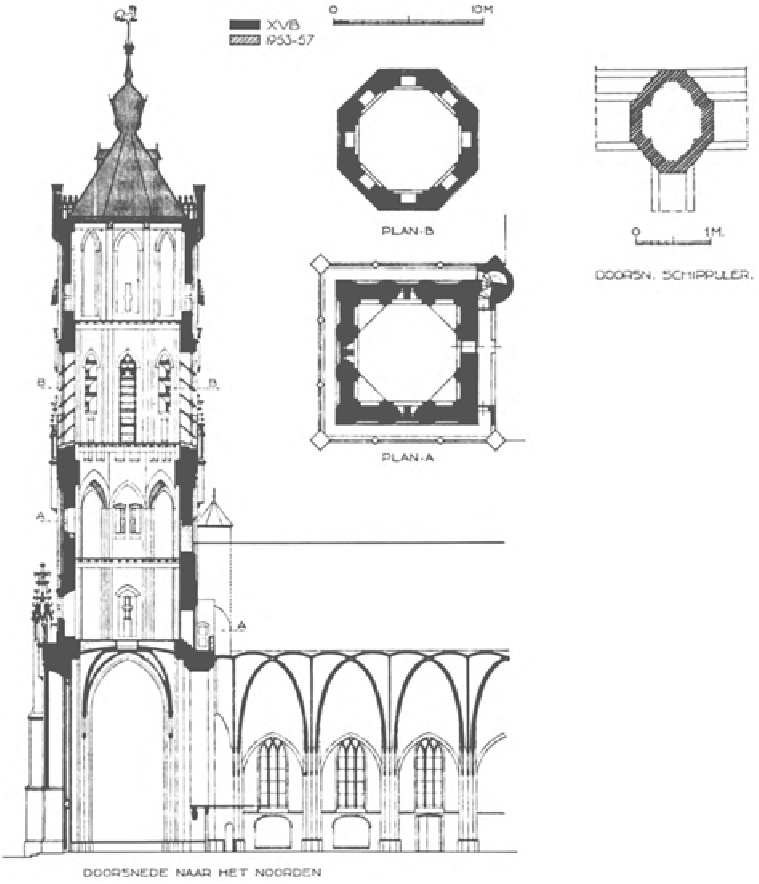

Fig. 64 Elst. Hervormde Kerk en toren

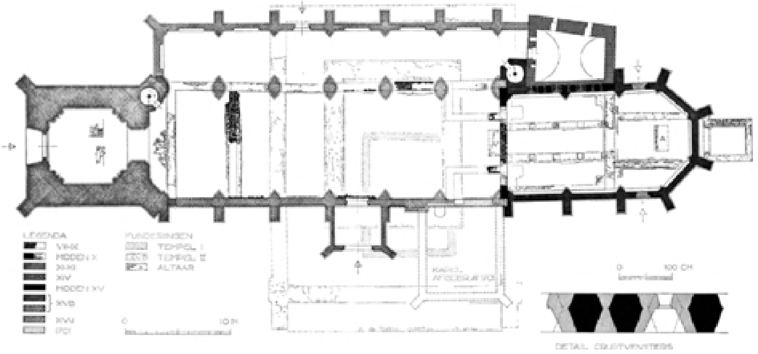
LEGENDA
FUNDERINGEN
XIV
MIDDEN XV
ALTAAR
100 CM

[+] Bogaers, blz. 161-173.
Het heiligdom stond op een, ongeveer 1,20 m hoog, met kalkstenen blokken bekleed podium, waartoe een brede trap aan de zuidzijde toegang verleende. Op de omgangs- of kolonnademuren stonden op eenvoudige basementen Corinthische zuilen van ongeveer 5,50 m hoogte. Bogaers neemt aan, dat er aan iedere lange zijde (west- en oostzijde), 12, en aan de noord- en zuidzijde, 10 zuilen hebben gestaan. De omgang heeft onder het, met pannen afgedekte, lessenaardak waarschijnlijk nog een vlakke zoldering bezeten. De vloer van de cella heeft vermoedelijk drie treden hoger gelegen dan die van de omgang. De ingang van de cella heeft aan de zuidzijde gelegen en was aan de buitenzijde zeer waarschijnlijk door twee kleine zuilen geflankeerd. Het is mogelijk, dat in de cellamuren aan binnen- en buitenzijde aan aantal nissen was aangebracht. In het inwendige van de cella waren de muren beschilderd en men moet aannemen dat zij boven de omgang met de zuilen heeft uitgestoken, en door een zadeldak was gedekt. [+]RECONSTRUCTIE

[+] Bogaers, blz. 174-181.
Zowel de muurschilderingen als de oudste kapitelen dateren uit de Flavische tijd. Niet lang na de opstand van de Bataven, waarbij, naar wordt aangenomen de eerste tempel werd verwoest, heeft men de tweede tempel opgericht. Over de periode waarin deze tempel in gebruik is geweest, hebben de dateerbare vondsten weinig gegevens opgeleverd, maar hij schijnt wel tot in de IIIde eeuw in gebruik te zijn gebleven. [+]DATERING
‘Het is aan te nemen, dat beide tempels in de eerste plaats inheemse, Germaans-Bataafse heiligdommen zijn geweest, al moeten zij naar de vorm tot de Gallo-Romeinse tempels gerekend worden en al zijn ze door “de Romeinen” gebouwd’ (Bogaerts, blz. 173).
Over de tempelresten is, bij de restauratie van de kerk, een betonnen vloer gelegd en een, in de traptoren bij het koor gemetselde, trap leidt naar deze, onder het hoofdschip gelegen ruimte, zodat het grootste gedeelte van de Romeinse fundamenten blijvend te bezichtigen is.

[+] DE HERVORMDE KERK ligt geheel vrij in de kom van het dorp, iets ten noorden van de Dorpsstraat. De kerk behoort aan de Ned. Hervormde gemeente. Sedert 1885 is ook de toren eigendom van de Hervormde gemeente. Fig. 64, 65, pl. CIV, afb. 242, CV, afb. 244, pl. CVI, afb. 246-248, pl. CVII, afb. 249-252. [+]HERV. KERK

Het kerkhof was door een muur omringd waarin ringen bevestigd waren ten behoeve van het vastbinden van paarden bij gelegenheid van de paardenmarkten. De paardenkopers uit Deventer hadden het voorrecht om hun paarden aan de kerkhofmuren te binden en wanneer paarden van andere kooplieden daar aangebonden stonden, waren zij gemachtigd die paarden los te binden en de hunne in de plaats te zetten. In ruil daarvoor waren de Deventer kooplieden verplicht een gedeelte van de kerkhofmuur te onderhouden. (Taminiau, blz. 59). De relatie met Deventer dateert al van vroeg. In 1260 verzocht Elst aan de IJsselstad vrijdom van tol, omdat

de Deventer kooplieden op de paardenmarkt te Elst een voorrecht hadden.

+ Tekening door J. van der Ulft (1627-1689), voorstellende het bovendeel van de toren, verzameling F. Lugt, Parijs pl. CV, afb. 243; gewassen tekening door C. Pronk, 1731, voorstellende, gezicht op het dorp met de kerk in het oosten, in zijn schetsboek, R.P.K. Amsterdam; gewassen tekening door J. de Beijer met dergelijke voorstelling, 1744, Gem. Museum Arnhem. Een zelfde voorstelling anoniem XIX, ibidem; J. de Beyer 1744, coll. de Poll. +AFBEELDINGEN

Tekening door zekere van Dam, voorstellende de kerk na de brand van 1701, verblijfplaats onbekend, afbeelding Taminiau, vóór blz. 111.

+ E.H. ter Kuile, De torens van Nederland, Heemschutserie nr. 7, 2de druk, 1942, blz. 75; Gelre 1949, blz. LII; Duizend jaar bouwen I, 1948, blz. 310, 316; E.H. ter Kuile, De bouwgeschiedenis van de Herv. kerk te Elst in de O.B., Nederl. Kunsthist. Jaarboek, 1952-1953, blz. 47-69; M.D. Ozinga en R. Meischke, De Gotische kerkel. bouwkunst, serie: De schoonheid van ons land, 1953, blz. 23; A. Joh. Maris, Over de Sint-Werenfriedskerk te Elst en de daarmede verbonden stichtingen, Gelre LIV, 1954, blz. 57-142; J. Bogaers, De Gallo-Romeinse tempels, blz. 195-229; P. Noordeloos, De restitutie der kerken in de Fransche tijd, 1957, blz. 325; H.J. Kok, Patrocinia, blz. 49. +LITERATUUR

+ Volgens de bovenvermelde oorkonde van 9 juni 725 (Oorkb. St. Utr. nr. 36; Sloet, nr. 7, hier 9 juli), schenkt Karel Martel de Villa Elst c.a. in loco Marithaime, die Koning Childebert aan Karels vader +GESCHIEDENIS

Pippijn geschonken had, nadat deze goederen tengevolge van de ontrouw van Everardus aan de+ koninklijke fiscus vervallen waren, aan een, aan St. Salvator gewijde kerk 'ea ratione ut domnus Willibrordus episcopus prefatas res in ius et in dominium suum recipiat suorumque successorum in Deo nomine possidendum'. De tekst van deze oorkonde is enigermate onbeholpen gesteld en heeft verwarring gesticht, doordat gemeend werd dat hier een schenking bedoeld wordt van een kerk in de Betuwe. Er wordt een schenking gedaan aan een kerk, aan de Salvator gewijd, waarvan de ligging niet wordt aangeduid. Wijlen prof. Tenhaeff heeft naar voren gebracht, dat met deze kerk enkel de Salvatorskerk van Utrecht, de kathedraal van Willibrord, bedoeld kan zijn; deze was immers zó bekend, dat ze geen plaats aanduiding nodig had (N.B. Tenhaeff, De oorkonden-schat van den H. Willibrord. Openbare les gehouden op 29 oktober 1929; Bogaers, blz. 198-202).

+SCHENKING VAN KAREL MARTEL 726

Kort nadat Karel Martel de voormalige goederen van Everhard aan Willibrord had geschonken,+ zond deze zijn vroegere metgezel Werenfried naar deze streken. Over zijn verrichtingen in Elst zegt de, vele jaren na zijn dood door een onbekende geschreven, Vita Werenfridi alleen, dat hij hier de heidense godsdienst uitroeide, de plaats aan de bescherming der heiligen toevertrouwde en het volk door zijn prediking heiligde. Niets wijst er op, dat bij zijn komst in Elst aldaar reeds een kerk zou hebben gestaan, of zoals Niermeyer meent (Tijdschr. v. Gesch. LVI, 1953, blz. 155 nr. 53), dat de Gallo-Romeinse tempel tot een Christelijk heiligdom zou zijn verbouwd. Dat Werenfried hier op de resten van de heidense tempels een kerkje gebouwd zou hebben, zoals een vermelding uit de XVIIde eeuw zegt (Arch. A.U. X, 1882, blz. 206), is zeer plausibel, al ontbreken alle bewijzen ervoor.

+WERENFRIED

Werenfried moet omstreeks 760 te Westervoort zijn overleden; volgens een legende ontstond er twist over de plaats, waar hij begraven diende te worden. De kist werd op een onbemande boot gezet die, tegen de stroom in wegvoer. Toen de schuit aan de oeverwal was aangeland, werd de kist geplaatst op een wagen zonder voerman en getrokken door twee ossen, die onmiddellijk koers naar Elst zetten, waar Werenfried zou zijn bijgezet. De herinnering aan deze mirakuleuse overbrenging is in het gemeentewapen van Elst blijvend vastgelegd.

Een oude overlevering vermeldt, dat bisschop Balderik door een mystieke openbaring, het gebeente van enige heiligen o.a. van St. Werenfried zou hebben gevonden en dit plechtig verheven hebben, d.w.z. dat hij de relieken uit het graf heeft genomen en in een schrijn zou hebben geplaatst.

Dat bisschop Balderik (910-976) in een bijzondere betrekking tot de kerk van Elst gestaan heeft, is in 1857 duidelijk geworden door het ontdekken, bij herstelwerken van een oude dichtgemetselde ingang aan de zuidzijde van de kerk, van een fragment van een steen met inscriptie, pl. CVI, afb. 246. Het inschrift in zorgvuldig uitgevoerde letters, dat volgens Bogaers, blz. 211, zeker niet jonger dan de XIde eeuw zal zijn luidt: AISTACVARAAPRAESVLEBALDRICO. De, bij de vernieling van de kerk zwaar

beschadigde steen, een kalksteen van dezelfde soort waarvan de kalkstenen bouwdelen van de tweede tempel zijn gemaakt, is later, blijkens een, op de bovenzijde voorkomend kruis, als altaarsteen gebruikt. Vóór de eerste A blijkt een L te hebben gestaan. Ter Kuile opperde CAPSULA te lezen (Oudheidk. Jaarb. 1952, blz. 51). Op grond van de resultaten der opgravingen is Bogaers tot de overtuiging gekomen, dat CAPELLA geïnterpreteerd dient te worden als crypt of als kapel in de crypt (Bogaers, blz. 208-215, 226-229). In 1857 heeft men de steen in het koor ingemetseld (D. Buddingh, Elst in de Overbetuwe, 1858, blz. 11). Thans worden de fragmenten bewaard in een vitrine in het zuiderportaal, pl. CVI, afb. 246.

De kerk van Elst was een bisschoppelijke eigenkerk van Utrecht en behoorde later aan het domkapittel (Post, blz. 14); omstreeks 1342 wordt zij onder de 'capelle nostre' (ingelijfde kerken) van de domkerk genoemd en zij gold als de oudste en voornaamste in het dekenaat Batua (Gelre 1954, blz. 66). Bogaers en Kok achten het niet uitgesloten dat de oorspronkelijke patroon van de kerk St. Maarten+ geweest zou zijn. Wanneer de H. Werenfried patroon van de Elster kerk is geworden is niet bekend, wellicht onder Balderik; de oudste vermelding dateert van 1400 (Kok, blz. 50).

+PATROONHEILIGE

Tegen het einde der XIde eeuw is de kerk van Elst in het bezit van een proosdij. Een proost, Engelbertus,+ wordt in 1085 vermeld (Ned. Archievenblad XX, 1911-1912, blz. 212). Dat door Balderik een college van acht kanunniken zou zijn ingesteld, zoals een overlevering wil (Arch. A.U., X. blz. 206), wordt door geen enkel bewijs bevestigd, bovendien kende Elst tot 1462 toe slechts een viertal prebenden waar zielszorg aan verbonden was. Van wanneer de vierdeling der Elster pastorie dagtekent, is niet bekend, daar de schriftelijke gegevens niet verder terugreiken dan tot ongeveer 1340 (Gelre 1954, blz. 63). De bisschop behoorde de proost te benoemen. Slechts geprebendeerde domkanunniken kwamen voor proost in aanmerking, die echter niet verplicht was als domheer in Utrecht te resideren. Als domheer had hij het recht van presentatie van de vier pastoors. De geestelijkheid bestond in de XIVde eeuw en later uit de proost van Elst, vier prebendarissen, die

+PROOSDIJ

gezamenlijk als pastoors de zielszorg uitoefenden en koordienst deden, en verder uit kapelaans of vicarissen. De vier pastoors werden ‘canonici’ genoemd, omdat zij op de wijze der kanunniken in de vijf kapittelkerken van Utrecht koordienst deden (Gelde 1954, blz. 65-67).
Bij akte van 19 februari 1469 richtte Johannes Ingen Nulandt, ter uitvoering van de laatste wilsbeschikking van zijn oom Gelis Ingen Nulandt, vier kanonisieën op, in de hoop dat de kerk van Elst tot kapittelkerk verheven zou worden, wat echter niet is geschied. De fundatie van 1462 is zelfstandig naast die der vier pastoors blijven voortbestaan. De proostdij, die na de invoering van de gereformeerde godsdienst in naam was blijven bestaan, verdween in 1811 (Gelre 1954, blz. 68,88).

+ Op 23 maart 1444 werden door Gelis Ingen Nulandt vicarieën gesticht op het altaar van St. Thecla en van de H.H. Catharina en Gertrudis (Gelre 1954, blz. 65, 73; W.V.R., blz. 53). Ook was er een vicarie op een altaar van St. Werenfried (Gelre 1954, blz. 64), welk altaar in de tweede krocht zal hebben gestaan en eveneens wordt een St. Petrus-altaar vermeld, waarop tussen 1393 en 1423 een vicarie was gesticht (Ibid,. blz. 77). Het klooster Mariendaal bij Arnhem had een vicarie, waarvan vermeldingen van 1532 af bewaard zijn, op een altaar van de H. Maagd. Waarschijnlijk was er ook een vicarie van St. Joris en St. Blasius (Heeringa, II, blz. 261). +ALTAREN EN VICARIEËN
Het priesterkoor werd afgesloten door een koperen hek (Taminiau, blz. 51) en blijkbaar aan de westzijde van dit hek, in het schip, ‘in 't middell van der kercken van Elst voorden choer’ stond het aan de H. Thecla gewijde altaar. Dat van de H.H. Catharina en Gertrudis was ‘op die noortzijde’ opgericht (Gelre 1954, blz. 124).

+ In augustus 1555 woedde hier een beeldenstorm, waarbij de hoofden van de beelden der evangelisten en van de musicerende engelen aan het torenportaal het moesten ontgelden (Taminiau, blz. 124, 48), doch het, in 1555 door Johan Noster uit Nijmegen vervaardigde, orgel (Oud-Holland 1919, blz. 189) en de lichtkronen ontsnapten aan deze wandaad. In 1862 zijn echter de kerkkronen met enige kandelaars voor f 100 verkocht (Taminiau, blz. 54). +BEELDENSTORM

+ Karel de Haan (Carolus Gallus) was van 1556 tot 1560 pastoor te Elst, doch moest, wegens zijn sympathiëen met de nieuwe leer, Elst verlaten. De laatste pastoor, Reynier Jordens, verbrak het coelibaat. Met de prediking in gereformeerde zin werd in 1578 te Elst een begin gemaakt (Gelre 1954, blz. 88) en nog werd op de Nijmeegse synode van 6-8 juni 1592 vermeld: ‘Aengaende die kercken Elst, Valburgh ende Lent daer die reformatie ten deel aengevangen is’ (Nav. 1877, blz. 269). Elst kreeg zijn eerste predikant in 1598 (D. Buddingh, Elst in de Overbetuwe enz., blz. 16). +HERVORMING

+ In 1588 is de kerk geplunderd en van haar schatten beroofd. De relieken van St. Werenfried werden op het voorplein van de kerk verbrand (Arch. A.U. VII, blz. 96, 97; Bogaers, blz. 227). +PLUNDERING 1588
In 1686 werd vast goed verkocht voor herstel van het dak van het koor (Gelre 1954, blz. 107 noot 1). Op 16 oktober 1701 ontstond door blikseminslag brand in de toren en in de kerk. De gewelven van de toren

en die van het westelijk gedeelte van het schip stortten in, waarbij de klokken verloren gingen en verder werden het orgel, de preekstoel en de banken een prooi der vlammen. De drie Kwartieren gaven samen f 500,- en die van Nijmegen en Veluwe bovendien nog verlof tot het houden van vrije collecte in het distrikt. Eerst op 31 januari 1717 was de kerk weer zover hersteld, dat er in gepreekt kon worden. De grote kapel aan de zuidzijde, die in 1673 in de notulen van de kerkeraad als 'die capelle te Sye' genoemd wordt, (Taminiau, blz. 56) werd afgebroken en de verdere herstellingen schijnen min of meer op een koopje geschiedt te zijn. Van het stenen netgewelf van het schip werd een gedeelte vervangen door stucadoorswerk, wat ten gevolge had, dat één der predikanten die op een zondag voor de dienst zijn duiven wilde voeren, door het rieten gewelf zakte en naar beneden viel, wat hem het leven kostte (Taminiau, blz. 110).

+ In 1857 hadden, behalve aan de zuider-schipmuur, ook herstelwerken plaats aan de toren, bij welke gelegenheid de, bij de beeldenstorm gemutileerde, beelden der evangelisten en van de musicerende+ engelen aan het torenportaal zijn verwijderd. De beelden van het achtkant verdwenen bij een restauratie onder leiding van architect H. Pothoven in 1925-1926 (Taminiau, blz. 48). Ook werden toen de kalkstenen sierdelen van het achtkant vervangen door tufstenen. De baldakijnen werden door N. van der Schaft gehakt (W. Martin, Herleefde schoonheid, 1945, blz. 71). De stenen balustrades met pinakels zijn eveneens bij deze restauratie toegevoegd.

+RESTAURATIES 1857

+1925-1928

+ De hevige beschietingen en gevechten in de laatste fase van de tweede Wereldoorlog hebben het gebouw deerlijk geschonden. De door vele granaten getroffen toren verloor zijn spits en brandde van binnen geheel uit. De daken en de gewelven van steen en pleister gingen alle verloren, behalve het tongewelf van de kelder onder de sacristie.

+1944-1945

+ Door de architecten H.A. en Ir. G. Pothoven is het gebouw in de jaren 1949-1953 gerestaureerd. Men heeft er van afgezien de kerk te overwelven met een netgewelf, zoals zij dat oorspronkelijk in

+1949-1953

de XVde eeuw had gekregen, doch heeft zich beperkt tot het aanbrengen van eenvoudige kruisribgewelven. Na 1953 werd de toren onderhanden genomen.
Voordat een aanvang met de herstelwerken werd genomen, zijn in 1947 door de Rijksdienst voor[+] Oudheidkundige Bodemonderzoek ontgravingen verricht, die zeer belangrijke resultaten hebben opgeleverd. Op de reeds vermelde Gallo-Romeinse tempels werden de resten gevonden van een pre-Romaans kerkje, dat later blijkbaar is vergroot en in het bezit van een krocht kwam, die onder het koor van de verwoeste Gotische kerk werd gevonden (zie bouwperioden).

[+]ONTGRAVINGEN

De tegenwoordige kerk is samengesteld uit een, aan een bakstenen toren aansluitend,[+] lang, bakstenen hoofdschip met een lagere, en smallere noorder-zijbeuk en een uitgebouwd portaal aan de zuidzijde, en een eveneens bakstenen diep koor, dat door drie zijden gesloten wordt. De noorderbeuk sluit aan tegen een onderkelderde, rechthoekige sacristie van onregelmatige vorm. In de hoek tegen de sacristie is een stenen traptoren opgetrokken. De beide schepen, koor en sacristie, hebben een stenen gewelf.

[+]BESCHRIJVING

De toren is opgebouwd uit twee rechthoekige geledingen, waarvan de bovenste inspringt[+] ten opzichte van de onderste en daardoor een brede omloop vormt, en wordt bekroond door een door een waterlijst onderbroken, rijzig achtkant op een even grote grondslag als het vierkant, zodat daar geen omloop ontstaat. De benedenste geleding heeft overhoekse steunberen. Uit de noord-oostelijke steunbeer van de toren ontwikkelt zich een ronde traptoren, leidend tot halverwege de tweede geleding, pl. CVII, afb. 249. Onderaan wordt hij door een verbreding van de steunbeer geheel ingesloten en is ook slechts van de kerk uit toegankelijk.

[+]UITWENDIG TOREN

Het onderste vierkant, zwaar en breed, geeft de toren een weinig elegant aanzien, dat noch de fialen op de hoeken van de beide vierkanten, noch het slanke achtkant vermogen te wijzigen.

De gehele onderste bakstenen geleding is met tufsteen bekleed, voor zover het muurwerk[+] in het zicht komt. Tufsteen, kleine brokken maximaal 25 × 8,5 × 11 cm. Tweede geleding baksteen 25-27 × 6-6,5 cm, 10 lagen 80 cm, met speklagen van tufsteen ongeveer om de vijf lagen.

[+]MATERIAAL

Achtkant, eerste geleding: 26,5-27,5 × 6-6,5 cm, 10 lagen 80 cm. Tweede geleding: 27-27,5 × 6-6,5 cm, 10 lagen 75 cm. Aan de voet van het achtkant lopen nog vijf tufstenen banden, boven de waterlijst twee.

De vrijstaande gevels van de benedenste twee geledingen zijn verdeeld in telkens drie spaarvelden, door een rondboogfries gesloten; in het benedenste vierkant is de middelste nis breder dan de flankerende. Boven een, door een waterlijst gevormd, hoog ‘plint’ staan in elk veld, door een breed holprofiel omlijste, spitsboognissen, waarin thans een eenvoudige vorktracering is aangebracht. Op de tekening van Van der Ulft lijken driepassen in de tracering te zijn aangegeven. Op de dammen ontspringen in de benedenste geleding, boven de tooggeboorte der nissen, driezijdige uitmetselingen die zich sedert de restauratie's weder als fialen in de balustrade

voortzetten naar Nederrijnse trant. In het benedenste vierkant is de middelste nis, aan de westzijde, als diepe ingangsnis geopend, omlijst door een smal holprofiel. De bekroningen van de hoekberen zijn in navolging van de restauratie van 1925 hersteld.

In de tweede geleding is in het 'plint' aan elke zijde een schietgatvormige lichtopening aangebracht, die verdubbeld herhaald wordt in de middelste siernis. Op de hoeken van dit vierkant vormen bovenaan rechthoekige uitmetselingen de voet voor hoek-

fialen, die sedert 1925 door balustraden met de gevels van het achtkant worden verbonden (vgl. tekening Van der Ulft.).

Ook de gevels van het achtkant worden door spaarvelden gedetailleerd, hier in een spitsboogfries, met driepasjes eindigend. In de benedenste helft van het achtkant staan de spitsbogige galmgaten die thans tot de hoogte van de balustrade geopend zijn. In de kop van de galmgaten natuurstenen driepasvullingen. De nissen boven de waterlijst hebben visblaasvormige traceringen. De hoeken van het achtkant zijn ter hoogte van de waterlijst versierd door natuurstenen kolonnetten met rijk bewerkte kapitelen, als voetstukken van beelden, die bij een vorige restauratie weggehaald zijn. Kapitelen en baldakijnen zijn toen nieuw gehakt. In 1926 was een der beelden nog redelijk goed bewaard, pl. CVIII, afb. 254, (kop bijgewerkt).

+ Boven de gewelven van de zijbeuken meet het materiaal van de middenschipsmuren 26-27 × 6, 10 lagen 75 cm. Ook het koormuurwerk boven de sacristie bestaat uit dit materiaal met wat dikkere voeg toegepast, zodat 10 lagen 76,5 cm meten. Aan de traptoren meten 10 lagen zelfs 82 cm.

+SCHIP MATERIAAL

+ Het bakstenen schip wordt geschoord door tweemaal versneden steunberen, waarvan de meest westelijke, aan de zuidzijde, met tufsteen is bekleed. Die aan de noordzijde zijn met natuurstenen blokken versierd. De lange zuidzijde vertoont enkele onregelmatigheden, doordat in de vijfde travee, van het westen, het ritme van de vensters onderbroken wordt door de dichting van de doorgang naar de aldaar gestaan hebbende, en in 1701 gesloopte, kapel (Mariakapel?, breder dan een schiptravee), waardoor een vlakke wand is ontstaan zonder steunbeer, slechts door een lager venster doorbroken. De zuidmuur is van de toren tot aan het portaal, van het maaiveld tot aan de waterlijst, met tufsteen bekleed. Een vermoedelijk in de vorige eeuw aangebracht, tufstenen boogfries loopt van de eerste travee tot aan de plaats, waar de vroegere kapel heeft gestaan.

+SCHIP

De met een smal holprofiel omlijste vensters hebben merendeels spaarzaam toegepaste, natuurstenen negblokken en zijn bij de restauratie alle weer geheel geopend. Een groot, met lei bekleed zadeldak dekt behalve het hoofdschip en de noorder-beuk, tevens het koor en de sacristie. Aan de noordzijde steekt boven het dak het bakstenen traptorentje van het koor uit.

+ Het oude portaal was in een dergelijk slechte staat, dat men genoodzaakt is geweest het af te breken en nieuw op te bouwen. Het bestaat uit baksteen met tufsteen bekleed en wordt door overhoeks geplaatste steunberen geschoord.

+PORTAAL STEEN

In de meest oostelijke travee aan de zuidzijde is een steen, (90 × 44 cm), ingemetseld, waarin in een XVIIIde eeuws cijfertype het jaartal 726 is gegrift.

+ Tweemaal versneden steunberen schragen het koor, waarvan de muren, boven een bakstenen plint, elf lagen tufsteen vertonen. Ook hier werden de tweedelige spitsboogvensters weer geopend.

+KOOR

+ De noordmuur van dit onderkelderde gebouwtje loopt van west naar oost, enigszins schuin, binnenwaarts en wordt slechts doorbroken door twee spitsboogvensters in de bovenverdieping en geheel onderaan, door twee kleine venstertjes ter verlichting van de kelderruimte, waartoe een aan de oostzijde gelegen

+VOORMALIGE SACRISTIE

deur toegang verleent. Boven deze ingang een spitsboogvenstertje, en in de nok een, door een vlakke boog gedekte, opening.

In de benedenverdieping van de toren is bij de laatste restauratie een bakstenen stergewelf+ aangebracht, waarvan de natuurstenen ribben rusten op kolonnetten met nieuw gehouwen consoles en kapitelen. Van de oorspronkelijke zuiltjes was nog +INWENDIG TOREN slechts één ongeschonden over, alsmede het bijbehorende kraagsteentje, waarin een kop was gehakt; alle overige koppen en kapitelen zijn modern. Op de verdieping aan elke zijde drie spaarnissen, met vellingkant ter volle hoogte van het muurwerk. Over de dammen lopen driezijdige uitmetselingen als in schip en koor.

De vloer van het koor ligt drie treden hoger dan die van het schip. De noordermuur+ is tot ongeveer 4 m boven het peil van de krochtvloer samengesteld uit vrij +KOOR regelmatig tufsteenwerk met afbraak van de tempels. Hierboven heeft het muurwerk, zowel aan koor- als aan sacristiezijde, een veel ruwer aanzien. In het onderste gedeelte van deze muur werden sporen van een negental, zeer smalle venstertjes gevonden; zeer waarschijnlijk hebben er twaalf van dergelijke openingen op een rij gelegen. Aan de buitenzijde worden alle, en aan de binnenzijde sommige vensters gedekt door toogvormige uitgekapte lateien, pl. CVI, afb. 247, 248. Deze venstertjes zijn later dichtgemetseld en vervangen door een drietal grotere, op dezelfde hoogte gelegen en waarvan de binnenomtrek zich half cirkelvormig in het muurvlak aftekende (hagioscopen?). Uitwendig zijn zij uit wigvormig gekapte tufstenen samengesteld. In de dagkant waren groeven voor houten raampjes uitgespaard. Dat deze vensterreeks dichtgemetseld zou zijn bij de bouw van het koor ter versterking van de muur, acht ter Kuile weinig aannemelijk; deze vulling kan ternauwernood een versterking hebben betekend (Ned. Kunsthist. Jaarb., blz. 63). Even boven deze rij van 9 (12) raampjes zijn balkgaten gevonden met op elk gat een Romeinse tegel, waaruit blijkt dat de crypt een vlakke houten overzoldering moet hebben gehad. Onder de balkgaten werd hier en daar nog wat kleur aan getroffen van decoratieve banden in rode en gele oker en in zwart. In het bovenste gedeelte van de muur tussen het tegenwoordige koor en de sacristie (nu consistoriekamer) zijn de moeten over van drie grote, rondbogige vensters, die tot een groep van vier moeten hebben behoord (één zit vrij zeker achter een Gotische bakstenen wandpijler verborgen), die regelmatig over precies dezelfde wandlengte als de krochtvensters zijn verdeeld. Hoger dan de boogtoppen van deze vensters reikt het natuurstenen metselwerk niet. Deze lichtopeningen zijn aangebracht bij de bouw van het priesterkoor boven de grote crypt. Ongetwijfeld zal dit koor ook aan de zuidzijde door vier van dergelijke vensters verlicht zijn geweest. Een, door een luik afgedekte, bakstenen trap aan die zijde van het koor maakt het thans mogelijk af te dalen naar de resten van de crypt. Ook in het koor rusten de ribben van het nieuwe kruisribgewelf op kolonnetten. Van de kraagstenen zijn enkele nog origineel. Aan de noordzijde van de koorsluiting is een door een paanderboog gedekte nis, en een klein, spitsbogig ampullennisje bevindt zich in de zuid-oostwand. Schip, beuk en koor hebben een bevloering van rode Bremer steen gekregen.

De tegenwoordige consistoriekamer, door twee spitsbogige vensters verlicht, ligt+ onder een bakstenen kruisribgewelf met tufstenen ribben. Drie oorspronkelijke +VOORMALIGE SACRISTIE kraagstenen. In oost- en westmuur een spaarnis. In de oostmuur twee ampullennisjes.

Schip en beuk, pl. CVII, afb. 250, worden in zes traveeën verdeeld door, tegen de+ gewelfkappen te niet lopende, pijlers, die zowel aan schip als aan beukzijde begeleid worden door driehoekige uitmetselingen, waaruit de gewelven opgaan. Aan de midden- +SCHIP

schipzijde, ter hoogte van het punt waar de spitsbogige scheibogen uit de kapiteelloze schacht oprijzen, zijn op de hoeken drie tufstenen kolonnetten met zandstenen kraagsteentjes (hoofden en dierkoppen), en kapitelen met laat-Gotische bladmotieven aangebracht, die de tufstenen ribben van het kruisribgewelf van het hoofdschip als optisch steunpunt dienen. De ribben van het lagere gewelf van de noorder-beuk rusten op kraagstenen zonder bemiddeling van kolonnetten. Dergelijke driehoekige uitmetselingen zijn ook geplaatst aan de noord- en zuidmuren. Aan laatstgenoemde muur staan zij tegen halve zuilen. De meeste kapitelen en kraagstenen moesten wegens ernstige beschadiging verwijderd worden en in hun plaats kwamen nieuwe van de hand van de Poolse beeldhouwer Miller. Enkele van de originele worden in de ruimte onder de betonnen vloer van het schip bewaard. Onder de vensters van de noorderbeuk zijn spaarnissen. De muren van het middenschip boven de zijbeuken zijn door telkens twee, flauw korfbogig gedekte, spaarnissen in elke travee lichter gemaakt.

+ Tegen de noordwand van het koor en de westwand van de voormalige sacristie steekt een traptoren uit. Behalve dat de trap verbinding geeft met de ruimte boven +TRAPTOREN de koorgewelven, kan men sedert de laatste herstelwerken ook hier, langs een gemetselde trap afdalen naar de ruimte onder het hoofdschip.

+ De doorgang van het zuiderportaal naar de kerk, pl. CVII, afb. 251, heeft een originele omlijsting van twee staven en een peerkraal, die van een basement +PORTAAL 1484 oprijzen en door dubbele hollen gescheiden worden. In de bijna vlakke boog boven de deur, waarvan het profiel doorgestoken is, in Gotische cijfers, het jaartal MCCCCLXXXIV. Nieuw zijn het stergewelf met natuurstenen ribben en de kraagstenen in het portaal.

+ Het is uit zorgvuldige opgravingen, pl. cv, afb. 245, vast te stellen geweest, dat de zuidgevel van het tegenwoordige schip en de pijlers tussen +BOUWPERIODEN hoofd- en zijbeuk geplaatst waren op de grondslagen van een veel oudere, éénbeukige kerk. Het oudste metselwerk van de lange gevel eindigde op de oostelijke muurfundering van de cella van de tweede tempel en overeenkomstig metselwerk werd aangetroffen op de grondslag van de oostelijke zuilengaanderij van deze tempel en in twee, haaks daarop staande, funderingsmuurtjes tussen deze zuilenrij en de cella (Ned. Kunsthist. Jaarb. 1952-'53, blz. 52). Van deze kerk, die een vrij sterk inspringend, rechtgesloten koor heeft gehad, is niet met zekerheid te zeggen, hoever zij zich naar het westen heeft uitgestrekt. Tot aan de derde pijler van het westen is het funderingswerk te volgen.

Deze kerk is in westelijke richting vergroot tot vlak bij de tegenwoordige toren, waar de grondslag van een voorgevel werd aangetroffen. Los daarvan werd een dergelijke fundering gevonden, en in het hart van de tegenwoordige toren ondieper aangelegde fragmenten, waarvan de betekenis niet duidelijk is. Ook aan de oostzijde, werd het gebouw uitgebreid, wat blijkt uit aangetroffen metselwerk uit deze periode, aan weerszijden van de sluitmuur van bovenvermeld koor.

Vermoedelijk zijn uit hetzelfde tijdperk de funderingen van een crypt, 9,20 × 8,80 m binnenwerks, waarvan de noordermuur voor een groot gedeelte bewaard is gebleven in de noordermuur van het latere Gotische

koor. Alle muurwerken bestaan uit gietwerk tussen tufstenen schalen. Uit de funderingsmuren van twee rijen pijlers, waarvan de funderingen aan de oostzijde koud tegen de wandbepleistering van de buitenmuur zijn opgesteld, blijkt dat deze krocht een indeling in drieën heeft gehad, die pas later is aangebracht. Van het schip uit was deze ruimte door middel van twee doorgangen met trapjes in de westmuur van de crypt te betreden. Tegen de oostzijde van deze krocht zijn funderingen blootgelegd van een ongeveer 13 m lange en 4 m brede éénschepige ruimte, vrij licht van aanleg, die met een wat versmald, en rechtgesloten einde buiten de muren van het huidige koor uitsteekt.
Het is niet onmogelijk dat het oudste Elster kerkje uit de VIIIste eeuw stamt en dus door Werenfried gebouwd zou zijn.

+ Het ligt voor de hand de bouw van de grote crypt die nog generlei romaanse kenmerken vertoont, in verbinding te brengen met de verheffing van de relieken van de H. Werenfried door bisschop Balderik. Er moest een ruimte zijn voor de sarcofaag met het gebeente van de heilige, bovendien een altaar met een altaarsteen, waarop de bovenbesproken inscriptie te lezen was. Hier moet het ook

+KERK VERGROOT CRYPT XDE EEUW

geweest zijn dat jichtlijders soelaas trachtten te verkrijgen voor hun kwaal (Arch. A.U., X, blz. 207). Het is niet duidelijk of deze krocht dadelijk met een priesterkoor is overbouwd geweest, of eerst+ later. Dat de pijlers in deze ruimte later zijn opgericht, is nog geen reden te veronderstellen dat deze verandering eerst na vele jaren geschied zou zijn, zoals Bogaers (blz. 218, 219) opmerkt. Het is heel goed mogelijk, dat men vrij spoedig nadat de balkenzoldering was gelegd, het nodig heeft gevonden deze extra te ondersteunen, en dat men tijdens de bouw, toen de crypt reeds min of meer gereed was, het bouwplan gewijzigd of beter uitgebreid heeft (Bogaers, blz. 220). Dat de muren van de krocht nog 1,50 m opgingen boven de zoldering, duidt toch wel op plannen om de crypt dadelijk te overbouwen.

+ROMAANS KOOR X OF XIB?

Men kan denken dat de oprichting van een proosdij de bouw van een ruimer koor noodzakelijk heeft gemaakt. De vraag is dan wanneer deze proosdij gesticht is, door bisschop Bernoldus (Bernulphus, 1027-1054), aan wiens bouwbedrijvigheid ter Kuile tevens denkt (blz. 63), of wellicht al eerder bv onder Balderik (Bogaers blz. 217).
Het is goed mogelijk, zoals Bogaers (blz. 220) meent, dat de achter-crypt haar ontstaan te danken+ heeft gehad aan het aanbrengen van twee rijen pijlers in de voor-crypt, waardoor deze ruimte ongeschikt werd om als kapel dienst te doen en hiervoor een nieuwe ruimte nodig was. In het westelijke gedeelte van deze achterkrocht, die niet overbouwd werd, zijn resten gevonden die zeer waarschijnlijk van een altaarfundering zijn geweest. Hier kan St. Werenfrieds gebeente zijn overgebracht. Het is zeker, dat in de tijd waarin het koor van de Gotische kerk gebouwd is, het meest oostelijke gedeelte van de achterkrocht, nl. dat deel waarvan de fundamenten aan de oostzijde buiten het tegenwoordige koor zijn gevonden, bijna geheel is afgebroken. Na de bouw van het Gotische koor is vermoedelijk het overgebleven, westelijke gedeelte van de achtercrypt van buiten uit toegankelijk geweest, door middel van twee ingangen met trapjes in de meest westelijke polygoon aan noord- en zuid-zijde. Deze ingangen zijn later gedicht, waarschijnlijk nadat de kerk in handen van de gereformeerden was overgegaan. Het is niet bekend, wanneer de vloer van het Gotische koor op een lager niveau werd gebracht (Bogaers, blz. 221-226).

+ACHTER CRYPT X OF XIB?

Van de Gotische kerk is de sacristie het oudst. Zij moet gebouwd zijn toen het Romaanse koor nog in+ wezen was, wat blijkt uit de ligging van de oude doorgang van de sacristie naar het koor, die boven de vloer van het Gotische koor ligt, en waarvan de dorpel vrijwel gelijk ligt met de balkgaten van de overzoldering van de crypt. De vloer van de sacristie moest hoog komen te liggen, wat de aanwezigheid van de kelder onder de sacristie verklaart. Bij de bouw van het nieuwe koor heeft men de sacristie intakt willen laten, waardoor de muur van de krocht en van het Romaanse koor, voor zover die tevens de zuidwand van de sacristie uitmaakte, gespaard is gebleven.

+SACRISTIE XVA

Het is niet onmogelijk dat het geven van nieuwe statuten aan het priestercollege van Elst in 1451,[+] en de stichting van vier kanonikaten in 1462, in samenhang gezien moeten worden met de bouw van een nieuwe en grotere kerk, zoals mej. Maris veronderstelt (Gelre 1954, bl.z 65), en dat men omstreeks 1450-1451 met de bouw van het koor is begonnen. Ter Kuile heeft opgemerkt, dat uit het oppervlak van het metselwerk van de traptoren bij het koor blijkt, dat deze aanvankelijk aan west- en noordzijde vrijstond, en gelijk met het koor is uitgevoerd. Nadat de witsellagen waren afgevallen, bleek de toren met veel overleg te zijn afgewerkt. Op een, zorgvuldig uitgestreken, specie was de muur rood gekleurd en op de rode vlakken had men met een kalkbrij witte voegen gepenseeld. Het rood en wit bleken maar weinig van het weer te hebben geleden, waaruit kan worden opgemaakt, dat de toren vrij spoedig moet zijn opgenomen in de zijbeuk van de nieuwe kerk (Ned. Kunsthist. Jaarb., 1952-1953, blz. 65, 66).

[+]KOOR OMSTREEKS 1450

Met de bouw van het schip zal men dan enkele jaren later zijn begonnen, omstreeks 1455. Het jaartal[+] 1484 aan het Mariaportaal kan op de voltooiing der kerk duiden.

[+]SCHIP ± 1455-1484

Aangenomen kan worden dat de toren ongeveer gelijktijdig met de kerk gebouwd zal zijn, hoewel[+] aan de noordzijde, tussen de toren en de westgevel van de kerk een bouwnaad te zien valt, die zou doen vermoeden, dat het onderste vierkant al gebouwd was, toen men de westgevel van de kerk oprichtte. Zowel ter Kuile (blz. 68) als Ozinga (blz. 22, 23) wijzen op een verwijderde verwantschap van de Elster toren met die van de verwoeste St. Aldegondekerk in Emmerik (bouwmeester Bernard uit Utrecht), die eveneens een achtzijdige bovenbouw had, en waarmede in 1483 werd begonnen.

[+]TOREN XVB

Het gehele kerkmeubilair ging in de oorlog verloren. Sedert 1951 bezit de kerk en[+] eikenhouten preekstoel, pl. CVII, afb. 252, afkomstig uit de in 1793 gestichte voormalige Lutherse kerk aan de Kloveniersburgwal in Amsterdam. De kansel staat op een, in het schip vooruitgeschoven gedeelte van de koorvloer. De kuip rust op een korte,

[+]INVENTARIS

zeszijdige steen, waarop een kapiteel met acanthusblad. Op de hoeken staan, op met een rozet versierde voetstukken, de beelden van de vier evangelisten. Op één der panelen van de kuip het Alziend Oog in een stralenkrans. Gedeelten van de trapleuning zijn gebruikt voor de trap naar de deur van de consistoriekamer in de noordmuur van het koor.

+ Alle grafzerken zijn door de ramp vernield. Zie De Wapenheraut 1916, blz. 414, 415 en 463 en Taminiau, blz. 61-67. +GRAFZERKEN

+ Ook is het kerkzilver, twee zilveren bekers van 1653 en 1666 en een dito schotel uit het jaar 1653, verdwenen. +KERKZILVER

+ Diam. 110 cm. Opschrift CASPAR ANTHONIS VAN LYNDEN TOT RESSEN OVT AMPTMAN EN RICHTER DES AMPTS OVER BETUWE ALS OPPER KERCK EN GASTHUYS MEESTR. VAN ELST DIDERICK VAN LYNDEN HEERE VAN RESSEN AMPTMAN RICHTER EN DIJKGREEF DES AMPTS OVER BETUWE DIDERICK VAN LYNDEN HEERE VAN DE PARCK P. STEPHANUS ODE PREDICANT TOT ELST GERRIT ARIAENS VAN VSSELDYK CUSTOS EN RENTMEESTER VAN DE KERCK EN GASTHUYS GOEDEREN TOT ELST GERHADT SCHIMMEL ME FECIT DAVENTRIAE 1705. Verder een fries bestaande uit afwisselend, het wapen van Deventer, adelaars en uitkomende herten. Op de kroon zes maskers. +KLOK

DE R.K. KERK VAN ST. WERENFRIED is na 1945 herbouwd.

> + De kerk bezit een monstrans en een kazuifel, die door een zekere Theodoor van Eymeren voor de schennende hand van de beeldenstormers zijn gered. Na omzwervingen kwamen beide voorwerpen op het Huis Oosterhout terecht, waar zij in vergetelheid raakten, todat zij in 1848 voor den dag kwamen en door de toenmalige eigenaar van het huis, baron van Scherpenzeel-Heusch, aan de kerk werden teruggeven. (Taminiau, blz. 55). +MONSTRANS

Verguld zilveren monstrans, 74,5 cm hoog met zeslobbige voet en een, van boven opengewerkte, nodus, pl. CLXXIII, afb. 423. De lunula in het cylinderglas wordt gedragen door een knielend engelfiguurtje met uitgestrekte armen. Links en rechts kleine figuurtjes tussen fialen; links O.L.V. en rechts St. Jan. Hierboven, tussen accolade- en halve cirkelbogen en pinakels, een kleine, zeshoekige ruimte, waarin een St. Maarten te paard is gehuisvest. Boven op de afsluiting van deze ruimte een kruis met corpus. Arnhemse keur? huismerk afgebeeld bij Taminiau, blz. 48, XVIa. Tentoonstelling Twee eeuwen kunst in en om Arnhem, 1600-1800, Arnhem 1952, nr. 119.

+ Kazuifel, pl. CLXXX, afb. 439, op de achterzijde versierd met een gaffelkruis, waar op de lange balk de figuren van Christus Rex Mundi, de H.H. Andreas en Bartholomeus onder baldakijnen. Op de schuine balken twee mannelijke heiligen met boek. Deze strook wordt bekroond door een, van een dalmatiek afkomstige, praetexta met de voorstelling van God de Vader. Op de kolom aan de voorzijde de H. Maagd, St. Pieter en een heilige bisschop onder gelijke baldakijnen als op de lange balk. Borduurwerk in zijde en gouddraad in zg. broderie Moyen Age, een combinatie +KAZUIFEL

van zijde borduursel en de zg. lazuursteek. Zuid-Nederlands werk omstreeks 1510. (Beatrice M.L.J.M. Jansen, Laat Gotisch Borduurwerk in Nederland, diss. Utrecht, 1947, blz. 68, 122).

+ HET AMBTSHUIS oorspronkelijk uit 1694, was in de loop der jaren ingrijpend gewijzigd, zodat zijn verdwijnen door oorlogshandelingen geen groot verlies betekent. +AMBTSHUIS

Verloren gingen echter de balie van de Vierschaar, in 1709 door mr. Prampers gemaakt en waarvan het houtwerk in hetzelfde jaar door mr. Gideon van Nijmegen gemarmerd was (Gelre XXXI, 1928, blz. 70).

In het nieuwe Polderhuis zijn een serie panelen aangebracht, die deel hebben uitgemaakt+ van de wand achter de Vierschaar, en van de lambrizering aan de rechterzijde, en welke in 1718 beschilderd werden met de wapens van de laatst ingekomen heren uit de Ridderschap (6 ambtsheren en 57 ambtsjonkers). Verloren gingen de panelen XII voor de helft, en XIV geheel. Deze werden naar ter beschikking staande gegevens vernieuwd (Gelre LV, 1955-1956, blz. XXVI). Op ieder paneel zijn vier wapens geschilderd en, behalve van één paneel, ontbreken van de bovenste wapens de kronen, XVIIId. Een oudere schildering, die van 1718?, is onder de verf te bespeuren. Over de wapens zie: W.J. baron d'Ablaing van Giessenburg, De Ridderschap in het Kwartier van Nijmegen, blz. 72-74 en Gelre LV, 1955-1956, blz. XXVI.

+PANELEN MET GESLACHTSWAPENS

Tot het bezit van het Polderdistrict Over-Betuwe behoort een als beker, in zilver+ gevatte, nautilusschelp op zilveren voet, hoog 31 cm, pl. CLXXIV, afb. 424. Onder de schelp twee merken: Amsterdam (versprongen) eind XVIde eeuw, en als meesterteken een wassende maan (vgl. zg. van der Hoopschaal, Frederiks, Dutch Silver 1, nr. 9). De schelp is gegraveerd met Chinese motieven; de vatting aan de wangen van de schelp bestaat uit een Chinese draak. Op de lip mooi gegraveerde Tritonscènes. Vgl. afbeelding in Verslag Monumenten Commissie der Gemeente Nijmegen over 1886, nr. 131 en F. Ewerbeck, Die Renaissance in Holland und Belgien, 1888, T. 264, waar de oorspronkelijke band is gereconstrueerd. Op een plaat langs de voorzijde aangebracht is vermeld, dat de beker geschonken is door Reijnier van Ommeren van Wolfsweert en Vijfhuysen, Burgermr. der stad Arnhem en Heymraad van Overbetuwe Anno 1708. Catalogus Vier eeuwen Nederlands Zilver, Den Haag 1952, nr. 178 en Catalogus Delfts Zilver, Delft, nr. 22 als Delfts.

+ZILVER

Voorts bezit het Polderdistrict een glazen beker met geslepen ornament en uitgrondingen op zilveren voet waarop de wapens en namen van G. van Randwijck, F.G. van Lynden, F.C. van Randwijck, Mr. H. Brantsen, Mr. J.H. Brousson, Mr. L.J. Smits, O.T.P.P. Hackfort en J.C.G. van Lynden zijn gegraveerd. Merken Nijmegen, jaarletter B, meesterteken I.W.P. van Jan Willem Pas, tussen 1792 en '94. Tentoonstelling Gelders Zilver, Arnhem 1955, nr. 57; Gelre 1957.

Onder Elst stond het *Huis de Park*, blijkens tekeningen van Jan de Beyer 1744, pl. CVIII, afb. 255,+ Gem. Museum Arnhem, een waarschijnlijk in de XVIde eeuw verhoogd huis, waarvan het hoofdgedeelte met speklagen doorregen, tussen een zg. Gelderse top en een trapgevel was gevat; ingangspartij eveneens met Gelderse top.

+VOORMALIGE HUIZEN

Van het *Huis Meinerswijk* gaf J. Bulthuis een afbeelding (arch. de Poll, nr. 1195), waarnaar een gravure in Vaderl. Gezichten dl. 1, blz. 46. Eenvoudig huis op T-vormige plattegrond met traptoren. Hoofdvleugel onder schilddak, XVIII.

Dichtbij de Musschenberg te Valburg moet nog een spijker gestaan hebben, getekend door J. de Beijer, 1744 (Arnhem, Gem. Museum).

Aan de oever van de Linge stond tot begin 1945 een hardstenen kruis, 85 cm hoog,+ waarop enkele Gotische letters zijn gegrift, XV-XVIA. Te lezen valt slechts het woord Ward. Het kruis werd gedurende de oorlogshandelingen door een tank aangereden en in drie stukken gebroken. Door de zorgen van de heer J.L.L. Taminiau Sr., die zich over de brokstukken ontfermde, is dit kruis voor ondergang behoed gebleven.

+NOODKRUIS

Door de firma Euwens te Nijmegen werd het weer gerepareerd en op 8 mei 1956 is dit noodkruis aan de Lingeweg geplaatst, ongeveer 50 m verwijderd van de oorspronkelijke standplaats. Een eenvoudig hekwerk is om het kruis aangebracht.

De naam Ward of Wart kwam oudtijds in Huissen veelvuldig voor.

Lent

Het deel, waarin het dorp Lent is gelegen, wordt ten noorden door de gemeenten Valburg en Bemmel van het overige grondgebied der gemeente Elst gescheiden, zodat het een enclave vormt. De Waal maakt de zuidelijke begrenzing van dit deel uit.

+ Van der Aa VII, blz. 193-194; H.D.J. van Schevichaven, Het Rijk van Nijmegen, zijn dorpen en heerlijkheden, Gelre III, 1900 blz. 57; dez., Lent, Gelre XXI 1918, blz. 83. +LITERATUUR

+ In de oorkonden wordt Lent het eerst in 1196 vermeld (Sloet, nr. 334), als Keizer Hendrik VI het door Alard, graaf van Nijmegen en diens vrouw Uda, te Nijmegen gestichte huis of hospitaal der Orde van St. Jan van Jerusalem bevestigt in het bezit der goederen, door de stichters geschonken. Daartoe behoorde een landgoed (premium) te Lent. Er heeft te Lent een slot gestaan dat tijdens de twisten tussen Heeckerens en Bronckhorsten verwoest werd, doch later weer werd opgebouwd. In 1585 staken Engelse troepen het slot, waarin de graaf van Nieuwenaar zijn kwartier had, in brand. Mogelijk is het toen niet meer opgebouwd. +GESCHIEDENIS

Lent behoorde tot het schependom van Nijmegen, doch niet tot het Rijk van Nijmegen. Dit Lentse schependom was een Strook langs de zuidelijke zoom van de Over-Betuwe. Hoever die strook zich uitstrekte is niet bekend, en omtrent deze noordgrens heerste meermalen geschil tussen Nijmegen en de ambtenaren van Over-Betuwe. Nog in 1774 besloot men een commissie te benoemen om te onderzoeken, hoever het schependom zich in Lent uitstrekte. Na 1797 behoorde Lent niet meer tot het schependom. De bewoners van het schependom genoten dezelfde voorrechten als de ingezetenen van de stad, maar die van het Lentse schependom schijnen niet aan de wegen, noch aan de vestingwerken van de stad gewerkt te hebben. Lent's schependom was volkomen onafhankelijk van het ambt van Over-Betuwe.

Toen in het najaar van 1944 de Geallieerden Nijmegen konden bezetten en de Waalbrug in hun handen viel, werd Lent bruggehoofd. Van de beide forten (redouten met een bomvrij gebouw of toren), nl. dat *boven Lent*, in 1862 buitendijks en dat *beneden Lent*, in 1863 binnendijks gebouwd, werd het laatstgenoemde in september 1944 door de Amerikanen op de Duitsers genomen, waarbij ongeveer 200 aanvallers sneuvelden.

DE VOORMALIGE SCHANS KNODSENBURG lag iets ten westen van de weg, die van de Waaldijk naar de aanlegplaats van de vroegere gierpont leidde.

+ Gravure van Pieter Bast van het beleg van 1591 in Den Nassauschen Laurencrans bij Jan Jansz. Orlers en Hendrick van Haestens, Leiden 1610, fol. 80-81; Gravure van G. Brakel, 1714. +AFBEELDINGEN

+ Van der Aa VI, blz. 499; Van Dompselaer, Het ontroerde Nederlandt enz., Amsterdam, 1674, blz. 189; Van Meteren, Historie der Nederl. oorlogen, 1614, blz. 247, 309 e.v.; Kronijk v.h. Hist. Gen. 1862, blz. 464, 465; Gelre I, 1898, blz. 236; XXI, 1918, blz. 102-113; Atlas van historische Vestingwerken in Nederland, dl. II, 2e afl. B, 7 en 8a en b. +LITERATUUR

+ Op 21 april 1580 had graaf Jan van Nassau de Nijmeegse Raad aangeraden een ‘goede stercke schantz tho Lendt doen stellen’. De schans werd eerst vijf jaar later gebouwd, maar niet door de Nijmegenaars. In maart 1585 was de stad door een krijgslist in handen van de Spanjaarden gekomen, die daardoor de Betuwe bedreigden. De stadhouder van Gelderland, de graaf van Nieuwenaar, begon in oktober een schans van vierkante vorm bij Lent op te werpen. In de nacht van 23 oktober 1585 togen soldaten en een 300-tal, met knodsen gewapende, burgers van Nijmegen over de Waal, maar hun doel, de schans te overrompelen, mislukte jammerlijk. Vermoedelijk heeft de schans toen de naam van Knodsenburg gekregen. Toen vervolgens half december een Spaans leger onder Haultepenne de stad te hulp kwam en de Waal overtrok, werd de schans verlaten. Om Nijmegen te benauwen en +GESCHIEDENIS

de Spaanse troepen uit Brabant te lokken, werd door Prins Maurits in mei-juli 1590 een nieuwe schans Knodsenburg aan het Leyenhuis te Lent aangelegd. Evenals de schans van 1585 had zij de vorm van een gebastionneerde vierhoek, maar bezat bovendien op het zuidelijke, naar de stad gekeerde front een redanvormige uitbouw, om stad en rivier nog beter te kunnen beschieten. De overlast, welke de schans aan de stad bezorgde, deed de gouverneur van Nijmegen er bij Parma op aandringen, Knodsenburg onschadelijk te maken. Op 13 juli 1591 begonnen de Spanjaarden van twee zijden het beleg. De commandant van het fort waarschuwde Prins Maurits, die juist met het beleg van Steenwijk begonnen was, en onmiddellijk met een leger naar Arnhem oprukte en over een schipbrug de Betuwe introk. In de nacht van 23 op 24 juli legde hij tussen Ressen en Lent de Spanjaarden een hinderlaag; het hierop gevolgde ruitergevecht betekende een zware nederlaag voor Parma's troepen en het ontzet van de schans. In 1672 werd Knodsenburg door de Fransen belegerd. Doordat een trommelslager (door verraad?) een verkeerd signaal gaf, capituleerde de commandant, kapitein Verschoor. Daarna is de schans in verval geraakt. Hoewel men in 1678 begonnen was de sterkte te ontmantelen, heeft men in 1691 nog getracht de schans te herstellen. In 1740 was deze geheel vervallen. Daarna werd Knodsenburg gesloopt en verkocht.
De schans had een aarden wal, natte grachten, waarvan nog gedeelten over zijn en in de wallen twee hele en twee halve bastions, tevens een redan. De buitenpolygoon bedroeg voor de zijfronten 35 en voor de keelfront 30 Rijnlandse roeden. Op XVIIIde eeuwse vestingplans is voorts een stervormige bedekte weg aangegeven, die vermoedelijk door Coehoorn was aangelegd (zie Vestingplan Nijmegen N-103 in A.R.A.: afbeelding in Atlas Hist. Vestingwerken).

DE FORTEN BOVEN EN BENEDEN LENT zijn in de 60-er jaren van de XIXe eeuw gebouwde redouten die de rol van het voormalige Knodsenburg overgenomen hebben; (zie Atlas Hist. Vestingwerken).

DE HERVORMDE KERK ligt in het dorp aan de Rijksstraatweg. Kerk en toren zijn+ beide eigendom der Ned. Hervormde gemeente. +HERV. KERK

Gewassen pentekening in O.I. inkt van Jan de Beyer, 1744, Arch. de Poll, nr. 1199.+

Joosting en Muller 1.1, blz. 102, 1.2, blz. 432; Gelre VI, 1903, blz. 427, XXI, 1918, blz. 91-93;+ Kok, Patrocinia, blz. 48. +AFBEELDING

Omtrent de stichting van de kerk is niets bekend. Van Schevichaven vermeldt, dat de kerk gewijd+ zou zijn aan de Gedachtenis der Baringe van de H. Maagd, echter blijkt uit de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom uit 1500, dat de kerk aan St. Maarten was gewijd. Sedert 1255 zou de kerk aan de abdij van 's-Gravendaal bij Goch hebben behoord. De kerk komt in 1395 voor op de kerkelijst van de dom, en stond iure patronatus ter begeving van de vorsten van Gelre. In de kerk waren +LITERATUUR +GESCHIEDENIS

gevestigd: een St. Anthonis-vicarie en een van St. Nicolaas, in 1329 door vrijwillige afstand van heer Diederik van Herp begeven aan heer Johan. Omstreeks 1582 begon de Hervorming hier aanhang te krijgen. Tot 1616 werd de kerkelijke gemeente bediend door predikanten uit Nijmegen. De Engelse bezetting van Knodsenburg verbrandde op haar terugtocht in december 1585 het kerkje, dat echter spoedig herbouwd schijnt te zijn. In 1623 besloot de Nijmeegse Raad, op verzoek van kerkmeesters en naburen, de kerk te Lent met een gebrandschilderd glas ter waarde van 50 daalders te vereren. Dit glas schijnt in 1672 verloren te zijn gegaan, want bij besluit van 19 mei 1675, werd door de Nijmeegse Raad, op verzoek van de predikant en de Hervormde gemeente, andermaal de schenking van een nieuw glas, van 50 daalders toegestaan.
Misschien zijn bij de brand van 1585 de klokken verloren gegaan. In het begin van de XVIIde eeuw heeft men moeite gedaan om twee kleine klokken in de kapel op het Valkhof te Nijmegen te kopen of in leen te ontvangen. Echter werd dit verzoek afgeslagen.
In de jaren 1794-1795 hielden Engelse troepen andermaal danig huis in de kerk. Zij haalden de preekstoel, alle banken en de wapenborden uit het gebouw en verbrandden ze.

Het tegenwoordige gebouw dateert, volgens een in de gevel ingemetselde steen, van 1886. Op een hardstenen plaat boven de ingang staat: MONUMENTUM HOC/ HUIC

TEMPLO 1659 RESTAURATO/ADSTRUCTUM/CURA ET AUSPICIO/ DONINORUM TRI./G.H. BERCKHOFF V.D.M./J.H. DE RANITZ & I. RIJNDERS/PRESBYTERORUM/UT ET/VIRORUM/E. DERXSEN & G. CRIJNEN DIACONORUM/ANNO/MDCCLV.

Tot het bezit van de kerk behoren:

+ Twee koperen kerkkronen, elk met een achtarmige krans en voor electrisch licht ingericht, XVII. +KERKKRONEN

+ Een koperen doopboog op ronde zuiltjes met vierkante basis en dekplaat, ongeveer gelijk aan die te Herveld, XIXa. +DOOPBOOG

+ De orgelkast heeft een versiering van drie houten palmetten, XVIIIC. +ORGELKAST

+ Diam. 74 cm. + SYN EXCEL. OSWALDVS ALBERTVS GRAEF VAN DEN BERGH ETC. ALBRECHT FROM. LOIS VERHEYDEN AMPTMAN VAN HOMOET TIMOTHEVS LANGENDAM W.D.N. TOT HOMOET. THOMAS RITSAERT SCHOLTVS GERRIT DECKERSEN KERCKMEESTERS JAN DE RUYTER BURGER TOT AMSTERDAM ALS DIRECTVR MAMMES FREMY ME FECIT AMSTERDAM 1683. +KLOK

Fries met engeltjes die musiceren met klokken en orgeltjes. Wapenmedaillon, gedwarsbalkt van vijf stukken, hieronder staat: J.D.R. vgl. Gelre XXI, blz. 94.

+ IN DE R.K. KERK van O.L.V.-Geboorte door G. te Riele Wzn. aan de Rijksstraatweg gebouwd en op 2 juli 1879 geconsacreerd wordt een eikenhouten groep van St. Anna-te-Drieën bewaard, 26 cm hoog, eenvoudig werk van omstreeks 1460 en in 1952 verworven uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht (W. Vogelsang, Die Holzskulptur in den Niederl. 1911, deel 1, blz. 6, pl. XVIII, nr. 19). +BEELDHOUWWERK

Gendt

De gemeente Gendt bestaat uit de heerlijkheid van die naam, waartoe vroeger de, thans bezuiden de Waal gelegen, buurtschap Erlekom behoorde, die nu deel uitmaakt van de gemeente Ubbergen. In 1817 werd de vroegere Kleefse heerlijkheid Hulhuizen bij Gendt gevoegd. De tegenwoordige gemeente omvat, behalve stad en heerlijkheid, de gehuchten Flieren, Kapel Kommerdijk en Hulhuizen.

Gendt

+ Van der Aa IV, blz. 534-536; P.A.M. Kehl, Historische schetsen van eenige dorpen en kasteelen in Over-Betuwe, blz. 90-97; J.W. Staats Evers, Gelderland's voormalige steden, 1891, blz. 143-148; Martens, Marken, blz. 159; W. de Vries, De hoge heerlijkheid Gent, Gelre L, 1950, blz. 77-84; J. Wolters, Gendt aan de Waal, (1955); Atlas van Historische vestingwerken, uitg. Stichting Menno van Coehoorn, dl. II, 1960, nr. XI. +LITERATUUR

+ In 793 geven Walter en Richlint ‘in Gannita marca hubam cum omni edificio circumposito’ aan het klooster Lorsch (Codex Laureshamensis, ed. K. Glöckner, Darmstadt 1929-1936, nr. 99). In de loop van de IXe eeuw +GESCHIEDENIS

wordt voorts herhaaldelijk van de villa Gannita gesproken in giftbrieven aan Lorsch, onder meer in de schenking van rijksgoed door Keizer Lotharius, welk goed kort tevoren door de Keizer aan de Noorman Rorik in leen was gegeven. Rond 800 reeds wordt van een kerk te Gent gesproken, in de IVe eeuw van een 'mansus', in welke periode ook stukken te Gent uitgevaardigd worden (Cod. Laur. nr. 117). Een schenking door Ansfried op voorwaarde dat deze goederen te Gent terug ontvangt werpt licht op het belang dat men aan de goederen te Gent hechtte. Rond 1000 spreekt men van een curtis te Gent. Het immuniteitsrecht, dat Lorsch in de VIIIe eeuw verwierf, legde de kiem voor de latere staat van hoge heerlijkheid.

Op 19 januari 1229 gingen de bezittingen door koop over aan Graaf Gerard III van Gelre (Sloet, nr. 521), doch zij werden in 1255 reeds weer door Gerard's zoon Otto II geschonken aan het klooster 's Gravendaal bij Goch.

Otto II heeft aan de buurschap Gendt echter voor juli 1233 stedelijke rechten verleend, in hoofdzaak Zutphense stadsrechten, die door de verschillende Gelderse vorsten in de XIVe en XVe eeuw zijn bevestigd en vermeerderd. Met de andere door Otto verleende stedelijke rechten zijn ook die van Gendt krachtens vonnis van Koning Hendrik VII op 4 december 1312 vervallen verklaard, doch op diezelfde dag aan Gendt het toen o.a. aan Doesburg verleende stadsrecht geschonken, wederom een enigszins beperkte stadsvrijheid van Zutphen. Van die stadsrechten was echter in de XVIIIe eeuw niet veel anders overgebleven dan dat de buurmeesters er de burgemeesterstitel voerden. De Gendtse stadsrechten zijn in 1783 gepubliceerd in een academisch proefschrift van Conradus van der Voort Pieck getiteld Statua Gannitensa.
De stad compareerde op Land- en Kwartierdagen, het laatst in 1538, en tekende in 1436 en 1471 mede het verbond tussen de drie Kwartieren. Tijdens de opstand tegen Spanje bleef zij weg van de Gelderse Landdagen, en werd om dat verzuim later ook geweerd (Nav. LIV, 1904, blz. 727). In 1547 heeft Gendt getracht van Karel V bevestiging van haar privileges te verkrijgen, doch de Keizer heeft hieromtrent geen enkel besluit genomen (Van der Aa).
Op de, in juli 1554 te Lübeck gehouden dagvaart verlangden Nijmegen en Zutphen dat de kleine Gelderse steden, die van oudsher tot de Hanzebond behoorden en nog steeds hun contributies betaalden, de Hanze-voorrechten zouden mogen genieten. Onder die stadjes wordt ook Gendt genoemd (Gelre 1910, blz. 129).
De nabijheid van het veel grotere en belangrijkere oude Nijmegen, en de gewijzigde loop van de Waal, waardoor de stad ophield een rivierplaats te zijn, hebben gemaakt, dat Gendt nooit tot een welvarende stad heeft kunnen uitgroeien, maar in werkelijkheid een dorp is gebleven. Vóór 1548 moet de bedding van de Waal veranderd zijn, wat uit een processtuk van dat jaar blijkt: ‘Naederhant is die Waill boeven des heren van Oeys heerlicheit doergeschuert ende heeft oeren curs ende loep genoemen naest Ghent toe und heeft Ghent und die Erlicum gescheiden’ (Gelre 1919, blz. 234). Op 25 september 1506 gaf Hertog Karel ‘die stadt, kerspel, herlicheyt ende hogeheyt, cleyn ende groot’ aan Henrick van Gent in leen. De hoge heerlijkheid was oorspronkelijk een manleen, sinds 14 februari 1605, Zutphens leen. De leenman bezat er sedert 1506 de hoge jurisdictie ten volle en de lage over het gebied buiten de stad (Gelre 1950, blz. 80). In 1681 werd de heerlijkheid verkocht aan Elisabeth Leeuwens, weduwe van Bertram van Eck. Door koop kwam Gendt in 1805 aan de familie Merkes. Jhr. J.G.W. Merkes van Gendt bouwde omstreeks 1850 in de buurt van de hoeve St. Walburg een kasteel met ronde torens, dat echter reeds in 1866 werd afgebroken.

In 1795 is in de Gendtse polder gevochten tussen Fransen, die de Waal waren overgestoken en Hannoveraanse troepen. Gendt werd zeer zwaar getroffen in de laatste oorlog. De plaats werd verscheiden malen van de lucht uit gebombardeerd, terwijl zij maandenlang onder granaatvuur lag.

Vendelzwaaien en vogelschieten zijn hier nog in gebruik (Gelre 1951, blz. 8).

Exc. Rom. III, blz. 111.

Een munt van Valentinianus, enkele scherven en glas, op de Hooge Hof te voorschijn+ gekomen, worden in het Centraal Museum te Utrecht bewaard.

Andere Romeinse voorwerpen, o.a. een doodkist met kommen van terra-sigillata, worden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bewaard. +ROMEINSE VONDSTEN

Het oudst bekende *zegel*, pl. CLXXXI, afb. 441, van Gendt hangt aan de zg. Verbondsbrief tussen de+ ridderschap en de steden van het Kwartier van Nijmegen van 3 mei 1418 (R.A. Limburg, Archief der Staten van het Spaans Overkwartier van Gelre). +ZEGEL

In het Prov. Museum te Assen wordt een 25 cm hoge verzilverd koperen *hensbeker* bewaard, afkomstig uit de Herv. kerk te Vledder. Het opschrift luidt: Deze Hensen gaf den Welgeboren Heere Henry Baron ende vrij Banner Heere der Stadt Schependom ende Herlyckheden Gent ende Erlicum Erfcamerheer des Forstendum Geldre ende Graefschap Zutfen Forstichlycken Doorluchtighen Herts Hertoch Leopold tot Oostenrijk Trochses Anno 1628. (vgl. Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1891, blz. 40).

+ DE HERVORMDE KERK, in de oudste oorkonden aan St. Maarten gewijd, in de 12e eeuw als aan S. Nazarius, de patroon van Lorsch gewijd vermeld, bestaat uit het koor en de toren van een middeleeuwse kerk; het schip is in de 19e eeuw vervangen door lage muren die koor en toren verbinden. Bij de restauratie zullen deze ter plaatse van gevonden muren van een driebeukig schip herbouw worden. Toren en kerk staan vrij aan de zuidzijde van het dorp onder aan de Waaldijk. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk behoort aan de Nederlands Hervormde Gemeente. Fig. 66 pl. CIX afb. 257. +HERVORMDE KERK

+ Gewassen pentekening A. de Haen, 1745 (naar?) C. Pronk 1732, Arch. de Poll, nr. 1205, pl. CIX, afb. 258; aquarel (Verhuell?) gedateert 30 september 1838, Gem. Museum Arnhem; tekening van F.N. Eyck van Zuylichem, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 's-Gravenhage. +AFBEELDING

+ Van der Aa IV, blz. 534; Joosting en Muller II, blz. 433; Post, Eigenkerken, blz. 25, 78, 79, 148; Gelre XXIII, 1920, blz. XIII; Gelre XXVII, 1924, blz. XI; Kok, Patronica, blz. 48; Nieuwsbulletin Kon. Ned. Oudh. Bond 1962, kol. 173* en 187*. +LITERATUUR

In de serie schenkingen aan het klooster Lorsch van goederen bij en in Gendt wordt eind VIIIstebegin IXde eeuw reeds uitdrukkelijk een schenking vermeld door Meginger en zijn vrouw Irinfrid van de ecclesia in Gannita constructam in honore S. Martini (Codex Laureshamensis nr. 113; Sloet, nr. 64 dateert echter 891 of 892). Een ruil van een mansus ‘iuxta ecclesiam que ibidem est’ tegen een mansus in Adelrichheim kan op 800 gedateerd worden (Codex Laureshamensis, nr. 100; Sloet, nr. 23). In 814 schenkt Gerwardus, een geestelijke (clericus), niet alleen vijf ‘hubae’, maar ook het eiland tussen de Waal en Gent, waarop de kerk staat.

+ Vermeldenswaard is, dat deze Gerwardus te Gent een bibliotheek bezat, waarvan de ‘catalogus’ overgeleverd is en waardoor deze de oudst bekende bibliotheek van Nederland genoemd kan worden (G.P. Lehmann in Het Boek, XII, 1923, blz. 207). Zij bestond onder meer uit geschriften der kerkvaders, misboeken, zg. apocriefe evangeliën, het geschrift van Beda over de kerkbouw en een Vergilius. Eén band is stellig bewaard in de Vaticaanse Bibliotheek (Codex Rom. (Vatic) Pal. Cat. 210); van twee andere wordt vermoed dat zij te identificeren zijn met banden eveneens in de Vaticaanse Bibliotheek. +BIBLIOTHEEK

Op de lijst van inkomsten van het klooster Lorsch uit het begin XIIde eeuw komen de goederen voor, die tot de kerk van Gendt behoorden; zij vormden één vermogenscomplex gegroepeerd om de kerk. Tot dit complex behoorde onder meer de kerk van Angeren en vele andere tot Driel, Rijswijk en Zoelen toe. In 1228 verkocht de abdij haar goederen in de Betuwe, dus ook Gendt, aan Graaf Gerard III van Gelre, wiens opvolger, Otto II in 1255 de Gendtse kerk aan het door hem gestichte Cisterciënser vrouwenklooster 's-Gravendaal bij Goch, ten geschenke gaf (Sloet, nr. 771). Dit klooster verkreeg het ius patronatus van de Gendtse kerk wat o.a. de benoeming van de geestelijke inhield. In 1266 werd de kerk bij 's-Gravendaal geincorporeerd (Oork. St. Utr., nr. 1698).

In de kerk waren twee vicarieën gevestigd, één van St. Catharina ter collatie van burgemeester, schepen en raad en gemene kerspellieden van stad en heerlijkheid, en één van St. Nicolaas (W.v.R., blz. 59).
Na de Reformatie is het kerkgebouw verwaarloosd. De kleine gereformeerde gemeente is blijkbaar niet in staat geweest het behoorlijk te onderhouden. De Teg. Staat (blz. 259) vermeldt, dat de kerk zeer vervallen was en dat de dienst toen (1741) al in het koor werd gehouden. De tekening van 1732 laat zien, dat het schip toen al dakloos was en tevens dat de vensterkoppen van de hooggelegen vensters van de koorsluiting ontbraken. Wat er van de schipmuren nog over was, is in 1844 gesloopt. F.N. Eyck van Zuylichem, die het schip nog vóór de afbraak heeft gezien, vermeldt (Berigten v.h. Hist. Gezelsch. te Utrecht 1849, II, 1e stuk, blz. 93, 94), dat de muren bestonden uit 'lage rondbogen op vierkante pilaren van tufsteen rustende. De boog nabij den toren gaat tot half onder denzelven'. Volgens Eyck zouden de bogen uit de XIde of XIIde eeuw afkomstig moeten zijn. De scheibogen waren met baksteen toegemetseld.

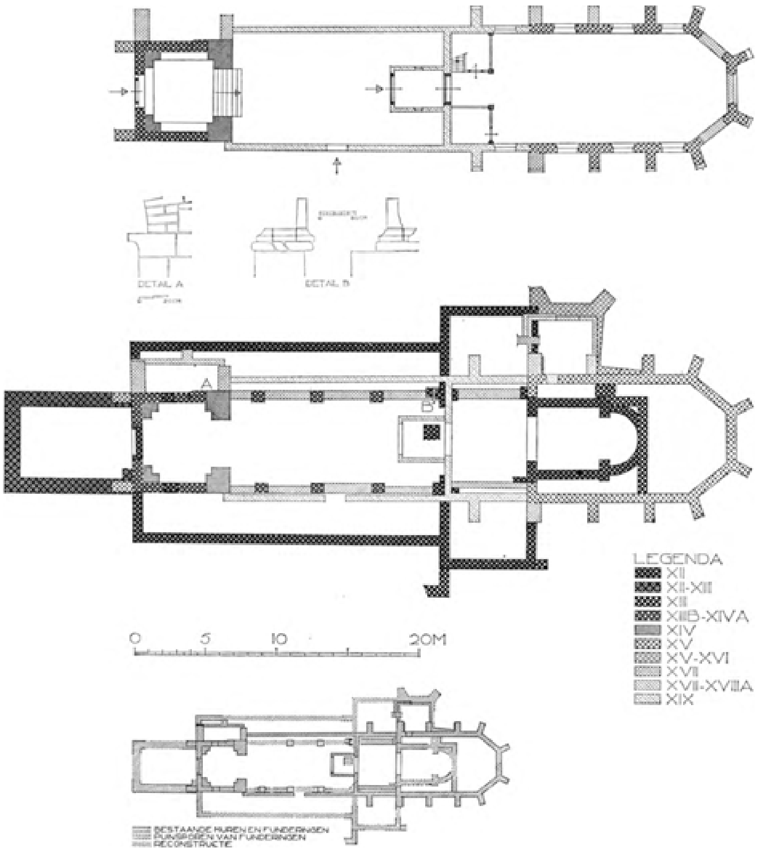

Fig. 66 a, b, c Gendt. Hervormde Kerk
a. Toestand tot 1960
b. Bouwperioden naar aanleiding van bodemvondsten
c. Schema opgravingsresultaat

In 1844 werd het koor aan de westzijde met 1,5 travee vergroot, waarbij de twee westelijke steunberen van het koor werden verzwaard. Verder verkreeg het, tot kerk verbouwde, koor aan de westzijde een uitspringend portaal. Door twee muren werden toren en koor met elkaar verbonden. In 1923 is de toren gerestaureerd. Hij werd in de laatste oorlog zwaar beschadigd door opblazen vanaf de galmgaten. Onder leiding van architect Ch. Estourgie te Nijmegen is hij in de jaren 1958-1959 geheel hersteld. In 1962-'66 is ook het koor als Hervormde Kerk gerestaureerd.

+ De toren bestaat uit twee weinig versneden en vrijwel onversierde geledingen gescheiden door een bakstenen waterlijst met natuurstenen hoekblokken. De bovenste geleding vertoont aan elke zijde twee gekoppelde spitsbogige galmgaten in een spitsboognis. Tegen de west- en noordzijde zijn lage steunberen toegevoegd. +BESCHRIJVING

+ De muren bestaan aan de noord- en zuidzijde beneden grotendeels uit tufsteen, waartussen kwartsiet, grauwacke, kalksteen, ijzeroersteen en enkele bakstenen van groot formaat; aan de binnenzijde van de noordmuur plm. 1 m^2 baksteen; hogerop is regelmatiger kleine tufsteen toegepast, waaruit ook de westgevel tot ongeveer 4 m hoogte geheel bestaat; de breuksteen gaat aan de noordzijde hoger op dan aan de zuidzijde. Boven plm. 4 m is het muurwerk van baksteen gemetseld evenals de gehele oostgevel en binnenwerks pijlers waarop muraalbogen voor een gewelf over de begane grond rusten; het formaat bedraagt 26-27 × 5,5-6,5, 10 l. 79-82 cm. Ook de steunberen bestaan uit baksteen, aan de westzijde van 27-28 × 6-7, 10 l. 84 cm, aan de noordzijde 27-28 × 6-6,5, 10 l. 80. +MATERIAAL

+ Aan de noord- en zuidzijde bestaat het meest oostelijke gedeelte van de torenmuur uit een gedichte halve bakstenen boog (formaat 27 × 5,5), die neerkomt op metselwerk van verschillend materiaal als boven beschreven; ongeveer bij de tooggeboorte van de boog wordt het metselwerk iets regelmatiger en is vrijwel louter tufsteen aan de buitenkant toegepast. Aan de noordzijde is een kwarthol geprofileerde tufstenen deklijst gevonden als overgang tussen de bakstenen boog en het metselwerk daaronder. Aan dezelfde zijde is een tot het baksteenwerk opgaande afgeschuinde sprong en een loodvoeg te zien op ongeveer 2,5 m uit de oostelijke hoek; deze gaat echter niet in het funderingswerk door. +VERVOLG BESCHRIJVING

Boven de ingang, die een smallere vervangt, waarvan bij de restauratie slechts sporen gevonden zijn, staat een spitsbogig bovenlicht; rechts daarnaast een kleine nis, gesloten door in een tufsteenblok uitgehakte driepas.

In de zuidelijke muur is een thans weer door een luik afgesloten doorgang naar de zijbeukszolder; in de oostgevel een eveneens thans door een luik gesloten doorgang naar orgel of middenschipskap; de laatste was ingehakt.

Op de oostmuur is een kapmoet te zien met nok op 2,25 m boven de waterlijst. In het metselwerk bij de galmgaten is een halfronde baksteen aangetroffen.

+ Het koor was bepleisterd en verlaagd; tijdens de restauratie is gebleken dat het muurwerk uit baksteen bestaat van 26 × 6, terwijl de meest westelijke travee, in 1844 toegevoegd, uit steen van 22 × 5 bestond. De toegevoegde travee uit 1844 was +KOOR

van steunberen voorzien als het koor; de twee volgende steunberen aan de noordzijde en de meest westelijke van het gotische koor aan de zuidzijde zijn eveneens niet origineel. De vensters van de koorsluiting waren reeds voor 1732 (tekening van C. Pronk) gedicht. Bij de restauratie is alleen het gotische koorgedeelte hersteld; de meest westelijke travee, waarin een consistorie was ondergebracht kon vervallen,

nu aan de noordzijde op gevonden grondslagen van een sacristie de consistorie opgetrokken kon worden. Het muurwerk bleef verlaagd; de westgevel kreeg een topgevel als afsluiting, waarvoor een nieuw toegangsportaal.

[+]INWENDIG

In de zuidoostelijke sluitingsmuur is een spitsbogige piscinanis met roodzandstenen[+] toten gevonden, aan de noordzijde een rechthoekige sacramentsnis.

[+]OPGEGRAVEN RESTEN VAN DE MIDDELEEUWSE KERK

De merkwaardige bogen in de oostzijde van de noordelijke en zuidelijke torenmuur,[+] die blijkens de XIXe eeuwse tekening van Eijck van Zuylichem en Anonymus 1838 (Verhuell?) aansloten op pijlers van tufsteen, gaven aanleiding tot een onderzoek naar funderingsresten van de vroegere toestand van het kerkgebouw, waarmede in het voorjaar 1960 een aanvang gemaakt kon worden tijdens de laatste fase van de restauratie van de toren. Voorlopig werd alleen buiten de toren en tussen toren en koor gegraven; later zijn naar aanleiding van de eerste vondsten en tijdens de restauratie van het koor ook binnen het koor en ten noorden en zuiden van de uitbreiding van 1844 onderzoekingen verricht.

Ten westen van de toren bleek een fundering te lopen in het verlengde van de steunberen ter lengte van 9 m uit de torenmuur en aan de westzijde rechthoekig gesloten. De fundering bestond uit kwartsiet, waartussen een enkele (Romeinse) baksteen. Aan de zuidoostelijke hoek liep de fundering nog een halve meter in noordelijke richting door. De fundering stond ‘koud’ tegen de westelijke torenfundering.

Ongeveer 30 cm dieper dan deze westelijke fundering kwamen de puinbanen van zijbeuksmuren aan het licht, die aan de zuidzijde ongeveer bij de westgevel van de toren aansloten; aan de noordzijde was in het vervolg en onder de latere westelijke steunbeer een gedeelte fundering van tufsteen nog aanwezig, dat enerzijds doorliep onder de westgevel van de toren, anderzijds een hoek maakte en nog vier meter oostwaarts doorliep, om daar over te gaan in een puinbaan. Deze overgang ligt ongeveer tegenover de bovenbeschreven sprong en verticale naad in de noordelijke torenwand. De puinbaan van de zijbeuken was rood gekleurd door baksteenpuin, docht dit kan afkomstig zijn van het puin dat als vulling gebruikt werd na het uitbreken van de tufsteen.

De fundering van de toren was niet geheel te onderzoeken, enerzijds wegens de steunberen, anderzijds wegens een bemetseling met baksteen van het fundament aan de noordzijde. De westgevel bleek ongeveer even diep gefundeerd te zijn als de puinbanen van de voormalige zijbeuken en aanvankelijk te bestaan uit tuf, waarop breuk- en leisteen als in de noordelijke en zuidelijke zijmuren van de toren.

Onder de oostmuur bleek zich een met baksteenpuin gevulde funderingssleuf te bevinden, ongeveer even diep als de fundering van de westelijke voorbouw. In de noordelijke en zuidelijke zijmuren van de toren bleken zich voorts onder het huidige maaiveld, op slechts 2 m uit de westgevel buitenwerks gemeten, smalle pijlers af te tekenen van tufsteen, waarvan de zuidelijke ongeveer een halve meter onder het maaiveld op een plaat natuursteen rust; de fundering van de noordelijke verdwijnt achter de bakstenen bemetseling. Er is geen verband te zien tussen de plaatsing van deze pijlers en degene die in het middenschip gestaan hebben volgens de tekening van Eijck en waarvan de funderingen eveneens bloot gelegd zijn. Deze corresponderen

namelijk met de bakstenen bogen waarvan een gedeelte in het torenmuurwerk is opgenomen. Onderzoek in het voormalig schip bracht de fundering aan het licht van twee maal drie pijlers; blijkens de tekening van Zuylichem en de gevonden onderste laag be-

stonden zij uit tufsteen; zij waren echter gefundeerd op baksteen van 28 × 6,5 cm. Alleen de meest oostelijke pijler van de noordelijke rij, waarvan het basement vrij gaaf gevonden werd, bleek op een fundering van louter tuf te staan. Ook het basement bestond geheel uit tuf; daar het aan de zuidoostzijde een verstek vertoonde, moet hier een vieringspijler gestaan hebben. Aan de zuidzijde werd op de overeenkomstige plaats in het verlengde van de zuidelijke pijlerrij een restant van een vieringspijler aangetroffen. Het niveau dat uit de basis van de noordelijke pijler afgeleid kan worden, is in verband te brengen met het niveau waarop de gevonden pijlers in de noordelijke en zuidelijke torenmuur gestaan hebben. De tufstenen pijlers die Eijck van Zuylichem zag, moeten dan oudere, eveneens geheel op tuf gefundeerde pijlers van het middenschip vervangen hebben.

In het nog bestaande koor zijn vervolgens onderzoekingen verricht naar de bij de gevonden sporen behorende koorpartij. Duidelijk was het grondspoor en een gedeelte fundering van een versmald rechthoekig en wederom iets versmald halfrond gesloten tufstenen koor. Het muurwerk van de noordwesthoek van dit koor liep in noordelijke richting door tot zover als het latere gotische koor er op rustte; verder was de muur uitgebroken.

Een grondspoor gaf aanleiding een transept te reconstrueren als op de tekening aangegeven is. Ook aan de zuidzijde zijn hiervan sporen gevonden. De noordwestelijke hoek van dit koor ligt iets binnen de hartlijn van de gevonden vieringspijlers en de in dezelfde lijn staande latere noordelijke schippijlers. Aan de zuidzijde valt deze hoek echter binnen de lijn van de zuidelijke pijlerrij en te reconstrueren vieringspijler. Er moet hier een storing in het bouwplan zijn opgetreden.

Een nieuw plan is te onderkennen in het fundament van een rechtgesloten tufstenen koor dat direct om het rondgesloten koor loopt, doch waarvan de zuidelijke muur niet te vinden is geweest. Aan de noordzijde was in verband hiermede nog een breed tufstenen fundament te zien dat onder de muur van het gotische koor verdween en aan de andere zijde alleen in de verbreding van het bakstenen gotische fundament een bouwnaad achterliet. Doordat aan deze zijde een sacristie met overhoekste steunbeer aan het gotische koor is toegevoegd en later weer geheel uitgebroken, waren sporen van eventuele romaanse aanbouwen hier vernietigd. Ter plaatse van de sacristie is later een grafkelder gemaakt.

Onder de steunberen uit 1844 ter hoogte van de triomfboog bleek zich de fundering van het romaanse dwarspand te bevinden, met aan de oostzijde daartegenaan de fundering van gotische steunberen. Het gotische koor werd dus opgetrokken tegen het romaanse dwarspand. Uit de plaatsing van de steunberen van de sacristie blijkt, dat ook deze tegen het romaanse dwarspand werd aangebouwd.

+BOUWGESCHIEDENIS

+ De vroeggotische toren en het rijpgotische koor zijn de enig zichtbare overblijfselen van een grote romaanse kerk, wier ouderdomspapieren tot in de 9e eeuw terug gaan. De toren is opgetrokken op bestaand muurwerk, waarin, onder het huidige maaiveld twee pijlers zijn opgenomen van een romaanse kerk, waarvan voorts de noordwestelijke vieringspijler gevonden is en het versmalde halfrond gesloten koor; het driebeukige schip met een dwarspand moet eveneens tot deze kerk behoord hebben, al is het niet zeker of dit gehele gebouw in één fase is opgetrokken. Hoe de westelijke beeindiging was blijft raadselachtig; in enkele aanwijzingen aan de

noordzijde en een puinsleuf onder de tegenwoordige oostelijke torenmuur zijn mogelijke, niet nader te reconstrueren fragmenten van een westwerk te zien. De grondslagen van een westelijke voorbouw, die direct 'koud' tegen de westelijke muur van de romaanse kerk staan, moeten een verfraaiing daarvan door een voorhal of westkoor betekenen; de ondiepere fundering en de afwezigheid van een koorsluiting (tenzij men de puinsleuf

onder de oostmuur daarvoor zou willen houden) met de situatie direct tegen de westelijke kerkmuur maken het moeilijk hierin een voorganger van de romaanse kerk te zien.
Een vergelijkbare voorbouw doet zich voor aan de abdijkerk van Hersfeld, waar echter een zeer vroege datering op zijn plaats is (cf. F. Oswald, Zur Stellung der neugefundenen Kirche von Hersfeld in der Baugeschichte des Klosters, Deutsche Kunst und Denkmalpflege 1965, blz. 29).
De romaanse kerk is in een volgende periode van een rechtgesloten koor voorzien, dat evenwel nauwelijks een uitbreiding betekent.
Een verbouwing die in een tijd plaats vond, toen men reeds baksteen gebruikte voor ondergeschikte onderdelen, bracht een nieuwe indeling van de pijlers in het middenschip, die door halfronde bakstenen bogen onderling verbonden werden. De meest westelijke boog rustte op muurwerk, dat later de noordelijke en zuidelijke torenmuur zou vormen; wij nemen aan dat ook de westgevel van de tegenwoordige toren toen vernieuwd werd. Het is onzeker of dat gebouw reeds met een toren gesierd werd. De huidige toren moet eerst in de XIVe eeuw tot stand zijn gekomen en rust op bakstenen pijlers in de binnenhoeken van het breukstenen buitenmuurwerk.
Het romaanse dwarspand is ook na deze verbouwing blijven staan, daar de romaanse resten onder de pijlers van het gotische koor doorliepen. Eerst na de Hervorming zal de grootscheepse kerk gereduceerd zijn tot een eenbeukig gebouw, zoals op tekeningen uit de XVIIIe en XIXe eeuw is afgebeeld. In 1844 tenslotte werden de oude muren bestaande uit pijlers en dichtingen vervangen door nieuwe lage verbindingsmuren tussen koor en schip in de vlucht van de noordelijke en zuidelijke koormuren, nadat het koor met een travee westwaarts verlengd was. Bij het slopen van de sacristie-uitbouw aan de noordzijde zal de grafkelder daaronder tevens gedicht zijn; wellicht was deze van de familie Des Villates, voor wie tegen de noordelijke muur van 1844 een monument was geplaatst.
Bij de restauratie die in 1966 gereed kwam werden muren opgetrokken ter plaatse van de gevonden funderingen van de driebeukige kerk met dwarspand.

Uit de noordermuur aan de binnenplaats staken twee hardstenen kraagstenen uit,+ die beide aan de voorkant twee gekruiste doodsbeenderen lieten zien. Zij droegen een hardstenen plaat, waarop een huif met het wapen Des Villates, XVIIId. +GRAFTEKEN

Twee thans verloren zerken voor leden van de familie Panthaleon van Eck, vermeld in Maandblad Nederl. Leeuw 1915, blz. 27.

Diam. 116 cm. Opschrift: DESE KLOCK HEBBEN DOEN GIETEN DE WELGEBORENE HEER+ HENRICK BARON HEER TOT GENT EN ERLECOM ERFCAMERHEER DES VORSTENDOMS GELRE EN GRAEFSCHAP SVTPHEN, DE WELEDELGEBORENE HEER IOHAN VAN GENT-RIXTEL HEER VAN APPELTEERING ALTVORST EN LAVWENRECHT RICHTER EN DYCKGREEF. +KLOK

Hieronder een breed fries met ranken, dieren en figuren, aan één zijde het wapen van de stad Gendt en aan de andere zijde dat van het geslacht Van Gendt, tussen twee staande leeuwen als wapenhouders. Onderaan:

HERMAN DE LEVW STADTHOLDER CORNELIS WVLPHERTS HERMEN VAN TRYST BURGEMEESTERS, SCHEPENEN, HENRICK VAN KERCKHOF YACOB ROELOFS KERCKMEESTERS DER STADT EN HEERLICKHEYT GENT. PETER VAN TRIER END IOHAN PHILIPSEN HEBBEN MY GEGOTEN 1638.

> Een in 1512 door de gebroeders Moer gegoten kleine luidklok, waarin het wapen van Amsterdam voorkwam, afkomstig uit de R.K. kerk in Oosterhout (O.B.), doch door de Duitsers van daar verwijderd en in de toren van de R.K. kerk in Gendt gehangen, is bij de verwoesting van laatstgenoemde kerk in de oorlog, verloren gegaan.

HET ZG. HUIS TE GENT, wordt niet als leengoed genoemd. Het landelijk huis,+ zoals het door C. Pronk in 1732 getekend is (Gem. Museum Arnhem) is in ruïneuze staat, en wat betreft raamindeling in de XIXde eeuw gewijzigd, nog over. Het ligt op

+HUIS TE GENDT

een, door een smal water omgeven, rechthoekig terrein ten noordwesten van de kerk tegen de Waaldijk.

+ Aan weerszijden van het bordes vóór het nieuwe gemeentehuis zijn op postamenten twee natuurstenen *leeuwen* opgesteld, ongeveer 115 cm hoog, XVIId, pl. CVIII, afb. 254, oorspronkelijk fraaie exemplaren die door oorlogshandelingen hebben geleden en weinig gelukkig zijn gerestaureerd. Sporen van polychromie. De leeuwen zijn afkomstig van de hekpalen (waarvan er nog één over is), aan het begin van de oprijlaan naar het Huis. +WAPENLEEUWEN

Indertijd zijn de leeuwen van de hand gedaan, maar konden in 1928 door de toenmalige burgemeester worden teruggekocht. Zij prijkten toen vele jaren vóór de burgemeesterswoning.

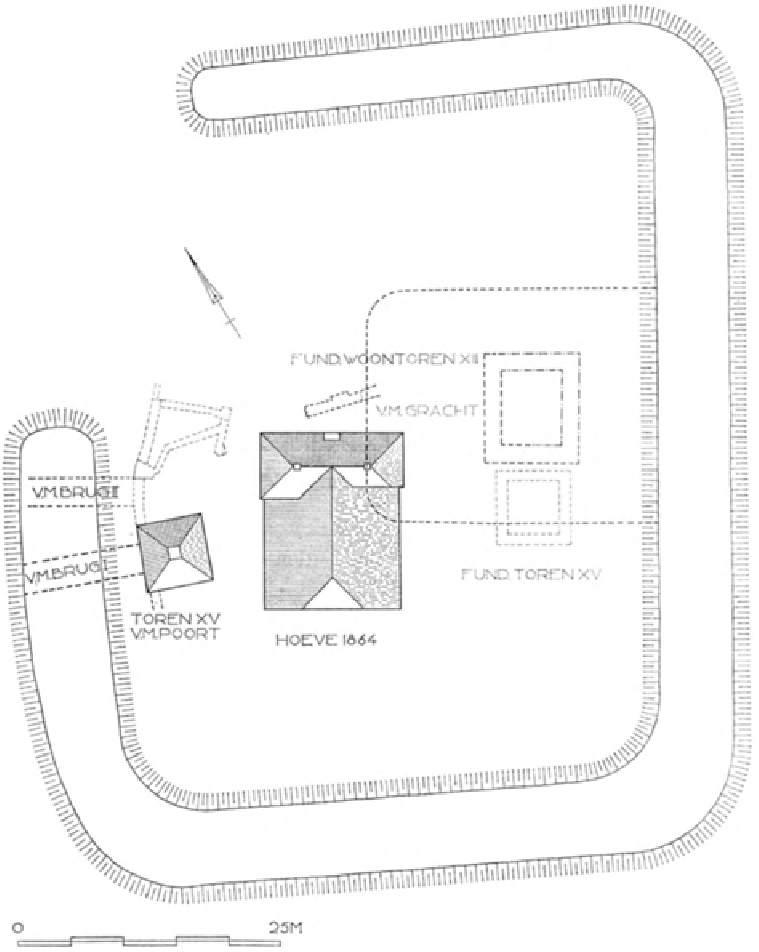

Fig. 67 Gendt. Huis Poelwijk. Situatie

HET HUIS POELWIJK stond iets ten westen van Gendt, onder aan de Waaldijk;[+] slechts de poorttoren en de versmalde grachten zijn nog over. Fig. 67, 68, pl. CX, afb. 259. [+]POORTTOREN POELWIJCK

Twee sepiatekeningen van C. Pronk van 1731 en 1732, R.P.K. Amsterdam, pl. CX, afb. 259, twee[+] tekeningen van Eyck van Zuylichem, collectie Bodel Nijenhuis, U.B. Leiden. [+]AFBEELDINGEN
Register Leenaktenboeken, blz. 207; Gelre 1924, blz. XI; 1940, blz. XXIII; 1941, blz. XXIII; Monumenten-Nieuws,[+] Bull. K.N.O.B. 1959, kol. 177-178; Stichting 'Vrienden der Geldersche Kastelen' 1949-1959, blz. 92-96. [+]LITERATUUR

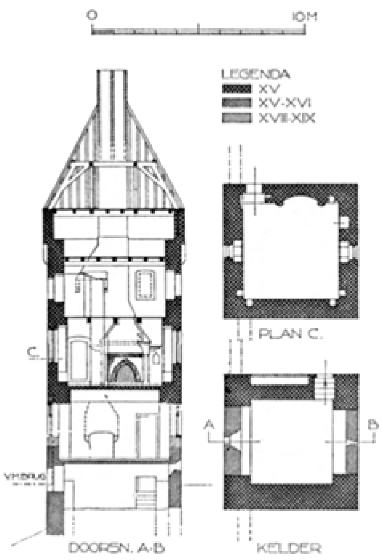

Fig. 68 Gendt. Huis Poelwijk. Poorttoren

In 1275 wordt te Gendt als richter een Godfried van Poelwijk genoemd, in 1321 en 1335 als zodanig[+] Willem van Poelwijk, die (of wiens nazaat en naamgenoot) in 1369 als hoogstaangeslagene in de schatting voorkomt. [+]GESCHIEDENIS Ook in de eerste helft van de XVde eeuw komen leden van dit geslacht te Gendt voor (mededeling Rijksarchivaris Gelderland).
De eerste vermelding van het huis is uit 1441, in welk jaar Thomas Collart en zijn vrouw Ermgart het huis tot een Gelders leen maken. Ongeveer vijftig jaar later kwam Poelwijk door huwelijk aan de familie van Schevick en omstreeks het midden van de XVIde eeuw, weer door een huwelijk, aan de van Poelwijks, welke naam doet veronderstellen, dat dit geslacht het huis Poelwijk vóór de Collarts zal hebben bezeten en wellicht gesticht heeft. Weer door huwelijk kwam het huis tegen het einde van de XVIde eeuw aan het bekende Betuwse geslacht van Wely. In 1667 is Poelwijk verkocht aan Ignatius van Wichem en in 1702 kwam het door vererving aan de familie van de Poll, uit wier bezit het huis echter, door gerechtelijke verkoop in 1722, weer in andere handen terecht is gekomen. Ten slotte werd Poelwijk in 1826 bezit van de familie Breunissen, aan wie de toren tot 1959 heeft behoord. Op 7 juli van dat jaar, is de toren eigendom geworden van de stichting 'Vrienden van de Geldersche Kasteelen'.

Al vóór Pronk in 1731 zijn tekening maakte, moet het oude huis gesloopt zijn. De doorritten in de poorttoren waren toen ook al gedicht; de kleine aangebouwde vleugel kan XVId of XVII ontstaan zijn. In 1864 is, wat er nog aan woonhuis stond afgebroken, alleen de toren liet men staan. Het thans bij de toren staand landhuis dateert ook uit dat jaar.
In 1940 zijn door architect M.J.J. van Beveren, met steun van de Monumentencommissie der provincie Gelderland, herstellingen aan de toren verricht. In de oorlogswinter 1944-1945 heeft de toren veel schade opgelopen en kort na de bevrijding werd hij door een storm deerlijk gehavend. Hij is in de jaren 1959-1960 weer door architect van Beveren gerestaureerd. Bij die gelegenheid werd, met medewerking van deskundigen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, ingesteld naar de muren, waar de toegangspoort tussen gestaan heeft en naar de woongebouwen, waartoe deze toegang gaf.
Op de noord-oost hoek van het terrein bleek een zware, bakstenen woontoren van 9 × 10.25 m bestaan te hebben waarvan kon worden vastgesteld, dat de zuidzijde in een gracht heeft gestaan; aan de westzijde was een talud tussen woontorenmuur en gracht aanwezig. De baksteen waaruit de 1,70 m dikke muren waren opgetrokken meet 29 × 7 cm. Direct ten zuiden van dit muurwerk, dus in de gedichte gracht, bleek een tweede, rechthoekig gebouw bestaan te hebben, van jonger datum en opgetrokken uit afbraakmateriaal van de eerste woontoren. Vóór de tegenwoordige woning, werd een fundering op spaarbogen gevonden, bestaande uit hetzelfde baksteen materiaal, wellicht een gedeelte van een ommuring van een voorburcht, waartoe de poorttoren eens toegang gaf. Aan de zijde van de toegangstoren was de muur echter, blijkens vertanding, nimmer voortgezet, aan de zijde van de gracht was het muurwerk door instorting in het water vernield.
Het flankerend muurwerk van de toren was evenmin voltooid. Aan de zuidzijde was het door vertanding reeds na ± 2 m beeindigd. Sporen van eventuele houten palissadering waren niet aanwezig. Aan de noordzijde maakte de begrenzing van de ringmuur een hoek. Het bleek, dat hier jonger muurwerk diep gefundeerd oostwaarts aansloot, om zich na ongeveer 2 m noord-oost-waarts voort te zetten. Wellicht moet men zich hier een nieuwe, eenvoudiger toegang denken, die aangebracht werd nadat de brug en de toegangspoort gedicht waren. Het materiaal van dit muurgedeelte bestond uit baksteen van 26 × 6 cm.
Voorbij deze hoek is de ringmuur later voortgezet in muurwerk, dat ondieper en op puin gefundeerd werd.
Aangezien geen historische feiten bekend zijn, noch duidelijke dateerbare details aan de wijzen zijn, moeten wij ons voorlopig tevreden stellen met de veronderstellen dat de eerste XIIIde eeuwse woontoren door ramspoed verlaten is, (aan de oostelijke grachtzijde lagen puinbrokken), waarna misschien een eeuw of meer later herbewoning plaats vond en een tweede woongebouw ten zuiden van het eerste werd opgetrokken; men trachtte het terrein te ommuren, doch kwam niet verder dan een suggestie van weerbaarheid in de vorm van een poorttoren met ophaalbrug en twee

aansluitende fragmenten weermuur, benevens een gedeelte aan de noordzijde. Door omstandigheden gedwongen gaf men deze toegang vrij spoedig op en legde een vloer in de doorrit; de toegang kan iets meer noordelijk gekomen zijn, waar het terrein ommuurd werd volgens een, weliswaar grillige, verlopende lijn. Tenslotte moet er aan deze zijde nog een uitbreiding hebben plaats gevonden, waaruit de XVIIIde eeuwse toestand resulteerde zoals bij Pronk, en in de XIXde eeuw door Eijck van Zuylichem weergegeven. Met gebruikmaking van de buitenmuur zijn daar een hoger en een lager gedeelte overkapt tot woongebouw.

+ Het oorspronkelijke metselwerk bestaat uit harde, grauwe baksteen van het formaat 28-29 × 7-7,5 cm, 10 lagen 84 cm. Het muurgedeelte boven het boogfries bestaat uit hetzelfde formaat, is echter meer willekeurig vermetseld en aanmerkelijk zachter van kwaliteit. De poortopeningen zijn dichtgezet met afbraakmateriaal van bovenvermelde afmetingen, doch hier en daar ook met steen van het formaat 24,5-25 × 5-5,5 cm, 10 lagen, 61 cm. Twee der hoekconsole van het boogfries bestaan uit trachiet, twee uit rode zandsteen; de overige consoles zijn van baksteen. De as van+ de valbrug draaide in een blok trachiet.

+BESCHRIJVING MATERIAAL

+UITWENDIG

De plattegrond van de toren is vrijwel vierkant. Aan de noord- en zuidgevel is uit afgehakt muurwerk op te maken, dat de toren in een weermuur was opgenomen.

De dichtgezette doorrit was aan de veldzijde, uitwendig rechthoekig om de brug te kunnen laten opklappen, inwendig spitsbogig, aan de kasteelzijde spitsbogig. Van de valbrug werden een houten katrol en een natuurstenen 'lager' teruggevonden. De geheel ongelede muren zijn aan de bovenzijde uitgekraagd op een spitsboogfries, van acht boogjes aan iedere zijde. Aan de noordmuur is de moet van het dak van een aanbouw te zien, waarvan de nok reikte tot aan de kraagstenen van het boogfries, zoals trouwens de tekening van Pronk aangeeft.

De oorspronkelijke indeling van de verdiepingen bestond uit een poortdoorrit met+ daar boven drie verdiepingen. Na de dichting van de doorrit werd hierin een tongewelf geslagen, zodat een kelderruimte, van buiten af toegankelijk en een, tot de kruin van de overwelving van de doorrit, 3,25 m hoog vertrek werd verkregen. +INWENDIG

De oorspronkelijke afdekking van de doorrit, nl. een vrij vlak segmentbogig tongewelf, is bij de restauratie vernieuwd. In de noordmuur bevindt zich een, in de muurdikte aangebrachte, schouw. Gezien een, in de muur zichtbare, vertikale naad met vellingkant ter weerszijden van de schouw, is het niet onmogelijk, dat aan deze XVIIIde eeuwse schouw een andere is voorafgegaan. Boven de schouw is het wapen Van de Poll, gekwartileerd met dat van de heerlijkheid Hedel, geschilderd (zie Ned. Leeuw 1941, kol. 500), pl. CX, afb. 260. Zover nog te zien is, zijn de muren met schilderingen van allegorische figuren in nissen bedekt, die door de van de Polls in de jaren 1702-1722 zijn aangebracht. Ter weerszijden van de Schouw Prudentia en Fortitudo; aan de overzijde waarschijnlijk Geloof, Hoop en Liefde.

De eerste verdieping is sedert de afbraak van de belendende vleugel alleen door middel+ van een houten buitentrap te bereiken. Houten zolder, gedragen door balken met sleutelstukken. Tegen de noordmuur een laat-Gotische schouw; de latei, tussen de van vellingkanten voorziene wangen, is recht en wordt gevormd door, op bijzondere wijze, gehakte bakstenen. In de achterwand gestempelde haardstenen. Naast de schouw een, met een segmentboog gedekte, deuropening, die indertijd toegang gaf tot de weergang op de muur en met een, in de muur schuivende, sluitboom kon worden gesloten. Aan de andere zijde van de schouw een keperbogig lampnisje. In oost- en westgevel bevindt zich een segmentbogig venster, geplaatst binnen een diepe, tot de grond doorlopende segmentbogige nis met gemetselde zitbanken. De vensters, oorspronkelijk twee-lichten met bakstenen, segmentvormige tussendorpel, bovenste helft met glas in lood, onderste helft met luiken gesloten, zijn hersteld. +EERSTE VERDIEPING

De tweede verdieping wordt gedekt door een zolder van moer- en kinderbalken.+ Ook op deze verdieping is weer een schouw te vinden. +TWEEDE VERDIEPING

Ruim 1 m boven de vloer van deze verdieping versmalt de dikke muur zich tot een+ borstwering boven het reeds vermelde boogfries aan de buitenzijde. Aan elke zijde treft men onder de muurplaat drie - aan de noordzijde slechts twee - rollagen aan van ongeveer 60 cm, waarschijnlijk de dorpels van de schietgaten tussen de kantelen. De hoogte van de derde verdieping is slechts 1,85 cm, daarbij de balklaag van moeren kinderbalken te rekenen. De tegenwoordige vloer van deze ruimte ligt niet meer op de oorspronkelijke plaats, en het muurwerk is verlaagd. +DERDE VERDIEPING

Bij de restauratie zijn dakkapellen en een schoorsteen in eind XVIIde eeuwse trant aangebracht, als afgebeeld op de tekening van Pronk.

Hulhuizen

+ Tekening van het voormalige kasteel met de kapel door Henrich van Seenhem, Staatsarchief Düsseldorf, Karten III, 155a, afgebeeld in Gelre 1927, blz. 6/7. +AFBEELDING

+ van der Aa, V, blz. 894-895; D.P.M. Graswinckel, Hulhuizen, Gelre 1927, XXX, blz. 1-20; dez., De rechterlijke archieven der voormalige Kleefsche enclaves in Gelderland 1543-1816, Den Haag, 1927. +LITERATUUR

+ Hulhuizen was een zeer oude Kleefse bezitting, waarover meerdere malen geschil is geweest. Al in 1415 en later in 1604, 1668, 1669, trachtten de Staten van Gelderland hun recht op de heerlijkheid staande te houden, maar steeds zonder succes. In 1815, op het congres van Weenen, werd Hulhuizen louter uit utiliteitsoogmerken aan Nederland toegewezen en in 1817 had de overdracht van de kleine enclave plaats. Strategisch had Hulhuizen eertijds zeker enige waarde als uitvalspoort voor Kleef in de Betuwe. +GESCHIEDENIS

Als in 1316 Graaf Dirk van Kleef zijn hof in Hulhuizen met bijbehorende landerijen overdraagt aan Hendrik van Hulhuizen, wordt o.a. gesproken van een eiland in de Waal bij Hulhuizen, dat vermoedelijk ontstaan is door verlegging van de loop van de rivier. Nadat de heerlijkheid een korte tijd in het bezit van de Kleefse Graven was geweest, droeg de Graaf op 1 oktober 1360 de burcht en het gericht voor de tijd van twee jaar over aan Wolter Smullingh, de latere ambtman in de Lymers. Omstreeks 1363 stond de nieuwe leenman, Johan van Bellinkhaven, de Graaf van Kleef toe een tolhuis aan de Waal te bouwen. In 1544 kreeg Marten van Rossem het slot in pand. Het land was slecht te bebouwen en brokkelde voortdurend af ten gevolge van het opdringende Waalwater, zodat Arnold van Wachtendonk, drost te Kranenburg, die in 1633 met de heerlijkheid was beleend, de Keurvorst Frederik Willem van Brandenburg, Hertog van Kleef in 1645 verzocht, het pandschap van Hulhuizen te willen inlossen. De Keurvorst die toen in het bezit van de heerlijkheid kwam, droeg die in hetzelfde jaar als een vrij adellijk goed op aan Johan von Norprath, gen. luit. raad en gevolmachtigd commissaris der landen van Kleef. De heerlijkheid ging vervolgens over in verschillende Duitse geslachten.

In 1654 was het huis Hulhuizen nog intact te midden van brede, door de Waal gevoede grachten. Het bestond uit vier grote vleugels met hoektorens. De bijbehorende Maria-kapel stond buiten de gracht. Tenslotte spoelden slot en kapel weg.

+ Er bestaan muntachtige stukken uit de de XVde eeuw waarop de naam Jan van Hulhuissen voorkomt (P.O. van der Chijs, De munten der voormalige heeren en steden van Gelderland, Haarlem 1853, blz. 245 en XXII). Omtrent de plaats van vervaardiging en bestemming tast men in het duister. +MUNT

+ In 1253 droeg Dirk VI van Kleef aan het, door hem gestichte, Dominicaner klooster te Wezel, de kapel en de tienden te Hulhuizen op. De kapel lag buiten de slotgracht en was een filiaal van de kerk te Millingen. Later zou +KAPEL

de Mariakapel de kerk van Hulhuizen zijn geworden. In 1844 is de kerk in Hulhuizen opgeheven (De Godsdienstvriend LXI, blz. 102). Hulhuizen behoorde waarschijnlijk pas na 1580 tot het aartsdiakenaat Emmerik. Tegenwoordig behoort het plaatsje tot de parochie Gendt. De tegenwoordige kapel ligt buiten de dijk aan de Waal, op het terrein van de scheepswerf Vahali. Het is een achtzijdig, witgepleisterd bakstenen gebouwtje met een pannen dak, XIXA.
Blijkens art. 170 van de Grondwet wordt hier op zondag na Sacramentsdag een processie gehouden, welke van de kapel naar een enige honderden meters meer westelijk geplaatst altaar trekt. Ten einde aan de bepalingen van de wet te voldoen, mag zij slechts buitendijks gehouden worden, waardoor zij zich uitsluitend op oud Kleefs gebied beweegt.

+ In de kapel, vóór het altaar, dekt een hardstenen zerk met uitgesleten inschrift het graf van de, in 1826 overleden, laatste pastoor van Hulhuizen. +ZERK

+ Tegen de buiten-oostmuur van de kapel staat binnen een, door hekwerk omgeven, ruimte, een hardstenen kruis ter herinnering aan Arnolda Hermina van Wyck, +GRAFKRUIS geboren Pruin, overleden 20 december 1845.

Heteren

Heteren was vroeger een panderambt van Over-Betuwe, waartoe de heerlijkheid Indoornik en de buurtschap Lakemond behoorden. Tot de tegenwoordige gemeente behoren de dorpen Driel, Heteren, Randwijk en de gehuchten Indoornik en Lakemond. Van 1539 tot 1817 was Lakemond in het Schependom van Wageningen ingelijfd, maar het had niettemin een eigen geërfde organisatie met buurmeesters. Sedert 1817 behoort de buurtschap tot de gemeente Heteren. (Martens, Marken in Gelderland, blz. 164, 165).

Driel

Teg. Staat III, blz. 252; Van der Aa III, blz. 518; D. Buddingh, Het dorp Driel in de Over-Betuwe,[+] Geld. Volksalm. 1869, blz. 76; O.G. Helding, Wandelingen enz., blz. 21, 59; H.M. Werner, Geldersche Kasteelen 1, blz. [+]LITERATUUR
157, 369; De Betuwe, 28 mei en 23 juli 1932.

Van het *Huis de Roode Toren* zijn tekeningen van C. Pronk bekend, coll. F. Lugt Parijs, nr. 6147, pl. CXII, afb. 365, en Gem. Museum Arnhem, gedateerd 1732/1745.

Van het *Huis te Heteren* maakte A. Schouman een tekening, welke het Gem. Museum te Arnhem thans bezit.

Reeds in 1127 wordt een mansus te Driel genoemd (Oork. St. Utr., nr. 321) Op een XIIde eeuwse[+] lijst van goederen, behorend tot de inkomsten van de kerk te Gendt, wordt Driel genoemd (Codex Laureshamensis, ed. [+]GESCHIEDENIS
Glöckner, 1929-1936, nr. 3817). In de XIIde eeuw schijnt de Utrechtse bisschop de tienden van Driel te hebben bezeten, want op 13 maart 1261 deden scheidsmannen uitspraak in een geschil tussen Graaf Otto van Gelre en de bisschop, waarbij aan deze de tienden toegewezen werden (Oork. St. Utr., nr. 1550-1561). In de omgeving van Driel hebben enkele sloten gestaan zoals de Roode Toren, in 1444 genoemd. Volgens de Teg. Staat, (blz. 252), had dit slot zware muren en een stevige vierkante toren, die toen al in verval was. In 1790 is het huis gesloopt. Ook lag hier de Oldenhof, oudtijds ‘goet tot Driel’ geheten, en al in 1402 genoemd. In het midden van de XIXde eeuw is het huis gemoderniseerd en van kolommen voorzien. Sedertdien is het afgebroken. In de laatste oorlog heeft Driel ernstig geleden. In september 1944 landden hier Poolse parachutisten. Van de 880 huizen zijn er 260 verwoest geweest. Watersnoden: De Betuwe, 16 en 23 augustus 1935.

Geld. Volksalm. 1869, blz. 76; Exc. Rom II, blz. 168, nr. 278 en blz. 169, nr. 279; III, blz. 113 en[+] aldaar genoemde literatuur. O.M.R.O.L.N.R. XXX, 1949, blz. 84; Gelre XLIX 1949, blz. 9; De Betuwe 14 augustus 1953; [+]ROMEINSE VONDSTEN
Nieuws-Bull. K.N.O.B. 1958, kol. 166. Vondsten in Rijksmuseum van Oudheden, Leiden en Gem. Museum, Arnhem.

In het voorjaar van 1895 werden bij baggerwerk in de Neder-Rijn, tussen het Drielseen Lexkesveer, een groot aantal Romeinse voorwerpen opgehaald, bronzen kannen, schalen en emmers, pannen met stelen, beslag van kisten en van een wagen, beslag en aanhangsels van rijk gedecoreerde tuigen, klokjes enz. Hiervan waren de versierselen van de paardetuigen het merkwaardigst.

> De ontdekking werd geheim gehouden en de voorwerpen zijn door het werkvolk verkocht aan de handelaar in oudheden, J.A. de Zwart te Arnhem, die op zijn beurt de voorwerpen overdeed aan de antiquair Jac. Grandjean te Nijmegen. Eerst in juli kreeg de directeur van het Museum van Oudheden te Leiden kennis van de vondst. Ten slotte kon men de voorwerpen, die in het bezit van de heer Grandjean waren, aankopen. Het belangrijkste gedeelte, dat reeds aan de heer P.A. Gildemeester was verkocht, werd door deze aan het museum te Leiden gelegateerd. Enkele stukken zijn door bemiddeling van Jhr. Victor de Stuers in het Gemeente Museum te Arnhem terecht gekomen.

DE HERVORMDE KERK ligt vrij in het kerkhof, in de kom van het dorp. Zowel+ toren als kerk zijn eigendom der Ned. Hervormde gemeente. Fig. 69, pl. CXI, afb. 261 en 263.

+HERVORMDE KERK

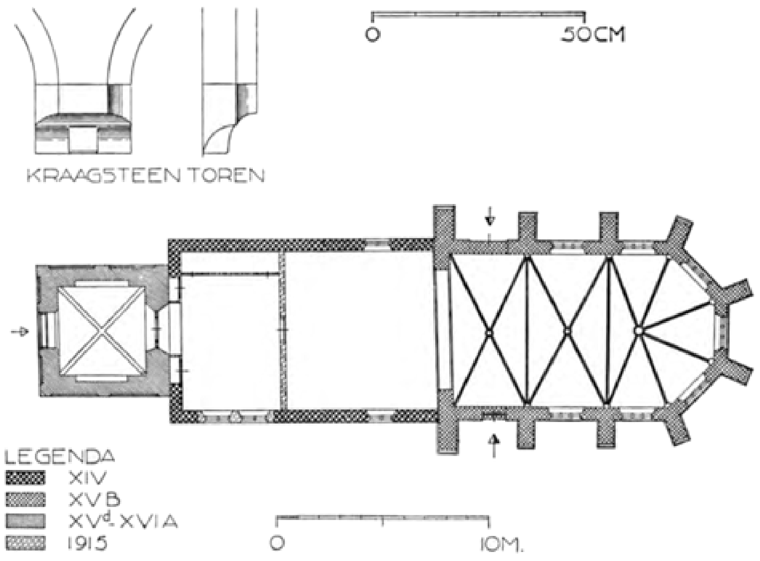

Fig. 69. Driel. Hervormde Kerk

[+] Tekening van C. Pronk, 1732, Gemeente Museum, Arnhem. [+]AFBEELDING

[+] van der Aa III, blz. 518; Joosting en Muller 1, blz. 98; II, blz. 436; Dertiende jaarverslag Rijks Comm. Mon. 1915, blz. 12; Gelre 1916, blz. XXV; P. Noordeloos, De restitutie der Kerken in de Franse tijd, Nijmegen, Utrecht, 1937, blz. 224. [+]LITERATUUR

De kerk van Driel, een dochterkerk van Oosterbeek, behoorde tot het dekenaat Velua, en was vermoedelijk aan O.L.V. gewijd. Zij komt alleen in 1467 in de Domrekeningen voor. In de kerk bevond zich een altaar van de H. Maagd, waarop reeds op 4 september 1460 door Willem van Egmond, broer van de Hertog van Gelre, een O.L.V.-vicarie was gesticht (W.v.R., blz. 46). Van der Aa vermeldt nog een altaar van het H. Kruis. De kerkelijke gemeente is van 1603 tot 1837 met Elden verbonden geweest. Enkele jaren vóór 1841 hebben herstelwerken aan de toren plaatsgevonden. (Van der Aa).

In 1915 werd het gebouw door de bliksem getroffen en brandde geheel uit. Alleen het muurwerk van de kerk en de toren bleven over. In 1916 is het gebouw hersteld, waarbij de gewelven en de vensters vernieuwd werden. In de laatste oorlog werden beschadigingen aan het kerkgebouw toegebracht; het dak werd gedeeltelijk vernield, het muurwerk van schip en toren was op vele plaatsen door projectielen geteisterd, het gemetselde gewelf van het koor was ontwricht, de vensters waren beschadigd en de torenspits was op verschillende plekken door granaten getroffen. Door het architectenbureau Feenstra te Arnhem is het gebouw in 1946 hersteld. De hoge topgevel van het koor, die geheel ontzet was, moest gedeeltelijk gesloopt en nieuw opgebouwd worden. Aan de noordzijde van het koor was een aanbouw, mogelijk een vroegere sacristie, die in 1916 reeds verdwenen was en waar in dat jaar een portaal in de plaats kwam. Dit portaal bezweek in de oorlog en is niet meer opgebouwd.

+ Het uit baksteen opgetrokken gebouw bestaat uit een toren van drie geledingen, een éénbeukig schip en een, uit twee traveeën en een driezijdige sluiting, samengesteld koor. Het koordak, dat hoog boven dat van het schip uitsteekt, en de niet zeer hoge toren geven aan dit gebouw een gedrongen voorkomen.

+BESCHRIJVING

Formaat baksteen 26-27 × 6-6,5 cm, 10 lagen 75 cm. Het plint is geheel vernieuwd.[+]
[+]TOREN MATERIAAL

Elke geleding is, voor zover niet door het schipdak bedekt, verlevendigd met twee,[+] door een dam gescheiden, met kwarthol geprofileerde spaarvelden, ieder gedekt [+]UITWENDIG door twee, op een natuurstenen console samenkomende korfbogen, met uitzondering van de westgevel van de eerste geleding, waar twee, korfbogig gedekte nissen een oorspronkelijke, doch van neo-Gotische omlijsting voorziene, ingang flankeren. In het midden van ieder spaarveld, op alle vier zijden van de bovenste geleding, vlak onder de kraagsteen, een klein, hol geprofileerd, spitsbogig galmgat. De lange, met lei beklede houten spits, van vier op acht zijden overgaand, is even ingesnoerd.

Het schipmuurwerk is tot ongeveer halverhoogte opgetrokken in baksteen van het[+] formaat 26-27 × 6-6,5 cm, 10 lagen 83 cm, in volkomen willekeurig verband. Het [+]SCHIP MATERIAAL bovenste gedeelte is in steen van hetzelfde formaat opgemetseld, doch bijna uitsluitend bestaande uit koppen en brokken en zeer slordig verwerkt.

Het schipmuurwerk wordt door een, uit klinkers gemetselde, gecementeerde waterlijst[+] in tweeën verdeeld, iets beneden de, hiervoor vermelde, scheiding in het materiaal. De lijst oversnijdt de toppen van twee gedichte, laagzittende [+]UITWENDIG spitsboog-vensters aan de zuidzijde. Tegen de noord- en zuidmuur zijn op de westelijke uiteinden lisenen aangebracht, aanvangende ter hoogte van de scheiding in het materiaal. In het bovengedeelte van de muren bevinden zich aan noord- en zuid-zijde, twee kleine, tweedelige spitsboog-vensters ter verlichting van de schipruimte, die bij de restauratie van 1916 van nieuwe traceringen en negstijlen voorzien zijn. Aan de zuidzijde is, eveneens in 1916, een dergelijk venster naast een overeenkomstig venster aangebracht; beide vensters zijn bovendien onder de waterlijst doorgetrokken ten behoeve van de zich in het westelijk schipgedeelte bevindende consistoriekamer. Het schip heeft een met lei bekleed dak.

Formaat bakstenen 26-26,5 × 6-6,5 cm, 10 lagen 79 cm. Secundair verwerkt.[+]
[+]MATERIAAL

Tweemaal versneden steunberen, op de tekening te Arnhem door lessenaardakjes[+] gedekt, doch reeds in 1916 in het bezit van zadeldakjes, en reikend tot even onder [+]UITWENDIG de daklijst, schragen het koor. De onderste versnijding, rondlopend over het gehele muuroppervlak, is afgedekt met een wit kalkstenen waterlijst, waarop de vensterdorpels aansluiten. De tweede travee en de koorsluiting hebben lange, driedelige spits-boogvensters met ongeprofileerde dagkanten. De westelijke travee is blind. Zowel aan de noord- als aan de zuidzijde geeft een gemoderniseerde ingang toegang tot het koor. Tegen de eerste travee, noordzijde zijn sporen van de aanzet van een gewelf waar te nemen. Daar er geen venster is, zal hier een overwelfde sacristie gestaan hebben.

De beneden-verdieping van de toren is overkluisd met een kruisgewelf met ongeprofileerde,[+] brede bakstenen ribben, rustend op vierkante hoekpijlers met eenvoudige lijstkapitelen. Tussen toren en schip een spitsbogige doorgang, waarvan [+]TOREN INWENDIG de dagkanten schuin zijn weggehakt.

Het schip wordt gedekt door een nieuw, houten tongewelf met dito ribben en balken,+ rustend op klossen met een moderne peerkraalprofilering. De westelijke helft van

+SCHIP INWENDIG

het schip is van het overige gedeelte afgescheiden en huisvest de consistoriekamer, met daarboven de ruimte waarin het orgel is geplaatst.

+ Van het gewelf zijn de kraagstenen, die de natuurstenen ribben dragen, origineel, XV. +KOOR INWENDIG

+ Een duidelijke bouwnaad tussen schip en toren is waar te nemen. De toren staat tegen de westmuur van de kerk, waarin een, ruim 4,5 m brede opening wellicht de plaats aangeeft, waar een oudere, smallere toren heeft gestaan. Niettegenstaande de Romaanse opbouw motiveren de korfbogige spaarvelden en de snit van de kraagstenen, waarop deze bogen rusten, een datering van de toren van XVd of misschien XVIa. De bouwtijd van het schip zou op XIVA kunnen worden gesteld, echter was dit schip lager dan nu, zoals de opbouw van de schipmuren laat zien. Later zijn deze muren verhoogd waarbij de oude, laag zittende vensters, gedicht werden. Deze verhoging kan geschieden zijn, vóór of tegelijk met de bouw van de toren. Iets eerder, XVB, zal het tegenwoordige koor opgericht zijn. +BOUWGESCHIEDENIS

+ De kerk bezit:

Tegen de oostwand van het koor staat een eikenhouten preekstoel, die in dit XVde eeuwse koor, waar hij nauwelijks inpast, een onverwachte, wonderlijke verschijning is, pl. CXI, afb. 262. +PREEKSTOEL

+ C. Vanderstraeten, De predikstoelen van de Hasseltse Augustijnenkerk, Het oude land van Loon, VI, 1951, blz. 129-131. +LITERATUUR

Deze kansel werd in 1916 voor enkele honderden guldens bij een antiquair te Oegstgeest gekocht en is afkomstig uit de Augustijnenkerk te Hasselt in België. De gezwenkte kuip rust op een wereldbol, waar omheen de vier symbolen der Evangelisten zijn opgesteld, de engel, links, bijna levensgroot. Op het voorpaneel van de kuip, het symbool van de Goddelijke Alwetendheid, en op de hoekvoluten, een lambrequinachtig ornament. Rechts en links van het ruggeschot - met een gestoken kop op het middenpaneel - een grote houten draperie, aan weerszijden opgehouden door, hier als knoppen dienstdoende, cherubkopjes. Op het klankbord een bloemenrank en een liggend gevleugeld kinderfiguurtje. Zuid-Nederlands werk, XVIII; de trap, XIX.

+ Een beker, 17 cm hoog op standring, pl. CLXXVI, afb. 428, voor een groot gedeelte met graveerwerk, grote cartouches vormend, versierd. Middenin de wapens Huygen en Goris met helmteken. Inschrift: DESEN BEEKER GEGEVEN AEN DE KERCK VANT DORP VAN DRIEL IN OVERBETUWEN DOOR JOSINA GORIS VROUWE TOT CROONESTEYN A° 1681 DEN 17 OCTOBER. +AVONDMAALSZILVER

Merken: Leeuw met kroon, Amsterdam en letter T. van 1681, versprongen meesterteken in hartvorm.

Een schotel, 33 cm middellijn, pl. CLXXVI, afb. 430. Op de bodem zijn dezelfde wapens als die op de beker gegraveerd. Op de rand in lopend schrift: DESE SCHOTEL

GEGEVEN AEN DE KERCK VANT DORP VAN DRIEL IN OVERBETUWEN DOOR JOSINA GORIS VROUWE TOT CROONESTEYN A^{o} 1700 DEN 17 OCTOBER.

Josina Goris, gedoopt 4 januari 1637 te Nijmegen, was op 3 september 1657 in die stad gehuwd met dr. Willem Huygen, heer tot Cronesteyn bij Leiden. Hij stierf in 1669 (De Betuwe, 2 september 1932) Bijzonderheden omtrent het geslacht Goris, zie Ned. Leeuw 1915, kol. 120.
Vroeger hingen in de kerk de wapenborden voor Jacob Christoffel van Balveren, Heer van de Rode Toren en Rosande, gecommitteerde ter Staten Generaal 1653 en Odilia van Assendelft, huisvrouw van de voorgaande en achterkleindochter van Dirck van Assendelft en Adriana van Nassau.

+ DE R.K. KERK van Maria Geboorte, bezit een klok, diam. 55 cm. Opschrift: ANNO 1727 JAN ALBERT DE GRAVE ME FECIT. AMSTELDAM/ST. FRANCISCUS ST. ELISABETH/ +KLOK

DE EERWAERDE PATER PETRUS VAN BEEST IN 'T 18 JAAR SEINDER REGEERINGEN/DE EERWAERDE MATER MARGARETA SONNENBERGH IN 'T 1 JAAR HAARDER REGEERING/IESUS, MARIA, JOSEPH/ANNO 1727/HUSEN.

Deze klok, afkomstig uit het St. Elisabeth-Klooster te Huissen, werd in 1943 door de Duitsers weggehaald, doch niet verder vervoerd dan tot Westervoort, waar zij op 15 oktober aankwam. Na de bevrijding is zij weer naar Driel teruggebracht.

Heteren

Teg. Staat III, blz. 252; van der Aa V, blz. 530-531; Geld. Volksalm. 1837, blz. 133; Heldring,[+] Wandelingen enz., blz. 59; O.M.R.O.L., N.R. IV, 1923, blz. 154. [+]LITERATUUR
Volgens van de Aa heeft hier vroeger een klooster Rouwendaal gestaan. Van de Nyborg, een slot gelegen tussen Heteren en Randwijk, waren in de eerste helft van deze eeuw nog de hoeken van de wallen te zien. In de Franse tijd vormden Heteren en Driel één mairie.[+]
Exc. Rom. III, blz. 115. [+]ROMEINSE VONDSTEN

DE TOREN van de oorspronkelijke aan de H. Willibrord gewijde *Hervormde Kerk* is[+] in de oorlog beschadigd en staat in het kerkhof onder aan de Rijnbandijk. De kerk is sinds ruim een eeuw afgebroken. De toren is eigendom der kerkelijke gemeente [+]TOREN evenals het op enige afstand van de toren, in 1837 gebouwde kerkgebouw, waarvan het front aan de Kastanjelaan staat. Fig. 70, pl. CXIII, afb. 267.

van der Aa v, blz. 530; Nw. Kerkel. Handb. 1885, blz. 24; Joosting en Muller 1.1, blz. 98; II,[+] blz. 436; Reitsma en van Veen IV, blz. 63, 68, 90; H.J. Kok, De Patrocinia van St. Willibrord in het M.E. bisdom Utrecht, [+]LITERATUUR in Arch. v.d. gesch. v.d. Kath. Kerk in Nederl. 1959, blz. 286.
Pentekening door N. Wicart, coll. de Poll, nr. 1204.[+]
Een oorkonde van 4 juli 1292 vermeldt, dat Rudolf en Hendrik Koc, [+]AFBEELDING gebroeders, het kapittel van[+] St. Marie te Utrecht verzoeken om heer Godefridus met de kerk van Heteren te begiftigen (Oork. St. Utr. nr. 2528). [+]GESCHIEDENIS
De vermelding van de kerk in Heteren in regest 172 bij Berkelbach berust op een onjuiste lezing van Eijteren (H.S. inventaris kapittel van S. Marie, nr. 825, R.A. Utrecht).
In de kerk, die gewijd was aan St. Willibrord, waren een St. Catharina-vicarie en één vicarie op het altaar van O.L.V. gevestigd (W.v.R., blz. 73). De kerk komt voor op de kerkenlijst van 1395 van de Domfabriek.
Na de Hervorming is Heteren kerkelijk tot 1706 met Randwijk gecombineerd geweest. In 1597 was hier nog een pastoor, Nicolaas Valcke 'de duijvelsbander'. In 1908 is de bovenste geleding van de toren bemetseld.

Ook hier heeft de oorlog zijn sporen achtergelaten: de lage, vierkante spits was dermate beschadigd, dat hij na de oorlog werd ingekort en een noodafdekking kreeg. Het bovenste gedeelte, vooral de noordwest- en zuidwest-hoeken, was door granaatinslag zwaar getroffen. Ook de romp vertoont verscheiden wonden. Restauratie onder leiding architect Y. Kok in 1960 aangevangen.

De resten van de oostmuur bestaan uit gietwerk tussen tufstenen wanden opgaande+ tot plm. 950 m. Overigens bestaat de toren uit bakstenen formaat 29-31 × 6-7, 10 lagen 83 cm, gemetseld in willekeurig verband met veel strekken in het muuroppervlak; gedeelten van de oost-, zuid- en westwand vertonen kleiner materiaal, 28-29 × 5,5-6, 10 lagen 74 cm.

+TOREN MATERIAAL

De toren, die op een enigszins rechthoekige grondslag is opgetrokken met muren+ van 140 cm dikte, heeft twee geledingen, waarvan de benedenste voor een gedeelte door de Rijnbandijk in zich is opgenomen.

+BESCHRIJVING UITWENDIG

De benedengeleding is geheel vlak. Aan de westzijde is, iets boven het maaiveld, de top van een spitsbogig venster te zien. Aan de oostwand is nog de tufstenen westgevel van de gesloopte kerk overgebleven (formaat tufsteen onderaan 30 × 15 × 8

cm). In deze gevel is een rondbogige opening ingebroken, die vroeger verbinding van de toren met het kerkschip gaf. Volgens de overgebleven moet, reikte de nok van het schipdak tot aan de galmopeningen.

De bovengeleding springt ongeveer 12 cm terug, welke verspringing gedekt is door een verweerde, tufstenen lijst, die herhaalde malen met baksteen is gerepareerd. Spleetvensters worden in de west- en noordzijde aangetroffen, welke openingen zich in het inwendige van de toren verwijden en daar met een segmentsboog zijn gedekt. Aan alle vier zijden bevinden zich twee, spitsbogige galmopeningen door een smalle dam van elkaar gescheiden, en gevat in een rondbogige nis. Slechts het oostelijke galmgat is nog origineel, het noordelijke is dichtgemetseld en de andere zijn in 1908 met nieuwe steen hersteld.

+ De ruimte op de begane grond wordt door een gemetseld koepelgewelf, op halfronde muralen, overkluisd. Op de klokkezolder bevinden zich boven de galmgaten segmentvormig gemetselde trompen, die thans geen functie hebben, maar die wellicht aangebracht zijn in verband met een plan, om de toren van vierkant tot achtkant te doen overgaan. Het materiaal boven deze trompen is anders dan er onder. +INWENDIG

Het vrij zware gesloten muurwerk van grote baksteen maakt het aannemelijk dat de toren in de eerste helft van de XIVde eeuw tegen de tufstenen kerk is opgetrokken.

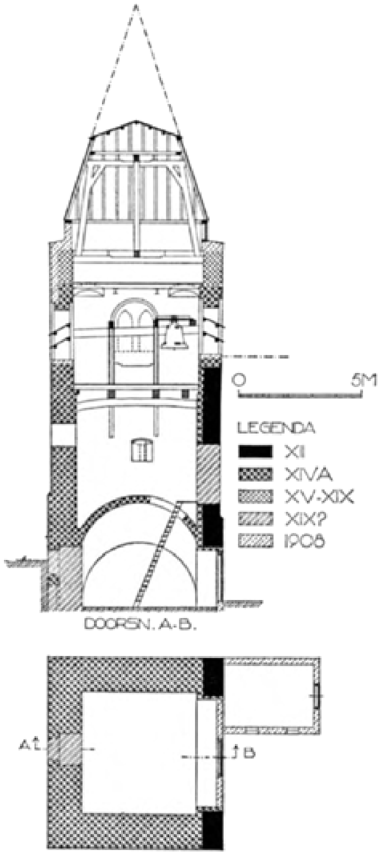

Fig. 70 Heteren. Toren van voorm. Herv. Kerk

In de toren is een smeedijzeren uurwerk, XVII, dat in slechte staat verkeert en geen+ dienst meer doet. +UURWERK

> In 1494 hebben 'die ghemeen naburen' van Heteren een klok doen gieten, (Gelre LIV, 1954, blz. 30).+ In 1940 had de toren twee klokken, beide door Peter van Trier in 1660 gegoten en met gelijkluidend opschrift. De grote klok is in de oorlog naar Duitsland verdwenen. +KLOK

De overgebleven klok heeft een doorsnede van 92 cm. Opschrift: BATAVIA HETERENSIS CAMPANA FVSA MAGISTRO PETRO DE TRIER, SVB SATRAPA ET IUDICE DOMINI CORNELIO DE BRONKHORST DICGRAVIO JACOBO CHRISTOPHORO DE BALVEREN DIRIGENTE DOMINO ANTONIO DE RUYTER ANNO INCARNATIONIS MESSIAE M.D.C.L.X. PASTORATVS GERHARDI NOORMAN XXXXVIIII AEDILITATIS JACOBI VERMER XXVIIII.

DE HERVORMDE KERK bestaat uit een eenvoudig, rechthoekig bakstenen éénschepig+ gebouw, dat door een met pannen belegd dak wordt gedekt. In de rechtse pilaster aan de voorzijde vermeldt een hardsteen: DE EERSTE STEEN DEZER KERKE/IS GELEGD/OP DEN 17 AUGUSTUS 1837/DOOR/F.G. BARON VAN LIJDEN (SIC) VAN HEMMEN/COLLATOR DER GEMEENTE. Op den andere in de linker pilaster staat: A. JONCKERS/PREDIKANT/H. VAN DE WESTERINGH/J. JACOBS/D. VAN LONKHUIJZEN/KERKVOOGDEN/1837. +KERK

In de kerk bevinden zich, alles uit de bouwtijd:

Eikenhouten, vierzijdige kuip met afgeronde hoeken en bijbehorend klankbord. De+ panelen hebben een rechthoekig spaarveld, waarvan de hoeken met rozetten bezet zijn. Aan het ruggeschot vleugelstukken met traliewerk. +PREEKSTOEL

Aan de kansel een koperen lezenaar; achtpuntige ster in een cirkel tussen gestyleerde+ ranken. Onderaan, in relief, een baardige kop, die hier niet bijhoort. Op iedere hoek een rozet. +LEZENAAR

Twee koperen doopbogen met een bekroning van een bol op een vierkant voetstuk.+ De onderste delen ontbreken. +DOOPBOGEN

Twee, aan elkaar gelijke koperen kerkkronen voor elektrisch licht ingericht, met zes+ grote en zes kleine armen. +KERKKRONEN

De kerk bezit:

Een beker, 15 cm hoog, 11,5 cm doorsnede, pl. CLXXV, afb. 425. Aan de bovenkant+ is een brede rand gegraveerd met ranken en vogels. Middenin een wapen, beladen met een keper en drie zwijnskoppen, waaronder: HENDRICK.IANSEN.CROL.GEEFT.DE.BEKER.ELISABET.VAN.HETEREN. De beker is in de oorlog beschadigd geweest en daarna gerepareerd waardoor het opschrift enigszins verminkt is geworden, XVII. +AVONDMAALSZILVER

Een beker, 19 cm hoog, middellijn 12 cm, pl. CLXXV, afb. 426, geheel gegraveerd met ranken, waartussen negen medaillons met voorstellingen, waarvan drie respectievelijk met die van Geloof, Hoop en Liefde.

Op de overige: Priester een lam offerend: CHRISTO IS HET GOODES LAM DAT V SONDEN OP SICH NAM. IES. 52:7; kerkgebouw, bestaande uit laag schip met rondbogen

en bogen, koor en toren. GELIC DE DOORN EEN LELI QVELT ALHIER WORDT MIN VRIENDIN ONTSTELT. CANT. 2 V 2. pelikaan. DE PELIKAAN LAEFT MET SIN BLOET SIN IONGEN ALS ONS CHRISTUS DOT. IOH. 6 V 54; ree in landschap. CHRISTI BRVIT IS ALS EEN RHEE, SOO WEEST GHI BRVILOFT GASTEN MEE CANT. 2 V 9.

Maaltijd. VOOR V SIEL IS EEN BANCOVET TOOBEREIDT VAN MERCH EN VETH. ESA 25 V 6. Jacob strijdend met den engel. IACOP DIE KRICHT SIN BEGEER ALS HI WORSTELT MET DEN HEER. GEN. 32 V 24 EN 29.

Op de rand van de beker.

GHELOEF.EN.HOPE.NEEMT.EEN.KEER.OPRECHTE.LIEFDE.NIMMERMEER. 1 COR. 13 V 8.

Arnhem, huismerk in schild, jaarletter C (zie Catalogus tentoonstelling Gelders Zilver, Arnhem 1955, nr. 154).

Een schenkkan met oor en deksel 30 cm hoog. Op de buik in XIXde eeuwse Gotische letters: GOD IS LIEFDE.

Haags keur, meesterteken E en een onleesbare letter in rechthoekje; jaarletter van 1783, alles ongekroond, vgl. Voet, den Haag onder 1784. Meesterteken wellicht als F te lezen, en dan als François Marcus Simons te duiden.

Verder een schotel van 1892 en twee offerbussen, geschenk van de familie Sipman.

+ DE BOERENWONING SPROKKELENBURG op de hoek van Kastanje- en Flessenlaan, heeft een rieten dak, dat in het midden van de voorgevel doorbroken wordt door een halfronde omlijsting van een zolderluik, pl. CXII, afb. 264. De gevel draagt de muurankers AN° 1777. Het huis is in tweëen ingedeeld en in het meest rechtse, een café, zijn de wanden van de gelagkamer, behalve bij de stookplaats, van onder tot boven bekleed met blauwe tegels, figuurtjes en landschappen, XVIII. +SPROKKELENBURG

+ BOERDERIJ DE STEEG, even buiten het dorp in de richting naar Randwijk gelegen, op een kleine afstand binnenwaarts van de dijk, heeft een in de XIXde eeuw gewijzigde gevel, met jaarankers 1649. In de voorkamers, een zoldering met moerbalken, met geprofileerde sleutelstukken en kinderbalken. Schuin achter het huis een schuur met een sluitsteen boven de inrit, waarop WVDW HVDW 1815. +DE STEEG

Sedert bijna 150 jaar behoort De Steeg aan de familie Van de Westeringh.

+ Sterk gewijzigd huis aan de Dorpsstraat draagt een gevelsteentje waarop I.V.H. 1778. +GEVELSTEEN

Indoornik

+ van der Aa VI, blz. 143-144; Martens, Marken, blz. 164, 154; W. de Vries, De hoge heerlijkheid Indoornik, Gelre L, 1950, blz. 60-62. +LITERATUUR

De hoge heerlijkheid was een leen van de Graven, later Hertogen van Kleef en na 1666, van de Keurvorst van Brandenburg. De oudst bekende leenman, Rutger van Laecmonde, wordt in een oorkonde van 16 juni 1387 vermeld.

+ Een bronzen kannetje en andere voorwerpen van brons, ijzerwerk, glas, aardewerk o.a. kommetjes en borden van terra-sigillata uit het einde der Iste en begin IIde eeuw, waarschijnlijk afkomstig van een nederzetting, kwamen in het Rijksmus. van Oudheden te Leiden. Exc. Rom. II, blz. 169, nr. 279, III, blz. 115. +ROMEINSE VONDSTEN

Randwijk

Exc. Rom. III, blz. 115; vondsten, waaronder munt van Elagabalus, IIIde eeuw in Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

+ DE NED. HERVORMDE KERK is na de oorlog tegen het oude koor aangebouwd en ligt vrij in het oude kerkhof midden in het dorp. Fig. 71, pl. CXIII, afb. 268. +HERV. KERK

Kist en Royaards XV, 1844, blz. 98; Nw. Kerkel. Handboek 1878, blz. 52; Joosting en Muller 1.1,+ blz. 98; 1.2, blz. 88; Opgravingsnieuws, Bull. N.O.B. 1949, kol. 257; Nieuws-Bull. K.N.O.B. 1950, kol. 177; P. Glazema, Oudheidk. onderzoek van M.E. kerken in Gelderland, Akademiedagen III, Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. 1950, blz. 110. +LITERATUUR

De Randwijkse kerk behoorde tot het dekenaat Velua en komt in 1395 voor op de kerkenlijst van de+ domfabriek. Er was een vicarie op het St. Antonis-altaar en verder een O.L.V.-vicarie, staande ter collatie van de graven Van den Bergh (W.v.R., blz. 91, 92; Arch. A.U. XXXIII, blz. 305). In 1614 werd op de classis-vergadering te Nijmegen nog gesproken over 'uytroeyinge der Pausselicken superstitieuse reliquien specialick tot Randwijk'. Tot 1706 is Randwijk kerkelijk met Heteren gecombineerd geweest. +GESCHIEDENIS

In 1846 zijn herstelwerken aan de kerk uitgevoerd en in 1901 brandde het gebouw uit. Verbouwingen hadden in 1925 plaats. In de winter van 1944-1945 hebben de Duitsers de toren in de lucht laten vliegen, waarbij het schip verwoest werd, doch het koor grotendeels in stand bleef. Onder leiding van ir. W.J.G. van Mourik, werd het koor gerestaureerd en tevens een geheel nieuw schip gebouwd, welke werkzaamheden in 1953 voltooid waren. De verwoeste kerk bestond uit een driebeukig schip van vier traveeën, zonder steunberen, met ten westen een toren en ten oosten het, thans nog aanwezige koor. In 1925 werd de kerk grondig verminkt. Met uitzondering van de middelste, werden de pijlers tussen schip en zijbeuken gesloopt, en in de plaats van de eertijds aanwezige vier spitsbogige scheibogen, werden aan noord- en zuidzijde, twee rondbogen geslagen. Van de middenbeuk werd de eerste travee, van de zijbeuken de eerste twee traveeën door muurwerk van de schipruimte afgescheiden, en als dienstvertrekken ingericht. Tot betere verlichting werden de noord- en zuidmuur van de derde en vierde travee als topgevels opgehaald, teneinde plaatsing van de grote vensters mogelijk te maken. Het inwendige werd met stucgewelven overdekt. Hiertoe moesten de koorvensters aan de bovenzijde worden ingekort. Bij de laatste restauratie kregen de koorvensters weer hun oorspronkelijke lengte. Bij de jongste herbouw heeft men de erg magere, vierkante pijlers (van bak- en tufsteen) op dezelfde plaats opgesteld, waar hun voorgangers gestaan hebben, waardoor eenzelfde travee-indeling werd verkregen. De zijbeukmuren werden aanmerkelijk verder binnenwaarts opgericht, waardoor de zijbeuken wel heel smal werden en meer looppaden zijn geworden. De fundering van de oorspronkelijke zijbeukmuren en toren is aan de buitenzijde van de kerk als stoep gehandhaafd. Aan de westzijde kwam een ingang, geflankeerd door dienstvertrekken, en op het westelijke einde van de nok van het met leien beklede, dak werd een eenvoudige dakruiter opgericht.

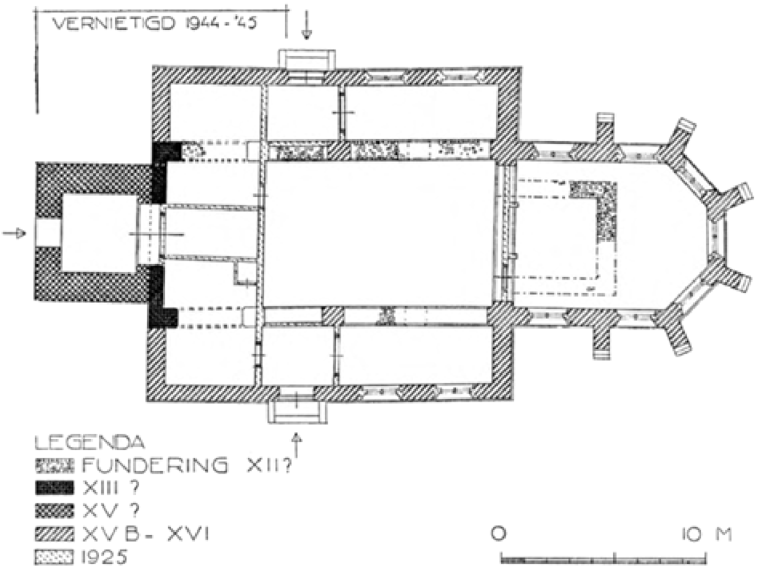

Fig. 71 Randwijk. Hervormde Kerk. Toestand tot 1944 met opgravingsresultaat

+ Rode baksteen, 26-27 × 6-6,8 cm, 10 lagen 85 cm, in willekeurig verband. Het koor, bestaande uit één travee, en gesloten met vijf zijden, wordt door tweemaal versneden, schuin afgedekte beren geschraagd. De onderste versnijding hiervan correspondeert met een, over het gehele muurwerk van de sluiting aangebrachte versnijding, welke is afgedekt met een vernieuwde, tufstenen waterlijst. Deze lijst ligt aan de sluiting circa 85 cm hoger, dan bij de travee, waar zij eertijds aansloot bij de waterlijst van het schip. In deze travee bevindt zich aan de zuidzijde een, met een kwarthol-profiel omlijste, korfbogige nis. Iedere zijde van de sluiting is voorzien van een slank, tweedelig spitsboog-venster met brede afgeschuinde dagkanten, waarvan de dorpels op de waterlijst aansluiten. Schip en koor worden gedekt door een, met lei bekleed dak.

+BESCHRIJVING KOOR MATERIAAL UITWENDIG

+ Inwendig vallen vier grote spaarnissen op en aan de zuidzijde is de bovenvermelde nis te zien. Oorspronkelijk was het koor door een stenen gewelf gedekt, dat later door een gestucadoord tongewelf en thans door een vlakke houten zoldering is vervangen.

+INWENDIG

> + Opgravingen verricht in de ruïnes van de kerk hebben aangetoond dat hier een eenvoudig tufstenen zaalkerkje met versmald en rechtgesloten koor heeft gestaan. De breedte van het schip kwam overeen met die van de middenbeuk van het huidige gebouw. De fundering was samengesteld uit blokjes tufsteen op een laag veldkeien. Deze kerk is later, XIII?, vernieuwd of hersteld in grote baksteen. De uit dit materiaal opgetrokken westgevel was nog in de ruïnes te herkennen. Aan dit gebouw werd naderhand een toren gebouwd. Het is mogelijk dat in de XVde eeuw koor en schip zijn vervangen door het in 1944 verwoeste gebouw. Daar het koor en de eindgevels van de zijbeuken in verband zijn gemetseld, zijn schip en koor klaarblijkelijk gelijktijdig opgericht.

+BOUWPERIODES

+ Tot het bezit der kerk behoren:

een ijzeren archiefkist met ijzeren banden. De sleutelingang is aangebracht in een ijzeren blad, dat in de vorm van een gekroonde, dubbele adelaar is uitgesneden.

+ARCHIEFKIST

+ Twee bekers, ieder 18 cm hoog, pl. CLXXVI, afb. 429.

1. In een rand van dolfijnachtig ornament zijn drie cartouches gegraveerd, waarvan er twee een, op een bok rijdend kind met een lans in de hand vertonen. Op de derde staat: DOOR GVLSIGE DRONCKENSCHAP/MEER MENSCHEN SYN VERGAEN/ALS OYT HET STAELE SWEERT/TER NEER HEEFT KVNNEN SLAEN, XVII.

+AVONDMAALSZILVER

Onder aan de voet: I.R. en E.I.

2. Zelfde indeling van brede rand en drie cartouches. Op de ene is de voorstelling van een heer in het kostuum van ongeveer het midden der XVIIde eeuw, met hoed met brede rand en pluimen, staande in een landschap, gegraveerd. Een dergelijke heer met kelk in de linkerhand, is in de tweede cartouche voorgesteld en de derde cartouche wordt ingenomen door de afbeelding van een modieus geklede dame. De beker is blijkbaar meermalen gerepareerd, midden XVII. Merken: jaarletter Z en twee franse lelies.

Verder nog een vierkant blad met ronde hoeken, een dito schenkkan en twee offerbussen, in 1870 geschonken door leden van de familie Roest.

+ Uit de puinhopen van de kerk is de preekstoel van 1638 voor den dag gekomen; wel beschadigd, doch in zodanige staat, dat hij hersteld had kunnen worden. Aan zijn lot overgelaten, is hij vermoedelijk in de winter van 1944-1945, opgebrand.

+VERDWENEN ZAKEN PREEKSTOEL

+ De oude kerk moet in het bezit zijn geweest van muurschilderingen, o.a. van een voorstelling van H. Bartholomeus. In het koor zouden twee grote schilderingen tegenover elkaar zijn geweest (Geld. Volksalm. 1875, blz. 140).

+MUURSCHILDERINGEN

De door Peter van Trier in 1613 gegoten klok is door de Duitsers weggevoerd. Diam. 132 cm. KLOK Opschrift: GEDENCKT DEN STERFDAG WAN GY HOORT DER KLOKKEN SLAG. PIETER VAN TRIER HEEFT MY GEGOTEN A^{o} 1613.

Huissen

De gemeente is gevormd uit het Kleefse drostambt Huissen en Malburgen, met uitzondering van de Kleefse waard, die tot de gemeente Arnhem behoort. Zij bestaat uit Huissen-Stad en Huissen-Zand en het ambt en schependom Malburgen. Een stuk aan de rechterzijde van de Neder-Rijn, de Middelwaard, en een groter gedeelte rechts en links van de monding van de IJssel in de Rijn, de Pleyen, behoren eveneens tot het grondgebied der gemeente.

Huissen

van der Aa V, blz. 885-887; J.W. Staats Evers, Gelderland's voormalige steden, 1891, blz. 201-208;[+] J.H. Hofman, Beleg en ontzet der stad Huissen 1502, Gelre II, 1899, blz. 325; J.S. van Veen, Huussen in betrekking tot Gelderland, Gelre 1926, blz. 73; D.P.M. Graswinckel, De rechterlijke archieven der voormalige Kleefsche enclaves in Gelderland, Den Haag 1927, Inleiding; S. Oedin, De gemeente Huissen, diss. Wageningen 1946; Huissen 600 jaren stad, Feestgids juli 1948. [+]LITERATUUR

Situatie stadsmuur, XIX, A.R.A., cat Hingman II, nr. 3236.[+] [+]PLATTEGROND

In de IXde eeuw worden goederen geschonken aan het klooster Lorsch gelegen in ‘Hosenheim’ en[+] ‘Hussenheim’, die in de XIIde eeuw onder het goederencomplex van Gent als Husne vermeld worden, het latere Huissen (Codex Laureshamensis, ed. Glöckner, nrs. 103-107, 110 en 3817; Sloet, nrs. 27, 43, 52 en 163). [+]GESCHIEDENIS

Vermoedelijk dankt het stadje zijn ontstaan aan een tol voor de schepen die van de Rijn de IJssel opvoeren en die in 1242 wordt vermeld (Sloet, nr. 626). Over deze werd al vóór 1257 door de Graven van Kleef en van Gelre getwist (Sloet, nr. 97). In de Middeleeuwen lag de stroombedding van de Rijn op zeer korte afstand van de bebouwing. De Rijn heeft zich echter geleidelijk in oostelijke richting verplaatst, ten gevolge waarvan de huidige stroomgeul ruim 1 km van de bebouwde kom van Huissen is verwijderd. Tevens veranderde met deze verplaatsing de ligging van de IJsselmond, die in de XVIIIde eeuw tengevolge van verzanding nauwelijks meer bevaarbaar was. De veranderingen in de loop van de rivieren hebben de ontwikkeling van Huissen belemmerd. De versterkte tol, die tegenover de Middelwaard was gelegen, werd in 1336 reeds tengevolge van de wijzigingen in de stroombedding naar Grieth overgebracht. Als een tweede invloedrijke factor voor een ontwikkeling van Huissen mag een

dijkdoorbraak gelden, die tegen het einde van de XIIIde eeuw (Oedin, blz. 134) de helft van het akkerland in Huissen in onvruchtbare zandvlakte herschiep.
Reeds in het begin van de XIVde eeuw is Huissen Kleefs geweest. Het moet oudtijds een goed van Graaf Balderik zijn geweest, dat Rutger, eerste Graaf van Kleef, van de Keizer circa 1020 verworven had (Staats Evers, blz. 202). De Graven hadden hier zeker al in 1312 een huis of burcht. Wanneer Huissen stadsrechten verkregen heeft, is niet met zekerheid te zeggen, mogelijk tussen 1312 en 1319 (Oedin, blz. 124). Op Sinte Margaretendag Verginis (13 juli) 1348, werden de stadsrechten door Graaf Johan van Kleef bevestigd. (Zie voor de bestuursinrichting: Huissen 600 jaar stad, blz. 19-27). Waarschijnlijk kreeg de stad, gelijk met haar stadsrechten, haar omwalling.
Na de dood van Graaf Johan, kwam er twist over de erfopvolging. Eduard van Gelre begunstigde Adolf van der Marck, die ook Graaf van Kleef werd, en om hem daarvoor te belonen, stond Adolf aan Eduard op 25 november 1368, Huissen af, echter met de bepaling, dat in geval Eduard kinderloos mocht komen te overlijden, Huissen aan Kleef zou terugvallen (Gelre 1910, blz. 469). Dit gebeurde in 1371 door de moord op de Hertog na de slag van Baeswijler. Van 1368-1371 is Huissen dus Gelders geweest. Graaf Johans weduwe, Mechteld van Gelre, hertrouwd met Jan van Chatillon, graaf van Blois, bewoonde daarna het kasteel tot haar dood in 1382, en stelde 'heilsame keuren' in.
Op 7 juni 1502 bestormde Karel van Gelder, Huissen, doch de stad kon de aanval keren. Een belegering volgde hierop, doch intussen was een Kleefs leger tot ontzet op komen dagen. Op 26 juni had een hevige slag plaats, waarbij de Geldersen het onderspit moesten delven en het beleg opbreken. Deze gebeurtenis wordt ieder jaar op 26 juni herdacht (Gelre 1899, blz. 325). Kleef was in 1417 tot een hertogdom verheven. In 1609 stierf het hertogenlijk huis met Johan Willem uit. Tijdens de

Fig. 72. Huissen. Plattegrond naar kadastraal minuutplan van 1830

hierop volgende Kleefse successiestrijd werd het bestuur gevormd door een Interregnum, bestaande uit de Keurvorst Johan Sigismund van Brandenburg en de Paltsgraaf Johan Willem van Neuburg. Ten slotte kwam een einde aan deze verwikkelingen en bij het verdrag van Kleef van 1666, werden o.a. Kleef met Huissen, Zevenaar, Hulhuizen, Wehl en Lobith en de Lymers aan de Keurvorst toegewezen, waardoor deze bezittingen later Pruisisch werden. Op 14 november 1802 werden Huissen, Malburgen en Zevenaar bij de Bataafse Republiek ingelijfd, vervolgens van 1806 tot 1807 ingedeeld bij het hertogdom, later groothertogdom Berg. Het traktaat van Fontainebleau van 1807 maakte de veranderingen weer ongedaan, door de drie genoemde plaatsen aan het Koninkrijk Holland toe te voegen. Lodewijk Napoleon bepaalde in 1808, dat deze delen voortaan onder Gelderland zouden ressorteren. Bij Keizerlijk dekreet van 9 juli 1810 werd geheel Nederland, voor zover het er niet reeds toe behoorde, bij Frankrijk ingelijfd, dus ook de enclaves. Na de herstelling in 1813 nam Pruisen deze weer in het bezit, waarop Nederland besloot de zaak aan het Congres in Weenen in overweging te geven. Bij akte van 16 maart 1815, werd Huissen

aan Nederland toegewezen, waarna op 1 juni 1816 de indeling bij Gelderland volgde.
Doordat het stadje ruim een half jaar frontplaats was, heeft Huissen in de tweede Wereldoorlog zwaar geleden.

Aangenomen mag worden dat in de Iste helft van de XIVde eeuw Huissen reeds haar bloeiperiode+ achter de rug had (Oedin, blz. 130). Het agrarisch element heeft sindsdien zijn stempel op de stad en samenleving gedrukt. Van haar stedelijk karakter restten in later eeuwen niet meer dan de rechten van ommuring. Reeds in de XVIIde eeuw bestond in Huissen tabaksteelt van enige betekenis. Omstreeks 1870 kwam hier de tuinbouw op. De eerste Huissense boomgaarden werden in de jaren 1880-1890 aangelegd, eerst hoofdzakelijk kersen, later meest appelen. +MIDDELEN VAN BESTAAN

Een *zegel* van 1348 is sedert 1941 in het Rijksarchief te Arnhem, beschreven en afgebeeld in B.+ Endrulat, Niederrheinische Städtesiegel des 12ten bis 16ten Jahrhunderts, Düsseldorf, 1882, Tafel IV, nr. 15, blz. 16 en 17. Het ongeveer 60 mm diam. grote zegel vertoont een, met kanteelen voorziene stadsmuur met aan ieder uiteinde een gekanteelde, ronde toren. In het midden van de muur het wapen van Kleef in een hartvorm en gedekt door een kanteelenkroon. Om deze voorstelling in grote, onregelmatige letter: + sï BURGENSIVM IN HVISSEN. Het kleinere schepenzegel (diam. 30 mm) heeft een zwaan in een spitsvoetig schild met als randschrift S. SCABINOREUM OPIDI HUESSEN (SIS?) en bevindt zich aan Oorkonde nr. 735, Kleve-Mark in het Staatsarchiv Düsseldorf (Endrulat, Taf. IV, 16). +STADSZEGEL

EEN ZILVEREN ZEGELSTEMPEL, wordt op het Gemeentehuis bewaard, diam.+ 4,2 cm, met de zwaan uit het stadswapen en als randschrift: SIGILLVM HVISSEN 1680. Tentoonstelling Gelders zilver, Arnhem 1955, nr. 252. +ZEGELSTEMPEL

DE EIKENHOUTEN BODESTAF, pl. CXV, afb. 274, ongeveer 70 cm lang is eveneens+ op het Gemeentehuis; bovenaan een zilveren handgreep met een knop, waaraan gegraveerd ornament. Om de staf zilveren bandjes met engelkopjes in relief en het stadswapen; aan de top bijgemaakt zwaantje, XVIIB. +BODESTAF

De zilveren bus van de stadsboden van 1751 is in de oorlog verloren gegaan.+ +BUS

Door de Kleefse graven zijn in het begin van de XIVde eeuw te Huissen *munten* geslagen. Een volledig+ overzicht van de gegevens betreffende de Kleefse munt te Huissen komt voor in: A. Noss, Die Münzen der Grafen und Herzöge von Kleve, München 1931. Te Huissen geslagen munten zijn bekend van de volgende vorsten. Van de meeste dezer munten zijn exemplaren aanwezig in het Koninklijk Penningkabinet of in Teyler's Museum te Haarlem: Diederik VI (1202-1260), Otto (1305-1311), Adolf II (1394-1448) met jaartal 1441, Possiderende vorsten (1609-1624), en wel 1611-1613 met Gulikse titels, 1624-1626 met Markse titels (hierover speciaal-A. Noss, Die Rheinischen Prägungen der Possidierenden Fürsten, in Mittheilungen der Bayerischen Numismatischen Gesellschaft XXXIV 1916, en A.O. van Kerkwijk, De munt te Huissen in 1626, in Jaarboek Munt- en Penningkunde IX, 1922). +MUNT

Ook Mechteld van Gelre (1379-1382) heeft munten in Huissen laten slaan. Gouden gulden. (Revue belge de numismatique 1891, blz. 523, pl. XI, nr. 119). Exemplaar in Teyler's Museum te Haarlem. Zilveren groot. (F.O. van der Chijs, De munten der voormalige graven en hertogen van Gelderland, 1852, blz. 45, pl. VI, nr. 3). Exemplaar in het Koninklijk Penningkabinet te 's-Gravenhage.

In de zomer van 1956 werd uit de Rijn, alhier, een hamerbijl van lydiet van uitzonderlijke+ vorm opgebaggerd. Dit werktuig vond zijn weg naar het Gemeente Museum te Arnhem (Nieuws-Bull. K.N.O.B. 1956, kol. 258). +VOOR-ROMEINSE VONDSTEN

Bij afgraving in het najaar van 1950 van een, naast de kloosterkerk gelegen, heuvel,+ nodig voor de bouw van een nieuwe vleugel van het Dominicanen-klooster, kwamen behalve allerlei middeleeuws schervenmateriaal, ook talrijke Romeinse scherven te voorschijn, waarvan een groot gedeelte uit de IVde eeuw, hoewel in secundaire ligging (Gelre 1951, blz. 40, 41). Later onderzoek bracht het spoor van de uitgebroken+ fundering van een ronde toren aan het licht (Berichten Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek II, 1951, blz. 3/4) die tot in de vaste grond gefundeerd was.

+ROMEINSE VONDSTEN

+MIDDELEEUWSE TOREN

Koperen munt van Antoninus Pius thans in Gem. Museum Arnhem, Nieuws-Bulletin K.N.O.B. 1956, kol. 21.

+ In het zg. Leger (= legger) boek Huissen (R.A. Gelderland) een handgetekende kaart van Huissen en omgeving, XVIIde eeuw, pl. CXIII, afb. 266. +PLATTEGROND EN AFBEELDINGEN

+ Het stadje omvatte binnen de omgrachting circa 11 ha, inclusief het voormalige burchtterrein, dat circa 3 ha mat. Afgezien van de omvesting, onderscheidt Huissen zich qua aanleg niet van de omliggende dorpen. Het stratenpatroon, vergelijk fig. 72, waarschijnlijk reeds lang voor de stadswording in wezen, vertoont grote overeenkomst met het nabij gelegen Angeren. Het grondplan van het stadje wordt in hoofdzaak bepaald door twee, vrijwel haaks op elkaar aansluitende straten: De Langestraat evenwijdig aan de dijk langs de Rijn en de Vierakkerschestraat. Op het aansluitingspunt van deze wegen ligt de markt, een beperkte, nauwelijks gevormde ruimte, waar de Waag stond. Achter de bebouwing van de Langestraat ligt landinwaarts de kerk; achter de bebouwing van de Vierakkerschestraat de voormalige burchtheuvel, oorspronkelijk omgeven door een eigen gracht. +STADSAANLEG

Ook het grondplan toont aan, dat Huissen zich na de stadrechtsverlening om de ommuring in de 1ste helft van de XIVde eeuw niet verder heeft ontwikkeld. Het Fransiscanesser klooster van St. Elisabeth, in 1448 gesticht, kon nog de beschikking krijgen over een terrein, groot circa 2 ha, binnen de ommuring ten westen van de kerk gelegen. Uitbreiding van het woongebied, ook binnen de ommuring, heeft vóór de XXste eeuw niet plaats gevonden.

Buiten de omgrachting, op het zand, lag een leprozenhuis, in 1490 ‘nye getimmert’ (Gelre 1923, blz. 89). Het is mogelijk dat de Tempelierstraat herinnert aan een vestiging van Tempelieren (Van der Aa deel v, blz. 886) binnen Huissen. Op 30 september 1858 vestigden zich de Domicanen op het voormalige burchtterrein.

+ Een tekening van de voormalige burchtheuvel en een tekening van de burcht, Rijksarch. te Arnhem,+ arch. Rentei Huissen; ‘Casteel te Huyssen’, An. tekening, Arch. de Poll, nr. 1700. Een schilderij van van Goyen in het Gemeente Museum Arnhem stelt waarschijnlijk een gezicht op Huissen voor over de rivier gezien (mededeling dr. J.E. Bogaers). +BURCHT +AFBEELDING

+ Van der Aa V, blz. 887; Oedin, blz. 116; De Betuwe 24 juli 1953; Atlas van Historische Vesting werken, uitg. Menno van Oudhoorn, dl. II, 9160, nr. XVI. +LITERATUUR

Op de plaats waar het Dominicanen-klooster gebouwd is, stond eertijds de burchtheuvel. De bovenvermelde tekening laat een dergelijke heuvel zien, waarop o.a. een woontoren voorkomt en een blokvormig gebouw waarbij staat geschreven: Dannenberg. Een bijschrift op de tekening vermeldt: Diese Danenburch ist 1616 affgebroocken en de duijffsteen verkocht. Et sic cessat Antiquitae Danorum. De tweede tekening laat een vierkante toren zien bij een gebouw, beide staande in een door muren omringde binnenplaats. Door de opgraving in 1951 is wel komen vast te staan, dat er inderdaad een ronde donjon op de burchtheuvel gestaan heeft.

+ Van de oude *stadsmuren* met de poorten: Kleefse-, Arnhemse- en de Vierakkerspoort met de Buitenpoort, bestaat niets meer. De muur langs de rivierzijde is in 1801 geslecht (kaart A.R.A. cat. Hingman, nr. 3236). Het in de oorlog nog aanwezige gedeelte van 10 m lang, pl. CXIV, afb. 271, aan de Walstraat was 96 cm dik en bestond uit baksteen van 26,5 × 6,5 cm en vertoonde vier inwendig segmentvormig gesloten, zich uitwendig tot spleten vernauwende schietgaten. (Jaarversl. Stichting Menno van Coehoorn, 1949) +STADSMUREN

+ Geld. Volksalm. 1836, blz. 18; Gelre XXXIV, 1931, blz. 78-96; Huissen 600 jaren stad, blz. 41. +LITERATUUR

+ Huissen telt twee schuttersgilden: het op 23 april 1411 gestichte St. Gangulphus-gilde, en dat van St. Laurentius, in 1661 opgericht. Van 1750 tot 1777, 'om reden van Oorlog en Duuren tijd', is dit +GILDEN

laatste gilde niet opgetreden. 1 Juni 1777 werd het weer tot leven gebracht. Van het St. Laurentiusgilde kunnen slechts ongehuwde mannen lid zijn.

Het St. Gangulphus-gilde is niet meer in het bezit van het oude zilver. De vroegste[+] schildjes dateren van 1710. De oudste zilveren schildjes van het St. [+]GILDEZILVER Laurentius-gilde zijn resp. uit 1664 en 1681. Uit de XVIIIde eeuw bezit dit gilde zijn oprichtingsschild van 1777, en o.a. zes, aan elkaar gelijke zg. adjudantschilden, ieder 12 cm hoog, met aan de ene zijde de beeltenis van O.L.V. van Kevelaar en daar onder: Huissen 1769; op de andere zijde is de H. Laurentius afgebeeld. De schildjes, waarvan de randen voluutvormig zijn, worden in een koperen stralenkrans gevat.

Het Fries Museum te Leeuwarden bezit twee schildjes resp. uit 1782 en 1807 (vriendelijke mededeling van de heer G. Elzinga, aldaar).

Elk der beide gilden bezit nog een dekenstok, pl. CXIV, afb. 269, eikenhout, ongeveer[+] 126 cm lang, bovenaan een figuurtje, 24 cm hoog, de beide respectievelijke heiligen, XVII. [+]DEKENSTOK

Vroeger waren hier nog een St. Joris-voetbooggilde en een St. Antonius-handbooggilde.

DE R.K. KERK VAN O.L.V. is in 1943 door brandbommen getroffen, waarna in 1944 de toren is opgeblazen; zij is na de oorlog vervangen door een nieuwe kerk op dezelfde plaats als de verwoeste en gebouwd door Ir. G.M. Leeuwenberg. Toestand plm. 1932, fig. 73, 74, pl. CXV, afb. 272.

Arch. A.U. LVII, 1933, blz. 21 noot 2; Huissen 600 jaren stad, blz. 31-33; Nieuws. Bull. K.N.O.B.[+] 1949, kol. 255; ibid. 1950, kol. 172; Akademiedagen III, Kon. Ned. Akad. v. Wetensch., 1950, blz. 105, 106; [+]LITERATUUR Gelre 1951, blz. 40. Rapport d.d. 28 december 1943 in Archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Waarschijnlijk heeft Werenfried, die hier omstreeks 760 is overleden, er het Christendom gepreekt.[+] In twee aflaatbrieven uit 1313 en 1346 wordt van een kerk in Huissen gewag gemaakt, die aan de H. Maagd gewijd was. [+]GESCHIEDENIS De kerk is op 13 maart 1335 door de Utrechtse bisschop bij het kapittel van Kleef ingelijfd (Berkelbach, Regesten, nr. 1142). De collatie bleef aanvankelijk aan de Graaf, maar is in 1392 aan het kapittel gekomen. Kerkelijk behoorden Huissen en Malburgen sedert het begin der XIIIde eeuw onder het aartsdekenaat Emmerik, bisdom Utrecht. Eerst in 1808 is Huissen definitief bij het aartspriesterschap Gelderland gevoegd.

Het is bekend, dat Gisbert Schairt in 1436 tweemaal voor korte tijd uit Xanten naar Huissen is vertrokken (F. Gorissen, Meister Gisbert Schairt van Bommel, Der Niederrhein, Verein f. Denkmalpflege und Heimatschutz, 1953, blz. 103).

Een vluchtig onderzoek, ingesteld toen de tegenwoordige kerk reeds in aanbouw was, heeft aangetoond, dat op de plaats van de verwoeste kerk een, vermoedelijk uit de XIIIe eeuw stammend, sacraal bouwwerk van baksteen heeft gestaan. Van een tufstenen gebouw werden geen grondsporen gevonden (Gelre LI, 1951, blz. 40 en rapport Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek).

Wel spreekt het oorlogsschaderapport van tufsteen in de oostelijke torenmuur. Bij het optrekken van de bakstenen toren, die tot de XIIIe eeuwse bouwperiode gerekend kan worden, zal de oude westmuur van de tufstenen kerk bewaard gebleven zijn. Uit genoemd rapport en de opmetingstekeningen uit 1933 is voorts op te maken dat de laatgotische driebeukige kerk, waarvan de zijbeuken langs de oudere toren doorliepen, z.g. Nederrijnse kenmerken gehad moet hebben, zoals kapiteelloze zuilen, waarin de profielen van de scheibogen te niet lopen en waarvan segmenten als zware schalken hoger opgaan om de gewelfribben te dragen. De kerk van Huissen is daarin nauw verwant en wellicht het voorbeeld geweest voor die van Groesen en Duiven en aldus in de school van Gisbert Schairt te voegen, tweede kwart XVde eeuw. De oude toren werd bij die gelegenheid aan noord- en zuidwand beganegronds van doorgangen naar de zijbeuken voorzien en met een halve geleding verhoogd.
Tegen het einde van de eeuw moet het noorderschip met een kapel verlengd zijn. Wij nemen aan dat ongeveer gelijktijdig de later tot kapellen gesloten portalen voor de oude noord- en zuidtoegangen

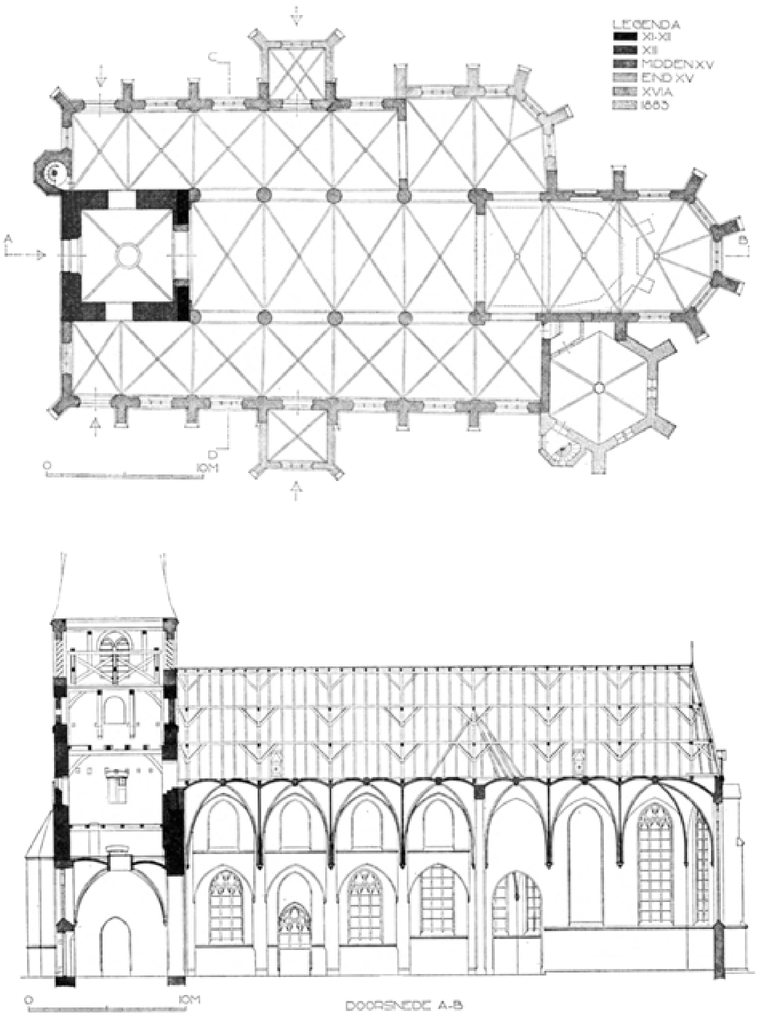

Fig. 73. Huissen. R.K. Kerk. Toestand voor 1933 naar opmeting ir. G.M. Leeuwenberg en vondsten na 1944. Plattegrond en lengtedoorsnede.

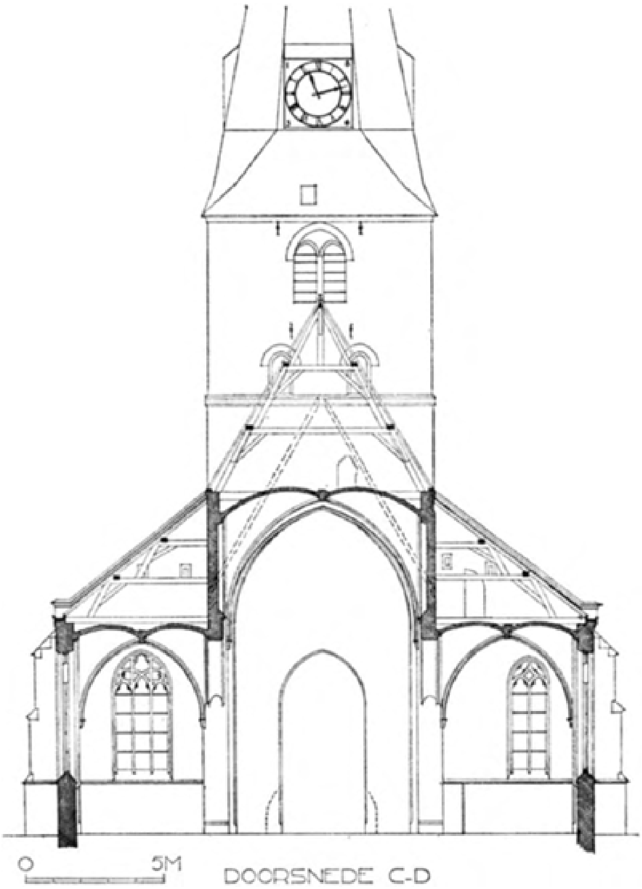

Fig. 74. Huissen. R.K. Kerk. Toestand voor 1933 naar opmeting ir. G.M. Leeuwenberg en vondsten na 1944. Dwarsdoorsnede.

zijn opgetrokken. De op de tekening (fig. 73, 74) aangegeven traceringen waren in 1883 door architect Tepe aangebracht, evenals de achtzijdige sacristie ten zuiden van het koor.

Uit de vernielde kerk afkomstig zijn:

Eikenhouten, zeskantige kuip met toogpanelen en cherubkopjes in de zwikken,[+] gecanneleerde zuiltjes met Ionische kapitelen op de hoeken. De ribben die de kuip [+]PREEKSTOEL dragen, hebben een beëindiging in adelaarskoppen. Op de lijst onder de kuip staat: IOHAN PORTH KERCKMEISTER A^{o} 1656. De trapleuning heeft spijlen in de vorm van hermen. Pl. CXIV, afb. 270.

Lindehouten beeld van St. Gangulphus, ongeveer 45 cm hoog. De heilige, blootshoofds[+] en in wapenrok, omklemt met de linkerhand een ovaal schild met kruis, terwijl hij met de opgeheven rechterhand een slip van zijn mantel ophoudt. Tegen [+]BEELDEN de rechtervoet ligt een helm met open vizier. Handvat in de rug, XVIIIa.

Tot het bezit der kerk behorend, bevinden zich als bruikleen in het Aartsbissch. Museum te Utrecht, drie beelden van lindehout: St. Augustinus, ongeveer 135 cm hoog, XVIII, Maria met staand Kind, ongeveer 119 cm hoog, XIXa en een staande H. Maagd zonder Kind, ongeveer 133 cm hoog. Op de binnenzijde van de ruggeplank

van dit laatste beeld is het jaartal 1634 ingesneden. De beelden zijn wit geverfd en sterk beschadigd. (Verslag Aartsbissch. Museum 1932-1933, blz. 7).

+ Eveneens als bruikleen in het Aartsbissch. Museum, een gesmeed ijzeren kaarsenstandaard, 170 cm hoog, omstreeks 1500. (Verslag Aartsbissch. Museum 1932-1933, blz. 7, met foto op blz. 11). Tentoonstelling Neder-Rijnse kunst der Late Middeleeuwen, Arnhem 1952-1953. +KAARSENSTANDAAARD

+ Zilveren wierookscheepje, midden XVIII, pl. CLXXV, afb. 427. Merken: staande leeuw, RR en lopend viervoetig dier. Misschien door leden der familie Rijke in Boxmeer vervaardigd. (De Monumenten van geschiedenis en kunst in Noord-Limburg, blz. 241). +WIEROOKSCHEEPJE

+ 1. De grote klok, diam. 142 cm. Opschrift:

+ DARUM SO WAECT WAT GHI EN WET DACH NOCH UER IN WELCKER DY SOEN DES MENSCHEN COMEN SAL. MAT XXV. ANNO DOMINI MCCCCCLVIIII GOET AELBERT HACHMAN MY TOE CLEF. +KLOKKEN

Rond vignet als zegel, met onleesbaar omschrift en een zittende engel?, een bekranst kruis op de schouders dragend. Rand met bloemmotieven, maskers op de kroon.

2. De negen-uurs klok. Opschrift:

ST. ANTONIUS EN ST. SEBASTIAAN IS MIJN NAAM. PASTOR BASILIUS A LINDEN, CONSUL ANTONIUS LOOMAN, AEDILIS JUSTUS RODULPHI. ICK BEN GEGOOTEN GEVLOTEN DOOR HET VIER VAN JOHANN PETER EN HENRICH VAN TRIER ANNO 1652.

Deze klok werd niet gevorderd, maar bij het opblazen van de toren in oktober 1944 door de Duitsers, werd zij aan de kroon beschadigd. Sindsdien hersteld door de firma Eijsbouts te Asten.

De zg. twaalf-uurs klok, diam. 100 cm, had als opschrift: IN HONOREM S.S. JOSEPHI ET CATHERINA R. EVERS BENEFACTOR J.W. KOLCKEN PASTOR W. BODD. AEDILIS 1752. JEAN PETIT ME FECIT, en de brandklok uit 1829 zijn door de Duitsers gevorderd en niet meer teruggekomen.

+ Van de in de Voorlopige Monumentenlijst voorkomende voorwerpen zijn in de laatste oorlog verloren gegaan: de hardstenen doopvont, XVIa, de koperen lavaboketel, XV, een geborduurde koorkap en kazuifel en de drie schilderijen, gemerkt De Bray 1651 in de pastorie. Verder een schilderij van Jan van Bijlert, de Genadestoel voorstellend met de HH. Willibrord en Bonifatius (Verslag Aartsbissch. Mus. 1932-1933, blz. 7, foto op blz. 12; Maandblad van Oud-Utrecht 1934, blz. 57, 58), een in eikenhout gesneden figuur van de liggende Christus, vermoedelijk afkomstig van een H. Graf, Gelders werk, XVIa, (Versl. Aartsbissch. Mus. 1932-1933, blz. 7, afb. blz. 14 en 15; D.P.R.A. Bouvy, M.E. beeldhouwkunst in de N-Nederl., 1947, blz. 198), een op de maansikkel staande Maria met Kind, wellicht de helft van een Marianum, eikenhout, 114 cm hoog, (Bouvy, blz. 193 en afb. nr. 208), Maria en de engel Gabriel, eikenhout, 64 cm hoog (Bouvy blz. 193, 194, afb. nr. 209). +VERLOREN VOORWERPEN

+ DE R.K. KERK van de HH. Martelaren van Gorkum door architect Valk na de oorlog gebouwd op het Zand, bezit een eikenhouten *relief* voorstellende een Pieta, met gedeeltelijk nog de oude polychromie, 64 × 54 cm, Noord-Nederlands werk, XVIB (Verslag Aartsbissch. Mus. 1946-1947, blz. 5 met foto). +BEELDHOUWWERK

+ DE HERVORMDE KERK na de oorlog door architect G. Feenstra gebouwd, ligt aan de Langestraat, geheel vrij en op de plaats waar de, in de oorlog verwoeste, kerk uit 1871 heeft gestaan. +HERVORMDE KERK

+ Nieuw Kerkel. Handb., 1885, blz. 25; Arch. A.U. XXIX, blz. 40-58; Monasticon Batavum I, blz. 119, suppl. (de Kok), blz. 90, 91; Huissen 600 jaren stad, blz. 45; Gelre XLIX, 1949, blz. 259; Kath. Bouwblad 1951-1952, blz. 321-364. +LITERATUUR

+ De gemeente is omstreeks 1611 opgericht en de eerste predikant was Petrus Wassenberg, die op 24 mei van dat jaar zijn intrede deed. De gemeente telde toen slechts 15 of 16 lidmaten en hield +GESCHIEDENIS

haar godsdienstoefeningen in het voormalige stadhuis. Een eigen gebouw kreeg de gemeente pas in 1660. De kerk had een torentje waarin een, door Peter van Trier in 1664 gegoten klok hing.
Bij Kon. besluit van 11 oktober 1823 nr. 76 werden de gebouwen van het voormalige St. Elisabethconvent in de zg. Kloostertuin aan de Nederlands Hervormde gemeente geschonken met recht de gebouwen voor afbraak te verkopen, wat ook geschiedde.
Tot 1951 stonden vóór de Hervormde kerk twee fraaie hardstenen hekpalen, XVIIId. Omdat zij,+ volgens de architect die de nieuwe kerk bouwde, geen architectonisch geheel met de kerk vormden, zijn zij verwijderd, met de bedoeling ze op te richten vóór de boerderij van één der kerkvoogden. Bij het verplaatsen schijnen zij gebroken te zijn en toen heeft men het maar beter gevonden de stukken op de vuilnisbelt te smijten! +HEKPALEN

Tegen de achtergevel van de nieuwe kerk is een zerk opgesteld, die vroeger in het+ terrein vóór de oude kerk had gelegen. In een omlijsting een cirkel, waarin een wapen in rococo-vorm, waarboven een kroon met dertien parelen. Hieronder: DEN WELEDELEN GESTRENGEN KON. PRUISS./AMPTSRAAD G. ROIJAARDS/OVERLEDEN TE HUISSEN/OP DEN 21 IULIJ 1805/IN HET 55 IAAR ZYNS OUDERDOM. +GRAFZERK

GEEN PRONKNAALD VAN METAAL OF MARMER RIJK VAN ADERS/ALLEEN DEES GRAFZERK DEKT 'T ACHTBRE KOUD GEBEENT VAN ROIJAARDS/HET BEELD DER DEUGD HIER NOOIT GENOEG BEWEEND/LIET HIER EEN EERNAAM ACHTER/VAN MENSCHENVRIEND EN VADER.

De kerk bezit een ovaal zilveren doopbekken, met gekartelde rand op een voet, 11 cm+ hoog, 20,5 cm lang, 15 cm breed. Op de bodem is het wapen De Salis, met het devies: NON AURO SED VIRTUTE, gegraveerd. Bovenaan in lopend schrift: EMILE JEAN BAPTISTE BARON DE SALIS, en onderaan: AAN DE GEREFORMEERDE KERK TE HUISSEN OP ZYNE DOOPDAG DEN 26 AUG. 1849. Tussen de beide opschriften zijn boeketjes gegraveerd. +DOOPBEKKEN

Emile Jean Baptiste baron de Salis Soglio Mayenfeld werd op 19 mei 1845 te Londen geboren (overleden 11 september 1873) als zoon van Carel Paul Amarant baron de Salis Soglio Mayenfeld (1800-1871), die op 20 augustus 1849 te Huissen met Johanna Cornelia Moorrees (1811-1885) trouwde. De vierjarige dopeling gaf dus dit doopbekken zes dagen na de trouwdag van zijn ouders!

Diam. ongeveer 80 cm. Onder een versiering van palmetten:+
GERRIT BAKKER ROTTERDAM 1771/DEO ET ECCLESIAE SACR. FECIT G.I.L.D. FALLOT V.D.M. 1771 (Georgius Jacobus Laurillard dictus Fallot). De klok werd op 1 januari 1772 in gebruik gesteld. +KLOK

Van het voormalige St. Elisabeth-klooster is het volgende bekend:
Door de weduwe van Gerrit van Rijswick werd op St. Gregoriusdag (12 maart) 1448 aan Gerrit+ Negeler van Rees een huis met erf opgedragen.
Op dezelfde dag stichtte Negeler van Rees, de vroegere fraterheer uit het +ST. ELISABETH KLOOSTER

huis te Doesburg, hier een klooster van Franciscanessen. De Hertog vergunde de zusters in haar klooster een kapel in te richten, met één of meer altaren, die later door een kerk werd vervangen. Ook mochten de zusters ‘die derde regula Sent Franciscus namals’ aannemen. Een brand teisterde in 1493 het klooster, waarbij de kerk werd verwoest. De apostolische vicaris, Johan van Neercassel, heeft in dit klooster meermalen vertoefd, o.a. in 1675 onder de naam van Jan Claassen (Versl. alg. verg. Hist. Gen. 1949, blz. 56). Van 1673 tot 1683 is hier ook het seminarie gevestigd geweest. Bij Keizerlijk dekreet van 3 januari 1812 werd het klooster opgeheven en de laatste rector en de zusters vertrokken van hier naar Groessen.
De in 1727 gegoten klok van het klooster, is thans eigendom van de R.K. parochie te Driel, gemeente Heteren. Zie blz. 278-279.

+ Langestraat 17 Bakstenen huis, waarvan de verdieping op de begane grond door een winkel wordt ingenomen, heeft een -in en uitgezenkte gevel, pl. CXVI, afb. 275. De drie verdiepingen worden door geprofileerde, bakstenen waterlijsten van elkaar en van de winkelverdieping gescheiden. De houten kozijnen in de geprofileerde nissen, die door segmentbogen gesloten zijn, behalve die van het middelste venster in de eerste verdieping, die door een accolade-boog gedekt wordt, zijn niet meer origineel. In de boogtrommels van de vensternissen op de verdieping, consoletjes met kinderkopjes; in die van de tweede en derde verdieping, ruiten waarin vrouwekoppen en gehelmde mannekoppen, die het huis op omstreeks XVIC dateren. Boven de inrijpoort is een steen ingemetseld met een relief van een springend paard, tussen voluut vormige rankenen een schelpornament. Het huis is in 1954 door architect Y. Kok gerestaureerd, waarbij de top een meer rechte vorm kreeg dan de ingezwenkte die hij had. Een klein, hartvormig venster in een cartouche-achtige omlijsting met bovenaan een cherubkop, XVIIA, dat later vlak boven de ruit in de bovenste vensternis was aangebracht, werd verwijderd. Ook de XVIIIde eeuwse vazen, die op oude foto's te zien zijn, zijn verdwenen. +WOONHUIZEN

Langestraat 52. Groot, wellicht oorspronkelijk dubbel, woonhuis met verdieping en hoge kap tussen zijgevels met trappen gevat, pl. CXVI, afb. 276. De voorgevel is in de XIXde eeuw gewijzigd en gepleisterd. Aan de noordzijde heeft de trapgevel een geprofileerde waterlijst. Aan beide gevels smalle vensters met natuurstenen lateien onder ontlastingsbogen; op de treden eveneens geprofileerde deklijsten, XVIIA.

Steph. Huismanstraat 27. Deftig boerenhuis, waarvan de in- en uitgezwenkte zijgevels voor de helft zijn weggebroken. Slechts die aan de zijde van het achterhuis zijn nog over. Het, in een zolderbalk, gesneden jaartal 1813 duidt vermoedelijk op het jaar, waarin dit is geschied en de voorgevel verhoogd werd, ten koste van het voorste gedeelte van de zijgevels.

+ De geschilderde, eikenhouten voordeur van een huis in de Korte Kerkstraat heeft een rococo-versiering, midden XVIII. +DEUR

+ In de gevel van het, na de oorlog weer opgebouwde, notarishuis aan de Vicariestraat is een steen ingemetseld, die tot na de oorlog in de Oudheidkamer bewaard werd. Op deze ovale steen staan enkele psalmteksten; o.a. uit Psalm 148. De letters zijn uitgesleten en moeilijk meer te lezen. Onderaan staat: JOHANNA BAREN, XVIIIA?. +STENEN

+ *Stoepstenen* en twee gotische *consoles* zijn opgesteld in de Langestraat bij de Walstraat, evenals twee stenen opgegraven in de tuin van het perceel Langestraat 8. +STOEPSTENEN

> Op de ene was een huismerk te zien, de andere vertoonde het wapen van het geslacht Veeren. Rudolf Veeren, kapitein in Staatse dienst, afkomstig uit Rees, heeft zich in het begin der XVIIde eeuw in Huissen gevestigd. Mr. Barend Veeren heeft zich in het rampjaar 1672 onderscheiden, toen Huissen met plundering en brandstichting bedreigd werd
> (De Gelderlander, 25 augustus 1955)

Het Huis de Poll of de Waey, buiten Huissen, is waarschijnlijk afgebeeld op een tekening van J. Stellingwerf 1629, gem. Bibl. Rotterdam; vgl. J. Belonje in Jrbk. Centraal Bureau voor Genealogie 1958, blz. 26.

Malburgen

Van der Aa VII, blz. 614; Algemeen Ned. Familieblad 1894, blz. 17-24; 69-71.
De ligging van Malburgen, tegenover de mond van de IJssel, was strategisch belangrijk. Al vroeg was hier een blokhuis gebouwd. Ook stond hier een huis, de Borcht, dat in 1358 aan de Commanderij

van St. Jan behoorde. Onder de Hertogen van Kleef bezat het kerspel een eigen dingbank. Malburgen was vroeger een hof (curtis), toebehorend aan het kapittel van St. Marie, van hetwelk de heren van Smitshuizen in 1219, en naderhand de heren van de Leck en Culemborg, die in erfpacht ontvingen. Het schijnt dat de Graven van Kleef in het bezit van de hof zijn gekomen, ten minste het kapittel deed later vruchteloze pogingen om die weer terug te krijgen. Van de, in een rekening van de domfabriek uit 1570, vermelde St. Margaretha-kerk, die later in verval is geraakt, stond in 1725 nog een stuk muur overeind, dat in 1824 schijnt te zijn afgebroken.
Waarschijnlijk is hier vóór 1659 een steen gevonden met het volgende opschrift: HERCULI MAGUSANO+ ET HAEVAE ULPI(US) LUPIO ET ULPIA AMMAVA PRO NATIS V(OTUM) S(OLVERUNT) L(IBENTES) M(ERITO). Deze steen kwam later terecht in het college der Jesuïeten te Brussel en is thans verdwenen (Exc. Rom. II, blz. 167, nr. 275, III, blz. 112). +ROMEINSE VONDSTEN
Een, in de Rijn bij Malburgen gevonden, bronzen Romeinse pan wordt in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bewaard.

Kesteren

De gemeente Kesteren bestaat uit een gedeelte van het voormalige panderambt Kesteren, een onderdeel van het ambt Neder-Betuwe, t.w. de kerspelen Kesteren en Opheusden en sedert 1821 uit de voormalige heerlijkheid Lede en Oudewaard (Maris, blz. 190). Tevens behoort sedert 1817, het ten zuiden van de Rijn gelegen deel van de tot het Kwartier van de Veluwe behoord hebbende, voormalige heerlijkheid Wolfswaard (Gelre 1949, blz. 49 noot 2) tot het gebied van Kesteren. Tot de gemeente behoren de dorpen Kesteren en Opheusden. Het gemeentehuis bevindt zich in laatstgenoemd dorp.

Kesteren

Teg. Staat III, blz. 268; Van der Aa VI, blz. 421-422; J. Anspach, Iets over de voormalige gerichtsbanken+ in N.-Betuwe, Geld. Volksalm. 1879, blz. 72; dez., Kesteren, Oudewaard, Lede en de Marsch, Geld. Volksalm. 1880, blz. 10; Martens, Marken, blz. 167-168. +LITERATUUR
Volgens Modderman is het onwaarschijnlijk dat de naam Kesteren samenhangt met het woord castrum,+ daar in het dorp Kesteren geen Romeins aardewerk is gevonden. Wel ligt er een Romeinse woonplaats uit de IIde en IIIde eeuw, 800 m ten westen van het dorp (O.M.R.O.L., N.R. XXX, 1949, blz. 72). +GESCHIEDENIS
Omstreeks 850 schonk Balderik goederen in villa castra aan het klooster Lorsch (Codex Laueshamensis, ed. Glöckner, nr. 107, Sloet, nr. 27). In 1327, of misschien reeds eerder, was Kesteren evenals Zoelen in het bezit van een gerichtsbank. Kesteren wordt in 1470 in het Leenregister

uitdrukkelijk een maalschap geheten, het was toen al een ambtsdorp van Neder-Betuwe. Bij verordening van 1410 werd klaring gehouden bij de kerk en 's zomers werd hier de bank gespannen. Een moderne boerenwoning bij het station draagt nog de naam van De Schenkhof, een herinnering aan de vroegere Schenkhof, die hier gestaan heeft en de apanage was van de erfschenkers van Gelre. In 1342 werd Dirck van Lynden, heer van half-Lienden door Reinald II tot erfschenker aangesteld, welk ambt later overging op de heren, Graven van Culemborg, die dit ambt in 1688 verkochten.

L.A.J.W. Sloet, Bijdragen tot de kennis van Gelderland, blz. 370; J. Anspach, De heerlijkheid+ Lienden, Nav. 1896, en 1897; A.A. Beekman, De gewesten van N- en Z-Nederland in 1300, Hist. Atlas in Nederland dl. IV, blz. 29; dez., Nederland als polderland, 3de druk, 1932, blz. 493; W. van Iterson, De gesch. van het pontveer te Rhenen, Jaarb. v. Oud-Utrecht 1953, blz. 58. +LEDE EN OUDE WAARD LITERATUUR

Op kaart nr 345, R.A. Arnhem, 1552; twee tekeningen A. de Haen 1727 (naar Roghman?) part.+ coll. en coll. Rijksd. Mon.zorg, 's-Gravenhage, pl. CXXIII, afb. 294; twee gewassen pentekeningen J. de Beyer 1745/1748 coll. H.M. de Koningin; prent naar A. Rademaker in Kabinet Ned. Oudheden nr. 274; H.v. Maarseveen 1766 en B. du Pré del. R.P.K. Tekening van C.L. Hansen, Gem. museum Arnhem. +AFBEELDINGEN

In tegenstelling met Kesteren, dat nooit een heerlijkheid is geweest, zijn Lede en Oudewaard altijd beschouwd geweest als twee afzonderlijke heerlijkheden, elk met hoge en lage jurisdictie. Zij lagen ten zuiden van de Rijn, tussen de langs de oude bandijk lopende Oude Rijn en de ten noorden hiervan stromende Lee of Leigraaf. Sloet (blz. 371) vermeldt, dat Lede en Oudewaard door graaf Wichman geschonken zouden zijn aan de abdij van Elten. Later schijnt Oudewaard met de Schuilenburgerweerd leenroerig aan de St. Paulus-abdij te Utrecht geweest te zijn.
Het huis ter Lede wordt in 1404 een 'huys', in 1429 'huys ende slot' en in 1431 'huys ende borch' genoemd. De Geldersen hadden er een bezetting om het stropen der Stichtenaren te verhinderen. Volgens de Teg. Staat (blz. 271) was het in 1741 een groot, vierkant gebouw, maar al in verval. In 1769 is het huis ter Lede een 'out en gantsch vervallen adelyck huys', in 1812 een 'steenepoort met cingelen en grachten', en in 1823 is het geheel verdwenen. Op de plaats van dit voormalig slot staat nu een boerderij.

+LITERATUUR

+ Exc. Rom. II, blz. 171, III, blz. 116; Gelre XLVI, 1946, blz. XLIX; Oudh. Onderzoek van M.E. Kerken in de prov. Gelderland, Gelre 1951, blz. 49, 50.

+ROMEINSE VONDSTEN

+ Op de Hooge Woerd tussen Kesteren en Ochten zijn in 1904 en 1905 en aan de Nedereindse straat in 1909 en 1910 door de Oudheidkamer te Tiel opgravingen verricht. In 1904-1905 kwamen overblijfselen van een nederzetting aan het licht, uit de IIde of IIIde eeuw.
Behalve in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, wordt ook een kleine verzameling inheemse en Romeinse scherven, afkomstig van de Hoge Woerd in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen bewaard, o.a. enkele borden van terra-sigillata, IIde eeuw, een hoge vierkante fles, een republikeinse denarius. De vondsten van 1909 en 1910 en enkele andere zijn met het Museum te Tiel in 1945 ten onder gegaan.
Alg. Konst- en Letterbode 1856, nr. 33, blz. 258; Exc. Rom III, blz. 116 en 117 (munten uit Iste-IIIde eeuw in Museum te Leiden) Gelre XLVI, 1946, blz. L;

+VROEG MIDDELEEUWSE VONDSTEN

+ Tijdens de opgravingen van 1909-1910, zijn ook fragmenten van Merovingisch en Karolingisch vaatwerk gevonden. Verder is in Kesteren een Frankische glazen kelk te voorschijn gekomen (Versl. van Landbouwk. onderzoekingen nr. 5619, blz. 70). Bij de opgravingen in de bouwvallen van de Ned. Hervormde kerk gedaan, kwamen twee noordoost-zuidwest lopende grachten aan het licht, die ouder moeten zijn dan de Romaanse kerk, waarvan de lengtemuren over de meest westelijke gracht waren heengebouwd. De oostelijke gracht bevond zich buiten het Romaanse koor, doch binnen het Gotische. Van grachten, die de kerk omheind hebben, is hier dus geen sprake. Buiten de kerk konden deze grachten nog getraceerd worden, doch door de moeilijkheden van het terrein en aangrenzende bebouwing was het onmogelijk van het verloop ervan een gesloten geheel te verkrijgen. Uit deze grachten werden scherven van Karolingisch aardewerk opgedolven. Romeinse vondsten bevonden zich

op een niveau, dat ongeveer een 50 cm lager ligt dan de insteek der grachten. Tussen het, vermoedelijk Karolingische, woonvlak en de Romeinse laag ontbraken de vondsten (Oudheidk. onderz. van M.E. kerken in de prov. Geld. Gelre 1951, blz. 49, 50). Volgens prof. Edelman zou men in deze steriele laag te doen hebben met een, in de Merovingische tijd, afgezette oeverwal. De streek moet in die periode onbewoonbaar zijn geweest.

Verdedigingswerken

+ Kronyk v.h. Hist. Gen., 1862, blz. 21; Geld. Volksalm. 1888, blz. 108-109; De Nav. 1897, blz. 197, 458. +SPANJAARDSDIJK

+ Toen Parma Nijmegen had veroverd en het, in 1590 door Prins Maurits tegenover die stad aangelegde, fort Knodsenburg bedreigde, gelastten de Staten van Gelderland op 10 maart 1591 de ambtman van Neder-Betuwe, Dirck Vijgh, een verdedigingsdijk aan te leggen, van de Rijn van Opheusden tot aan de Waal bij Hien, waarachter de vendels en ruiterij van de Prins gelegerd konden worden in afwachting van de gelegenheid om Nijmegen weer in handen te kunnen krijgen (Journaal van Anth. Duyck I, blz. 59; J.J. Orlers en H. van Haestens, den Nassauschen Laurencrans, fol. 7) Orlers meent, dat de dijk niet als verdedigingslinie maar als waterkering is aangelegd: 'De Staten hebben ooc eenen nieuwen geweldigen dijck doen leggen dweers door de Neder-Betuwe, van den Rijn tot de Wale beneden Nimmegen, ende dat principalick door de directie van den Amptman van Thiel Diderich Vijch, die +GESCHIEDENIS

de meeste costen versorcht heeft, hoewel de Staten van Hollant ettelicke duysent guldens daer toe gegeven hebben, om daer mede de Neder-Betuwe tot beneden Dordrecht beter te bewaren ende bevrijden tegen het overloopen vant opperwater van den Rijn’. Deze dijk, die behalve Spanjaardsdijk ook Dwarsdijk of Nijedijk werd genoemd, moet in een vrij snel tempo zijn gebouwd, immers werd in juli van dat zelfde jaar, het lid van gecommitteerde Raden in Holland van Asperen naar Tiel gestuurd ‘omme mitten Amptman Vych opsicht te halden totte bewaringe van den Nyen gemaeckten dwarsdyck in de Betuwe alzoe men verstaet dat daer veel gelegen is, oick aen alle correspondentie’. De dijk heeft toen geen dienst gedaan als verdedigingswerk, daar Parma kort daarop het beleg opbrak. In 1672 zijn nog versterkingen aan de dijk gebracht, maar weerstand tegen de Fransen werd niet geboden. In 1701 wordt de Dwarsdijk nog genoemd in verband met een (niet uitgevoerd) plan tot afvoer van water van de Waal naar de Rijn. De bouw van de Linie heeft tengevolge gehad, dat deze dijk langzamerhand in verval is geraakt.

DE LINIE DE SPEES vangt aan bij het vestingwerk De Spees, aan de zuidelijke Rijnoever,[+] tussen Kesteren en Opheusden en loopt in vrij rechte lijn naar het zuidwesten, om even ten oosten van Ochten met een stompe hoek aan de sluiten op de Waaldijk. [+]DE LINIE

Van der Aa X, blz. 619; A.Th. Gevers Leuven, Overzigt van Neerlands landsverdedigingsmiddelen,[+] 1869, blz. 128; Atlas van historische vestingwerken in Nederland, Uitg. Stichting Menno van Coehoorn dl. II, 1959, B. 11. [+]LITERATUUR

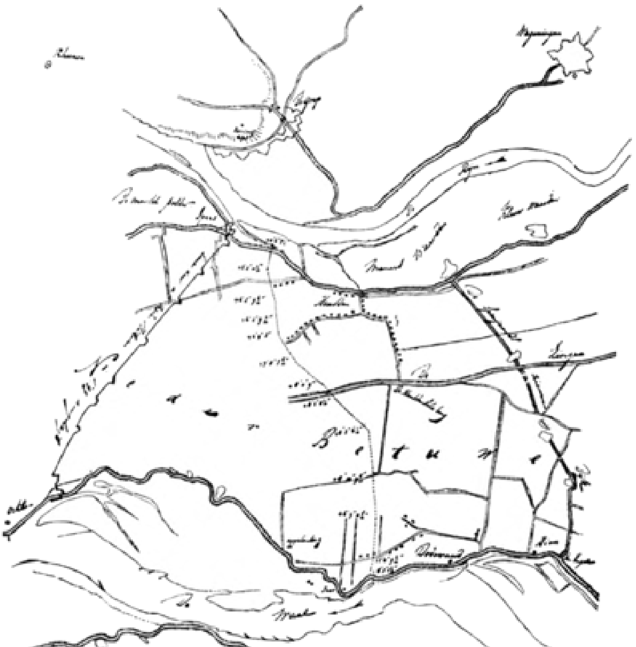

Fig. 75. Kesteren. Linie de Spees. Situatieschets omstreeks 1849

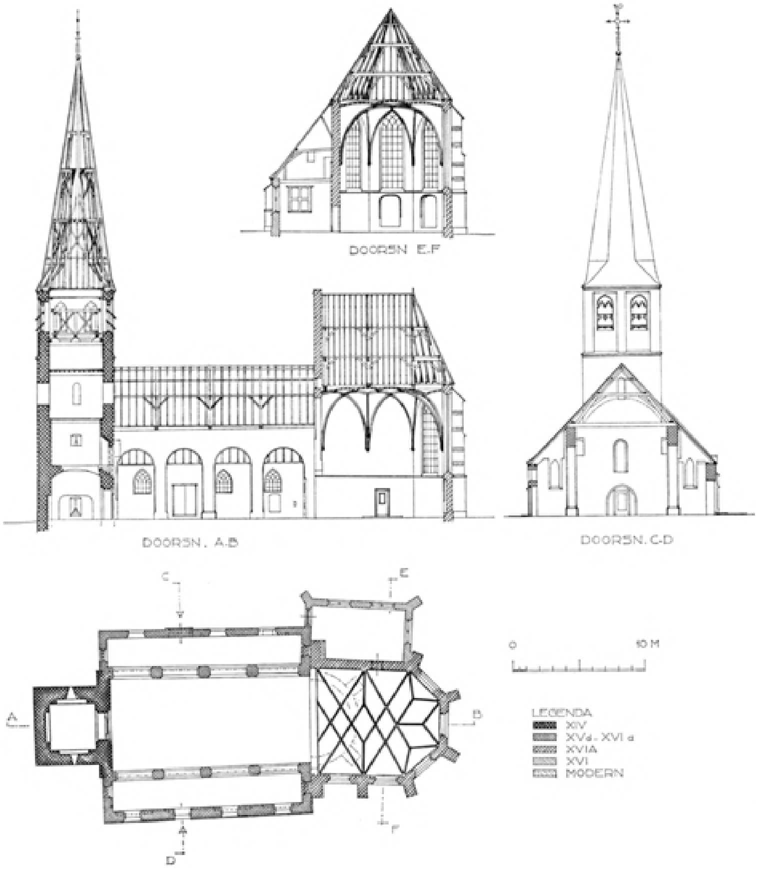

Fig. 76. Kesteren. Hervormde Kerk. Toestand voor 1945

Plan voor het nieuw aan te leggen fort bij De Spees, door Kol. Direct. Z. Stuten, 1796, Alg. Rijksarch.+ 's-Gravenhage, arch. Oorlog nr. G. 207a, pl. CXVIII, afb. 281. +KAARTEN
Situatieschets omstreeks 1849, Alg. Rijksarch. arch. Oorlog ad. memorie G. 82 h, Alg. Rijksarch. Ned. kaarten, nr. 3692, fig. 75.
Van een gewestelijke verdediging van de Grebbelinie is reeds sprake in het jaar 1629, maar eerst in+ 1701, toen er weer oorlog dreigde, oordeelde Coehoorn in een brief aan de Raad van State het mogelijk de vijand 'uit de Betuwe te keeren door het leggen van een retranchement, daar waar ze op 't smalst is'. Vermindering van het oorlogsgevaar verschoof dit plan naar de achtergrond, in de jaren 1741-1742 werd de zg. 'prolongatielinie' van Opheusden naar Dodewaard weer naar voren gebracht, en wel in een paar memoriën van de directeur der fortificatiën, Bernard de Roij, over de Grebbelinie. Een grote situatiekaart, in 1759 getekend door de extra-ordinaris ing. C.J. van de Graaff, is later de grondslag geweest voor de voortzetting van de bouwplannen, eerst in 1777 en 1786 door directeurgeneraal Dumoulin en daarna in 1795 door zijn opvolger de Veije. In 1796 kreeg de kolonel directeur Z. Stuten opdracht ontwerpen voor de linie en bijbehorende dijkposten te Ochten en aan De Spees op te maken. In 1799 en 1800 is de linie tot stand gekomen, hoewel enigszins anders dan door Stuten was aangegeven, nl. de door hem geprojecteerde, beide dijkposten kregen geen keelfront. Volgens de Atlas van historische vestingwerken was de Spanjaards- of Nieuwedijk tevens het tracé van Coehoorn voor de Linie uit 1701. In 1890 werd het gehele complex de naam gegeven van 'Stelling in de Neder-Betuwe'. In 1926 werden de beide forten als vestingwerk opgeheven, maar de tussengelegen linie bleef tot 1950 als vestingwerk gehandhaafd. Na 1926 is het werk te Ochten vrijwel geheel geslecht, dat bij De Spees ten dele, en zelfs is het laatste in de mobilisatie 1939-1940 weer in staat van verdediging gebracht wegens zijn ligging tegenover de Grebbe. Ook zijn hier en daar betonkazematten gebouwd. Overleg tussen de Stichting Menno van Coehoorn en de Centrale Cultuurtechnische Commissie heeft ten gevolge gehad, dat een gedeelte van de linie bewaard zal blijven. +GESCHIEDENIS

Van het *fort De Spees*, thans eigendom van de Stichting Boom en Vrucht te Opheusden,+ is het binnendijkse bastion met gracht, zij het in enigszins vergraven toestand, blijven bestaan. Door de eigenaar is een sobere beplanting aangebracht, die de lijnen van het vestingswerk volgt. Hieraan aansluitend is nog een 80 m lang gedeelte van de Liniedijk aanwezig. +BESCHRIJVING

Een klein stuk van de linie, met de batterij onmiddellijk ten noorden van de Linge, is zo goed mogelijk hersteld en onder profiel gebracht. Het zuidelijk halfbastion, deel uitmakend van het werk op de spoorwegkruising bij Kesteren, zal vermoedelijk ook in de bestaande toestand behouden blijven. Van het vestingwerk bij Ochten is niets meer over.

DE HERVORMDE KERK ligt vrij in het oude kerkhof, binnen de dorpskom en onder+ aan de Rijnbandijk. De kerk is eigendom van de Ned. Hervormde gemeente, terwijl de toren aan de burgerlijke gemeente toebehoort. Fig. 76, pl. CXVII, afb. 278. +HERVORMDE KERK

Nw. Kerkel. Handboek, 1878, blz. 87; Joosting en Muller I, blz. 102; II, blz. 430; Reitsma en Van+ Veen IV, blz. 80; Gelre V, 1902, blz. 215; Nieuws Bull. K.N.O.B. 1949, kol. 185; ibid. 1950, kol. 175; P. Glazema, Oudheidk. onderzoek van M.E. kerken in de prov. Gelderland in Akademiedagen III (Kon. Ned. Akad. v. Wetensch.), 1950, blz. 107; dez., Oudheidk. onderzoek in de prov. Gelderland, 1951, blz. 45-50; Herma M. van den Berg, Bouwgeschiedenis van de voormalige kerk te Kesteren, Bull. K.N.O.B. 1951, blz. 109; R.F.P. de Beaufort, De wandschilderingen aan de oostelijke torenmuur in de voormalige Ned. Hervormde kerk te Kesteren, Bull. K.N.O.B. 1954, blz. 213. +LITERATUUR

Sedert 1395 wordt de kerk vermeld in de kerklijsten der domfabriek. De parochie Kesteren omvatte+ de kadastrale gemeente Kesteren en na de Hervorming, ook de heerlijkheden Lede en Oude- +GESCHIEDENIS

waard, die te voren tot de parochie Rhenen hadden behoord. In de kerk was een vicarie van Maria Virginis gevestigd (W.v.R., blz. 77). De laatste pastoor zou met de gehele parochie tot de nieuwe leer zijn overgegaan. Door oorlogshandelingen in de winter van 1944-1945 brandde het schip geheel uit en slechts het opgaand muurwerk bleef over. Ook het koor leed ernstige schade. Het stenen netgewelf, dat kort na de bevrijding nog aanwezig was, stortte spoedig daarna in. De toren is vrijwel intakt gebleven. Schip en koor werden in 1949 afgebroken en door ir. J.B. Baron van Asbeck is in 1951 op de oude plaats, tegen de toren, een éénbeukig schip gebouwd.

+ De oude Kesterse kerk was, behalve uit de nog aanwezige toren, samengesteld uit een vrij breed, vier traveeën tellend schip, met twee smalle zijbeuken en een driezijdig gesloten, twee traveeën diep koor, tegen welks noordmuur een rechthoekige sacristie was aangebouwd. De bakstenen, vierzijdige, kapiteelloze pijlers met afgeschuinde hoeken waren door halfcirkelvormige scheibogen met elkaar verbonden; schip en zijbeuken waren door een vrij hoge Gotische kap gedekt, waaronder een stucplafond was aangebracht. Het hoog boven het schip uitkomende, koor was gedekt door een stenen netgewelf, waarvan de ribben op acht gebeeldhouwde kraagstenen ontsprongen, waarvan enkele met figuurtjes, andere met vegetabiel ornament waren behakt (Bull. N.O.B. 1914, blz. 200). Vier van deze zijn in 1951 overgebracht naar het portaal van de Ned. Hervormde kerk te Loenen a/d Vecht, welke kerk toen in restauratie was (Bull. K.N.O.B. 1951, blz. 113, 114; Jaarboekje Oud-Utrecht 1953, blz. 134 en afb.).

+BESCHRIJVING VOORMALIGE KERK

Boven de ingang aan de noordzijde van de kerk, was een gebeeldhouwde kop, XIV?, ingemetseld, waarschijnlijk afkomstig van een doopvont. Hij is thans in de toren aangebracht.

Sporen van een klokkengieterij zijn in het westelijke gedeelte van het schip aangetroffen.

+ Dieprode baksteen, formaat 28-29,5 × 6,8-7,2 cm, 10 lagen 78 cm.

+TOREN MATERIAAL

+ De sober behandelde toren wordt door een geprofileerde, bakstenen waterlijst in twee ongelijke delen verdeeld: een onderste gedeelte van ongeveer 12 m hoog en een bovenstuk van ongeveer 5 m. Van de onderste geleding zijn de drie wanden geheel glad; behoudens lichtspleten worden zij slechts doorbroken door een smal, rechthoekig venstertje onder een gedichte rondboog. Ieder der vier zijden van de bovenste geleding is verdeeld in twee, rechthoekige spaarvelden, die in hun bovenste gedeelte, twee gekoppelde, en onder één spitsboog gevatte galmgaten huisvesten. De toren wordt gedekt door een hoge, even ingesnoerde, achtzijdige met lei beklede spits.

+UITWENDIG

Tot aan de laatste restauratiewerken toe was de toren niet in het bezit van een ingang, en behoorde hij tot die nog kleine reeks van kerktorens, die wellicht uit verdedigingsmotieven, geen directe verbinding met de buitenwereld hadden en waarvan de bovenverdieping slechts door middel van een ladder te bereiken was.

+ De dikte van de muren bedraagt 116 a 118 cm. De verdieping gelijkvloers heeft een bakstenen koepelgewelf, waarin een opening. Op de tweede verdieping is in de westmuur een schouw uitgespaard. +INWENDIG

+ Opgravingen, vóór en tijdens de sloping van het kerkgebouw ondernomen, hebben aangetoond, dat aan het drieschepige, laat-Gotische bedehuis, een rond gesloten, éénschepig tufstenen kerkje is voorafgegaan, dat uit de XIIIde eeuw kan dateren, en waarvan de muren waren aangelegd op een vleilaag van rolstenen. Oostwaarts liep het muurwerk even diep door als het latere schip en de ruimte werd gesloten door een iets smallere, halfronde absis, waartegen blijkbaar later, uitwendig bakstenen steunberen waren geplaatst. Verschillende grote paalgaten in het schip van deze Romaanse kerk, doen vermoeden, dat op deze plaats eerst een houten gebouw heeft gestaan. +BOUWGESCHIEDENIS

Gebleken is, dat de westelijke muren van de zijschepen van het in 1949 gesloopte schip, opgetrokken waren tegen een ouder gedeelte, dat met de toren in verband was gemetseld en de westmuur van het middenschip vormde. De sobere behandeling van het torenlichaam en het ontbreken van een ingang maken een datering van de toren, en dus van deze nieuwe westelijke afsluiting van het Romaanse kerkje, in de XIVde eeuw aannemelijk.

Tegen het einde der XVde eeuw of begin XVIde is dit Romaanse kerkje door het in 1949 gesloopte, driebeukige schip vervangen. De pijlers doorbraken met hun fundering het oudere tufstenen muur-

werk, zodat van het Romaanse kerkje niets was overgebleven dan de halfronde koorabsis. Doch lang zal men zich niet met deze beperkte koorruimte hebben beholpen. De profilering van de koorribben en het beeldhouwwerk van de kraagstenen stellen het ontstaan van het, in 1944 verwoeste, koor op XVIa. Tegen de noordzijde van het koor moet, kort na de voltooiing hiervan, een rechthoekige sacristie zijn aangebouwd.

De kerk bezit:

Eikenhouten preekstoel, pl. CXIX, afb. 285. De voet, met vier steunen in de vorm+ van gevleugelde hermen, draagt de zeszijdige kuip met getorste zuiltjes op de hoeken en cherubkopjes in de zwikken van de toogpanelen. De lijsten onder en boven de panelen, alsmede die van het klankbord, hebben een versiering van ranken. Leeuwekoppen op de hoeken van de onderste lijst, XVIIb. +PREEKSTOEL

Aan de preekstoel een nieuw, koperen doopbekken op een XVIIde eeuwse, koperen arm.+

Een koperen lezenaar met medaillon, waarin J.V.G., is aan de preekstoel bevestigd,+ XVIII. Koperen lezenaar van de voorlezersplaats, XVIIC. +DOOPBEKKENHOUDER +LEZENAARS

De twee, eerstgenoemde grafzerken lagen vóór de ramp in het koor van de oude+ kerk en zijn bij de bouw van de nieuwe, aan de oostzijde van het schip, in de vloer gelegd, waarbij men het nodig heeft gevonden, de preekstoel juist op één daarvan te plaatsen. +GRAFZERKEN

1. 200 × 300 cm. In het midden het alliantiewapen Van Buren-Van Huessen. Terzijde tweemaal vier kwartierwapens: Bveren, Riemsdick, Kvlenborg, Horst en Hvessen Riemsdick, Mekaren (Van Meeckeren), Horst.

Randschrift: ANO 16 (niet verder ingevuld) DEN (niet ingevuld) STERF I: ARNDT. VAN BUEREN DROSSERT TER LEDE ANO 1615 DEN 28 IANUARI STERF IOFFER CREISTINA VAN HUESSEN SIN H.F. Lager staat: PER CHARITATEM DEI SAL/VATORIS NOSTRI IN SPIRITV EX FIDE NOS/TRE IVSTIFICATIONIS/ET RESVRRECTIONIS/SPEM EXPECTAMVS.

2. 200 × 150 cm. Middenin het alliantiewapen Van Brakel-Bentinck onder een helm met dekkleden; helmteken: een uitkomende phoenix. Hier onder: HIER LEYT BEGRAVEN DEN WEL EDELEN/GEBOREN ENDE GESTRENGEN HEER FLORIS/VAN BRAKELT TOT DEN BRAKELT IN SYN/LEVEN DROSSAERT TER LEDEN STERFT/DEN 3 IANNIWARIVS ANNO 1649.

Floris van Brakel was in 1641 gehuwd met Geertruyd Bentinck, dochter van Carel, heer van Berencamp, en Antonia van Delen, overleden in 1655.

3. In de ruimte onder de toren. 200 × 100 cm.

Wapen, gedeeld: 1. drie lelies, 2 en 1; 2. drie schuinbalken COR C.V. KESTEREN.

Door de oorlogsschade zijn stukken van de kalklaag van de oostelijke torenmuur naar beneden gekomen,+ waardoor een muurschildering in het zicht kwam. In 1949 waren links van de gedichte, rondbogige doorgang nog zichtbaar de voorbenen van een, van links komend, steigerend paard en het onderste gedeelte van een, naar beneden gehouden, lans van de +MUURSCHILDERINGEN

ruiter. De lans was gericht op twee honden, rechts van de voorstelling, komend uit een donkere spleet in de grond, en wier bovenlijven slechts zichtbaar waren. De benen van het paard waren grijs, de lans, een deel van het tuig geel en een kleine partij naast de zwarte spleet oranje. In 1945 was nog de ruiter met een pluimenbos op de helm te herkennen. Het schild van de ridder droeg een Griek kruis. Rechts bovenaan was nog een vrouwefiguur zichtbaar. Op de rechterzijde (in 1949 niet meer te zien) was St. Christoffel afgebeeld.
Op de meest oostelijke pijler aan de zuidzijde was met enige moeite de gestalte van de H. Maagd met het Kind en nog een figuur te herkennen. Verder zou er ook een spreukband te zien zijn geweest, waarop: Goet, Moet, Bloet.

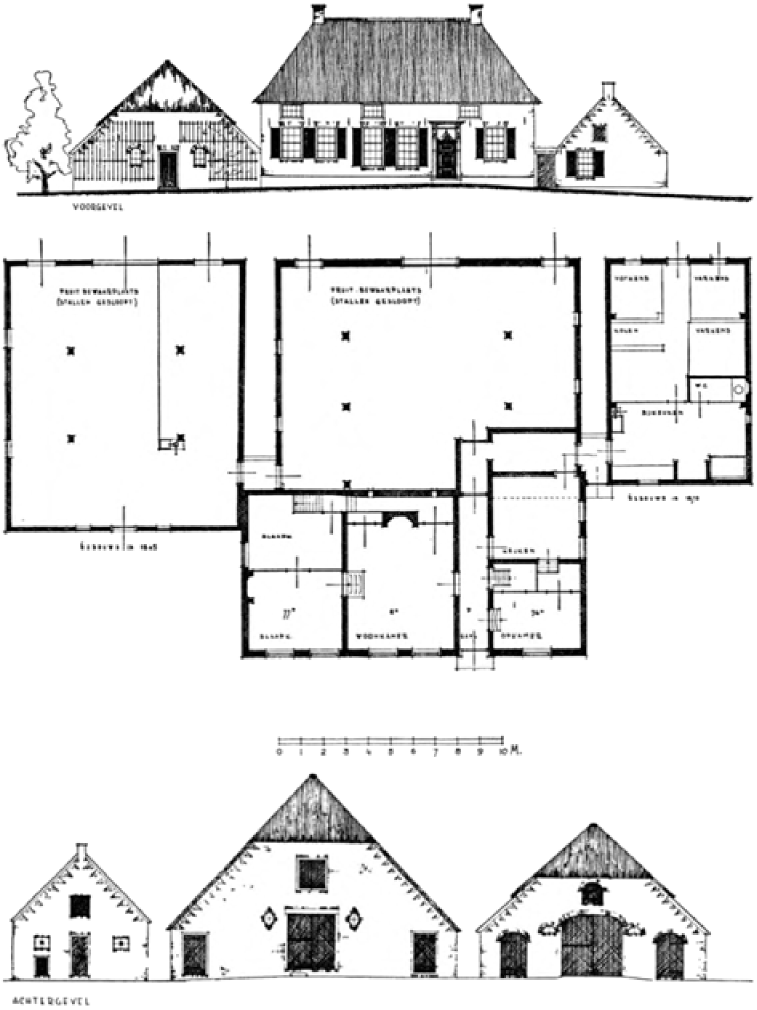

Fig. 77. Kesteren. Boerderij Het Ouwe Bunsingsnest, 1830. Nedereindsestraat 36. Plattegrond en aanzichten

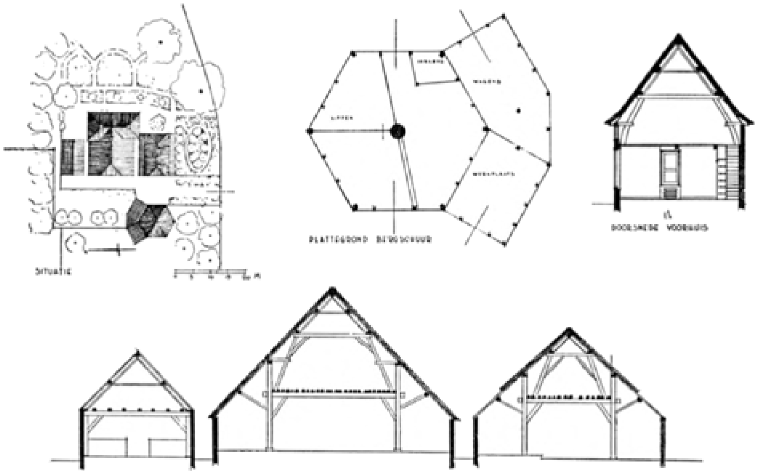

Fig. 78. Kesteren. Boerderij Het Ouwe Bunsingsnest, 1830 Nedereindsestraat 36. Doorsneden en situatie

Grote, koperen kroon met acht grote en acht kleine armen, XVII.+ +KERKKROON

Twee bekers, ieder 12,5 cm hoog, diam. 9 cm, glad en onversierd. Op de ene staat:+ DESEN. BEECKER. HVERT. DE. KERCK. TOT. KESTEREN. TOE. 1646; op de andere staat: D BEECKER HOERT DE KERCK TOT KESTEREN TOE. Zonder standring. Geen keur, HB (aan elkaar) komt tweemaal voor. +AVONDMAALSZILVER

> Van de twee klokken die in de toren hingen, hebben de Duitsers de in 1634 door Peter van Trier gegoten, klok weggevoerd, Opschrift: DOR DAT FEIR BIN ICK GEFLOTTEN PETER VAN TRIER JAN PHILIEPSEN HEBBEN MI GEGOTTEN 1634. IAN GOSSENS KYRCKMISTER TOT KYSTEREN.

De behouden klok heeft een doorsnede van 71,5 cm. Opschrift: SALVATOR MUNDI+ IHESUS MARIA. WILHELMUS FECIT A.D. MCCCCLIIII. +KLOK

> J.A. Heuf Az. De Neder-Betuwe en haar Ridderschap, blz. 115-119.

HET VOORMALIGE AMBTS HUIS staat aan de noordzijde van het Dorpsplein, waar+ vroeger de gerichtsbank gehouden werd; het is thans tot café gedegradeerd. Het huis is omstreeks 1749 belangrijk verbouwd. Voor de gerichtszaal zullen vermoedelijk de tien geslachtswapens gediend hebben, door Gerhardus van den Heuvel in 1740 ontworpen en door hem naar een glasschilder te Dordrecht gebracht. Later werd het huis verbouwd volgens de plannen van ir. Krayenhoff. In 1839 is het gebouw door het het district Neder-Betuwe verkocht. +VOORM. AMBTSHUIS

Gave deftige *boerderij* met dwars-woonhuis onder rieten dak XVIIId-XIXa; links opkamer;+ alle vensters met roedenverdeling, fig. 77, 78.
Aan de Rijnbandijk XIXde eeuws dwarshuis, pl. CXVI, afb. 277.+ +NEDEREINDSESTRAAT 36

+RIJNBANDIJK

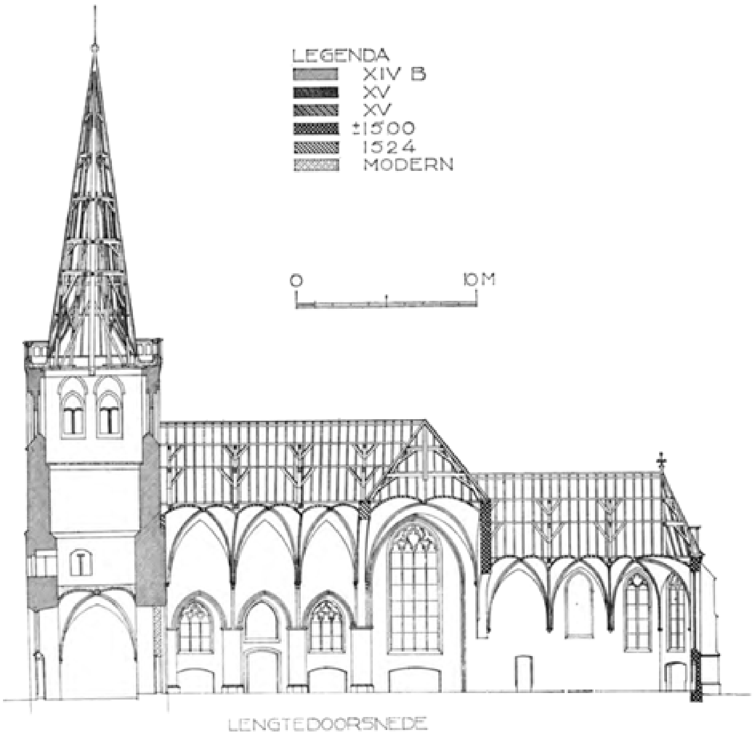

Fig. 79. Opheusden. Hervormde Kerk. Lengtedoorsnede

Opheusden

+ Teg. Staat III, blz. 268; van der Aa VIII, blz. 587-588; J. Anspach, Opheusden in Geld. Volksalm. 1888, blz. 98-128; De Wapenheraut 1897, blz. 37; J. Loeff, Het archief der Commanderij van St. Jan te Arnhem, 1950, blz. 61-64. +LITERATUUR

+ In een zg. door abt Sarache, tussen 1053 en 1071 opgemaakte, doch blijkens historisch onderzoek eerst XVIIde eeuwse lijst van inkomsten van het Benedictijner klooster Corvey, komt deze plaats voor als Husstin in pago Bathua (Oork. St. Utr., nr. 210 en Sloet, nr. 167). Ook had de abdij van Fulda hier enig land (P. Bondam, Charterboek, nr. 154a) en in de XIVde en XVde eeuw bezaten de ridders van St. Jan te Arnhem een uitgestrekt goed in de bouwing de Poll. Tot in het begin der XVIIIde eeuw oefenden de St. Jan-ridders nog eigendomsrechten ter plaatse uit. Hertog Eduard van Gelre bezat reeds in 1370 te Opheusden een landtol. +GESCHIEDENIS

Grote verwoestingen zijn hier door de laatste oorlog aangebracht. De kerk werd gedeeltelijk vernield, het gemeentehuis en talrijke andere huizen liepen ernstige schade op, een groot aantal woningen

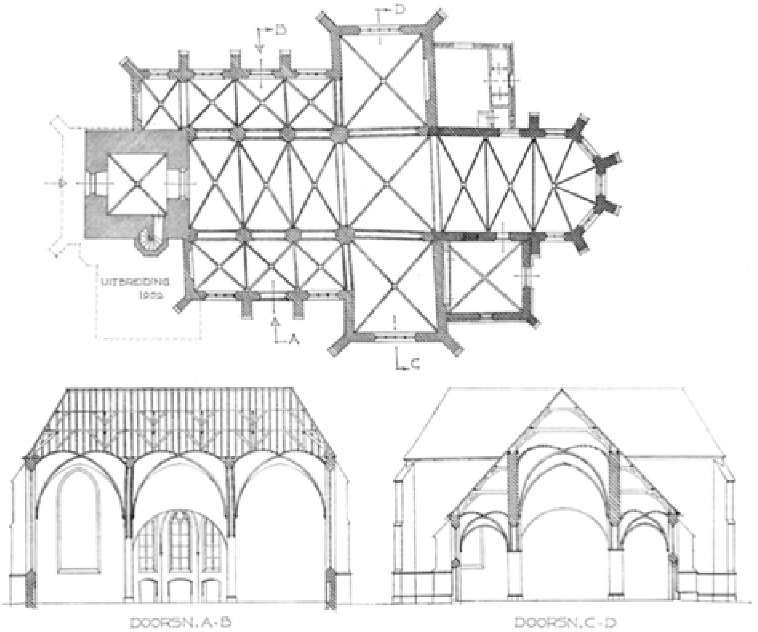

Fig. 80. Opheusden. Hervormde Kerk. Plattegrond en dwarsdoorsneden. Schaal vgl. fig. 79

werd totaal verwoest, en van het door de Teg. Staat (blz. 268) genoemde, deftige en wel betimmerde dorp bleef niet veel over.
Bull. N.O.B. 1911, blz. 326 (munten uit IIde en IVde eeuw); Exc. Rom. III, blz. 116; Gelre XLVIII,[+] 1946, blz. LI.
De meeste voorwerpen zijn in Tiel in 1945 met het Museum te gronde gegaan. [+]ROMEINSE VONDSTEN

DE HERVORMDE KERK van ouds aan de H. Johannes de Doper gewijd, ligt vrij in[+] de kom van het dorp. De toren behoort aan de burgerlijke gemeente, de kerk aan die der Nederlands Hervormden. Fig. 79, 80, pl. CXVII, afb. 279, 280, pl. CXIX, afb. 283. [+]HERVORMDE KERK

De Wapenheraut 1897, blz. 61, 62; Joosting en Muller I.1, blz. 98, II, blz. 436; W.A. Beelaerts[+] van Blokland, Een en ander betreffende kerk en het klooster te Opheusden, Gelre XXVIII, 1925, blz. 55; Duizend jaar bouwen I, blz. 310. [+]LITERATUUR

+ De parochie Opheusden behoorde vóór de Hervorming tot het dekenaat van Veluwe en de kerk was een dochterkerk van de Wageningse, die aan St. Jan de Doper was gewijd. In het kerkregister van 1395 komt een kerk te 'Heusden' voor. Volgens de Navorser, XXIII, zou de kerk in 1500 vernieuwd zijn. Blijkens een steen met opschrift is in 1524 een nieuw schip en dwarspand tussen koor en toren gebouwd. De kerk bezat een vicarie in honorem St. Trinitatis, een van St. Antonius en nog een vicarie, staande ter gifte van de Hacfort's (W.v.R., blz. 89, 90). Over de collatie, zie Arch. A.U. LVII, blz. 59, 60). +GESCHIEDENIS

In 1846 zijn herstellingen aan het gebouw verricht. De toren was in 1930 met rijkssubsidie gerestaureerd. Militaire belangen noodzaakten, op één der meidagen in 1940, de toren in de lucht te laten springen, wat ten gevolge had, dat de eerste traveeën van schip en zijbeuken verwoest werden en de gewelven van de gehele kerk instortten. Slechts de muren van koor, transept en van de helft van het schip en zijbeuken bleven behouden. Door architect J.G. Heineman is het kerkgebouw in de jaren 1948-1952 gerestaureerd.

+ Het gebouw bestaat uit een bakstenen, pseudo-basilikale kruiskerk en een, door drie zijden gesloten koor, beide door stenen kruisgewelven gedekt. Bij de laatste herstelwerken is, ter plaatse van de verdwenen toren, het middenschip met één travee naar het westen verlengd. Een nieuwe toren, een kopie in spiegelbeeld van de oude, verrees aan de zuidwesthoek in het verlengde van de zijbeuk. +BESCHRIJVING

+ De toren, een vrij nauwkeurige copie van de oorspronkelijke in modern baksteen materiaal, bestaat uit twee, weinig versneden geledingen, waarvan de tweede bovenin, aan elke zijde, twee kleine spitsbogige galmgaten heeft. +TOREN

De half-achtzijdige traptoren welks gemetselde dekking over het galmgat heen greep, stond oorspronkelijk rechts, d.i. zuidzijde. In verband met de nieuwe plaatsing is de traptoren thans links, d.i. westzijde gebouwd. De gemetselde balustrade werd ook van ouds gedragen op drie, overgekraagde bloklijsten en bestond uit achtzijdige dammen, waartussen telkens drie korfbogen gemetseld waren. Het hemelwater werd door natuurstenen spuwers afgevoerd. Het inwendige, door een smalle, in spitsboog gevatte ingang toegankelijk, had aanzetten van een verdwenen kruisgewelf over de beganegrond.

+ Tufstenen banden doorrijgen de zuidgevel van het schip en het dwarspand. Aan het zuiderdwarspand bestaat het muurwerk tussen de tufstenen banden uit kleine, zg. IJsselsteen. De oostmuur van dit dwarspand is evenwel grotendeels van de grotere baksteen van schip en noorderdwarspand opgetrokken; de tufstenen banden lopen over de hoekberen om en zetten zich over de oostmuur nog voort tot tegen de sacristie. Daar de banden boven in het muurwerk wat verder doorlopen, ziet het er naar uit, dat de sacristie oorspronkelijk een verdieping heeft gehad. +SCHIP EN DWARSPAND MATERIAAL

+ Ook voor de ramp telde de noorder-beuk vier traveeën, de zuiderbeuk slechts drie, zodat de toren aan de noordzijde half ingebouwd was en aan de zuidzijde vrij stond. De zuiderbeuk is nu enigszins bekneld geraakt tussen het dwarspand en +UITWENDIG

de nieuw gebouwde toren. Eenmaal versneden beren, waarvan die op de noordoosthoek overhoeks is opgesteld, schragen het schip. Die aan het dwarspand staan eveneens overhoeks en zijn tweemaal versneden. De traceringen van de vensters heeft men kunnen kopieeren naar één der vensters aan de noordzijde. De dagkanten van de vensters zijn afgeschuind. In de midden-travee van de zuider-beuk is een ingang, pl. CXIX, afb. 282, in een zandstenen omlijsting van staafvormige profileringen, die een spiegelboog vormen en in de hoeken, boven de kwartcirkels, doorgestoken zijn. De latei boven de ingang draagt het volgende opschrift in Gotische Letters:

+ JAN EN JOACHIM VAN HOEMEN GEBRUEDERS HEBBEN/GELACHT DE YERSTē STEEN Vā DESER KERKE MD END XXIIII. +STICHTINGSSTEEN

> De leggers van deze steen waren nog kinderen. De jongste van de beide broeders heeft een bescheiden rol gespeeld in de geschiedenis door de mede-ondertekening van het smeekschrift der edelen. Hij werd later door de Graaf van Culemborg tot diens drost ter Lede aangesteld (Gelre 1925, blz. 55). Zij waren kinderen van het echtpaar Van Hoemen-Freys van Dolre, die dus de kerk hebben laten bouwen en wier wapens in de dwarspanden op de kraagstenen voorkomen.

Hierboven een, met baksteen gedichte nis met resten van een zandstenen visblaastracering en een gedicht nisje met keperboog. Een dergelijk venster met traceringen en nisje is boven de nieuwgemaakte ingang aan de noordzijde aangebracht. Ieder der beide transeptgevels wordt doorbroken door een groot spitsboog-venster, waarin bij de restauratie de tracering is gemaakt. Schip en zijbeuken hebben een gemeenschappelijk, met lei bekleed zadeldak; een met leien belegd schilddak, even hoog als dat van het schip, overspant het dwarspand.

De koormuren zijn met smalle tufsteen banden doorregen (één laag). Aan de zuidzijde+ bij de sacristie meet de baksteen 29-30 × 6-6,5, 10 lagen 71 cm. Het koor wordt door tweemaal versneden beren geschoord. In de muur van de tweede koortravee, noordzijde, zijn sporen gevonden van een later ingehakt, of vergroot venster, en boven in het muurwerk aldaar is nog een overblijfsel van een steunbeer over. Aan de binnenzijde komt hier geen spaarnis voor, terwijl die wel in de overige koormuren worden aangetroffen. Het, met lei beklede, koordak ligt belangrijk lager dan dat van het dwarspand. Bij de recente herstelwerken is tegen de noordzijde van het koor een consistoriekamer aangebouwd.

+KOOR MATERIAAL UITWENDIG

Tussen het zuider-dwarspand en het koor is op een bijkans vierkant grondplan de+ sacristie aangebouwd, op de zuidoosthoek door een overhoeks opgestelde beer geschoord. In de oostwand geeft thans een deur, onder een rondboog-venster, toegang tot het inwendige; een dergelijk venster wordt ook aan de zuidzijde aangetroffen.

+VOORMALIGE SACRISTIE UITWENDIG

Bij de laatste restauratie kreeg deze aanbouw een met lei bekleed tentdakje.

Van de bakstenen zuilen, halverwege door een zandstenen band doorregen, verheft+ zich, aan de schipzijde van de ronde dekplaats, een tufstenen 3/4 kolonnet met een eenvoudig, vijfzijdig lijstkapiteel, vanwaar de tufstenen ribben van het kruisgewelf opstijgen. De spitsbogige scheibogen zijn tweemaal afgeschuind. Ook de zijbeuken worden door kruisribgewelven gedekt, echter rusten hier de ribben, zonder bemiddeling van kolonnetten, op de deklijst. Nissen zijn onder de vensters uitgespaard. Bij het opruimingswerk zijn onder het puin twee natuurstenen kraagstenen gevonden, waarin koppen waren gehakt. Deze zijn thans ingemetseld aan de westzijde van de zuider-beuk, pl. CXXVII, afb. 304.

+SCHIP INWENDIG

In de westmuren van de beide dwarspand-armen vallen nissen op te merken. In de+ zuider-arm rusten de ribben van het kruisgewelf op kraagsteentjes in de vorm van wapentjes, waarvan twee herkend kunnen worden als zijnde: Van Hoemen (3 leeuwen, 2 en 1) en Freys van Dolre (een schildhoofd, beladen met 3 ruiten) nl. de wapens van de opdrachtgevers tot de bouw van de nieuwe kerk. De twee overige wapentjes zijn nog niet geïdentificeerd. Beelaerts vermeldt (Gelre 1925, blz. 56), dat

+DWARSPAND

als sluitsteen in het gewelf een gepolychromeerd wapenschild heeft dienst gedaan, dat aan de voorouders van de stichters herinnerde. Twee kraagsteentjes, één met een kop en de andere met een figuurtje, bevinden zich links en rechts van de triomfboog.

Een vernieuwd kruisribgewelf, waarvan de ribben op laat-Gotische kraagstenen met+ opengewerkt bladornament rusten, dekt het koor. Behalve aan de noord-zijde, zijn aan alle wanden onder de vensters segmentvormig gedekte nissen uitgespaard. +KOOR

+ In 1847 zijn bij het afbikken van de kalk van de binnenmuur van het koor (bedoeld zal zijn de zuidmuur tussen koor en sacristie), geluidspotten in de muur gevonden (Kist en Royaards VII, 1847, blz. 423). +GELUIDSPOTTEN

+ Ook deze ruimte, thans catechisatielokaal, heeft een nieuw kruisribgewelf gekregen met kraagstenen, waarin kinderfiguurtjes zijn gehakt. In de westwand is een brede spaarnis. +VOORMALIGE SACRISTIE

+ Het gesloten karakter van de oude toren maakt het aannemelijk, dat deze het oudste onderdeel van het oorspronkelijke gebouw was. Hij kan uit de tweede helft van de XIVde of begin XVde eeuw gedateerd hebben. Het lage koor heeft, behoudens de speklagen, weinig stijlkenmerken en zal in het midden of de tweede helft van de XVde eeuw ontstaan zijn. Daar in de triomfboog tussen dwarspand en koor een hogere boog in het zicht kwam tijdens de restauratie, mag men aannemen dat het koor aanvankelijk in hout gewelfd was en dat eerst na het tot stand komen van het gewelfde, driebeukige schip in 1524 e.v. het koor overwelfd is met de gewelven op halfcirkelvormige gordelbogen. +BOUWGESCHIEDENIS

+ Bij de ramp zijn de preekstoel, twee koperen lezenaars, respectievelijk uit XVIIb en 1745 en een koperen kerkkroon, XVII, vernietigd. +MEUBILAIR

+ In de noordmuur van het koor is een steen ingemetseld, die een marmeren plaat met vergulde letters is komen te vervangen en waarin gegrift staat: +GEDENKSTEEN

AAN DE NAGEDACHTENIS/VAN/DS. ADRIANUS VAN HERWAARDEN/DOOR ZIJNE GEMEENTE TE OPHEUSDEN/29 JULI 1855 WERD HIJ OP DEN PREDIKSTOEL/ PLOTSELINGS DOODELIJK GETROFFEN DOOR HET/VUUR DES HEMELS/ZALIG DIE DIENSTKNECHT WELKEN ZIJN/HEER ALS HIJ KOMT, ZAL VINDEN DOENDE/WAT HEM BEVOLEN WAS.

Omtrent de tragische dood van ds. van Herwaarden, zie J. de Vletter, Omstandig verhaal enz., Wageningen, 1855; Nw. Kerkel. Handb., 1878, blz. 89.

+ Een bij de restauratie gevonden zerk, pl. CXVIII, afb. 284, nl. die van de stichters van de kerk van 1524, is in de zuider-beuk gelegd. 180 × 125 cm. Aan de bovenkant ontbreekt een stuk, onderaan is de zerk beschadigd. In het midden twee wapens, elk onder een gekroonde helm en met dekkleden, nl. dat van Van Hoemen en Freys van Dolre. Op de hoeken vierpassen met kwartierschilden waarvan de twee bovenste ontbreken. Van het randschift in Gotische letters valt te ontcijferen: FEBRUAR□ STERF WILHē Uā HOEMē ZA.... EN/(DACH?) AUGUSTO STERF IONCFRAU GERTRū FRIISSE UAN DOLRE SIN HU(YS)FRAU. Pl. CXIX, afb. 284. +GRAFZERKEN

In het koor. 200 × 100 cm. Onder een schild met wapen (drie laaggetakte bomen (elzen) naast elkaar) met helm: HVB. ELLERVS ECCLESIASTES/HEVSDANVS/JULIA ME GENUIT TELLUS/.... EIFALIA VERū/VIDIT ET INVIDIT DETONUISSE DEū/HINC UBI BATAVAE TANDEM VIDISTIS ET HEVSDAE/EXUVIAS REGIO DIGNA TENERE MEAS. OBIT A° MDCXXXIX. IV KAL. SEPT. AETAT. LVIII.

Hubertus Ellerus (Ellers), in 1581 in Gulikerland geboren, was een ambulant en welsprekend prediker. Eerst werkte hij in de Eifelstreek, later aan de Nederrijn. In 1616 kwam hij als predikant in Opheusden.

Zerk 195 × 81 cm waarop: HIER LEYT PHILIPPUS SPECHT/DIE KERCK EN ARMEN RECHT/VERDEDIGT, EN HET QUAEDT/DAT GROOT EN KLEYN BEGAAT/VRIJMOEDIGH HEEFT BESTRAFT/EEN LEERAAR, DIE KON STAAN/EN 'T BOOSE TEGENGAAN/SYN ZIELE NA DEN DOODT/RUST NU IN ABRAMS SCHOOT/SYN LICHAAM IN DIT GRAFT. GESTOR/VEN DEN 19 MAY 1703/IN 'T 66 IAER SYNS OUDERDOMS/EN 'T 24 SIJNER BEDIENINGE/ALHIER.

Phillippus Specht was de vijfde predikant te Opheusden.

Zerk 68 × 23 cm. HENDK V DOMSELAAR/OVERLEEDEN/DEN IE AUGUSS A° 1779.

Zerk 64,5 × 84 cm. Wapentje en A° 1623 DE 23 NOVEM./IS IN D□ē HERE GERVST THO/NIS HUIBERS BVDDINCK.

In 1847 werd aan de oostmuur van het noorder-transept een grote muurschildering ontdekt, die+ vrijwel het gehele muurvlak bedekte. Te voorschijn kwam een zeer gemutileerde St. Christophorus (ongeveer 12 voeten hoog), waarvan het onderste gedeelte tot bijna aan de knieën reeds vroeger was afgebikt, en de bovenste partijen door het inwateren van de muur zeer beschadigd waren. De heilige was gekleed in een donkerbruine, of rode, loshangende mantel, waaronder een geel opperkleed dat tot beneden de helft der dijen reikte. Een gordel, waaraan een tas, omspande zijn middel. Het bovenste deel van borst, handen en hoofd waren verdwenen. Slechts het, met een stralenkrans omgeven, hoofd van het Christuskind was nog te zien. Verder was er nog een man met baard, het gezicht naar de heilige gewend en gezeten op een zerk of kist, en een krijgsman met opgeheven zwaard. Bij het hoofd van het Kind, een kruis en twee duiven. Op de achtergrond rechts, een uitgestrekt gebouw, met daar voor watervogels en bomen.

+MUURSCHILDERINGEN

Links van de heilige, vier vaartuigen, waarvan één wat groter dan de andere. Ook waren enkele vissen en een 'half vrouwenbeeld' te zien. (Kist en Royaards VII, 1847, blz. 419-423).

De muurschildering werd onmiddellijk overgewit, kwam in 1922 weer te voorschijn, doch verdween weer onder de witkalk. (De Bouwwereld, 13 september 1922, blz. 331; Gelre 1924, blz. XIV; Hoogewerff I, blz. 239, die vermeldt, dat de schildering ook nog in 1927 voor de dag is gekomen, maar weer is overgewit).

De kerk bezit:

Twee avondmaalbekers, pl. CLXXVII, afb. 431, die na de bevrijding op een boerderij+ onder Maurik werden teruggevonden.

+AVONDMAALSZILVER

Zij zijn aan elkaar gelijk, ieder 16 cm hoog, 10 cm doorsnede, en versierd met een gegraveerd bandmotief, met plantaardig ornament en aan linten hangende oranjeappels. Onder aan de voet staat op elke beker: DE. KERCK. TOT. HVESDEN. ANNO 1640. Meesterteken: een zwaan in ovaal. Werk van Engel Bongardt. Catalogus tentoonstelling Gelders zilver 1955, blz. 145, nr. 408.

Diam. 90 cm. Opschrift: ANNO DOMINI MCCCCCCIX BIN ICH DURCH DAS FEWER GEFLOSSEN,+ HANS FALCK VON NEURENBERG HAT MICH GEGOSSEN. Daaronder een engelkopje. Nav. XXVI, blz. 69-71; Vrije Fries XVI, blz. 255.

+KLOK

Het in de Voorlopige Lijst vermelde XVIIde eeuwse ijzeren uurwerk is met de toren ten onder gegaan.+

+UURWERK

Huis C 146. Een schuur, thans tot woonhuis ingericht en met een aanbouwsel verbonden+ aan het huis C 146 aan de Rijndijk, heeft een ingezwenkte topgevel, XVIII.

+HUIS C 146

Lindelaan. Het witgeschilderde notarishuis aan de Lindelaan, oorspronkelijk uit de+ XVIIIde eeuw, later gewijzigd, heeft boven de voordeur een grijs geschilderd, houten Lodewijk XV-ornament.

+WOONHUIZEN LINDELAAN

W.A. Beelaerts van Blokland, Een en ander betreffende de kerk en het klooster te Opheusden,+ Gelre XXVIII, 1925, blz. 56, 57; J.S. van der Veen, De stichting van het klooster Mariëngaarde, Arch. A.U. XLVI, 147; Monasticon Batavum II, blz. 150.

+HET VOORMALIGE KLOOSTER MARIËNGAARDE

Het klooster heeft in het oostelijk gedeelte van het dorp gestaan en was op 25 mei 1482 gesticht door Gijsbert van Randwijck (zie over hem: Ned. Adelsboek 1950, blz. 90 sub. III) en zijn tweede echtgenote, Johanna Vonck, onder voorwaarde, dat ‘het convent sal wesen en staen onder den Fraterhuys van Deventer, van Zwolle, van Hulsbergen ind van Doesborch’. Vermoedelijk zal het

huis der van Randwijcks, dat in 1480 door de troepen van Adolf van Nassau werd ingenomen en vernietigd (Nijhoff, Gedenkw. V, blz. LVIII; Van Slichtenhorst, Geld. Gesch., blz. 283), de hofstede zijn geweest, die door hen geschonken is tot het stichten van het nonnenklooster Mariëngaarde, immers in de oorkonde van 1482 staat: '... die hofstede tot Huesden, dair sy voirmaels op te woenen plegen'. Over de verdere lotgevallen van Mariëngaarde is niets bekend, ook zijn tot nog toe geen sporen van fundamenten gevonden. In ieder geval bestond het nog in 1587 (Nav. 1886, blz. 94) en het bezit van het klooster werd nog in 1595 door de conventualinnen zelf bestuurd (Maris, blz. 190).

+ Er moet in Opheusden een begijnhuis hebben bestaan, waarover niets vermeld wordt, doch in een testament van 2 april 1493 komt de volgende passage voor: 'Item dat Beghinhuyss tot Hoesden in den Betuwen viif gouden gulden' (Arch. A.U. XLIII, blz. 123). +BEGIJNHUIS

Lienden

Deze gemeente, gevormd uit de heerlijkheid Lienden, een gedeelte van het oude panderambt Kesteren, t.w. de kerspelen Ingen en Ommeren en het ambt van de Marsch, omvat de dorpen Lienden, Ingen en Ommeren en enkele buurtschappen. Het gemeentehuis bevindt zich in Lienden.

Ingen

De geschiedenis van het dorp hangt nauw samen met die van de Commanderie van St. Jan, alhier gesticht als een membrum van de Balije van de Orde van St. Jan (Orde van Malta) te Utrecht.

+ van der Aa VI, blz. 148; J. Anspach, Ommeren en Ingen met zijne voormalige Commanderie, Nav. XXXIV 1884, blz. 121-130; F.A. Hoefer en J.S. van Veen, De Commanderieën der Orde van St. Jan in Gelderland, Gelre XIII, 1910, blz. 308-315; S. Muller Fzn, De Johanniters in Nederland, Onze Eeuw 1918, I, blz. 28-52, 129-173; E.A. van Beresteyn, Geschiedenis der Johanniter-Orde in Nederland tot 1795, 1934, blz. 44-46; Maris, blz. 203 e.a. +LITERATUUR

+ De commanderie te Ingen, pentekening van J. de Beyer, 1750, R.P.K. Amsterdam. +AFBEELDING

+ Een kaartboek van de goederen van de commanderie te Ingen, in 1646 door B. Lobe getekend, wordt in het Gemeente-archief te Utrecht bewaard (suppl. cat. nr. 145), afbeelding in Gelre 1910, blz. 278, zie ook aldaar blz. 310. +KAART

+ Van de commanderij te Ingen wordt voor 't eerst vernomen op 16 januari 1317, toen de commandeur te Utrecht erkende, dat het Huis te Ingen door Graaf Reinald 1 begiftigd was met een jaarlijkse erfrente van twaalf pond zwarte tournoisen, opbrengst van landerijen 'in palude parochiae de +GESCHIEDENIS

Inghen', aan het Huis toebehorend, en tot stichting van een altaar in de kapel van het Huis (Nijhoff's Gedenkw. I, blz. 169). De commanderij te Ingen stond onder het St. Catharijneconvent der Orde te Utrecht, dat door een landscommandeur of balier werd bestuurd, echter schijnt Ingen op de een of andere manier met de commanderij van Arnhem verbonden te zijn geweest, tenminste in 1391 wordt gesproken van een commandeur 'van Aarnem ende Inghen' (Onze Eeuw 1918, I, blz. 150 noot 2). De commanderij van Arnhem schijnt zich in het einde der XVde eeuw van Utrecht te hebben losgemaakt (Van Beresteyn, blz. 19 en 66). Van het ideaal van de kruistochten was slechts het verplegen van zieken of het houden van een ziekenhuis over, en dit ook slechts in de voornaamste huizen; verder leefden de Johanniters als kloosterlingen. Het aantal bewoners van deze, aan hen behorende huizen, was uiterst gering (R.R. Post, Kerkel. verhoudingen in Ned. vóór de Reformatie, 1954, blz. 157, 349). 'Pro hospitibus et pauperibus advenientibus', waren in Ingen steeds negen bedden beschikbaar (Onze Eeuw 1918, blz. 143, 145).
Na de invoering van de Reformatie in het gewest Utrecht werd de Balije gereformeerd en losgemaakt uit haar verband met de hoofdzetel der Orde op Malta en haar onderhorigheid aan de priorgeneraal of meester van Duitsland. Bij een resolutie van de Utrechtse Staten van 8/10 mei 1633 werden de collatiën der, onder de Balije ressorterende, commanderijen en prebenden verdeeld onder de drie leden van de Staten. De vroedschap der stad Utrecht kreeg voor haar aandeel o.a. de commanderij Ingen. Tot in de XVIIIde eeuw bleef de stad de commanderij begeven, maar belastte deze met een uitkering van f 250, - 's jaars ten bate van verschillende pieuze doeleinden in de stad

Utrecht (Maris, blz. 203, 204). De waardigheid van commandeur bleef nog wel bestaan, maar was niet meer dan een blote titel. Zo werd in 1632 Godert Adriaen van Reede, 11 jaar oud, door de Staten van Utrecht tot commandeur van Ingen aangesteld (De Wapenheraut 1897, blz. 37), en in 1667 een 3-jarig jonkertje van Lawick (Van Beresteyn, blz. 46). In 1644 en nog in 1718 trachtte de stad Utrecht de landerijen te verkopen, maar hiertegen verzetten zich de Staten van Gelderland. In 1784 besloot de stad de benoeming der commandeurs over te dragen aan de Prins van Oranje. De goederen werden als Domein-goederen beschouwd, waarvan de Rekenkamer het vruchtgebruik publiek verkocht. In 1839 zijn de goederen te Tiel geveild.

Het Huis lag tussen de dijk en de kerk, ten westen van de tegenwoordige Rijnstraat. Volgens een visitatierapport van 3 augustus 1495 was het een groot stenen huis door een gracht omgeven. Door twee poorten bereikte men het terrein, waarop de gebouwen stonden: commanderijhuis, kapel, bouwhuis en stallen. Er was ook een grote zaal waar o.a. in mei 1422 de gevolmachtigden van Reinald IV en Jan van Beieren, ruwaard van Holland, met de afgezanten van bisschop Frederik van Blankenheim bijeenkwamen om vrede tussen 't Sticht en Gelre te sluiten. In de troebele tijden in de XVIde eeuw schijnt het Huis van oorlogsgeweld te hebben geleden en de hoogbejaarde commandeur Hendrik Ruysch in 1576 naar het Utrechtse convent te zijn gevlucht en daar gebleven te zijn (Bijdr. en Mededel. Hist. Gen. XLVIII, blz. 315; Van Beresteyn, blz. 45). Een grafzerk van een commandant, wiens beeltenis in vol ornaat met een staf in de hand in de steen was gebeiteld, en vermoedelijk die van Ruysch' graf is geweest, kon men nog in 1910 op het koor van de Ingense kerk zien. Thans is hij verdwenen. In 1693 was het Huis nog in behoorlijke staat, maar in 1765 reeds bouwvallig. De grote zaal is omstreeks 1845, tijdens een storm, ingestort. In 1850 werd een vleugel van het gebouw, de zg. Amptmanskamer, afgebroken. De kapel was in gebruik bij een wagenmaker, totdat ook dit bouwwerk door slopershanden moest vallen. Pogingen, o.a. aangewend door F.A. Hoefer te Hattem, om de resten van het gebouw te laten restaureren, hebben gefaald. In 1909 zijn deze gesloopt en thans herinnert niets meer aan de oude commanderij (De Bouwwereld 1909, nr. 24, blz. 191).

Putten, waarschijnlijk van de brouwerij, werden in 1902 bij de aanleg van een huis aangetroffen (Bull. O.B. III, 1901-1902, blz. 284, overgenomen uit de Opmerker van 23 augustus 1902).

Exc. Rom. III, blz. 120. Bronzen en zilveren munten, uit Iste en IIde eeuw, zijn met het Museum+ te Tiel in 1945 te gronde gegaan.

Gelre XLVIII, 1946, blz. XLIX.+

+ROMEINSE VONDSTEN

+VROEGMIDDELEEUWSE VONDSTEN

DE HERVORMDE KERK ligt vrij in het midden van het dorp. De toren behoort aan+ de burgerlijke, de kerk aan de Nederlands Hervormde gemeente. Fig. 81, 82, pl. CXX, afb. 286, 287, 288; pl. CXXI, afb. 289.

+HERVORMDE KERK

van der Aa VI, blz. 148; Joosting en Muller I, 1, blz. 102, II, blz. 429;
Heeringa II, blz. 55; Gelre[+] XIII, 1910, blz. 308; Wapenheraut XXI, 1917
en XXII, 1918; Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. XLVIII, 1927, blz. 174. [+]LITERATUUR
Pentekening van J. de Beyer 1750, R.P.K. Amsterdam. Gewassen
pentekening (Schouten?), Arch.[+] de Poll nr. 1313.
De kerk wordt het vroegst genoemd in een oorkonde van 1248, waarin het [+]AFBEELDINGEN
patronaatsrecht over deze[+] kerk door Alard, heer van Buren, aan het
hospitaal van St. Jan en St. Catharina te Utrecht wordt geschonken (Oork. [+]GESCHIEDENIS
St. Utr. II, nr. 1163; bevestigd in 1310, Berkelbach, Regesten nr. 208). Zij
komt sedert 1395 voor in de kerklijsten van de domfabriek te Utrecht en
behoorde toen aan de Commanderij te Ingen, wat ook in het
visitatie-rapport uit 1495 tot uitdrukking komt: domus habet ecclesiam
parochialem antiquam. (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. XLVIII, 1927, blz.
174). Het schijnt dus dat de landscommandeur der Orde in Utrecht de kerk
te Ingen aan de Commanderij aldaar heeft overgedragen. In dit rapport
wordt gezegd, dat de kerk gewijd was aan St. Jan, terwijl Joosting en
Muller de H. Lambertus als kerkpatroon aangeven. Tegen het einde van
de XVde eeuw heeft men omvangrijke werken aan de kerk gedaan, een
rekening van de bisschoppelijke vicaris over 1493-1494 wijst hierop: Item
licentia frangendi ecclesiam de Ynghen, partium Geldrie (Heeringa II, blz.
55).
De kerk bezat in 1495 drie altaren: van St. Jan de Doper, St. Catharina en
een van het H. Kruis. Drie kapelaans van de Orde van St. Jan waren
verplicht wekelijks drie Missen te lezen. Bij de visitatie

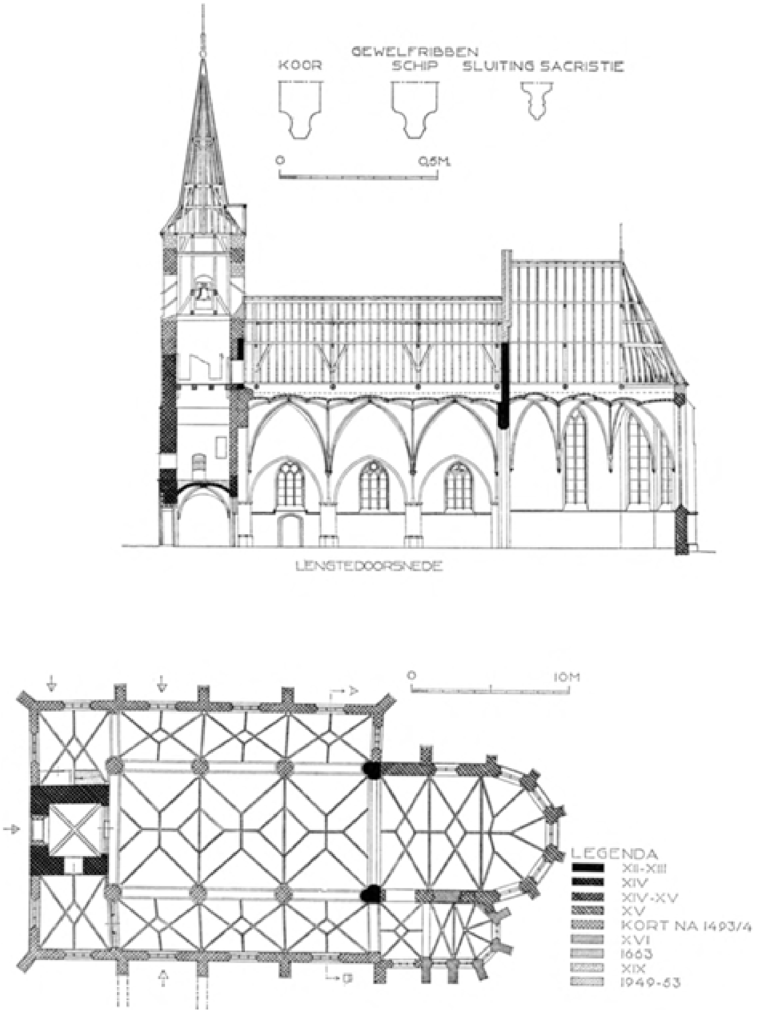

Fig. 81. Ingen. Hervormde Kerk

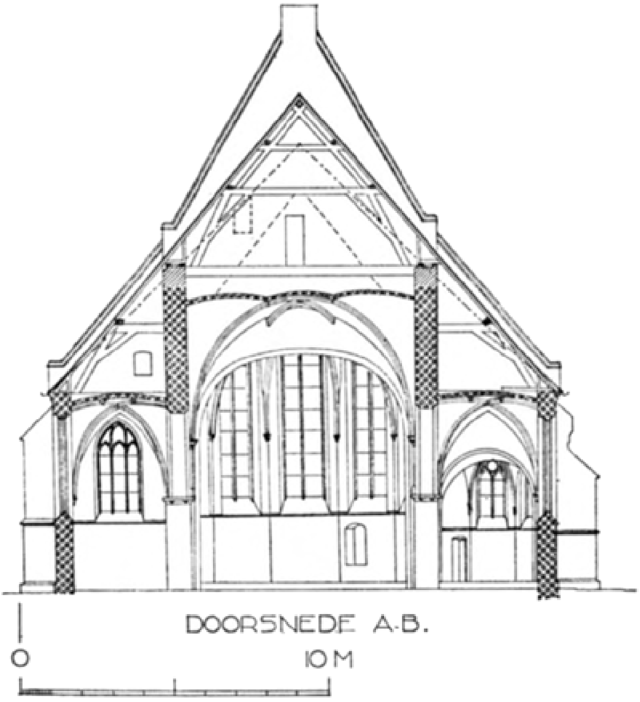

Fig. 82. Ingen. Hervormde Kerk. Dwarsdoorsnede

van 1594 wordt de kerk: des ordenskirch desselbst, genoemd; verder wordt verklaard, dat twee kapelaans - dus niet meer drie -, op kosten der Commanderij onderhouden moeten worden, maar dat over de ornamenten en wat verder tot de kerk behoort, twee kerkmeesters zullen gaan. De magistri fabricae werden door de gemeente van het dorp aangesteld (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. Utr. XLVIII, blz. 175).

In 1660 vond een ernstige brand plaats. Blijkens de kerkeraadsakten van 1669 was 'de staet van onse kerck seer slegt ende desolaet en sy in een Labirint geraeckt daer se haerselven niet kan uytredden'. Een, voorheen achter het orgel ingemetsede, steen vermeldde, dat de kerk in 1694 weer hersteld werd (Nav. XXXIV, 1884, blz. 69-73). Van der Aa weet te vermelden, dat in 1836 belangrijke herstellingen aan de toren zijn verricht, waarna in 1854 ook nog reparatiewerkzaamheden plaatsvonden. (Nw. Kerkel. Handb., 1878, blz. 87). In 1865 werd de toren door brand geteisterd, waarbij de door Jean Paris gegoten klok verloren ging. Op deze klok stond: TEN DIENSTE VAN GODS KERCK/TER EERE VAN GODS SOON/IS DEESE KLOCK GEMAECKT/SEER SCHOON EN HEL VAN TOON. JEAN PARIS ME FECIT (geen jaartal) (Nav. XXV, 1875, blz. 492). In het volgende jaar was het bouwwerk weer hersteld. Bij deze brand werd ook de houten kap van het schip vernield, doch het stenen gewelf voorkwam, dat het inwendige schade leed. De voormalige sacristie en kapel, na de Hervorming afwisselend gebruikt voor catechisatielokaal en turfhok, werd toen, met het koor, onder één dak gebracht. Het koor werd tot gerfkamer ingericht, waartoe het in tweeën werd gedeeld. Het onderste gedeelte van de koorvensters werd dichtgemetseld en hierin kwamen kleinere vierkante lichtopeningen. Een houten schot scheidde koor en schip. Boven de doorgang in dit schot, was

tot 1949 een houten versiering van een urn met guirlandes, XVIIId, te zien. In het koor werden in 1866 muurschilderingen afgebikt. De toegang naar de vroegere sacristie werd gedicht en de aannemer ontfermde zich over de oude, met ijzer beslagen deur, om die in zijn varkenshok te plaatsen. Het, uit twee verdiepingen bestaand hebbend, buitenportaal aan de zuidzijde, was reeds vroeger gesloopt. In dit portaal moet zich een beeldhouwwerk met Latijns opschrift hebben bevonden, maar ook hiervan kon de aannemer niet afblijven en de steen is vermoedelijk in de fundamenten van een schuur terecht gekomen (Nw. Kerkel. Handb. 1900, blz. 47). Op 26 juli 1896 trof de bliksem de toren, wat wel schade maar geen brand veroorzaakte (Nw. Kerkel. Handb. 1897, blz. 48). In de jaren 1949-1952, is het kerkgebouw gerestaureerd onder leiding van architect van Essen. De muren werden van de pleister ontdaan, nieuwe vensterharnassen werden aangebracht, een ingang aan de zuidzijde werd gedicht en het koor werd van een nieuwe kap voorzien die hoger opgetrokken werd, waardoor de scheimuur tussen schip en koor mede verhoogd werd en het silhouet van de kerk gewijzigd werd. De voormalige sacristie met de driezijdige sluiting, die waarschijnlijk oorspronkelijk een zadeldak gehad zal hebben, werd, zoals reeds vermeld in de XIXde eeuw met het koor onder één dak gebracht. Volgens een tekening uit de XVIIIde eeuw was deze aanbouw in die tijd gedekt door een lessenaardak tegen de

koormuur. Vóórdat de restauratie een aanvang nam, is een vluchtig, oudheidkundig bodemonderzoek ingesteld waarbij gebleken is, dat de kerk op een oud grafveld is gebouwd (Nieuws Bull. K.N.O.B. 1950, kol. 70).

+ De geheel in steen overwelfde kerk bestaat uit een pseudo-basilikaal schip van drie beuken, waarvan de zijbeuken aan de westzijde de toren omvatten en een koor van twee traveeën, dat met vijf zijden is gesloten en waartegen aan de zuidzijde een kapelvormige uitbouw met een driezijdige sluiting is opgetrokken. +BESCHRIJVING

+ De uit vier geledingen bestaande toren is uit baksteen opgetrokken. Formaat stenen benedenste geleding 31-33 × 7,5-8 cm, 10 lagen 93 cm, tot boven het spaarveld 28-28,5 × 6,5-7 cm, 10 lagen 84 cm, en daar boven uit baksteen van 27,5-28,5 × 6-6,5 cm, 10 lagen 83 cm. In de tweede geleding zijn enkele lagen tufsteen verwerkt. +TORENMATERIAAL

+ Architektonisch is de toren zeer sober behandeld: maar weinig lichtopeningen doorbreken de torenwand. De lessenaardaken van de doorgetrokken zijbeuken reiken tot boven in de derde geleding, zodat de noord- en zuidgevelwanden van de toren tot aan die hoogte aan het gezicht onttrokken zijn. Aan de westzijde verleent een, door aan korfboog gedekte ingang in een spitsbogige nis, waarvan het bovenste gedeelte met baksteen-vlechtwerk is versierd, verbinding met het inwendige. Een bakstenen waterlijst scheidt de eerste van de tweede geleding, die slechts door een klein venster doorbroken wordt. De westelijke gevelwand van de derde geleding wordt ingenomen door een groot, rechthoekig spaarveld, bovenaan afgesloten door in T-vorm geplaatste bakstenen. In dit spaarveld zijn de moeten van twee vroegere galmgaten te zien. Een bakstenen zaagtandlijst, tussen twee platlagen, scheidt de derde van de vierde geleding, die boven ook door een dergelijke (nieuwe) lijst wordt afgesloten. Aan alle zijden van de bovenste geleding een segmentbogige galmopening. Een ingesnoerde, met leien beklede, achtzijdige spits sluit de toren af. +UITWENDIG

+ De zijbeuken van het schip zijn opgetrokken uit baksteen, formaat 27-29 × 6-6,5 cm, 10 lagen 77 cm. Aan de zuider-beuk, ter hoogte van de vensterkoppen, een, naar de westelijke sluitmuur omlopende, laag tufsteen. De oostelijke schipmuur, waarin de triomfboog, is van tufsteen. +SCHIP MATERIAAL

+ De schipmuren worden geschoord door beren, waarvan die aan de zuidwestelijke noordwestelijke en noord-oostelijke hoeken, overhoeks zijn opgesteld. Alle beren zijn om de vier lagen met één laag tufsteen doorregen en hebben een afdekking van baksteen met een natuurstenen band. De spitsboog-vensters kregen bij de laatste restauratie bakstenen traceringen; de dagkanten hebben een breed holprofiel en zandstenen blokken. Aan het venster, dat ter plaatse van het voormalige portaal in de tweede travee zuidzijde werd aangegracht, is deze versiering achterwege gelaten. Ingangen bevinden zich in de eerste (nieuw aangebracht), en tweede travee noordzijde. Bij de laatste herstelwerken is het met lei beklede zadeldak verhoogd. +UITWENDIG

+ Formaat baksteen 27-29 × 6-7 cm, 10 lagen 80 cm, eerste steunbeer noordzijde 28 × 6-6,5 cm, 10 lagen 77 cm. In deze steunbeer en in de noorder-muur zijn geglazuurde koppen te zien. Enkele lagen tufsteen boven in de vensterkoppen. +KOOR MATERIAAL

+ Eenmaal versneden beren met bakstenen afdekking schragen het koor. De eerste steunbeer aan de noordzijde is zwaarder dan de overige en versnijdt bij de waterlijst. +UITWENDIG

Hij staat koud tegen de koormuur en moet opgericht zijn toen het koor een stenen gewelf kreeg. Eén venster was gedicht en bezat de oorspronkelijke dagkanten, waarnaar de overige hersteld zijn. Boven het oostelijke koorvenster zijn drie stenen ingemetseld, de middelste schijnt een op zijn kop gezet wapenschild met een kruis (dat van de Orde van St. Jan), de twee andere hebben een M-vormige versiering. In de zuidermuur zijn boven de vensters ronde siernissen te zien.

Formaat baksteen 26-29 × 6-6,5 cm, 10 lagen 79 cm; tweede travee en sluiting[+] 26-27 × 6-7 cm, 10 lagen 82 cm.

[+]VOORMALIGE SACRISTIE MATERIAAL

Zes korte, dicht op elkaar staande beren, bij de waterlijst versneden, en met bakstenen[+] bedekking, steunen deze kleine aanbouw. Ook hier zijn de dagkanten ongeprofileerd.

[+]UITWENDIG

Het torenportaal is gedekt door een gepleisterd kruisgewelf met brede, even afgeschuinde[+] ribben. In de verdieping is in de oostmuur een grote, bij de inwelving van het schip gedichte spitsboog. Een segmentbogige doorgang in de zuidmuur maakt het mogelijk de ruimte boven de gewelven van de zuider-beuk, van de toren uit te bereiken. Op de verdieping is aan de noordkant een doorgang, thans naar de gewelven, maar oorspronkelijk toegang van buiten af.

[+]TOREN INWENDIG

Het schip is in drie traveeën verdeeld, van elkaar gescheiden door korte zuilen van[+] tufsteen, met een zandstenen band ter halver hoogte, op achtzijdige basementen met een zandstenen lijst en een dekplaat, die van rond, op achtkant overgaat. De beide oostelijke half-zuilen bleken tijdens de restauratie-werkzaamheden uit afgekapt, tufstenen muurwerk te bestaan. De ribben van de netgewelven komen in het schip neer op halfcirkelvormige consoles, die door middel van tufstenen schalken verbonden zijn met de dekplaat van de zuilen. Ook de zijbeuken zijn in het bezit van een stenen netgewelf, waarvan de ribben rusten op kraagsteentjes, ongeveer gelijk aan die in het middenschip, doch met onderaan een enigszins gekartelde rand.

[+]SCHIP INWENDIG

De beide koortraveeën zijn gedekt door een netgewelf, waarvan de ribben, die een[+] gelijk profiel hebben als die van het schip, neerkomen op kraagsteentjes met laat-Gotische versiering van opengewerkt bladornament. Direct boven de kraagsteentjes vormen de, daaruit ontspringende ribben een nisje, dat met een driepas gesloten is; boven deze nis rijst de middelste rib op. In de zuidoostmuur is een piscine-nis. De vloeren van koor en voormalige sacristie liggen 18 cm hoger dan die van het schip.

[+]KOOR INWENDIG

Deze ruimte wordt inwendig door een brede gordelboog in twee delen gescheiden.[+] De westelijke travee, die bij de restauratie wederom in open verbinding met de zijbeuk is gebracht, zowel als met het koor, is gedekt door een netgewelf, dat lager ligt dan dat van de zijbeuken, en waarvan de zandstenen ribben geprofileerd zijn als die van koor en schip. De oostelijke travee en de sluiting hebben opnieuw lagere gewelfjes met tufstenen ribben, welker profiel een peerkraal vormt. In de oostelijke travee is een smalle deur aangebracht, die communicatie geeft met het koor. De beide

[+]VOORMALIGE SACRISTIE EN KAPEL INWENDIG

traveeën zijn thans van elkaar gescheiden door een houten schot, reikend tot even onder de geboorte van de gordelboog, in welk schot zich een deur bevindt.

De tufstenen, oostelijke sluitingsmuur van het schip, met de triomfboog en de aansluitende halfzuilen,+ vormen de enige resten van een éénbeukig kerkje, waarvan tegen de toren een overeenkomend topgevelfragment van grote baksteen, formaat 28-29 × 6-6,5 cm, 10 lagen 77 cm, te vinden is. +BOUWGESCHIEDENIS

Tegen deze westmuur is dus de toren opgetrokken. Dit éénbeukig kerkje (vermoedelijk de, in 1248 vermelde) is later verbouwd tot de tegenwoordige driebeukige. De boven vermelde ‘licentia’ van 1493-1494 geeft een datering van de bouw van het nieuwe schip. Bij de overwelving van het schip, dat verhoging van de toren noodzakelijk maakte, is tevens het koor ingewelfd. De moet van een houten tongewelf is op de koortopgevel te zien. Aan de zuidzijde werd één travee van de aanbouw gelijk met het schip opgetrokken, wellicht als sacristie, die later werd uitgebreid en van een driezijdige sluiting voorzien, waarbij een venster in de zuider-koormuur gedicht moest worden. Tot aan de restauratie lag over schip en koor een doorgaand dak, waartoe de muren een weinig verhoogd waren (uitwendig aan het koor te zien). Eén der spanten in de zuiderzijbeuk is 1663 gemerkt, en het is niet onmogelijk, dat bij die gelegenheid de westelijke vleugelmuren zijn gebouwd. Dit zou een verklaring kunnen geven aan het bestaan van een omlopende lijst aan de westelijke vleugelmuur, die dan eertijds onder een goot of dakoverstek zou hebben gelopen.

De kerk bezit:

$^{+}$ Zandstenen kuip, 78 cm hoog met een doorsnede van 112 cm, waarop vier kruisen, elk in een gesloten, ongekeerde U-vorm, zijn ingekrast, XII. Als kalkbak werd dit doopvont in 1910 in de kerk aangetroffen. (Notulen en vertr. mededel. Rijkscomm. Monumentenzorg, 1910, blz. 18; Gelre 1911, blz. XXIX; 1912, blz. LVI). $^{+}$DOOPVONT

$^{+}$ Eikenhouten preekstoel met zeszijdige kuip en getorste hoekzuiltjes, bijbehorend achterschot en klankbord. Het ruggeschot wordt door opengewerkte vleugelstukken geflankeerd. Volgens de Voorlopige Monumentenlijst zou de kansel in 1672 door Willem Rijckz. zijn vervaardigd. Vóór 1866 was de kansel opgesteld tegen een zuil, daarna kwam hij tegen het schot tussen schip en koor te staan en na 1952 is hij opgericht aan de noordzijde van de triomfboog. $^{+}$PREEKSTOEL

$^{+}$ Aan de preekstoel is bevestigd een koperen lezenaar, op arm met blad en kraakbeenornament, pl. CXXIII, afb. 295 in midden XVIIde eeuwse trant, doch volgens opschrift uit 1719. Bij de plaats van de voorzanger, een koperen lezenaar op voet met de volgende inscriptie: DESE MET/NEFENSSTAANDE/BLAKERS, DOOPKRANS/EN KANDELAARS/AAN DE KERK/GEGEVEN TER GEDAGTENIS/VAN DEN HEER H. VAN/DE LANDE VAN OORDT/TE INGEN OVERLEDEN/DEN 24 MAART 1777. $^{+}$LEZENAARS

Blakers, doopboog en kandelaars zijn niet meer aanwezig.

Op het koor:

$^{+}$ 1. 297 × 175 cm. Boven, rolwerkornament met mascaron. In het midden, de wapens Van Meerten en Van Eck met hun helmtekens. Hoekwapens, boven: Van Meerten en Van Eck, beneden: Van Eck, Van Meeckeren. $^{+}$GRAFZERKEN

A^{o} DN□Ī 1568 DEN 20/DACH DECEMBRIS STARF/DERICK VAN MEERTEN/A^{o} 1531 DEN 7 DACH SEP/TEMBRIS STARF JOFFER/BERTA VA ECK SYN HVI/SVROW.

2. 276 × 161 cm. Onder een, door twee pilasters gedragen Renaissanceboog de wapens Van Bemmel en Van Meerten met hun helmtekens. Hier onder een blanke

cartouche, waarboven een cherubkopje en beneden een doodshoofd. Rechts, boven de boog, het wapen Van Bemmel, links, Van Meerten. Op de pilasters, links Van Randwijck?, Van Meeckeren, Van Eck, rechts: Van Eck, Van Eck, Van Meeckeren.

3. 297 × 100 cm. Randschrift in Gotische letters: ANº XVC 34 STERF BERT Vā HATTē DE EERSTE DACH IN JANUARIE/ANO XVC XXL STERF/JOFFER JUTTA VAN WIJCK BERT Vā HATTē HUSFRA.

In het midden, in een driepas, het gecombineerde wapen Van Hattem-Van Wijck; links: Van Hattem en een wapen met een keper, rechts: Van Hattem en een wapen

met een staande bok. (Ned. Leeuw XV, 1897, kol. 63; XVI, 1898, kol. 159, 160, 204-205).

4. 238 × 108 cm. In het midden, in een Renaissance-versiering, een wapen. Randschrift in Gotische letters: INT JAER ONS HERN MVC XLI DE XXII SEPTēB. STARF BARTOLOMē VAN ECK. INT JAER MVC XXXIV DE XXVI MEERT STARF JOFFR. KATRY□ Vā MEERTE SY..... Op ieder der vier hoeken een wapentje.

5. Tussen koor en kapel: 65 × 84 cm. Wapen Van Hattem en daar onder: BART VAN HATTEM STERF/DEN 21 NOVEMB. A^{o} 1624.

6. 200 × 108 cm. MVC XXII DE XVII DACH SEPTēB. STARF JA Vā ECK INT JAER XVC LX STARF JOFFR. ALOF (?) SYN HUYSVROU.

Op de meest westelijke zuil aan de noordzijde van de kerk, zijn in 1897 het wapen+ Van Lynden en dat van de Orde van St. Jan in kleuren, en hangende aan een boomtak, blootgelegd. (Notulen en vertr. mededel. Rijkscomm. Monumentenzorg 1910, blz. 18; Hoogewerff I, blz. 240). +MUURSCHILDERINGEN

In de jaren 1949-1952 zijn op de gewelven, en elders in de kerk, beschilderingen ontdekt, die door Gerhard Jansen te 's-Gravenhage zijn gerestaureerd. Het gewelf van het middenschip heeft langs de ribben een geschilderde versiering van voluutvormige bladeren, elders zijn het ranken met gekartelde en gebogen bladeren, pl. CXXII, afb. 292, meest in licht bruin en grijs-groen. In het koorgewelf zijn nog enkele sporen aangetroffen en op de traveemuren van het koor zeer spaarzame resten: een reeks van figuren in een omlijsting van architectuur? Boven de triomfboog schipzijde en boven een rand van ranken, twee, aan linten opgehangen wapens, waarvan het ene, dat van de Orde van St. Jan is en het andere vermoedelijk dat van een commandeur, welk wapen men tot nog toe niet heeft kunnen identificeren. Hierbij zijn nog enkele Gotische letters zichtbaar: INT IAR ONS HEREN MVC EN... X WERT DIT GHERICHT? Beneden op de zijmuur van de triomfboog, zuidzijde, St. Barbara, pl. CXXII, afb. 291. De heilige houdt een boek en een palmtak vast. De ruimte boven haar hoofd is opgevuld met een licht rood ornament, gelijk aan dat op het gewelf. Aan de overzijde, bij de preekstoel, een beter bewaard gebleven St. Catharina met rad en zwaard en ook hier een dergelijk ornament als bij Barbara, doch grijs-groen. Aan de andere zijde van de kansel een St. Michaël (grijs en geel), de draak dodend met een lans die zijn rechterhand omklemt, terwijl hij met de linkerhand de weegschaal vasthoudt, pl. CXXII, afb. 290. Tegen de oostwand van de noorder-beuk is nog een heilige vrouw met boek te onderscheiden. Betrekkelijk goed bewaard is de voorstelling van de Verkondiging, boven de boog tussen zuider-beuk en kapel, aan de beukzijde, pl. CXXII, afb. 293. Rechts is Maria in het wit met blauwe mantel geknield, en links zijn de contouren van de engel Gabriël op te merken. Duidelijker te zien is de spreukband met de woorden: AVE MARIA GRATIA PLENA DOMINUS TECUM; tussen beide figuren in, de H. Geest in de vorm van een duif, alles XVd of XVIa.

In het middenschip hangen twee koperen kronen, ieder met acht grote, en acht kleine+ armen voor kaarsen. Aan iedere kroon drie koperen schildjes, waarop DE HEER/CAPITEYN/HENDRIK/ROIER., het wapen Roier en ANNO 1764. Bij akte van 22 april 1763 gaf Hendrik Roier (Royerts) f 199, - ‘om bij de eerste mogelijke gelegentheit gestelt (te) worden in handen van den Predikant Dom. C. van de Nieburg +KERKKRONEN

om voor die zomma de kerk van Ingen te voorsien van de noodige koopere Kroonen'.
(Ned. Leeuw XXX, februari 1912, kol. 129, 130).

Hendrik Roier was kapitein, later majoor op het fort St. Andries, woonde op het Spijk (Colverschoten) onder Lienden, en was vader van een-en twintig kinderen.

+ Er hingen vroeger meer rouwborden in de kerk, doch deze zouden door de Fransen zijn vernield. Thans hangen in het koor nog twee van dergelijke borden, beide in bruin geschilderde lijsten, met onderaan een gevleugelde zandloper. +ROUWBORDEN
Zuider-koortravee. Rouwbord van Willem Hendrik Van den Heuvel tot Beichlingen, gezegd Bartolotti. Midden op het paneel het wapen Van den Heuvel, waaronder: Ob XXVII SEPT. A^{o} MDCCLXII. Rechts en links de zestien kwartieren: Van den Heuvel, van Erp, Thibaut, de Jonghe van Velsen, Bourbais, de Bitter, van Nispen, Sloeten en Golstyn, van Brakell, Cock van Delwijnen, Millinck, van Meeckeren, Tempier, Meerthen, Vaeck.

W.H. van den Heuvel (1698-1762) overleed op het huis Bleywerve te Ingen, dat aan de weg naar Eck en Wiel lag. Voor genealogische gegevens: Nav. XXV, 1875, blz. 363-368; XXXIV, 1884, blz. 58-66.

Noorder-koortravee. Rouwbord van Anna Françoise van den Heuvel-Sadelijn. In het midden het gedeelde wapen van den Heuvel-Sadelijn en: Ob VII January MDCCLXX, omringd door haar zestien kwartieren: Sadelijn, Pelgrom, van den Hoven, Evertsen, Titstein, Dornstedt, van den Hoven, Wtwyck en de Geer, Assendelft, Parmentier van Pesch, Gerards, van Dulmen, Vivien, Quarles.

A.F. Sadelijn was een dochter van Jan, heer van Voorn en Bleyenburg, kanunnik in het kapittel van Oudmunster te Utrecht, en van Jacqueline Cornelia de Geer. Zij huwde op 30 juli 1764 met Jean Baptist van den Heuvel, gezegd Bartolotti en overleed 7 januari 1770 kinderloos. Hij hertrouwde in april 1771 met Wendelina Barter (Nav. XXVI, 1876, blz. 47).

+ In de consistoriekamer hangen twee borden, in bruin geverfde lijsten, waarop de namen van de predikanten van Ingen zijn geschilderd, omstreeks 1800). +NAAMBORDEN

+ In de zuider-beuk, boven de deur naar de consistoriekamer, een van hout opengeslagen gezangboek met muzieknoten en de woorden van Gezang 48, vers 1 en 2, in een omlijsting van een, zich in zijn staart bijtende slang. Hieronder: GODS LOF ONS DOEL. MDCCCXXV. In dat jaar werd het kerkkoor opgericht. Dit bord hing tot aan de laatste herstelwerken in het midden van de orgeltribune. +HERINNERINGSBORD

+ Avondmaalschotel, 41 × 32 cm, pl. CLXXVII, afb. 433. In het uitgediepte middengedeelte is een doodshoofd gegraveerd, waaronder een zandloper en de woorden: gedenckt te sterven. Op de rand boven, een voorstelling van de Doop van Christus met de tekst van Mattheus 3, vers 17. Beneden op de rand is het Laatste Avondmaal afgebeeld en de woorden uit Mattheus 26, vers 26. Links op de rand het wapen De Bedarrides, en: Dit heeft gegeven Daniel de Bedarrides, Heer tot geldersweert, in syn leven luytenant Collonel int iaer 1671. Rechts het wapen van +AVONDMAALSZILVER

Gelderland en: En Elsab. Van Gelder, Douagire de Bedarrides, vrouwe tot geldersweert in Augusti.

Merken: Utrecht, jaarletter G van 1670, meesterteken van Thomas Denijs(sen) van Duyn(en). Vergelijk Nav. XXXIV, 1884, blz. 68. Tentoonstelling Utrechts zilver, Centraal Museum Utrecht, 1952 nr. 63.

Twee, aan elkaar gelijke avondmaalbekers, 15 cm hoog, 10 cm doorsnede, waarin de gecombineerde wapens de Bedarrides - van Gelder zijn gegraveerd. Onder aan de voet, op de ene beker: Daniel van Bedarrides, op de andere Elsabe Van Gelder. Merken: Haagse keur, jaarletter L van 1641, meesterteken een anker in rond.

Daniel de Bedarrides, geboortig uit het prinsdom Orange, kapitein in Staatse dienst, was gehuwd met Elsabe van Gelder, kleindochter van Karel van Gelder de jonge, halfbroer van Karel den Olden. Het echtpaar bewoonde de Geldersweert, dat schuin tegenover Amerongen gelegen was, en aan Elsabe toebehoorde. Het is onbekend wanneer het huis is gebouwd. Vermoedelijk is de naam afkomstig van Karel van Gelder den Olden, die in 1555 in Ingen woonachtig was. Mevrouw de Bedarrides stierf in 1678 en in 1686 kwam de Geldersweert aan Arent Sloet. Het huis is sedert lang verdwenen (Gelre 1929, blz. 143). Een sieur de Bedarrides was bevelhebber van het kasteel van Orange in de jaren 1660-1665 toen het prinsdom door Lodewijk XIV bezet was. Nadat de onafhankelijkheid van het vorstendom hersteld was, moest de Bedarrides Orange verlaten (Oud-Holland 1901, blz. 32).

Twee geldkommen met gegraveerde, vlakke oren, 13,5 cm doorsnede en met inschrift: G. WYKNIET ME ECCAE INGENS DONAV A° 1719.
Merken: Rotterdam, leeuw, jaarletter E in schild, meesterteken een kruis.

Een stuk zandsteen, met de voorstelling van de Aanbidding der Koningen, is bij de restauratie in+ 1889 in het onderste gedeelte van een kerkmuur te voorschijn gekomen, doch is nadien verloren geraakt (Nav. XXXIX, 1889, blz. 625). +VERDWENEN VOORWERPEN BEELDHOUWWERK

Tot aan de laatste restauratie was in de westmuur van het schip, achter het orgel, een steen, waarop:+ 1694, AEDILIBUS J.R. VAN GOLSTEYN ET G. WIJKNIET RESTITUTA ECCLESIA H. BROUWER FECIT. +HERDENKINGSSTEEN

Toen op het oude kerkhofterrein een nieuwe woning voor de hoofdonderwijzer werd gebouwd,+ vond men een groot, hardstenen kruis met opschrift in Gotische letters, welk kruis in de fundamenten verdween (Nw. Kerkel. Handb. 1900, blz. 47). +GRAFKRUIS

Indertijd is een fragment van een gebrandschilderd glas gevonden, een hoek van een omlijsting voorstellend.+ Vermoedelijk is dit stuk in de Oudheidkamer te Tiel terecht gekomen en in de oorlog vernield. +GEBRANDSCHILDERD GLAS

Woonhuizen

Iets ten oosten van het dorp ligt de grote boerderij De Poel, pl. CXXIV, afb. 296, op+ T-vormige grondplan, waarvan de boogtrommels boven de vensters in de oostgevel een bakstenen vulling in vlechtverband hebben. De ontlastingsbogen bestaan uit alternerend, een schoon gelaten en een gepleisterde baksteen. Bij twee vensters is de boog door het aanbrengen van kleine vensters doorbroken. De gevel draagt de jaarankers 1648. Overigens is het huis uiterlijk en sterker nog inwendig, gewijzigd. In de vroegere keuken, thans in vertrekken verdeeld, bevindt zich in een wand met gladde, witte tegels, een geverfd eikenhouten muurkastjes met toogpaneel, XVIIb. Het linkergedeelte is onderkelderd. +DE POEL

Het geheel gemoderniseerd huis van de molenaar heeft muurankers 1671.+

+I. 218

Boerderij, aan de weg naar Ommeren, heeft een deel met jaarankers 1837; het linkergedeelte+ van het huis is wel uit die tijd, het rechter van later datum.

+I. 179

Boerderij, aan de weg naar Eck en Wiel, met muurankers 1802.

T-vormige boerderij met jaarankers 1849.+

+DE BREI 6

Lienden

De plattegrond van Lienden vertoont een grillig wegenbeloop, kenmerkend voor de oude dorpen op de stroomruggronden in de Over-Betuwe. Een ronde hoofdvorm, kenmerkend voor de qua aanleg, verwante dorpskernen van Andelst en Elst, is hier

in onvolkomen vorm aanwezig, aangezien de ring, waarin de kerk centraal is gelegen, aan de oostzijde niet is gesloten. Het is mogelijk dat aan deze zijde de oorspronkelijke structuur ten gevolge van latere afzettingen van de Nederrijn is verstoord. Fig. 83.

Een systematische aanleg, die vermoed kan worden bij de, jongere gestrekte nederzettingen in de Neder-Betuwe, is bij de oude dorpen op hogere gronden in de Over-Betuwe, waaronder Lienden, niet aannemelijk.

+ Teg. Staat III, blz. 270; van der Aa VII, blz. 305-309; Nav. XLVI, 1896, blz. 177, 328, 509; XLVII, 1897, blz. 204, 342; G.J. Breukman. Het H. kruis. gild te Lienden, Gelre II, 1899, blz. 209; J. Anspach, De heerlijkheid Lienden, Nijmegen, 1897. +LITERATUUR

+ In 968 schonk graaf Wichman aan het klooster te Elten de ‘curtis’ Liendle of Liendna, welke schenking door Keizer Otto I in 970 werd bevestigd (Oork. St. Utr. I, nr. 127). Door deze schenking kwam de graaf in conflict met zijn dochter Adela, wat ten slotte er toe leidde, dat Otto III in 996 de schenking op de helft terugbracht: Liedna dimidia pars (Oork. St. Utr. I, nr. 146). Van dit jaar af is Lienden twee-herig geweest. +GESCHIEDENIS

Dit ene halve deel, het Eltense, kwam door uitgifte in het bezit van heren, die de naam Linden (Lynden) aannamen en wier wapen (in rood een gouden kruis), dat van de heerlijkheid en later van de gemeente is geworden. Het tijnsboek van de Eltense abdij uit het einde der XIVde eeuw vermeldt bij een opstelling van abdijgoederen: ‘it. dat halue ghericht to lynden hoghe en syde (lage) putke ende gelghe, is der Abdien van Elten. En wie een heer is van lynden, die heuet dat gepacht van der Abdie jaerlix te betalen martini vur XIX mrc’.

Een Dirc van Lynden, heer van half-Lienden wordt in 1327 vermeld (Ned. Adelsboek 1943-1948, blz. 460). Lang schijnen de heren van Lynden de heerlijkheid niet te hebben bezeten. In de XVde

Fig. 83. Lienden. Situatie naar kadastraal minuutplan van 1824

eeuw is Walraven van Meurs er mede beleend, die in 1455 de heerlijkheid verkocht aan Johan van Gymnich, heer van Visschel. In 1461 kocht Gerard II van Culemborg de heerlijkheid, die tot 1700 aan de Heren, later Graven van Culemborg bleef. In dat jaar droeg Gravin Louisa Anna o.a. half-Lienden over aan haar neef Willem Frederik van Saksen, wiens opvolger, zijn broer Josias Frans, de heerlijkheid in 1733 verkocht aan A.O.R.F. des H.R. Rijksgraaf van Bylandt. Daarna kwam deze heerlijkheid successievelijk in verschillende handen. Waar het vorstelijk stift Elten buiten de grenzen der Republiek was gelegen, en de halve heerlijkheid van een buitenlandse leenkamer releveerde, was het besluit omtrent inventarisering van archieven enz. op deze helft van de heerlijkheid Lienden niet van toepassing. Elten bleef in het ongestoord bezit van half-Lienden tot 1811, in welk jaar de abdij werd opgeheven. Een oude boerderij, de Abdijhof, herinnert nog aan het bijna 850-jarig bezit van de abdij Elten in deze gemeente.
De andere helft van Lienden behield gravin Adela na de dood van haar vader voorlopig aan zich, doch schonk die in 1006 als ‘Atrium Lienna’ aan bisschop Ansfried ten behoeve van het Benedictijner klooster Hohorst bij Leusden, en toen dit klooster naar de abdij van St. Paulus in Utrecht overging, werd dit deel van de heerlijkheid aan die abdij leenroerig (Brom, Reg. I, nr. 526). Reinald II verwierf in 1327 van de abt voor vier-en-veertig jaar het hoog en laag rechtsgebied in pacht, voor twee varkens die vet en goed waren: ‘apri pingues boni et dativi’, of voor elke beer, vier pond kleine penningen of vier oude schilden op St. Maartensavond te betalen. (Berkelbach, Regesten nr. 761). Hertog Karel verkreeg op 8 november 1532 het gericht van Lienden erfelijk en vrij, maar Koning Philips II, als Hertog van Gelre, nam het gericht weer in erfpacht. Iedere helft van de heerlijkheid had zijn eigen richter en schout, één van wege de Hertog als erfpachter - al was een groot gedeelte van het land bezit van Culemborg -, en één van wege de Graaf van Culemborg. De ene richter mocht buiten volmacht van de andere niet richten of gichten (gerechtelijk getuigen). Na de invoering van de Hervorming, toen de goederen van de voormalige St. Paulus-abdij aan de Staten van Utrecht vervallen waren, heeft men dit bij verdrag van 28 mei 1600 bestendigd. Hof en Rekenkamer van Gelderland zouden de erfpachter benoemen. De Staten van Utrecht verkochten op 16 maart 1676 aan Johan van Brakell, heer van Kermestein, hun aandeel in de jurisdictie van Lienden, welk aandeel door erfgenamen van de heer van Brakell in 1709 bij verkoop aan de Rekenkamer van Gelderland werd overgedragen.
L.A.J.W. Sloet, Bijdragen tot de kennis van Gelderland, 1852-1855, par. 76, blz. 370-372; Geld.[+] Volksalm. 1880, blz. 78-94; Nav. XLVI, 1896, blz. 583; A.A. Beekman, Nederland als polderland, 3e druk, 1932, blz. 493; De Betuwe, 29 december 1933, 2 februari 1934; Jaarboekje Oud-Utrecht 1953, blz. 58.

[+]DE MARSCH LITERATUUR

Ten noorden van Lienden, tussen de Leigraaf en de Rijn, ligt de Marsch, die vroeger als hoge heerlijkheid werd aangeduid, hoewel zij nimmer een particuliere heerlijkheid was. De Marsch was tweeherig; de ene helft onder

Gelre, de andere helft onder het gebied van de bisschop van Utrecht. Het was een zelfstandige buurschap met eigen buurmeesters en bezat een eigen dijkbestuur. De gerichtsbank had hoge en lage jurisdictie. Er was een Gelderse en een Stichtse Schout (die van Rhenen), met twee Gelderse en drie Utrechtse schepenen. Deze toestand werd in 1812 opgeheven en in 1824 besloten de Staten van Gelderland voor te stellen, de grenslijn zo te bepalen, dat de Marsch geheel Gelders zou worden wat later ook gebeurd is.

In de Marsch lag de Tollenburg of Dullenburg, door de bisschop gesticht om de Geldersen in bedwang te houden. Bisschop Frederik van Sierck knevelde de bevolking van de Marsch dermate, dat de inwoners van Lienden, Kesteren en Ommeren de Tollenburg uit wraak ‘per secretum incendium devastaverunt’. (Chron. Tielense, blz. 307). Lienden moest zich verplichten de burcht weer op te bouwen en de slotvoogd, Willem Kuser, de veroorzaakte schade te vergoeden.

Gelre XLVIII, 1946, blz. L; Exc. Rom. III, blz. 119; Bull. K.N.O.B. 1956, kol. 258.+

+ROMEINSE VONDSTEN

Munten uit de Iste-IIIde eeuw; een deel der vondsten in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Die in het Museum te Tiel zijn met het Museum te gronde gegaan in 1945. Een paar benen schaatsen, gevonden op de heuvel Sleyenburg, wordt in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen bewaard. De hals van de Romeinse amfoor, gevonden in 1956 bij graafwerk in de Marschpolder, is naar het Gemeente Museum te Arnhem overgebracht.

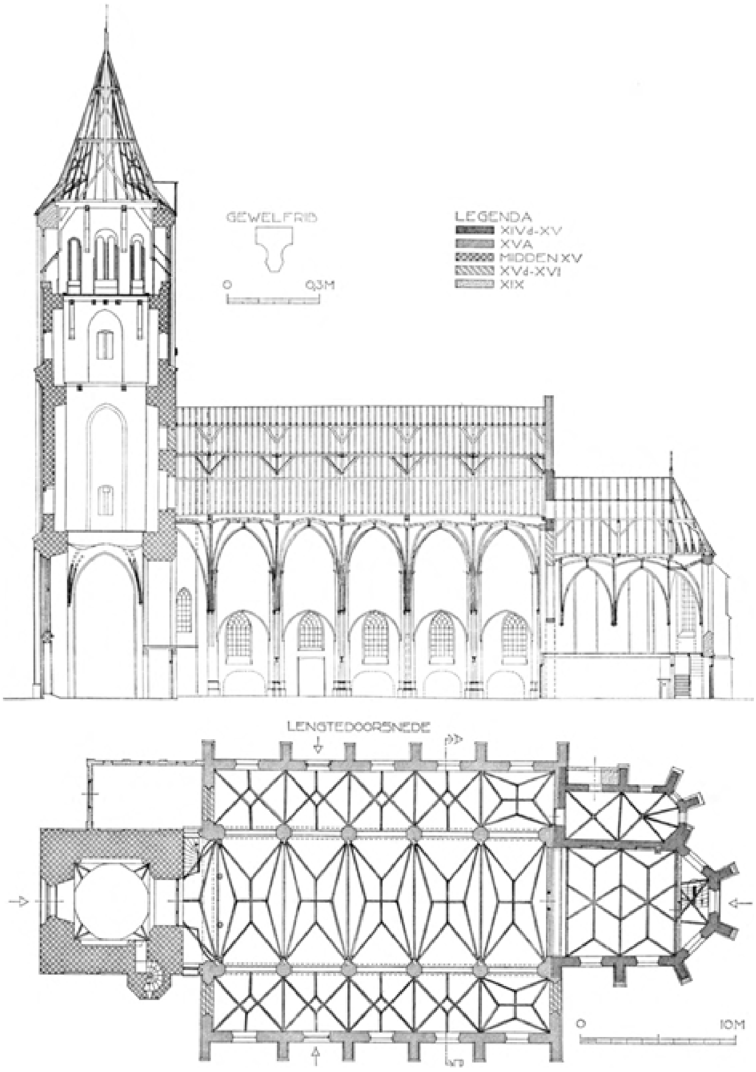

Fig. 84. Lienden. Hervormde Kerk. Plattegrond en lengtedoorsnede

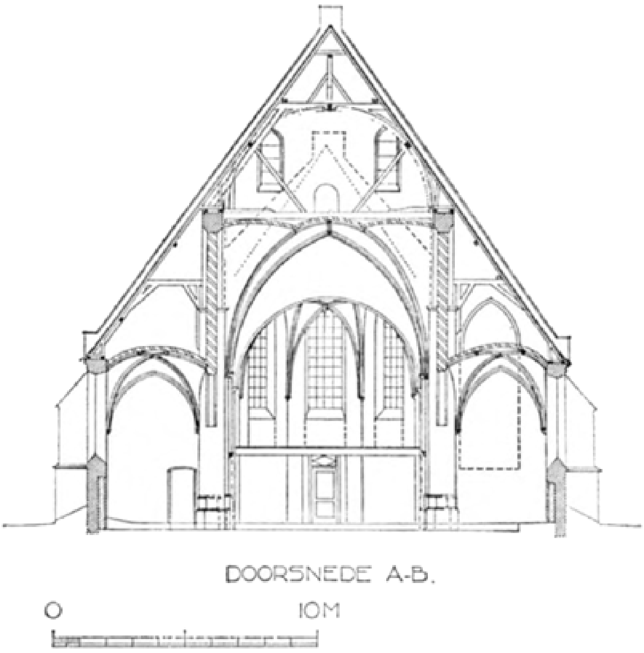

Fig. 85. Lienden. Hervormde Kerk. Dwarsdoorsnede

DE HERVORMDE KERK, van ouds aan O.L.Vr. gewijd, ligt geheel vrij in de kom[+] van het dorp. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk van de Ned. Hervormde gemeente. Fig. 84, 85, pl. CXXV, afb. 298, 299, 300 pl. CXXVI, afb. 302. [+]HERVORMDE KERK

van der Aa VII, blz. 308; Joosting en Muller II, 2, blz. 429; Nav. XLVII, 1897, blz. 204-217; J.S.[+] van Veen, Verzoek om bekrachtiging van de stichting ener vicarie in de kerk te Lienden, Arch. A.U. XLIII, 1917, blz. 118; Post, Eigenkerken, blz. 139; W.v.R. blz. 78, 79; M.D. Ozinga en R. Meischke, De Gotische kerkelijke bouwkunst, 1953, blz. 46. [+]LITERATUUR

Gewassen pentekening van H. Tavenier, Arch. de Poll nr. 1308; Pentekening van C. Pronk 1728,[+] en anonieme tekening daarnaar 1720, beide in het Gemeente Museum in Arnhem. [+]AFBEELDINGEN

Joosting en Muller vermelden, dat de parochie Lienden vermoedelijk kort na 1058 gesticht zou zijn[+] en sedert 1190 aan de St. Paulusabdij behoorde; echter is de oorkonde, waarin Floris van Lienden op 26 mei 1190 het ius patronatus van de kerken (?) te Lienden en de kerk die tot zijn collatie behoorden, en door hem aan voornoemde abdij geschonken zou zijn (Oork. St. Utr. nr. 521), volgens Oppermann en Post zeer verdacht. Niettemin schijnt de kerk wel aan de abdij te hebben behoord, tenminste bezat de abdij het recht van collatie. Na de opheffing van de St. Paulusabdij in 1599, verkregen de Graven van Culemborg, als heren van half-Lienden, het recht van collatie welk recht in 1660 openlijk door het Hof van Gelderland erkend en vermeld werd. De kerk komt van 1395 af in de domrekeningen voor. Agnes van Keppel, weduwe van Johan van Lynden, stichtte in 1337 een vicarie van St. Jan Evangelist. Een St. Nicolaas vicarie was 7 april 1352 ingesteld door Hubert van Lynden, ridder. (Arch. A.U. XLIII, blz. 118). De goederen van deze vicarie, in de buurtschap Aalst [+]GESCHIEDENIS

gelegen, heten nog de Vikarieën. In april 1480 stichtte Johan van Triest een vicarie van O.L.V., waarvan het altaar ‘staande an die noortsyde by dat choor’, en in 1475 de gebroeders Foyert, een vicarie der H. en Onverdeelde Drievuldigheid. Verder waren er nog vicarieën van het H. Kruis, een van St. Anthonis, waarvan de Graven van Culemborg collators waren, en één van St. Anna (W.v.R., blz. 78, 79; Van Schilfgaarde, Arch. Heeren van Culemborg I, blz. 326 nrs. 5948-5951). Anna van Culemborg richtte op 14 september 1518 het H. Kruis-gilde op. Behalve het naleven van verschillende godsdienstige verplichtingen, waren de leden gehouden op ‘dess Cruys dach Exaltationis (14 september), eend eerlijke ind myndelike maeltijt mitten anderen (te) eeten in een eerlike gode herberghe’ binnen de heerlijkheid Lienden. Na de invoering van de Reformatie werd het gild niet opgeheven, wel vervielen de, indertijd ingestelde, kerkelijke verplichtingen, maar de gemeenschappelijke

maaltijden bleven bestaan, totdat in 1858 het gilde werd ontbonden. In 1582 zou Lienden de eerste predikant hebben gekregen. Blijkens het voorkomen van het jaartal 1595 in de toren hebben in dat jaar hier herstelwerken plaatsgevonden, later o.a. weer in 1835. Een opschrift boven de triomfboog vermeldt, dat het inwendige van het kerkgebouw in 1871 geheel veranderd en vernieuwd is. Bij deze veranderingen verdwenen vele zerken onder de plankenvloer (Nav. XXVI, 1876, blz. 63). Ten einde een ‘net egaal meublement’ te verkrijgen, heeft men in 1874 de door Joachim Foyert en Floris de Lille, richters en schepenen, in 1618 geschonken bank, die tegen een zuil tegenover de preekstoel stond, verkocht. Ook werden koperen kronen voor oud koper van de hand gedaan (Nw. Kerkel. Handb. 1896, blz. 50). In hetzelfde jaar werd de preekstoel geel geschilderd en de koperen lezenaars gebronsd. Thans bevinden zich kansel en lezenaar weer in hun oude staat. De voormalige sacristie, nu kerkekamer, is in 1952 in de tegenwoordige toestand gebracht, waarbij deze lokaliteit weer in verbinding werd gesteld met de noorder-beuk, welke doorgang in 1874 was dichtgemetseld, toen de oude sacristie tot turfhok gedegradeerd werd (Nw. Kerkel. Handb. 1897, blz. 50).

+ Het Liendense kerkgebouw is in het bezit van een monumentale, kloeke bakstenen toren, die als een van ver gezien baken in het Betuwse land oprijst. Aan deze toren sluit zich een eveneens bakstenen, drieschepige, pseudo-basilikale kerk aan, met een door drie zijden gesloten koor, tegen welks noorder-muur een sacristie is aangebouwd. Schip en koor zijn met stenen gewelven overkluisd en uitwendig met cement bepleisterd

+BESCHRIJVING

+ Het onderste gedeelte van de eerste geleding is met tufsteen bekleed, wat ook het geval is in het middengedeelte, waar ongeveer veertien lagen uitwendig van tufsteen zijn opgetrokken. Baksteenformaat van het grootste gedeelte van de toren 25-27 × 6-6,5 cm, 10 lagen 78 cm. In de bovenste geleding is een ander soort baksteen verwerkt, waarschijnlijk uit 1835 daterend. De uitvoering, zowel uit- als inwendig, is zeer verzorgd.

+TOREN MATERIAAL

+ Twee uitspringende lijsten delen het torenlichaam in drie geledingen, die maar nauwelijks versnijden. Tegen de zuidgevel is een half-achtkantig uitgemetselde traptoren met een met leien bekleed dak aangebouwd, welke zijn beëindiging ter hoogte van de galmgaten vindt. Noord- en zuidgevelwand van de onderste geleding hebben lisenen en spaarvelden, ieder met drie flauwe spitsboogjes. De westgevel van de onderste geleding wordt voor een deel ingenomen door een, met zeer breed holgeprofileerde nis, bijna reikend tot aan de waterlijst. Boven de met een segment-boog gedekte ingang, een met baksteen gedicht, groot spitsboogvenster, waarvan zowel uitwendig als binnen in de toren, de vrij rijke, natuurstenen tracering te zien is. Pl. CXXV, afb. 299. De gevelwanden van de middelste geleding worden ingenomen door drie, rijzige, diepe spitsbogige spaarnissen met brede holgeprofileerde dagkanten, welke spaarnissen in drieën zijn gedeeld door stijlen met tracering, uit stompe spitsboogjes samengesteld. Gelijke spaarnissen herhalen zich in de bovenste geleding, nu ook aan de oostgevel. De boogjes tussen de montants zijn hier met

+UITWENDIG

tootjes gedetailleerd. In het bovenste gedeelte van de drie spaarnissen zijn de galmgaten aangebracht. Een korte, flink ingesnoerde, met lei beklede spits sluit de toren af.

+ Formaat baksteen oostmuur noorderbeuk 27-30 × 6-6,5 cm 10 lagen 76 cm. Vulling in de scheibogen 26-27 × 5-6 cm, 10 lagen 78 cm. Gewelf middenbeuk 26-28 × 5-6 cm. +SCHIP MATERIAAL

+ Het schip, door een verlengstuk ter breedte van de middenbeuk, met de toren verbonden, wordt door éénmaal versneden beren geschoord. De spitsboog-vensters +UITWENDIG

hebben XIXde-eeuwse harnassen. Boven in de oostwand twee, gave spitsboog-venstertjes met luiken. Het schip is nog in het bezit van de originele kap. Het wordt door een hoog, met leien bekleed zadeldak gedekt.

Formaat stenen 26-30 × 6-7 cm, 10 lagen 79 cm. Gewelf 25-27 × 6-6,5 cm.+

+KOOR MATERIAAL

Het korte koor wordt geschoord door tweemaal versneden steunberen. De lange+ vensters zijn deels gedicht; de dagkanten zijn afgeschuind.

+KOOR UITWENDIG

Deze kleine aanbouw is aan de oostzijde met drie zijden gesloten en wordt geschoord+ door drie steunberen. De oostelijke topgevel met de duivengaten is nieuw, evenals de huidige bekapping.

+VOORMALIGE SACRISTIE UITWENDIG

Het inwendige van de toren is door nissen gedetailleerd. In de wanden van de begane+ grond zijn grote spitsboognissen, die bijna de gehele breedte van de muur innemen. De ruimte is overkluisd geweest door een kruisribgewelf, waarvan de aanzetten op kraagstenen over zijn. De wanden op de verdiepingen zijn eveneens, telkens door een diepe nis geleed; op de klokkeverdieping drie kleinere nissen om de galmgaten.

+TOREN INWENDIG

Zeer rijzige, bakstenen zuilen, met smalle lijstkapitelen, delen de ruimte in vijf+ traveeën. Het schip was, blijkens de kap en de pleister op de wanden boven de tegenwoordige gewelven, aanvankelijk door een houten tongewelf gedekt. De ribben van het stergewelf dat thans het schip overspant, komen neer op kleine kapitelen met vegetabiel ornament versierd, die telkens drie schalken bekronen, welke tegen de zuilen staan opgesteld. De schalken zijn deels onderaan belangrijk ingekort, en van gipsen kraagstenen van XIXde eeuwse makelij voorzien. De oorspronkelijke scheibogen zijn voor de helft dichtgezet ten behoeve van de overwelving van de zijbeuken en vervullen nu de functie van muralen van het middenschipgewelf. De huidige scheibogen hebben een smalle, afgeschuinde kant. De netgewelven van de zijbeuken dragen op kraagstenen. Aan de oostzijde van de zijbeuken is boven de gewelven de kop van een venster te zien, waarvan beneden flauw de sporen zijn te volgen. Vóór de inwelving moeten de zijbeuken van ziende kappen voorzien zijn geweest. In de oostelijke topgevel, boven de stenen gewelven, zijn twee spitsboogvensters aangebracht.

+SCHIP INWENDIG

Het koor wordt door een netgewelf gedekt. De ribben komen neer op kraagstenen+ met o.a. een voorstelling van een man bij een oven (zijn mond moet wel zijn gekloven, die overgapen zal een oven, vgl. V. de Stuers in Bulletin N.O.B. 1899-1900, blz. 137) en karikaturale koppen, pl. CXXVII, afb. 305, 306, 307. Enkele sporen van polychromie op de kraagstenen. Boven het gewelf van het koor is pleister op de muren te zien, zodat moet worden aangenomen, dat ook het koor later is ingewelfd; de tweede triomfboog, die op lijstconsoles rust, moet daarbij zijn aangebracht. Een houten galerij met zitplaatsen is in het koor gebouwd, waaronder vertrekken zijn getimmerd.

+KOOR INWENDIG

Een kruisribgewelf, met ribben en sluitstenen van tufsteen, en een straalgewelf in de+ sluiting dekken dit vertrek. Bladconsoles, waarvan de vier oostelijke van Bentheimer steen zijn, de overige van tuf. De twee westelijke consoles vertonen een mannekop en die van een vrouw met dubbel halssnoer. Een portaal aan de noordzijde verleent thans toegang van buiten tot de kerkekamer. Het is mogelijk dat de doorgang aan de westzijde breder is geweest, en bij de bouw van het jongere schip voor een gedeelte achter de halfzuil is verdwenen.

+VOORMALIGE SACRISTIE INWENDIG

Dat deze ruimte nooit in verbinding met het koor heeft gestaan, blijkt uit het bestaan van nissen in de noorder-koormuur, waaruit nog niet behoeft te worden vastgesteld dat deze ruimte dus nooit een sacristie is geweest. Kan ook kapel (later van het H. Kruisgild?) geweest zijn.

+ De toren is als een geheel ontworpen en opgetrokken. De architectonische details pleiten voor een ontstaansdatum een eindweegs in de XVde eeuw (vgl. toren van Tiel 1440). In de oostwand zijn geen doorgangen te vinden naar vroegere bekappingen van een schip; de nissen lopen niet achter de tegenwoordige kap door, zodat het er alle schijn van heeft, dat de toren jonger is dan het bestaande schip. Daar de oostelijke topgevel van het schip op een oudere top is gebouwd, de koorsteunberen in het schip zijn opgenomen, en de meest oostelijke pijler aan de noordzijde koud tegen de koormuur is opgesteld, moet het schip jonger zijn dan het koor. Het koor was met een ziende bekapping gedekt, evenals trouwens het schip; de vensters in de oostelijke topgevel gaven licht in het schip. Samenvattend is dus het koor het oudste gedeelte van het gebouw, waarbij de noordelijke aanbouw gelijktijdig is opgetrokken, wat o.a. blijkt uit de behandeling van de noorder-koormuur, wel ongepleisterd, maar blijkens het slordige voegwerk niet bedoeld om in het gezicht te komen. De aanwezigheid van een pleisterlaag tot aan de bovenkant van de muren der sacristie en het voorkomen van gaten voor trekbalken, wijzen er op, dat ook in de gerfkamer een houten zoldering aan een stenen gewelf is voorafgegaan. Wel maakte men inkassingen voor een te bouwen gewelf. Tegen het koor is het tegenwoordige schip opgetrokken, dat evenals het koor, een tijdlang met een houten kap met tongewelf gedekt is geweest. Na de bouw van de toren is deze kap westwaarts verlengd, doch vóór het inwelven van het schip; dit laatste heeft, blijkens de gewelfvormen, in het einde van de XVde of begin XVIde eeuw plaatsgevonden. +BOUWPERIODE

+ Vóór de ingang naar het koor ligt een rechthoekig, rode zandsteen. Wijdingskruisjes ontbreken. Mogelijk een omgekeerde altaarsteen. +ALTAARSTEEN

De kerk bezit:

+ Eikenhouten preekstoel met achtzijdige kuip, met toogpanelen. Het achthoekige klankbord heeft, evenals de kuip een knorrenlijst en op iedere hoek een gestoken kop. Het ruggeschot heeft opengewerkte vleugelstukken, XVIIA. De trap is van latere datum. +PREEKSTOEL

+ Een koperen lezenaar op arm aan de kansel, XVII.

Bij de voorzangersplaats een bijzonder mooie, koperen lezenaar, alleen bestaande uit een uitgegronde palmet geflankeerd door twee ranken. Geen rand, omstreeks 1700, pl. CXXVI, afb. 301. +LEZENAARS

+ Onder de houten vloer moeten zerken liggen, waar onder ene voor J.J. van Brakell tho Kermestein; zie Nav. 1876, blz. 63. Ook Nav. 1900, blz. 3, en Wapenheraut 1918. +GRAFZERKEN

+ Tegen de afscheiding van het koor staan twee herenbanken van geverfd vurenhout met eikenhouten kap. Beide hebben gedraaide kolommetjes met Korintische kapitelen, waarvan één bij een reparatie vervangen is door een ijzeren. De banken hebben een ongeveer gelijke versiering van cartouches, doch één heeft een lijst met golvend bladmotief, XVIIC, en de andere een knorrenlijst, XVIIb. De bank staande tegen de oostmuur van de zuiderbeuk is voor een klein gedeelte samengesteld uit fragmenten van Gotische panelen. Het achterschot heeft geprofileerde rechthoekige panelen, XVIIA.

+HERENBANKEN

+ Algemeene Kunst- en Letterbode 1861, blz. 177, 337; Gelre 1933, blz. XXIII; Hoogewerff I, blz. 239, 240; Oud-Holland 1937, blz. 27-36.

+MUURSCHILDERINGEN

+ Het netgewelf van het koor heeft een beschildering van bloemen en lofwerk in dof rood en dof groen, die herhaaldelijk is overgeschilderd, o.a. in 1874, waarbij het,

+LITERATUUR

zich daar voorkomende jaartal foutief is opgehaald, nl. 1212, wat mogelijk 1512 of 1712 kan zijn en dan betrekking zou kunnen hebben op een restauratie. Hoogewerff dateert deze schildering op het midden van de XVde eeuw. Het gewelf zal echter eerst eind XVde of begin XVIde eeuw zijn aangelegd.

Bij het aanbrengen van een betimmering in de benedenruimte van het koor in 1861, bleek dat de muren met schilderingen overdekt waren. Min of meer geschonden kwamen de figuren te voorschijn van Christus, de H. Maagd en de HH Petrus en Paulus en tevens enkele spreukbanden met Gotische minuskels. Een gedeelte van de schildering schijnt eens voor schietschijf te hebben gediend. Het grootste gedeelte van deze schilderingen verdween onder de witkalk, nadat door T. Hooiberg, amanuensis bij het archeologisch kabinet te Leiden van deze muurschilderingen tekeningen waren gemaakt, die in de Koninklijke Bibliotheek berusten (122 A.2). In 1932 kwamen wederom in het koor muurschilderingen aan het licht, nl. in de eerste travee noordzijde, thans achter de banken. Voorgesteld was de gekruisdigde Christus tegen een achtergrond versierd met een strooipatroon, waarboven drie, met een kruisvaandel getopte torens oprijzen. Met enige moeite is aan weerszijden van het kruis een zwevende engel te herkennen, en onderaan, een fragment van het hoofd van een engel, en een kelk met vingertoppen. Links van het kruis staan Maria en Johannes. Maria, in rood gewaad met gele mantel, voorover gebogen en van het kruis afgewend, wordt door St. Jan vastgehouden. Ter zijde knielt een donatrice. Rechts van het kruis staat Maria Magdalena, de rechterhand rustend op het hoofd van een donator. Beneden is een smalle strook met een vak waarop eens een inscriptie heeft gestaan, geflankeerd door twee wapenschilden. Por (Oud Holland 1937 blz. 27) geeft op: linker wapen: een zwart St. Andrieskruis op zilver veld, het andere: een zilveren kruis op rood veld. Boven dit wapen is een helm geplaatst. Vermoedelijk is hier het wapen Lienden (Lynden) bedoeld, bij vergissing werd het kruis zilver geschilderd. Iets verder is een Christophorus te zien, slechts in zwarte contouren. Daarnaast een St. Bartholomeus met een gelijk baldakijnachtig bouwsel als achtergrond als bij de Calvarieberg. Wijlen Por was de mening toegedaan, dat deze schilderingen door een meester uit de Utrechtse school kort na 1470 vervaardigd zijn. (Oud-Holland 1937, blz. 36).

Twee, aan elkaar gelijke borden met gebroken frontons en obelisken. Op die aan de+ oostwand van de zuider-beuk is de tekst van de Geloofsbelijdenis geschilderd, op die aan de westwand van de noorderbeuk, de woorden van 1 Corinthen: 11 vers 23-26. Aan de westwand van de zuiderbeuk, een bord in een grijs gemarmerde omlijsting, bekroond door een rond fronton met twee bollen, waarop DEN H. DOOP en de woorden van Mattheus 28: vers 19 en Markus 16: vers 15 en 16. Een dergelijk bord aan de oostmuur van de noorderbeuk met de tekstwoorden van de Tien Geboden.

+TEKSTBORDEN

De klok was door de Duitsers gevorderd en uit de toren genomen. In hun haast lieten+ zij haar in de Linge vallen, waaruit zij na de bevrijding weer kon worden opgevist (Nav. 1945-1946, blz. 84) Diam. 150 cm. Op de bovenrand:

+KLOK

DOOR DAT VYER BIN ICK GEVLOOTEN. PETER VAN TRIER ENDE JOHAN ZYNEN SOON HEBBEN MY GEGOOTEN INT JAER ONS HEREN 1643. Middenrand: J. HENRICK VONCK VAN LIENDEN, JAN GERRETSEN ENDE AERT DE WIT KERCKMIESTERS IN DER TYT.

R.W.O.K.O GODT U WOORT SEER GROOT VAN MACHTEN LUYT KLAERDER DAN EENIGH METAEL GEEFT ONS DE GENAED END DE KRACHTEN OM DIE TE HOUDEN ALTEMAEL. D. CORNELIUS WACHENDORFF V.D.M. IN LYENDEN. Hieronder een rand met engeltjes (versleten).

+ Twee, aan elkaar gelijke, gladde avondmaalbekers, pl. CLXXVIII, afb. 436, 11 cm hoog, diam. 19,5 cm. Aan de onderkant van beide bekers komen twee, door een lint met elkaar verbonden wapens voor. Het ene is dat van Lienden, het andere: gedeeld, rechts drie kronen, 2 en 1, links, een dwarsbalk. Op de ene beker staat D.V. ROSSENDAEL. HEEFT. DESE. BEECKER. AEN. DE. KERCK. VEREERT. 1682. Op de andere: D.V. ROSSENDAEL. HEEFT DESE BEECKER VERNIEVWT 1682. Beide bekers dragen het vermoedelijke merk (S.D.R. als monogram) van Servaes de Raedt uit Tiel (Gelders Zilver, 1955, blz. 118).

+AVONDMAALSZILVER

Zilveren broodschaal met gegolfd geprofileerde rand, doorsnede 34 cm, waarop DONO DEDIT FREDERICK SCHERPHOF ECCLESIE LIENDENSI, het Liendense wapen en een wapen, waarop een boom met aan de voet twee gekruiste ankers en boven, rechts en links een rad. Zelfde merken als op de bekers, benevens jaarletter B, en overgeslagen keur met adelaar. Frederik Scherphof was predikant te Lienden. Hij overleed op 22 februari 1710.

Woonhuizen

+ Tegenover de kerk staat een witgekalkt huis met rieten dak. Volgens overleveringen zou dit huis vóór de Hervorming de pastorie zijn geweest. Het huis bezit een kelder met muren van ongeveer 60 cm dikte.

+HET WITTE HUIS

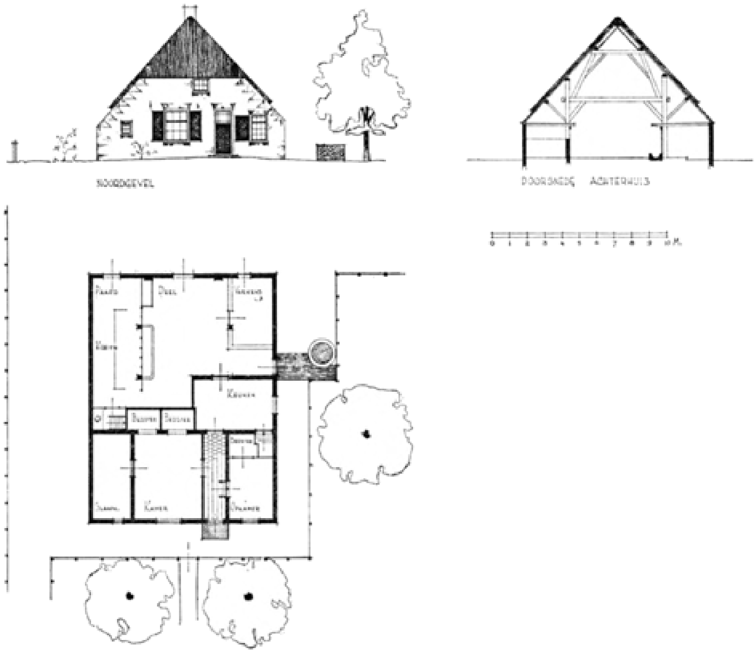

Fig. 86. Lienden. Burg. Houtkoperweg A 30

Boerenwoning in de buurtschap Aalst, onder aan de Rijnbandijk. De gepleisterde[+] gevel draagt de jaarankers 1650. [+]A.2 VONCKENHOFSTAD

Boerderij met gepleisterde gevels, waarvan de westgevel de muurankers 1662 draagt,[+] de zuidgevel 1766, en de achtergevel 1866. Inwendig is het huis van geen belang. Aan dezelfde weg. Boerderij met muurankers A O 1805. [+]GOOSEN VAN LIENDENS HOFSTAD. BURG. HOUTKOPERWEG 11-13, 18

Boerderij met dwarshuis tussen topgevels, gedateerd 1776, rechtergedeelte ouderkelderd,[+] Fig. 87. [+]23

Keuterboerderijtje. Fig. 86.[+] [+]A 30

Keuterboerderijtje. Fig. 88.[+] [+]LIENDERVELDSE-STRAAT 1

Keuterboerderijtje met toegangsdeur in woonvertrek. Pl. CXXIV-afb. 277.[+] [+]POOYERSTRAAT 4

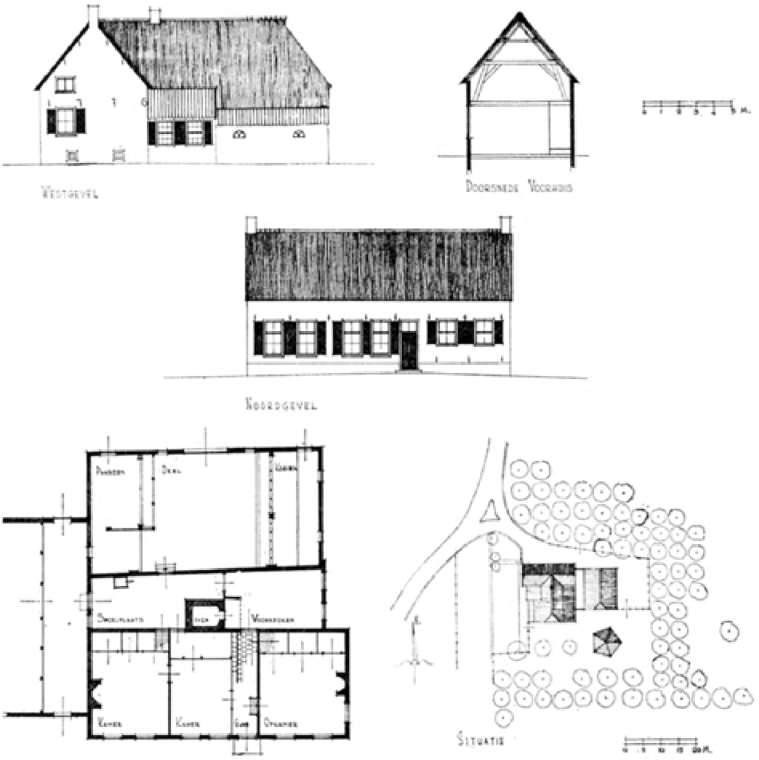

Fig. 87. Lienden. Burg. Houtkoperweg 23

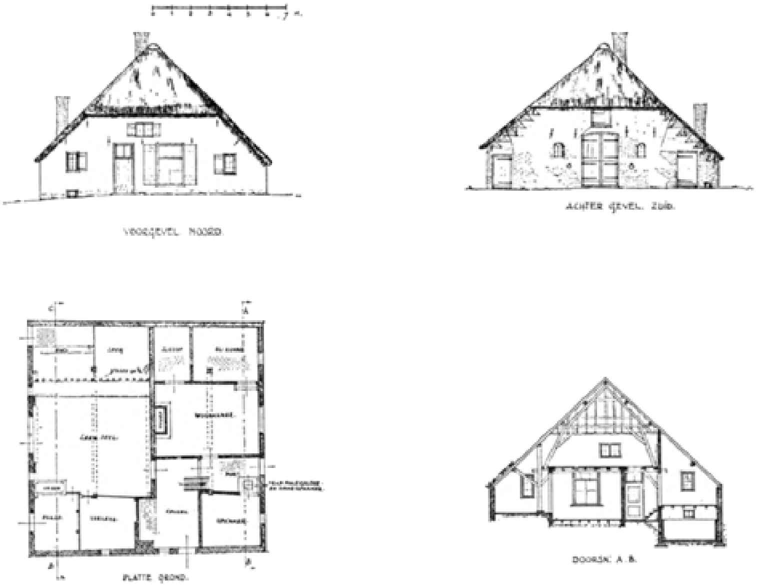

Fig. 88. Lienden. Lienderveldsestraat 1

+ De KORENMOLEN DE ZWAAN, aan de westzijde van het dorp op een belt staande, is de enige werkende torenmolen in ons land, pl. CXXIX, afb. 310. De molen wordt in de kap gekruid, zodat hij geen staartwerk heeft. Het is een, in baksteen opgetrokken, rond bouwwerk, naar boven iets toelopend. Bakstenen muizetandlijsten verdelen de romp in drie geledingen. Het muurwerk is ongeveer 1 m dik. Boven de ingang is een zwaan geschilderd en Anno 1644. In de romp, een venster met een halfronde ontlastingsboog, waarin zandstenen sluitstenen. De molen is nog in het bezit van een zij het gewijzigd oud mechanisme. In de bovenste verdieping draagt een ijzerbalk het ingesneden inschrift: H.G.V. S(OELEN) 1720 W.C.V.S. 1644 DOE IS DE MOELEN GETIMMERDT. FRANS VAN DER EEM ANNO 1760. +KORENMOLEN DE ZWAAN

Voorts is op andere plaatsen o.a. te lezen: HERMEN VAN SOELEN 1722 en: FRANS VAN DER EEM 1764. Op de baard het opschrift: IN STORM EN WIND IS GOD MIJN VRIND. In de oorlog zijn bommen in de onmiddellijke nabijheid van de molen terecht gekomen, waardoor de muren werden ontzet van het in 1940 herstelde bouwwerk. In 1947 is de molen door de firma W. Adriaens & Zn. te Weert in maalvaardige toestand gebracht. In de aankondiging van de publieke veiling van de halve hoge heerlijkheid op 18 juni en 2 juli 1794, staat de molen vermeld als ‘een gemetzelden Steen Koorn-Wind en Rosmolen’.

+ KORENMOLEN DE HOOP in het dorp is onttakeld; ronde bakstenen romp met een rieten kap; op een steen gejaarmerkt 1863. +KORENMOLEN DE HOOP

DE BAKSTENEN POLDERMOLEN met rieten kap, van het Waterschap de Marsch,[+] Lede-en-Oudewaard staat buiten de bebouwde kom. De uit 1885 daterende molen heeft een ijzeren scheprad. [+]POLDERMOLEN

Ommeren

Van der Aa VIII, blz. 444-445; J. Anspach, Ommeren en Ingen met zijne voormalige Commanderie,[+] Nav. XXXIV, 1884, blz. 1, 57, 121; XXXIX, 1889, blz. 560, 613. [+]LITERATUUR

Keizer Otto III gaf in 997 aan een op de Lousberg bij Aken te stichten klooster o.a. ook Ommeren[+] (Sloet, nr. 118). Hoewel Ommeren eertijds onder de dagelijkse heerlijkheden werd gerekend, is er nooit sprake geweest van een heerlijkheid, wel van het gericht van Ommeren en dit gericht behoorde aan de heren van Lienden, die hier heerlijk recht uitoefenden. [+]GESCHIEDENIS

De elect-bisschop van Utrecht, Walraven van Meurs, verkocht in 1455 Ommeren aan Jan van Gymnich, heer van Visschel, die het weer in 1461 overdroeg aan Gerard van Culemborg. Bij de grote uitverkoop van heerlijkheden en landerijen door Gravin Louisa Anna van Culemborg in 1698 gehouden, kwam Ommeren in andere handen.

Exc. Rom. III, blz. 120. Een munt van het jaar 90 en een uit de IVe eeuw zijn met het[+] Museum van Tiel ten onder gegaan. Gelre XLVII, 1946, blz. 21. [+]ROMEINSE VONDSTEN

DE HERVORMDE KERK. ligt vrij in het oude kerkhof in de dorpskom. Fig. 89,[+] pl. CXXVIII, afb. 309. [+]HERVORMDE KERK

Van der Aa VIII, blz. 445; Nav. XXV 1875, blz. 280; XXXIV, 1884, blz. 10, 11; XLIII, 1893, blz. 679;[+] Bijdr. en Mededel. Hist. Gen. XLVIII blz. 324; Nw. Kerkel. Handb. 1878, blz. 88; 1897, blz. 50, 51; 1899, blz. 48. [+]LITERATUUR

Tekening van J. de Beyer 1750, Gemeente Museum Arnhem; gewassen pentekening van Schouten?,[+] Arch. de Poll nr. 1314, pl. CXXVIII, afb. 308. [+]AFBEELDINGEN

In 1392 wordt hier een kerk met pastoor vermeld. De bediening van de kerk geschiedde door een[+] conventuaal van St. Jan uit Utrecht. [+]GESCHIEDENIS

De eerste predikant was een zekere Gerardus, die waarschijnlijk de laatste pastoor is geweest. Hij werd in 1618 afgezet wegens remonstrantse opvattingen.

Blijkens rekeningen in het kerkarchief, uit de jaren 1706-1710, heeft Jan van der Heull een nieuwe haan op de toren gemaakt (Ned. Leeuw 1899, kol 104) en zijn in 1727 reparatiewerken aan het dak geschied. In 1765 is de kerk gerestaureerd (Nw. Kerkel. Hand. 1897, blz. 51). ‘Liefdesgaven van milddadige lieden’ (Van der Aa), verrijkten in dat jaar de kerk met twee koperen kronen en een staand uurwerk. De beide kerkkronen waarop UIT LIEFDE en het jaartal 1765 stond, zijn in 1874 samen voor f 36,50 zonder liefde aan een handelaar verkocht. Ook werd een koperen lezenaar

voor f 12,50 van de hand gedaan en door een plankje vervangen. Een herenbank met in de top het wapen van mr. Jacob Nicolaas van den Steen van Ommeren en Waijestein (1695-1777, o.a. burgemeester van Tiel, curator van de hogeschool te Harderwijk, raad een rekenmeester der domeinen en dat van zijn vrouw Maria Françoise van Eck (1703-1778), werd voor brandhout verkocht. Het paneel met het wapen bevond zich in 1884 nog in de kerk. Het smeedijzeren uurwerk is door een nieuw vervangen. Een oud doopvont, dat volgens een beschrijving groot was, maar slechts 25 cm diep, en waarop koppen en bladornament waren gebeiteld, is bij een 'restauratie' van de kerk vernield. Enkele stukken zijn later teruggevonden. Het in de Voorlopige Monumentenlijst vermelde geldkistje uit 1654 (Ned. Leeuw 1899, kol. 101), is niet meer aanwezig. In 1825 hadden weer herstelwerken plaats. De toren schijnt zo bouwvallig geworden te zijn, dat hij moest worden gesloopt en in 1843 door een nieuwe vervangen worden. De schipmuren zijn in 1894 gepleisterd en in 1908 is het schip, door dichting van de scheibogen tussen middenschip en noorderbeuk, in de tegenwoordige toestand gebracht.
Op de noordelijke koormuur zou indertijd een muurschildering te zien zijn geweest o.a. een voorstelling van de Goede Herder en ook zou het gehele koor beschilderd zijn geweest. Door het afbikken van alle kalklagen in 1899, gingen deze schilderingen verloren. Achter de kalklaag van de noorderkoormuur, werd een grote en een kleine dichtgemetselde kast gevonden. In het puin van de grote kast werden fragmenten van gebrandschilderd glas gevonden o.a. een gaaf ruitje waarop leeuwe-

manen en lelies te zien waren, blijkbaar een stuk van een wapen. Deze fragmenten zouden uit de XVde eeuw afkomstig zijn. (Gelre 1901, blz. XVIII). Verder kwam hier een dichtgemetselde doorgang te voorschijn.

+ Het aan de H. Lambertus gewijde gebouw bestaat uit een middenschip, door dichtgezette scheibogen tussen pijlers gescheiden van de smallere noordbeuk, die tot dienstruimte vertimmerd is. Het één travee diepe, vijfzijdig gesloten koor is in steen overwelfd. Aan de westzijde een in 1843 vernieuwde toren. Schip en koor waren uitwendig gecement doch zijn in 1961 ontpleisterd ter voorbereiding ener restauratie. +BESCHRIJVING

+ Slechts de onderste vijftien lagen van de toren zijn van tufsteen, formaat 25-27 × 7-9 cm, 10 lagen 93 cm, overigens is de toren van machinaal Waalsteenformaat gebouwd, 22 × 5 cm, 10 lagen 56 cm. +MATERIAAL

De noorder- en zuiderschipmuren zijn tot op ongeveer 3/4 van hun hoogte van tufsteen opgetrokken, formaat 38-35 × 7-9 cm, waartussen staande lagen; muurdikte 1 m in zg. gietwerk. Hogerop is baksteen verwerkt, formaat stenen: 26-28 × 6,5-7 cm, 10 lagen 79 cm. De westmuur bestaat boven enige lagen tufsteen uit baksteen van 23-24 × 6-7 cm, 10 lagen 77 cm. Het baksteen formaat van het koor bedraagt 27-28 × 6-7 cm, 10 lagen 82 cm; gewelf 26-26,5 × 6 cm; sierdelen van tufsteen.

+ De vensters zijn in de XIXde eeuw gewijzigd, slechts het meest westelijke venster in de noorder-beuk kan nog oorspronkelijk zijn. Twee romaanse rondboogvenstertjes, hoog in de zuidmuur, afgebeeld op de tekening in het archief de Poll, kwamen in 1894 voor de dag, en zijn thans wederom blootgelegd. Vier dergelijke vensters in de noorderschipmuur zijn boven de scheibogen aanwezig en van de zijbeukzolder nog te zien. De dagkanten die dus oorspronkelijk uitwendig waren, zijn met ± 6 mm pleister bedekt; ook het tufstenen muurwerk vertoont sporen van pleister. In de zuidermuur bevindt zich een gedichte ingang; ook in de noorderwand zijn sporen van een gedichte ingang te voorschijn gekomen in de dagkant van een tweede klein venster, als het meest westelijke. De meer westelijke ingang in de zuidermuur heeft een gotisch profiel. Een zadeldak, aan de noordzijde met links dekkende smoorpannen en aan de zuidzijde met leien belegd, dekt het schip en de noorderbeuk. De kap is XVe eeuws. +SCHIP

+ Acht, eenmaal versneden steunberen schoren het koor, waarvan de topgevel staat op tufstenen muurwerk, waarin de moet van een dakhelling van ongeveer 45°. De noordermuur is blind ten behoeve van de verdwenen sacristie en kapel. Overigens wordt het koor verlicht door grote spitsboog-vensters met afgeschuinde dagkanten waarin tufstenen blokken. Een met lei belegd dak, dat boven dat van het schip uitsteekt, dekt het koor. De kap is de oorspronkelijke. +KOOR

+ De scheimuur bestaat uit pijlers met scheibogen, die ingehakt zijn in tufstenen muurwerk, en later met baksteen dichtgezet zijn. Boven de scheibogen en tussen de scheibogen zijn de romaanse vensters te zien. Bij de bouw van de noordbeuk is het muurwerk met bakstenen verhoogd, en boven de scheibogen op ontlastingsbogen +INWENDIG

gedragen. In de oostgevel van de noorderbeuk is een gedicht spitsbogig venster, naast de steunbeer van het koor. Een segmentboog-vormig tongewelf overspant het schip. Het koor wordt gedekt door een stenen kruisribgewelf in de travee, en een straalgewelf

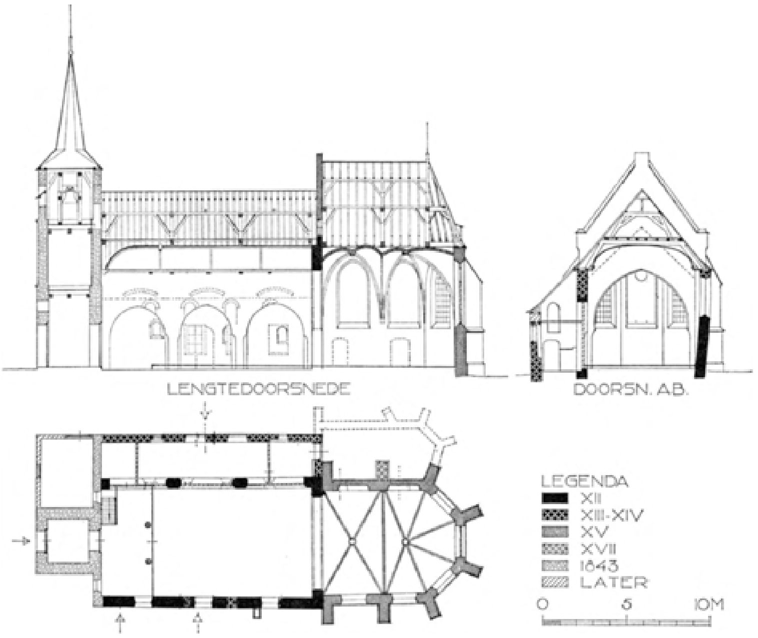

Fig. 89. Ommeren. Hervormde Kerk

in de koorsluiting. De ribben rijzen uit de wand, ter hoogte van de vensterdorpels omhoog, zonder bemiddeling van kraagstenen. In de noordermuur twee nissen.

Het oudste gedeelte van het huidige gebouw is ongetwijfeld de tufstenen zuiderschipmuur en de[+] pijlers en scheibogen van de noordermuur. Aan de buitenzijde van laatstgenoemde muur (boven de consistoriekamer), [+]BOUWGESCHIEDENIS is nog de oorspronkelijke pleisterlaag over uit de tijd, dat deze muur een buitenmuur was. Dit bedehuis heeft dus bestaan uit een eenvoudig, tufstenen zaalkerkje met een ingang aan de zuidkant, en waarschijnlijk ook een aan de noordzijde. Een zadeldak, waarvan de moet op de topgevel laat zien dat het een stuk lager lag dan het tegenwoordige, dekte het schip.

Aan de noordzijde is het schip uitgebreid met een zijbeuk; het baksteenmateriaal enerzijds, het ontbreken van steunberen en de kleine hooggeplaatste vensters benevens de brede waarschijnlijk rondbogig gesloten ingang anderzijds, maken een datering in de late XIIIe eeuw aannemelijk. Het oude schipmuurwerk werd tevens in baksteen verhoogd.

In de XVde eeuw is de kerk van een nieuw koor voorzien dat blijkens het ontbreken van vensters aan de noordzijde op een aanbouw aan die zijde berekend was. Gevonden fundamenten wijzen op een veelhoekige kapel en sacristie.
Gelijk met de nieuwe toren werd in 1843 de westgevel over de gehele breedte herbouwd, deels uit afbraakmateriaal.

+ In de kerk bevinden zich:
Als dorpel vóór de zuidelijke ingang ligt een rode zandsteen, 210 × 75,5 cm, waarop vijf consecratiekruisjes voorkomen. +ALTAARSTEEN

+ In het koor staat een eenvoudige eikenhouten preekstoel, in 1698 door de geërfden van het kerspel geschonken uit het overschot der verpondingen 'in opmerckinge genomen hebbende den slechten staat der kercke tot Ommeren' (Ned. Leeuw XVII, 1899, kol. 101, 102). De kansel heeft een ruggeschot met het jaartal waarin de schenking plaats vond, en een voet en trap uit de XIXde eeuw. +PREEKSTOEL

+ In de ruimte onder de orgeltribune is in de torenmuur een zerkje ingemetseld, 64 × 47 cm, pl. CXXVI, afb. 303. Het midden laat een geheel afgesleten wapen zien, waarboven een drieregelig opschrift in Gotische letters. Op de laatste regel kan misschien het woord 'gerust' gelezen worden. Randschrift in Gotische letters, waaruit met moeite te lezen valt: ANO 1558 (of 1568?) DE 28 DACH DECEMBER STARF JUTTA VA..... TEHEIM (Nav. XL, 1890, blz. 66; Nw. Kerkel Hand. 1897, blz. 50; Ned. Leeuw 1899, blz. 107). +GRAFSTEEN

Tot het bezit der kerk behoren:
+ Twee, aan elkaar gelijke, onversierde avondmaalbekers, 14 cm hoog, diam 9,5 cm, met het inschrift AAN DE HERVORMDE GEMEENTE VAN OMMEREN VEREERD DOOR W. DE HAAS 1850. Merken: P. en passer met daar boven L.K. +AVONDMAALSZILVER

+ Tinnen schenkkan, 19 cm hoog en twee tinnen borden, diam. 36 cm, alle met inschrift: D.K.V.O./P.D.V.M./G.R.; twee, aan elkaar gelijke, tinnen geldkommetjes, diam. 11 cm, waarop D.K.V.O./1768/P.I.V.H. +TIN

Woonhuis

Boerderij in de buurtschap Meerten, aan de weg van Ommeren naar Lienden, heeft jaarankers 1848.

Maurik

De tegenwoordige gemeente Maurik, waartoe de dorpen Eck-en-Wiel, Maurik, Ravenswaay en Rijswijk behoren, bevat het voormalige panderambt Maurik, een onderdeel van het ambt Neder-Betuwe. Tot dit ambt behoorden o.a. de dagelijkse heerlijkheden Maurik en Eck-en-Wiel.

Eck en wiel

+ Teg. Staat III, blz. 267; Van der Aa IV, blz. 17, 18; J. Anspach, Schets van de oorsprong en geschiedenis der aloude heerlijkheid Eck-en-Wiel, +LITERATUUR

Herald. Bibl. 1879, blz. 104; W.J. van Lindonk, Eck-en-Wiel en zijn kerk, Buiten 1931, blz. 429; A. Martens, Marken in Gelderland, blz. 169;

+ Koning Otto I schonk op 21 april 953 aan de St. Maartenskerk te Utrecht o.a. het goed van graaf Hatto in Eck (Oork. St. Utr., nr. 120) en op 6 juni 975 verkreeg de Utrechtse kerk wederom alhier gelegen goederen. (Oork. St. Utr., nr. 134). Ook komt Eck voor op een lijst van tijnsen, welke het klooster Lorsch uit de goederen van de kerk te Gendt trok. (Oork. St. Utr. nr. 204), Codex Laureshamensis, ed Glöckner, nr. 3817) In 1282 wordt een Bartholomeus de Ecke vermeld als 'iudex sive iusticiarius in terra Batue ab illustri viro domino Reynoldo comite Gelrie, constitutus'. (Oorkb. St. Utr., nr. 2119). Hij zou gehuwd zijn geweest met een dochter van de heer van Maurik, en zijn bruid zou Eck als bruidschat hebben meegebracht. Reinald I verhief in 1288 Eck tot een heerlijkheid. +GESCHIEDENIS

In 1304 stierf Barthold. De derde heer van Eck, ook een Barthold, werd door de aanhangers van Eduard van Gelre in de slag bij Tiel gevangen genomen. Tijdens zijn driejarige gevangenschap vielen omstreeks 1363 de Bronckhorsten de heerlijkheid binnen en verwoestten slot en kerk, beide door Barthold 1 gebouwd. Na zich losgekocht te hebben, verkreeg hij eerst na vele jaren vergunning terug te keren. Uit geldgebrek verkocht hij zijn heerlijkheid aan zijn neef Gerard van Culemborch.
Wiel wordt niet eerder vermeld dan in een oorkonde van 2 augustus 1347, waarin Reinald III, Jan van Culemborch beleent met uiterwaarden in het gericht van 'Mauderick en Wiele' (Van Schilfgaarde, Archief Heeren en Graven van Culemburg, Reg. nr. 152). Eerst was Wiel een belangrijkere nederzetting, doordat het aan een rivier was gelegen waar een veer was (in 1400 al vermeld), later werd Eck het voornaamste dorp. De hoge rechtspraak was aan de Hertog van Gelre, de heren van Culemborg hadden slechts de dagelijkse jurisdictie. Echter hebben deze heren zich herhaaldelijk deze rechtspraak toegeeigend en uitgevoerd, zodat zij verschillende personen om 'breucken-willen in den thoorn tot Maurick gesmeten hebben'. Eerst in 1651 werd besloten dat de Graaf van Culemborg hier niet anders dan een dagelijkse jurisdictie zou uitoefenen, welk recht in 1654 nader omschreven werd. In 1668 verkocht George Frederik van Waldeck, Graaf van Culemborg, de heerlijkheid aan Wilt en Diederik van Broeckhuysen. De dagelijkse heerlijkheid bleef als leen verbonden aan de grafelijkheid van Culemborg. Nadat Eck-en-Wiel in verschillende geslachten was overgegaan, kwam de heerlijkheid door koop in 1839 aan G.G.H. graaf van Reede, heer van Amerongen en in 1879 aan het geslacht van Aldenburg-Bentinck.
Van 1811 tot 1812 was Eck-en-Wiel een afzonderlijke mairie, daarna heeft het steeds tot Maurik behoord.
34 dinarii en antoniniani (eerste helft IIIde eeuw) in 1908 gevonden, zijn te Tiel in 1945 met het+ Museum verloren gegaan. (Exc. Rom. III, blz. 120; Jrbk. Munt en Penning kunde 1908). +ROMEINSE VONDSTEN

Een triens van de Maastrichtse monetarius Grimoaldus (1ste kwart VIIde eeuw) in het Koninklijk Penningkabinet, den Haag.

DE HERVORMDE KERK bevindt zich in Eck en ligt geheel vrij in het oude kerkhof,+ Toren en kerk behoren aan de kerkelijke gemeente. Fig. 90, pl. CXXX, afb. 312. pl. CXXXI, afb. 313, 314, 316. +HERVORMDE KERK

Gewassen pentekening in O.I. inkt van P. van Liender, 1750, Arch. de Poll, nr. 1320.+
Joosting en Muller I.1, blz. 101 en 195, 1.2, blz. 429; Notulen en Vertr. Mededel. Rijkscomm.+ Monumentenzorg 1928, blz. 61 nr. 3675; Buiten 1931, blz. 429; Duizend jaar bouwen 1, blz. 307. +AFBEELDING +LITERATUUR
In de kerkenlijst van de domfabriek van 1395 komt de kerk van Eck voor. Op 12 januari 1397 kocht+ Hubrecht, heer van Culemborg, het patronaatsrecht van de Eckse kerk van Gerrit van Eck. (Van Schilfgaarde, Arch. Heeren en Graven van Culemborg, reg. nr. 390*a*). Hoe deze dit recht +GESCHIEDENIS

bezat is niet bekend. Jan van Eck droeg in 1429 zijn aanspraak op de kerkgift over op het kapittel van St. Barbara in Culemborg, echter waren in de XVIde eeuw zowel het kapittel, als de Graven van Culemborg collatoren (Arch. A.U. XLIV, blz. 110 noot 3). Op 4 mei 1504 stichtten Dirk van Eck met zijn broeders Ellis en Arent en met nog twee anderen, een vicarie op het altaar van St. Anna. Verder waren er nog vicariën van St. Jan Baptist, waarvan het altaar in 1408 vermeld wordt, van St. Maria, St. Barbara en St. Nicolaas en een van St. Jan (W.v.R., blz. 47, 48).
In 1636 werd de torenspits door storm ernstig beschadigd (Nw. Kerkel. Hand. 1878, blz. 86). Op 2 mei 1662 ondertekende Henricus van Laer, predikant, met de kerkeraad en de kerkmeesters een akte, waarbij men tot herstel van de kerktoren, afstond een deftig kerkgestoelte, afkomstig van Arend van Hattem, die op Heuvelstein in Wiel woonde (Nav. 1887, blz. 568). Wederom werd de toren door storm geteisterd, nu in 1747, welke ramp zich op 29 november 1836 herhaalde, toen tijdens de dienst de toren 'omwaaide'. In het jaar daarop is de toren opgebouwd, echter lager dan hij oorspronkelijk was. In de jaren 1929-1931 is de kerk door architect H.J. Tiemens gerestaureerd. Bij deze restauratie werden o.a. de schipvensters, naar aanwezige gegevens, van tufstenen gaffeltraceringen en neggestijlen voorzien, en ook werden de waterlijsten van het koor vernieuwd.
In Wiel heeft een kapel gestaan, die aan St. Jan Baptist was gewijd (Nav. 1903, blz. 354), en waarin een vicarie was gevestigd (W.v.R., blz. 112). Na de Reformatie is deze kapel, die vóór die tijd tot Ingen behoorde, met de kerkelijke gemeente van Eck verenigd. Een afzonderlijk kerspel is Wiel nooit geweest.

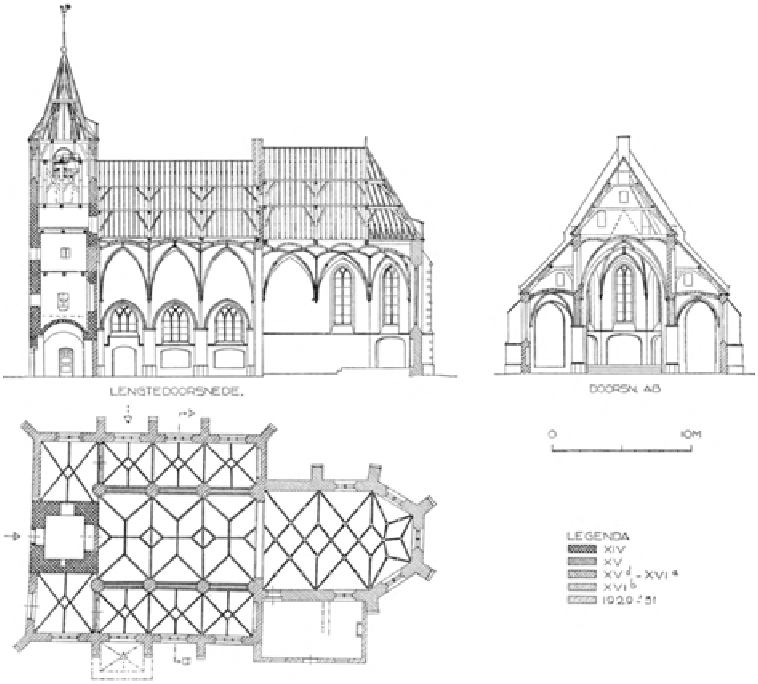

Fig. 90. Eck en Wiel. Hervormde Kerk

+ Het aantrekkelijk, bakstenen Eckse kerkje is een laat-Gotische pseudo-basiliek, met aan de westzijde een toren, waarvan de noord- en zuidzijden door de doorgetrokken schipbeuken geheel worden ingesloten. Het schip en de beide zijbeuken, door stenen netgewelven gedekt, hebben ieder hun eigen daken. Aan het schip sluit een, twee traveeën diep, en met drie zijden gesloten koor aan, dat eveneens in het bezit van een stenen gewelf is. +BESCHRIJVING

+ De toren is opgebouwd uit licht rode baksteen, formaat tot aan de onderkant van de galmgaten: 27-29 × 6-7 cm, 10 lagen 82 cm, in willekeurig verband. Hierboven: +TOREN MATERIAAL

27-30 × 6,5-7 cm, 10 lagen 85 cm. Rode en witte, zandstenen druiplijsten van galmgatdorpels.

De wanden zijn ongeleed. Aan de westzijde een, onder een korfboog liggende ingang+ met een, binnen een rondbogige nis geplaatst, rond bovenlicht. Nis en venster zijn van vellingkant voorzien, de ingang niet. De ingang schijnt eens verbreed te zijn. Hierboven een lichtspleet en daarboven, een klein, rondbogig ingehakt raampje. Geheel boven aan iedere zijde twee gekoppelde, van vellingkanten voorziene, rondbogige galmgaten, binnen een, met velling kant omlijste, rondbogige nis. Het muurwerk wordt afgesloten door een, bij de restauratie aangebrachte keelhol, waarvan de hollijst van zandstenen hoekblokken is voorzien. De toren wordt door een korte, ingesnoerde, achtzijdige en met leien bedekte spits bekroond, 1837.

+UITWENDIG

Het schip is opgetrokken in baksteen van het formaat: 28-29,5 × 5,5-6 cm, 10 lagen+ 73 cm. De grotendeels oorspronkelijke afdekking van de plint bestaat uit grijze zandsteen, bij de restauratie hier en daar vernieuwd in tufsteen, evenals de waterlijsten en de druiplijsten der steunberen. De eerste travee heeft aan de noordzijde een tufstenen speklaag, omlopend over de noordwestelijke steunbeer, die van hoekblokken is voorzien. De noordermuur is gedekt met een oorspronkelijke keellijst, bestaande uit een bakstenen rondstaaf en een tufstenen hollijst. Aan de zuidzijde is voor de hollijst tevens ruim gebruik gemaakt van baksteen. De hollijsten lopen om, over de eindgevels der zijbeuken. De daklijsten van de middenbeuk bestaan geheel uit baksteen. Brede vensters met rechte dagkanten doorbreken de schipmuren, die geschoord+ worden door diepe, eenmaal versneden steunberen met omlopende, natuurstenen waterlijst. De waterlijst ontbreekt aan de tweede travee zuidzijde. De steunberen die deze travee flankeren, vertonen aan hun binnenzijde sporen van inkassingen van een, verdwenen, lage aanbouw (portaal). Het venster, dat zich boven deze ingang bevonden heeft, is bij de laatste restauratie gewijzigd, en kreeg hetzelfde aanzien als de overige. De geveltop der oostelijke sluitwand van de noorder zijbeuk heeft een segmentbogige opening. De daken zijn met pannen gedekt.

+SCHIP MATERIAAL

+SCHIP UITWENDIG

De vensters herkregen bij de restauratie hun tracering; aan een gedicht venster waren de tufstenen dagstijlen en hoekblokken van de afzaten bewaard.

Rode baksteen, formaat 26-275 × 5,5-6 cm, 10 lagen 75 cm. Van natuursteen zijn+ de, nog grotendeels oorspronkelijke zandstenen plintafdekkingen, de tufstenen banden op de voorzijden der steunberen, om de 5 lagen baksteen, de hollijst van de afdekkende keellijst op de muren, voorts de waterlijst en afzaten.

+KOOR MATERIAAL

Het koor heeft steunberen, die tweemaal zijn versneden en met banden tuf aan de+ voorzijde zijn versierd; de onderste versnijding ligt ter hoogte van de vensterdorpels en loopt om, de andere niet. De weinig fraaie uitbouw tegen de zuidzijde van het koor, waarin de verwarmingsinstallatie is ondergebracht, bestond al vóór de restauratie, en moest gehandhaafd blijven. Boven deze uitbouw, de moet van een aanbouw onder lessenaardak, waarschijnlijk van een sacristie, ten behoeve waarvan de eerste steunbeer zuidzijde is weggelaten. Sporen van gewelfinkassingen hiervan zijn op de koormuur en sluitwand van de zuider-beuk zichtbaar. Ook zijn de

+UITWENDIG

fundamenten van deze uitbouw gevonden. De vensters hebben diepe, afgeschuinde dagkanten, en zijn gedrukt spitsbogig gesloten. Met uitzondering van de sluiting, die met leien bekleed is, is het gehele koor met pannen gedekt.

+ De benedenruimte van de toren is overkluisd door een bakstenen koepelgewelf. De oude, oorspronkelijke doorgang naar het middenschip is dichtgezet; door een moderne deur in de noordwand staat de toren beneden in verbinding met de kerk. In de zuidwand, een door een keperboog gedekt nisje. De oostwand van de toren bevat boven het gewelf een dichtgemetselde, segmentbogige doorgang naar de vroegere schipzolder. Ter hoogte van de eerste balklaag is de moet van een ingebroken doorgang waar te nemen. De tegenwoordige toegang tot de schipkap ligt ter hoogte van de tweede balklaag. De noord-, west- en zuidwand hebben op de eerste en tweede verdieping een keperbogige opening, zich naar buiten tot rechthoekige spleten vernauwend.

+TOREN INWENDIG

+ De zware, bakstenen zuilen, die de vier traveeën van elkaar scheiden, staan op achthoekige basementen, waarvan de lijsten van zandsteen zijn. De schachten hebben ankerlagen van tuf- en zandsteen en dragen op een hol geprofileerde kapiteellijst, de met dubbele vellingkant, geprofileerde scheibogen en kolonnetten, waarop middels kapiteeltjes de natuurstenen ribben van het netgewelf rusten. Het derde kapiteel aan de zuidzijde vertoont twee aan elkaar gegroeide koppen; die tegen de triomfboog is met bladwerk versierd, de overige zijn, evenals die der zijbeuken, alleen maar geprofileerd. Ook de lage zijbeuken worden door netgewelven gedekt, waarvan de ribben tegen de buitenmuren op consoles rusten. Onder de vensterdorpels bevindt zich aan de noordzijde een driehoekige lijst, waaronder in iedere travee, uitgezonderd in de tweede, een met vellingkant geprofileerde, segmentbogige spaarnis voorkomt; deze nissen ontbreken aan de zuidzijde evenals de lijst, behalve in een gedeelte in de eerste travee. De oostelijke sluitwanden der zijbeuken zijn voorzien van rijzige spitsboogspaarnissen, eveneens met vellingkant.

+SCHIP INWENDIG

+ De vloer van het voorste gedeelte van het koor ligt 13 cm. hoger dan die van het schip, en het achterste gedeelte (boven de grafkelder van het Huis te Wiel) weer 40 cm hoger dan het daar voor liggende. Het muurwerk is door een driehoekige lijst in twee zones verdeeld: de beneden-zone heeft in iedere zijde van de koorsluiting een korfbogig, van vellingkant voorzien spaarveld. Een doorgang onder een paanderboog, binnen een spitsbogige, hol geprofileerde nis, gaf in de eerste travee zuidzijde toegang tot de sacristie, thans aanbouw aan die zijde. Het koor wordt overwelfd door een netgewelf op tufstenen spruitstukken. De zandstenen ribben worden telkens onderbroken door knopen, die blijkens sporen, eertijds gepleisterd en gepolychromeerd waren. De koorsluiting heeft een stergewelf. Van de kraagstenen waarop de ribben rusten, zijn in het viertal van de sluiting op primitieve wijze de symbolen der evangelisten gebeiteld; de overige consoles hebben koppen, waarvan enkele sporen van polychromie dragen.

+KOOR INWENDIG

+ De stormschade van 1836 zal zich beperkt hebben tot het bovenste gedeelte van de toren. Overigens kan de toren uit de XIVde eeuw stammen. Daar het schip één geheel is met de oostmuren, de triomfboog en de topgevel, zal het koor ertegen aangebouwd zijn en dus het jongste bouwdeel vormen. De brede vensters van de zijbeuken en het netgewelf laten voor de bouw van het schip, eerder aan XVIa dan XVd denken. Kort na de

+BOUWGESCHIEDENIS

voltooiïng van het schip en zijbeuken, zal het koor zijn ontstaan met zijn nog speelser gewelf.

+ In de kerk bevinden zich:

De tegen de torenwand geplaatste, eikenhouten preekstoel pl. CXXXV, afb. 325, heeft een zeszijdige kuip, staande op het stenen voetstuk van een XVde eeuwse doopvont. Boven de kuip een brede lijst met gestoken koppen en op de hoeken twee +PREEKSTOEL

leeuwekoppen. Onderaan, op de hoeken van de kuip, banden met bladeren, trossen en bandornament. De panelen hebben hoekpilastertjes met ingelegd ebbenhout, XVIIC. Bijbehorend achterschot en klankbord.

In het koor de niet overhuifde, eikenhouten bank van de heerlijkheid, de zg. Huis-te-Wielse+ bank met hoekstijlen, waarop vruchtentrossen, toogpanelen en knorlijsten, XVIIC. Aan weerszijden van de kansel staan niet overhuifde, +BANKEN eikenhouten banken. Aan de zuidzijde een dubbele bank, waarvan de voorbank uit eenvoudige panelen in lijsten is samengesteld en een kleine luifel heeft, XVIIa. De achterste bank vertoont cartouches in de bovenlijst, XVIIb. De panelen en de betimmering tegen de torenmuur naast de preekstoel - toogpanelen met cartoucheachtige versiering -, zijn alle samengesteld uit lambrizeringen uit het gesloopte Huis te Wiel.

Eikenhouten doophek met toogpanelen, die oorspronkelijk niet alle bij elkaar hebben+ behoord, waarboven zwart geverfde spijltjes, XVIIa. +DOOPHEK

Aan de preekstoel een koperen lezenaar met arm en met bladachtig ornament versierd.+ Een wapen (geblokt kruis) op de bovenkant. Op de koperen rand is gegraveerd: +LEZENAAR DESE LESSENAAR BIJBEL EN TOEBEHOOREN AAN DE KERK VAN EK IN HET 86 JAARS ZIJNS OUDERDOMS ANNO 1728, D 'HEER PROCUR. W.A. KEPPEL VEREERD WEGENS D'HEER NICOLAUS VAN VELPEN, BORGEMEESTER TE AMERONGEN.

> Een Bernardus Keppel was predikant te Amerongen (1654-1712). Deze was volgens Margaretha Turnor, de vrouw van Godard van Reede, ‘een vuijl eseltgen waer niet een droppel goet bloed in is’. (Historia 1950, blz. 30). Vermoedelijk is de procureur W.A. Keppel, die een nicht van Nicolaus van Velpen had getrouwd en wiens erfgenaem en boedelrichter hij was, een zoon of kleinzoon van deze Bernardus (Nav. 1876, blz. 152, 153).

Opengewerkte, koperen doopbekkenhouder, XVII. Het doopbekken is van 1940.+
Van de vele grafzerken, die De Navorscher 1876, blz. 63-64, vermeldt, zijn +DOOPBEKKENHOUDER slechts enkele over.

1. Vlak voor het koor: zerk 215 × 116 cm. Bovenaan een wapen: drie vijfpuntige+ sterren, geplaatst 2 en 1, en daaronder: +GRAFZERKEN HIER LEYT BEGRAVEN DIRK EN JOHAN□ES VAN HATTEM/STERF DEN 20 DECEMBER 1631.

2. Op het koor een fragment van een zerk waarop in Gotische letters: AN 1593 DEN 12 IANUARY STERF/GHEERTRUYDT VAN OERT DIE HUYS/FROU VAN ROELOF VAN DERTH(USE?).

3. Op het koor: IOACHIM VAN LEEVWEN/STERF DEN 12 OCT.OB/A° 1610.

4. Zuider-beuk. 70 × 65 cm. Onder de letters E.D.I., een wapen (gedeeld: 1. klimmende leeuw met het aangezicht links, 2. drie voettenen, geplaatst 2 en 1), hangende aan een boomstam. Daaronder: MARGARITA DE VRIES/STIERF DEN 13 OCTOB. AN□ō 1656.

5. Zuider-beuk. 70 × 65 cm. Onder de letters G.V.G. een wapen (gedeeld: 1. St. Andrieskruis, 2. is driemaal gefaasd), hangend aan een boomstam. Hieronder: ELISABET VAN ACHTER/VELT STERF DEN/5 DECEMBER A^{o} 1660.

6. Noorder-beuk. Een fragment waarop: HIER LEYT BEGRAVEN/IOOST VAN DARTHUY/SEN STERF DEN 16/IUNY 1629.

7. Noorder-beuk. CORNELIS AERTSEN/VAN AMERONGEN/ANNO 1618.

⁺ In de wand van het noorderzijschip is een gele zandsteen gemetseld, 63 × 54 cm, waar in een nis het wapen van Darthuysen voorkomt. Op de vier hoeken der eenvoudige omlijsting vier, beschadigde kwartierwapens. Onder het wapen in Gotische minuskels: ANNO DNI XVC EN XIII DEN II DACH IN MAERT STERFT GHERLIF Vā DERTHUSē BIT VOER DIE ZIJEL. ⁺MEMORIESTEEN

Vermoedelijk geldt deze steen Geerlof, zoon van Johan van Darthuysen, schepen te Wijk bij Duurstede, en Agnes Geerloff, dr. van Meaulx van Vorsselaer ‘in de Betuwe doodgesteeken’. (Ned. Leeuw 1943, kol. 190, 193).

⁺ In het schip hangen twee kronen, één grote en één kleine; de laatste met vijf grote en vijf kleine armen, XVII, de eerste éénrijig. ⁺KERKKRONEN

In iedere zijbeuk hangt een gegoten, koperen kroon met kegelvormig lichaam, waaraan vier kronkelende slangelijven op hun kop een lekbord met kaarsenhouder dragend, gelijk aan die in de Ned. Hervormde kerk te Buren, omstreeks 1600.

⁺ Op het doophek en aan de banken naast de preekstoel vijf koperen blakers, XVII. ⁺BLAKERS

⁺ Op het koor staat een ijzeren kist met hengsels, 83,5 × 39 × 45 cm, met een slot boven in het deksel, XVII?. ⁺ARCHIEFKIST

⁺ Diam. 107 cm. Opschrift: + LAUDO DEUM VERUM VOCE PLEBEM COLLEGO CLERUM + MCCCCXX; op het lijf: WILLAM BUTENDIIC FECIT. Nav. XXV, blz. 490. ⁺KLOK

⁺ Tijdens de overstroming van 1855, herbergde de kerk vele vluchtelingen. Aan de voet van een der zuilen hebben dezen een vuur aangelegd, wat ten gevolge had, dat de kalk van de zuil begon at te vallen en een gedeelte van een muurschilderingen bloot kwam. Men meende figuren van heiligen te herkennen. Van deze schilderingen is niets meer over (Herald. Bibl. 1879, blz. 167). ⁺VERDWENEN MUURSCHILDERINGEN

Bij de laatste herstelwerken heeft men op de torenwand, boven de preekstoel, sporen van beschildering gevonden. Figuren en de omtrekken van een gebouw konden worden onderscheiden. Op last van de kerkvoogdij, moesten deze wandschilderingen echter worden afgeslagen.

Woonhuizen

⁺ HET VEERHUIS, aan het Wielse veer tegenover Amerongen gelegen, was oorspronkelijk het Richthuys tot Wiel, waarin zich de steencamer bevond, waar richter, schout, schepenen, koster en schoolmeester door of namens de heer van Eck-en-Wiel werden beëedigd. Het bestaat in hoofdzaak uit een XVIIde eeuws huis, waarvan de kelders nog over zijn, met een, aan de rivierzijde gelegen aanbouw uit de XVIIIde eeuw, de tegenwoordige gelagkamer. In de vorige eeuw zijn vele ⁺VEERHUIS

wijzigingen aangebracht. Een trap van enkele treden met een ijzeren leuning XVIII, leidt naar de ingang. In één der vertrekken, vermoedelijk de steencamer, bevindt zich op de onooglijk geschilderde schoorsteenkap, een op doek geschilderd wapen, waaronder AN MDC LXXX.

> Het wapen is gevierendeeld en heeft een hartschild. Met I. en IV zou Van Eck bedoeld kunnen zijn en met het hartschild Van Broeckhuysen, hoewel de kleuren niet geheel juist zijn. II en III vertonen één Franse lelie (Borre van Amerongen?). Vermoedelijk is dit wapen later eens opgeschilderd en heeft de dorpsschilder zich in de kleuren vergist.

+ Onder aan de Rijndijk, draagt een kleine, witgekalkte boerenwoning met rieten dak de jaarankers 1618. Inwendig gewijzigd, behoudens wellicht de kelder. +E. 168

+ Eveneens onder aan de Rijndijk, op de plaats waar het in 1840 gesloopte Huis te Wiel heeft gestaan, ligt een grote boerderij met de jaarankers 1841. Aan de oprit +E. 166
bij de

dijk staat nog een geblokt stenen hoekpaal van de twee, die hier vroeger stonden en op welke palen stenen leeuwen heben gestaan. Deze wapendragers zijn kort na 1703 overgebracht naar het Huis Echteld (zie aldaar).

Even buiten Eck, in de richting Ingen, staat gedeeltelijk door een gracht omringd, een+ vierkant huis, grotendeels XIX. Op deze plaats bouwde Barthold, derde heer van Eck in 1387 een nieuw kasteel. Een stuk van de oostelijke muur kan nog uit die tijd stammen. In 1870 is de poort afgebroken. +KOSTENHOEVE

Maurik

Het dorp is gelegen op de hogere gronden langs de Nederrijn. Bij de hoofdstraat, die op enige afstand evenwijdig aan de Rijndijk loopt, ligt ten westen van de Ned. Hervormde kerk, een ruim rechthoekig dorpsplein.

Teg. Staat III, blz. 267; Van der Aa VII, blz. 737-744; Geld. Volksalm. 1879, blz. 13; Gelre V,+ 1902, blz. 368; VI, 1903, blz. 110; Martens, Marken in Gelderland, blz. 169. +LITERATUUR

In een oorkonde van 27 oktober 997 (Oork. St. Utr., nr. 148), schenkt Keizer Otto III, Maldericke+ aan een, op de Lousberg bij Aken, te stichten klooster. Van heren van Maurik wordt in 1217 vernomen als ‘die borch tot Malderick’ is overgegeven aan Graaf Reinald van Gelre’ en te leen gemaeckt bij Gerhard van Malderick, Saffadijns zoon’ (Reg. op de Leenactenboeken Kwart. van Nijm., uitgegeven Ver. Gelre, 1924, blz. 366). Iets later zijn hier de Bentheims gevestigd. In 1253 draagt Otto, graaf van Bentheim, behalve andere goederen, een hof te Maurik aan de Graaf van Gelre op (Sloet, nr. 753; Alg. Ned. Familieblad 1892, blz. 126). De latere heren hebben zich steeds ‘van Maurik’ genoemd. Door het huwelijk van Margaretha (overleden 1307), enige dochter van Gerard van Maurik, met Johan van Bosichem, heer van Culemborg, kwam de burcht te Maurik als Gelders leen aan deze en zijn nakomelingen (Gelre 1953, blz. 43). Johan II van Culemborg (1347-1377) stelde veel belang in zijn huis te Maurik. Nadat het in 1361 veel schade had opgelopen door de Bronckhorsten, liet hij zijn slot geheel herstellen. Bij zijn bouwplannen, niet alleen voor Culemborg, maar ook voor Maurik, diende Jan van den Doem hem van advies, hetgeen blijkt uit enkele posten in de rekeningen van de rentmeester van de heer van Culemborg o.a. over 1377/1378: ‘Item Jan van den Doem van CXXVIII dusent steens die hi tot Mauderic verwrocht heeft, elc dusent II lb gherekent des Donredaechs nae Sente Katherinen dach maect CCLVI lb. Item dat Jan van den Doem mit sinen cnapen ende mit sijnre reescap tot Culenborch ghecomen was ende men doe niet rede was te werken tot Mauderic, omdat mijn Here ziec was’ enz. Na Johans dood werkte Jan van den Doem nog voor Johans opvolger, Gerard I van Culemborg (Jaarboekje van Oud-Utrecht 1934, blz. 40-47). +GESCHIEDENIS

In de strijd tussen Gelre en Holland (1407-1412), toen Culemborg aan de Hollandse kant stond, moet het kasteel ernstig hebben geleden (Nijhoff, Gedenkw. III, nr. 350). Het schijnt in de eerste helft van de XVde eeuw geleidelijk in verval te zijn geraakt en in 1470 ontvangt Jasper van Culemborg 'die hofstat van Mauderick, daar dat slot gestaen heeft' (Leenactenboeken Kwart. van Nijm., blz. 351, nr. 144). Vermoedelijk was het slot te Maurik een rond gebouw, dat gestaan moet hebben in de buurt van de molen, in welks molenberg nog talrijke zg. kloostermoppen te vinden zijn (Oudheidk. Mededel. XXX, 1949, blz. 78).
In het R.P.K. te Amsterdam, wordt een tekening van Jan de Beyer bewaard van een tamelijk smal,+ en hoog gebouw met trapgevels, waaraan een lagere, lange vleugel met meerhoekige toren. Boven de tekening staat: Cuylenburg's Hofstad te Maurik, 18 Juli 1750.

+CULEMBORGS HOFSTAD

Exc. Rom. III, blz. 120. De munten uit de Iste en IIde eeuw, scherven en fragmenten+ van een fibula zijn met het Museum te Tiel in 1945 verloren gegaan. Gelre XLVIII, 1946, blz. 4. In 1910 is een IVde-eeuwse solidus uit Arles gevonden (Jaarb. Munten Penningkunde 1960).

+ROMEINSE VONDSTEN

Van der Aa VII, blz. 741; Kist en Royaards VIII, 1837, blz. 439 met afb. Een triens,+ type Madelinus, Dorestat, VIIde eeuw.

+VROEGMIDDELEEUWSE VONDSTEN

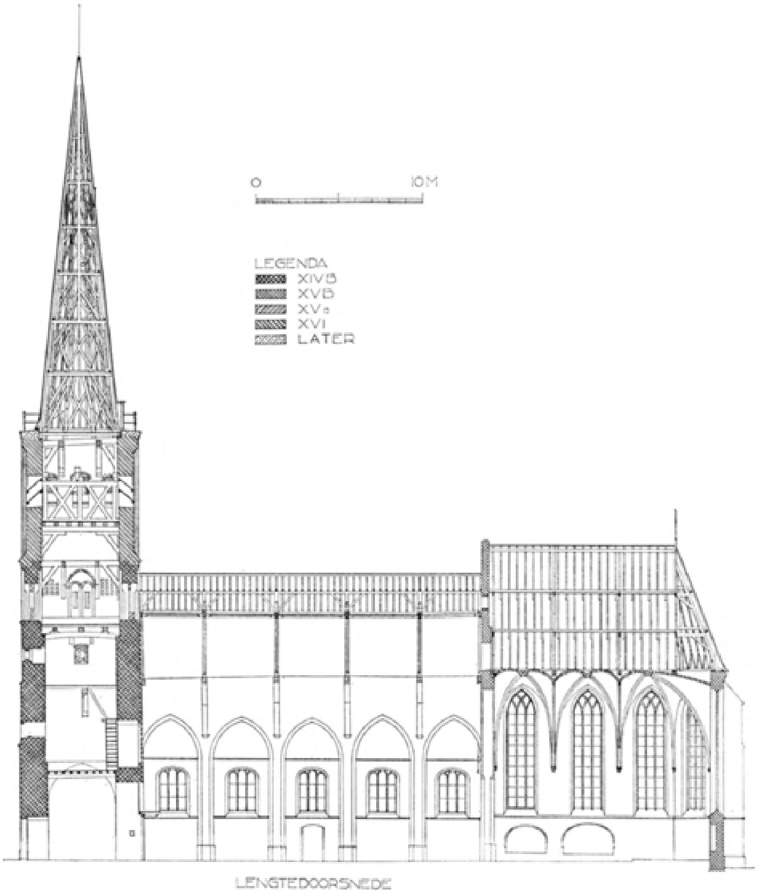

Fig. 91. Maurik. Hervormde Kerk. Lengtedoorsnede

+ DE HERVORMDE KERK van ouds aan de H. Martinus gewijd, ligt geheel vrij aan het kerkplein, midden in het dorp. Zowel kerk als toren zijn eigendom der Nederlands Hervormde gemeente. Fig. 91, 92, pl. CXXX, afb. 311, pl. CXXXI, afb. 315, pl. CXXXII, afb. 317.

+HERVORMDE KERK

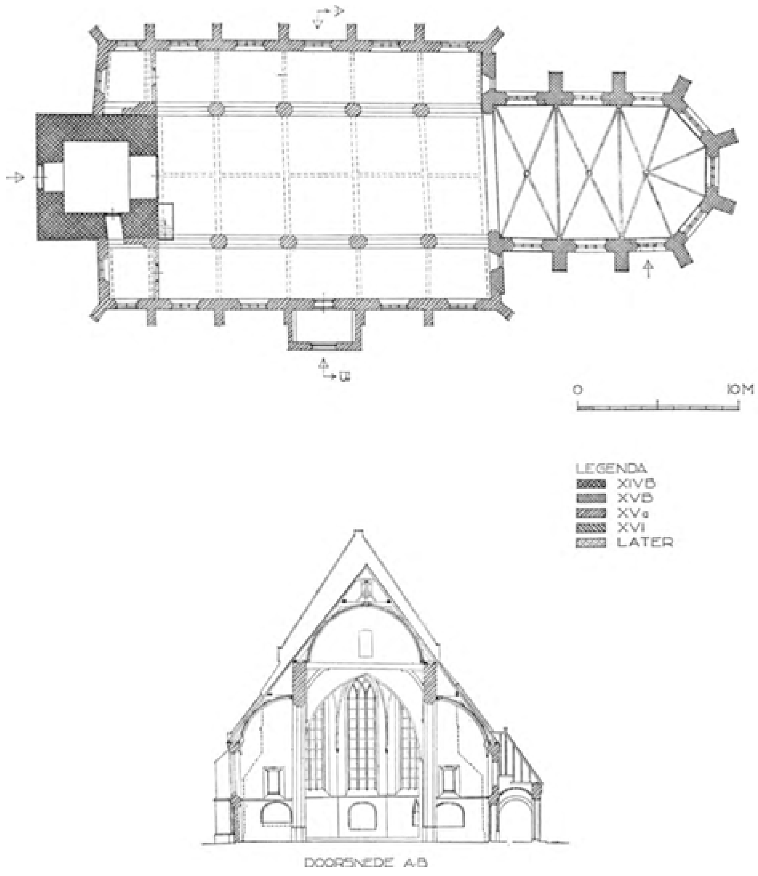

Fig. 92. Maurik. Hervormde Kerk. Plattegrond en dwarsdoorsnede

Van der Aa VII, blz. 739; Joosting en Muller I.1, blz. 102; 1.2, blz. 429; Notulen en Vertr. Mededelingen[+] Rijkscomm. Monumentenzorg 1919-1920, blz. 345, nr. 634; idem. 1921, blz. 277, nr. 1180; Bull. N.O.B. 1920, blz. 252; Gelre XXIII, 1920, blz. XV; Gelre XXIV, 1921, blz. XXVII; Duizend jaar bouwen I, blz. 305; Kok, Patrocinia, blz. 51. [+]LITERATUUR

Omtrent de lotgevallen van de Maurikse kerk is maar zeer weinig bekend. In 1361 zou behalve het slot, ook de kerk door de Bronckhorsten zijn verwoest. Van een kerk wordt in 1395 in de kerkenlijst van de domfabriek melding gemaakt. In 1397 kocht Hubrecht, heer van Culemborg, het patronaatsrecht van de kerk in Maurik van Gerrit van Eck, die tevens hetzelfde recht over de kerk in Eck bezat (Van Schilfgaarde, Archief heeren en graven van Culemborg, regest, nr. 390a). In de kerk waren twee vicarieën gevestigd, nl. een van St. Catharina op het gelijknamige altaar en in 1397 reeds bestaand, en één op het St. Anthonis-altaar, vermoedelijk in 1508 door Sweder van Rumelaer gesticht (W.v.R., blz. 80). Buiten de kerk heeft nog een kapel gestaan, die eerst in 1819 is afgebroken (Van der Aa, blz. 740). — GESCHIEDENIS

Herstellingen zijn in 1842-1843 aan het gebouw verricht en in de jaren 1920-1925 is het gebouw door wijlen architect H.J. Tiemens gerestaureerd. Hierbij werden de vensters van tufstenen traceringen en afzaten voorzien en werden nieuwe, tufstenen waterlijsten aangebracht.

Het gebouw is samengesteld uit een driebeukig, bakstenen schip van zes traveeën, waarvan de meest westelijke, een bakstenen toren voor een gedeelte omvat, welke toren oorspronkelijk uit vier geledingen bestond, naderhand met een vijfde, rijzige klokkenverdieping verhoogd. Aan het schip sluit zich een koor met een vijfzijdige sluitingstravee aan. — BESCHRIJVING

De onderste vier geledingen bestaan uit grauw-rode baksteen van het formaat 6,5-7 × 27,5-28 cm, 10 lagen 84 cm, in slordig staand verband. De vijfde geleding is samengesteld uit baksteenwerk van ongeveer 6 × 29 cm, 10 lagen 79 cm, in willekeurig verband. — TOREN MATERIAAL

De torenwanden zijn ingedeeld in vijf, telkens iets versneden, ongelijke geledingen, door bakstenen waterlijsten van elkaar gescheiden, de benedenste vergezeld van een tandlijst. Lichtopeningen ontbreken vrijwel: een lichtspleet in de tweede geleding aan de westzijde, en verder in de derde geleding een klein rond venster aan drie zijden. In de vierde geleding bevinden zich, binnen een spitsboog-nis, de oude gekoppelde galmgaten. Deze galmgaten die tot de restauratie in dicht gezette toestand aanwezig waren, werden door een dun vulmuurtje gedicht, zodat zij uitwendig zichtbaar zijn. Deze gedichte galmopeningen worden aan de oostzijde voor het grootste gedeelte door het schipdak aan het oog onttrokken. — UITWENDIG

De vijfde geleding vertoont aan alle vier zijden een trits van rijzige, met dubbel hol omlijste, flauw spitsbogig gedekte nissen door zeer smalle dammen gescheiden; in de bovenste helft ervan staan de rondbogige galmopeningen. De buitenste dagzijden van de buitenste nissen zijn niet vertikaal opgetrokken, doch wijken - mogelijk terwille van een optisch effekt -, van onder naar boven binnenwaarts. Hierdoor zijn de buitenste van de, met kwart-hol profiel omlijste, korfbogige galmgaten smaller dan de middelste. In één der spaarvelden aan de noordzijde is een gedeelte in keperverband gemetseld. Voor de restauratie waren volgens oude foto's op de bovenste geleding telkens enige lagen gepleisterd, als waren er natuurstenen speklagen. De

toren heeft een, van vier tot achtkant overgaande, met leien bedekte naaldspits, waarvan het grondvlak aanmerkelijk kleiner is dan het oppervlak van het torenlichaam, waaruit zij zonder overgang opgaat. De daardoor ontstane omloop is voorzien van een XVIIIde eeuwse gietijzeren balie.

+ Het schip is opgetrokken in rode baksteen van 7-7,5 × 29,5-30 cm, 10 lagen 87 cm, in volkomen willekeurig verband, meestal met enkel koppen en brokken, af en toe echter met kop- en streklagen in staand verband. +SCHIP MATERIAAL

Het muurwerk is, evenals de bogen van de ingangen, doorregen met tufstenen banden. Van tufsteen zijn ook de hoekblokken van de waterlijsten en de traceringen en neggestijlen van de vensters; deze zijn echter bij de restauratie aangebracht. Een tracering van fijne, grijze zandsteen werd bij de restauratie aangetroffen in het benedenste venster van de westelijke schipwand van de zuider-beuk.

Het schip wordt geschoord door, bij de waterlijst, versneden steunberen, waarvan die+ op de hoeken, overhoeks zijn opgesteld. De smalle oostmuren van de beide zijbeuken worden voor een groot gedeelte aan het oog onttrokken door de westelijke koorberen, die aan de onderzijde verbreed zijn. In deze koorberen een klein, rechthoekig venster met segmentbogige lichtopening. In de westzijde van de beide zijschepen twee, boven elkaar gelegen vensters. De geveltoppen van deze beide gevels oversnijden deels de ronde torenvenstertjes in de derde geleding. De brede, met een korfboog gedekte, en kwart-hol geprofileerde schipvensters kregen bij de laatste herstelwerken hun huidige tracering, gevormd door drie rondboogjes, waarvan het middelste het hoogste is. De boogjes worden gedragen door bakstenen negge- en zandstenen tussenstijlen, naar analogie van de tracering van het benedenste van de, zo-juist genoemde vensters in de westelijke sluiting van de zuider-beuk. De meest westelijke schipvensters zijn aanzienlijk smaller. Aan de zuidzijde is een uitspringend portaal, dat door een met lei bekleed schilddak gedekt wordt. Aan de noordzijde is een gedichte, met een vellingkant omlijste segmentbogige ingang, binnen een, door een korfboog met kwart-hol profiel, omlijste nis. Het grote zadeldak wordt door leien gedekt.

+UITWENDIG

Het koormuurwerk, rood van kleur, bestaat tot de geboorte van de vensterbogen uit+ steen van het formaat: 7,5-8 × 29-31,5 cm, 10 lagen 95 cm, met zeer veel koppen en brokken. Hier boven gaat dit metselwerk over in materiaal van 5-5,5 × 25-25 cm, 10 lagen, 69 cm. Om het koor heen, loopt een bij de restauratie in tufsteen vernieuwde waterlijst. De venstertraceringen zijn bij de laatste restauratie in tufsteen aangebracht.

+KOOR MATERIAAL

In tegenstelling met het schip zijn de koormuren niet met tufstenen banden doorregen.+ Eenmaal, hoog boven de waterlijst versneden steunberen, schragen het koor. De vensters die gedeeltelijk gedicht waren, kregen bij de laatste herstelwerken hun vroegere lengte weer terug en tevens werden de ijzeren ramen vervangen door een indeling in drieën, met vorktracering naar voorbeeld van het noordelijke venster in de eerste travee, dat de oorspronkelijke, uit fijne zandsteen bestaande gaffel-tracering behouden had. Het even boven het schip uitkomende koor, heeft een met lei gedekt dak.

+UITWENDIG

De vier wanden van de gelijkvloerse verdieping vertonen moeten van muralen, echter+ is het niet zeker of er ooit een gewelf is geweest. De ruimte is van buiten toegankelijk door een ingang door een later aangebrachte segmentboog gedekt, en geeft via een wijde, spitsbogige doorgang verbinding met de kerk. De eerste verdieping, slechts verlicht door een spleetvormige opening in de westmuur, heeft in de oostmuur een toegemetselde, segmentbogige doorgang naar een oudere schipkap.

+TOREN INWENDIG

Het cirkelvormig venstertje op de tweede verdieping aan noord-, west- en zuidzijde is in een segmentbogig nisje gevat. In de derde geleding hebben de vier zijden ieder

een spitsbogige nis, waarbinnen zich de twee, door een bakstenen zuiltje gekoppelde, rondbogige, voormalige galmgaten bevinden, die thans gedicht zijn. In de dichtingen

een lichtspleet. Ter weerszijden hiervan zijn rijen duivengaten. Boven deze verdieping ligt nog, ter hoogte van de overgang tussen de vierde en vijfde geleding, de oude balklaag, bestemd voor het dragen van een vroegere spits.

De constructieve delen van de tegenwoordige spits bestaan, behoudens enkele herstellingen, uit eikenhout en kunnen nog laat-Gotisch zijn.

+ Uit de slanke, bakstenen, achtzijdige pijlers ontwikkelen zich zonder bemiddelend kapiteel de, met een brede afschuining geprofileerde, spitsbogige scheibogen. Een houten tongewelf, met trekbalken op met peerkraal-voorziene sleutelstukken, karbeels en muurstijlen, rustend op smalle, lijstvormige kraagsteentjes, overwelven de middenbeuk, terwijl de zijbeuken gedekt worden door houten, halve tongewelven, waarvan de ribben overgaan op korte schalkjes met peerkraalprofiel. Het portaal aan de zuidzijde heeft een nieuw, bijna vlak kruisgewelf gekregen. Bij de restauratie, waarbij het oude lessenaardak vervangen werd door een, loodrecht op de as staand schilddak, vond men de moeten van nog twee verschillende gewelven. De kap van het schip is grotendeels nog oorspronkelijk; de telmerken wijzen op de eerste helft van de XVde eeuw. Bij de XVIde eeuwse vernieuwing aan het schip zal de kap opnieuw gebruikt zijn.

+SCHIP INWENDIG

+ Het koor wordt gedekt door stenen kruisribgewelven en een straalgewelf over de sluiting; als steunpunten voor de zandstenen ribben, met onderaan stukken tufsteen, dienen kleine kraagstenen, waarin vrij grove figuren zijn gebeiteld, pl. CXXXIII, afb. 318 en 319: tweemaal een engel wijzend op een spreukband, een engel met gevouwen handen, een profeet met banderol, een monnik met spreukband, een engel met luit en twee baardige mannekoppen. Ook de sluitstenen vertonen menselijke figuren. (Bouvy, Middeleeuwsche beeldhouwkunst in de noordelijke Nederlanden, 1947, blz. 122). In de wanden zijn korfbogige spaarnissen. De kap is vernieuwd.

+KOOR INWENDIG

+ De uiterst sobere behandeling van de onderste vier geledingen van de toren, de gekoppelde, rondbogige galmgaten binnen een spitsbogige nis, dagtekenen dit bouwdeel uit XIVB. Het is niet uitgesloten, dat Jan van den Doem aanwijzingen of raadgevingen heeft verstrekt, of wellicht een rol bij de bouw heeft gespeeld, daar hij in de jaren 1365 en 1371-1378 meermalen in Maurik heeft vertoefd in verband met zijn werkzaamheden aan het kasteel (zie boven). De toppen van de westgevels van de beide zijbeuken maskeren voor een deel de twee kleine, ronde vensters in de derde torengeleding, wat er op wijst dat de toren tegen een kleiner schip heeft gestaan. De breedte daarvan is af te lezen uit de oostelijke sluitmuren van de zijbeuken, die uit hetzelfde materiaal zijn opgetrokken als het koor; het blijft voorlopig onzeker of dit schip gelijktijdig met het koor is vernieuwd. Het koor is, o.m. blijkens het beeldhouwwerk van de kraagstenen, in de tweede helft van de XVde eeuw te dateren. Het jongste bouwdeel is vervolgens het tegenwoordige schip. De korfbogige vensters en de slanke, kapiteelloze pijlers maken een datering van het schip op XVIa mogelijk. Dit nieuwe schip, dat groter werd dan het oude, kreeg een hoger liggend dak, waardoor men genoodzaakt was de toren met een vijfde geleding te verhogen.

+BOUWGESCHIEDENIS

+ In de kerk bevinden zich:

Op de stenen voet van een XVde eeuws doopvont staat de zeszijdige, eikenhouten kuip, waarvan de panelen een eenvoudige vulling van een omlijste rechthoek laten zien. Ruggeschot met opengewerkte vleugelstukken, XVIIa. Trap, XIX. Klankbord modern. +PREEKSTOEL

+ Aan de kansel een koperen lezenaar, voluten en bladranken in een rechthoekige lijst, pl. CXXXIII, afb. 320, op arm XVIIC. Aan de voorlezersbank een koperen lezenaar op arm en twee kaarsenhouders. +LEZENAAR

De orgelkast heeft twee opengewerkte, voluutvormige vleugelstukken en een bekroning+ van een lier en twee muziektrofeeën, XVIIIb.

+ORGELKAST

Grote, eikenhouten bank met boogpanelen en cartouches en zonder overhuiving.+ In het midden, op de plaats van de schout, is de bank iets naar voren uitgebouwd. +SCHEPENBANK
Op het aldaar verhoogde rugpaneel prijkt het wapen van Maurik. Op een zwart geschilderde, en boven de gehele bank doorlopende lijst staat met vergulde letters:

DE SCHEEPENEN MARTEN DOLMAN PRESIDENT, ROELOF CORNELISSEN, WOUTER VAN HATTEM, DIRCKSEN.... HUYBERT. ANNO. PHILIPS VAN HOVE, RICHTER EN SCHOLTIS 1692.... HENDRICKSEN, GOOSSEN VAN WESTRHEENEN, AERT AERTSEN, JOHAN VAN GROOTVELD.... SANDERSEN.

1. Voor de preekstoel ligt een zerk, 105 × 85 cm. waarop: HIC LAPIS OSSA TEGIT+ BEEKMANNI, DOGMATA CHRISTI/QVI PVRE DOCUIT SPIRITVS ASTRA TENET/CHRISTE, +GRAFZERKEN
TVAE CVRAE COETUM COMMITTO RELICTUM/QVEM TV PRAETEREA PASCE, TVERE FOVE. In een cirkel een uitgesleten wapen. Randschrift JOHANNES BEECKMANNVS, VERBI DEI MINISTER IN MAVRICANA ECCLESIA SEPTEMBER A° CHRISTI MDCXXV.

Johannes Beeckman was de vierde predikant te Maurik.

2. 105 × 100 cm. Het op de zerk gebeitelde wapen is indertijd door de Patriotten in stukken geslagen. A° 1624 DEN 5 NOVEMB. STERF IONC. WILLEM VAN ECK.

3. In de zuider-beuk: 77,5 × 44 cm. In Gotische letters: ANNO 1645, DEN 27 JANUARI/STERFT DIRCKIEN JANSZ. WED/UWE VAN FRANS JANSZ. VĀ/KERCKRAET EN RUST I/N DEZE PLAETSCHE.

Hieronder een wapen: gedeeld, rechts: drie muurankers (Van Kerckraet) links, een wassenaar.

4. 70 × 44 cm.

DERICK DIERICKSZN/DEYS KERCKMESTER/STORFT OP ST. LAM/BERTSDACH ANNO/1603.

Verder nog twee grafstenen van Wilhelmus en Jan Finselaer, overleden respectievelijk in 1633 en 1644. Onder de houten vloer liggen nog een aantal zerken van heren en vrouwen van Maurik.

Hoogewerff 1, blz. 241, 242.

Bij de restauratie van 1920-1925, zijn enkele muurschilderingen, waarvan het bestaan+ bekend was, weer teruggevonden. Op de oostelijke pijler aan de zuidzijde valt de +MUURSCHILDERINGEN
figuur van St. Jan de Evangelist in groen gewaad te herkennen. Op dezelfde pijler, een ridder (?) met zwaard in de linkerhand. Een vrouwelijke heilige, gehuld in blauwe mantel en een boek vasthoudend, is op een pijler aan de noordzijde te zien. Al deze figuren zijn erg verbleekt en slechts vage contouren en wat kleuren zijn nog op te merken.

In het koor zijn tussen de vensters van de koortraveeën, aan iedere zijde, een grote, met daaronder een kleine schildering te zien. Aan de zuidzijde, een zg. Conversatio Mystica, pl. CXXXIV, afb. 322, boven een voorstelling van een heilige bisschop op het ogenblik dat hij de Communie zal uitreiken aan vier knielende, in het zwart geklede geestelijke personen. De Conversatio Mystica vertoont Maria tronend onder een baldakijn en met een groot opengeslagen boek op de schoot, omgeven door twaalf

heiligen. De vier kerkleraars staan met hun spreukbanden rechts en links van de troonzetel. Vóór de troon zijn acht, deels staande, deels zittende gestalten gegroepeerd, thans moeilijk te definieren. De mantel van de H. Maagd is groen, de andere gewaden vertonen nog rode en gele kleur en de vlakke achtergrond is groen. Het bovenste gedeelte stelt het inwendige van een kerkgebouw voor: zes vensters vallen te bespeuren en opzij van de troonhemel, wordt het baldakijndoek door twee aanwiekende engelen uitgespannen. Zowel dit doek als de engelen zelf zijn goudgeel.

Aan de noordwand is nog zichtbaar de jacht van St. Hubertus, pl. CXXXIII, afb. 321 met daaronder een Pietas. Al deze schilderingen dateert Hoogewerff op XVB. Ook zouden sporen van beschilderingen gevonden zijn aan de westmuur achter het orgel, nl. een scheepje met enkele figuren. Deze laatste schilderingen zullen dan wat later dan die van het koor gedateerd dienen te worden.

+ Drie koperen wandarmen voor kaarsen zijn aan pijlers bevestigd, XVIIa.

+WANDARMEN

+ Boven het orgel een wijzerplaat, waarop Anno 1816.

+WIJZERPLAAT

+ Op het koor staat een eikenhouten archiefkist met ijzeren beslag XVII.

+ARCHIEFKIST

+ Onder in de toren wordt een smeedijzeren leliekruis bewaard.

+KRUIS

+ Twee, aan elkaar gelijke avondmaalbekers, pl. CLXXVII, afb. 432, 16 cm hoog, 10,5 cm middellijn; in banden langs de bovenrand staat POCULUM. EVCHARISTAE. ECCLESIAE. MAVRICANA. A. WILHELMO AB. HATTEM, daaronder: IBIDEM. SENIORE. EIVSQUE. VXORE. IOHANNA. AB. ESSEVELT. DONO. DATUM 1653 en een wapen in loofwerk. Merk: een zuil of molenijzer, die driemaal voorkomt. Vgl. Nav. XXVI, 1876, blz. 41, Ned. Leeuw 1892, blz. 25.

+AVONDMAALSZILVER

+ In 1837 was de kerk nog in het bezit van enkele gebrandschilderde glazen; o.a. vertoonde een venster in het koor een afbeelding van de kerk in een vroegere toestand (Kist en Royaards VIII, 1837, blz. 445 noot).

+VERDWENEN GEBRANDSCHILDERD GLAS

+ Te Maurik hingen vroeger drie klokken in de toren. Uit deze drie is in 1643 op de oude begraafplaats bij de kerk een klok gegoten die tot opschrift had: DE INWOONDERS VAN MAURICK HEBBEN MIJN DESEN LATEN GIETEN ANNO 1643 M.F.S. (Frères Simon). Een stuk van die klok, uitgeslagen bij het vreugdegelui in 1795 over de ontvangst van de Fransen hier te lande, werd voor f 80,- verkocht. (Nav. XXV, 1875, blz. 491, XXVI, 1876, blz. 69). Deze klok is door de Duitsers weggevoerd.

+KLOK

De R.K. kerk van Maria ten Hemelopneming bezit een kleine luidklok, ongeveer 37 cm diameter, waarop: HENRICUS PETIT ME FUDIT AN. 1803.

Woonhuizen

+ Het gepleisterde hoekhuis, aan het Marktplein bij de kerk, heeft aan de zijgevel de jaarankers 1660. +MARKTPLEIN

+ Gepleisterd huis, gedeeltelijk winkel en woonhuis, draagt aan de zijgevel de muurankers 1719. +RAADHUISSTRAAT M. 250

+ In de voorgevel van een T-vormige boerenwoning de muurankers 1847. +PRINSES MARIJKELAAN M. 314

+ In de oude kosterij bij de kerk (M. 209) is onder in de zijgevel een steen gemetseld, waarop: D. DE ROOIJ SCHOUT/HEEFT DEN EER/STEN STEEN GE/LEGT/ANNO 1822. +GEDENKSTEEN

In de muur van het schoolgebouw, ten zuiden van de kerk, herinnert een steen aan de eerste steenlegging op 27 juni 1841.

Vóór Casa del Borgo, Gaststraat, staat op een voetstuk, een hardstenen leeuwtje met+ wapenschild, 65 cm hoog, XVIIC, afkomstig van het voormalige huis Dijkzigt.

+WAPENHOUDER

Ravenswaay

Teg. Staat III, blz. 266; Van der Aa, blz. 377, 378; Nav. 1876, blz. 230; J. Anspach, Kroniek van+ Ravenswaay, Herald. Bibl. 1880, II, blz. 285-343; Geld. Volksalm. 1885, blz. 141; Kok, Patrocinia blz. 175. +LITERATUUR

In een lijst van bezittingen der St. Maartenskerk te Utrecht uit de VIIIde-IXde eeuw (zie Beusichem),+ wordt een eiland bij Beusichem en het dorp Riswic vermeld, doch Ravenswaay, dat tussen de beide plaatsen ligt, +GESCHIEDENIS wordt niet genoemd (Oork. St. Utrecht, nr. 49). Het zou óf toen nog niet bestaan hebben, óf als een deel van Rijswijk beschouwd zijn geweest. De vroegste vermelding van Ravenswaay komt voor in een, overigens verdachte, oorkonde uit 1139 (Oork. St. Utr. I, nr. 375). In dat stuk schenkt bisschop Andreas van Cuyk aan het kapittel van Oudmunster te Utrecht de tienden en cijns van nieuw ontgonnen gronden tussen Maurik, Ravenswaay, Rijswijk en Zoelen. Het kapittel werd in 1179 door Paus Alexander in zijn bezit bevestigd (Oork. St. Utr., nr. 502). Ravenswaay had eertijds zijn eigen heren; in 1273 wordt een heer Johan en een heer Surmond van Ravenswade, ridders, vermeld. Op last van Reinald IV werd hier in 1410 (Herald. Bibl. 1880, blz. 289), of 1415 (Teg. Staat, blz. 266) een blokhuis, een versterking (castrum apud Ravenswaay, Chron. Tielense, blz. 455), gebouwd om de Hollanders en Stichtenaren in bedwang te houden. De onderdelen van dit houten gebouw werden in Beekbergen vervaardigd en met veertien wagens naar Arnhem gebracht, vanwaar het vervoer naar Ravenswaay per schip geschiedde (Nijhoff, III, blz. CXXVI uit de rekeningen).

In mei 1480 werd het blokhuis door Jan, een zoon van Jan van Kleef, en door Jan, zoon van Willem van Egmond, ingenomen. Het had toen al de naam een sterk slot te zijn, maar werd in 1496 afgebroken en door een gebouw van steen vervangen. Bij een beleg in 1506 door Floris van Egmond werd het blokhuis verwoest en in 1523 is het gesloopt; de stenen werden gebruikt voor de bevestiging van Tiel. Troepen van Rudolf van Diepholt plunderden en verbrandden in 1427 de dorpen in deze buurt en ook Ravenswaay werd niet gespaard. Als represaille op de inval van Frederik van Egmond in mei 1497 in de Tielerwaard, trachtten de Geldersen het graafschap Buren binnen te dringen, doch werden op 8 juni van dat jaar bij Ravenswaay verslagen.

DE HERVORMDE KERK ligt vrij in het ommuurde kerkhof onder aan de Lekdijk.+ De Ned. Hervormde gemeente is eigenaresse, zowel van de kerk als van de toren. +HERVORMDE KERK Fig. 93, pl. CXXXVI, afb. 328 en pl. CXXXVII, afb. 331.

Gewassen pentekening van C. Pronk, 1728; tekening gesign. A.S. 1740, beide in het Gemeente+ Museum Arnhem, de eerste gepubliceerd in 45 gezichten uit Gelderland, uitg. Gelre, 1922. +AFBEELDINGEN

Joosting en Muller 1.2, blz. 427; Herald. Bibl. 1880, II, blz. 297-302; P.N. van Doorninck,+ Het oudste leenactenboek van Gelre, 1326, Haarlem 1898, blz. 4; Reitsma en van Veen IV, blz. 189; Duizend jaar bouwen I, blz. 316; Kok, Patrocinia, blz. 175. +LITERATUUR

Van een parochiekerk in Ravenswaay wordt voor het eerst in het leenactenboek van Gelre in 1326+ melding gemaakt (van Doorninck). Uit een oorkonde van 6 april 1471 blijkt, dat de kerk aan de H. Nicolaas was gewijd. Op die dag stichtten Johan van Noord, pastoor te Ravenswaay, en Gerrit van Buren, pastoor te Zoelmond, een vicarie van de H. Drievuldigheid, de H. Maagd en de H. Martelaar Sebastianus op het altaar van O.L.V. in de 'Sinte Claes prochikercke tot Rauezwaey'. +GESCHIEDENIS

Dit altaar, dat aan de zuidzijde in de kerk stond, werd in 1465 'den nyen altaar' genoemd, toen Ott Goertsz. het begiftigde (Herald. Bibl. 1880, blz. 315). Een St. Anthonis-vicarie werd op 17 januari 1527 opgericht (W.v.R., blz. 92).

De kerk werd in 1573 door Spaanse troepen verwoest. Geld was er blijkbaar niet om haar weer op te bouwen en ook zal de verwarde toestand op godsdienstig terrein er toe geleid hebben, dat men niet dadelijk daartoe is overgegaan. In 1611 was de kerk dermate in verval, dat men op de synode te Nijmegen verzocht een collecte te mogen houden 'om haer gantsch vervallen kercke wederom op te

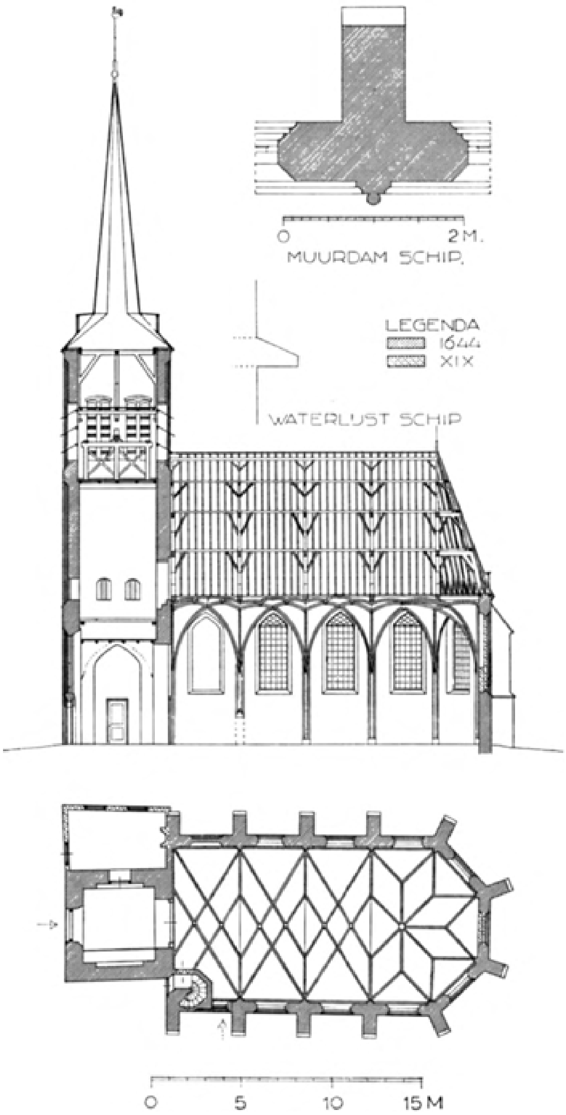

Fig. 93. Ravenswaay. Hervormde Kerk

mogen timmeren'. Aan dit verzoek werd niet voldaan, omdat de synode het geraden vond dat 'de versoeckende sich behelpen bij provisie in het hooren van Gods woordt tot Rijswijk ende haer kerckmeesteren rekeninge doen en soo voorts haere inkomsten laten oploopen totdat sij daerdoor eenige middelen bekomen' (Reitsma en van Veen, blz. 189). Een St. Mariën-vicarie werd op 16 mei 1616 aan de buur- en kerkmeesters verleend tot de bouw van de kerk en op 14 mei 1632 voor tien jaar verlengd. Eindelijk kon op 11 februari 1644 de kerk bij mr. Paulus Peelen uit Apeldoorn voor f 11700,- worden aanbesteed en op 10 april van dat jaar werd de eerste steen van het gebouw gelegd door Peter van Asperen en de tweede en derde door de beide kerkmeesters. De klok werd reeds op 20 december van datzelfde jaar in de toren gehangen 'en den 24sten, synde Kersavondt daermede geluyt'. (Herald. Bibl. 1880, blz. 301, 302; Nav. 1876, blz. 17). Op 4 maart 1645 werd de kerk goedgekeurd en ontving Peelen voor zijn 'vergrooten' van de kerk en toren en 'andere buytenwercken van de nabuyren', f 17800, - en zijn huisvrouw f 100, -. Op 30 maart werd de kerk ingewijd. Het gewest toonde zijn belangstelling in de totstandkoming van de kerk door de schenking in 1644 van een gebrandschilderd glas met het wapen van Gelre en Zutphen, dat boven de preekstoel werd aangebracht, en welke schenking gevolgd werd door een soortgelijk venster, links van de kansel met de wapens van de leden van de Ridderschap en de steden van het Veluwse kwartier. Tiel volgde het jaar daarna met een glas met het stadswapen. In 1786 waren deze glazen nog voor het grootste gedeelte aanwezig, en ook waren er nog enkele over, waar nog andere wapens en fragmenten van wapens voorkwamen (Hs. van M.L. van Hangest baron d'Yvoy van Mijdrecht. Alg. Rijksarchief). Gedurende de bouw, en waarschijnlijk al eerder, hadden de godsdienstoefeningen plaats in de herberg De Posthoorn. Deze combinatie van kerk en kroeg heeft blijkbaar een slechte invloed uitgeoefend op de laatste pastoor, Wierus van Vorchten, die na 1582 de eerste predikant van Ravenswaay werd. Hij placht na de preek in de kroeg te kaarten en zich daar 's-avonds te vermaken. Ook liet hij zich 'uytschilderen in sijn ouwt pastoorsgewaet naer Roomsche wyse met een kaertspel in syn tasse, schoppeknecht daeruyt steeckende, welcke syn afbeeltsel, alsnog by syne erfgename tot Renckom op de Veluwe te sien is' (Nav. 1877, blz. 272). Volgens een aantekening uit 1744 van ds. J.D. Keer te Renkum, bevond het bewuste schilderstuk zich in dat jaar nog ter plaatse (Arch. A.U. XLIV, blz. 141).
Na de Hervorming is Ravenswaay met Rijswijk tot 1618 kerkelijk verenigd geweest, daarna met dit dorp gecombineerd tot 1639. In 1667 is Ravenswaay een zelfstandige kerkelijke gemeente geworden.

Het bakstenen gebouw bestaat uit een forse toren, wiens silhouet en dat van het schip+ met hoge schipdak, ver in de omtrek te zien zijn. Het eenbeukige schip, door een stenen netgewelf overspannen, is drie traveeën diep, waaraan een vierde, driezijdig gesloten eindtravee sluit. +BESCHRIJVING

De gehele toren (het benedenstuk gedeeltelijk) is in zuiver kruisverband opgetrokken.+ Langs de hoeken is over de gehele hoogte, eveneens langs de nissen, voor elke koppenlaag een klezoor aangebracht. De voet bestaat tot op ongeveer 3 m boven het maaiveld uit oud materiaal. Hierin zijn reuzenmoppen verwerkt van 28-30 × 6-7 cm, 10 lagen 82 cm, met beneden een rand van tufsteen. Hogerop is het metselwerk samengesteld uit grauw-rode baksteen van 23-24 × 4,5-5 cm, 10 lagen 58 cm.

+TOREN MATERIAAL

De toren is uit drie geledingen opgebouwd, waarvan de onderste (behalve aan de+ westzijde), geheel gladde wanden heeft. Die van de beide bovenste geledingen worden gevuld door twee rijzige, tweedelige, dubbel holgeprofileerde spaarnissen, die met gedrukte spitsbogen zijn gesloten. Aan de oostzijde van de tweede geleding zijn nog sporen van twee spitsbogige niskoppen over, gedeeltelijk doorsneden door het schipdak. De benedengedeelten van elke spaarnis van de bovenste geleding zijn voor galmopeningen ingericht, nl. twee in iedere nis, gelegen onder een segmentboog die de gehele nis overspant. Een van vier-op achtzijdig overgaande, ingesnoerde, met leien bedekte naaldspits dekt de toren. De ingang is in een, tweemaal hol-geprofileerde nis gevat, die evenals alle andere nissen gedrukt spitsbogig gesloten is. Het bovenlicht boven de, door een korfboog overspannen ingang, is gedicht. Hier in de westgevel is een steen met ANNO 1644 ingemetseld.

+UITWENDIG

+ Grauwrode baksteen van hetzelfde formaat als van die van de toren: 23-24 × 4,5-5 cm, 10 lagen 58 cm. Het muurwerk is in kruisverband uitgevoerd. Langs de vensters en de hoeken van de steunberen is voor elke koppenlaag een klezoor aangebracht. Rondom het schip loopt een waterlijst van Bentheimer zandsteen, aan de zuidzijde gecementeerd. Dergelijke lijsten aan de toren zijn grotendeels weggehakt en met cement bedekt. +SCHIP MATERIAAL

+ De drie traveeën evenals de drie sluitingswanden, hebben grote, gedrukt-spitsboog-vensters, waarin XIXde-eeuwse ramen. De vensters in de eerste travee en het middenvenster van de sluiting zijn gedicht. De traveeën worden gescheiden door forse, tot even onder de dakvoet oprijzende, schuin afgedekte, alleen bij de waterlijst versneden steunberen. Aan de voorzijde is onder de afzaat een keelhol aangebracht. Aan de zuidzijde is nog een dichtgemetselde, doch later aangebracht ingang te bespeuren. Oorspronkelijk was er alleen de toegang onder de toren door. Een hoog, met leien bekleed zadeldak overspant het schip. +UITWENDIG

+ De benedenruimte van de toren, vroeger wellicht overdekt door een stenen gewelf op de nog aanwezige gedrukt-spitsbogige muralen, stond in verbinding met het schip door een hoge, thans dichtgezette, gedrukt-spitsbogige doorgang in de oostwand. De noord- en zuidwand bezitten een dergelijke wijde, van de grond oprijzende, spitsbogige nis. De eerste verdieping, waarvan de noord-west- en zuidwand voorzien zijn van twee segmentbogige, zich tot rechthoekige spleten vernauwende openingen, is toegankelijk via een in de zuid-westhoek van het schip ingebouwde, stenen wenteltrap. +TOREN INWENDIG

+ Het schip wordt door een gemetseld netgewelf van gedrukte vorm overdekt, de sluiting door een stergewelf. De ribben van het gewelf rusten op console-achtige kapitelen, staande op kolonnetten. Deze zijn geplaatst tegen kwarthol geprofileerde muurpijlers, welke profilering als muraalbogen omloopt. Van de kapitelen vertonen enkele de typische kwabachtige cartouche-vorm van XVIIb, andere hebben gebeitelde koppen, pl. CXXXV, afb. 323, 321. Vroeger had men in het schip toegang tot de bovenvermelde, stenen wenteltrap door middel van een ingang onder een segmentboog. Deze heeft men gedicht en thans is de trap van buiten af door een deur in de westgevel te bereiken. +SCHIP INWENDIG

+ Beziet men het gebouw op een afstand, dan valt een zekere wanverhouding tussen toren en schip in het oog. De forse toren lijkt te zwaar, te imposant voor het korte en gedrongen schip. Het schijnt dat de toren de ramp van 1573 heeft overleefd en het maakt de indruk alsof men in 1644 tegen zijn oostzijde een nieuw schip heeft opgericht. De beide niskoppen in de oostwand in de tweede geleding, die door het schipdak worden oversneden, zouden hierop kunnen wijzen. Echter valt geen enkele bouwnaad tussen schip en toren op te merken, evenmin zijn oude dakmoeten aanwezig, terwijl tevens het materiaal van de toren overeenkomt met dat van het schip. Bovendien zijn beide bouwdelen in kruisverband opgetrokken. Blijkbaar zijn de opbrengsten uit de Maria-vicarie gedurende +BOUWGESCHIEDENIS

de jaren 1616-1642 voldoende gebleken om een dergelijke bouw te bekostigen. Dat men in de XVIIde eeuw nog een toren in Gotische trant bouwde, was geen zeldzaamheid, men denke slechts aan de in 1661 in de Rijp gebouwde toren.

+ In de kerk bevinden zich:

Eikenhouten preekstoel, pl. CXXXV, afb. 326, met zeszijdige kuip, met toogpanelen tussen gecanneleerde hoekpilasters met Ionische kapitelen. Daar boven een lijst met knorren en op de hoeken, fraai gestoken koppen, XVIIb dus waarschijnlijk 1644. +PREEKSTOEL

Twee, bruin geschilderde, eikenhouten banken, waarvan één, een met bladeren,+ peulvruchten en het jaartal 1685 versierde lijst heeft en de andere een lijst met ranken en het jaartal 1702. +HERENBANKEN

Orgelkast met grote, houten vleugelstukken, waarop vergulde guirlandes. Omstreeks+ 1750 (A. Bouwman, Orgels in Nederland, 2de druk, 1949, blz. 150). +ORGELKAST

Bij de ingang in de toren ligt een zerk met geheel afgesleten Gotische letters. Volgens+ De Wapenheraut 1918, blz. 245, kon men toen nog lezen: ..... STERF WYLLE WYLLEMSZ. RUVER (?) STERF..... HUISFROU GODT BE..... +GRAFZERK

Verspreid liggen nog enkele stukken zerk, o.a. onder de preekstoel, waarop een wapen (Gelre?) en A° 1664 en elders in het schip een fragment met Gotische letters en een alliantiewapen, waarvan het ene dat van het geslacht Van Leeuwen zou kunnen zijn.

Diam. 128 cm. Opschrift: YOHAN HENDERICKSEN DE COCK, ANDRIAEN YANSEN KERCKMESTERS+ MESTERS TOT RAVESWAY ME FIERI FECERUNT 1644 M.F.S. (Me fecit Simon). Nav. XXV, 1875, blz. 490. +KLOK

HET HUIS MUIZENWINKEL ligt ten oosten van de weg van Ravenswaay naar Zoelmond.+

+MUIZENWINKEL

> Van der Aa IX, blz. 377; Herald. Bibl. 1880, II, blz. 304-306; Gelre LIII, 1953, blz. XXXI.+
> Als Musewinckel, een Zutphens leen bij de heren van Culemborg, komt het in 1402 voor in de Leenactenboeken (Reg.op de Leensactenboeken Kwart. van Nijm. uitgave Gelre, 1924, blz. 366 nr. 147). Het huis bestond uit een enigszins kasteelachtig gebouw, waartegen een lagere boerderij was aangebouwd, beide vermoedelijk XVII. Van der Aa vermeldt nog, dat het huis geweldig beschoten moet zijn geweest naar de tekens, die toen nog duidelijk aanwezig waren. Het oudste gedeelte is na 1945 afgebroken. +LITERATUUR

Het overgebleven, gepleisterde gedeelte draagt nog enkele sierankers en in sommige vertrekken zijn nog moer- en kinderbalken te zien.

BOERDERIJ, aan de binnenweg van Ravenswaay naar Buren, wellicht nog uit de XVIIde+ eeuw, doch sterk gewijzigd, draagt aan één der gevels de muurankers 1710. Twee smalle venstertjes uit die tijd. +DE STEEG RIJ 2

Klein, witgekalkt huis met rood pannendak, onder aan de Lekdijk gelegen, draagt de+ jaarankers 1746.

+RIJ 60

Kleine woning in het dorp, met rieten dak en wolfseind, heeft de muurankers 1803.+

+RIJ 33

> De twee, in de Voorlopige lijst vermelde schildhoudende leeuwen, zijn onlangs door hun eigenaar meegenomen naar diens huis in Driebergen,

waar zij in de tuin zijn opgesteld. Zij waren afkomstig van het reeds in 1454 genoemde huis Vredestein te Ravenswaay, dat blijkens afb. in de XVIIde eeuw in Vingboons-trant was herbouwd.

Rijswijk

Teg. Staat III, blz. 266; Van der Aa IX, blz. 536-537; J. Anspach, Rijswijk en het geslacht van Brakell,+ Geld. Volksalm. 1897, blz. 13-40.

+LITERATUUR

+GESCHIEDENIS

+ Rijswijk komt als Riswich of Risvich voor op de lijst der Utrechtse kerkgoederen van ongeveer 866: ‘in villa Riswic aecclesie cum terris ad eandem pertinentibus et tres alia mansa’ (Oorkb. St. Utr., nr. 49). Tevens wordt Rijswijk genoemd op een XIIde eeuwse lijst van tynsen welke het klooster Lorsch trok uit de goederen van de kerk te Gendt (Oork. St. Utr., nr. 204, Codex Laureshamensis, Glöckner 1929-1936, nr. 3817). Glöckner meent dat hier Rijswijk bij Zevenaar bedoeld wordt.

Exc. Rom. III, blz. 121.

+OPGRAVINGEN EN VONDST

+ Onder leiding van dr. Holwerda heeft men in 1915 en 1916 in het Essenbosch een Bataafse nederzetting van ongeveer 100-200 n. Chr. opgegraven. Het geheel was omsloten door een palissadering, waarbinnen de grondsporen van grotere en kleinere gebouwen ontdekt werden. De aanleg was vrij regelmatig, gelijkend op de eenvoudige landhuizen in Zuid-Limburg, maar de bouw van de woningen was slordig en de meeste huizen vertoonden een onregelmatige vorm. Verder werden sporen van afvalputten, goten en mesthopen gevonden. Fragmenten van Bataafs aardewerk en een veel kleiner aantal Romeinse scherven zijn opgegraven. Brokstukken van glas, kralen en ijzer van ongeveer 80-180, kruiken en een lampje uit het midden der IIIde eeuw kwamen aan het licht.

Een loden beeldje, een romeins muntje en een fragment van een fibula zijn in Tiel verloren gegaan; Gelre XLVIII, 1946, blz. 2.

+HERVORMDE KERK

+ DE HERVORMDE KERK ligt vrij in het kerkhof in de kom van het dorp. Zowel toren als kerk zijn eigendom van de kerkelijke gemeente. Fig. 94, 95, pl. CXXXVI, afb. 329 en pl. CXXXVII, afb. 330.

+LITERATUUR

+ Jaarverslag Kon. Akad. v. Wetensch. 1871, blz. 25; Geld. Volksalm. 1879, blz. 24-29; Joosting en Muller 1.2, blz. 385; Post, Eigenkerken, blz. 31; Duizend jaar bouwen 1, blz. 307; Kok, Patricinia, blz. 51.

+GESCHIEDENIS

+ De kerk van Rijswijk in de villa Riswic wordt in de goederenlijst van de Maartenskerk te Utrecht uit de IXde eeuw genoemd. Van een parochie Rijswijk wordt pas in 1348 melding gemaakt: op 8 september van dat jaar ruilde Thomas de Withing de parochiekerk van Dreumel in het aartsbisdom Keulen voor die te Rijswijk (G. Brom, Bullarium Trajectense, nr. 1260). De kerk was een dochterkerk van die van Wijk bij Duurstede. Op St. Victorsdag (10 oktober) 1472 stichtten de gebroeders Frederik en Herman van Wijhe Johanszn. voor de zaligheid van wijlen Hendrick Loeff Gijsbertszn. en Lutgart, diens vrouw, een vicarie ter ere van de H.H. Sebastiaan, Catharina en Margaretha, martelaars. In een akte van 5 augustus 1534 droegen Adriaan van Rossem, schout te Tiel, en Bartholomeus van Heteren aan de aartsdiaken ten dom of diens officiaal, voor de vicarie op het altaar van St. Sebastiaan in de parochiekerk van St. Maarten te Rijswijk, Johannes Florisz. van Riemsdijk voor. Op 9 augustus volgde de verklaring van Henricus Duven ‘pastor in Rijswijck, partium Bathue inferioris et publicus a sacra papali auctoritate notarius’, dat hij van Riemsdijk met de gebruikelijke plechtigheden in corporele possessie geleid had (W.v.R.,

blz. 94 die echter van de St. Matthijskerk spreekt; Nav. 1885, blz. 128, 129). Verder waren hier nog een St. Antonis-vicarie, op 6 januari 1542 door Herman van Wijck gesticht, en een vicarie van het H. Kruis (W.v.R., blz. 94). Na de overgang tot de Reformatie werd Rijswijk met Ravenswaay verenigd tot 1618, en later met dit dorp gecombineerd tot 1639.
Blijkens het in de toren aangebrachte jaartal moeten er in 1737 herstellingen zijn geschied, die misschien alleen betrekking hebben gehad op de toren. Omstreeks 1750 verkeerde de kerk in een bouwvallige toestand. Eerst in 1759 kon men, dank zij een aantal giften, voornamelijk van Amsterdammers, met de restauratie beginnen. In 1852 baarde de toren, die bedenkelijk begon te hellen, weer zorgen. Vermoedelijk wegens geldgebrek gebeurde er aanvankelijk niets, behalve enkele reparaties aan het dak in de jaren 1856 en 1858. In 1860 ging men eindelijk over tot de uitwendige verbouwing van de kerk. De ingang van de noordzijde van het schip werd gedicht en de beide westelijke ruimten van de zijbeuken, die dienst deden voor turf- en kalkhok, werden afgebroken en nieuw opgebouwd, waarbij de beide

westmuren van ingangen voorzien werden. Verder werden de acht vensters vernieuwd, die ijzeren harnassen kregen. Onder afbraaksteen vond men een ruw uitgehakte mannekop, die in de pastorie zou zijn bewaard, doch spoorloos is verdwenen (Geld. Volksalm. 1879, blz. 25; D. Buddingh, Wandelingen door de Betuwe, 1854-1860, blz. 60). In 1861 werd het gebouw gepleisterd. De toestand van de kerk was in 1868 weer zorgwekkend, zodat een prijsvraag werd uitgeschreven voor afdoende restauratiewerken. Een prijs van f 200 werd uitgeloofd voor het beste ontwerp, doch geen der ingezonden plannen werd goedgekeurd. De kerk moet toen vrijwel een ruine zijn geweest; slechts de muren en de zuilen en een gedeelte van het dak zouden nog zijn overgebleven, het gewelf was bijna geheel ingevallen. (Jaarb. Kon. Akad. v. Wetensch. 1871, blz. 26). Om verder overhellen van de toren tegen te gaan, werden in 1870 ankers aangebracht tussen schip en toren. Het stuk gewelf van het middenschip, aansluitend aan de torenwand, werd afgebroken en nieuw opgemetseld, waarbij een ruimte tussen gewelf en toren werd opengelaten. Onder aan de toren werd een driezijdige ondermetseling aangebracht ter ondersteuning van het gewelf, dat niet meer op de toren drukte. Bij deze werken in 1870 bleek, dat de gewelven evenals de muren en zuilen, opgetrokken waren met reuzenmoppen van 32 × 15 × 8 cm, terwijl de muren in staand verband waren opgemetseld (ontleend aan gegevens uit het kerkarchief). Bij deze gelegenheid kreeg de kerk een nieuwe vloer, nieuwe kerkbanken en een orgeltribune. Het orgel kwam eerst in 1875. Op 16 oktober 1870 werd de kerk weer in gebruik genomen (Nw. Kerkel. Handb. 1878, blz. 90). De toren blijft echter hellen.

Het geheel gepleisterde kerkgebouw is samen gesteld uit een driebeukig, pseudobasilikaal+ schip van vier traveeën, een toren, een koor van twee traveeën met driezijdige sluiting en een, tegen de zuidwand van het koor gebouwde sacristie, thans consistoriekamer. Schip met zijbeuken, koor en voormalige sacristie, hebben een stenen overwelving.

+BESCHRIJVING

De toren bestaat uit baksteen, formaat 30,5 × 6,5-7 cm, 10 lagen 86 cm, die tot+ ongeveer 6 m boven het maaiveld in normaal laat-middeleeuws verband is toegepast; in de oostmuur tot boven de gewelven van het schip. Het overige torenmuurwerk bestaat uit hetzelfde materiaal, evenwel secundair toegepast, dus met veel brokstukken. Bovenin komen nog al wat verglaasde koppen voor.

+TOREN MATERIAAL

De ongelede toren heeft geen ingang. Aan de westzijde begane gronds alleen een spitsboogvenster,+ dat wegens bepleistering moeilijk te dateren is. Hierboven een steen met het jaartal 1737. Op de verdieping kleine lichtspleten. De omlijsting van de gekoppelde galmgaten is modern. Een van vier tot achtkant ingesnoerde, met leien beklede naaldspits bekroont de toren, die tamelijk voorover helt. Tegen de oostwand, juist boven de gewelven, is de dakmoet met vrij steile helling van een Gotische kap zichtbaar.

+UITWENDIG

Het schip wordt geschoord door eenmaal versneden beren, die op de hoeken overhoeks+ zijn opgesteld. Aan de westzijde geven twee deuren met neo-Gotische omlijsting (1860) toegang tot noorder- en zuiderbeuk. De oude toegangen in noord- en zuidgevel zijn door de bepleistering niet meer te herkennen. Een met leien bekleed zadeldak dekt het schip en zijbeuken.

+SCHIP UITWENDIG

Tweemaal versneden steunberen schoren het koor. De later gedichte vensters van de+ tweede travee, zijn ten opzichte van de travee-as naar het westen verschoven; de koorvensters zijn ingekort.

+KOOR UITWENDIG

Aan de zuidzijde is tegen het koor een sacristie gebouwd, gedekt door een zadeldak,+ waarvan de nok die tot de daklijst van de koormuren reikt, haaks op de dakrichting van het koor staat.

+VOORMALIGE SACRISTIE UITWENDIG

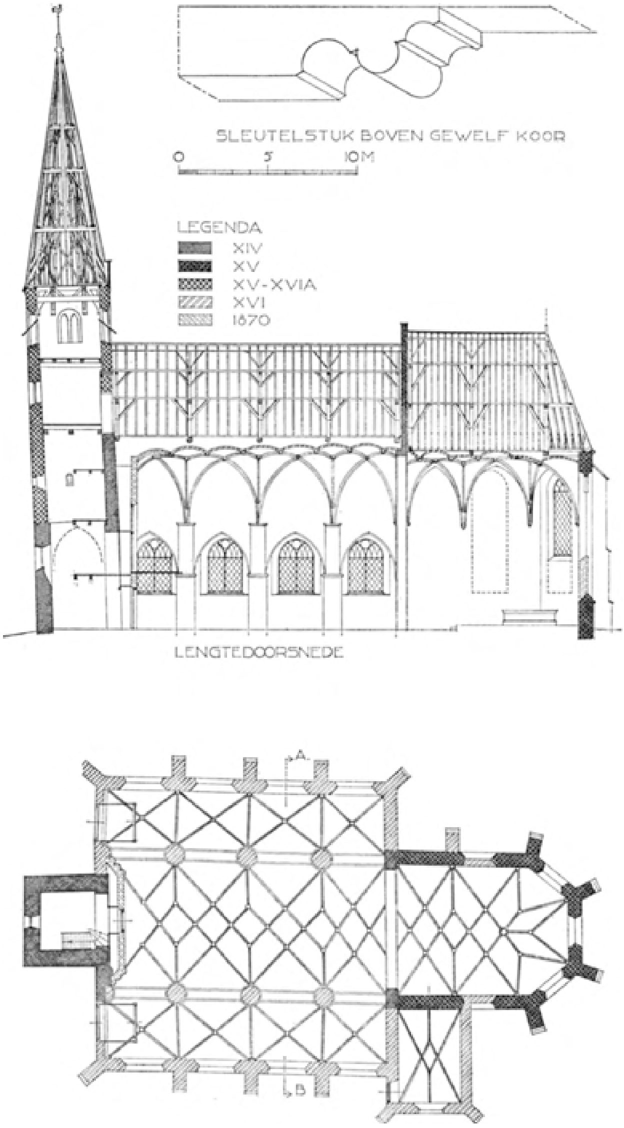

Fig. 94. Rijswijk. Hervormde Kerk

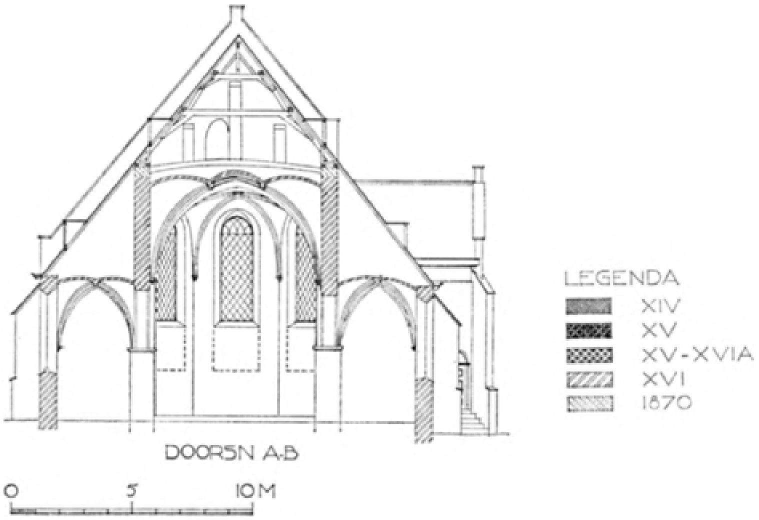

Fig. 95. Rijswijk. Hervormde Kerk

De vier traveeën van het schip worden van elkaar gescheiden door korte, gedrongen[+] zuilen, van wier deklijsten de spitse, van vellingkanten voorziene scheibogen oprijzen. Aan de middenbeukzijde schiet een gedeelte van de zuil door, en is hogerop afgesloten door een lijst, waarop de ribben van het netgewelf rusten. De ribben komen samen op de knooppunten in ronde sluitstenen. De lagere zijbeuken worden door kruisribgewelven overkluisd. Evenwijdig aan de oostmuur van de toren is in het schip een wandje gemetseld ter ondersteuning van het in 1870 van de toren vrijgelegde gewelf. De ondermetseling is links en rechts met de westelijke schippijlers verbonden door drie, naast elkaar geplaatste schijnzuiltjes. De kap is ook in die jaren vernieuwd.

[+]SCHIP INWENDIG

De vloer van het koor ligt ongeveer 30 cm hoger dan die van het schip. De ruimte is[+] overdekt met een netgewelf, waarvan de ribben rusten op geprofileerde kraagstenen, en samenkomen en elkaar kruisen in gelijke ronde sluitstenen als in het schip. De oostelijke kraagstenen langs de zijmuren zijn niet in de hoeken van de sluiting aangebracht, doch meer westelijk tegen de lange wanden. De muraalbogen oversnijden gedeeltelijk de dichtgezette vensters van de tweede travee.

[+]KOOR INWENDIG

De thans als consistoriekamer gebruikte aanbouw staat met een spitsbogige doorgang[+] in verbinding met het koor.

[+]VOORMALIGE SACRISTIE INWENDIG

Het benedenste gedeelte van de toren, t.w. aan de oostzijde tot voet van de schipkap aan de westzijde[+] tot de eerste vloer, is het oudste en nog wel XIVde eeuws te dateren; later is het bovendeel uit afbraakmateriaal van de oudste toren herbouwd, blijkens de constructie van de spits en een jaartal daar, niet na het midden van de XVIde eeuw. Deze toren is tegen een, waarschijnlijk, éénbeukig kerkje gebouwd, waarvan de dakmoet nog te zien is; deze correspondeert met het benedenste gedeelte van de topgevel tussen schip en koor. Het koor van dat kerkje zal in de loop van de XVde eeuw door het tegenwoordige zijn vervangen; het huidige gewelf is pas later aangebracht, wat ten gevolge had, dat de vensters aan noord- en zuidzijde, waar zij door het gewelf werden oversneden, gedicht werden. De steunbeer aan de noordzijde is waarschijnlijk bij die gelegenheid

[+]BOUWPERIODES

toegevoegd. De overwelving van het koor zal vermoedelijk gelijktijdig hebben plaatsgevonden met die van het nieuwe schip met zijbeuken en de sacristie rond 1500 of in de XVIde eeuw. De kap van het koor is nog oud. Op de topgevel is nog een aanduiding van het vroegere, houten gewelf over het koor.

In de kerk bevinden zich:

+ Geverfd eikenhouten preekstoel met zeszijdige kuip, met op de panelen een eenvoudige versiering van guirlandes en rozetten, ± 1860.

+PREEKSTOEL

+ Op de kansel een koperen lezenaar met arm, XVIIB.

+LEZENAAR

+ Op het koor staat een tombe 85 cm hoog, waarop een zerk van 297 × 169 cm. Hierop gebeiteld de wapens Van Brakell van Van Borssele. Daaronder:

+GRAFZERKEN

+ DESE KELDER EN TOMBE IS DOOR DE WEL GEBOORE HEER/DIDERICK VAN BRAKELL TOT DEN BRAKELL EXTRAORD. RAEDT/AANT HOFF VAN GELDERLANT RICHTER EN DYCKGRAEFF/DER STADT TIEL EN DORPE VAN ZANTWYCK, BURGEMEESTER DER VOORN□DE STADT EN GEDEPUTEERDE VAN/DE STATEN DES VORSTENDOMS GELRE EN GRAEFSCHAPS/ZUTPHEN UYT DE RIDDERSCHAP RESIDEERENDE BINNEN/NYMEGEN, EN VROUWE IUSTINA VAN BORSSELE DOCHTER/TOT GELDERMALSEN EGTEL. IN DEN JARE 1691 BEGIN/NEN TE MAKE EN IN DEN JARE 1692 VOLTROCKEN/WAEROP HARE WAPEN EN DE 16 QUARTIEREN VAN DEN MAN/ALLEEN UYTGEHOUDEN SYN EN DAERINNE BEGRAVEN OP DEN 15 AUG. 1691. WELG□TE VROUWE IUSTINA/VAN BORSSELE OUDT 37 JAREN.

+DIEDERIK VAN BRAKELL

Ter weerszijden de kwartierwapens, links: Brakell, Zuylen, Vygh, Padevoirt, Gelder, Baerl, Wijhe, Appelteren. Rechts: Bentinck, Deelen, Schimmelpenninck v.d. Oye, Oldenbarnevelt, Boucop, Zuylen, Spaen, Middachten. De kwartieren staan niet in de goede volgorde en ook zijn enkele niet juist. Zie hierover: Geld. Volksalm. 1879, blz. 48.

> Diederik van Brakell tot den Brakell, geboren 10 juli 1647, te Kesteren, gehuwd 14 december 1677 te 's-Gravenhage, overleden 30 september 1695 te Arnhem, was een zoon van de te Kesteren begraven Floris (zie beschr. Kesteren). Justina van Borssele, geboren te Middelburg 8 september 1653, was de dochter van Jacob, heer van Kleverskerke en Geldermalsen en Maria van Varick (De mon. v. gesch. en kunst in de Tielerwaard, blz. 327, 328).

+ Eveneens op het koor, een zerk, 235 × 122 cm, met alliantiewapen van Hardenbroek-Van Bemmel, waaronder een cartouche in rolwerk tussen een cherub en een doodshoofd, met het volgende opschrift:

+GIJSBERT VAN HARDENBROEK

INT JAER ONSSE HEERẽ IESU/CHRYST DUYSENT SESHŌDERT/ENDE ACHT STERF IONCHEER/GYSBERT VAN HARDENBRŌK/, MAERSCHALK Vā ABCAVDE/ẽDE EEMLANDT.

> Gijsbert van Hardenbroek werd maarschalk van Eemland in 1578, van Abcoude in 1584. Hij was eerst gehuwd met Christina van Gellecum, dochter van Goert en Anna van Els, daarna met Berta van Bemmel, dochter van Heimerich en Anna van Meerthem. Zij overleed 24 januari 1606.

+ Hardstenen zerk met wit marmeren wapen in relief, waar onder: HIER LEGT BEGRAVEN/MR. CONSTANTYN GERARD/NOBEL/OVERLEEDEN/DEN 1ST FEBRUARY/1781.

+CONSTANTIJN NOBEL

Vgl. Johan E. Elias, De vroedschap van Amsterdam, 1905, deel II, blz. 990. C.G. Nobel was sedert 1742 eigenaar en bewoner van Hoekenburg (Geld. Volksalm. 1879, blz. 38, 39).

+ In 1870 zijn muurschilderingen ontdekt, zowel op de wanden als op enkele zuilen. Op een zuil van de zuider-beuk, oostzijde, was St. Petrus met sleutel in de rechterhand te zien, en op de corresponderende zuil van de noorder-beuk, St. Paulus met zijn zwaard en verder nog een andere figuur. Op een andere zuil was de H. Andreas afgebeeld met onderschrift in Gotische letters: (sanc)te Andrea ora pro n(o) bis. Tegen een zuil (de tweede van het westen aan de noordzijde) kwam een versierd medaillon met kruis te voorschijn, wellicht een consecratiekruis. Op de noorder-koormuur: een gekroonde

+MUURSCHILDERINGEN

vrouw met een kleinere figuur (Maria met schenker?). Andere gestalten van heiligen waren nog flauw te onderscheiden. De apostelen waren op twee-derde van levensgroot afgebeeld en alle figuren waren tegen een achtergrond geplaatst, die een nabootsing van tapijtwerk bedoelde te zijn, met bladfestoenen doorweven en met franje versierd. Al deze schilderingen zijn weer overgewit. Calques, naar de schilderingen vervaardigd, berusten bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage. (Verslag v.d. Comm. Kon. Akad. v. Wetensch. enz. Jaarb. 1871, blz. 25-28; Hoogewerff I, blz. 242, 243).

Onder de triomfboog en boven de aldaar opgestelde preekstoel, hangt een langwerpig,+ houten paneel in een zwart geschilderde lijst met vergulde biezen, van boven afgesloten door een driehoekig fronton, waarop aan de zijde van het schip een cherub is geschilderd, en aan de koorzijde een duif. De ajour bewerkte vleugelstukken zijn er blijkbaar later (± 1860) aan toegevoegd. Op het paneel is met vergulde letters de tekst der Tien Geboden geschilderd, met daarboven de figuren van Aäron en Mozes ten halven lijve uitkomend. Mozes, met witte baard, draagt een rode mantel, en houdt een staf in de hand. Aäron, met een hogepriesterlijk hoofddeksel, hanteert een offermes en wierookschaal. Het schilderstuk is getekend: Johan Joosten en Zoon van Kothen pinxit A° 1658. De kerkrekeningen van 14 januari 1659 vermelden: Is meede voor den kerckenraedt berekent het beckengelt, hetwelcke aan Jan Joosten voort schrijven vant bordt in de kercke betaelt wordt ten somma van drei en daertig gld. seven stuy.ende also hem belooft was volgens accoordt de som van ses en daertig gulden, so komt hem aen twee guld. daerthien stuy. welcke oock aen hem betaalt sijn, en wordt hem van den E. Kerckenraedt voor sijn buytenwerck toegelegt die somma vier guld. drei stuy. acht penningen (Geld. Volksalm. 1879, blz. 28, 29).

+GEBODENBORD

De kerk bezit twee, aan elkaar gelijke avondmaalbekers, 15 cm hoog, 9 cm middellijn+ onversierd en ieder met het inschrift DE KARCKEBEKER VAN RYSWICK 1663. Merken: Driemaal een merk met een klaverblad van vier of bloem.

+AVONDMAALSZILVER

Een vóór 1878 verdwenen klok droeg het volgende opschrift: Nobilissimus Dominus Wilhelmus de+ Golsteijn et Albertus de Leuwen pro ecclesia Rijswicensi me fieri fecerunt. Yan Philipsen me fecit 1626 (Nav. 1875, blz. 490 noot).

+VERDWENEN KLOK

DE KORENMOLEN DE HOOP, pl. CXXXVI, afb. 327, heeft een ronde bakstenen romp en staat op een lage belt, tussen de rivier en de dijk; een ajour bewerkte ijzeren windvaan, stelt het wapen van Maurik voor (echter niet met de schaar in de schuinrechtse stand, maar vertikaal) en het jaartal 1703. Op de balk boven het spoorwiel aan de zuidzijde staat 1714 en in de penbalk C.V.S. 1864.

Een windmolen te Rijswijk werd reeds in 1476 vermeld (A.P. van Schilfgaarde, Archief heeren van+ Culemborg, 1e stuk, 1949, blz. 335 nr. 6049).

+KORENMOLEN DE HOOP

Valburg

De gemeente Valburg bestaat uit het voormalige panderambt Valburg, een onderdeel van het ambt Over-Betuwe, de heerlijkheid Loenen en Wolferen, de heerlijkheid Homoet, en is op 1 juli 1955 met het grootste gedeelte van de op die datum opgeheven gemeente Hemmen, uitgebreid. Tot de gemeente Valburg behoren de dorpen Andelst, Hemmen, Herveld, Oosterhout, Slijk-Ewijk en Zetten en de buurtschappen Homoet, Loenen en Wolferen. Het gemeentehuis bevindt zich in Herveld. (Martens, Marken, blz. 165, 166).

Andelst

Het dorp kenmerkt zich door een onregelmatige, doch in hoofdzaak ronde structuur, waarin de kerk centraal is gelegen. Het is mogelijk deze dorpsaanleg in verband te brengen met de oudst bekende landbouwontginningen in de Betuwe, die van Merovingische oorsprong zijn. (Bull. K.N.O.B. 1958, kol. 101, fig. 2). Oudheidkundige bodemonderzoek heeft aangetoond, dat Andelst sedert de Romeinse tijd continu bewoond is geweest. (O.M.R.O.L., N.R. XXX, 1949, blz. 84).

[+] Teg. Staat III, blz. 252; van der Aa I, blz. 261.

[+] Volgens een bij Sloet afgedrukt, doch in het Oorkondenboek Sticht [+]LITERATUUR
Utrecht als zijnde vals niet opgenomen gedeelte van een oorkonde, zou [+]GESCHIEDENIS
de abdij Werden in 855 een mansus geheten Godelec in Andassale in insula Batua verkregen hebben (Sloet, nr. 45; Oork. St. Utr., nr. 69). Bij de verdeling van de Betuwe in Over- en Neder-Betuwe in 1327 door Reinald II, werd Andelst de standplaats van een ambtman. De bank te Andelst werd in de open lucht op zondag na Pasen gespannen. In 1446 is deze gerichtsbank verplaatst naar Valburg.

[+] Exc. Rom. III, blz. 113.

[+]ROMEINSE VONDSTEN

[+] DE HERVORMDE KERK oorspronkelijk aan de H. Vitus gewijd staat in het oude kerkhof, midden in het dorp, geheel vrij. Het gebouw ligt niet op het hoogste punt [+]HERVORMDE KERK
van de woerd, maar er naast. Zowel de kerk als de toren zijn eigendom der kerkelijke gemeente. Fig. 96, pl. CXXXVII, afb. 332, pl. CXXXVIII, afb. 333, 334, pl. CXL, afb. 339.

[+] Joosting en Muller I,1, blz. 103; II, blz. 431; Vermeulen I, blz. 205; Gelre
XXXIII, 1930, blz. XVII; Gelre XXXIV, 1931, blz. XXII; Oudheidk. Jaarb. [+]LITERATUUR
1931, blz. 28; Duizend jaar bouwen I, blz. 186, 187; Kok, Patrocinia, blz. 87, 88.

[+] F.N.M. Eijck van Zuijlichem, Le Style ogival des églises du royaume
des Pays-Bas, Utrecht 1863, pl. X, nr. 1. [+]AFBEELDINGEN

[+] De vroegste vermelding van deze parochie is uit het jaar 1330 (K.
Heeringa, Inv. v.h. arch. v.h. kap. ten dom Utrecht, 1929, nr. 1376). De [+]GESCHIEDENIS
kerk komt verder in 1395 voor in de kerkenlijst van de dom. Volgens het omstreeks 1200 opgestelde Liber Camerae bezat het domkapittel in dat jaar de tienden in Herveld en Andelst en het collatierecht van de kerk te Herveld. Volgens het Rechtsboek van de Dom door Hugo Wstinc in 1342 opgesteld, bezat de proost van het Domkapittel het collatierecht van Andelst. Kok veronderstelt nu, dat Andelst een dochterkerk van Herveld geweest zou zijn, en tussen 1200 en 1330 van die kerk is afgescheiden. In de kerk was een vicarie van St. Antonis gevestigd, vermeld in de XVIIe eeuw (W.v.R., blz. 17). Na de Hervorming tot 1631, en van 1639-1649, is Andelst-Indoornik gecombineerd geweest met Hemmen. Van 1649-1657 was de kerkelijke gemeente zelfstandig, doch sedert 1657 was zij met Zetten verenigd. (Nw. Kerkel. Handb. 1878, blz. 54). Blijkens een

gedenksteen is het koor in 1440 opgericht, en jaarankers in de noorder-schipmuur duiden op een vernieuwing van die muur in 1794. In de jaren 1928-1930 is het gebouw door architect H.J. Tiemens gerestaureerd. Bij deze herstelwerken moest de fundering van de zuider-muur nagenoeg geheel worden vernieuwd. Er werden vijf rondboog vensters aangebracht naar voorbeeld van één oorspronkelijk, dat in gedichte vorm bewaard was, pl. CXXXVIII, afb. 333. Van twee andere waren fragmenten bewaard. De noordzijde, waar aanvankelijk drie grote vensters voorkwamen, telt er na de restauratie vijf, enigszins naar analogie van de zuidelijke. Verder werden bestaande aanbouwsels verwijderd, en werd de late, houten zoldering van het koor weggebroken.
Uitgebreide opgravingen binnen de kerkruimte hebben niet plaatsgevonden; wel zijn drie, boven elkaar gelegen vloeren gevonden, waarvan de onderste 75 cm beneden de tegenwoordige kerkvloer lag. Niet met zekerheid is komen vast te staan, dat de oude kerk een koor heeft gehad; in ieder geval zijn geen sporen van een absis gevonden.
De tekening van de kerk bij Eijck van Zuijlichem geeft de romaanse toestand ongewijzigd weer.

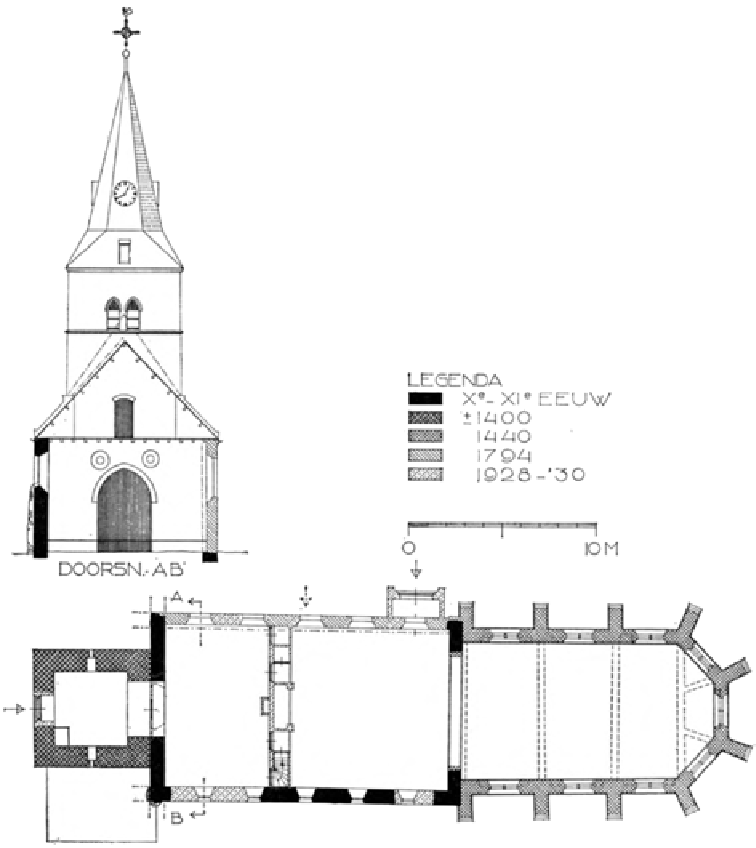

Fig. 96. Andelst. Hervormde Kerk

Het kerkgebouw, één der oudste van de Betuwe, bestaat uit een éénbeukig schip,+ van breuk- en baksteen, met een bakstenen toren en een dito koor van drie traveeën en met een driezijdige sluiting. +BESCHRIJVING

Bakstenen, formaat: 25-28 × 5-6,5 cm, 10 lagen 80 cm, oranje-rood en van donkere+ kleur. +TOREN MATERIAAL

De toren gaat oversneden op tot de volle hoogte en is door cordonlijsten in drie+ geledingen verdeeld. In de bovenste geleding bevinden zich aan iedere zijde twee, dicht naast elkaar staande, kleine, spitsbogige galmgaten. De bovenste geleding wordt afgesloten door een geprofileerde, bakstenen kroonlijst met natuurstenen hoek- +UITWENDIG

stukken, die een drie lagen hoge zaagtandlijst kwam te vervangen. Hierboven verheft zich de tegenwoordige achtzijdige, met leien beklede spits, die verhoogd is om de wijzerplaten beter zichtbaar te maken. De ingang vertoonde vóór de restauratie de kenmerken van ingehakt te zijn.

+ De zuidgevel vormt een stalenkaart van stukken bazalt, lava, grauwacke, veldkeien, rode zandsteen, tufsteen en ijzersteen en bestaat uit een binnen- en buitenmuur, waartussen kalkmortel met scherven, stukken van Romeinse dakpannen en breukstenen. Volgens de muurankers heeft men in 1794 de op tufstenen fundering staande noordgevel in baksteen van 22 × 4 cm, 10 lagen 49 cm, opgetrokken. De westmuur van het schip, opgebouwd uit staande en liggende tufstenen platen in vrij regelmatig verband, met daartussen stukken van een grijze, leiachtige steen, heeft men intakt gelaten. De oostmuren bleken bij de restauratie ook uit tuf en veldkeien te bestaan gelijk als de zuidelijke muur. +SCHIP MATERIAAL

+ Onder het meest oostelijke venster in de noordgevel is bij de laatste restauratie een portaal aangebouwd. Er zijn aanwijzingen gevonden, dat aan de zuidwest en noordwesthoeken van het schip steunberen, of althans verzwaringen hebben gestaan. Een met pannen gedekt zadeldak overspant het schip. +UITWENDIG

+ Baksteen, formaat 25-28 × 5,5-6 cm, 10 lagen 71 cm. Afdekkingen van de beren en plint waren oorspronkelijk van tufsteen. +KOOR MATERIAAL

+ Tussen tweemaal versneden, diepe steunberen, bevinden zich lange spitsboog-vensters, met afgeschuinde dagkanten, die bij de restauratie van natuurstenen stijlen en afzaten zijn voorzien. Om het koor loopt een geprofileerde (staaf en hol) bakstenen daklijst. Aan de noordzijde, tussen de derde beer en hoekbeer, sporen van een doorgang naar een vroegere sacristie. Het koor heeft een met lei bekleed dak, dat boven het schipdak uitkomt. De kap vertoont XVIde eeuwse kenmerken. +UITWENDIG

In de hoekbeer aan de noordoost-zijde is een zandsteen, 33 × 26 cm, ingemetseld, waarop uitgewiste Gotische letters; daaronder een grijze steen.

+ Op de gelijkvloerse verdieping zijn slechts spitsbogige muralen te zien. De oostelijke torenwand vertoont dakmoeten. +TOREN INWENDIG

+ In de westmuur van het schip, de oude buitenmuur van de kerk, voordat de toren daar tegenaan gebouwd is, zijn twee ronde openingen, die zich binnenwaarts trechtervormig verwijden, pl. CXXXVIII, afb. 334. Bij de herstelwerken, zijn in deze openingen de sponningen van het glas gevonden, waaruit blijkt, dat zij als venstertjes hebben gediend toen de toren nog niet gebouwd was en bij de bouw van de toren zijn gedicht. De triomfboog in de oostmuur is vernieuwd. De wanden van het schip zijn bij de laatste herstelwerken bepleisterd, slechts in de zuider-muur heeft men dit op een klein gedeelte nagelaten, om de structuur van het muurwerk zichtbaar te stellen. Een geschilderd houten tongewelf overdekt de schipruimte. De vloer bestaat uit Naamse tegels. +SCHIP INWENDIG

+ Het iets inspringende koor heeft spaarnissen onder de vensters: in de noordmuur van de koorsluiting, een segmentbogige nis met de sponning van een deur en in de

+KOOR INWENDIG

oostwand een nis, in het bezit van een consecratiekruis. Mogelijk bevinden zich ook nog nissen achter de, in de koorsluiting opgestelde grafzerken. Het koor schijnt vroeger overwelfd geweest te zijn, of het is bij plannen gebleven dit te doen. Zichtbaar zijn de moeten van muralen en muurschalken. Bij de restauratie is het lage houten tongewelf vervangen door een hoger gelegen vlakke zoldering, die op de oude houten trekbalken rust.

In de zuidmuur van het koor is een zandsteen, pl. CXXXIX, afb. 337, 70 × 38 cm,+ ingemetseld (in 1912 ontdekt), waar in Gotische minuskels gegrift staat: +STICHTINGSSTEEN

INT JAER ONS HERē MCCC/EN□ XL OP SUNTE MERC DACH/WART DIE JERSTE STIEN VAN/DESē CHOER GELACHT ī DE EER GAEDS EN SINTE VIIT. ONS PATROē. Rechts hiervan een, door een helm gedekt wapen, een gedoornd St. Andrieskruis. In de rechter bovenhoek een onleesbaar opschrift.

> De onregelmatige opbouw met allerlei soorten natuursteen van de zuidmuur, duidt op een ontstaan+ in de XIde, wellicht zelfs Xde eeuw. De vraag blijft, of de westgevel die zoveel gaver uit tufsteen is samengesteld, wel gelijktijdig met de beide schipgevels is ontstaan? Tegen dit kerkje verrees omstreeks 1400 een eenvoudige bakstenen toren en volgens bovenvermelde stichtingssteen, is in 1440 het huidige koor gebouwd, waarvan de kap waarschijnlijk in de XVIde eeuw vernieuwd is. +BOUWPERIODES
> In 1912 zijn bij het wegruimen der banken enkele grafzerken te voorschijn gekomen, die thans in+ de muur van de koorsluiting zijn opgesteld. Er moeten nog meer van dergelijke stenen geweest zijn. Van der Aa vermeldt een 'lijksteen' van de Speijart 's van Woerden en onder het orgel zou een grote grafkelder gevonden zijn (De Wapenheraut 1911, blz. 445-446). Echter zijn bij de laatste herstelwerken slechts twee graven gevonden, één in het schip en één in het koor. +GRAFTEKENS

1. Zerk van gezwarte hardsteen, pl. CXXXIX, afb. 336, in de noord-oostmuur van het koor, ongeveer 200 × 95 cm met het wapen Van Bemmel met een hazenwind als helmteken. Hieronder: DIE HOOCH/EEDEL GEBOO/REN BALTES/VAN BEMMELL/STERFT DEN 3/IVNY A° 1662. Kwartierwapens, links: Bemmel, Mekeren, Randwijck, Doorninc, Over-Rijn, Renes van der A, Nvlandt, Wijhe van Hernen; rechts: Domselaer, Hackfort, Broeckhuysen, Ruyter, Deelen, Mekeren, Gent, Lynden.

2. Naast voorgaande, een eveneens gezwarte zerk van gelijke grootte. Onder een doodshoofd het alliantiewapen Van Zevener-Van Bemmel boven kruiselings liggende doodsbeenderen. Hieronder links, een zandloper, rechts een brandend olielampje, en: DIE HOOCH EDEL GE/BOORE DIDERICK/VAN ZEVENER/STERFT DEN 30/OCTOBER A° 1643 ENDE /JOHANNA VAN/BEMMELL WEDV/WE VAN ZEVENER/STERFT DEN 14/OCTOBER A° 1665. Kwartierwapens, links: Zevener, Wely, Hackfort, Speet, Nulant, Eickell, Ruyter; rechts: Bemmell, Domselaer, Mekeren, Hackfort, Randwick, Broekhuysen, Doorninck, Ruyter.

3. Tegen de zuid-oostmuur van het koor, een gezwarte hardsteen, ongeveer 253 × 150 cm. Geheel bovenaan, twee zwevende engeltjes, een cartouche vasthoudend, waaronder: MEMENTO MORTIS/ET IN AETERNVM/NON PECCABIS/ANNO 1634. Hieronder

het alliantiewapen Van Meeckeren-Hackfort, geflankeerd door twee vrouwefiguren, de rechtse vuur dragend in haar opgehouden rechterhand, de linkse in haar opgeheven linkerhand een krans houdend. Hier weer onder, een blanke, rechthoekige plaat; geheel beneden, twee liggende putti, één met een zandloper, de andere met een doodshoofd.

Gerrit van Meeckeren, bewoner van het Huis te Andelst, trouwde in 1616 met Geertruid Hackfort (zie: De Wapenheraut 1918, blz. 126).

4. Buiten de kerk, ten noorden van de toren ligt een zerk, 226 × 100 cm waarop: FAMILIEGRAF/VAN DE/WELEDELEN HEER/PIETER POOK VAN BAGGEN/HEER/VAN DEN HUIZE ANDELST/ANNO 1828.

5. Op een hardsteen van een grafkelder ten zuiden van de toren: RUSTPLAATS/VAN DE FAMILIE/DE LEEUW EN VAN OLST/TE ANDELST/ANNO 1829.

+ Diam. 106 cm. Opschrift: OTTO FREDERIK GRAVE VAN LYNDEN VRIJHEER VAN NEDERHEMERT EN DE VOORST, AMPTMAN, RICHTER EN DYKGRAAF DES AMPTS OVERBETUWE ETC. ETC. ETC. I. VAN SCHRAVENWEERT, PREDIKANT VAN ZETTEN EN ANDELST A.J. VAN DOORN KERCKMEESTER. G. KAUB. SCHOOLMEESTER H. VAN DOORN DIAKEN. I.I. VAN DOORN. D.V.G.D. LEEUW. H. DEYS. I.C.V. BEEK. H. TAP. H. ROELEVEN. HENRICUS PETIT ME FECIT A^{o} 1784. +KLOK

Deze klok was door de Duitsers gevorderd en weggevoerd, doch kon na de bevrijding worden opgespoord en teruggebracht.

HET VOORMALIGE HUIS TE ANDELST lag iets ten noorden van de tegenwoordige Tielsestraat.

+ Geld. Volksalm. 1895, blz. 12. +LITERATUUR

+ Tekening door Tavenier in Ach. de Poll. inv. nr. 1203. In het Gelders Leenregister wordt het huis beschreven als volgt: Huis tot Andelst met lenen, tinsen en renten, de collatie van de St. Antonis vicarie tot Andelst, met de boomgaard en weide genaamd de Slaapkamp. De eerste vermelding is van 1628, als Gerrit van Meeckeren en zijn echtgenote Geertruid Hackfort daarmede beleend worden. Daarna kwam het huis aan de geslachten van Bemmel, de Ridder van Groenesteijn, Van Hövell en Speijart van Woerden. Na de dood van Maria Justina Catharina Speijart van Woerden, die op 24 april 1821 ongehuwd op het huis overleed, werd Andelst verkocht. Het kwam in het bezit van de familie Pook van Baggen en is later gesloopt. +AFBEELDING GESCHIEDENIS

+ VIER BAKSTENEN HEKPIJLERS, pl. CXXXVIII, afb. 335 zijn nog over van twee inrijhekken aan de voormalige oprijlaan, waar die door een weg wordt gekruist. Op twee van deze hekpijlers staan stenen siervazen, XVIIIb, ieder met twee koppen, tamelijk grof werk. De twee overige vazen liggen in de tuin van een huisje aan de Tielsestraat. +HEKPIJLERS

Voor de stenen leeuwen met wapens aan het begin van de vroegere oprijlaan, zie gemeente Dodewaard.

Hemmen

+ Van der Aa v, blz. 426-428; F. Philippi en W.A.F. Bannier, Das Gütterverzeichnis Graf Heinrichs van Dale (1188), Bijdr. en Meded. Hist. +LITERATUUR

Gen. XXV, 1904, blz. 411; W. de Vries, De hoge heerlijkheid Hemmen, Gelre L. 1950, blz. 57; Elsevier's Weekblad 1 september 1951.

+ Een ‘mansus’ te Hemmen komt voor onder de parochie Doodewaard in de goederenlijst van de Graaf van Dalen (Sloet, nr. 373), die gedeeltelijk in 1188 en gedeeltelijk in de XIIIde eeuw is opgesteld, en was van oudsher een onmiddelbaar Rijksleen. Op 25 juli 1660 heeft de toenmalige bezitter van Hemmen, Frans van Lynden, krachtens een resolutie van 1657, zich met de heerlijkheid enz. tot een erfelijk en ‘onsterflick’ mannenleen ten Zutphense rechten door de Staten van Gelre en Zutphen laten belenen. Mogelijk heeft hij dit gedaan om zich te vrijwaren tegen de aanspraken van zijn schoonzuster op de heerlijkheid (Bijdr. en Meded. Hist. Gen. VI, 1883, blz. 34). Sedertdien is Hemmen regelmatig onder de Gelderse lenen in het Kwartier van Nijmegen geboekt, (Leenacten boeken

+GESCHIEDENIS

Kwartier v. Nijmegen, blz. 256), en tot het einde der Republiek heeft het gebied van de (voormalige) gemeente de hoge en vrije heerlijkheid Hemmen gevormd.
In de XIVde eeuw behoorde Hemmen aan de Van Doornick's. De enige dochter van Willem Borre van Doornick, Elisabeth, trouwde vóór 21 februari 1375 met Steven van Lynden, ridder, waardoor de heerlijkheid in dit geslacht overging en waarin zij gebleven is tot aan het kinderloos overlijden van de laatste heer van Hemmen, Frans Godard, baron van Lynden op 22 april 1931. Bij testamentaire beschikking werden al zijn bezittingen ondergebracht in het Lyndense Fonds voor Kerk en Zending.

In het laatste stadium van de oorlog van 1940-1945 heeft Hemmen heel zwaar geleden. Eerst lag het in niemandsland, de Duitsers schoten van de Wageningse berg naar de Engelsen en Canadezen, die ten zuiden van de Linge lagen. Erger werd het, toen de Engelsen zich terugtrokken. De Duitsers bezetten snel dorp en kasteel en maakten van dit laatste een zwaar bewapende vesting. In januari 1945 kwamen de Canadezen terug. Vijfmaal verwisselde het steeds meer gehavende huis van bezetter, totdat eindelijk de Duitsers er uitgejaagd konden worden. Het huis was echter in een puinhoop veranderd en van het prachtige hout, dat om het huis stond, is niet veel ongeschonden overgebleven.
De gemeente Hemmen, de kleinste gemeente van ons land, wat het aantal inwoners betreft, is op 1 juli 1955 opgeheven en voor het grootste gedeelte bij de gemeente Valburg ingelijfd, een klein gedeelte kwam aan de gemeente Dodewaard.

Een in 1842 gevonden bronzen voetstuk van een beeldje met de inscriptie: DEAE+ VAGDAVERCUSTI SIM(P)LICIUS SUPER DEC(URIO) ALAE VOCONTIOR(UM) EXERCI(T)UUS BRITANNICI, is zoekgeraakt. (Exc. Rom. II, blz. 169, nr. 280; III, blz. 115). Verdere vondsten deels in het Rijksmuseum voor Oudheden te Leiden, Exc. Rom. III, blz. 114; Heldring, Geld. Volksalm. 1843, blz. 111-116, o.m. zilveren munt van Trajanus en van Vitellius. +ROMEINSE VONDSTEN

DE HERVORMDE KERK ligt vrij in het kleine kerkhof. Kerk en toren zijn beide+ eigendom van het Lyndense Fonds voor Kerk en Zending. Fig. 97, pl. CXL, afb. 338. +HERVORMDE KERK

Van der Aa V, blz. 426-428; Joosting en Muller I.1 blz. 102; II, blz. 431 noot 6; Oudheidk.+ Jaarboek 1933, blz. 108; Gelre XXXVII, 1934, blz. XIV; Kok, Patrocinia, blz. 51. +LITERATUUR
Hemmen schijnt in de XIIde en XIIIde eeuw tot de parochie Dodewaard te hebben behoord. De kerk+ komt in 1395 voor in de rekeningen van de domfabriek. Uit de rekening van de officiaal van de aartsdiaken ten dom uit 1513 blijkt dat de kerk aan St. Maarten was gewijd. Van 1639 tot 1649 is Hemmen met Andelst gecombineerd geweest. +GESCHIEDENIS
Uit de aantekeningen in 1742 opgemaakt door de toenmalige predikant Joannes du Sart in het Kerkeboek (R.A. Arnhem, nr. 907) valt op te maken

dat in december 1740 Hemmen door een watersnood geteisterd is geweest en dat vluchtelingen en vee een tijdelijk onderdak in de kerk hebben verkregen. Daarna is het gebouw grondig hersteld; de triomfboog werd afgebroken ‘een swaare boog die 't koor van de kerk scheidde en waar agter de predikstoel stond, wiert weggenomen en 't rustende dak (werd) met nieuwe swaare balken voorsien’. De vensters, die eertijds hoog en klein waren, werden toen langer gemaakt en het koor kreeg een houten zoldering.
In de jaren 1932-1933 zijn ingrijpende herstellingen verricht, waarbij het muurwerk uit- en inwendig geheel werd afgehakt en opgevoegd, wat een onderzoek naar de datering van het gebouw uiterst moeilijk maakt. Het schijnt dat de vensters, die van nieuwe dagkanten voorzien werden, die inwendig van tufsteen zijn, nog wel hun oude vorm (uit 1741) hebben bewaard. De kappen werden vernieuwd en aan de noordzijde werd tegen het koor een kerkekamer gebouwd.

Het bakstenen kerkgebouw is samengesteld uit een éénbeukig schip met langgerekt+ koor, dat door drie zijden gesloten wordt, en aan de westzijde een wat schrale toren Aan de zuidzijde van het koor bevindt zich de grafkelder van de Van Lynden's, een rechthoekig bakstenen bouwsel, tegen welks voorzijde hardstenen platen staan opgesteld, waarin de namen zijn gegrift met de leden van het geslacht die hier zijn bijgezet. Deze aanbouw heeft een met pannen belegd lessenaardak, dat bij het schipdak aansluit.

+BESCHRIJVING

Fig. 97. Hemmen. Hervormde Kerk

[+] Een hardstenen waterlijst deelt het torenlichaam in twee delen. Boven de ingang een hardstenen plaat, waarop: Hier wordt de rust geschonken. Berijmde Psalm 36. Boven, aan alle zijden, behalve aan de oostzijde, twee rondbogige galmgaten. Een overstekende, geprofileerde houten daklijst sluit de toren af, die zijn beëindiging vindt in een sterk ingenomen, met lei bedekte achtzijdige naaldspits. [+]TOREN

[+] Het westelijk deel van het schip, tot aan het eerste der drie spitsboog-vensters, is opgebouwd uit bakstenen van hetzelfde formaat als van die van de toren. Verderop bestaan de muren van schip en koor uit oranje-rode baksteen, formaat 24-27 × 6-7 cm 10 lagen 80 cm, meest secundair werk. In de zuidmuur is een, met zwart geglazuurde stenen, gemetseld St. Andreaskruis. Het schip zou uit gietwerk bestaan. [+]SCHIP EN KOOR MATERIAAL

[+] Steunberen ontbreken aan het schip; het koor, dat gedeeltelijk schuil gaat onder een overdadige begroeiing van klimop en wilde wingerd, wordt door onversneden beren geschoord. Aan het schip sporen van een tufstenen band, die door de in 1741 vergrote vensters doorbroken wordt; inwendig doet deze band als sierlijst dienst. Van de oorspronkelijke ingangen is geen enkele meer intact. Aan de west-zijde van de zuidmuur tekent zich slechts de moet af van een segmentbogige, gedichte opening. Schip en koor worden door een met pannen belegd dak gedekt. [+]UITWENDIG

[+] Bij de laatste restauratie werd de gestucadoorde zoldering vervangen door een houten spitsboog-gewelf. Het gebrandschilderde glas in de vensters is werk van mevrouw Schilt-Geesink. [+]INWENDIG

[+] Volgens een testament in het Lyndens archief zou hier een aan O.L.V. gewijde kapel hebben gestaan. Het zou niet onmogelijk zijn in het tegenwoordige schip nog een overblijfsel van die kapel te zien. Bij het herstellen van een muurgedeelte, vele jaren geleden is gebleken, dat deze muren bestonden uit zg. gietwerk. Het schip zou dan uit de XIIde of XIIIde eeuw kunnen dateren. Het koor zal in de XVde eeuw ontstaan zijn. De tegenwoordige toren met aanbouwen, die vermoedelijk een oudere heeft vervangen, moet einde XVIIIde begin XIXde eeuw opgetrokken zijn. [+]BOUWPERIODES

+ De eikenhouten kuip, met eenvoudige, rechthoekige panelen van de vroegere preekstoel, doet thans dienst als kansel. De voet wordt gebruikt als drager van het tinnen doopbekken. +PREEKSTOEL

> Volgens bovenvermelde aantekeningen van ds. du Sart, was ‘de predikstoel geheel nieuw, net gemaakt aan 't eynde van 't koor geplaatst, waarop ik 't eerste den dienst verrigte den 17de September 1741’.

Aan de kansel bevindt zich een koperen lezenaar, XVIIC, en een dito blaker voor twee+ kaarsen op arm en voorzien van een snuiter, XVII. De door ds. du Sart geschonken zandloper op arm is niet meer aanwezig. +LEZENAAR

De orgelkast, met twee vleugelstukken die een versiering van muziekinstrumenten+ hebben, draagt op de top een uurwerk, XVIIId. +ORGELKAST

Onder het venster in de oostmuur is een steen, waarop: HIER VOOR RUST/CORNELIS+ MUNTER/OUD VROEDSCHAP EN SCHEPEN/VAN AMSTERDAM/ OVERLEDEN DEN 28 FEBRUARY 1835/INDEN OUDERDOM VAN 83 JAREN/. DE GEDACHTENISSE DES/RECHTVAARDIGEN ZAL/TOT ZEGENING ZIJN. SPR. X.V. 7. +GRAFSTEEN

In de torenruimte, een in de muur opgestelde zerk 118 × 110 cm. In het midden+ een wapen; heraldisch rechts: Lynden, links: vier en vijf hermelijnstaarten boven elkaar. Randschrift in Gotische letters: ..... HEMMEN EN STERF INT IAER ONS HEREN 1524 (OF 1529?) OP SINT MATHIJS AVONT. +GRAFZERKEN

Steen in de muur bij de torentrap, beneden in de toren, 69 × 69 cm, waarop: ANNO 1644 DEN 30 EN/AUGVSTY STERF GERRET/SEGERS HEEMELRAEDTS/BOEDE VAN AMPT VAN/OVER BETOW SCHOLTVS/TOT HEMMEN.

Hieronder een wapen: gedeeld, waarvan het onderste gedeelte beladen is met drie Franse lelies.

In de muur van de zuider-koortravee zijn twee grote, stenen platen ingesloten tussen+ twee geblokte pilasters, staande op een plint, waarin een gevleugelde zandloper is gebeiteld binnen een cirkel, gevormd door een, zich in zijn staart bijtende slang. Op elke pilaster een ronde vaas. Boven de beide stenen het alliantiewapen Van Lynden-Van Hogendorp met een hazenwind en een griffioen als schildhouders. Op de linker steen: +EPITAFEN

D.O.M./GULIELMUS/BARO DE LYNDEN/TOPARCHA IN HEMMEN/BURGGRAVIUS. IUDEX. ET CHOMARCHA. IMPERII. NEOMAGENSIS/ URBIS. NEOMAGI.IUDEX/.DUCATUS. GELRIAE. COMITATUSQUE. ZUTPHANIAE/REDDITUARIUS. SUPREMUS/REL. REL. REL./H.S.E./NATUS DIE XI OCT. MDCCXXIX/DIEM OBIIT. XVI. IUN. MDCCLXXXVII/EPITAPHIUM/QUOD. PARENS. OPTIMUS/IPSE. SIBI. SCRIPSERAT./ HUIC. LAPIDI. INSCULPI. CURAVERUNT/.LIBERI. MOESTISSIMI./SPELUNCAM QUAM PRIMA ADIIT CARA UXOR EANDEN/DEVENI.HIC. NOSTRI. META. LABORUS. ERAT/. OSSIBUS EXANIMIS QUAE SORS NUNC DENIQUE RESTAT/ HOC ANTRO INCLUSIS QUIDVE LEVAMEN ERIT/ NIL CONSCIRE SIBI SATISAT MENS CONSCIA CULPAE/ HORRET UBI IUSTI IUDICIS IRA SUBIT/PRO NOBIS TULIT HANC CHRISTUS POST FATA BEATIS/ SALVA SIT UT PLACIDI SPES IN AMORE DEI.

Het epitaaf aan de rechterzijde heeft het volgende opschrift:

D.O.M./ ANNA WILHELMINA/COMITISSA DE HOGENDORP/CONIUX CARISSIMA/GULIELMI BARONIS DE LYNDEN/EX PARTU XIVO IAM FELICITER REFECTA/PLEURITUDE SUBLATA XXXI MART.AO SAL. MDCCLXXIX/AETAT XLIV MATRIM XXIV/FILIIS IV FILIABUS VII SUPERSTITIBUS/MATER INCOMPARABILIS/ H.S.E./ SUI DESIDERIO IN CORDIBUS/MARITI ET LIBERORUM LUGENTIUM/INDELEBILI RELECTO./

+ Een memoriesteen, herinnerend aan de laatste heer van Hemmen, Frans Godard, baron van Lynden van Hemmen (1836-1931), en zijn echtgenote Maria Leopoldina, barones van Hogendorp (1846-1922), is aan de overzijde in de noorder-muur aangebracht. +MEMORIESTEEN

+ Een kleine kroon met zes armen in de consistoriekamer, en een andere kleine eveneens met zes armen, XVII of XVIII, in het koor, zijn beide voor electrische verlichting ingericht. Een grote kroon in het schip en zes tweearmige kaarsenhouders, zijn enkele jaren vóór de oorlog door de familie Van Lynden aan de kerk geschonken. +KERKKRONEN

+ Tot het bezit van de kerk behoort een zilveren beker, pl. CLXXVIII, afb. 434, 16,5 cm hoog, middellijn 10 cm. Tussen vruchttrossen, cheruskopjes en vogels, zijn medalions met de allegorische figuren van Fortitudo, Prudentia en Temperantia gegraveerd. Geen fijn graveerwerk. Onder aan de voet is een kerkgebouw afgebeeld (toren, schip, waarvan zuidgevel met ingang en vier vensters en koor). Daar onder: DE KERCKE VAN HEMMEN TOT GEBRUYCK DES H. AVONTMAELS. +AVONDMAALSBEKER

Haarlemse keur, jaarletter o van 1658, volgens Voet (nr. 27b) mogelijk werk van Pieter Jansz. van Akersdijck.

+ Groot avondmaal-tafellaken, waarin een voorstelling is geweven van het Laatste Avondmaal tussen randen van druiventrossen. Volgens algemeen voorkomen te dateren op XIXA. +AVONDMAALSLINNEN

+ Op het kerkhof staat een rode zandstenen sarcofaag, XII-XIII, die bij graafwerk in 1839 voor den dag is gekomen op het Hemmense kerkhof. In elk der vier hoeken een zuiltje; kleine opening in de bodem. (Heldring, Wandelingen 1839, blz. 111-115; L.J.F. Janssen, Oudheidk. Mededeel. 1844, III, blz. 284, 285; H. Martin, vroegmiddeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland, Drachten, 1957, nr. 41). +SARCOFAAG

HET VOORMALIGE HUIS TE HEMMEN in 1757 herbouwd onder Frans Godard van Lynden, is in 1944 volkomen verwoest, pl. CXL, afb. 340.

+ Gewassen pentekening door A. Rademaker van het oude, vóór 1757 bestaan hebbend slot. Arch. de Poll, nr. 1211; hiervan een gravure in Kabinet van Ned. en Kleefsche Outheden en anonieme repliek in, Gem. Museum, Arnhem (reprod. in 45 gezichten van Gelderland, uitg. Gelre 1922, nr. 9). Anonieme aquarel, coll. G.A.T. Baron van Lynden, Holl.-School, XVIIIde eeuw, kasteel van Hemmen, vernieuwd in 1757, pl. CXLI, afb. 342. +AFBEELDINGEN

+ Het blijkens de tekening van Rademaker, rondom in het water gelegen slot, bestaande uit een woonvleugel met aanbouwen en torens aan een ommuurd, en door een valbrug afsluitbaar slotplein, werd in 1757 herbouwd. Een laat XVIIIde-eeuwse aquarel geeft het kasteel herbouwd weer op ongeveer dezelfde fundamenten en toegankelijk langs een dubbele, gemetselde boogbrug. Op de fundamenten zijn regelmatige vleugels +BESCHRIJVING

rond een binnenplaats opgetrokken, waarvan de frontgevel bestond uit een middenpartij, waarin zich de voordeur met aan weerszijden twee raamtraveëen bevond. Iets uitspringende, door geblokte pilasters ingesloten, smalle hoekpaviljoens, van slechts één raam breedte, sloten aan ieder zijde de frontgevel af. Deze voorgevel werd boven afgesloten door een zware kroonlijst met balustrade, waarop vazen, als beëindiging

van de pilasters der hoekvleugels. Boven het middenrisaliet bevond zich een, in steen, gehouwen alliantiewapen tussen twee beelden. Alle vensters hadden flauw gebogen strekken en schuiframen met kleine roedeverdeling. De architectuur was wellicht te danken aan de Arnhemse architect A. Viervant. Later, waarschijnlijk XIXA, zijn de grachten gedempt en is het huis in een Engels park komen te liggen (litho door Kreins, 1829). Inwendig bezat het huis kruisgewelven over de onderbouw, stucplafonds, traphal, en trapleuning, XVIIIb, en in enkele vertrekken betimmeringen, XVIId en XVIIIc. Gered zijn: een schilderij, voorstellende muntmeesters van Nijmegen en Zaltbommel uit 1581, en de verzameling familieportretten (Gelre 1949, blz. LV). Voorts een zilveren koelvat met reservoir, Nijmeegs zilver 1793 door J.W. Pas, bruikleen Gem. Museum Nijmegen; de boekerij thans in Museum voor Natuurwetenschappen te Leiden en enige archivalia, thans in Rijksarchief te Arnhem. Twee marmeren busten van Euripides en Socrates, thans te Hemmen.

Het huis behoorde sinds 1931 aan het Lyndens Fonds voor Kerk en Zending en was de laatste jaren vóór de oorlog een conferentieoord.

Tussen de bouwvallen werd, in vijf stukken, de wapensteen gevonden die in de achtergevel+ van het huis was gemetseld. Zandsteen, 98 × 84 cm. Middenin de wapens Van Lynden en Vijgh, met daaromheen de kwartieren: Lynden, Lynden, Besten, Wielack en Vijgh, Pieck, Gelder, Balveren. Daaronder in een cartouche ANNO 1632.

+WAPENSTEEN

Diederik van Lynden van Hemmen en Blitterswijk, van 1622-1651 ambtman van Over-Betuwe, overleden 1 juni 1652, was op 21 april 1619 gehuwd met Heilwig Vijgh, overleden 3 december 1638. De steen is thans in bewaring bij de beheerder van het fonds.
Vermoedelijk duidt deze steen op een verbouwing van het oude slot en is dan in 1757 in de achtergevel van het nieuwe huis aangebracht. Op de tekening van Rademaker komt boven de poort een dergelijke steen voor, hoewel met een kleiner aantal kwartierwapens.

Van de beide stenen beelden, die boven aan de voorgevel hebben gestaan, is de kop+ van een vrouwefiguur gered, XVIII. Deze is ingemetseld boven de ingang van een werkplaats achter de pastorie.

+FRAGMENT VAN BEELDHOUWWERK

DE BOERDERIJ De Hucht draagt de muurankers 1800.+

+BOERDERIJ

Herveld

Teg. Staat III, blz. 251; Van der Aa V, blz. 517-518; J.H. Hofman, Herveld in Over-Betuwe,+ Arch. A.U. XXX, blz. 315.
Het dorp wordt reeds in 996 vermeld bij de toewijzing van half-Herveld aan de abdij van Elten door+ Keizer Otto III (Oorkb. St. Utr., nr. 146).
Vondsten uit de omgeving van Herveld schijnen op een bewoning uit het Neolithische en Bronzentijdvak te wijzen (Gelre 1949, blz. 1).

+LITERATUUR

+VOORHISTORISCHE VONDSTEN

In 1888 hier gevonden munten, 1ste en IIde eeuw en IVde eeuw, een gedeelte van een+ schede van een zwaard, bronzen voorwerpen en scherven van aardewerk worden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bewaard. Exc. Rom. III, blz. 113.

+ROMEINSE VONDSTEN

DE HERVORMDE KERK van ouds gewijd aan de S. Willibrord, staat vrij in het kerkhof.+ hof. Het gehele gebouw is eigendom van de Ned. Hervormde gemeente. Fig. 98, 99, pl. CXLII, afb. 343 en 344, pl. CXLIII, afb. 345.

+HERVORMDE KERK

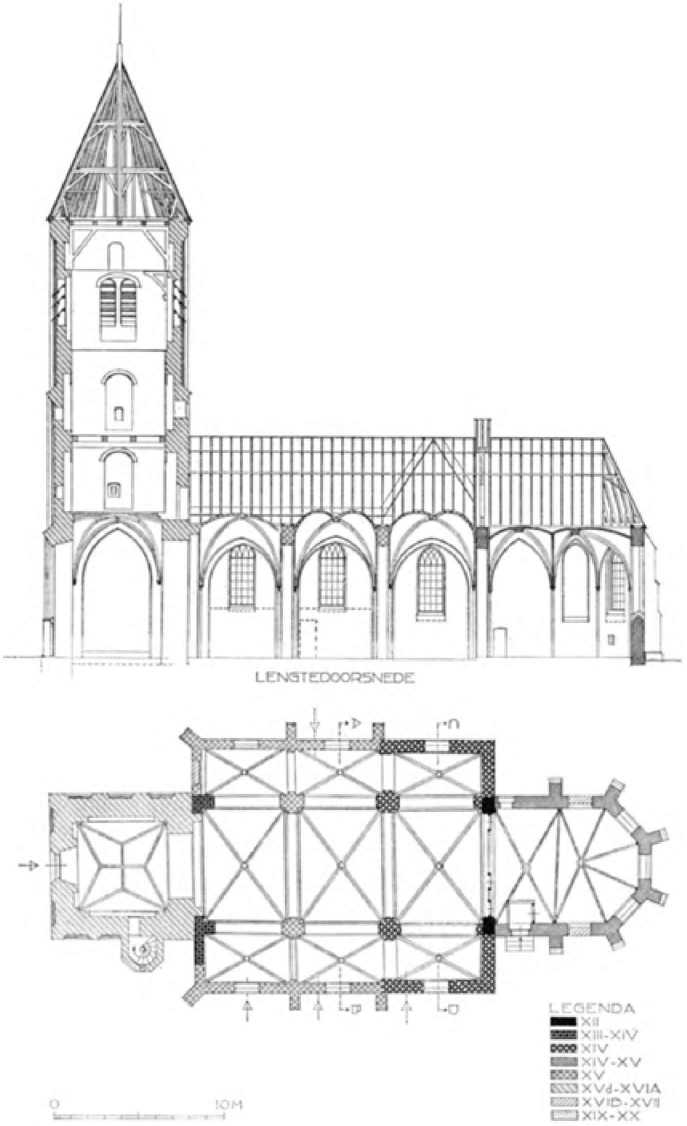

Fig. 98. Herveld. Hervormde Kerk

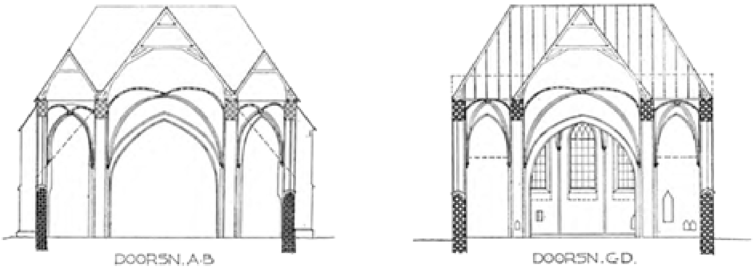

Fig. 99. Herveld. Hervormde Kerk. Schaal vgl. fig. 98

Arch. A.U. XXXII 1907, bl. 288; Joosting en Muller I.1, blz. 102; II, blz. 431; Gelre 1949, blz.+ LV; H.J. Kok, De patrocinia van St. Willibrord in het M.E. Bisdom Utrecht, in Archief v.d. gesch. van de Kath. Kerk in Nederland, 1959, blz. 285. +LITERATUUR

Een kerk te Herveld wordt vermeld in een omstreeks 1200, ten behoeve van het domkapittel te+ Utrecht, opgestelde lijst van tienden. Aan het kapittel kwam het recht van presentatie van deze kerk toe (S. Muller Fzn., Rechtsbronnen v.d. dom van Utrecht, 1903, blz. 43). Ridder Jan van Hoemoet erkende op 13 mei 1348 voor twee jaren de tienden en verdere inkomsten in de parochies Andelst en Herveld, behalve begeving der kerken, van het domkapittel in pacht ontvangen te hebben (K. Heeringa, Inventaris v.h. archief v.h. kapittel ten dom, nr. 1022; Regesten v.h. domkapittel Rijks Arch. Utrecht). De kerk komt voor op de kerkenlijst van de domfabriek uit het jaar 1395 en is, blijkens een oorkonde van 31 oktober 1556, aan St. Willibrord gewijd; op die dag institueerde de officiaal van de aartsdiaken ten dom Herman Jacobsz. tot de vicarie van de H. Catharina in de parochiekerk te Herveld. Echter wordt in een pauselijke brief van 5 februari 1396, handelend over de toewijzing van de vicarie op het altaar van St. Catharina aan Johannes Schermbeker, gezegd dat St. Walburgis de kerkpatrones van Herveld zou zijn (Arch. v. gesch. v.d. Kath. Kerk in Nederland I, blz. 285). Kok voegt hieraan toe, dat er mogelijk een vergissing in de pauselijke kanselarij heeft plaatsgevonden. Verder was er nog een O.L.V. vicarie in de kerk gevestigd, ter collatie van de heren van Loenen en Wolferen (W.v.R., blz. 72). +GESCHIEDENIS

De parochie omvatte tevens de heerlijkheid Wolferen en is sedert de tweede helft van de vorige eeuw vergroot met het deel der heerlijkheid Loenen, bewesten het kasteel. Na de Hervorming is zij tot 1606 gecombineerd geweest met Slijk-Ewijk. In 1795 zou de kerk bijna geheel zijn uitgebrand (De Wapenheraut 1917, blz. 449). Door onvoorzichtigheid van een loodgieter, werd de toren in september 1947 door brand beschadigd; hij brandde geheel uit en verloor zijn spits. Ook het inwendige van de kerk leed schade. De kerk is in de jaren 1949-1953 hersteld en in 1957-1958 is de toren gerestaureerd.

Grotendeels bakstenen gebouw, bestaande uit een forse toren, een driebeukig schip+ met dwarspand, later tot hallekerk verbouwd, en een koor van drie traveeën en een driezijdige sluiting. Schip en koor hebben stenen gewelven. +BESCHRIJVING

De ongeveer 240 cm hoge plint en het overige gedeelte van de benedenste geleding+ hebben vrij regelmatig tufsteenwerk, waarin banden van tufstenen platen verwerkt zijn. De tweede geleding bestaat uit afwisselend drie lagen bakstenen en twee lagen tufsteen (geheel onderaan, drie lagen tufsteen). De bovenste geleding is geheel uit baksteen opgetrokken, formaat 25,5-27 × 6-6,5 cm, 10 lagen 72 cm. Onderaan in deze geleding komt slechts één tufstenen band voor en tevens vallen tufstenen negblokken in het onderste gedeelte van de spaarnissen op te merken.

+TOREN MATERIAAL

+ De toren bestaat uit drie, weinig versnijdende geledingen, waarvan de benedenste de kleinste is en boven een 'plint' een indeling van drie spaarnissen met smal holprofiel aan elke zijde heeft. De beide andere geledingen hebben slechts één enkele brede nis aan elke zijde, omlijst door een breed holprofiel en gevuld met de oude natuurstenen stijlen en tracering, bestaande uit flauwe spitsbogen met drie-passen. Van de nissen in de bovenste geleding is alleen het middelste gedeelte als galmgat geopend. De toren wordt door een nieuwe achtzijdige, even ingesnoerde, met leien bedekte houten spits afgesloten. Aan de zuidgevel zijn, wegens de daar half-achtzijdig uitgemetselde traptoren, beneden slechts twee nissen; in de tweede geleding is daarom de nis smaller, en meer naar het westen geplaatst dan aan de noordzijde. Aan de westzijde flankeren twee nissen het grote, driemaal hol geprofileerde bovenlicht van de, door een latei van basalt lava, gedekte ingang. Bij de laatste restauratie is in het bovenlicht een tracering aangebracht. +UITWENDIG

+ De muren bestaan tot ongeveer de vensterdorpels uit baksteen van 27-29 × 6,5-7 cm, 10 lagen 86 cm. De verhoging en de beren die gelijk daarmede zijn opgetrokken, daar ze koud tegen het benedenste gedeelte van de muur staan, zijn van baksteen groot 24-28 × 5,5-6 cm, 10 lagen 77 cm. De twee westelijke pijlers bestaan uit grote baksteen met een 10 lagen maat van 88 cm. met uitzondering van de rechtstand van de gordelbogen over de zijbeuken waar 10 lagen 72 cm. meten. +SCHIP MATERIAAL

De steen van het voormalig dwarspand en de twee oostelijke pijlers meet 26-27 × 5,5-6 cm, 10 lagen 73 cm.

+ Twee traveeën van het schip worden door eenmaal versneden beren geschoord, waarvan die aan de noordwest- en zuidwesthoeken, overhoeks opgesteld staan. De derde travee blijkt een dwarspand geweest te zijn, wegens de moeten van de vroegere topgevels, die later zijn ingemetseld. De spitsbogige vensters hebben rechte dagkanten met vellingkantjes. Gedicht venster in de westmuur van de noorder-beuk. De beide vensters van het dwarspand hebben rechte dagkanten en zijn belangrijk ingekort. In de eerste travee zuidzijde geeft een deur onder een korfboog toegang tot het schip. In de muur van de tweede travee, van die zelfde zijde, is in een ingemetselde, zwarte steen, vrij ruw, een kop gehouwen. Hieronder nog de moeten van een vroegere ingang. Ook aan de noord- en zuidzijde van de dwarspanden zijn gedichte ingangen. Een bakstenen muizetandlijst loopt langs de schipmuur tot aan het voormalige dwarspand. Schip en beuken hebben ieder hun eigen zadeldak, met leien bekleed aan de buitenzijde, aan de zijde van de zakgoten met pannen belegd. +UITWENDIG

+ Formaat bakstenen 26-27 × 5,5-6 cm, 10 lagen plm. 74 cm. De rechtstanden van de triomfboog bestaan uit tufsteen. +KOOR MATERIAAL

+ Tweemaal versneden beren schragen het koor. De spitsbogige vensters, met rechte dagkanten en vellingkantjes, zijn ingekort; zij reikten vroeger tot aan de - thans afgehakte - waterlijst. De vensters van de tweede travee, zowel aan noord- als aan de zuidzijde, zijn gedicht. Een moet van een doorgang in de muur van de eerste travee noordzijde en het ontbreken daar ter plaatse van een venster, doen veronderstellen, +UITWENDIG

dat zich hier vroeger een sacristie heeft bevonden. Een met lei bekleed dak dekt het koor.

[+] De toren heeft inwendig beganegronds grote, brede nissen en in de tweede geleding,

[+]TOREN INWENDIG

kleine korfbogige nissen. Een stergewelf op oude, deels vergane consoles dekt de benedenste ruimte.

De pijlers bestaan uit een kern, waartegen de brede en aan de kanten afgeschuinde+ schei- en gordelbogen oprijzen. In ieder van de vier hoeken van de beide oostelijke pijlers rijst ter opvanging van de ribben van het kruisgewelf, een kolonnet op, met een kapiteel van rode zandsteen, pl. CXLIV, afb. 348, 349. De overige twee pijlers hebben slechts kolonnetten aan de middenschipzijde. De vier kapitelen van de viering, de twee westelijke van de middelste schiptravee en het noord-oostelijke van de eerste travee hebben een merkwaardige versiering van driebladen, die oprijzen van een, rond de kapiteelhals lopende, koordachtige stengel, zoals ook in het koor gevonden worden. De overige middenschip-kapitelen zijn lijstvormig; zij hebben evenals de bladkapitelen een flauwe aanduiding van achthoekige doorsnede. In de noordoostelijke hoek zit een eikenbladkapiteel; in de noordwestelijke en zuidwestelijke voormalige dwarspandhoeken hebben de lijstkapitelen een kartelrand beneden. De gordelbogen van de zijbeuken rusten op lisenen, de ribben van de kruisgewelven op kraagstenen, die echter een stuk van de gordelbogen afstaan. In de oostwand van de zuider-beuk een grote spitsboognis. De vloer van de kerk is indertijd verhoogd.

+SCHIP INWENDIG

Het koor wordt gedekt door een stenen kruisribgewelf, waarvan de ribben neerkomen+ op kapitelen van tegen de muur opgestelde kolonnetten; de kapitelen hebben gelijk bladornament als bij het schip beschreven. Een enkel kapiteel (zuid-oostzijde) vertoont een kopje tussen twee bladeren. In ieder der beide sluitstenen is een mensengelaat gebeiteld, pl. CXLIV, afb. 346, 347, het ene omringd door eikenloof, het andere door hartvormige bladeren, die bij beide uit de mond ontspringen. In de sluitwanden drie ampullennissen.

+KOOR INWENDIG

> Uit de opgave van materiaal en de beschrijving blijkt dat zowel de zijbeuken als het dwarspand van de+ kerk aanvankelijk lager zijn geweest. De lage zijbeuken van baksteen moeten met de middenbeuk een pseudo-basilicaal schip gevormd hebben, dat echter blijkens de aanwezigheid van tufsteen in de triumfboog niet de oudste kerk van Herveld gevormd heeft. Deze tufstenen kerk moet zich tussen de tegenwoordige toren en het koor hebben uitgestrekt en het lijkt het meest aannemelijk dat de rechtstanden van de triumfboog resten zijn van een rechthoekig koor in het verlengde van een schip ter lengte van de tegenwoordige twee schiptraveeën. Aan het basilicale schip is nl. dwarspandachtige uitbreiding gegeven met lage topgevels aan de noord- en zuidzijde. Deze bouwperioden moeten wel aangenomen worden, daar de overgang van materiaal tussen de lage zijbeuken en de lage dwarspandgevels zich niet op de hoeken van het dwarspand bevindt, doch verder westwaarts. Gelijktijdig met het optrekken van het dwarspand dwz. van hetzelfde materiaal werden de twee oostelijke pijlers opgetrokken. Daar er in het tegenwoordige koor geen aanwijzingen te vinden zijn dat ter plaatse een ouder koor gestaan zou hebben, kan de oudste koorsluiting voorlopig gehandhaafd zijn, waardoor het dwarspand meer een koor met zijruimten vormde.

+BOUWPERIODES

In het tegenwoordige koor zijn kapitelen toegepast met naast elkaar gerangschikte klaverbladachtige bladen, die te vergelijken zijn met die in de Utrechtse Buur- en Jacobi kerk, waar ze XIIIB gedateerd moeten worden. Het baksteenformaat van het koor en de dwarspandverhoging, die kort daarop heeft plaats gevonden kunnen echter moeilijk in de vroege XIVe eeuw gedacht worden. Ook komt de volgorde der bouwperiodes moeilijker te liggen bij een zo vroege datering van het koor. Men moet dan wel aannemen, dat de kapitelen van elders afkomstig zijn en bij de bouw van het nieuwe koor zijn toegepast. In vervolg op de bouw van het koor werd het dwarspand verhoogd en ingewelfd; soortgelijke kapitelen, alleen wat slechter gehakt, komen daar voor. Het schip werd vervolgens in de XVe eeuw in hallevorm ingewelfd, waartoe de zijbeuksmuren verhoogd werden en van steunberen voorzien. Daar de sterk ‘geboezemde’ gewelfvorm ook in de viering voorkomt, moet men aannemen, dat gelijktijdig de viering opnieuw ingewelfd werd.

Tenslotte verrees aan de westzijde de zware toren en werd het meest westelijke gewelfveld van het middenschip vernieuwd.

+ De toegang aan de zuidzijde is gesloten door een zeer oude houten deur, XIV.?

+DEUR

+ De kansel is opgesteld tegen een houten wand, die koor en schip scheidt en die bovenaan een spijlenzone heeft en aan de zijden twee laat XVIIIde eeuwse deuren. Het klankbord van de preekstoel heeft gelijke profilering als deze koorafscheiding. De zeszijdige kuip, die op een gecanneleerde, vierzijdige steun rust met opengewerkte voluten, heeft bovenaan een knorrenlijst en in het midden een gekornist paneel; terzijde twee panelen met ruitvormig beleg, XVII. Bijbehorend achterschot in vier panelen ingedeeld. Trap modern. +PREEKSTOEL

+ Op de preekstoel is bevestigd een rechthoekige, koperen lezenaar, waarvan het midden door een zonnebloem wordt ingenomen. Op de rand is gegraveerd G. DE BRUIN PREDIKANT 1808. +LEZENAAR

+ Een aan vorengaande gelijke lezenaar, iets kleiner en waar op de rand A. BUDDING KERKMEESTER 1808 is gegraveerd, was bij de plaats van de voorlezer aangebracht. Deze lezenaar is niet meer in de kerk aanwezig, doch behoort nog tot het bezit van de kerk. +LEZENAAR

+ Koperen doopboog, rustend op twee ronde, koperen zuiltjes op vierkante voet, gelijk aan die in de Ned. Hervormde kerk te Lent; hier heeft echter elk zuiltje een vaasachtige bekroning, XIXa. Deze doopboog is verwijderd, doch is nog eigendom van de kerk. +DOOPBOOG

De koperen doopbekkenhouder is door geallieerde soldaten meegenomen.

+ Tegen de zuidwand staat de eikenhouten bank van het Huis Loinen, met een over huiving, gedragen door twee getorste zuiltjes, XVIIIa. +HERENBANK

+ In het koor ligt een grafzerk, waarop: G. DE BRUIN V.D.M. OVERLEDEN DEN 19 IULY MDCCCVIII. Mevrouw de Bruin geb. Oort, die op 29 mei 1808 overleed, ligt hier ook begraven. +GRAFZERK

+ Bij het afbikken van de koormuren zijn in 1927 enkele fragmenten van muurschilderingen blootgelegd, XVIA (Oudh. Jaarb. 1927, blz. 163). Aan de oostwand zijn rechts en links van het middenvenster drie kleine figuren te zien, ongeveer 110 cm hoog en 25 cm breed, waarvan de meest rechtse nauwelijks meer te herkennen valt. De linker figuur stelt een heilige voor met nimbus en in een rood-bruine mantel, de rechterhand, waarvan twee vingers in een spreekgebaar naar voren zijn gebracht, iets opgeheven. Volgens Hoogewerff (I, blz. 237, 238) zou deze St. Jan de Evangelist voorstellen. De figuur rechts van het venster stelt mogelijk een engel voor, blazend in een lange hoorn. Boven de figuren zijn nog flauw sporen van geschilderde baldakijnen te zien en nog resten van Gotische letters naast de heiligen. In het gewelf was Christus als Rechter ten laatsten Dage afgebeeld, thans vrijwel onzichtbaar. Oorspronkelijk waren de wanden van het koor geheel beschilderd. +MUURSCHILDERINGEN

Flauwe sporen van beschildering waren nog voor enkele jaren ook in de andere gewelven zichtbaar. In 1927 zijn deze resten gefixeerd en het koorgewelf werd met kalkverven bijgekleurd.

+ Van de beide klokken, respectievelijk in 1643 en 1645 door Johan Philipsen gegoten, is de tweede door de Duitsers weggevoerd. Opschrift: LOOFT GOD IN ZIJN HEILIGDOM PSALM 150:1. ICK ROEP DIE GEMEINT TE SAMEN OM GOTTES WORT TE HOORREN ENDE +KLOK

TE PRIESSEN SINEN NAEMEN. ENGBERTT SANDERS KERKMISTER IN HERVELD ENDE GER. DAVID HEYSTER PASTOR ALL DAR 1643. De overblijvende is bij de torenbrand naar beneden gevallen, doch bekwam vrijwel geen letsel.

Diam. 130 cm. Opschrift: EIN DEN NAEM GOTTES BEIN ICK DOR DAT FIER GEFLOTEN YOHAN PHILIPSEN HEEFT MEI GEGOTTEN. Daar onder loopt een fries van ranken en putti en geheel onderaan: ICK DIEN DIE GEMEINT MIET MIENNEN SCHAL, ICK RVOP TOT DEN TEMPEL GOTTES AEL. ANNO 1643 INT IAER ALS ENGHBERT SANDERSZ KIRCKMISTER WAER ENDE HER DAVID HEYSTER PASTOR ALDAR.

David Heyster werd waarschijnlijk te Nijmegen geboren uit ouders van buitenlandse oorsprong, mogelijk uit Duitsland. Hij studeerde in Leiden en werd in 1631 predikant te Herveld, waar hij tot zijn overlijden in 1659 bleef. Hij schreef o.a. 'Babel ofte verwerde Spraeck ende Taele der Roomsche Kercke enz.' te Nijmegen in 1650 uitgegeven, met welk werk hij bedoelde tegenspraak aan te wijzen tussen het Decretum Gratiani en de Pauselijke decreten, die er op gevolgd zijn (Biogr. woordenb. van Prot. geleerden in Ned., deel IV, blz. 27).

EEN GESLOTEN STANDAARDMOLEN op achtzijdige stenen onderbouw, staat+ op een lage belt, pl. CXLV, afb. 350, aan de weg, die van de hoofdweg naar het gemeentehuis voert. De molen heeft een bescheiden luidakje. Op het windpeluw: Anno 1722; dit jaartal komt ook nog voor in de opengewerkte windvaan en verder geverfd op een balk met de naam BENYAMIN BEKER. +MOLEN

Op 25 maart 1839 sloeg de bliksem in de molen en richtte grote schade aan (Van der Aa V, blz. 518). In de laatste oorlog werd de molen beschadigd, doch door de firma W. Adriaens & Zn. te Weert hersteld (Bull. N.O.B. Nieuws Bull. 1948, kol. 82).

GEVELSTEEN waarop: W.K.P.N.L. 1786, aan het huis nr. 55 in het dorp.

Homoet

W. de Vries, De hoge heerlijkheid Homoet, Gelre L, 1950, blz. 63.+ +LITERATUUR

BOERDERIJ aan het einde van de Logtsestraat bij de brug over de Linge draagt de jaarankers 1716.

Loenen en wolferen

Teg. Staat III, blz. 257; Van der Aa VII, blz. 394; M.L. Quack, De oude heerlijkheid Loenen enz.,+ Geld. Volksalm. 1882, blz. 172-188; W. de Vries, De hoge heerlijkheden Loenen en Wolferen, Gelre L, 1950, blz. 65-69. +LITERATUUR

Wolferen behoorde, blijkens een XIde-eeuwse lijst van goederen aan de abdij van St. Vaast te Atrecht+ (Oork. St. Utr., nr. 151). Volgens een, bij Sloet als eind VIIde eeuw gedateerde oorkonde zou het reeds door Theodorik I, koning van Neustrië en Bourgondië geschonken zijn. Als bezit van St. Vaast was Wolferen een immuniteit aan het gezag der Frankische graven onttrokken. In 1167 verkocht St. Vaast Wolferen en andere bezittingen aan Graaf Dirk van Kleef. Door deze koop bekwam de Kleefse Graaf de volledige jurisdictie in Wolferen. Als een burchtleen van Huissen hebben de Kleefse Graven Wolferen in leen uitgegeven, oorspronkelijk met de dagelijkse jurisdictie ter plaatse.
De ten oosten van Wolferen gelegen heerlijkheid Loenen was eveneens een leen van de Graven van Kleef. Waar aan het leenbezit van Wolferen in 1410 nog maar slechts de lage justitie was verbonden, had Loenen zowel lage als hoge jurisdictie, zodat er toen toch een duidelijke scheiding tussen de beide gebieden moet hebben bestaan.

+GESCHIEDENIS

Wolferen schijnt vroeger veel meer betekend te hebben. Het zou zelfs een kerkdorp geweest zijn, door de Waal weggespoeld, waarna de kerk naar Herveld zou zijn overgebracht. Uit een verklaring van 1410 schijnt de Waal vroeger veel zuidelijker te hebben gelopen en later een deel van de heerlijkheid te hebben afgescheurd van de rechter Waaloever. Op de linker Waaloever placht volgens deze verklaring 'die Cleefsche ritterschap daige to holden'. Daar was ook het gericht van Kleef. Wanneer Loenen en Wolferen Gelders gebied zijn geworden is niet bekend. Het is mogelijk dat dit geschied is in de periode, waarin de beide heerlijkheden verbonden waren met het geslacht van Gent, dat in nauwe relatie met het hertogdom Gelre stond. Loenen en Wolferen hebben indertijd tot een gemeente Slijk-Ewijk behoord, later vormden zij een afzonderlijke gemeente, doch zij zijn bij de wet van 13 april 1854 bij de gemeente Valburg gevoegd.

HET HUIS LOINEN ligt op enige afstand van de Waaldijk, pl. CXLVII, afb. 352, 352.

+ H.S. kaart, verz. Rijksarchief Arnhem, nr. 606 door A. Geelkercken naar Th. Witteroos, 1572, pl. CXLI, afb. 341. Gravure G.C.f. naar C. Pronk in Het verheerlijkt Nederland enz., 1732. +AFBEELDINGEN

Een schilderij van R. Roghman uit 1665, het oude slot voorstellend en dat steeds in het huis bewaard werd, is door soldaten van het geallieerde leger ontvreemd.

+ Van der Aa VII, blz. 393; H.M. Werner, Het kasteel Loenen in Overbetuwe, Geld. Volksalm. 1902, blz. 169. +LITERATUUR

+ Nadat Loenen en Wolferen in het bezit waren geweest van Johan van Bloemendaal, kwamen zij in 1365 aan Otto van Bylandt. Op 3 september 1410 gaf de Graaf van Kleef, op verzoek van Otto, Wolferen in leen uit aan Otto's schoonzoon, Barthold van Gent, en Loenen aan van Gent 's vrouw, Margriet. Hun kleinzoon, Barthold, werd in 1483 zowel met Loenen als met Wolferen beleend, echter gingen de beide heerlijkheden in het begin der XVIIde eeuw weer uit elkaar, hoewel zij beide in het geslacht van Gent bleven. Eerst in 1756 kwamen zij weer in één hand, nl. van Willem Otto Frederik, graaf von Quadt van Wickeradt gen. Heiden. In 1834 verkocht W.O.F.A. graaf von Quadt-Wickeradt, heer van Loenen en Wolferen en Isny, de heerlijkheden aan Jhr. J.C.W. Fabricius van Leyenburg. Door vererving vielen zij aan het geslacht Van Boetzelaer, waaraan zij nog behoren. +GESCHIEDENIS

Van het oude slot Loinen is niets bekend. In 1373 zou het al niet meer hebben bestaan (Geld. Volksalm. 1882, blz. 186). Het later gebouwde kasteel werd algemeen als het sterkste slot van de Betuwe genoemd. Het stond ongeveer op de plaats, waar zich nu de dienstgebouwen bevinden en lag binnen grachten. Het had een vierkante toren en de daar tegenaan gegroepeerde vleugels waren in het bezit van trapgevels.

In de XVIIde eeuw moet er een stuk zijn aangebouwd, of een oude vleugel is toen vernieuwd, want vermeld wordt, dat bij de doorbraak van de Waaldijk in 1644 een groot deel van het nieuwe gebouw van het Huis

Loinen door ijsgang werd vernield. De drie verdiepingen hoge toren was in het water gestort en de schade beliep een f 10000 (Gelre 1936, bla. 173).

In december 1585 werd het kasteel door de troepen van Parma onder Haultepenne ingenomen en de bezetting gedood (Geld. Volksalm. 1895, blz. 26).
Omstreeks 1825 is dit kasteel afgebroken. Nog over zijn de kelders met kruisgewelven, door pijlers gedragen. In de loop der jaren is de vloer aanmerkelijk verhoogd.

+ Het tegenwoordige Huis Loinen diende in het begin der XIXde eeuw als jachthuis der Von Quadt's. De zuider-vleugel, een uit drie raamtraveeën bestaand middenstuk door een driehoekig fronton gedekt, bestond al in 1822. Later zijn rechts en links hiervan de twee zijvleugels en aan de noordzijde de toren bijgebouwd, de laatste als bekroning hebbend een achtzijdige, afgeknotte kegel met daarop een, door een spits afgesloten, vierkant, waarin een uurwerk. +BESCHRIJVING

Oosterhout

+ Teg. Staat III, blz. 251; Van der Aa VIII, blz. 319.
Oosterhout komt voor op een in de XIde eeuw opgestelde lijst van goederen van de abdij van St. Vaast te Atrecht (Sloet, nr. 122, als geinterpoleerd niet opgenomen in Oork. St. Utr., nr. 151). +LITERATUUR

In het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen wordt een kleine verzameling voorwerpen,[+] afkomstig van de Hooge Hof bewaard; een bronzen lanspunt, inheemse en Romeinse aardewerkscherven, een bronzen schuifgewicht, een olielampje van aardewerk met Christus-monogram. (Jaarversl. Rijksmus. G.M. Kam over 1952 en 1953). [+]ROMEINSE VONDSTEN

DE R.K. KERK is in de jaren 1932-1933 door architect Hardeman uit Oldenzaal[+] gebouwd. [+]R.K. KERK

In 1200 behoorde de kerk te ‘Osterholte’ aan het kapittel van St. Marie te Utrecht (Post, blz. 143)[+] en zij was de moederkerk van Slijk-Ewijk (Joosting en Muller II, blz. 143). Het oude kerkgebouw dat buitendijks stond, werd in 1820 geheel weggespoeld (Jan Kalf, De kath. kerken in Nederland, blz. 74). [+]GESCHIEDENIS

Uit het bezit van de kerk bevindt zich als bruikleen in het Aartsbisschoppelijk Museum[+] te Utrecht, een zilveren, drieledig bedieningsdoosje, 8,5 cm hoog. Het doosje is cylindervormig en heeft een, door een klein kruis, gekroond deksel, dat aan de bovenzijde geribbeld is. De rand van het bovente doosje is versierd met drie cherubkopjes, het onderste met drie cartouches, die de letters C.I. en O. bevatten. Omstreeks 1775-1780. Merken: staande leeuw, schildje met een lopend viervoetig dier (bok?) en RR. Vermoedelijk werk van een lid van het Boxmeerse goudsmidgeslacht Rijke. (De mon. v. gesch. en kunst in Noord-Limburg, blz. 241; Versl. Aartsbissch. Mus. 1944-1945, blz. 5 en 6, foto op blz. 7). [+]BEDIENINGSDOOSJE

De kerk bezat een luidklok, diam. 80 cm, opschrift: EXORCISATA PAULUS TUNC SUM VOCITATA ANNO[+] XVe XII WILHELMO MOER ET JASPAR FRĒS ME FECERUNT. Rand van opstaande palmetten en rand van omgekeerde Franse lelies. Wapen van Amsterdam in reliëf. [+]KLOK
De Duitsers namen de klok weg en hingen haar in de toren van de R.K. kerk te Gendt. Bij de verwoesting van die kerk is de klok verloren gegaan.

HET HUIS OOSTERHOUT ligt even ten oosten van het dorp, op geringe afstand van de Waaldijk in het bos.

Van der Aa VIII, blz. 320; Geld. Volksalm. 1895, blz. 24-33; Gelre XV, 1912, blz. LVIII.[+] [+]LITERATUUR
XVIIde-eeuwse toestand op tekening door J. Stellingwerf 1649, Arch. de Poll nr. 1202; XVIIIde-eeuwse[+] toestand op tekening door G. van Hardenberg, Kunsthalle Hamburg, inv. nr. 22021a, en gravure daarvan door P. Velijn in: Beschrijving van den Nederl. Watersnood in Louwmaand 1820, A'dam 1820. [+]AFBEELDINGEN
Het oudste huis lag vlak aan de Waaldijk, heette oorspronkelijk Notensteyn, dat later in Oosterholt[+] werd veranderd, en kreeg in de XIXde eeuw de tegenwoordige naam Oosterhout. Het huis behoorde in 1572 aan Johan van Bronckhorst. Troepen van Haultepenne namen in december 1585 het huis in, en doodden de bezetting. In 1627 kwam Oosterhout aan de [+]GESCHIEDENIS

Hacfort's, van welk geslacht de, in 1694 geboren, Albert Lodewijk een waardig lid was, dat zich niet ontzag in Oss te gaan ‘bekkesnijden’. (Geld. Volksalm. 1895, blz. 30). In 1809 brak de Waaldijk door en een gedeelte van het huis, dat toen onbewoond was, spoelde weg. Op de plaats van het verwoeste huis werd een nieuw gebouwd, dat in de nacht van 23 op 24 januari 1820 door het water werd vernield (De Betuwe van 30 augustus en 27 september 1935). De toenmalige eigenaar van Oosterhout, baron van Scherpenzeel-Heusch liet omstreeks het midden van de XIXde eeuw op enige afstand van de dijk een andere woning bouwen, die later, toen Oosterhout aan de van Boetzelaers kwam, herhaaldelijk is verbouwd en vergroot in de jaren 1896, 1912 en 1932. In 1911 zijn opgravingen verricht op de plek, waar het oude huis heeft gestaan en stukken muur van 65 cm dikte zouden te voorschijn zijn gekomen (De Wapenheraut 1911, blz. 444).

+ In de zuidgevel van de oostelijke zijvleugel is een steen ingemetseld, waarop: RIEN SANS DIEV in een krans, XVIII. Deze steen, die afkomstig zou zijn van het oude huis, werd later gevonden in een bakhuis bij een boerderij. +STEEN

+ Meer in de richting van Lent lag Waijenstein, waar in juli 1672 de Gecommitteerden uit het Kwartier van Nijmegen voor Lodewijk XIV verschenen, om de stad aan de Fransen over te geven. Bij de doorbraak van de Waaldijk in 1809 is het huis verdwenen (P.A.M. Kehl, Hist. schetsen van eenige dorpen en kasteelen in Over Betuwe, blz. 66-69; Geld. Volksalm. 1895, blz. 33). +WAIJENSTEIN

Slijk-ewijk

+ Van der Aa X, blz. 422. +LITERATUUR

+ De plaats komt in 855 als Euuic Silec voor bij een vermelding van bezittingen van het klooster Werden (Sloet, nr. 45; als geinterpoleerd niet opgenomen in Oork. St. Utr., nr. 69). Slijk-Ewijk heeft vroeger een zelfstandige gemeente gevormd. +GESCHIEDENIS

+ Van der Aa X, blz. 423 (potten met munten en losse munten); De Betuwe van 14 augustus 1953. +ROMEINSE VONDSTEN

+ DE HERVORMDE KERK ligt onder aan de Waaldijk, iets ten westen van de weg die van de dijk naar Valburg voert. Toren en kerk zijn beide eigendom der Ned. Hervormde gemeente. Fig. 100, pl. CL, afb. 358. +HERVORMDE KERK

+ Heldring, Wandelingen enz., blz. 55; Kist en Royaards, 1844, blz. 12; Joosting en Muller I.1, blz. 101 en 159; II, blz. 431. +LITERATUUR

+ Een kerk alhier wordt op de kerkenlijst van de domfabriek van 1450 genoemd als identiek met Oosterhout; in 1470 komt zij zelfstandig voor. Zij was een dochterkerk van die van Oosterhout, en behalve het Slijk-Ewijkse gedeelte van de kerkelijke gemeente, behoorde hier ook nog de heerlijkheid Loenen toe, waarvan de westelijke helft (Wolferen) sedert de tweede helft van de XIXde eeuw tot Herveld behoort. In 1826 en 1912 hebben herstelwerken aan het gebouw plaatsgevonden. +GESCHIEDENIS

+ Het bakstenen gebouw is samengesteld uit een toren, een éénbeukig - in 1912 vrijwel nieuw opgebouwd - schip en een met drie zijden gesloten koor. +BESCHRIJVING

+ Formaat bakstenen eerste geleding 25-26,5 × 5-5,5 cm, 10 lagen 67 cm; tweede geleding 25 × 5-5,5 cm, 10 lagen 68 cm. Ter hoogte van de houten trans is het metselwerk nieuw en in Waalformaat. +TOREN MATERIAAL

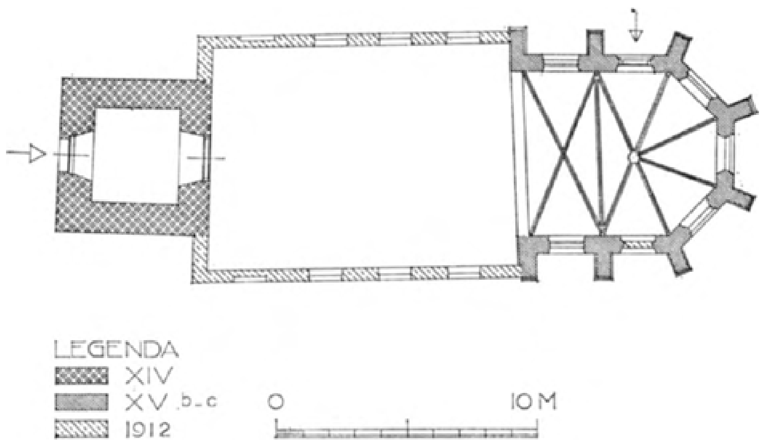

Fig. 100. Slijk Ewijk. Hervormde Kerk

De witgepleisterde torenmuren, door één brede, en twee smalle cordonlijsten in+ vier geledingen verdeeld, zijn geheel glad, behalve aan de westzijde, waar de muur doorbroken wordt door een ingang met daarboven, in de tweede en derde geleding, telkens een venstertje. In de bovenste geleding komen aan iedere zijde twee kleine, flauw spitsbogige galmgaten voor. Aan de vierde geleding loopt een houten balustrade langs een omgang, die gevormd wordt door een moderne (1826?), sterk versnijdende verhoging, waarop de spits rust. Inwendig zijn in de derde geleding gedichte, rondbogige galmgaten te bespeuren. +UITWENDIG

In de zuidmuur is een steen ingemetseld, betrekking hebbend op de waterstand bij+ een overstroming. +WATERSTANDSSTEEN

Het schip heeft door verbouwing in 1912 alle aantrekkelijkheid verloren, vooral door+ de wat opdringerige, nieuwe bakstenen daklijst en het, met gladde pannen bedekte zadeldak. Het schip wordt gedekt door een gestucadoorde zoldering en wordt van het koor door een, ten dele met moderne witte tegels, beklede wand gescheiden. +SCHIP EN KOOR

Het twee traveëen tellende koor wordt door tweemaal versneden beren geschraagd en is verminkt, doordat men het in twee boven elkaar liggende ruimten heeft ingedeeld, waarvoor de vensters aan de noordoost en zuidoost-zijde zijn ingekort. Bewaard is nog het stenen kruisribgewelf, met ribben op gotische kraagstenen. Een met lei bekleed dak, dat hoog boven het schipdak uitsteekt, dekt het koor.

> Van dit gebouw is de toren wel het oudste element, hoewel door de bepleistering en de XIXde-eeuwse+ houten omgang, dit moeilijk te zien is. Het gesloten karakter wijst op een ontstaan in de XIVde eeuw. Het koor heeft een algemeen laatgotisch voorkomen, XVde-XVIde eeuw; het zou zeer goed tussen 1450 en 1470 gebouwd kunnen zijn, wanneer blijkens de kerklijsten van de Domfabriek de kerk wordt afgesplitst van Oosterhout. +BOUWPERIODES

In de kerk bevinden zich:

Onder de galerij staan twee eikenhouten banken, waarvan ieder der kappen gesteund+ worden door twee getorste zuiltjes, XVIIIA. Deze banken en de niet overhuifde banken er voor, zijn van het Huis Loinen. +HERENBANK

Tot voor kort hing in de consistoriekamer een paneel in zwarte lijst, waarop in vergulde+ letters de tekst der tafelen der Wet zijn geschilderd. Boven de tafelen steekt het hoofd van Mozes uit, die in zijn opgeheven rechterhand een staf omklemt. Onderaan staat: +TEKSTBORD

PAEDAGOGI EWICENI STUDIOSI HANC TABULAM VELUT IN MNEMOSINES TEMPLE SUSPENSAM ECCLESIAE HUIC. D.D. ENGELB. BEECKMAN, ALEX A BOMMEL, HERM. SCHIVELBERGE, GERH. MORING, WILH. PIN...., SIBRAND KIVIT, JOAN DE BALVEREN, JOAN STULENIUS, HENR. MORING, STEPH. A GEYN, GHYSBERT AB... LEONH. MESTEKER. paX sIt eWICenIs paX oMnIbVs stVDIosis. (1645).

De, in 1805 door Alexis Petit gegoten, klok is door de Duitsers gevorderd en weggevoerd.+

+KLOK

Aan de rechterzijde van de Hooge Woerd stond vroeger een kapel die na 1838 verdwenen moet zijn+ (Van der Aa X, blz. 423).

+VERDWENEN KAPEL

Valburg

Valburg is gelegen op een opduiking van pleistoceen zand, die de omvang der oude landbouwnederzetting heeft bepaald. De begrenzing van de zandige ondergrond is in

Fig. 101. Valburg. Situatie naar kadastraal minuutplan van 1819

de plattegrond (fig. 101) te herkennen in het tracee van de weg, die de nederzetting omgeeft. Duidelijk spreekt het verschil tussen de oude verkaveling, waarin van ouds de boerderijen zijn gelegen, binnen deze weg en de latere regelmatige verkaveling van de omliggende, lagere gronden. De eigenlijke kern van het dorp ligt aan de weg van Elst naar Andelst, waar de Ned. Hervormde kerk aan een vertakking van de weg staat.

+ Teg. Staat III, blz. 251; van der Aa XI, blz. 396, 497. +LITERATUUR

+ In een schenkingsoorkonde van 793 ten behoeve van het klooster Lorsch komt Valburg als Falburc marca voor (Codex Laureshamensis, ed. K. Glöckner, Darmstadt 1936, nr. 99). Op een, niet meer als echt, beschouwd gedeelte van een XIde eeuwse goederenlijst van het klooster St. Vaast te Atrecht wordt de plaats eveneens genoemd (Sloet, nr. 122). Het kasteel, waarvan Willem Ingen Nuland in het begin van de XVIIde eeuw de bezitter was (Reg. op de Leenactenboeken, 1934, blz. 156), en dat tot 1800 in de leenacten voorkomt, lag halverwege de kerk en Huis Mellaard. In 1741 stonden er nog twee vleugels, die de voorhof van een nieuw gebouw zouden hebben uitgemaakt (Teg. Staat, blz. 251). Aan de zuidelijk zoom van het pleistocene zand ligt het Huis Mellaard. De Musschenberg volgens de Teg. Staat 'een oud gebouw in ruime graften gelegen, hebbende eenen ronden Tooren en verscheiden gevels, met een ruimen Voorhof' lag op de hogere zandrug, waar de weg naar Elst over voert. J. de Beyer tekende het huis in 1744 van de achterzijde (Gem. Museum Arnhem, pl. CXLVIII, afb. 355, en Arch. de Poll, nr. 1201b) als een gebouw op L-vormig grondplan met aanbouwen op een eiland in een gracht gelegen. Afbeeldingen van de voorzijde lijken niet betrouwbaar. Valburg bezat een gerichtsbank die tot 1445 te Andelst was gevestigd, en in 1553 van Valburg naar Elst werd overgebracht. +GESCHIEDENIS

+ Exc. Rom. III, blz. 113. Koperen munten uit de IIde eeuw zijn met het Museum te Tiel in 1945 te gronde gegaan. +ROMEINSE VONDSTEN

DE HERVORMDE KERK ligt geheel vrij in het oude kerkhof in de kom van het dorp.[+] Het gehele kerkgebouw is eigendom der kerkelijke gemeente. Fig. 102, pl. CL, afb. 361, pl. CLI, afb. 362. [+]HERVORMDE KERK

Tekeningen met aantekeningen van Ad. Mulder 1904, archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg.[+]
Joosting en Muller I.1, blz. 102; 1.2, blz. 432; Arch. A.U. XXXII, 1907, [+]AFBEELDINGEN blz. 288; XLIV, 1918, blz.[+] 141-151; Reitsma en van Veen IV, blz. 24; Nieuwe Betuwsche Courant 30 juli en 6 augustus 1932; Maris, blz. 176, [+]LITERATUUR 177, 179.
De parochie Valburg wordt in 1322 genoemd bij overdracht van land (Berkelbach, Regesten, nr. 512).[+] De kerk wordt in 1395 vermeld in de kerkenlijst van de dom. [+]GESCHIEDENIS In de rekeningen van de officiaal komt op 12 januari 1480 de naam van een geestelijke voor ‘ad ecclesiam parochialem sancti Christofori in Valburch’ (Arch. A.U. XXXII, blz. 288), wat duidt op St. Christoffel als kerkpatroon. Joosting en Muller achten dit slechts te wijzen op een kapel, en noemen Jacobus de Meerdere als kerkpatroon. De Ingen Nulandts, heren van Valburg, stichtten een St. Christoffelvicarie (W.V.R., blz. 105). De kerk en haar bediening stonden ter begeving aan de proost van Elst, die de collatie met de Hertog van Gelre deelde. De eerste predikant, Balth. Hydoreus kwam in 1600 te Valburg (Van der Aa). Na de Hervorming hebben Valburg en Homoet een combinatie gevormd. Herstelwerken hadden in 1858 plaats. Het gebouw dat onlangs is ontpleisterd, zal onder leiding van architect H. Korswagen gerestaureerd worden.

Aan een, deels uit tufsteen, hogerop uit bakstenen bestaand, één beukig schip met een[+] toren, eveneens van tuf- en baksteen, sluit een smaller, bakstenen koor van twee traveeën en met een vijfzijdige sluitingstravee aan, [+]BESCHRIJVING waartegen aan de noordzijde van de eerste travee een sacristie, en aan de zuidzijde van de beide koortraveeën een uitspringende kapel zijn gebouwd. Koor en kapel hebben een stenen netgewelf; de sacristie wordt door een stenen kruisribgewelf gedekt.

Tufsteen tot op 7,82 m hoogte, afmeting stenen 40-35 × 8-10 cm, 10 lagen ongeveer[+] 99 cm; daarboven baksteen 27-28 × 5,5-6 cm, 10 lagen 74 cm. [+]TOREN MATERIAAL

De toren is uit drie, weinig versneden geledingen opgebouwd, waarvan de beide benedenste[+] en een gedeelte van de derde geheel uit tufsteen bestaan. In de benedenste geleding zijn tot in de versnijding doorlopende lisenen over, [+]UITWENDIG die blijkens de tekeningen van architect A. Mulder, in 1904 verbonden waren door tandlijsten en aldus twee spaarvelden vormden, waar aan de westzijde de latere, neogotische ingang is ingebroken. In de bakstenen verhoging staan de galmgaten die, blijkens het gedichte aan de oostzijde, oorspronkelijk spitsbogig geweest zijn; een korte ingesnoerde achtzijdige, met leien beklede spits dekt de toren.

Het schip is tot ongeveer 1.90 cm uit tufsteen opgetrokken, met hier en daar een+ baksteen. Daarboven is het muurwerk uit baksteen van 28 × 7 cm, 10 lagen 78 cm, samengesteld. In de noordelijke vleugelmuur naast de toren is een tufsteenen gedeelte van een ouder schip opgenomen, waarin grote blokken verwerkt zijn. Dit gedeelte van het muurwerk staat niet in verband met de toren.

+SCHIP MATERIAAL

In de zuidermuur zijn bij de ontpleistering in het bakstenen gedeelte, fragmenten van+ vensters te voorschijn gekomen, uitwendig met gepleisterde dagkanten, ten westen van het eerste en laatste tegenwoordige venster. In het midden van het schip is de moet van een afgebroken steunbeer voor den dag gekomen. De haakse steunberen op de westelijke en oostelijke hoek zijn over, de laatste ingebouwd in de kapel. Aan de noordzijde is een, door baksteen omlijste ingang geweest.

+UITWENDIG

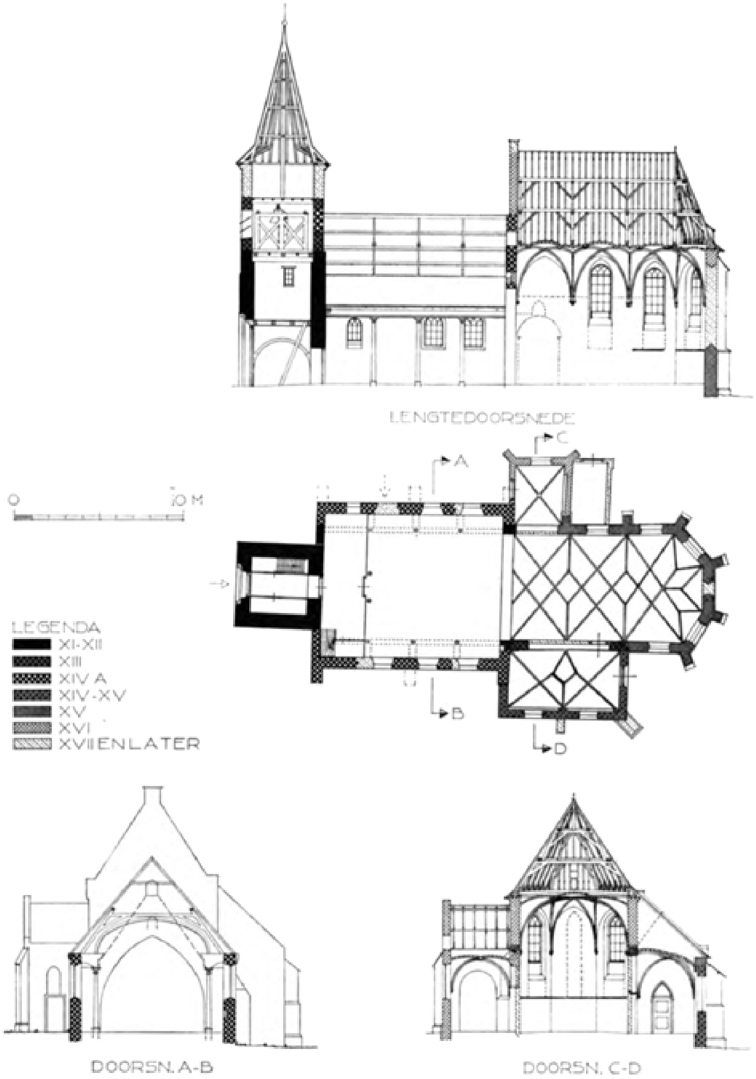

Fig. 102. Valburg. Hervormde kerk

Baksteen van 10 lagen 77-79 cm.

De kapel wordt aan de zuidoost hoek geschoord door een brede, overhoeks opgestelde,+ eenmaal versneden beer, en door een andere middenin de zuidmuur, welke beren er later tegen aangezet zijn en uit modern materiaal bestaan. Aan de oostzijde sporen van een spitsbogig raampje, dat door de ingang doorbroken is. Het met leien bekleed dak gaat over in dat van het koor.

+KAPEL UITWENDIG

Baksteen formaat 26,5-27 × 6-6,5 cm, 10 lagen 74 cm. Slordig werk beneden,+ 4,5-5 cm dik, 10 lagen 69 cm, geen strekken.

+VOORMALIGE SACRISTIE MATERIAAL

Deze kleine aanbouw, één travee breed, wordt op iedere hoek gesteund door een overhoeks geplaatste beer. In de topgevel is een rechthoekig raampje boven een klein spitsboog-venster. Het dak is met pannen belegd.

De baksteen meet 25-26,5 × 5,5-6 cm, 10 lagen 69-71 cm, in willekeurig verband met bijna uitsluitend strekken. Een verhoging bestaat uit afbraak, koppen en brokken.

Het hoog boven het schip oprijzende koor heeft smalle, eenmaal versneden beren.+ De spitsboogvensters in de koortraveeën en in de koorsluiting, behalve in de oostmuur, zijn ingekort en gingen oorspronkelijk op van een waterlijst, uitwendig op dezelfde hoogte, waar inwendig eveneens een lijst loopt. De vensters hebben met uitzondering van dat aan de sluiting en het noordoostelijke, natuurstenen blokken aan de bovenste helft van de dagkanten. Het smalle venster aan de oostzijde is gedicht. Een met leien bekleed dak dekt het koor. Eertijds waren een achttal duivengaten in de topgevel te zien.

+UITWENDIG

Het koepelgewelf over de begane grond is van baksteen en de oplegging ingehakt in+ het oude tufsteen werk.

+TOREN

In de XIXde eeuw (1858?) is het inwendige van het schip gewijzigd door het aanbrengen+ van een smaller, gestuct gewelf op lijsten, die op kolommen rusten. De kap is na 1904 vernieuwd.

+SCHIP EN KOOR INWENDIG

Over het koor is een gedrukt netgewelf geslagen, bestaande uit zg. drielingen en neerkomend op geprofileerde consoles; alleen in de sluitingstravee loopt een cordonlijst onder de vensters. De kap is laatgotisch.

Tussen sacristie en koor, evenals tussen kapel en koor, zijn gedichte bogen te zien, neerkomend op imposten. Een ontpleistering zal misschien kunnen uitmaken, waaruit de oorspronkelijke doorgang heeft bestaan. Een netgewelf met geprofileerde ribben overspant de kapel, later consistoriekamer. In de noordwesthoek een kraagsteentje met kop.

> Het gedeelte van een westmuur, thans in de vleugelmuur ten noorden van de toren opgenomen,+ vormt met de rechtstanden van de triumfboog het enig overblijfsel van een zeer oud tufstenen schip, in welks westmuur de benedenbouw van de toren is geplaatst. Deze laatste zal uit de twaalfde eeuw dateren en is voor het vernieuwen van het schip verhoogd, daar het oostelijk galmgat bij die gelegenheid gedicht is. De overgang tussen deze bouwperiodes is niet duidelijk te zien en wij stellen deze ter plaatse van de overgang van tufsteen naar baksteen, daar ook het gewelf in de toren,

+BOUWPERIODES

waarvan de muralen ingekapt zijn in het oude werk, uit baksteen heeft bestaan en bij die gelegenheid aangebracht kan zijn. De ingang is later ingebroken en heeft thans een neogotische uiterlijk.
Tegen het romaanse schip stond een koor, waarvan de zuidelijke muur nog over is, doordat er al vroeg een kapel tegen gebouwd is, die evenwel blijkens een ingebouwde steunbeer jonger is dan het huidige schip. Dit laatste heeft vroeggotische kenmerken in de spaarzame vensters en de brede

traveeën tussen de thans merendeels verdwenen steunberen. Het koor in zijn tegenwoordige vorm is door verhoging en toevoeging van een kapel aan de noordzijde ontstaan uit een lager gotisch koor waarvan het muurwerk geen natuurstenen blokken langs de dagkanten der vensters had.

+ Een grote muurschildering, de Verzoeking in de woestijn voorstellend, zou volgens een bericht uit 1846 ontdekt zijn bij gelegenheid van het herstellen van den afgebrande preekstoel. Deze schildering werd onmiddellijk overgewit. (Geld. Volksalm. 1875, blz. 140; Hoogewerff 1, blz. 238). Op de westelijke schipmuur achter het orgel, is in 1933 een fragment van een schildering van St. Maarten met de bedelaar blootgelegd. De schildering was 150 cm hoog en 225 cm breed. De heilige droeg een wit kleed, met rood gestreepte plooien, en met een brede zoom. Daar boven had hij een rode mantel waarop grijze vlokken waren geschilderd, die hermelijn moesten voorstellen. Als hoofddeksel diende een soort tulband, waarin een grijze kroon. In zijn rechterhand hield hij het zwaard waarmede hij zijn mantel, die met de linkerhand uitgehouden werd, in tweëen sneed. De bedelaar was in het grijs. Boven het paard, waarvan het hoofd niet meer te zien was, viel een engelkop te bespeuren. Het geheel was stuntelig geschilderd. Ook deze voorstelling verdween onder de kalk.

+MUURSCHILDERINGEN

+ De in de Voorlopige monumentenlijst vermelde zilveren beker uit 1675 is niet meer aanwezig.

+AVONDMAALSBEKER

Woonhuizen

+ Het goed Mellaard komt in 1467 voor het eerst voor als naam voor een ‘bouwinge landts’, in 1521 heet het een hoff (Gelre 1958, blz. 83), in 1590 een bouhoff. Het komt in 1467 aan de Ingen Nulandts. Op 5 november 1706 werd ‘op Meldert’ het huwelijk gesloten van Francois van der Lynden, burgemeester van Nijmegen, en Agneta van Herwaerde (Ned. Leeuw 1922, blz. 382). In het begin van de XIXde eeuw werd het huis gedurende de zomermaanden bewoond door de familie Engelen en op 23 augustus 1804 werd op De Mellard geboren Adriaan Walraven Engelen, de latere schrijver van de ‘Wandelingen door Gelderland’, van gedichten en romans, overleden in 1890. In 1830 werd de Groote Mellard bij openbare veiling aangekocht door de heer De Hartog, toenmaals burgemeester van Valburg. Tot 1902 bleef het huis in het bezit der De Hartog's, in welk jaar het landgoed door koop aan S. van Binsbergen kwam. Deze verkocht het in 1908 aan de gebroeders Gouda Quint, van welke familie het goed (De Betuwe van 9 maart 1934) in 1957 overging in het bezit van de Heer S.J. Daniels, die de dakruiter wederom deed aanbrengen en de verzorging van de omgeving ter hand neemt.

+DE MELLARD (MELDERT)

HET LANDHUIS DE MELLAARD is uit baksteen opgetrokken, op dubbel -L-vormige plattegrond, pl. CXLIX, afb. 356, 357, en is blijkens de indeling en aanwijzingen in de kap en op de zolder, ontstaan uit een blokvormig (XVIIde eeuws?) huis, waarlangs aan de achterzijde een gang is gebouwd en twee vleugels haaks daarop. De voorgevel is bij die gelegenheid bemetseld en op de verdieping vernieuwd. Een aanbouw terzijde, van enkele jaren geleden, ontsiert het huis. Tijdens graafwerkzaamheden bleek dat dicht onder het maaiveld een vloer van grote baksteen ligt, zodat verondersteld mag worden dat oudere fundamenten onder en bij het tegenwoordige huis liggen. In een der benedenvertrekken, een eikenhouten schouw, waarvan het geschilderde schoorsteenstuk is verdwenen. In een vertrek op de bovenverdieping een, in slechte staat, verkerend schoorsteenstuk: doek, een voorstelling van drie vrouwen en een gevleugelde figuur, XVIIIB, in de oostelijken vleugel ingebouwd eikenhouten kabinet, XVIIIB.

Op de bovenverdieping in het trappenhuis een, van elders afkomstige, eikenhouten omlijsting van twee poortdoorgangen, thans voor trapopgang en gang geplaatst, pl. CL, afb. 360. Pilasters, lijst en zwikken zijn versierd met gestoken ranken, bloemtrossen en koorden. In de lijst een blanke cartouche, XVIId.

+ DE KLEINE MELLAARD, in 1690 Nieuwe Mellaard genoemd, is een gewit, T-vormig huis met rieten dak, pl. CXLVIII, afb. 354. De vensters zijn enkele jaren geleden ver- +DE KLEINE MELLARD

nieuwd, doch gecopieerd naar de oude XVIIIde eeuwse schuiframen met ruitjes. In de voorgevel de jaarankers 1690.

DE STANDAARDMOLEN NIEUW LEVEN, pl. CXLVI, afb. 351 ligt aan de weg van+ Valburg naar Slijk-Ewijk. De molen had vroeger een open voet, waar omheen een zeszijdige, bakstenen bemanteling is gelegd. De molen heeft met zijn oude consoles en borstnaald zijn XVIIde-eeuws karakter bewaard. Bij een vernieuwing zijn indertijd balken verwijderd, waarin jaartallen zouden zijn gekerfd. Men beweert het jaartal 1644 te hebben gelezen.

+MOLEN NIEUW LEVEN

Zetten

Van der Aa x, blz. 354.+
Alhier bevinden zich de, naar de stichter ds. O.G. Heldring genoemde, tehuizen voor vrouwen en meisjes, die zedelijke hulp nodig hebben. De eerste inrichting Steenbeek werd in 1848 geopend, later door andere tehuizen gevolgd. In 1867 werd de Vluchtheuvelkerk gebouwd.
Heldring, Wandelingen, blz. 23 en 242; Nijhoff, Bijdragen enz. II, 1840, blz. 70-78; en III, blz. 114;+ Exc. Rom. III, blz. 114.

+LITERATUUR

+OPGRAVINGEN EN VONDSTEN

Bij een opgraving verricht op de Hooge Hof bij de Taart werden overblijfselen gevonden van een Bataafse nederzetting van ongeveer Ia tot IVd of va en uit de vroege middeleeuwen.

Een kleine verzameling Romeins, inheemse en middeleeuwse aardewerkscherven worden in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen bewaard. Oudere vondsten waaronder munten uit de Iste-IVde eeuw, deels in Leiden, Rijksmuseum voor Oudheden, deels in Tiel in 1945 met het Museum te gronde gegaan.

DE HERVORMDE KERK is geheel vrij in het oude kerkhof binnen de dorpskom+ gelegen. Kerk en toren zijn eigendom der Ned. Hervormde gemeente. Fig. 104, pl. CL, afb. 359, pl. CLI, afb. 363.

+HERVORMDE KERK

Joosting en Muller 1.1, blz. 102; II, blz. 435; Post, Eigen kerken, blz. 92, 93; De Betuwe van 16+ augustus 1935.
Schetsen architect A. Mulder vóór de wijziging van het schip in archief Rijksdienst voor Monumentenzorg.+ Fig. 103.
De kerk te Zetten (in villa quae dicitur Sethone in pago Batua) wordt in een oorkonde van 1005+ genoemd. Balderik, die de kerk te Zetten in zijn recht en eigendom (sui iuris et proprietatis) bezat, schonk deze daarin met alle tienden en alle toebehoren aan het klooster te Deutz door tussenkomst van Heribert, aartsbisschop van Keulen. De oorkonde moet echter volgens Opperman gesteld worden tussen 1161 en 1168 (Oork. St. Utr., nr. 160).
De Zettense kerk, die op de kerkenlijst van de dom van 1395 voorkomt, was een mater en in geen enkel opzicht aan een andere kerk onderworpen.
In de kerk was een vicarie van St. Laurentius gevestigd (W.V.R., blz. 118).

+LITERATUUR

+AFBEELDINGEN

+GESCHIEDENIS

Bij de watersnood van 15 november 1809 werden negen-en-negentig personen in de kerk ondergebracht. Met zes vuren trachtte men deze ruimte te verwarmen. Ruimtegebrek noopte in 1911-1912 tot uitbreiding van het schip wat op nieuwbouw neerkwam. Het gotische koor werd in stand gehouden, doch geheel ommanteld.

Formaat bakstenen, toren: 24-25 × 5-5,5, 10 lagen 70-71 cm.+

De toren, die oorlogsschade had opgelopen, is in 1948 gerestaureerd en van de pleisterlaag

+BESCHRIJVING TOREN

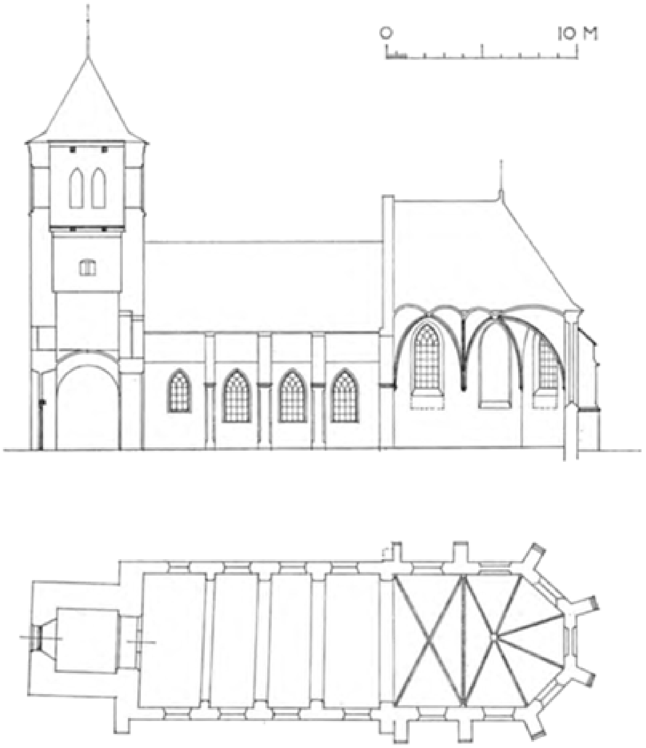

Fig. 103. Zetten. Hervormde kerk voor 1912 door A. Mulder

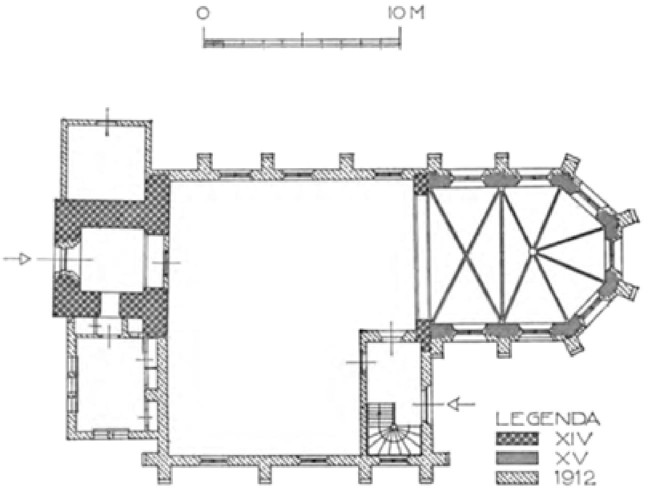

Fig. 104. Zetten. Hervormde kerk. Plattegrond tegenwoordige toestand

ontdaan. De vrijwel gladde torenmuren, slechts door twee kleine vensters en enkele lichtspleten doorbroken, wordt door een tufstenen band in tweeën gedeeld. Aan de westzijde is een vernieuwde ingang onder een rondboog, binnen een spitsbogige nis. Boven aan de noord-, west- en zuidzijden twee spitsbogige galmopeningen. Moeten van twee spitsboog-openingen die oorspronkelijk langer waren dan deze galmgaten, zijn in de oostwand te zien. Een korte, ingesnoerde, achtzijdige, met lei beklede spits sluit de toren af.

De benedenverdieping van de toren wordt door een gemetseld koepelgewelf gedekt.

Het koor heeft inwendig het kruisribgewelf behouden, waarvan de natuurstenen[+] ribben op verschillend geornamenteerde kraagstenen rusten; in de sluiting hebben vier een laatgotisch opengewerkte vorm, aan de zijden zijn ze vervangen door een plaat, twee op enige afstand ten oosten van de triomfboog hebben bladwerk. [+]KOOR

Het gesloten karakter van de toren duidt op een ontstaan in de XIVde eeuw. Het koor heeft een algemeen[+] laat gotisch karakter, XV-XVIde eeuw.

[+]BOUWGESCHIEDENIS

Zoelen

De tegenwoordige gemeente Zoelen is gevormd uit het voormalig panderambt Zoelen, een onderdeel van het ambt Neder-Betuwe. Tot dit ambt behoorden de kerspelen Zoelen en Avezaath, waarvan het eerstgenoemde samenviel met de dagelijkse heerlijkheid Soelen. Bij de opheffing van de gemeente Wadenoijen op 1 juli 1956, is alleen dit dorp bij de gemeente Zoelen gevoegd. Behalve het dorp Zoelen, waar zich het gemeentehuis bevindt, behoren Kapel-Avezaath, Kerk-Avezaath en Wadenoijen tot deze gemeente. Het laatstgenoemde dorp is reeds beschreven in: De monumenten van gesch. en kunst in de Tielerwaard, blz. 468.

Avezaath

Teg. Staat III, blz. 268; Van der Aa I, 393; J.A. Heuff Azn., Avezaath, Geld. Volksalm. 1890,[+] blz. 119; dez., Oude toren te Kerk-Avezaath Gelre IV, 1901, blz. 57; Martens, Marken in Gelderland, blz. 169, 170. [+]LITERATUUR

De oudste vermelding van Avezaath betreft de schenking van graaf Balderik van een hoeve te Avezaath[+] aan de bisschop van Utrecht in 850 (Oork. St. Utr., nr. 67). Waldger (t), graaf van Teisterbant, zou omstreeks 902 in Avezaath een verblijf hebben gehad (Slichtenhorst), wat vermoedelijk niet meer dan een pied-a-terre geweest zal zijn. Later zouden de Teisterbantse graven hun woonplaats gehad hebben in de buurt van het tegenwoordige Kerk-Avezaath, welke plaats gunstig gelegen was aan de weg van Tiel naar Wijk bij Duurstede, en waar zij een kerk zouden hebben gebouwd. Sedert die tijd wordt gesproken van Kapel- en Kerk-Avezaath. [+]GESCHIEDENIS

Mogelijk heeft op de plek, waar nu de boerderij Aldenaaf is gelegen en die vroeger Alden-Avesaet genoemd werd, het huis van de graven gestaan. Aldenaaf was een leengoed van de Gelderse vorsten. Het huis is sedert lang verdwenen, slechts de ringgracht rechts van de in de XIXde eeuw gebouwde boerderij, is nog over. Behalve Aldenaaf, stonden hier nog twee andere huizen: de Muggenberg en de Vliegenberg (of-burg). Het eerste komt in de leenboeken in 1432 voor en de Vliegenberg wordt in 1450 in de leenboeken van Culemborg vermeld. De heren van deze huizen zullen wel geen machtige heren geweest zijn, daarvoor lagen hun huizen te dicht bij elkaar. Vermoedelijk kwamen deze burchten uit één hand. De Vliegenberg is geheel verdwenen, de Muggenberg bestaat nog als boerderij en vertoont op het erf nog overblijfselen van voormalige grachten. In de leenactenboeken van het kwartier van Nijmegen komt in 1326 voor het huys tot Avesaet.

Kapel-Avezaath

Honderd eeuwen Nederland, (Antiquity and Survival vol. II, nr. 5-6) 1959, blz. 153 afb. op blz. 150.[+]

[+]LITERATUUR

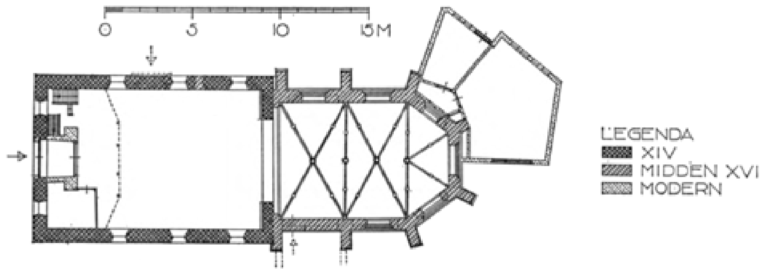

Fig. 104. Kapel Avezaath. Hervormde kerk

+ In 1954 is alhier een klein altaar gevonden pl. CLII, afb. 366, met het opschrift: DEAE HVRSTRGE EX P(raecepto) EIVS VAL(erius) (SILV)ESTER DEC(urio) M(unicipii) BAT(avorum) POS(uit) L(ibens) M(erito). 'Voor de godin Hurstaga heeft volgens haar opdracht Valerius Silvester, gemeenteraadslid van (het) Municipium der Bataven (dit altaar) opgericht, gaarne en met reden'. Rijksmuseum G.M. Kam Nijmegen (Verslag Rijksverzamelingen 1956, blz. 204-214) +ROM. ALTAAR

+ DE HERVORMDE KERK ligt in een met bomen en heesters beplant terrein geheel vrij in de dorpskom. De toren behoort aan de burgerlijke gemeente, de kerk is eigendom van de Ned. Hervormde gemeente. Fig. 104, pl. CLIII, afb. 370 en 371. +HERVORMDE KERK

+ Zie hierboven. +LITERATUUR

+ Omtrent de stichting van een kapel is niets bekend, ook niet wanneer deze tot parochiekerk is verheven. In 1438 wordt een zich hier bevindende kapel vermeld, die eigenaresse van landerijen was (Geld. Volksalm. 1890, blz. 139). In de kapel (kerk) waren gefundeerd een St. Antonis-vicarie, verder een vicarie staande ter collatie van de landcommandeur der Orde van St. Jan te Utrecht, een O.L.V.-vicarie, St. Agatha- en St. Olberts-vicarie, waarvan de abdij van Thorn collatrix was, en een tweede St. Agatha-vicarie, die oudstijds de personaat te Avezaath en de naburen, daarna de kerkmeesters en buurmeesters van Alden-Avezaath tot collators had (W.V.R., blz. 27, 28). +GESCHIEDENIS

In het begin der XVIIIde eeuw (Teg. Staat, blz. 269 1705; Gelre 1901, blz. 61, 1720) zou een belangrijke verbouwing aan het schip hebben plaatsgevonden. De toren, waaraan in 1766 reparatiewerken zijn geschied, schijnt in 1783 in verval te zijn geraakt. Op 14 mei van dat jaar werd in een kerkeraadsvergadering besloten, gezien de slechte staat waarin de toren verkeerde, hoe eer hoe liever een aanvang te maken met het zetten van een nieuwe, stenen toren te Kapel-Avezaath. Ter orientatie zouden de leden van de kerkeraad met de kerkmeesters het torentje in Est gaan opnemen. Wegens schade, aangericht door watersnood, werd op 15 mei 1784 besloten in de beide kerken, zowel in Kapelals in Kerk-Avezaath gelijke en hogere vloeren te leggen (kerkarchief).

Na de invoering van de gereformeerde godsdienst hebben Kapel- en Kerk-Avezaath samen één kerkelijke gemeente gevormd: de Beide Avezathen.

+ Een éénbeukig, bakstenen schip zonder steunberen, door een moderne kap gedekt en met een bakstenen dakruiter aan de westzijde, en een hoger opgetrokken koor, bestaande uit twee traveeën en een driezijdige slunitig, en met een stenen kruisribgewelf overspannen, vormen dit kerkgebouw. +BESCHRIJVING

Formaat bakstenen 26,5-27 × 6,5-7 cm, 10 lagen 83 cm. De noorderschipmuur is+ onlangs ontpleisterd; de zuidelijke is nog gepleisterd. +SCHIP MATERIAAL

De spitsboog-vensters, met XIXde-eeuwse harnassen, hebben vernieuwde dagkanten.+ Aan de noordzijde een gedichte ingang onder een korfboog met moeten, die +UITWENDIG misschien van een, aldaar gestaan hebbend, uitgebouwd portaal afkomstig zijn. In dezelfde muur, een klein, gedicht spitsboog-venster. De dakruiter heeft aan iedere zijde twee rondbogige galmgaten en wordt door een ingenomen, met lei beklede, achtzijdige spits afgesloten.

Formaat bakstenen 26-28 × 6,5-7 cm, 10 lagen 80 cm. De koormuren zijn onlangs+ van de pleisterlaag ontdaan. Gewelven 20-21 × 4 cm. +KOOR MATERIAAL

Eenmaal versneden beren schragen het koor, dat met zijn leien dak hoog boven dat+ van het schip uitsteekt. Aan de zuidzijde sporen van een deurtje onder een +UITWENDIG segmentboog, mogelijk leidend naar een, zich daar vroeger bevonden hebbende sacristie, ten behoeve waarvan het westelijk venster aan de zuidzijde ontbreekt, evenals de waterlijst in drie traveeën. Een ingang tot het koor bevindt zich aan de noordzijde in de XIXde eeuwse consistoriekamer van onregelmatige vorm.

Een houten zoldering dekt de schipruimte; de trekbalken zijn afgezaagd. Het koor+ heeft een stenen kruisribgewelf, waarvan de ribben halverwege onderbroken +SCHIP EN KOOR INWENDIG worden door imitatie-sluitstenen, die een gecompliceerd netgewelf suggereren. Op niet zeer gelukkige wijze zijn deze sluitstenen en de, ter halver hoogte van de oorspronkelijke lengte van de vensters, aangebrachte kraagstenen gezwart. Onder de vensters zijn spaarnissen. De kap over het koor is oud, mogelijk nog de oorspronkelijke.

> De Teg. Staat vermeldt dat men in 1705 ‘een net kerkje’ gebouwd zou hebben, wat een geheel+ nieuw gebouw veronderstelt. Eerder is aan te nemen, dat hier verbouwd is met behoud van veel van het oude schip, +BOUWPERIODES waarvan de topgevel in die van het koor is bewaard gebleven, en dat wegens het ontbreken van steunberen, en wegens de kleine afmeting van het gedichte venster en het vrij grote formaat der stenen, in de XIVde eeuw ontstaan kan zijn. Blijkens witsellagen op de muren, tot boven aan toe, is het schip oorspronkelijk door een open kap gedekt geweest. Het koor is jonger. De suggestie van een netgewelf door middel van de imitatie sluitstenen duidt op de XVIde eeuw; de constructie van de kap wijst zelfs naar het midden van die eeuw.

Vóór de ingang aan de westzijde ligt een rode zandsteen, vermoedelijk een altaarsteen,+ 160 × 80 cm.

+ALTAARSTEEN

Gave, eikenhouten preekstoel in rococostijl, (cf. pl. CL II, afb. 368), een even uitbuigende,+ zeszijdige kuip met panelen, waaraan een rand van bloemmotieven en met hoekbanden, die met voluten en blad- en bloemwerk versierd zijn. Het +PREEKSTOEL

klankbord is aan de voorzijde verhoogd en draagt een groot Lodewijk-XV ornamentstuk. Trap met opengewerkte balusters, 1772 (zie Kerk-Avezaath).

Eikenhouten doophek, met panelen en een middenstijl met trossen eikenbladeren met+ eikels, afhangend van een ring, mogelijk afkomstig van een lambrizering, XVIIC.

+DOOPHEK

Op het voorpaneel van de kuip van de kansel een zwart geschilderd, houten gezangbord,+ zowel aan de boven- als aan de onderkant versierd met verguld rococo ornament, XVIIIC, waarschijnlijk 1772.

+GEZANGBORD

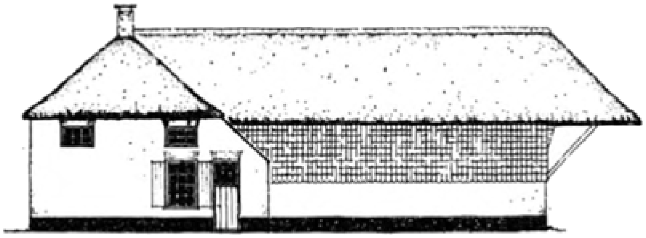

NOORDOOSTGEVEL

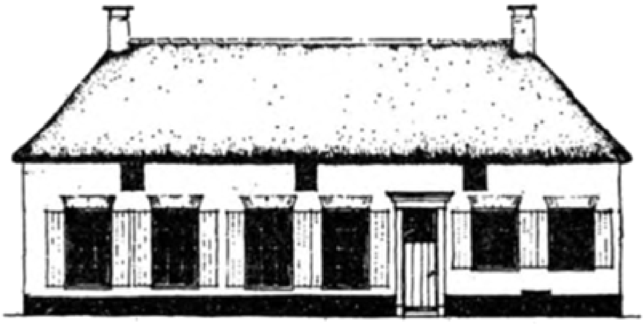

ZUIDOOSTGEVEL

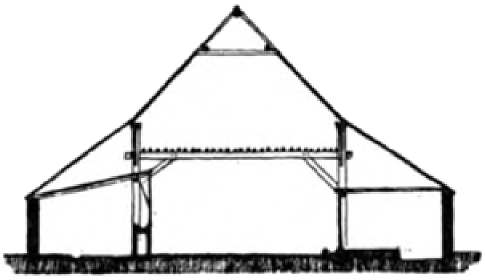

DOORSNEDE

NOORDWESTGEVEL

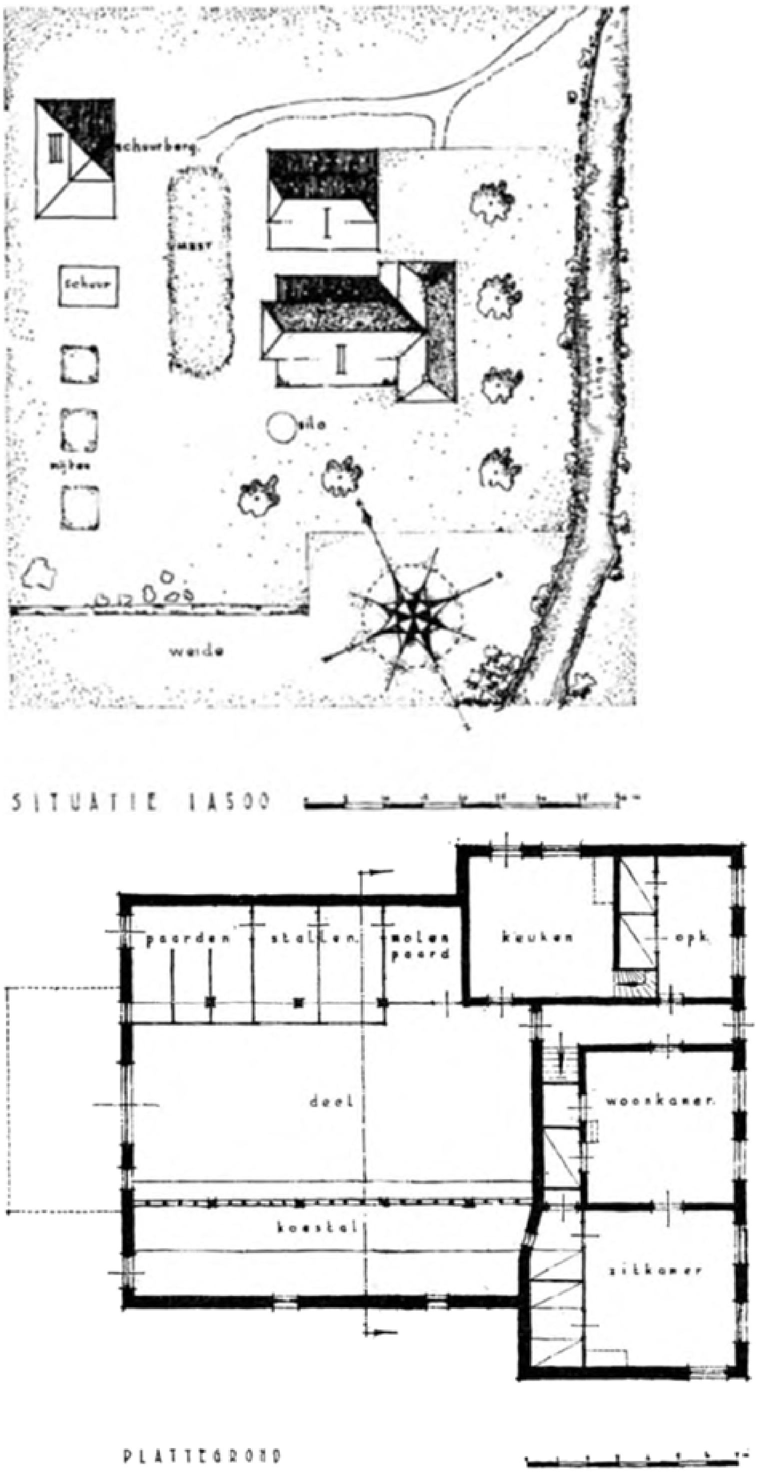

Fig. 105. Zoelen. Boerderij 143. Hoofdgebouw

Twee onversierde, bekers, 12 cm hoog, 8 cm middellijn. Merken: UTRECHT, jaarletter+ G. van 1742, meesterteken van Arn. Coolhaas. Volgens gegevens uit het kerkarchief zijn in 1742 twee avondmaalbekers aangekocht. +AVONDMAALSZILVER

De klok is door de Duitsers weggevoerd; diam. 77 cm; opschrift: ANNO 1670 HEBBEN JOHAN VAN+ BUEREN EN HERMAN ARIAENSZ. VAN NOORT KERCKMEESTERS MIJ DOEN GIETEN DOOR PETER VAN TRIER. DOOR ORDRE VAN CAREL VIJGH HEER TOT SOELEN ETC. AMPTMAN EN OPPERKERCKMR. VAN NEDER BETUWE. +KLOK

Boerderij 143. Groot riet gedekt dwarshuis met onderkelderd rechtergedeelte; de schuur met overstek boven de inrit. Dienstwoning en hooiberg, waaronder wagenschuur. Fig. 105 en 106.

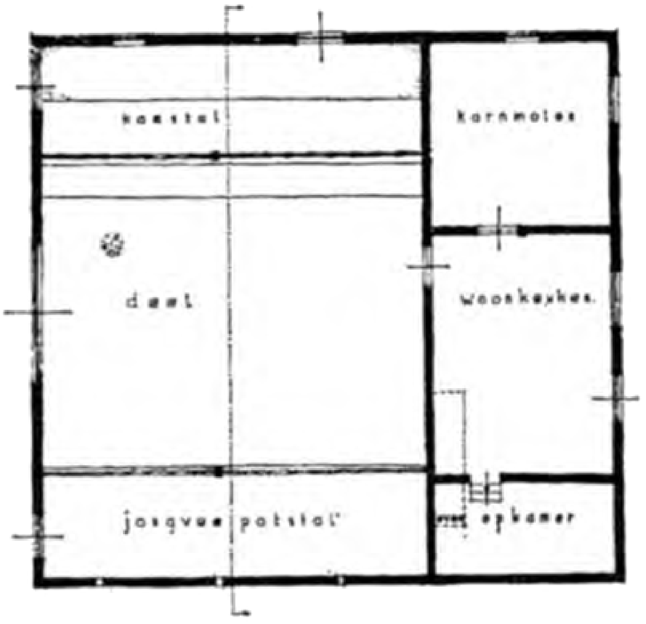

PLATTEGROND

ZUIDOOSTGEVEL

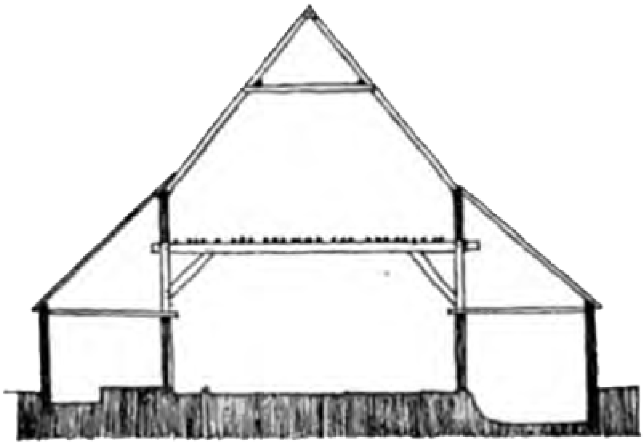

DOORSNEDE

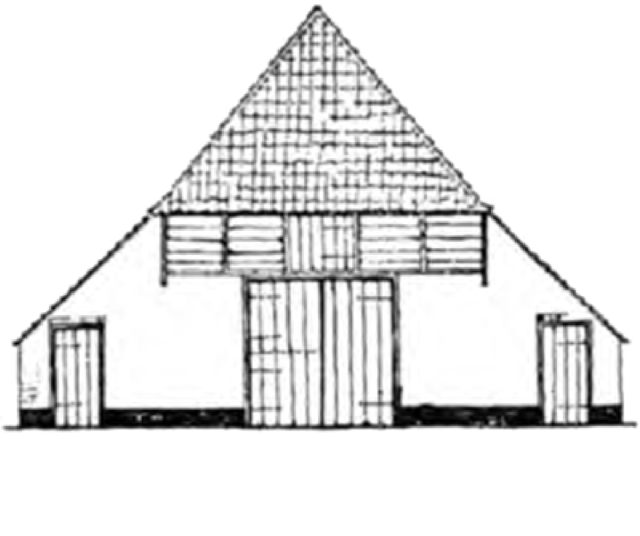

NOORDWESTGEVEL

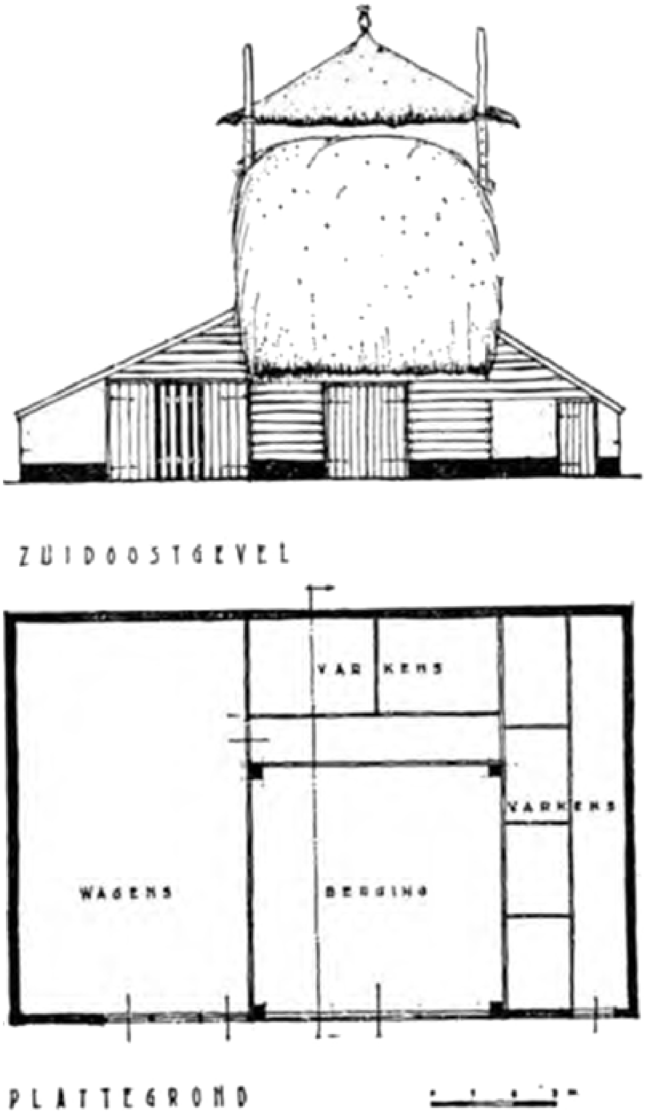

Fig. 106. Zoelen. Boerderij 143. Arbeiderswoning en schuurberg

Kerk-Avezaath

De langgerekte aanleg van Kerk-Avezaath komt overeen met die van Zoelen (fig. 106). De twee evenwijdige wegen, typisch voor de aanleg van de meeste nederzettingen gelegen op de stroomruggronden, liggen op een afstand van circa 100 m van elkaar. De kerk is gelegen aan de meest zuidelijke verbindingsweg tussen de genoemde wegen. Van enige centrumvorming is, ook bij de kerk, geen sprake geweest.

+ Zilveren munten uit de Iste en IIde eeuw, hier gevonden, worden in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bewaard. Een munt van Marcus Aurelius is te Tiel in 1945 verloren gegaan. +ROMEINSE VONDSTEN

Exc. Rom. III, blz. 122.

+ DE HERVORMDE KERK, aan de H. Lambertus gewijd, ligt geheel vrij in het oude door een muur omheinde kerkhof, in de dorpskom aan de driesprong van de wegen naar Drumpt, Zoelen en Buren. Aan de burgerlijke gemeente behoort de toren, de kerk is eigendom van de Ned. Hervormde gemeente. Fig. 107, 108, pl. CLI, afb. 364, pl. CLII, 367, 365, pl. CLIII, afb. 369. +HERVORMDE KERK

+ Joosting en Muller II, blz. 428; Josef Habets, De archieven van het kapittel der Hoogadellijke Rijksabdij Thorn 1889, I, blz. 7 nr. 4, blz. 30, nr. 39; Josef Habets en A.J.A. Flament, De archieven van het kapittel der vorstelijke Rijksabdij Thorn, II, 1899, blz. 449-452; J.A. Heuff Azn., Oude toren te Kerk-Avezaath, Gelre IV, 1901, blz. 57; Post, Eigenkerken, blz. 46, 156, 180. +LITERATUUR

+ Gewassen pentekening van C. Pronk in diens schetsboek, R.P.K. Amsterdam; Idem, C. Pronk 1732, Arch. de Poll, nr. 1326; Opmetingstekening 1861 in archief Rijksdienst voor de Monumentenzorg en bijbehorend rapport, fig. 109. +AFBEELDINGEN

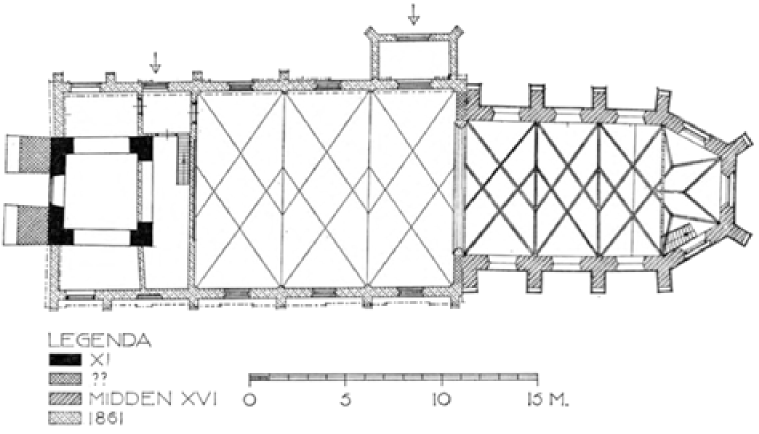

Fig. 107. Kerk Avezaath. Hervormde kerk

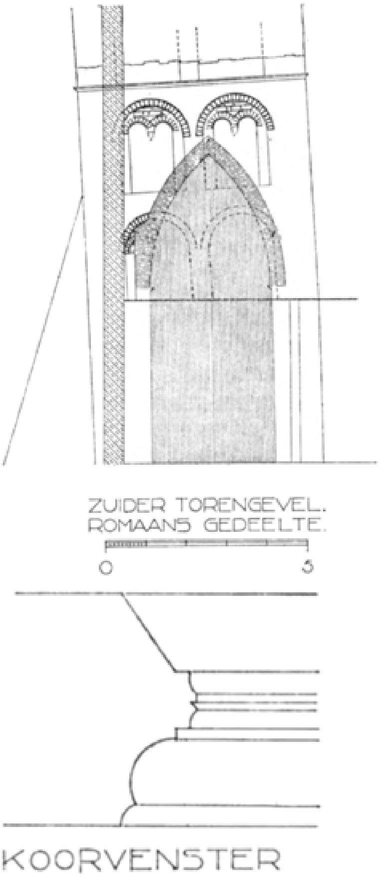

Fig. 108. Kerk Avezaath. Hervormde kerk. Details

Notger, bisschop van Luik, zou de kerk van Avezaath geschonken hebben aan de abdij van Thorn,+ ter vermeerdering der prebenden, welke schenking door Koning Hendrik II, volgens een oorkonde van 4 juni 1007, werd goedgekeurd (Oork. St. Utr., nr. 163). Hoe de Luikse bisschop de kerk te Avezaath kon vergeven, is niet duidelijk, misschien was zij een eigenkerk van hem. Een feit is echter, dat de kerk inderdaad aan de abdij heeft toebehoord en in 1266 bij haar is geincorporeerd (Oork. St. Utr., nr. 1690). In een oorkonde van 6 juli 1267, waarin Dirc van Heswic, ridder, op zich neemt op zijn kosten een nieuwe regeling omtrent de verhouding van de Avezaathse kerk met de abdij van Thorn te verkrijgen, wordt vermeld, dat de abdis de collatie van de kerk bezit. Nog in 1567 wordt de abdis ‘collatoirische van het personaat’ genoemd. In 1599 was hier nog een pastoor (Nav. 1877, blz. 271), eerst in 1610 kwam hier een predikant (Geld. Volksalm, 1890, blz. 152). In 1733 eiste het koor dringende herstelwerken. De beneden torenruimte werd in de XVIIIde eeuw gebruikt voor school. In 1776 werd in een kerkeraadsvergadering goedgevonden, ‘om de poort onder den toorn geheel toe te metselen en daarna dan ook de poort in het planken beschot naar de kerk dicht en toe of vast te maken, opdat de jongens niet meer mogen in de kerk kunnen lopen. En dewijl er nochthans een ruime ingang moet wezen in de kerk, zo zoude men de gewone deur van de kerk vergroten tot een poort en van binnen een portaal maken naar de wijze van andere plaatsen voor de lijken’. (kerkarchief).

+GESCHIEDENIS

In 1861 is het tufstenen schip afgebroken en door het huidige vervangen. Een tekening van de noordzijde van de oude kerk vóór de afbraak gemaakt, en berustend in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, laat een reeks platte, en van boven afgeschuinde beren of lisenen zien, twee rondboog-vensters en een groot portaal (van 1776?). In bovenvermeld archief wordt tevens bewaard, een op 28 april 1861 door J. van der Toorn opgesteld rapport, waarin gezegd wordt, dat het schip lager lag dan het koor en dat de muren in Vlaams verband waren opgetrokken met een tussenvulling van ongeregelmatige stukken keien en tufsteen en met specie volgegoten.
Op 24 maart 1828 sloeg de bliksem in de toren, waardoor de spits werd vernield.
In 1938 heeft men het bestaan, ter herinnering aan het 40-jarig regeringsjubileum van Koningin Wilhelmina, vóór de noordzijde van de kerk, een totaal doelloze bakstenen poort met uurwerk en klok op te richten, welk bouwsel helaas door de oorlog gespaard is gebleven.

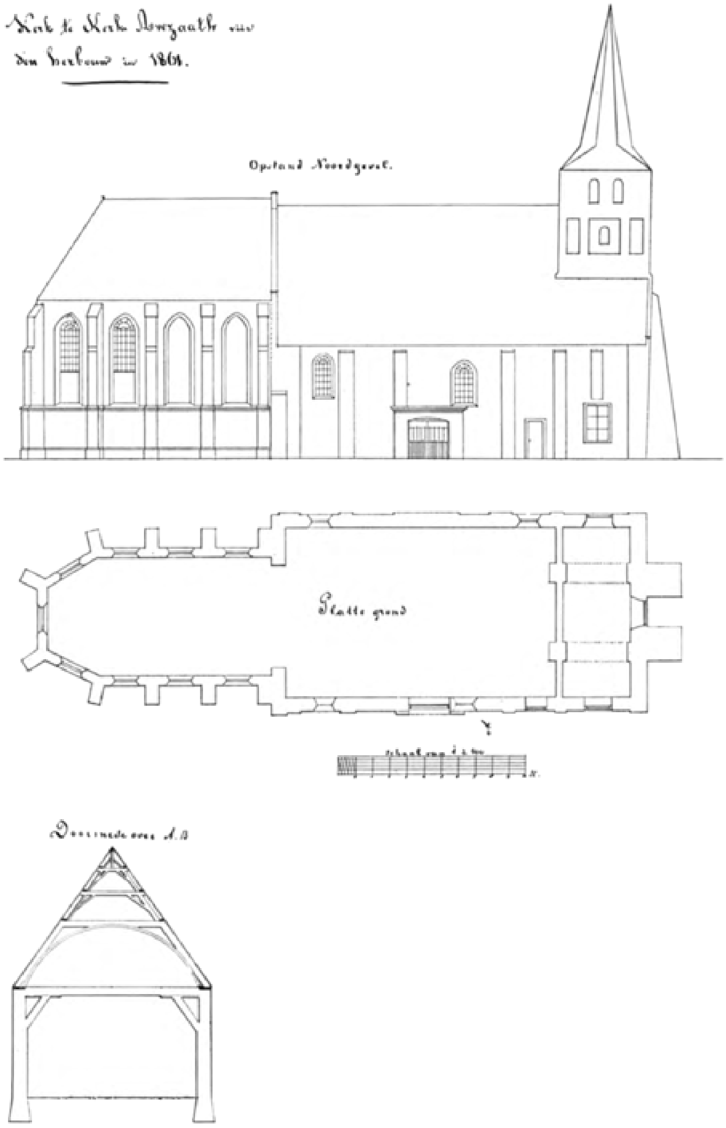

Fig. 109. Kerk Avezaath. Hervormde kerk Opmeting uit 1861

De kerk bestaat uit een zeer oude toren en een Gotisch, in steen overwelfd koor,[+] waartussen in 1861 een neo-Gotisch éénbeukig schip is gebouwd, ter vervanging [+]BESCHRIJVING
van een tufstenen schip.

De buitenkant van de torenmuren bestaat uit tufsteen, hier en daar in zeer grote platen[+] verwerkt; in het binnenwerk veel brokken ijzeroersteen. De verhoging bestaat uit baksteen 22-23 × 4,5 cm, 10 lagen 59 cm. [+]TOREN MATERIAAL

De benedenste geleding van de toren wordt aan de drie ingebouwde zijden doorbroken[+] door hoge bakstenen spitsbogen op natuurstenen lijsten. Zij nemen bijna de gehele [+]TOREN UITWENDIG
breedte van de wand in. Naast de bogen zijn, aan de noord- en zuidzijde, twee rondbogen bewaard van het oorspronkelijke werk, waarbinnen (7 cm verdiept) gekoppelde, met baksteen gedichte (galm?) openingen, die in de dagkant gepleisterd geweest zijn, pl. CLII, afb. 365. Bij de tooggeboorte van de spitsbogen zijn de dagkant en de aanzet van een dergelijke rondboog nog waar te nemen. Het oude werk der rondbogen is met zeer dikke voegen uitgevoerd. De tweede geleding, door een tufstenen lijst aangeduid, heeft twee kant- en één middenliseen gehad. Na enige lagen is het oude werk echter vervangen door veel jonger, bakstenen muurwerk. Aan de oostzijde van de toren is het muurwerk met een dikke pleisterlaag bedekt, waarop een schildering is aangebracht (zie verder) zodat geen sporen van oudere nissen of openingen waar te nemen zijn.

Tegen de westzijde staan twee zeer zware steunberen, met cement bepleisterd, waardoor de structuur van het muurwerk niet meer te is zien.

Van het bakstenen gedeelte van de toren, dat boven het schipdak oprijst, worden de noord-, west- en zuidgevel ingenomen door telkens drie rechthoekige spaarvelden, waarvan het middelste breder is dan de beide uiterste, en tevens in het bezit is van een kleine rondbogige galmopening. De toren wordt bekroond door een ingesnoerde, achtzijdige, met lei beklede, slanke spits met leliekruis. Hij helt over naar het westen, het bovenste gedeelte staat te lood.

Onlangs heeft men de, sedert 1861 hoogstwaarschijnlijk steeds gepleisterde schipmuren[+] en de onversneden beren van het pleisterwerk ontdaan. In de noordgevel herinnert een gedenksteen aan de bouw van het schip in 1861. In het hoge leien [+]SCHIP UITWENDIG
zadeldak, zonder onderbreking doorlopend boven het koor, is aan iedere zijde één dakkapel.

De bakstenen muren, formaat stenen 28-29 × 6,5-7 cm zijn met tufsteen doorregen,[+] nl. drie lagen tuf- en drie lagen baksteen, welke versiering zich ook over de eenmaal [+]KOOR MATERIAAL
versneden beren voortzet. Plint en afzaten van de beren hebben een rood zandstenen druipkant.

Het koor heeft ingekorte vensters met XIXde-eeuwse harnassen; dat aan de noordoostzijde[+] is gedicht. De vensters van de traveëen hebben vlakke dagkanten, die van de koorsluiting hebben een breed en een smal holprofiel en hier en daar [+]UITWENDIG
aanzetten van zandstenen montants. Aan de oostzijde een korfboog-nis, waarin later een deur is aangebracht.

Van een gewelf is niets te bespeuren, wel zijn een drietal houten zolderingen aanwezig.+

+TOREN INWENDIG

+ Het inwendige wordt door een muur gescheiden in twee westelijke traveëen, die voor dienstruimten vertimmerd zijn en waarin de toren staat, en drie oostelijke, die door middel van sterk sprekende gotiserende détails, zoals diep en meervoudig geprofileerde venster- en deuromlijstingen en triomfboog en net gewelf in stuc op kolonnetten met bladkapitelen, zich trachten aan te passen bij het oude gotische koor.

+SCHIP INWENDIG

+ De ribben van het stenen netgewelf ontspringen op smalle, spits toelopende kraagstenen. Spaarnissen bevinden zich aan de noord- en zuidsluitingszijden. De gedichte venstergedeelten zijn kennelijk in 1861 versierd.

+KOOR INWENDIG

+ De resten van lisenen en de oude (gedichte) rondbogige galmgaten zouden het onderste gedeelte van de toren in de XIde eeuw kunnen dateren. Gezien de geringe hoogte waarop de oude galmgaten zich bevinden, kan de toren in zijn vroegste gedaante niet hoog zijn geweest; hij zal aan drie zijden vrij hebben gestaan, met aan zijn oostzijde een klein, laag kerkje. Niet veel later is het schip van dat kerkje groter herbouwd tot het in 1861 gesloopte. De muren van het schip waren blijkens een tekening van vóór de afbraak door lisenen geleed en sloten de toren in. De uitmuntende staat waarin het metselwerk van de oude galmopeningen zich bevindt, doet veronderstellen, dat de toren binnen niet lange tijd na zijn ontstaan is ingebouwd, en dat dus het dak van het nieuwe en hogere schip al vroeg deze Romaanse galmgaten tegen weer en wind heeft beschermd. De bakstenen bovengeleding van de toren is van veel latere tijd, en kan mogelijk na een brand zijn ontstaan. De thans verdwenen klok was in 1640 gegoten en zou misschien voor de juist herstelde toren vervaardigd zijn geweest. Wat de reden is geweest, dat men de drie torenwanden door grote openingen heeft doorbroken, is niet te zeggen. In het reeds vermelde rapport van 1861 wordt verondersteld, dat deze gemaakt zouden zijn 'waarschijnlijk om de toren te ontlasten en de zwaarte en de kans tot omstorting te verminderen'. De oostelijke boog is in 1776 gedicht.
De met tufsteen doorregen muren en beren van het koor dateren dit bouwdeel in XVd of XVIa.

+BOUWPERIODES

+ Gelijk aan die te Kapel-Avezaath, pl. CLII, afb. 368. De kerkrekeningen over 1772 vermelden, dat in dat jaar de preekstoelen uit Kapel- en Kerk-Avezaath voor 4 gld. 16 st. zijn verkocht en dat betaling is geschied voor kost en drank voor de makers van de nieuwe preekstoelen, wier namen niet worden genoemd. In 1813 zijn beide kansels nieuw bekleed.

+PREEKSTOEL

+ Gelijk aan dat in Kapel-Avezaath.

+DOOPHEK

+ Drie gezangborden, gelijk aan die te Kapel-Avezaath.

+GEZANGBORDEN

+ Een koperen kroon met zes grote en zes kleine armen, XVII.

+KERKKROON

Volgens de rekeningen over 1775-1777 is in die jaren een betaling geschied aan H. van Doesburg voor een, thans verdwenen kandelaar op de preekstoel.

+ Aan de oostwand van de toren is op iedere hoekpijler een schildering te zien. De voorstelling aan de zuiderpijler is nauwelijke meer te onderkennen; die aan de noordzijde vertoont Christus aan het Kruis, hoewel het dwarshout, aan de beide uiteinden, naar boven lopende verlengstukken laat zien, zodat men eerder aan een ra zou denken. Op de voorgrond, rechts en links, twee figuren ten voeten uit met karikaturale koppen die aan de school van Bosch herinneren, XVI.

+MUURSCHILDERINGEN

+ In de buitenmuur van het koor, aan de noordzijde, is een hardsteen gemetseld, waar onder het wapen Van Leeuwen, staat: OP HET GRAF/VAN/ARN. CORN. VAN LEEUWEN/

+GEDENKSTEEN

STUD. IN DE REGT. OP UTR. HOGE SCHOLE/OVERL. TE TIEL 15 MAY/EN/CHRIST. SAM. ANT. VAN LEEUWEN/ OVERL. ALDAAR 2 JUNY/1785/HIER RUST MIJN OUDST EN JONGSTE KIND/AI LEZER, SLA DIT VOORBEELD GADE!/ZIJT LEVEND EEN WAAR MENSCHENVRIEND/ EN DOE OOK NA UW DOOD GEEN SCHADE/J.D. VAN LEEUWEN.

> J.D. van Leeuwen was fiscaal te Tiel en een voorstander van het begraven buiten de kerken, wat de laatste regel van het gedicht verklaart. Zie: De Wapenheraut 1917, blz. 332 en 374; De Mon. van Gesch. en Kunst en de Tielerwaard, blz. 434.

In de consistoriekamer wordt een ijzeren archiefkist bewaard, die volgens de kerkrekeningen[+] in 1737 is gekocht.

[+]ARCHIEFKIST

> Op de door de Duitsers weggevoerde klok, diam 110 cm, stond: HENDRICK JANSEN VERMOELEN,[+] OTTO ARTSEN, KERCKMESTERS TOT AVESAT, WOUTER BOTH ENDE EPPE VAN DER ARCK HEBBE MI GEGOTEN TOT UTRECHT 1640. VERBUM DOMINI MANET IN AETERNUM. (Nav. XXV, 1875, blz. 492, Vrije Fries XVI, blz. 256).

[+]KLOK

De kerk bezit:

Twee onversierde bekers zonder standring, 12 cm hoog, 10 cm middellijn. Merken:[+] Tiel, meesterteken van Servaas de Raedt, B van 1682.

[+]AVONDMAALSZILVER

Schaal met knorrenrand, merk soort degen als beker te Ressen uit 1702 en wit Delfs kannetje aldaar.

DE BOERDERIJ 't Haagje, gelegen aan de weg van Kerk- naar Kapel-Avezaath, heeft[+] een rieten dak en aan de gepleisterde gevel de jaarankers 1723.

[+]'T HAAGJE

> In het begin van de XVde eeuw werd Otto van Zoelen met de hofstad Die Haghe beleend. In 1703 kwam het goed aan dr. Johan van Lidth de Jeude, die het wel verbouwd zal hebben. Het huis lag binnen een ringgracht, die thans is verdwenen. (Geld. Volksalm. 1890, blz. 140, 141).

HET HUIS TEN HAM ligt bij de Hamse brug aan de Linge, pl. CLIV, afb. 372.[+]

[+]HET HUIS TEN HAM

Het huis is in T-vorm gebouwd, waarvan de lange zijde door de deel wordt ingenomen. De voordeur en het raam daar boven hebben een houten omlijsting van omstreeks het midden der XVIIIde eeuw. Volgens een zich in het huis bevinden aquarel van omstreeks 1820, was het huis toen nog in het bezit van schuiframen met kleine ruiten. Zie ook tekening door J. Versteegh, coll. Gem. Museum, Arnhem, afb. in vijf en veertig gezichten uit Gelderland, Arnhem 1922, nr. 43.

HET HUIS KELLENDONK staat aan de weg van Kerk-Avezaath naar Buren, en wordt[+] in 1508 genoemd. Het heeft het uiterlijk van een huis uit XIXa, niet het minst door de ijzeren stoepleuning uit die tijd.

[+]KELLENDONK

Van der Aa XI, blz. 52; Geld. Volksalm. 1890, blz. 129; Gelre IV, 1901, blz. 58; Eigen Haard 1911,+ blz. 600.

+LITERATUUR

HET HUIS TEISTERBANT aan de weg naar Buren gelegen, pl. CLIV, afb. 373, zou+ gebouwd zijn op de plek waar volgens overleveringen het huis van de graven van Teisterbant gestaan zou hebben.

+TEISTERBANT

In de leenboeken van de Gelderse vorsten kwam Teisterbant sedert 1326 voor als het Huis Avesaet,+ waarmee toen Otto van Avesaet beleend was. Vandaar dat het huis vroeger Heer Otten-hofstat genoemd

+GESCHIEDENIS

werd, doch het is onbekend wanneer het de naam Teisterbant gekregen heeft. In 1660 trouwde Dirk van Eck met de barones van Bodek en Elkan, zich noemende erfdochter ‘in het oud-adellijke en graavlijk Teysterbant’ (Geld. Volksalm. 1875, blz. 52), en sindsdien noemden de alhier wonende van Eck's zich van Eck tot Teisterbant. Het huis bleef aan dit geslacht tot 1784. In 1788 kreeg majoor Bredt door huwelijk Teisterbant in zijn bezit, en ook hij nam die titel over. Hij had een proces met de bovengenoemde J.D. van Leeuwen, die toen op het landgoed De Krukken woonde en op Bredt het volgende dichtte: Eén morgen en één hont/ Een huis gelijk aan stront/ Toch schrijft de gek met eigen hand/ Ik ben de heer van Teisterbant.

Bredt, die een vurig Oranjeklant was, moest in 1795 het land verlaten en de heftige patriot van Leeuwen kocht in dat jaar het eens door hem gesmade Teisterbant. Na zijn dood kwam het in 1817 aan de familie Versteegh, in welk geslacht het meer dan een eeuw bleef, totdat het door koop in andere handen overging. In het midden van de XVIIIde eeuw werd het een niet zeer oud huis genoemd (Teg. Staat, blz. 259).

Het sobere, strakke ijzeren hekwerk op de platte afdekking van het iets uitspringende, midden risaliet, duidt op een ontstaan uit omstreeks 1800, of wellicht iets vroeger. De windvaan heeft het jaartal 1784. Aan de achterzijde van het huis worden de jaarankers 1818 aangetroffen. De grachten die het huis omspoelden, zijn reeds door majoor Bredt gedempt en nieuwe grachten, op grotere afstand van de woning gelegen, werden gegraven. Op 14 januari 1838 leed het huis ernstige brandschade. Inwendig levert het huis niets bijzonders op.

Zoelen

Uit de plattegrond (fig. 110) blijkt de zeer gestrekte aanleg van het dorp. De boerderijen zijn gelegen langs twee nagenoeg evenwijdige wegen, die circa 100 m van elkaar verwijderd liggen. De lengte van de nederzetting bedraagt ca 1500 m. Evenals Erichem is Zoelen gelegen op een stroomrug, waarbij een oude stroomgeul het gebogen verloop van deze rug en van de wegen, die op de rug zijn aangelegd, heeft bepaald. Deze stroomrug liep onmiddellijk ten westen van het huidige dorp (O.M.R.O.L., N.R. XXX, 1949, blz. 89 en de kaarten II en III). Zoelen is een duidelijk voorbeeld van het zg. gestrekte esdorp, waarvan de oorsprong terug gaat tot de hernieuwde occupatie van delen van het rivierkleigebied in de karolingische tijd. De sporen van oude bewoning die in Zoelen zijn gevonden stemmen hiermede overeen. De vondsten dateren omstreeks de IIde eeuw n. Chr. en vervolgens van de IXde tot en met de XVIde eeuw.

De middeleeuwse kerk is, gelijk dit het geval is in Kerk-Avezaath, aan het zuidelijke einde van de bebouwing gelegen. Het kasteel Zoelen is gesticht ten westen van het dorp en is gelegen in een der wijde bochten in de westelijke dorpsweg. Noch bij de kerk, noch bij het kasteel is enige centrumvorming opgetreden.

Zoelen

+ Teg. Staat III, blz. 269; Van der Aa XIII, blz. 257-249; Kist en Moll, 1859, II, blz. 442; Geld. Volksalm. 1879, blz. 72, 78; De Tijdspiegel 1900, III, blz. 1-16. +LITERATUUR

+ Op een XIIde-eeuwse lijst van goederen behorend tot de inkomsten van de kerk te Gendt komt Zoelen voor (codex Laureshamensis, ed. Glöckner, 1929-1936, nr. 3817). Zoelen heeft met Avezaath tot het graafschap Teisterbant behoord. Tot de Neder-Betuwe werd Zoelen eigenlijk niet gerekend, tenminste in brieven van de Hertogen Reinald (1403 en 1410) en Karel (1520), wordt melding gemaakt van de Neder-Betuwe 'nevens Zoelen en Avezaath'. Echter golden de door Reinald II op 11 december 1327 te Nijmegen gegeven landrechten voor Neder-Betuwe, ook voor de beide dorpen. +GESCHIEDENIS

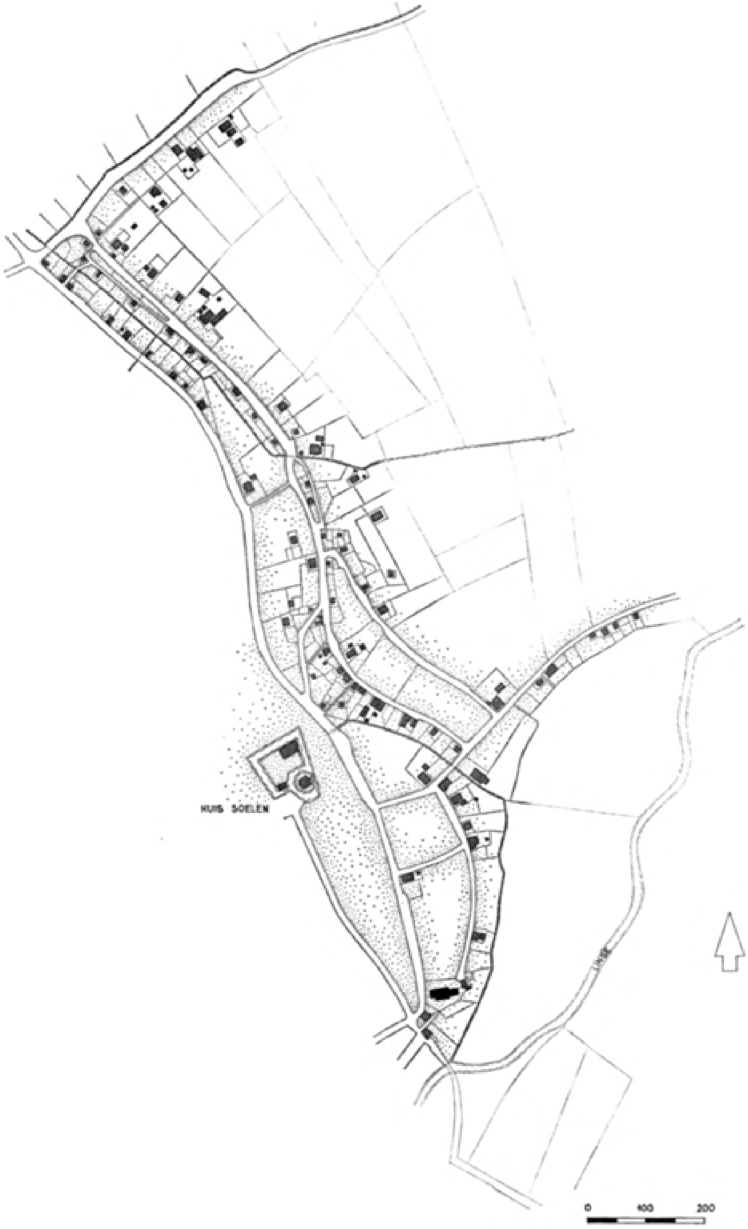

Fig. 110. Zoelen. Situatie naar kadastraal minuutplan, ca. 1825

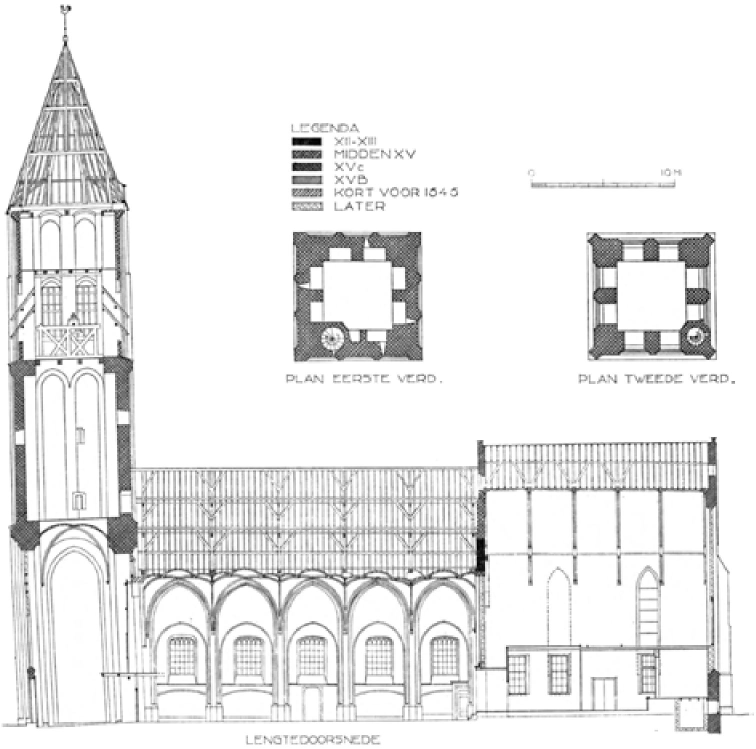

Fig. 111. Zoelen. Hervormde kerk. Lengtedoorsnede

Zelfs was er in Zoelen een gerichtsbank voor dit ambt, zoals ook Kesteren er een bezat. ‘Die Richter van Nederbeth sal sijn heemsteden condichen vertennacht (veertien nachten) na Paschedach tot Kesteren, ende des donredages daerna tot Solen op den Dam’. Deze gerichtsbanken waren van de derde of hoogste aanleg voor Neder-Betuwe. De Zoelense bank is in de XVIIIde eeuw opgeheven.

[+] Kist en Moll, 1859, II, blz. 443.

[+]ROMEINSE VONDSTEN

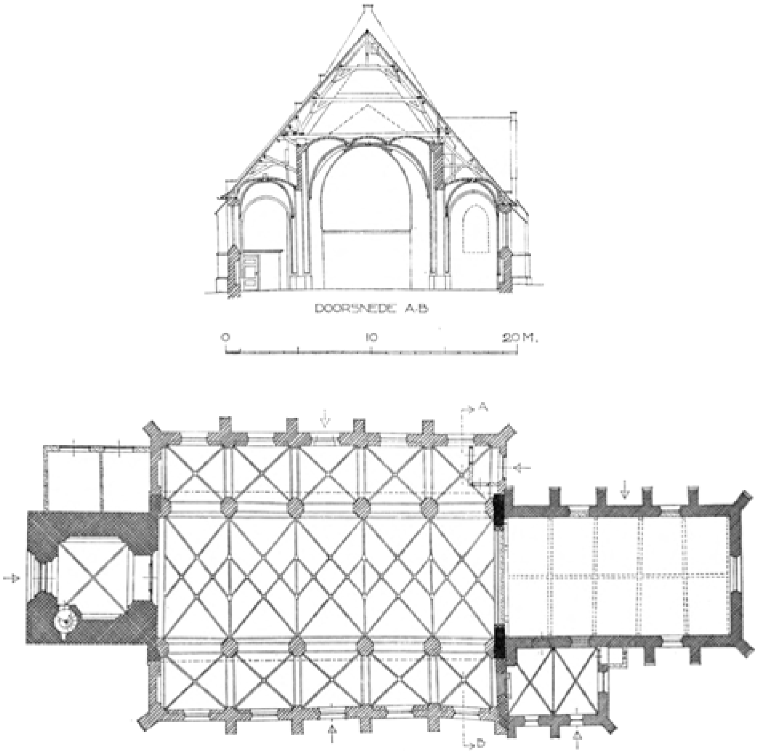

Fig. 112. Zoelen. Hervormde kerk. Plattegrond en dwarsdoorsnede

In het uit 1851 daterende gemeentehuis hangt in de burgemeesterkamer een, op+ paneel, geschilderd portret in houten lijst; dagmaat 70 × 55 cm borststuk. De +SCHILDERIJ geportretteerde vrouw (aetatis suae 14) draagt een zwart kleed met gouden stiksels, geplooide manchetten en een geplooide witte halskraag. Links boven staat EN. DIEV. SEUL. 1587. Pl. CLX. afb. 386.

Dit portret bevond zich eertijds in de pastorie te Zoelen (Nav. 1876, blz. 500), doch werd enkele jaren geleden gevonden op de zolder van de kerk, vrijwel als een ruïne. Het is daarna gerestaureerd.

+ DE HERVORMDE KERK aan de H. Stefanus gewijd, ligt geheel vrij in het kerkhof, iets ten zuiden van de dorpskom. De toren is eigendom van de burgerlijke gemeente, de kerk van de Ned. Hervormde. Fig. 111, 112, pl. CLV, afb. 374, pl. CLVI, afb. 375. +HERVORMDE KERK

+ Van der Aa XIII, blz. 248; Kist en Moll, 1859, II, blz. 454; Oudheidkundig Jaarboek 1938, blz. 18; E.H. ter Kuile, De torens van Nederland (Heemschutserie), 1942, 2e druk, blz. 74; M.D. Ozinga en R. Meischke, De Gothische kerkelijke bouwkunst (Serie Schoonheid van ons land), blz. 46; Duizend jaar bouwen I, blz. 307, 316. +LITERATUUR

+ Van de geschiedenis van de kerk is maar heel weinig bekend. Zij komt als vele andere voor in de oudst bekende kerkenlijst van de Domfabriek te Utrecht in 1395. Er was een vicarie van O.L.V., in 1551-1552 genoemd, en één van St. Nicolaas (Heeringa, Rek. II, blz. 184; W.V.R., blz. 118). In 1747 is de kerk ‘vernieuwd’ en in 1842 is het gebouw door de bliksem getroffen, waardoor het van 1747 daterende orgel werd beschadigd en er een nieuw voor in de plaats moest komen (Van der Aa). Omvangrijke reparaties aan het schipdak hadden in 1939 plaats. +GESCHIEDENIS

In 1576 was de kerk in het bezit der gereformeerden. De eerste predikant was Cornelis van Utrecht, een gewezen monnik en keldermeester in de abdij van Egmond, die in gezelschap van een non, Andrea van Apeldoorn, zijn klooster was ontvlucht (Nav. 1877, blz. 271).

+ De statige, goed geproportionneerde toren van de Zoelense kerk, met de lange spaarvelden, die het rijzige van dit bouwwerk nog meer beklemtonen, domineert het lage omliggende land, en vertoont zich in zijn volle schoonheid, wanneer men van uit het zuiden het dorp nadert, waar hij niet door de hoge bomen van het kasteelbos wordt gemaskeerd. Aan deze bakstenen, gedeeltelijk met tufsteen omklede toren sluit een, eveneens bakstenen, doch gepleisterd, driebeukig schip met een fraai stenen netgewelf gedekt, welk schip tegen een rechtgesloten, gepleisterd bakstenen koor met houten tongewelf is aangebouwd. Aan de zuidzijde van dit koor een kleine, bakstenen sacristie door twee stenen kruisribgewelfjes gedekt. +BESCHRIJVING

+ Behalve de bovenste geleding is de gehele toren met tufsteen bekleed.

Het benedengedeelte van de onderste geleding is bekleed met tuf in een sierverband van grote en kleine blokken; overigens is het materiaal laagsgewijs aangebracht met hier en daar, vooral op de hoeken grotere platen. De baksteen waaruit het gebouw is opgetrokken meet 25-26,5 × 5,5-6, 10 lagen 72 cm. +TOREN MATERIAAL

+ De ongeveer 36 m hoge toren, is in drie, weinig verspringende geledingen opgebouwd, van welke geledingen de bovenste op haar vier hoeken in het bezit is van eenmaal versneden, overhoeks opgestelde beren. In de westzijde van de onderste +UITWENDIG

geleding een hoge spitsboog-nis met dubbel hol geprofileerde dagkanten, waarin een, door een korfboog, gedekte ingang. De twee andere gevelwanden van deze geleding worden ingenomen door drie spitsbogige, smalle spaarvelden met een dubbele afschuining, en staande op een ongeveer 4,50 m boven het maaiveld, lopende waterlijst. De gevelwanden van de tweede geleding worden eveneens door drie spitsbogige spaarvelden versierd, doch deze hebben kwarthol geprofileerde dagkanten. Alle spaarvelden van de beide geledingen vertonen nog in de koppen resten van tufstenen toten. In de

tweede geleding is aan de noordzijde in de dam, tussen midden- en rechter spaarveld, een kopje gemetseld. De wanden van de bovenste geleding hebben alle een indeling van twee spitsboog-spaarvelden met dubbel holle dagkanten en driepas in de kop. De beneden-helft van deze spaarvelden is geopend als spitsbogige galmgaten, waarin aan de zuidzijde een vorkmontant. De toren wordt bekroond door een achtzijdige, even ingesnoerde, korte met leien beklede spits.

Wegens de bepleistering is het materiaal niet na te gaan. Aan de oostzijde is de tufstenen+ topgevel van een vroeger schip bewaard; daarboven, een verhoging van baksteen, formaat 25-26,5 × 5-5,5 cm, 10 lagen 70 cm en een top van het materiaal van het koor.

+SCHIP MATERIAAL

De lage muren worden door eenmaal versneden beren geschoord, waarvan de hoekberen+ overhoeks zijn opgesteld, met uitzondering van die aan de zuid-oostzijde, wegens het aldaar voorkomen van de sacristie. In de westelijke vleugelmuren is een gedeelte van de oudere westmuur te herkennen. De brede korfboog-vensters kregen in de vorige eeuw hun houten kozijnen. Een ingang wordt in de derde travee aan de zuidzijde aangetroffen, terwijl een latere aan de oostzijde van de noorder-beuk is gebroken. Een ingang aan de derde travee noordzijde is gedicht. Een groot, met leien belegd zadeldak dekt het schip.

+UITWENDIG

Door de bepleistering slechts te meten op de topgevel (bovenste gedeelte) 27,5-29 ×+ 6,5-7 cm, 10 lagen 83 cm. Voor plintafdekking is hier en daar rode Bremer steen gebruikt.

+KOOR MATERIAAL

Tweemaal versneden steunberen, waarvan die op de hoeken van de rechte sluiting+ overhoeks staan, schragen het vijf traveeën diepe koor. Vensters komen slechts voor in de tweede en vierde travee; hiervan zijn gedicht de beide vensters aan de noordzijde en het meest westelijke venster aan de zuidzijde, dat ter wille van de sacristie verdwijnen moest. Alle hebben diepe, afgeschuinde dagkanten. Het meest oostelijke van de, aan de noordzijde gedichte, vensters heeft nog de originele brugijzers behouden.

+UITWENDIG

De twee traveeën brede voormalige sacristie wordt door drie beren gestut. De topgevel+ staat op de volle breedte. Een met lei bekleed zadeldak dekt deze aanbouw.

+VOORMALIGE SACRISTIE UITWENDIG

De door een bakstenen kruisribgewelf, met bakstenen ribben die bepleisterd en gepolychromeerd+ zijn geweest, overwelfde begane grond heeft aan noord- en zuidzijde een hoge, brede spitsboognis in elke wand. De ingebouwde, gemetselde spiltrap staat in de zuidwesthoek en gaat in de derde geleding verder in de zuid-oosthoek. Aan de oostzijde een hoge, spitsbogige doorgang naar de kerk, evenals de nissen met holprofiel omlijst. In de tweede geleding zijn alle wanden geleed door telkens twee diepe nissen, boven spitsbogig gesloten, onafhankelijk van de buiten-architectuur; daarentegen corresponderen dergelijke nissen op de bovenste geleding wel met de buitenarchitectuur, daar zij voor de benedenste helft geopend zijn als galmgaten.

+TOREN INWENDIG

Het driebeukige schip bestaat uit vijf traveeën. De schipbeuken zijn van elkaar gescheiden+ door zware pijlers met ellipsvormige kern, waartegen vlakke pilasters met kwartholle kanten, die overgaan in schei- en gordelbogen. De profielen van de pilasters

+SCHIP INWENDIG

aan de schipzijde zetten zich voort als omlijsting van de velden boven de scheibogen. Ter halver hoogte van de tooggeboorte en de top van de scheibogen ontspringen de ribben van het netgewelf op kraagstenen, waarvan de details door bepleistering aan het zicht onttrokken zijn, behalve twee op de orgelgalerij, waar zij uit lijstwerk bestaan. Over de zijbeuken liggen kruisgewelven; de ribben komen neer op kraagstenen tegen de pijlerkernen. Onder de vensters flauw segmentvormig gedekte spaarnissen.

+ De ruimte van het koor is verminkt, doordat men deze verdeeld heeft in een consistoriekamer met daar achter een toneelzaal. Deze beide lokaliteiten hebben een lage zoldering, die het, op korte muurstijlen rustende, houten tongewelf aan het oog onttrekt. Detaillering van ribben die neerkomen op korte muurstijlen is opvallend grof. Oorspronkelijke kap. +KOOR INWENDIG

+ Deze ruimte, die thans als vestiaire dienst doet bij toneelvoorstellingen, ligt twee treden lager dan het koor, telt twee traveeën en wordt door stenen kruisribgewelven gedekt; tegen de westgevel een kleine Gotische schouw. +VOORMALIGE SACRISTIE INWENDIG

> + Boven de triumfboog tekent zich de moet af van een zeer flauw hellend dak, dat mogelijk een klein, driebeukig tufstenen kerkje dekte. Een verhoging van deze gevel in baksteen duidt op een vervanging van dit tufstenen kerkje door een van baksteen. De oostgevel van de toren is tot aan de daklijst, die correspondeert met deze topgevel, uit baksteen opgemetseld, het verdere gedeelte is met tuf bekleed. Fragmenten in de westgevels, die in verband met de toren zijn opgetrokken en met de daklijn corresponderen, zullen van dit oudere bakstenen schip resten zijn; het moet dus gelijk met de toren zijn opgetrokken. In een volgende bouwfase ontstond het koor, daarna de sacristie. Tenslotte werd het schip nogmaals vernieuwd in een modieuze, Nederrijnse stijl, die rond 1500 langs de rivieren doordrong. In het rechterlijk archief van Tiel, thans op het Rijksarchief te Arnhem (nr. 296 f° 147vo) komt een post voor: 'Jacob Hubertsz. zal de kap van de buyck van de kerk te Zoelen opvoeren en winden 8 vt. hoog;' 18 juni 1545. J. Huberts komt als timmerman voor in een signaat Zandwijk van 7 juni 1551 (mededeling Mr. van Lennep te Leeuwarden). Men zou dus de oude kap aangehouden hebben na het overwelven van de kerk. De wijziging en inwelving van het schip is dan kort vóór 1545 te dateren. +BOUWPERIODES

De kerk bezit:

+ De eikenhouten kansel, staande op de voet van een stenen wijwaterbekken of doopvont met doorgestoken profielen, XVI, heeft een zeszijdige kuip met op de hoeken vrijstaande kolommen. De panelen zijn door gecanneleerde posten en togen gedetailleerd en vertonen moeten van verdwenen inlegwerk; op het bijbehorende achterschot gedateerd Anno 1641. Op de rand van het klankbord zijn (later?) de woorden van Thimoteus II, 2 vers 2 geschilderd. +PREEKSTOEL

+ Aan de preekstoel bevindt zich een koperen lezenaar op arm en een tweede, minder fraaie bij de zitplaats van de voorlezer, beide XVII. +LEZENAAR

+ Recht tegenover de preekstoel staat de grote eikenhouten bank van de heerlijkheid Soelen. Op de overhuiving een rococo-ornament en guirlandes, waaronder de wapens van het geslacht Pieck en van de heerlijkheid met twee griffioenen als wapendragers. Op de hoeken, vaasachtige bekroningen, XVIIIb. +HERENBANK

Zowel het wapen van het geslacht Pieck, als dat van de heerlijkheid en van de tegenwoordige gemeente, is van zilver beladen met een kruis van keel.
In de overige banken hier en daar oude geprofileerde panelen, XVII.

In de noorder-beuk: Zerk 257 × 170 cm, waarop een wapen tussen doodshoofden[+] en -beenderen, en MEMENTO MORI. HIER LIGT BEGRAVEN GIJSBERT VAN DE POLL HEER VAN GEERESTEIN ENDE TOECOP, DE LAETSTE VAN ZIJN STAMME, EN STERF DEN 11 APRIL 1640. Acht kwartierwapens, links: Poll, Wijhe, Delft, Tengnagel. Rechts: Amstel van Mijnden, Isendoorn, Ruyterborch, Rossum. [+]GRAFZERKEN

Geerestein was een huis in Drumpt, welk dorp vroeger kerkelijk met Zoelen was verenigd (Nav. 1876, blz. 66).

In het middenschip: Zerk 66 × 70 cm. Alliantiewapen en: OBYT DEN 29 AUGUS. 1648/HIER LEYT BEGRAVEN GERT/RUYT VAN BENTHEM, HUYSV/ ROV VAN BERNDT COCK/SCHOLTIS TOT SOELEN/EN MAYOOR IN NEDER-BETUW.

Barend of Berndt Cock was van 1637-1682 scholtus, 1659-1670 ontvanger der hoofden en kribpenningen van Neder-Betuwe. Bij zijn huwelijk met Geertruy van Banthem, wordt hij getiteld: Majoor der Neder-Betuwe. Er waren in 1626 enige redoutes in Neder-Betuwe aangelegd, maar na 1648 was daar geen bezetting meer in, en werden de vier majoors of wachtmeesters, in Neder-Betuwe ingetrokken. De majoor of wachtmeester had onder de ambtman het toezicht op de bezettingen en op de redoutes (Nav. 1898, blz. 30).

Vóór de orgeltribune liggen drie zerken naast elkaar, samen één vormend, 64 × 71 cm, waarop: WILLEM VAN ECK ENDE/ MARIA IACOPS SYN/HUYSFROV.

Fragmenten van grafzerken liggen verspreid in de vloer van de kerk. In de grafkelder van de familie Pieck, onder het koor, zijn gedenkplaten met opschriften. Zie hierover: De Wapenheraut 1914, blz. 375.
Kist en Royaards XVII, 1846, blz. 427, Hoogewerff I, blz. 243.[+]
Op de muur, tussen koor en sacristie, ontdekte in 1846 ds. N.C. Kist een meer dan levensgrote figuur[+] van St. Thomas. Onder een geschilderd voetstuk, waarop ter hoogte van het onderkozijn der vensters, de apostel geplaatst was, waren nog enkele Gotische letters zichtbaar. De heilige was met een baard en lang haar voorgesteld en droeg een, tot aan de voeten afhangend, licht rood overkleed met gele rand, en blauw of groenachtig liggende kraag of voering. Ook op andere muurvlakken bleek schilderwerk aanwezig te zijn; slechts één voetstuk, waarop St. Jacobus Major kon herkend worden. Alles is echter weer overgewit. [+]LITERATUUR [+]MUURSCHILDERINGEN

In het middenschip hangen twee koperen kronen, ieder met vijf grote en acht kleine[+] armen, voor kaarsen, XVII of XVIII. [+]KERKKRONEN

Onder de orgeltribune twee koperen wandarmen, XVII.[+]

[+]WANDARMEN

Twee koperen kaarsenhouders aan de kansel, de ene iets groter dan de andere, en[+] twee voor electrisch licht ingericht bij de voorlezersplaats. [+]KAARSENHOUDERS

Zuider-beuk, westwand Groot bord, waarop de tekst van het Onze Vader is geschilderd+ in een wat boerse omlijsting, midden XVIIde eeuw.

Oostwand. Bord, waarop de woorden van de Tien Geboden, in een omlijsting van hermen, XVIIa. +TEKST BORDEN

Noorder-beuk, westwand. Credo-bord, in een omlijsting gelijk aan die aan de westwand van de zuider-beuk.

Noorder-beuk, oostwand. Rouwbord, waarop bijbelteksten zijn geschilderd. Onderaan+ een cartouche, waarop in Gotische letters: Hiet leyt begraven Lambert de Hoogh, ende is gestorven den viii September 1603. +ROUWBORD

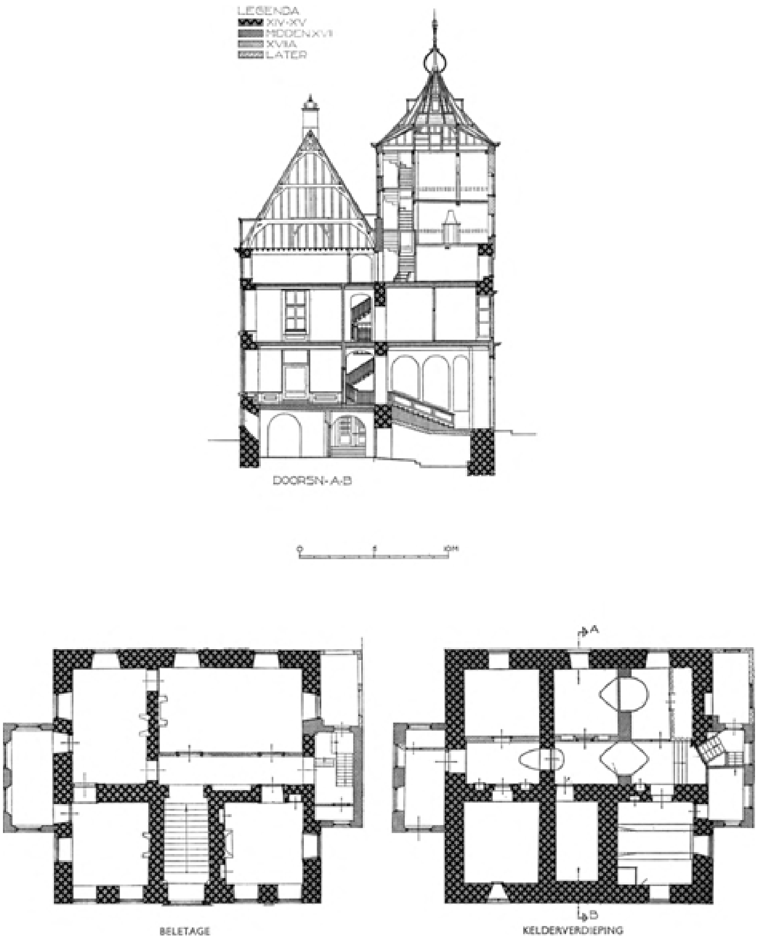

Fig. 113. Zoelen. Huis Soelen

De kerk bezit voorts:

Twee bekers, pl. CLXXVIII, afb. 435, 14 cm hoog, 10 cm middellijn, met een brede+ gegraveerde rand van bandmotieven en ranken. Aan de voet W.R. en een merk, bestaande uit drie schelpjes in een keper (cf Doodewaard). +AVONDMAALSZILVER

Twee schalen met gegolfde rand, pl. CLXXIX, afb. 437, 34 cm lang en 11 cm middellijn. Middenin een wapen: een veld beladen met drie Franse lelies, 2 en 1, met twee leeuwen als schildhouders.

Merken: Utrecht, jaarletter W. van 1804, meesterteken I.V.N. van Jan van Nieuwkasteel.

De in de Voorlopige lijst vermelde piscine is in 1939 zonder reden vernield.+
In 1904 wordt gerapporteerd dat zich op het kasteel te Zoelen 'verschillende doorgezaagde doopvonten'+ bevinden; zij zullen naar de Oudheidkamer te Tiel getransporteerd worden. De inventaris van de Tielerwaard noemt er één (blz. 444), doch de Oudheidkamer te Tiel is in 1944 vernietigd door oorlogsgeweld. Mogelijk zijn van de overige in 1904 vermelde onderdelen er één te identificeren met de voet onder de preekstoel en één met het fragment aan het poortgebouw van het kasteel (zie aldaar). +VERDWENEN +VOORWERPEN PISCINE
De klok, is door de Duitsers weggevoerd. Omtrent deze klok vermeldt het akteboek der kerkelijke+ gemeente: de clock is door Willem Surmondt en Adriaen Peters, kerkmcrs. a^o 1624 in den toorn doen hangen en weegt twee duysint tweehondert pondt ((Navorser XXV 1875, blz. 492), diam. 128,5 cm. Opschrift: DOR DAT VIER BIEN ICK GEVLOTEN PETER VAN TROIER WYLLEM EVERS GOTEN MIJ 1624. +KLOK
Het uurwerk van 1653 is in 1926 uit de toren verwijderd en door een nieuw vervangen.

HET HUIS SOELEN ligt temidden van een park met hoog geboomte, dicht bij het+ dorp, ten n.w. van de kerk. Het is gebouwd op een klein, rond eiland, dat aan de noordzijde door een houten brug verbonden is met het voorplein, waartoe een, ten w. van het huis staande poort, toegang verleent. Fig. 113, pl. CLVI, afb. 376, 377, pl. CLVII, afb. 378, pl. CLVIII, afb. 379 t.e.m. 382, pl. CLIX, afb. 383 t.e.m. 385. +HUIS SOELEN

Vooraanzicht, sepiatekening van C. Pronk, 1728. R.P.K. Amsterdam.
Aanwezig in het kasteel: het+ huis van de z-oostzijde gezien, tekening van C. Pronk 1728. Voorzijde huis met duiventoren: tekening van R.V.E. (R. van Eynden) 1792. Idem aquarel L.J. Kleyn omstr. 1850. Duiventoren, schilderij in olieverf op doek, door G.A. Roth 1834. +AFBEELDINGEN
Van de Aa, XIII, blz. 249; C.P.E. Robidé van der Aa, Oud Nederland, Burgen en Kastelen, Nijmegen+ 1846, blz. 274; Register op de Leenakteboeken, blz. 287, 291; J.D. Wagner, Zoelen en Aldenhaag, Gelre, XXX, 1927, blz. 133; J.D.H. van Uden, Kasteel en Heerlijkheid Soelen, Buiten 1927, blz. 414, 436; Oudh. Jrbk. 1938, blz. 17. +LITERATUUR

In 1263 komt bij de stadsrechtverlening van Wageningen een nobilis vir Otto van Soelen voor (Sloet+ nr. 862); bij zijn overlijden laat hij een minderjarige dochter na ten behoeve van wie Arndt van Arkel, ridder, in 1298 door de Graaf van Gelre met het Huis Soelen beleend wordt. Arndt's kleinzoon ook Arndt geheten (zoon van Jan der Noordeloose) ridder, wordt in 1329 genoemd Arnold van Soelen, geheten van der Noertlosen (J. Habets, Archief van het kapittel van Thorn, I, 1891 nr 190) en in 1349 vermeld als Heer van Soelen en Avezaath. Zowel in Zoelen als in Avezaath moeten de heren een huis hebben bezeten, welke beide huizen tussen 1290-1296 door de helpers van de Graaf van Vlaanderen zijn ingenomen (Gelre, XXX, 1927, blz. 133) en in 1355 door Hertog Eduard werden vernield. Na de herstelling van zijn beide sloten, bestookte Arnold van Zoelen opnieuw de Hertog, totdat hij zich met zijn beide zonen, Jan en Otto, bij zoenverdrag van 13 april 1362, onderwierp. Hij moest zijn huis Soelen afbreken wanneer Eduard dit verlangde en mocht zelfs buiten diens toestemming de stenen daarvan niet voor zich nemen. Vermoedelijk is reeds bij de dood van Arndt (1) van Arkel, het goed gesplitst in Avezaath met het gedeelte waarin de Aldenhaag was gelegen (een versterkt huis in de nabijheid van het Huis Soelen), en het gedeelte waarin zich het Huis Soelen bevindt. Eerstgenoemd

+GESCHIEDENIS

goed was verrreweg het grootste en aanzienlijkste en had behalve het in 1316 aan Jan van der Noordeloose toegewezen gericht ‘te Zole over die Zole aan die Betuwsche zijde’, ook zijn eigen soort leenkamer of leengericht: ‘aen den Aldenhaghe leenroerich’ (Nomina Geogr. Neerl. I blz. 16). Blijkbaar is de Aldenhaag aan de Arkels gebleven. De laatste Zoelense Arkel was Otto (beleend in 1400), die overleed zonder wettige nakomelingen. Nadat het goed in handen was gekomen van de Van Leyenberchs, de Van Swetens en de Van Buerens, verkochten Elisabeth van Bueren en haar man Cracht van Camphuysen in 1538 hun bezit aan Claas Vijgh, Elisabeth's stiefvader, die in dat jaar met den Aldenhaag werd beleend.
Walraven van Benthem schijnt op een of andere wijze, het andere deel, waarin het Huis Soelen is gelegen, te hebben verkregen. In 1385 tocht zijn kleinzoon, ook Walraven geheten, diens moeder ‘aen dat overste huys tot Soelen ende dat overste verbrecht ende dat nederste verbrecht ende die wyntmoelen ende alles dat buyten den uytersten singelgrave begrepen is’. (P.N. van Doorninck, Acten betreffende Gelre en Zutfen, 1376-1392 blz. 9). Na de van Benthems kwamen hier de van Rossems in 1424 (leenaktenboeken blz. 287). In 1506 werd Soelen tot heerlijkheid verheven (ib. blz. 292). Na de dood van Joost van Rossem, die in 1569 kinderloos overleed, viel de heerlijkheid toe aan zijn oudste zuster Heilwich, in 1566 gehuwd met Dirck Vijgh, een zoon van bovenvermelde Claas (ib. blz. 288). In 1572 werd Dirck met de Aldenhaag beleend, zodat van dit tijdstip af Soelen en Aldenhaag in één hand kwamen en sedertdien bij elkaar zijn gebleven. Zo noemde Arndt Vijgh zich in 1651 ‘Heer der huys en heerlykheyt mit den Aldenhaag tot Soelen’. Met de dood van Karel Vijgh op 6 juli 1682 stierf de Zoelense tak van de Vijghen uit. Na nog enkele jaren aan de Van Renesses van Baer behoord te hebben, ging Soelen in 1702 over aan Karel Pieck, wiens moeder een Vijgh was (Het geslacht Pieck, Herald. Bibl. 1882). Op 22 juni 1775 werd de heerlijkheid gekocht door Aert Johan Verstolk, schepen der stad Rotterdam. Na de dood van J.G. baron Verstolk van Soelen, kwam de heerlijkheid door vererving aan het geslacht Völcker aan welk het nog behoort.
De Bourgondiërs schijnen in 1509 het huis te hebben ingenomen en afgebroken. In april 1574 had Dirck Vijgh militairen in Spaanse dienst, die gekomen waren om het slot te doorzoeken naar eventueel daar verblijf houdende tegenstanders, van het voorplein laten verwijderen. De dag daarop, trok een Spaanse troep onder Franco de Valdes naar Hemert. Bij hun nadering heeft Vijgh, menende dat de Spanjaarden kwamen om Soelen te overrompelen en hem het slot te ontnemen ‘het vier doen steken in het huys boven ende beneden end hevet alsoe tsaemen verbrandt met een groot deel gedeurssen coren, dat op het huys lach, hem selven toebehoirende’ (Gelre 1927, blz. 138). Vijgh vluchtte daarop naar Buren. Ook de Aldenhaag werd in de as gelegd (Historia 1938, blz. 152; een andere lezing: Gelre 1900, blz. 126), en dit huis is nooit meer opgebouwd. Op 27 juli 1574 begaf Dionys van der Wesenhagen, commissaris van wege Cantzeler en Raden van Gelderland, belast het huis en de heerlijkheid Soelen in het

bezit te stellen van Reinier van Gelre, opdat die een en ander in naam van zijn vrouw als tuchteresse zou bezitten, zich in gezelschap van genoemde Reinier van Gelre, naar Soelen. In zijn uitgebracht rapport, vermeldt van der Wesenhagen, dat ‘het gantsche en alinge huis’ was verbrand en dat slechts de muren nog overeind stonden (Gelre 1927, blz. 138, 139). Soelen schijnt echter in 1577 weer te zijn herrezen. In de XVIIde eeuw heeft Arndt Vijgh het huis grondig laten vernieuwen, wellicht geheel nieuw opbouwen; het jaartal 1643 en de namen van de toenmalige bewoners van het huis op de klok, duiden dan op de voltooiing van het werk. De Teg. Staat (1741) vermeldt: ‘Het Heerenhuis te Zoelen is een fraai Gebouw, en voor eenige jaren, van binnen, geheel vernieuwd. In 't Huis zyn fraaye geschilderde Kamers, en rondsom het zelve, schoone Plantaadjen’. In 1911 werden belangrijke restauraties aan het huis uitgevoerd. Het huis werd ontpleisterd. De doorlopende daklijst langs de voorgevel werd in het midden aan de toren onderbroken. De kleine vensters van de bovenste verdieping, alsmede de ramen van de dakkapellen, kregen toen een indeling van kleine ruiten. Inwendig hebben omvangrijke herstelwerken plaatsgevonden in de jaren 1956-'61.

De oprijlaan, aanvangende bij de kerk, leidt naar het ten westen van het huis staande poortgebouw, toegang verlenend tot het voorplein, vermoedelijk het in 1385 vermelde ‘nederste verbrecht’.

+ Het bakstenen gebouwtje is in de XIXde eeuw tot een blokvormig gebouw gemaakt, gedekt door een laag schilddak met nok haaks op de poortdoorgang en met kantelen boven de gootlijst. Op de tekening van Pronk was aan de westzijde reeds een aanbouw, die daar echter door een verlenging van het zadeldak boven de poortdoorgang is

+POORTGEBOUW

gedekt. Op de hoeken van het middeleeuwse gedeelte resten van overgekraagde hoektorentjes, die in 1728 nog een boogfries insloten. Aan de buitenzijde een hardstenen plaat met het wapen Verstolk. Houten balkenzoldering boven de doorgang.

Aan de buitenzijde van de poort en onder een raam is een hardstenen doopvont (XIV),+ die nu voor bloembak dienst doet, in de muur gemetseld (Gelre VII, 1904, blz. XXVI). +DOOPVONT

Aan de pleinzijde, naast de poort hangt een kleine luidklok waarop: P. BAKKER 1776+ ROTTERDAM. +KLOK

Van het poortgebouw loopt een meermalen gerestaureerde lage walmuur langs de+ noordelijke kasteelgracht tot aan een gedeelte van een waltorentje aan de oostzijde. +VOORBURCHT De oostelijke muur die in 1830 geslecht is, werd in 1956 op de oude fundamenten herbouwd; het meest noordelijke gedeelte, waarin een gedichte doorgang is ter hoogte van de waterspiegel, was in 1837 herbouwd in aansluiting aan de wijzigingen van het koetshuis.

Op de noordelijke hoek van het voorplein, ingebouwd in het koetshuis staat een achtzijdige toren, gedekt door een spits met peervormige bekroning. In het muurwerk van de toren zijn aan vier der acht zijden minstens drie boogvormig gesloten openingen geweest, die de toren als de duiventoren bestempelen, die in 1563 reeds vermeld wordt (Gelre, XXX, 1927, blz. 139). Tegen de toren zijn de dienstgebouwen opgetrokken, die op de tekening van Pronk een vroeg XVIIde eeuws uiterlijk hebben, in 1837, evenals het poortgebouw in neogotische stijl zijn herbouwd en thans in de trant der XVIIIde eeuw zijn verbouwd.

Het huis is op een rond eiland gebouwd en niets wijst er op, dat dit vroeger groter+ geweest zou zijn, dat men later oude grachten gedempt zou hebben om de +HOOFDGEBOUW tegenwoordige ervoor in de plaats te graven. Geheel onmogelijk is het niet, dat vroeger de gracht aan de zuid-westzijde van het huis achter heeft doorgelopen zodat er twee binnenpleinen zijn geweest (dat overste ende dat nederste verbrecht uit 1385). De tegenwoordige poort doorkomend, zou men dadelijk rechts, een brug met weer een poort hebben aangetroffen, waardoor men het tweede binnenplein bereikt zou hebben. In het rapport van Van der Wesenhagen komt voor: ‘de vorste poorte des huyses’, wat er op wijst, dat er meer dan één poort is geweest.

Modderman opperde de mogelijkheid, dat de rechte plattegrond van Soelen, de resten van een ronde burcht zou kunnen verbergen. Wat de Aldenhaag betreft, achtte hij het bestaan van een ronde burcht waarschijnlijk (Oudheidk. Meded. N.R. XXX 1949 blz. 78). Het huis heeft een rechthoekige plattegrond van ruim 17 × 18,30 m gevormd door 1,50 m zwaar muurwerk van afbraaksteen van groot formaat. Het eveneens zware binnenmuurwerk, dat de rechthoekige ruimte in één groot en vier langs de voor- en linkerzijde gegroepeerde ruimten verdeelt, geven de plattegrond het aanzien van een laat-middeleeuws huis. Van later datum zijn smalle aanbouwen aan de zijgevels, eveneens bestaande uit afbraaksteen van groot formaat. De westelijke doet dienst als trappenhuis. De oude verbinding der verdiepingen door middel van een spiltrap zal daarmede vervangen zijn. Bij werkzaamheden in de jaren rond 1960

zijn sporen van een trapkoker gevonden met lichtspleten in de zijmuren van de tegenwoordige toegangstrap. Van overige middeleeuwse trappen zijn, evenmin als van latrines, sporen gevonden.

Het gebouw is gedekt door twee evenwijdige schilddaken en aparte schilddaken op de uitbouwen terzijde en op de toren, die zich midden boven de ingang verheft. Alle kappen zijn van eikenhout. Op de hoeken van de schilddaken staan schoorstenen met in 1911 aangebrachte sierijzers. De dakvormen geven het Huis een XVIIde eeuws karakter. De plaatsing van de toren als niet uitspringend bouwlichaam doet twijfel rijzen aan de torenfunctie van dit onderdeel in het middeleeuwse gebouw. Het muurwerk van de toren is voorts van de dakaanzet van het hoofdgebouw af aanzienlijk dunner dan dat van de overige muren van het Huis en wordt daar bovendien doorregen door rollagen. De XVIIIde eeuwse afbeeldingen van het Huis geven eveneens sierbanden weer aan de voorzijde, waar zij ook thans nog wel te herkennen zijn ter weerszijde van de vensters en gedeelten metselwerk boven en tussen de vensters. Hieruit blijkt dat de plaatsing der vensters gewijzigd is, in overeenstemming met wijzigingen aan de verdiepingshoogte, die in de toren te bespeuren zijn. Aan de achterzijde heeft de toren thans nog twee oude vensters corresponderend met oudere balklagen bij de trap waarvan in het muurwerk der kamers sporen te vinden zijn (aangegeven in fig. 113). De trap heeft een gewrongen spil; onder de balken voluutvormige sleutelstukjes. Onder het benedenste venster aan de achterzijde van de toren loopt een natuurstenen waterlijst. Onder de kap is een oudere houten spits met omloop bewaard.

Boven de hoge vensters van de beletage en de eerste verdieping zijn ontlastingsbogen en boogtrommels van de vrij harde steen, waarin de herstellingen in 1835 zijn uitgevoerd. Bij de verwijdering in 1911 van de gootlijst voor de torengevel bleek dat het muurwerk van de toren overkraagde ten opzichte van dat van de overige voorgevel; het verschil werd opgevangen in een boog op de overkraging boven het middenvenster van de tweede verdieping. De foto's van voor 1911 geven voorts een lagere vensterhoogte in de tweede verdieping die van belang is voor de verhouding in de gevel. In de westelijke uitbouw waren tenslotte twee maal twee vensters gehandhaafd, evenals in de oostelijke aanbouw thans; deze zijn in 1911 eerst vervangen door één venster, dat beter strookt met de later in de aanbouw aangebrachte trap. Bij het verwijderen van de veranda op onderbouw aan de zuidwestelijke hoek van het huis, zijn inwendig sporen van een middeleeuws venster aan het licht geweest, dat gedicht is ten behoeve van de westelijke aanbouw.

De ingang is thans beganegronds en wordt gevormd door een hoge dubbele deur met bovenlicht in vroeg XIXde eeuwse omlijsting; achter de deur leidt een trap naar een gang evenwijdig aan de voorgevel die verbinding geeft tussen de vertrekken en het trappenhuis in de westelijke uitbouw. Op de verdieping en de lage tweede verdieping zijn op dezelfde plaats gangen ingebouwd, evenals in de kelder. Zij zullen dus alle tot de XVIIIde eeuwse bouwperiode behoren, toen de trap in de westelijke uitbouw werd aangebracht. De wanden van de hoofdtrap waren tot plm. 1960 verlevendigd met grote blindnissen, die wel tot de XIXde eeuwse verfraaiing van dit trappenhuis behoord zullen hebben.

De kelders zijn overkluisd door tongewelven, die van de keuken door troggewelven; in de achterste helft van het huis bestaan zij stellig uit kleine steen en kunnen dus bij de XVIIde eeuwse verbouwing ontstaan zijn. Op de verdieping worden de meeste zolderingen gevormd door balken die over het algemeen midden voor de vensters liggen; zij kunnen uit een oudere periode stammen dan de XVIIde eeuwse vensters. Ongeveer een meter boven de onderdorpel van de vensters der verdieping zijn bij

verbouwingswerkzaamheden in het muurwerk opgesloten balken aangetroffen, wel als ringankers te duiden.

Gelijk met de plafonds in hal, salon en eetkamer is in 1777 aangebracht de schouw in de grote zaal der beletage, die uit stucwerk bestaat, een siervaas voorstellend; overige spijkervaste inventaris is door de laatste en voorlaatste eigenaar toegevoegd.

Van het middeleeuwse huis met voor- en nederburcht zoals in 1385 vermeld wordt, is ons inziens een+ gedeelte van de toegangspoort, een gedeelte van de gebouwen op de voorburcht, beide in de XVde eeuwse vorm en het muurwerk van het hoofdgebouw nog aanwezig. In het blokvormige hoofdgebouw is een indeling van een grote zaal en tenminste drie vertrekken langs de tegenwoordige ingangszijde en de oostzijde te herkennen. De ingang zal langs een brug naar de tegenwoordige beletage geleid hebben. +BOUWGESCHIEDENIS

De bronnen vermelden dat Dirk Vijgh zijn huis bij de nadering van de Spanjaarden in brand gestoken zou hebben doch dat het enige jaren later weer bewoonbaar was. Waarschijnlijk heeft dus slechts een ‘noodherstel’ plaats gehad, waarna in het midden van de XVIIde eeuw eerst voltooiing plaats vond. Wellicht geeft het jaartal 1643 op het klokje in een klein klokhuis op de westelijke gootlijst van het dak betrekking op deze bouwfase, die het huis, op enige latere wijzigingen na, de vorm gaf die het thans nog heeft. Als bouwheer moet dan Arndt Vijgh gezien worden.

De in de Tegenwoordige Staat (1741) vermelde inwendige verbouwing, die voor enige jaren zou hebben plaats gevonden, betrof, naar uit de bouwkundige opmeting en sporen in het gebouw blijkt, het aanbrengen van de gang dwars door het gebouw op alle verdiepingen en in de kelder, samenhangend met het aanbrengen van de trap in de westelijke uitbouw. In de toren werden voorts in de vertrekken de balklagen verlegd; het smalle spitsje werd door een aankapping tot op de buitenmuren in de tegenwoordige overkapping opgenomen. Wellicht is bij die gelegenheid ook reeds de ingang verlaagd en van een binnentrap voorzien; de omlijsting van de ingang en het bovenlicht dateren wel uit omstreeks 1835, evenals de verdeling der vensters in zes ruiten; ook lijkt de trap in zijn tegenwoordige vorm en de versiering met spaarnissen in de hal uit die tijd te dateren. De uitwendige bepleistering is eveneens onder de Verstolks tot stand gekomen in 1835, toen ook het uiterlijk van poort- en dienstgebouw gewijzigd werd.

In de herenkamer is boven een schoorsteenmantel (de houten omlijsting van de spiegel+ is modern), een marmeren relief aangebracht, drie putti voorstellend, waarvan één gevleugelde op een trompet blaast, welk hoog-relief, dat van elders afkomstig is, de signatuur van J.B. XAVERY en het jaartal 1742 draagt, pl. CLVIII, 379. +INWENDIG

De wanden van de Gobelin-zaal zijn behangen met XVIIde eeuwse Delftse (?) wandtapijten, landschappen met vogels voorstellend. Een deur van één der vertrekken is in het bezit van een fraai gegraveerd verguld bronzen deurslot, afkomstig van het Huis de Voorst, pl. CLXXIX, afb. 438.

In een vertrek in de toren is een kleine XVIIde eeuwse schouw. Soelen huisvest een verzameling meubelen (XVI-XVIII), schilderijen, zilver, glaswerk (XVII-XVIII), en een collectie Saxisch en Chinees porcelein (zie: Nederlandse Musea 1956 blz. 411).

In het park, ten noorden van het huis en bij de boerderij bevindt zich op de plek waar vroeger de Aldenhaag heeft gestaan, een door een ijzeren hek omringde hardstenen sarcofaag met op iedere hoek een acroterion. Op de voorzijde is gegrift:

JOHAN GIJSBERT BARON VERSTOLK VAN SOELEN. Overleden den 3en November 1845.

Lit.: J. Belonje: Steenen Charters Heemschutserie, 4de druk, 1948, blz. 108.

In het poortgebouw wordt een wapenbord VAN DER DUYN in omlijsting van kwartierwapens+ bewaard. Het geheel, bekroond door in hout gesneden groep oorlogstuig, staat op een voetstuk met ovaal cartouche en is afkomstig uit de Herv. kerk te Rijswijk. +ROUWBORD

De schuur van de boerderij bij de Aldenhaag draagt de jaarankers 1743; het voorhuis+ is in 1827 gebouwd. +BOERDERIJ

HET LANDHUIS, HUIZE DJOERANG is gelegen aan de weg van Zoelen naar de brug over het Amsterdam-Rijnkanaal, even buiten het dorp, pl. CLX, afb. 388.

Op een kelderverdieping verheft zich een middenpartij met aan iedere zijde een lage vleugel. Deze middenpartij wordt ingenomen door drie, lange rondboogvensters, waarvan het middelste dienst doet als voordeur en waartoe een hardstenen stoep van vier treden leidt. De vensters worden geflankeerd door pilasters met Ionische kapitelen, waarboven een houten plint, waarop een rozet boven iedere pilaster. De verdieping boven het middengedeelte heeft drie rechthoekige vensters en in het midden, boven de kroonlijst, een ovaal dakvenster. De zijvleugels hebben ieder, onder een houten plint, twee lange, rechthoekige vensters, en daarboven een stenen attiek. Vroeger had het huis een glooiend pannendak, thans heeft het een vlakke afdekking. Een steen met het jaartal 1823, in de keukenmuur, kan betrekking hebben op de bouw van het huis. De aanbouw met torentje aan de westzijde is van omstreeks 1850. Het inwendige levert niets bijzonders op. In één der kamers staan, vóór een moderne schouw, twee stenen leeuwtjes, 61 cm hoog en in de toog van de schoorsteen een hardstenen sluitsteen met kop, beide afkomstig uit Buren en ongetwijfeld uit het gesloopte kasteel, XVII. Achter het huis een andere wapendragende leeuw, komend uit Tiel waar hij bij een thans verdwenen huis in de Waterstraat stond.

Het huis werd in 1836 gekocht door D.J.A.G.F. van der Steen, die het Nieuw-Wadenstein noemde (Nav. 1884, blz. 12). Als bouwheer wordt G. Dijckmeester genoemd.

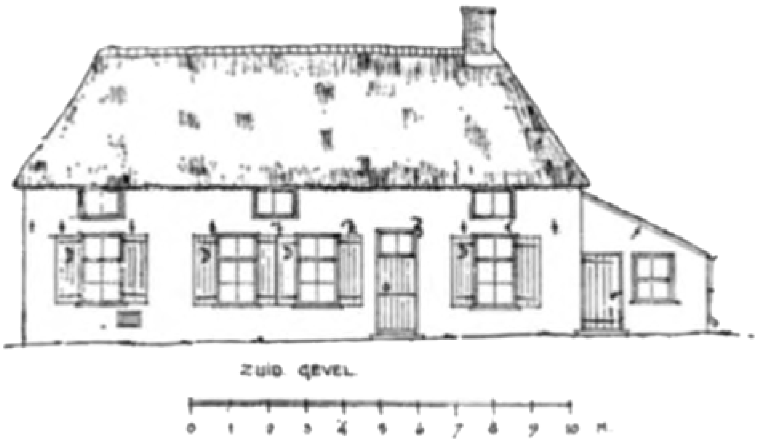

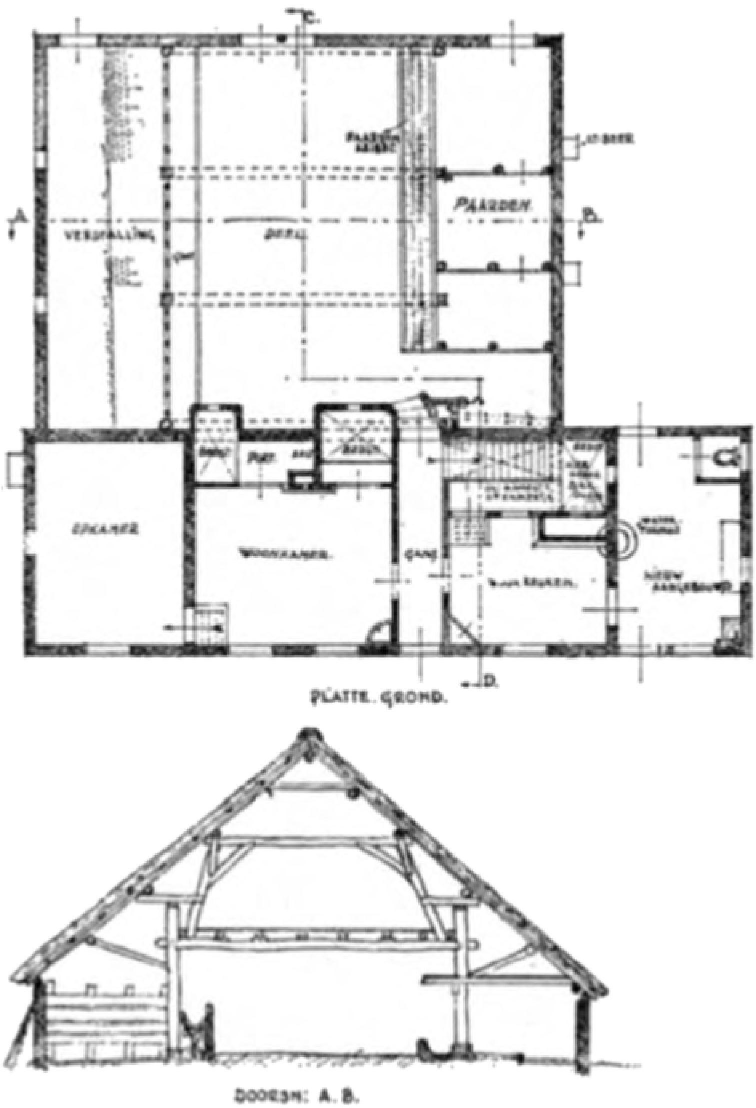

Fig. 114. Zoelen. Noordeinde 119

Gewit boerenhuis met rieten dak, draagt de muurankers 1723. Fig. 114.+

+NOORDEINDE 119

Boerderij Parkzicht. De deel, die de jaarankers 1779 heeft, is grotendeels nog uit die+ tijd.

+PARKLAAN 185

Boerderij met jaarankers 1784.+

+JEUDESTRAAT 124

Groot woonhuis met de ankers 1788. De voordeur met bovenlicht is nog wel oorspronkelijk.+

+JEUDESTRAAT 114

Klein, gepleisterd huis met rieten dak en met de muurankers 1810.

DE MOLEN DE KORENBLOEM is een ronde, bakstenen grondmolen, gelegen aan+ de weg die van de driesprong bij de kerk naar de Hamse brug loopt. De molen behoort tot de goederen van het Huis Soelen en is vermoedelijk in de eerste helft van de XIXde eeuw gebouwd, ter plaatse van een oudere. In 1385 wordt van een ‘wyntmoelen’ te Zoelen gesproken.

+DE KORENBLOEM

Tussen de gelagkamer en een nevenvertrek, bevindt zich een uit twee vleugels samengestelde+ eikenhouten deur pl. CLX, afb. 387 tot schuifdeur vermaakt. De deur heeft een versiering van omstreeks 1760/1770 en is afkomstig uit het voormalige huis Geerestein in Drumpt.

+CAFE DE HAMSE BRUG

Een ongeveer gelijke deur met twee vleugels, grijs geschilderd, was vroeger te vinden+ in het café de Meermin op de hoek van Kerk- en Dorpsstraat. Bij de sloping van dit perceel is de deur naar het gemeentehuis overgebracht. Waarschijnlijk zelfde herkomst als vorengaande.

+GEMEENTEHUIS

Registers

Opmerkingen over de inrichting van de registers

Bij de alfabetische rangschikking van de namen van personen en plaatsen gold steeds de ij voor een i gevolgd door een j en de c die als k wordt uitgesproken voor een k. De namen van God, de Christus, heiligen, bijbelse personen en plaatsen alsmede de namen uit de godenwereld, de fabelleer en de geschiedenis van de Oudheid vindt men in het zakenregister.

Een afzonderlijk register van afbeeldingen is niet in dit werk opgenomen. Men vindt de gezochte afbeeldingen door de tekst op te slaan die steeds naar de afbeeldingen verwijst.

Algemeen personenregister

Aansorgh, Samuel 146
Abcoude van Meerten, Willem van 200
Achtervelt, Elisabet van, grafzerk 339
Adela, gravin 320, 321
Adolf van Gelre 94, 144
Aem, zie Ambe
Aertsen, Aert 347
Aylva, Otto van 115
Acquoi, Johannes van 33
Alard, graaf van Nijmegen 260
Albertsen, Pelgr. 183
Albrecht van Beieren 147
Aldenburg-Bentinck, geslacht van 335
Alendorp, van, wapen 200
Alendorp, Johan van 115
Alexander, paus 349
Ambe, familie van 38
Ambe (Aem), Ida van 35, 38, 42
Ambe, Johan van 42
Amerongen, Cornelis Aertsen van, grafzerk 339
Amstel, Gijsbrecht van 52
Amstel, Jacob van 47
Amstel van Mijnden, van, geslacht 47
Amstel van Mijnden, van, wapen 405
Andreas van Cuyck, bisschop van Utrecht 27, 73, 221, 349
Anna van Hannover, portret 200
Anna prinses van Portugal, portret 200
Ansfried, bisschop van Utrecht 262, 321
Anthonie, de Grote Bastaard van Bourgondië 144
Anthonisz, Govert 204
Antoni Bert, Jan 115
Antoninus Pius 288
Apeldoorn, Andrea van 402
Appelteren, wapen 358
Arabs, Philippus 80
Arenborch (Ardenborch), Willem van 67
Arkel, van, geslacht 408
Arkel, van, wapen 90
Arkel, Arndt van 407
Arkel, Johan van 31
Arkel, Otto van 17, 408
Arnhem, van, wapen 239
Arnold van Gelre 81, 85, 88, 94, 144
Arnsberg, graaf van 34
Artsen, Otto 397

Asperen, Geertruyt van, grafzerk 113
Asperen, Peter van 351
Asperen Lagh, van, wapen 225
Assendelft van, wapen 318
Assendelft, Dirck van 278
Assendelft, Odilia van, wapenbord 278
Avesaet, Agatha van 26
Avesaet, Joannes van 26
Avesaet, Otto van 397
Baerl, wapen 358
Balderik, bisschop van Utrecht 127, 132, 251, 256, 257, 285, 295, 385, 387
Balguerie, wapen 184
Balveren, familie van 228, 235
Balveren, van, wapen 229, 369
Balveren, Jacob Christoffel van 278, 281
Balveren, Joan van 379
Balveren, Maria van 235
Balveren, W.E.J. van 222
Baren, Johanna 294
Barends, J.F. (?) 213
Bedarrides, de, wapen 318
Bedarrides, Daniel de 318, 319
Beeckman, Johannes, grafzerk 347
Beek, I.C. van 364
Beeckman, Engelb. 379
Beest, Petrus van, 279
Beyer, G.J. 222
Beyer, de, familie 42
Beynhem, van, wapen 241
Beynhem, Hendrik van, grafzerk 241
Beker, Benjamin 375
Bellinkhaven, Johan van 274
Bemmel, familie van 41, 364
Bemmel, van, wapen 316, 363
Bemmell, Baltes van, grafzerk 363
Bemmel, Berta van 358
Bemmel, Gosen van 35, 41, 42
Bemmel, Jacob Boudewijn van 47
Bemmell, Johanna van 363
Bemmel, Joost van 38, 40, 41
Bemmel-von Delwich, mevr. van 47
Benedicks 78
Bentheim, graven van 35
Bentheim, Egbert van 35
Bentheim, Jan van 35
Bentheim, Otto van 35, 341
Benthem (Banthem), Gertruyt van, grafzerk 405
Benthem, Walraven van 408
Benting, wapen 180

Bentinck, wapen 358
Bentinck, Geertruyd 301
Bentinck, Carel 301
Berentsz, Corn. 206
Berg, van den, graven 283
Bergh, Anton van den, grafzerk 84
Bergh, Frederik III van den 90

Berg, J.J. van den 77
Berg, J.M. van den 78
Bergh, Catharina van den 145
Berg, Catharina van den, portret 199
Berg, Maria Clara van den 240
Berg, Oswald van den 240, 262
Berg, Roelof van den 225
Berg, Willem van den 240
Bergen, van, wapen 97, 113, 178
Bergen, Pieternella van, grafzerk 179
Berckhoff, G.H. 262
Bernold (Bernulphus), bisschop van Utrecht 257
Bertelsz., Jonas 148
Besten, wapen 369
Beusichem, zie Bosinchem
Beveren, van, wapen 113
Bie, Johannes de, grafzerk 179
Bie-van Neretten, de, wapen 179
Bylandt, geslacht van, portretten 30
Bylandt, A.O.R.F. van 27, 321
Bylandt, Dirck van 47
Bylandt, Johan van 47
Bylandt, Otto van 376
Binsbergen, S. van 384
Bitter, de, wapen 318
Blanckert, A. Pelgrom 184
Bloem, Zara Maria, grafzerk 181
Bloemendael, wapen, 180
Bloemendael, Arndt van 180
Bloemendaal, Johan van 376
Bloemendael, Mathies van, grafzerk 180
Bodd, W. 292
Bodek en Elkan, barones van 398
Boeckholt, van, geslacht 42
Boetzelaer, geslacht van 376, 377
Bock, wapen 239
Bommel, Alex. van 379
Bontarius, Lucas 179, 180
Boomhauwer, Catharina, grafzerk 180
Borre van Amerongen, wapen 340
Borrevelt, wapen 80
Borrevelt, Antonia Johanna Cornelia van 80
Borrevelt, Jan van, grafzerk 112
Borrevelt, Johan van 80
Borrevelt-van Homburg, van, wapen 113
Borssele, van, wapen 97, 178, 358
Borssele, Jacob van 358

Borssele, Justina van, grafzerk 358
Bosinchem, heren van 72
Bo(eu)sichem, Dirk van (± 950) 73
Bosinchem, Elisabeth van 72
Bosinchem, Hubert van (†c. 1303) 72, 143
Bo(eu)sinchem, Jan 1 van, heer van Culemborg († 1322) 72, 143, 152, 156, 167, 341
Boudewijn III, van Henegouwen 214
Boucop, wapen 358
Bourbais, wapen 318
Bourbon, Charlotte de, wapen 124
Bourbon-Condé, prins van 97, 123
Bourbon-Condé, Eleonora van 89, 95
Boxmeer, geslacht 17
Brakell, van, wapen 224, 239, 318, 358
Brakel, Floris van, 301, 358
Brakell, Henriette Philippine van 239
Brakell, Johan van 321, (grafzerk) 326
Brakell, tot den Brakell, Diederik van, grafzerk 358
Brakel-Bentinck, van, wapen 301
Brandenburg, Frederik Willem van 274
Brandenburg, Johan Sigismund van 286
Brantsen, H. 259
Brederode, Hendrick van 27
Brederode, Hendrik van, wapen 28
Bredt, majoor 398
Breunissen, familie 271
Brevliet, Cornelis, graf 114
Brienen, van, wapen 224
Brienen, Hendrik van, grafzerk 224
Brienen van de Latmaer, wapen 224
Broek, J.K. van den 189
Broeckhuysen, van, wapen 225, 340, 363
Broeckhuysen, Aaltje van 114
Broeckhuysen, Diederik van 335
Broekhuysen, Wilt van 335
Broeckhusius, Hermannus 215
Bronckhorst, van, geslacht 71, 260
Bronckhorst, van, wapen 178
Bronckhorst, Johan van 377
Bronkhorst, Cornelius van 281
Brousson, J.H. 259
Brugman, pater 73
Bruin geb. Oort, mevrouw de 374
Bruyn, Hester de 184
Bruyn, Robbert 99
Bruin, G. de 374
Buchell, Emont van 86, 141
Budding, A. 374

Buddinck, Thonis Huibers, grafzerk 309
Burchard, bisschop van Utrecht 129
Bu(e)ren, geslacht van 80, 81, 87, 132, 234, 408
Bu(e)ren, van, wapen 97, 178, 225, 241, 301
Buren, Alard I en II van 72, 92, 94, 99, 106, 311
Buren, Alard IV van 88
Bueren, Arndt van, grafzerk 301
Buren, Balthasar Johansz. van 142
Buren, Dirk van 142
Buren, Elisabeth van, († 1451), grafzerk 177
Bu(e)ren, Elisabeth van (1538) 408
Buren, Gerrit van 349

Buren, Hubert van 127
Buren, Isabella van 142
Buren, Jan van 88, 109, 144, 213
Bueren, Johan van, (1670) 391
Buren, Catharina van 90
Buren, Lambert van 73
Buren, Otto XII van 87
Buren, Otto XIII van 87, 94, 104
Buren, Otto XV van 81, 109
Bueren, Sophia van 47
Buren, Willem van 72, 88, 92, 116
Buren-van Huessen, van, wapen 301
Bushof 183
Chatillon, Jan van 285
Childebert, koning der Franken 245, 250
Dalem, Jacob van 85
Dalem, Otto van 85
Dalen, graaf van 214, 364
Daniels, S.J. 384
Darthuysen, van, wapen 340
Darthuysen, Gherlif (Geerlof) van, memoriesteen 340
Darthuysen, Johan van 340
Darthuysen, Joost van, grafzerk 339
(Darthuizen?) Derthuse, Roelof van 339
David van Bourgondië, bisschop van Utrecht 170
Deys, Derick Dierickszn. 347
Deys, H. 364
Deckersen, Gerrit 262
De(e)len, wapen 358, 363
Delen, Antonia van 301
Delft, van, wapen 405
Dellius, Cornelis, grafzerk 181
Delwinen, Antoni van 79
Delwinen, Johan van 79
Derxsen, E. 262
Deurne, van, wapen 32
Deurne, Cornelius van, grafzerk 32
D(h)aun-Falkenstein, Jan Adolf 119, 123
Diederik, graaf van Kleef 67
Diemen, van wapen 179
Diemen, Anthonis van 146, 182
Diemen, Hub. van 183
Diemen, Cornelis van, grafzerk 179
Dijckmeester, G. 412
Dirckz., Jacob 79
Dolman, Marten 347
Domselaer, wapen 363

Domselaar, Hendrik van, grafzerk 309
Doorn, A.J. van 364
Doorn, H. van 364
Doorn, I.I. van 364
Doornik, van, familie 38, 365
Doorni(n)c(k), wapen 38, 363
Doornick, Elisabeth van 365
Doornick, Gerard van 41
Doornik, Iohan van, grafzerk 20
Doornick, Wilhelmus I en II van 47
Doornick, Willem Borre van 365
Dornstedt, wapen 318
Drost, Herman Corneliszn., grafzerk 140
Dueverden, Catharina van 78
Duyl, van 75
Duyn, van der, familie 411
Dulmen, van, wapen 318
Dussen, van der, wapen 178
Dussen, Jacob van der 178
Dussen, Catharina Alida van der, sarcofaag 178
Duven, Henricus 354
Eduard III, van Engeland 147
Eduard van Gelre 88, 235, 285, 304, 407
Eem, Frans van 330
Egmond, van, geslacht 17, 94
Egmond, van, wapen 90, 97
Egmond, Anna van 240
Egmond, Arnold van 88
Egmond, Jan van 349
Egmond, Willem van 88, 240, 276, 349
Egmond-Buren, Anna van 17, 88, 95, 97, 124 (wapen)
Egmond-Buren, Floris van 17, 88, 94, 96, 111, 138, 139, 349
Egmond-Buren, Frederik van 88, 90, 111, 127, 144, 349
Egmond-Buren, Maximiliaan van 88, 90, 94, 95, 99, 108, 111, 114, 124 (wapen), 129
Eygeren, wapen 225
Eyll, van, wapen 39
Eymeren, Theodoor van 258
Eickell, wapen 363
Eck, van, wapen 316, 340
Eck, Arent van 335
Eck(e) Barthold (Bartholomeus) van (± 1300) 334, 335, 341
Eck, Bartholomeus van, (1624), grafzerk 317
Eck, Berta van, grafzerk 316
Eck, Bertram van 263
Eck, Dirk van, (1504) 335
Eck, Dirk van, (1660) 398
Eck, Elisabeth van, zie Leeuwens
Eck, Ellis van 335

Eck, Gerrit van 335, 344
Eck, Jan van, (1429) 335
Eck, Jan van, (1622), grafzerk 317
Eck, Maria Françoise van 331
Eck, Willem van, († 1624), grafzerk 347
Eck, Willem van, grafzerk 405
Eck tot Teisterbant, van, familie 398
Elagabalus 282
Eldik, G.J. van 222
Eleonora Maurice van Portugal, portret 200
Elisabet van Gelder, douarière de Bedarrides 318, 319

Ellerus (Ellers), Hubertus, grafzerk 308
Els, Edmund van 218
Els, Goert van 358
Els, Margarita van 140 (wapen), 141
Els-van Randwijk, van, wapen 218
Engelbertus 251
Engelen, familie 384
Engelen, Adriaan Walraven 384
Erbach, Amalia Catharina, zie Waldeck-Pyrmont
Erbach, George Lodewijk van, portret 200
Erbach, Louise Anna van 145
Erbach, Philips Lodewijk van 199
Erbach, Sophia Albertina van, portret 199
Ermgart, echtgenote van Th. Collart 271
Erp, van, wapen 32, 318
Erp, Elisabeth van, grafzerk 39
Erp, Goerdt I en II van, grafzerk 32
Essen van den Swanenborg, wapen 224
Esseren, Pawels van 95
Essevelt, Johanna van 348
Euripides 369
Everdingen, T.J. van 186
Everhard 245, 251
Evers, R. 292
Evertsen, wapen 318
Ewijck, familie van 132
Ewijck, Elias van 109
Ewijck, Elisabeth van, grafzerk 113
Ewijck-Cools, van, wapen 114
Fabricius van Leyenburg, J.C.W. 376
Fallot, zie Laurillard
Faustina 214
Favereau, Johanna, grafzerk 179
Feith, wapen 114
Feith, Metje, grafzerk 114
Feith, Lambert 114
Feyten, Geurt 182
Finselaer, Jan, grafzerk 347
Finselaer, Wilhelmus, grafzerk 347
Foyert, gebroeders 323
Foyert, Joachim 324
Fockert, de, familie 42
Forell, W. van, grafzerk 181
Forsten, Rudolph 181
Franck, Wilhelm V., grafzerk 243
Frankfort, Wolf van 242
Frederik 214

Frederik van Baden, bisschop van Utrecht 30
Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht 35, 81, 106, 311
Frederik van Sierck, bisschop van Utrecht 321
Frederik Hendrik, prins van Oranje 92, 95, 97, 124
Frederik van de Palts 179
Freys van Dolre, wapen 307, 308
Freys van Dolre, Gertrude, grafzerk 308
From, Albrecht 262
Gaesbeek, geslacht van 200, 204
Gaesbeek, van, wapen 175, 182
Gaesbeek, G. van 175
Gaesbeek, Jacob van 17
Gaesbeeck-van Goor, van, wapen 181
Geenland, Johan van, grafzerk 20
Geer, de, wapen 318
Geer, Jacqueline Cornelia de 318
Geerloff, Agnes 340
Geyn, Steph. van 379
Gelder, wapen 358, 369
Gellecum, Christina van 358
Gelre, van, wapen 318
Gent, geslacht van 376
Gent, van, wapen 39, 269, 363
Gent, Barthold van, (1410) 376
Gent, Barthold van, (1483) 376
Gent, Henrick van 263
Gen(d)t, Hendrik van 263, 269
Gent, Johan van, grafzerk 39
Gent, Margriet van 376
Gent-van Colenberg, van, wapen 39
Gen(d)t tot Loenen en Meynerswijk, Barthold van 41, 42
Gent-Rixtel, Johan van 269
Gerard III van Gelre 214, 263, 264
Gerards, wapen 318
Gerhardus 192, 331
Gerretsen, Jan 327
Gerrits, Requina, grafzerk 113
Gerritssen, Willem 115
Gerwardus 264
Gesel, Catelina a, grafzerk 180
Gymnich, Johan van 321, 331
Gysbertsen, Alb. 183
Gysbertsen, Gevert 242
Gildemeester, P.A. 275
Godebald, bisschop van Utrecht 72
Godefridus 279
Godfried van Rhenen, bisschop van Utrecht 34, 221, 228
Goedam, G.E. 140
Goertsz., Ott 349

Gokesforde, zie Iwainus
Golstein, wapen 318
Golsteyn, J.R. van 319
Golsteijn, Willem van 359
Gommegnies, wapen 200
Goris, wapen 278
Goris, Josina 278
Gossens, Jan 303
Gouda Quint, gebroeders 384
Grandjean, Jac 275
Granvelle, kardinaal 171
Grauwert, wapen 200
Gres, Albert Lambertsen de 182

Gressenich, Adamus 183
Greve, de, wapen 80
Greve, Maria de 80
Grimoaldus 335
Grootveld, Johan van 347
Gruyter, Arnold (de) 140 (wapen), 141
Gruyter, Edmond (de) 141, 142 (wapen)
Gruyter (de)-van Els, wapen 140
Gruyter (de)- van Tuyll van Bulckestein, wapen 140
Gruithuis, wapen 180
Guesont (Guesend), Jordanus, 183, 200 (portret)
Guy van Avesnes, bisschop van Utrecht 215
Gutterswijk, Alyda van 202
Haan, Karel de 252
Haas, de, wapen 240
Haas, Cornelis de, wapen 84
Haas, W. de 334
Haeften, van, wapen 225
Haeften, Otto van 22
Haeften, Walburg van 234
Haeften, Walraven van 88
Haegmans, zie Saeghmans
Haeck, wapen 114
Haer, van der, wapen 200
Haer, Woltera van der, portret 200
Hackert, Gerrit 81
Hacke, Nicolaes 81
Hacfort, familie 306, 277
Hackfort, wapen 241, 363
Hacfort, Albert Lodewijk 377
Hackford, Geertruid 363, 364
Hackfort, O.T.P.P. 259
Hallart, de 42
Hambach, Willem van 145
Hammius, wapen 175
Hardenbroek, Gijsbert van, grafzerk 358
Hardenbroek-van Bemmel, van, wapen 358
Harn, Gerrit van 182 (wapen), 204
Hartog, de, familie 384
Hattem, van, wapen 316, 317
Hattem, Arend van 335
Hattem, Bart van, grafzerk 317
Hattem, Bert van, grafzerk 316
Hattem, Dirc van, grafzerk 339
Hattem, Johannes van, grafzerk 339
Hattem, Willem van 348
Hattem, Wouter van 347

Hattem-van Wijck, van wapen, 316
Hatto, graaf 334
Haultepenne 67, 260, 376, 377
Heek, J.H. van 47, 48
Heeckeren, van, geslacht 260
Heemskerck, Helena 108
Heemskerk, Hendrina Justina van 47
Heemskerk van Bekesteijn, Johan Jacob van 47
Heeswijk, Dirck van 109
Heyden, van der, geslacht 47
Heyden van Baak, J.E.C. van der 47
Heyden van Doornenburg, A.E.C.C. van der 47
Heyster, David 375
Hein, Piet 187
Heldring, O.G. 385
Hellingh (?), Lisbet, grafzerk 243
Helt, J.E. 41
Hendrik II van Duitsland 393
Hendrik VI van Duitsland 260
Hendrik VII van Duitsland 263
Hendrik I van Engeland 28
Herdenkius, Leon 196
Herderwyck, wapen 224
Heribert, aartsbisschop van Keulen 385
Herp, Diederik van 261
Herpen, Oth. Wouters van, grafzerk 114
Hertefeldt tot Magerhorst, Gertrudis Maria Adriana von 47
Herve, Johan van 30
Herwaarden, Adrianus van, gedenksteen 308
Herwaerde, Agneta van 384
Heswic, Dirc van 393
Heteren, Bartholomeus van 354
Heteren, Elisabet van 281
Heuvel, van den, wapen 318
Heuvel, Jean Baptist van den, gezegd Bartolotti 318
Heuvel tot Beichlingen, gezegd Bartolotti, Willem Hendrik van den, rouwbord 318
Heuvel-Sadelijn, wapen 318
Heuvel-Sadelijn, Anna Françoise van den, rouwbord 318
Hierges 88
Hydoreus, Balth 381
Hoefer, F.A. 311
Hoemen, van, wapen 307, 308
Hoemen, Jan van 306
Hoemen, Joachim van 306
Hoemen, Willem van, grafzerk 308
Hoemen-Freys van Dolre, van, echtpaar 307
Hoemoet, Jan van 371
Hoen van Kartylst, Johannes, 28

Hoeufft, Diederik 142
Hoeve, van der, wapen 114
Hövell, van, geslacht 364
Hoevenaer, Frederick, grafzerk 181
Hoff, Margareta 't, grafzerk 20
Hogendorp, Anna Wilhelmina van, epitaaf 367
Hogendorp, Maria Leopoldina van, memoriesteen 368
Hohenlohe-Langenburg, Maria, zie Maria, prinses van Oranje
Hohenlohe-Langenburg, Philips van 89, 95, 99, 122 (portret)

Hohenzollern-Sigmaringen, Karel van 199
Hohenzollern-Sigmaringen, Maria Clara van Zie Maria Clara van den Berg
Hohenzollern-Sigmaringen, Maximiliaan van 240
Hohoward 87
Homoet, Margriet van 47
Homoet, Reinald van 47
Honorius 67
Hooft, Gerrit Klasen van, grafzerk 244
Hooft, Ryck Klasen van, grafzerk 244
Hoogh, Lambert de, rouwbord 405
Horn, I.I.H.C. 189
Horst, wapen 301
Horst, jr. Dirk van der, grafzerk 218
Houvenaer, Lamb. 183
Houwink, R.M.F. 109
Hove, Johan van 27
Hove, Philips van 347
Hoven, van den, wapen 318
Hubertsz., Gherit 161
Hubertus (de Echtele) 221, 228
Hueckenhorst, Clemens van 108
Huessen van, wapen 301
Huessen, Creistina van, grafzerk 301
Huygen, wapen 278
Huygen, Willem 278
Huygens, Constantijn 95, 108
Heelhuissen, Jan van 274
Heelhuizen, Hendrik van 274
Ysselstein, wapen 90
IJzendoorn, Willem van 237
IJzendoorn, Wolter 237
Iwainus de Gokesforde 72
Immerseel, wapen 225
Ingen, wapen 180
Irinfrid 264
Isendoorn, wapen 225, 405
Jacoba van Beieren 144
Jacobs, J. 281
Jacobsz., Herman 371
Jacops, Maria, grafzerk 405
Jan van Beieren 311
Jan van Diest, bisschop van Utrecht 214
Jansen, Adriaen 353
Jansen, Gisb. 183
Jansen, Just. 183
Jansoen, Jacob, grafzerk 201
Jansz. Dirckien, grafzerk 347

Jansz., Jacob 148
Jansz., Claes 79
Jansz., Cornelis 108
Jodocus 170
Johan 237
Johanna van Bourgondië 144, 178
Jolanda van Gelre 214
Jonghe van Velsen, de, wapen 318
Jonckers, A 281
Jordens, Reynier 252
Jouwer, de, wapen 175
Jouwer, S. de 164, 175
Camphuysen, Cracht van 408
Capel van der Woning, wapen 224
Caracalla 214
Karel van Gelre 22, 30, 41, 67, 94, 114, 228, 263, 285, 321, 398
Karel van Gelder de jonge 319
Karel van Gelder den Olden 319
Karel de Grote 245
Karel v, keizer 95, 144, 201, 263
Karel Martel 245, 250, 251
Cats (Caets), Gijsbrecht van 72
Cats (Caets), Mabelia van 72
Kaub, G. 364
Cauwe, wapen 113
Keer, J.D. 351
Keyser, Corn. 183
Kelzen, Hendrik, grafzerk 77
Kempen, J.v. 77, 78
Keppel, Agnes van 323
Keppel, Bernardus 339
Keppel, W.A. 339
Kerk, Cornelis Thonisen van 79
Kerckhof, Henrick van 269
Kerckraet, van, wapen 347
Kerckraet, Frans Jansz. van 347
Kesteren, Cor. C. van, grafzerk en wapen 301
Kivit, Sibrand 379
Kleef, Dirk van, (1167) 375
Kleef, Dirk VI van 274
Kleef, Dirk VIII van 274
Kleef, Johan van 285, 349
Kleef, Johan Willem van 285
Kleef, Rutger van 285
Klein, J. 189
Klein, T. 189
Kleinschmidt 190
Klick, Anthoni 177
Kloeckhof, familie 189

Kloekhoff, Johan 150
Clusen, G.H. van der 235
Knuyver, A., grafzerk 39
Cock, Barend (Berndt) 405
Cock, Johan Hendericksen de 353
Koc, Rudolf en Hendrik, gebroeders 279
Cocq, Rudolf gezegd 30
Cock van Delwijnen, wapen 318
Cock van Neerijnen, wapen 113, 115
Cocq van Opijnen, Arndt de 239
Cocq van Werdenberghe, Rudolf (de) 235, 240
Cocq van Werdenberghe, Willem de 235
Cocq van Werdenberghe, Wolter de 235

Cockengen, van, wapen 114
Colenberg, van, wapen 39
Colenberg, Anna van, grafzerk 39
Kolcken, J.W. 292
Collart, Thomas 271
Constans I 237
Constant, Carel 182
Constantinus I 241
Constantinus II 237
Constantinus IV 245
Cool, Floris Jansen 79
Cornelissen, Roelof 347
Cornelius, Henricus 244
Corstens, Margrita, grafzerk 113
Craeyvanger 148
Kramer 45
Crane, Johan Willem de 177
Crynen, G. 262
Crol, Hendrick Jansen 281
Kruyck, Daniel 85
Kruiningen, Jan van 17
Cuyk, geslacht van 35
Cuyk, van, wapen 28
Cuyk, Alveradis van 27
Cuyk, Hendrik van 23, 27
Cuyck, Jan van 196
Culemborg, graven van 295
Culemborg, wapen 194, 195, 196, 200, 301
Culemborg, Anna van 323
Culemborch, Elisabeth van 144, 161, 170, 191, 193, 194, 196, 197, 198, 201, 202
Culemborg, Gerard I van 153, 154, 335, 341
Culemborg, Gerard II vam 144, 175, 177, 321, 331
Culemborg, Hubrecht van, († 1347) 156
Culemborg, Hubrecht III van, († 1422) 144, 170, 335, 344
Culemborg, Jan I van, zie Bosinchem, Jan I van
Culemborg, Jan II van, († 1377) 143, 154, 335, 341
Culemborg, Jan III van, († 1452) 72, 144, 170
Culemborg, Jan van, (1560) 196
Culemborg, Jasper van 144, 147, 178 (grafzerk), 193, 206, 341
Culemborg, Louisa Anna van 321, 331
Culemborch, Melchior van 144, 196
Culemborg, Sweder van, kroniekschrijver 152, 154, 156, 157, 201
Culemborg, Sweder van, bastaard van Johan III 210, 211
Culemborg z.o. van Pallandt van Culemborg
Cuper, Hendrik 42
Kuser, Willem 321

Laecmonde, Rutger van 282
Laar, Henricus van 225, 335
Lalaing, wapen 194, 195, 196
Lalaing-Culemborg, wapen 197
Lalaing, Elisabeth van, zie Culemborch, Elisab. van
Lalaing, Anthonie van, 144, 161, 170, 191, 197 (portret), 198, 202
Lambert, heer van Buren 85
Lambert, Herman 73
Lande van Oordt, H. van de 316
Lange, Nicol. de 183
Langendam, Timotheus 262
Lannoy, Françoise van 88, 111
Laurillard dictus Fallot, Georgius Jacobus 293
Lawick, jhr. van 311
Lawick, Joh. de 183
Lee, Dirck van der 78
Leerdam, J.v. 20
Leeuw, familie de, grafteken 364
Leeuw, D.V.G. de 364
Leeuwen, van, wapen 353, 396
Leeuwen, Aert van 123
Leeuwen, Albert van 359
Leeuwen, Arn. Corn. van, graf 396
Leeuwen (Levven), Huibert van, wapen 141, 142, 219
Leeuwen, J.D. van 397, 398
Leeuwen, Jaochim van, grafzerk 339
Leeuwen, Christ. Sam. Ant. van, graf 397
Leeuwen, Otto van, grafzerk 113
Leeuwen (Levven)-geb. van Buchel, Gisberta van, wapen 141
Leeuwen-Van Ewyck, Van, wapen 113
Leeuwens (Leeuws), Elisabeth van Eck geb. 42, 263
Leyenberch, van, familie 408
Leyenburg, J.C.W. Fabricius van 376
Lek, de, wapen 194, 195
Lennep, van, wapen 225
Leringen, wapen 180
Levendael, wapen 224
Lienden, Floris van 323
Lienden, Goosen van 329
Lynden, van, geslacht 71, 365, 368
Lynden, van, wapen 317, 327, 363, 367, 369
Lynden van Hemmen en Blitterswijk, Diederik van, wapensteen 369
Lynden, Diderick van, (1705) 258
Lynden, Dirck van, (1327) 295, 320
Lynden, G. de 47
Lynden, Frans van 364
Lynden, F.G. van 259, 281
Lynden, Frans Godard 365, 368
Lynden, G.A.T. van 368

Lynden, Hubert van 323
Lynden, J.C.G. van 259
Lynden, J.N.S. van 41

Lynden, Johan van 323
Lynden, Caspar Anthonis van 258
Lynden, Otto Frederik van 364
Lynden, Robert van 145
Lynden, Steven van 365
Lynden, Willem van, epitaaf 367
Lynden-Van Hogendorp, van, wapen 367
Lynden van Ressen, Caspar Antonius van 70, 71
Lynden tot Ressen, Diderick van 71
Lynden, François van der 384
Lijnden, Matthias van der 184
Lille, Floris de 324
Limmick, Frans van, grafzerk 113
Limmick-Verkerck, van, wapen 113
Linden, Basiliusa 292
Linden, D. van der 77, 78
Linden, Willem van der 84
Lingen, van der, wapen 113
Lingen, Geereken van (der), grafzerk 113
Lingen, Gerardt van der, grafzerk 112
Linghen, Cornelis Geritz. van (der) 113 (grafzerk), 115
Linghen, Peter van (der), grafzerk 113
Lingen, Rembout van (der), grafzerk 113
Lingen, Ryck van der, grafzerk 113
Lith, van der 89
Lodewijk XIV van Frankrijk 378
Loeff Gijsbertszn, Hendrick 354
Loeff, Lutgart 354
Loen, Jan van 88
Lonkhuyzen, D. van 281
Looman, Antonius 292
Loon, Godevaert van 17
Loon, Wolterus van 78
Lopez de Gallo, Alonso 145
Lotharius 262
Louvigny, wapen 184
Ludger, bisschop van Utrecht 132
Luxemburg, Jan van 144, 197 (portret), 198,
Luxemburg-Culemborg, wapen 197
Malschem, Hermandus van 201
Man, Adrianus de, grafzerk 180
Manderscheid, Erica van 148
Margareta van Oostenrijk 201
Maria van Bourgondië 144
Maria prinses van Oranje 88, 89, 92, 95, 97, 111, 114, 116, 120, 122 (portret)
Marck, Adolf van der 285
Marck, Willem van der 67

Marcus Aurelius 392
Marcus Trajanius Gumattius, grafsteen 214, 217
Martinus 67
Maseveen, Stuyntie, grafzerk 113
Maurik, familie van, zerken 347
Maurik (Malderich), Gerard van 341
Maurik, Margaretha van 341
Maurits, Prins van Oranje 89, 91, 95, 97, 99, 120, 145, 261, 296
Maximiliaan van Oostenrijk 88, 90, 144, 147, 228
Mechelen, van, wapen 113, 115
Mechteld van Gelre 285, 287
Medam, Gysberta 33
Meeckeren (Mekaren), van, wapen 241, 301, 316, 318, 363
Meeckeren, Gerrit van 363, 364
Meeckeren, Hillegonda van 241
Meeckeren-Hackfort, van, wapen
Meerthem, Anna van 358
Meerthem, Heimerich van 358
Meert(h)en, van, wapen 316, 318
Meerten, Derick van, grafzerk 316
Meerten, Katrijn van, grafzerk 317
Meginger 264
Mercken, Claes van 116
Merke(n)s, familie 142, 263
Merkes van Gendt, J.G.W. 263
Mermoeden, wapen 224
Mesteker, Leonh. 379
Meurs, Frederik van 240
Meurs, Vincent van 240
Meurs, Walraven van 321, 331
Middachten, wapen 358
Middachten, Barbara van 239
Millies, H.C. 189
Millinck, wapen 318
Moens, Hillebrant, grafzerk 113
Monster, zie Munster
Montens, Michiel 108
Montfoir, geslacht 17
Montfoort, E.F. van 190
Montfoort, Willem Louis van 142
(Moolre) Moelre, Henricus de 184
Moolre, Maria de 184
Moors, Hendrik 115
Moring, Gerh. 379
Moring, Henr. 379
Morrees, Johanna Cornelia 293
Mortagne, Johan Diederik de 145
Munster, van, familie 42
Munster, van, wapen 38

Munster (Monster), Dirk (Dirx) van, 35, 38, 42
Munter, Cornelis, grafsteen 367
Nassau, Adolf van 310
Nassau, Adriana van 278
Nassau, Emilia van, prinses van Portugal 97
Nassau, Jan van 260
Nassau-Siegen, Anna Maria van 123
Nassau-Siegen, Elisabeth Charlotte van 190
Nassau-Siegen, Maria Magdelena van, portret 199

Nassau-Zuylestein, Frederik van 108, 124
Neercassel, Johan van 293
Negeler van Rees, Gerrit 293
Neretten, Isabella Catharina van, grafzerk 179
Neuburg, Johan Willem van 286
Nieburg, C. van de 317
Nieuwenaar, graaf van 260
Nieuwenaar, Amelia van, wapen 28
Nijmegen, Hendrik van 28
Nispen, van, wapen 318
Nobel, Constantijn Gerard, grafzerk 358
Noord, Johan van 349
Noordeloose, Jan der 407, 408
Noorman, Gerhardus 281
Noort, Herman Adriaensz. van 391
Norprath, Johan von 274
Notger, bisschop van Luik 393
Nulandt, wapen 363
Nulandt, Ingen, familie 381, 384
Nulandt, Gelis Ingen 252
Nulandt, Johannes Ingen 252
Nuland, Willem Ingen 380
Ochten, Aleid van 240
Ochten, Godfried van 235, 240
Ochten, Hendrik van 235, 240
Ochten, Johan van 240
Ochten, Ricold van 240
Ode, Stephanus 258
Oert, Gheertruydt van, grafzerk 339
Oldenbarnevelt, wapen 358
Oldenbarneveld, Johan van 145
Olst, familie van, grafteken 364
Olst, G.J. van 68
Ommeren, van, wapen 219
Ommeren, Aert Jansen van, grafzerk 83
Ommeren, Margrieta van, grafzerk 84
Ommeren, Reynier van 259
Omphal, Alexander Diederik van 235
Oostrum, Cornelia van 185
Oostveen, G. van 186
Opdorp, Seb. van 204
Oploo, Jac. van 26
Orlians, Catharina van 145
Orville, Frédéric d', epitaaf 179
Otto I, keizer 320, 334
Otto III, keizer 320, 331, 341
Otto I van Gelre 87

Otto II van Gelre 23, 30, 80, 275, 263, 264
Oven, van, familie 42
Oven, Carl Christiaan van, 42
Over-Rijn, wapen 363
Padevoirt, wapen 358
Pagniet, Carel Lodewijk 235
Pallandt, van, wapen 196
Pallandt van Culemborg, Evrard van 144
Pallandt van Culemborg, Floris I van 81, 144, 145, 147, 148, 154, 156, 164, 198, 199
Pallandt van Culemborg, Floris II van 145, 148, 198, 199, 202
Panthaleon van Eck, familie 269
Parma 242, 261, 296, 297, 376
Parmentier, wapen 318
Pelgrom, wapen 318
Pels, Henrick Henricksen 242
Peregrinus, Jacobus 242
Perrenot, wapen 184
Perrenot, A. 164
Pesch, van, wapen 318
Peters, Adriaen 407
Peters, Geertruyt, grafzerk 113
Philippus Arabs 80
Philipe de Schone van Oostenrijk 90, 144, 147
Philips II van Spanje 321
Philips Willem, prins van Oranje 88, 89, 95, 97, 102, 123
Pichegru 89
Pieck, geslacht 22, 237, 405
Pieck, wapen 32, 369, 404
Pieck, Gijsbert 22
Pieck, Herman, grafzerk 239
Pieck, Jelis (Jacob) 235
Pieck, Karel 408
Pieck, Cornelis 22
Pieck, Walraven 22
Pinsen van der Ley, wapen 225
Pippijn 245, 251
Piscator 183
Plancke, Antonius van den 27
Plettenberg, Lud. de 183
Poelwijk, van, familie 271
Poelwijk, Godfried van 271
Poelwijk, Willem van 271
Poll, van de, familie 271
Poll, van de, wapen 225, 273, 405
Poll, Gijsbert van de, grafzerk 405
Pook van Baggen, familie 364
Pook van Baggen, Pieter, grafzerk 364
Porth, Johan 291

Post, Johan 108
Pufflick, wapen 241
Quadt, von, familie 376
Quadt van Wickeradt gen. Heiden, Willem Otto Frederik von 376
Quadt-Wickeradt, heer van Loenen en Wolferen en Isny, W.O.F.A. von 376
Quarles, wapen 318
Randwijck, van, geslacht 42, 310
Randwijck, van, wapen 316, 363
Randwijck, F.C. van 259
Randwijck, G. van 259
Randwijck, Gijsbert van 309
Randwijck, Mechteld van 218
Randwijck, Rutger van 42

Ranitz, J.H. de 262
Ravenswade, Johan van 349
Ravenswade, Surmond van 349
Reede, Dirk Adolf (Theodorus) van, portret 185
Reede, Frederik van 185
Reede, Godert Adriaen van 311, 339
Reede, G.G.H. van 335
Reifenberch, wapen 180
Reinald I van Gelre 30, 87, 94, 214, 215, 310, 334, 341
Reinaldt II van Gelre 295, 321, 360, 398
Reinald III van Gelre 88, 235, 335
Reinald IV van Gelre 85, 240, 311, 349, 398
Reinier van Gelre 408
Renes van der A, wapen 363
Renesse van Baer, van, familie 408
Repelius, F.H. 222
Rhenen, Heilwich van 34
Rhenen, van, zie ook Godfried
Richlint 262
Ridder van Groenesteijn, de, geslacht 364
Riebeek, Geertruyd van 204
Riebeeck, Jan van 146, 182, 204
Riemsdijk, geslacht van 235
Riemsdijck, van, wapen 224, 239, 241, 301
Riemsdijk, Johannes Florisz. van 354
Riemsdijk, Rombout van 234, 235
Rijke, familie 292
Rycken, Jan 116
Rynberck, Dirk Cornelis van 84
Rijnberck, Cornelis van 78, 84, 141
Rynders, I. 262
Ryswick, Gerrit van 293
Ricquavrt, wapen 180
Ritsaert, Thomas 262
Riveire, Hille van 222
Robertus 27
Rodulphi, Justus 292
Rodolphus 221, 228
Roedenborch, wapen 241
Roeleven, H. 364
Roelofs, Jacob 269
Roest, familie 284
Roier, wapen 317
Roier (Royerts), Hendrik 317, 318
Royaards, G., grafzerk 293
Royen, van, wapen 113, 115
Ronde, A. de 80

Ronde, Antony de 78
Ronde, Dirck Anthonissen de grafzerk 77
Rooy, D. de 348
Rorik 262
Rossem, van, familie 408
Rossem, Adriaan van 354
Rossem, Heilwich van 408
Rossem, Jan Adriaens van, grafzerk 114
Rossem, Joost van 408
Rossem, Marten van 274
Rossem, Sophia van 47
Rossendael, D.v. 328
Rossom, wapen 224
Rossum, van, wapen 405
Rudolf van Diepholt, bisschop van Utrecht 27, 88, 144, 158, 349
Ruysch, Hendrik 311
Ruyter, de, wapen 363
Ruyter, Antonius de 281
Ruyter, Jan de 262
Ruyterborch, wapen 405
Rumelaer, Sweder van 344
Ruver, Wylle Wyllemsz., grafzerk 353
Saeghmans, wapen 114
Saeghmans (Haegmans), Alyda, grafzerk 114
Saeghmans, Julius 114
Sadelijn, wapen 318
Sadelijn, Jan 318
Salazar 88
Salis, de wapen 293
Salis Soglio Mayenfeld, Emile Jean Baptiste de 293
Salis Soglio Mayenfeld, Carel Paul Amarant de 293
Sandersz, Enghbert 375
Sant, Pieter van der 78
Sarache 304
Sart, Joannes du 365, 367
Sas, Jan 222
Saxen, hertog van 154
Saxen, prins van 154
Saxen, Albertina Elisabeth van 199
Saxen, Anna van, wapen 124
Saxen, Ernst Frederik, hertog van, portret 199
(Saxen) Saksen, Josias Frans van 321
(Saxen) Saksen, Willem Frederik van 321
Saxen-Hildburghausen, Ernst Frederik van 146
Schaick, J. van 86
Schermbeker, Johannes 371
Scherpenzeel-Heusch, van 258, 377
Schevick, van, familie 271
Schimmelpenninck v.d. Oye, wapen 358

Schivelberge, Herm. 379
Schmid, Bernhard 190
Schoonhoven, Joh. van 196
Schravenweert, I. van 364
Scherphof, Frederick 328
Schuer, van der, wapen 184
Segers Heemelraedts, Gerret, grafzerk 367
Sepp, H. 78
Sipman, familie 282
Sixti, Sibundus 241
Slingelandt, Damas van 178

Sloet, Arent 319
Sloeten, wapen 318
Sluyter, Segers 179
Smelsinck 97
Smits, L.J. 259
Smullingh, Wolter 274
Soelen, Arnold van, geheten v.d. Noertlosen 407
Soelen, Hermen v. 330
Soelen, Jan van 407
Soelen, Otto I en II van 407
Socrates 369
Son, L.D.M. van 20
Sonnenbergh, Margareta 279
Spaen, wapen 358
Specht, Phillippus, grafzerk 308
Speet, wapen 363
Speijart van Woerden, familie 363, 364
Speijart van Woerden, Maria Justina Catharina 364
Spindler, F. 189
Spranger, geslacht, wapen 176
Spranger, Quirinus 176
Spuelre, Dirck 27
Stael, Pieter van der 204
Steelandt, van, wapen 113, 115
Steelandt, van 115
Steelant, Philips van, grafplaat 113
Steen, D.J.A.G.F. van der 412
Steen van Ommeren en Waijestein, Jacob Nicolaas van den 331
Steenbergen, Gerrit van 67
Steenebergh, Jacob van, grafzerk 179
Steenis, J. van 87
Stein, A. van 20
Straalman, Anna Willem, grafzerk 179
Straalman-Witsen, wapen 179
Stralen, wapen 224
Stuers, Victor de 171, 275
Stulenius, Joan 379
Suitbertus 132
Surmondt, Willem 407
Sweten, van, familie 408
Taets van Amerongen, wapen 200
Taminiau, J.L.L. sr. 259
Tap, H. 364
Teylingen, van, wapen 200
Teylingen, Hillegond van 200
Telg(he)t, Johan van 108
Temminck, Henricus, grafzerk 180

Tempier, wapen 318
Tengnagell, wapen 225, 405
Tengnagell, Willem 108
Tengnagel, Wolter 219
Theoderik koning der Franken 67, 375
Thibaut, wapen 318
Thonisz, Jan 204
Titstein, wapen 318
Toll, Constantia van, grafzerk 179
Trajanus 365
Triest, Johan van 323
Tryst, Hermen van 269
Turnor, Margarethe 339
Twisk, Maria 70
Uda 260
Usseldyk, Gerrit Ariaens van 258
Uteneng, wapen 39
Uteneng, Johan 39
Utenengh, Jutta 210, 211
Uteneng, Odilia 39
Utrecht, Cornelis van 402
Uulpen, Jan 225
Valdes, Franco de 408
Vaeck, wapen 41, 180, 241, 318
Vaeck, Anna 40
Vaeck, Bartha 180
Vaeck, Derick 41
Vaeck, Hendrik 41
Valentinianus 263
Valerius Silvester 388
Valkenburg, vrouwe van 214
Valcke, Nicolaas 279
Varick, Maria van 358
Veeren, wapen 294
Veeren, Barend 294
Veeren, Rudolf 294
Veldhuys, Anna, grafzerk 140
Velpen, Nicolaus van 339
Velthoff, Pauwel 71
Vergilius 264
Verheyden, Lois 262
Verhoef, H.F. 186
Verkerck, Maeiken, grafzerk 113
Verlee, Cornelis 78
Vermer, Jacobus 281
Vermoelen, Hendrick Jansen 397
Verschoor 261
Verschuer, B.F. van 228
Versteegh, familie 398

Verstegen, M.F. 15
Verstolk, wapen 409
Verstolk, Aerd Johan 408
Verstolk van Soelen, J.G. 408, 411 (sarcofaag)
Vespasianus 237
Vijgh, geslacht 234, 235
Vijgh, wapen 219, 225, 358, 369
Vijgh, Arndt 408, 411
Vijgh, Dirck 296, 297, 408, 411
Vijgh, Heilwig 369
Vijgh, Carel 391, 408
Vijgh, Claas 408
Villates, des, wapen 269
Vinck, Cornelis Aertsen, grafzerk 83

Vitellius 365
Vivien, wapen 318
Völcker, geslacht 408
Vogelzang 88
Voyer, Theodorus 115
Vonck, familie 329
Vonck, Johanna 309
Vonck van Lienden, Henrick 327
Voorne, Heren van 18
Voornenburgh, Catherina van 17
Voorst, Johan van 47
Voort Pieck, Conradus van der 263
Vorchten, Wierus van 351
Vorsselaer, Meaulx van 340
Vos, Cornelis, grafzerk 181
Vos van Schwarzenborck, wapen 225
Vremdt, Gerard 28, 146
Vries, Johannes de grafzerk 86
Vries, Margarita de, grafzerk 339
Waaldijk, J.P. 31
Wachendorff, Cornelius 327
Wachmans, H. 113
Wachtendonk, Arnold van 274
Wael, Jacob de 187
Wael, Mechtelt van, grafzerk 32
Wael van Moesbergen, wapen 224
Wael van Vianen, de, wapen 32
Wagardus, Johannes, grafzerk 180
Wagardus, Lambertus, grafzerk 180
Wagardus-Boomhauwer, wapen 180
Waldeck van, wapen 189, 190
Waldeck-Pyrmont, Amalia Catharina van 191, 200 (portret)
Waldeck, George Frederik van 145, 147, 154, 183, 189, 190, 199, 202, 335
Waldeck, Hendrik Wolraad van 145, 154, 183, 198, 199,
Waldeck, Karel Gustaaf van 198, 199
Waldeck, Philips Theodoor van 145, 189, 199
Waldger(t) van Teisterbant 387
Walter 262
Walter 27
Wammus, Arnoldus 201
Ward, familie 260
Wassenaer, van, wapen 229, 234
Wassenaar, Frederik Hendrik van 235
Wassenaar, Willem van 228, 234
Wassenaer-Catwijk, van 115
Wassenaer Starrenburg, Anna van 234
Wassenberg, Petrus 292

Water, Sam. de 183
Water, toe, wapen 114
Water, Stijntje toe 114
Weelye, wapen 241
Wees, van, wapen 225
Wees, Bernardina van 224
Wees van den Pluymenborg, wapen 224
Wees tot den Pluymenborg, Barend van 228
Welderen, Mechteld van 70
Wely, van, geslacht 271
Wely, van, wapen 363
Wely, Johan van, grafzerk 225
Welcker, Henr. 183
Wemering, Johannes 183
Werenfried 251, 256, 289
Wesenhagen, Dionys van der 408, 409
Westeringh van de, familie 282
Westeringh, H. van de 281
Westerouen van Meeteren, Gijsbert 89
Westrheenen, Goossen van 347
Wetering, Sweder van de 81
Wichem, Ignatius van 271
Wichman, graaf 296, 320
Wielach, wapen 369
Wijhe, van, familie 222, 233
Wijhe, van, wapen 225, 228, 233, 234, 358, 405
Wijhe Johanszn., Frederik van 354
Wijhe Johanszn., Herman van 354
Wijhe, Jasper van 228
Wijhe, Johan van 222
Wijhe, Johanna Wilde van 234
Wijhe, Jordaen van 228
Wijhe, Otto van 225, 228, 229
Wijhe, Otto van jr. 228
Wijhe, Philippine van 234
Wijhe, Reinold van, grafzerk 225
Wijhe van Echteld, wapen 225, 239
Wijhe van Echteld, Christiaan Reinald van 235, 239
Wijhe van Haeften, van, wapen 234
Wijhe van Hernen, wapen 224, 225, 363
Wijhe van Hernen, Christina van 225
Wijck geb. Pruin, Arnolda Hermina van, grafkruis 274
Wijck, Herman van 354
Wijck, H.J. van 70
Wijk, Johannes van 201
Wijck, Jutta van, grafzerk 316
Wijkniet, G. 319
Wijnen, Evert, grafzerk 113
Wijnen, Geertruyt, grafzerk 113

Wijnen, Gruyet 102
Wijnen, Henricus 244
Wijnen, Rynier, grafzerk 113
Wijnen, Wilhelmus, grafzerk 113
Wijnen-van Asperen, wapen 113
Wilhelmina der Nederlanden 127
Willem van Gelre 67
Willem I, prins van Oranje 17, 81, 88, 95, 97, 124 (wapen)
Willem I der Nederlanden 90
Willem II der Nederlanden 242

Willem III, Koning-Stadhouder 20, 89, 142
Willem III der Nederlanden 119, 183
Willem IV prins van Oranje 89, 146, 148 150, 200
Willem V, prins van Oranje 200, 311
Willem van Beieren 147
Willibrord, bisschop van Utrecht 132, 245, 251
Winssen, Frederik van 27
Wit, Aert de 327
Withing, Thomas de 354
Witsen, Johanna 179
Wittenhorst, wapen 224
Wtwyck, wapen 318
Wulpherts, Cornelis 269
Wstinc, Hugo 360
Zevenbergen, Cornelis van 30
Zevener, wapen 363
Zevener, Diderick van 363
Zevener-van Bemmel, van, wapen 363
Zitzwits-van Randwijck, mevr. von 41
Zuylen, wapen 358
Zuylen van Nievelt, Judith van, wapen 142
Zuyren, Peter van 27, 28, 29 (grafzerk)
Zwart, J.A. de 275
Zweder van Culemborg, bisschop van Utrecht 88, 114

Register van kunstenaars en ambachtslieden

Architecten, opzichters, aannemers enz.

Asbeck, J.B. van, ir. 237, 300
Bernard, mr. 257
Beveren, M.J. van 47, 272
Bilderbeek, B. van 160
Boeken, A. 108, 109
Deutekom, J.L. van 138
Drijfhout, Barth. 95
Drost, Hendrik 103
Essen, A. van 163, 313
Estourgie, Ch. 42, 266
Feenstra, G. 276, 292
Fredericksz. van Oudendijck, Adriaen 102, 103, 104, 116, 121
Genk, J. van 184
Hardeman, C. 377
Hayward, ir. 243
Heeswijk, H. van 47
Heineman, J.G.A. 36, 138, 306
Jacobsz., mr. Isäac 171
Jan van den Doem 154, 167, 168, 175, 341, 346
Campen, Jacob van 95
Keldermans, Laurens 156
Keldermans, Rombout II 161, 173, 166
Kloot, A. van der 69
Kok, Y. 279, 294
Korswagen, H. 80, 381
Leeuwenberg, G.M. 289, 290, 291
Lokhorst, J. van 119, 120
Mourik, W.J.G. van 283
Mulder, Ad. 45, 172, 381, 385, 386
Onnes, A.A. 18, 23
Oudendyck, zie Fredericksz. van Oudendyck
Pasqualini, Alexander 93, 94, 95, 99, 100, 112
Peelen, Paulus, mr. 351
Post, Pieter 95, 108, 112
Posthumus Meijes, C.B. 120, 122
Pothoven, H.A. en G. 252
Riele, G. te (Wzn) 116, 262
Royaards, C.W. 101, 103, 109, 127, 228
Saelen (Soelen?), Willem van 99, 101
Schairt van Bommel, Gisbert 289
Scheepens, W. 45, 48, 56
Sijmons, K.L. 75, 82
Soelen, zie Saelen

Stoops 103
Swieten, Johan van 95
Tepe, Alfred 26, 66, 291
Tiemens, H.J. 335, 344, 360
Valk, H.W. 292
Viervant, A. 369
Vingboons, Philips 112, 353
Waldorp, J.A.A. 119
Weber, E.H. 109
Wolff, N. de 215

Beeldhouwers, steenhouwers

Andriessen, Mari 160
Bollina, Giuseppe 178
Maas, J. François 178
Miller 256
Mone, Jan 144
Nole, Colijn de 28
Ogert (Ogaert), H. 194
Schaft, N. van der 252
Seron, Adrien de 94, 95
Starreveld, Pieter 109
Verkerk, Jan 194
Wouters, Anthonie 118
Xavery, J.B. 411

Boekdrukkers

Baardt, Rieuwert Dircksz. van 190
Veldenaar, Jan 147

Brandspuitmaker

Hengelaar, Peter 102

Edelsmeden

Akersdijck, Pieter Jansz. van 368
Been, Guilliam I 190

Boemer, Pieter 184
Bogaert, Th. 185
Bongardt, Engel 309
Brechtel, Hans Coenraad 190
Brom, J.E. en L. 182
Bruchsal, Alexander van 94
Bruyn van Berendrecht, Michiel de 188
C.P. 188
Drappentier, Daniel 148
Duyn(en), Thomas Denys(sen) van 318
Gameren, Dirck van 184
Gemert, Christiaan van 186
Grill, Andries 184, 190
Coolhaas, Arn. 188, 391
Leeuwen, Thymen van 187
Leusden, Willem van 188

Micheel, Jeremias 188
Moot 188
Morley, John 191
Nieuwkasteel, Jan van 407
Onkosts, Jelis Janssen 28
P.C. 190
Pagendarm, Johan 188
Pas, Jan Willem 259, 369
Raedt, Servaes de 328, 397
Rijke, goudsmidsgeslacht 377
Satzger, Gottlieb 186
Schravenweert, Dirck van 78
Simons, François Marcus 282
Snoek, J. 26
Sondagh, R. 141
Step (raad), Hendrick 184
Sueremont, Gerard Huybertz. 201
Verhaer, Nicolaes 186, 188
Verschuylen, J.P.A. 26
Wyntgens, Johan 28

Geelgieters

Bronsvelt, Johannes 77
Doesburg, H. van 396
Leyden, Cornelis van 73
Sterneman, Hermanus 131
Stokkum, Jacobus van 78

Glasschilders

Evertsz, Anthonis 191, 201
Gerritsen, Floris 124
Hoet, Jan 189
Oort, Floris Cornelisz. van 115
Schilt-Geesink, F. 366

Cartografen en landmeters

Berck, Corn. van 235, 237
Berkenrode, Balth. Floris van 91
Deventer, Jacob van 91, 92, 99, 100, 124, 150, 152, 156
Geelkercken, A. 376
Geelkercken, Nicolaas 41, 153
Meulen, H.F. van der 150
Perrenot 159, 202, 206
Schillincx, Daniël 153
Verstralen, Hendrick 150, 146, 192, 210
Witteroos, Th. 376

Klokkegieters

Arck, Eppe van der 79, 397
Bakker, Gerrit 293
Bakker, P. 409
Bergen, van, fabriek in Heiligerlee 219
Borch, Hendrickus de 84, 115, 136
Both, Wouter 79, 397
Butendiic, Willam 131, 340
Eijsbouts, firma 292
Evers, Willem 407
Falck von Neurenberg, Hans 309
Fremy, Jan 225
Fremy, Mammes 262
Grave, Jan Albert de 44, 182, 220, 278
Hachman, Aelbert 292
Hemony, François en Pierre 32, 171, 182, 183
Hoerken, Johs. 25, 141
Hoerken, Wilhelmus 25
Crans, Cipriaan 115
Meurs, Henricus 79, 115
Moer, gebroeders 269
Moer, Jaspar 377
Moer, Wilhelmus 377
Noorden, Claes van 182
Paris, Jean 313
Petit, Alexis 240, 379
Petit, Henricus 348, 364
Petit, Jean 292
Petit en Fritsen 86, 183, 219
Philipsen, Jan 41, 269, 303, 359, 374
Philipsen, Willem 41
Scharpvelt, Jacob 116
Schimmel, Gerhadt 258
Simon 353
Symon, Jan, François en Thomas, broeders 115, 348

Tolhuys, Jan 28, 186
Trier, Henrich van 292
Trier, Jan van 219, 241, 292, 327
Trier, Peter van 241, 269, 281, 285, 293, 303, 327, 391, 407
Vosch, Evert 115
Wilhelmus 303
Woe (Wou), Wilhelmus de 161
Woenynck, Wichman 116
Wou, zie Woe

Leidekker

Hendricksz., Hendrik 171

Medailleurs en stempelsnijders

Gerritsz. van Utrecht, Gerit, 148
Holtzhey, Johan Georg 150
Rottermont, Adriaan 148

Metselaars

Gasteren, Johan van 163
Geryts, Corsten 166
Geryts, Geryt 166
Coenraet 99

Molenmakers

Adriaens & Zn., firma W. 330, 375
Beyk, gebroeders 244

Orgelbouwers

Brouwer, H. 319
Dam & Zn., N.A. van 177
Kiespenninck, Albert 177
Cornelissen 28
Leeuwen, W. van 39
Meere, Abraham 190
Noster, Johan 252
Pisa, Govert van 177
Roose, Johan 177
Verhofstad, Matthys 177

Schilders, tekenaars, graveurs, lithografen

Aartsen, Pieter 198
Baen, J. de 199
Backer, Jacob 97
Bast, Pieter 260
Beeldemaker, A 200
Berkhuys, L.M. 219
Beyer, Jan de 18, 22, 35, 41, 42, 45, 49, 68, 69, 73, 92, 99, 100, 102, 106, 132, 141, 153, 154, 158, 160, 243, 250, 259, 261, 295, 310, 311, 331, 341, 380
Bijlert, Jan van 292
Bloemaert, A. 26, 200
Bray, de 292
Brakel, G. 260
Breeker, Jan 97
Budding, Willem 164
Bulthuis, J. 215, 259
Burg, D.v.d. 154
Bus, Matthieu du 95
Buscoop, Adriaen 101, 104
Dam, van 250
Deys Gerritsz. Jan 196, 197
Eijck van Zuijlichem, F.N.M. 219, 264, 267, 271, 272, 360
Eynden, R. van 407

Ekels, Jan 206
Feuerstein, Johann Peter 199
G., J.B. de 141
Gideon, mr. 259
Goyen, J.J. van 288
Haan, A. de 22, 41, 45, 84, 101, 141, 215, 219, 264, 295
Hansen, C.L. 295
Hansen, L.J. 161
Hardenberg, G. van 377
Hesterman, J. 123
Heuvel, Gerhardus van den 303
Honthorst, G. van 199
Honthorst, Willem van 199
Hooiberg, T. 327
Houbraken, A. 73
Jager, Joh. 123
Jan tot Culenboerch 73
Jansen, Gerhard 177, 317
Keer, J. 44
Kleyn, L.J. 407
Clinger, Max 198
Cornelis, mr. 171
Cossiers S.J., J. 202
Kothen, Johan Joosten van, en Zoon 359
Craandijk, J. 45
Kreins, H.A. 369
Lamberts, G. 116, 120
Liender, P. van 22, 101, 102, 104, 106, 127, 141, 154, 335
Lobe, B. 310
Lockhorst, I. van 221
Maarseveen, H.v. 295
Meester van Rot A 198
Moreelse, Paulus 123, 199, 200
Moro, Anthonio 28
Philips, C. 18
Pré, B. du 295
Pronk, C. 27, 34, 35, 41, 42, 68, 92, 106, 108, 110, 115, 116, 141, 153, 158, 159, 160, 161, 215, 221, 222, 223, 225, 231, 241, 243, 250, 264, 266, 269, 271, 272, 273, 275, 276, 323, 349, 376, 392, 407, 408, 409
Rademakers, A. 92, 98, 99, 153, 295, 368, 369
Ravenstein, Jan Anth. van 199
Ravestein, Nicolaas 199
Roest, F.M 68
Roghman, R. 92, 153, 295, 376
Roth, G.A. 407
Rubens, P.P. 185
Santen, Gerrit van 97, 98
Savery, Roelant 106, 111, 112
Schijnvoet, J. 153

Schouman, A. 275
Schouten, H. 18, 92, 311, 331
Seenhem, Henrich van 274
Serrurier 99, 101
Sillevis, G.J. 161
Smit, J. 73
Smoorenburg, F.A.J. 40
Spilman, H. 219, 225
Spinny, J.J. de 200
Stellingwerf, J. 27, 68, 73, 98, 132, 294, 377
Stry, J. van 235
Stuerhelt, F. 190
Suyderhoef, S. 190

Tave(r)nier, H. 215, 323, 364
Tollenaar 153
Toorenburg(h), Gerrit 158
T.P.C. 200
Ulft, J. van der 250, 253, 254
Velijn, P. 377
Verhuell, A. 45, 154, 264, 267
Versteegh, J. 154, 397
Voorhout, J. 185
Weissenbruch, Jan 161, 163
Wicart, N. 22, 73, 132, 279
Wttewael, Joachim Anthonisz. 26

Schrijnwerkers, beeldsnijders

Flud, Joris 176, 177
Heumen, Corn. van 177
Hysinck (Hijzing), Willem 167, 201
Janssen, Jorde 118
Jasper, mr. 28
Jorden Willemsz. 73
Cool, Willem 176
Koopman, A. 195
Muller, Azuerus (Ahasuerus) 166, 190
Pompe, Walter 166
Prampers, mr. 259
Radigues, A. 141
Rijckz., Willem 316
Slob, Jan 177
Winters, W. 166

Smeden

Heull, Jan van der 331
Osch, Floris van 166

Steenleveranciers

Bastiaan in Wezel

Hessels, Michiel 118
Vergeer, Gerrit Janssensz. 118

Stucwerker

Beretta, F.M. 196, 210

Tapijtwever

Schaap, David 97

Timmerlieden

Gerritsen, Willem 116
Hubertsz., Jacob 404
Jansz., Pieter 171
Kempen, Andries van 167
Vermeulen, Cornelis 95

Tuinarchitecten

Mollet, A. 96
Zocher, J.D. 153
Zocher, P. 96

Uurwerkmakers

Cal, Jan van 115
Ru(e)mpol, Goslink 219
Ru(e)mpol, Hendrik 219

Vestingbouwkundigen

Dumoulin 299

Graaff, C.J. van de 299
Coehoorn 261, 299
Commersteyn 99
Craij 91, 99
Kraijenhoff 303
Pasqualini, Alexander, zie onder architecten
Roij, Bernard de 299
Specklin (Speckle), Daniel 91, 96, 99
Stuten, Z. 299
Veije, de 299

Topografisch register

Aalst, buurtschap 323, 329
Achter den Haag, buurtschap 85
Aken, St. Albertuskerk 47
-, klooster op de Lousberg 331, 341
Acquoy 17-20, 23, 25, 30, 32
-, baronie 120
-, fort Asperen 17
-, polderhuis 17-18
-, toren Herv. Kerk 18-20
-, kerk 20
-, woningen 20
Aldenaaf 387
Alden-Aversaet 387, 388
Aldenhaag, Huis 407, 408, 409, 411
Ambe, huis tot 38
Amerongen 319, 339
Amsterdam, Rijksmuseum 98, 131, 198
-, R.P. Kab. 34, 35, 41, 42, 68, 92, 99, 101, 102, 106, 127, 154, 158, 243, 250, 271, 310, 311, 341, 392, 407
-, bijbel uitgegeven te 190
-, geldinzameling 189
-, houtaankoop 116, 118
-, klokken gegoten te 44, 121, 220, 262, 278
-, Herst. Evang. Lutherse kerk 257
-, Raap & Zonen 240
-, steenleverantie 102
-, wapen 269, 377
-, zilverwerk 185, 188, 197, 259, 278
Andelst 244, 245, 319, 359, 360-364, 365, 371, 380
-, Rom. vondsten 360
-, Herv. Kerk 360-364
-, vm. Huis te Andelst 221, 363, 364
Andries, fort St. 318
Angeren 33, 264, 288
Antwerpen 33, 95
-, vesting 99
-, zilverwerk 26, 185, 187
Apeldoorn 351
Appelenburg, Huis 219, 241
Arkelshoef, Huis 142
Arles, solidus uit 341
Arnhem 39, 259, 261, 349
-, Gemeentemuseum 18, 22, 27, 42, 45, 68, 85, 92, 99, 100, 102, 116, 141, 153, 154, 158, 221, 241, 245, 250, 259, 264, 269, 275, 276, 287, 288, 295, 321, 323, 331, 349, 368, 380, 397

-, openluchtmuseum 115, 239
-, Rijksarchief 41, 150, 156, 237, 287, 288, 295, 365, 376, 404
-, Catharinagasthuis 242
-, commanderij 310
-, ridders van St. Jan 304
-, St. Walburgskerk 214, 215
-, zilverwerk 258, 282
Asch 72, 85-87, 129
-, Herv. Kerk 85
-, boerderijen 87
Asperden, zie 's-Gravendaal, abdij
Asperen 17, 22, 297
-, toren 19
Assen, Prov. Museum 263
Atrecht, abdij van St. Vaast 67, 214, 376, 380
Augsburg, zilverwerk 186
Aversaet, Huis 397
Avezaath 387, 398, 407
Baai, buurtschap 33
Batenburg, munt 148
Beekbergen, 349
Beerschoten, huize 44
Beesd 17, 20-30
-, toren Herv. Kerk 22-25
-, kerk 25-26
-, R.K. kerk 26
-, landhuis Marienwaerd 27-30
-, abdij 22, 23, 28-29
-, woonhuizen 30
-, molen 30
Bemmel 33-44, 67, 242, 245
-, Rom. vondsten 35
-, Herv. Kerk 35-41, 69
-, Huis te Bemmel 34, 38, 40, 41-42
-, Kinkelenburg 42-44
-, Hoeve De Hoge Eest 44, 45
Berg, groothertogdom 286
Bergerden, buurtschap 33
Berne, abdij 27
Beusichem 72-80, 82, 83, 85, 143, 167, 171 349
-, Antoniusgilde 72
-, Herv. kerk 73-79, 139
-, woonhuizen 80
-, molen 80
-, ontginning ‘Voorkoop’ 150
-, wapen 77, 78
Bilt, de, huize Beerschoten 44
Blauwe Huis 22
Bleywerve, Huis 318

Bommel, baksteen uit 118
Borcht, de, Huis 294
Boxmeer, patronaatsrecht kerk 27
-, zilverwerk 292, 377
Breda, belegering van 97

Breda, kasteel 94, 97
Brielle, Grote Kerk 18
Bronckhorst, landhuis 34
Brugdijk, landhuis 34
Brugge, wolstapel 147
Brussel 171
-, college der Jesuieten 295
-, Kon. Museum 198
Buitendijk, buurtschap 33 f
Buren 72, 85, 87-127, 129
-, zegel 90
-, munt 90
-, plattegronden 92
-, vrml. kasteel 92-98, 412
-, verdedigingswerken 98-102
-, stadspomp 102
-, stadhuis 102-104
-, Herv. Kerk 105-115, 340
-, R.K. Kerk 116
-, Synagoge 116
-, weeshuis 116-124
-, vrml. commanderij 124
-, vrml. St. Jacobs gasthuis 124
-, woonhuizen 124-127
-, molen 127
-, graafschap 120, 132
-, Land van 141
-, wapen 90, 100, 104, 115, 121, 122
Buurmalsen 80, 85, 131, 132-136
-, Herv. Kerk 132-136, 138
-, tolhuis 136
-, molen 127
Darmstadt, Hessisches Landesmuseum 106
Delft 178
-, tapijten 411
-, zilverwerk 259
Deutz, klooster te 385
Deventer, Boreelkazerne 44
-, brandspuitmaker te 102
-, klok gegoten te 258
-, paardenkopers uit 250
-, wapen van 258
Dijkzigt, Huis 349
Djoerang, Huize 412
Dodewaard 214, 221, 229, 364, 365, 447
-, Rom. vondsten 214-215
-, Herv. Kerk 215-219, 223, 4

-, verdwenen huizen 219
Doesburg, fraterheer uit huis te 293
-, houtaankoop uit 116
Doornenburg 33, 44-67
-, fort Pannerden 45
-, Kasteel Doornenburg 45-65
-, R.K. Kerk 66-67
Doornik, buurtschap en kerspel 33, 67
-, Huis te 67
Doornik (België), tapijten 97
Doorwerth, Kasteel 47
Dordrecht, Museum 161
-, cement uit 118
-, zilverwerk 32, 141
Dorestat (Wijk bij Duurstede) 341
Dreumel, parochiekerk 354
Driebergen (stenen leeuwen in tuin) 353
Driel 264, 275-279, 293
-, Rom. vondsten 275
-, Herv. Kerk 275-279
Drumpt, Huis Geerestein 405, 412
Düsseldorf, Staatsarchief 274, 287
Duiven, kerk 289
Dullenburg, zie Tollenburg
Echteld 221
-, Rom. vondsten 221
-, Herv. Kerk 221-225
-, Huis te Echteld of Wyenburg 225-234
-, woonhuizen 234-235
-, Huis Medel 235
-, Huis te 225-234, 341
Edam, Oosterkaaypoort 240
Eijteren 279
Eindeakkers, boerderij 219
Eck-en-Wiel 225, 334-341
-, Rom. vondsten 335
-, Herv. Kerk 335-340
-, woonhuizen 340-341
Elburg, z.g. huis van Arend toe Boecop 63
Elden 242-244, 276
-, fort 242
-, Herv. Kerk 243-244
Elst 33, 242, 244-260, 319, 381
-, opgravingen en vondsten 245-247, 250
-, ambtshuis 258-259
-, Herv. Kerk 248-258
-, R.K. Kerk 258
-, vm. huizen 259
-, noodkruis 259-260

-, gerichtsbank 35, 380
-, wapen 251
Elten, Abdij 296, 320, 321, 369
Emmerik, aartsdiakenaat 274, 289
-, St. Aldegondekerk 257
Engelrode, Huis 84
Erichem 85, 127, 128, 398
-, Herv. Kerk 129-131
-, woonhuizen 131
-, parochie van 106
Erlekom 262, 263
Essenbosch, opgraving in het 354
Est, toren 388
Everdingen 142, 147, 156
Flieren, gehucht 262
Florival 97
Fontainebleau, tractaat van, 286
Fulda, abdij, 304

Geeresteen, Huis 405, 412
Geertruidenberg 115
Geldermalsen 132
Geldersweert, Huis 319
Gelestein, boerderij 131
Gellicum 18
Gendt 33, 39, 45, 262-273, 275, 334, 377
-, Rom. vondsten 263
-, zegel 263
-, Herv. Kerk 127, 264-269, 354, 398
-, Huis te Gendt 269-270
-, Huis Poelwyck 271-273
-, wapen 269
Gennep, belegering 97
Gesperden, buurtschap 214
Goch, zie 's-Gravendaal, abdij
Godelec, mansus 360
Goilberdingen, buurtschap 142, 147
Gorinchem, grafzerken Ned. Herv. Kerk 20
-, (Gorkum), hout uit 116
-, steenhouwer en steen uit 101, 102, 118
's-Gravendaal (Grafenthal), abdij 221, 261, 263, 264
's-Gravenhage, Alg. Rijksarchief 299
-, Kon. Bibliotheek 327
-, Kon. Huisarchief (coll. H.M. de Koningin) 92, 99, 295
-, Kon. Penningkabinet 90, 287, 335
-, Rijksdienst voor de Monumentenzorg coll. en archief 45, 73, 141, 172, 219, 264, 295, 359, 381, 386, 392, 393
-, zilverwerk 26, 184, 188, 190, 282, 318
's-Gravenzande, kerk 27
Grieth, tol 285
Groenlo, zie Grol
Groessen 293
-, kerk 289
Grol, belegering 97
Groote Meer, Het, boerderij 71
Haagje, 't, boerderij 397
Haalderen 33, 35
Haarlem, Teyler's Museum 153, 287
-, zilverwerk 368
Ham, ten, Huis 397
Hamburg, Kunsthalle 377
-, geldinzameling 189
-, zilverwerk 190
Hamerstuk, Het, boerderij 71
Harderwijk, hogeschool 181, 331
Hasselt, preekstoel Augustijnenkerk 278

Hedel, heerlijkheid, wapen 273
Heer Hugowaard, klok 182, 183
Hemmen 214, 359, 360, 364-369
-, Rom. vondsten 365
-, Herv. Kerk 365-369
-, Boerderij de Hucht 369
Hersfeld, Abdijkerk 269
's-Hertogenbosch 99, 185,
-, belegering 97
-, zilverwerk 186
Herveld 359, 360, 369-375, 378
-, Voorhist- en Rom. vondsten 369
-, Herv. Kerk 262, 369-375
-, Molen 375
Heteren 275, 279-282
-, Rom. vondsten 279
-, Herv. Kerk 244, 279-282
-, Sprokkelenburg 282
-, Boerderij De Steeg 282
-, Huis te Heteren 275
Heuvel, buurtschap 33
Heuvelstein 335
Hien 214, 215, 219-221, 296
-, Herv. kerk 219-220
-, woonhuis 220
Hilvarenbeek, St. Pieterskerk, klok 182, 183
Hoekenburg 358
Hoge Eest, De, hoeve 44, 45
Hohorst, klooster 321
Homoet 262, 359, 375, 381
Hooge Huis 22
Hoogstraten 144, 165, 193
-, St. Catharinakerk 144, 161
Hoorn 177
Houtakker, buurtschap 33
Hucht, de, boerderij 369
Huissen 242, 285-295
-, zegelstempel en bodestaf 287
-, munt 287
-, Rom. vondsten 287-288
-, gildezilver 289
-, R.K. Kerk 289-292
-, Herv. Kerk 292-293
-, St. Elisabethsklooster 279, 293
-, woonhuizen 294
Hulhuizen 262, 274, 286
-, munt 274
-, kapel 274
Hulst, belegering 97

IJsselstein, baronie 120
-, kerktoren 112
IJzendoorn 33, 221, 222, 235-240
-, opgravingen 235
-, Herv. Kerk 236-240
-, Slot 235
Indoornik 275, 282, 360
Ingen 310-319
-, Rom. en vroeg middeleeuwse vondsten 311
-, Herv. Kerk 239, 311-319
-, Commanderij 310, 311
-, woonhuizen 319
Kaap de Goede Hoop 182, 204
Calais, wolstapel 147

Kaldenkirchen, predikant te 242
Callantsoog 39
Kampen, raadhuis 164
-, klok vergoten te 41
Kapel-Avezaath 387-391, 396
-, Rom. vondsten 388
-, Herv. Kerk 388-391
-, boerderij 391
Kapel Kommerdijk, gehucht 262
Kellendonk, Huis 397
Kerk Avezaath 71, 72, 131, 387, 388, 389, 392-398
-, Romeinse vondsten 392
-, Herv. Kerk 392-397
-, boerderij en huizen 397-398
Kermestein, huize 239
Kesteren 228, 295-303, 310, 321, 400
-, Lede en Oudewaard 295
-, Rom. en vroeg middeleeuwse vondsten 296
-, Verdedigingswerken 296-299
-, Herv. Kerk 296, 298-301, 303
-, woonhuizen 303
Keulen, aartsbisdom 354
-, leien uit 119
Kinkelenburg, de 34, 38, 41, 42-44
Kleef 274, 285, 286, 287
-, klok gegoten te 292
Knodsenburg, fort 260-261, 296
Kopenhagen, Museum 185
Coppel, de, Huis 142
Korne, de 92, 96, 99, 100
Corvey, Benedictijner klooster 304
Kostenhoeve 341
Crayestein, Huis 140, 141-142
Cronesteyn bij Leiden 278
Krukken, De, landgoed 398
Culemborg 32, 73, 104, 124, 142-213, 295
-, stadszegels 148
-, munt 148
-, gedenkpenningen 148, 150
-, Kasteel 153-154
-, stadsmuren 154-158
-, Lanxmeerpoort 158-161
-, pompen 161
-, Stadhuis 161-167
-, vishal 167
-, Herv. Kerk 73, 167-184
-, R.K. Kerk 184-186

-, O.K. kerk 186-189
-, vm. St. Pieters- of Gasthuiskerk 189-191
-, Elisabethsgasthuis 191-192
-, Pietersgasthuis 192
-, weeshuis 192-201
-, Klooster Jeruzalem 27, 201-202
-, vm. Klooster Mariënkroon 146, 202-203
-, woonhuizen 203-213
-, molens 213
-, kapittel van St. Barbara 335
-, museum 150
-, oudheidkamer 161, 197
-, wapen, graafschap 171
-, -, kerk 184
-, -, stad 148, 174
-, zilverwerk 78, 184
Laak, De, uithof 85
Lage Huis 22
Lakemond, buurtschap 275
Lanxmeer, kerspel 142
-, ontginning en kapel 150, 152, 153
Laon, klooster 27
Latenstein, boerenwoning 234
Lede, Huis ter 296, 301, 307
Lede en Oudewaard, heerlijkheid 295, 296, 299
Lee of Leigraaf 296, 321
Leemkuil, de, buitenverblijf 34
Leerdam 17, 94
-, graafschap 120
-, organist te 177
Leeuwarden, Fries Museum 289
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden 90, 214, 221, 237, 241, 245, 263, 275, 282, 295, 296, 321, 365, 369, 385, 392
-, U.B. coll. Bodel Nijenhuis 41, 67, 116, 141, 159, 202, 215, 271
Leyenhuis 261
Leck, de 295
Lent 33, 242, 252, 260-262
-, vm. schans en forten 260-261
-, Herv. Kerk 261-262, 374
-, (Beneden-), fort 260, 261
-, (Boven-), fort 260, 261
Leusden, klooster Hohorst 321
Lexmond, steenleverantie 101
Lienden 239, 310, 319-331
-, de Marsch 321
-, Rom. vondsten 321
-, Herv. Kerk 322-328
-, woonhuizen en boerderijen 328-330
-, molens 330-331

-, huize Kermestein 239
-, wapen 328
Lymers, de 286
Linge, de 99
Lingestein, boerderij 131
Liniedijk 241
Lobith 286
Loenen, heerlijkheid en buurtschap 359, 371, 376, 378
Loenen en Wolferen 375-376
-, Huis Loinen 374, 376, 379
Loenen a/d Vecht, portaal Herv. kerk 300

Loinen, Huis, zie Loenen
Londen, zilvermerk 191
Lorsch, klooster 44, 127, 242, 262, 264, 285, 295, 334, 354, 380
Lübeck, dagvaart te 263
-, geldinzameling 189
Maastricht, belegering 97
-, Rijksarchief 263
Madrid, Nat.-Bibliotheek 150
Malburgen 285, 289, 294-295
Malta, Orde van St. Jan 310
Mariendaal, klooster 252
Mariëngaard, klooster 27, 309-310
Mariacroon, klooster 146, 152, 206
Marienwaerd, Landhuis 27, 29-30
Mariënweerd, abdij 22, 23, 27-29, 30, 31, 80, 85, 132, 136, 142, 150, 153, 194, 201
-, heerlijkheid 17
Marsch, de 310, 321, 331
Maurik 221, 309, 334, 341-349
-, Rom. en vroeg M.E. vondsten 341
-, Herv. Kerk 342-348
-, R.K. Kerk 348
-, woonhuizen 348-349
-, kasteel 341, 346
-, wapen 347
Mechelen 191
Medel, buurtschap 221, 234, 235
-, Huis 235
't Meer, landhuis 34
Meerten, buurtschap 334
Meinerswijk, heerlijkheid 242
Meinerswijk, Huis 259
Mellaard, Huis 380, 384
-, Huis De Kleine 384
Michielsgestel, toren 19
Middelburg 177
Mill, patronaatsrecht kerk 27
Millingen, kerk 274
Muggenberg, de, Huis 387
Muizenwinkel, Huis 353
Musschenberg, De Huis 280
Neuenstein, fürstl. Hohenlohe-Archiv 123
Nieuw-Wadenstein, Huis 412
Nyborg, kasteel 279
Nijmegen 42, 47, 115, 177, 242, 260, 261, 263, 296, 375, 378
-, Gem. Museum 67, 369
-, Rijksmuseum G.M. Kam 45, 68, 245, 247, 296, 321, 377, 385, 388

-, synode te 349
-, muntmeesters, portret 369
-, Oud-Burgeren Gasthuis 68
-, klok gegoten te 219
-, klokken Valkhofkapel 261
-, orgel vervaardigd te 252
-, zilverwerk 259, 369
Notensteyn, Huis 377
Ochten, kerspel 214, 221
Ochten 240-242, 299
-, Rom. vondsten 241
-, verdedigingswerken 241
-, vm. Herv. Kerk 241-242
-, woonhuizen 242
Oeys, heerlijkheid 263
Oldenhof, Huis 275
Oldkerk, vrouwenklooster 27
Ommeren 310, 321, 331-334
-, Rom. vondsten 331
-, Herv. Kerk 331-334
-, woonhuis 334
Onstein, Huis 52
Ooy, buurtschap 221
Oostbroek, klooster 85, 127
Oosterbeek 276
Oosterhout 359, 376-378, 379
-, Rom. vondsten 377
-, R.K. kerk 269, 377
-, Huis Oosterhout 258, 377-378
-, Huis Wayestein 378
Opheusden 295, 296, 299, 304-310
-, Herv. Kerk 304-309
-, woonhuizen 309
-, Klooster Mariëngaarde 309-310
-, Begijnhuis 310
Orange, kasteel van 319
Orr (Urr), Schotland, avondmaalstin 244
Pannerden 33
-, fort 45
Parijs, verz. Frits Lugt 92, 275
-, coll. Manufacture des gobelins 150
-, Cabinet des Médailles 90
Park, Huis de 258, 259
Paveien, vondsten en kerkje 150, 152, 153
Perzië, Oost Indische Compagnie 182
Plak, de, landhuis 34
Pleyen, de 285
Pluimenburg, Huis 219
Poel, De, boerderij 319

Poelwijck, Huis 44, 270-273
Poll, de, bouwing 304
-, Huis de 42, 294
Pollenbeering, landhuis 34
Pollenburg, landhuis 34
Postel, abdij 27
Praast, De, buurt 242
Randwijk 275, 279, 282-285
-, Rom. vondsten 282
-, Herv. Kerk 282-285
Ravenswaay 221, 225, 334, 349-353, 354
-, Herv. Kerk 349-353
-, Huis Muizenwinkel 353
-, woonhuizen 353

-, Huis Vredestein 353
Redichem, kapel 214
-, plantage 153
Rees 294
Reygersfoort, Huis 132, 142
Ressen 33, 67-71, 258, 397
-, vrml. Huis te Ressen 67-68
-, Herv. Kerk 68-71
-, boerderijen 71
Rhenen 179, 300
-, steenleverantie te 95
Rhenoy 17, 20, 30-33
-, Herv. Kerk 31-32
-, R.K. Kerk 32-33
-, klok in Ned. Herv. kerk 182-183
Rijnberk, belegering van 97
Rijp, de, toren 352
Rijswijk 221, 264, 334, 349, 351, 353-359
-, opgravingen 354
-, Herv. Kerk 354-359, 411
-, molens 359
-, bij Zevenaar, kerk 354
Roedenburg, Huis 142
Rome, Vaticaanse Bibliotheek 264
Roode Toren, Huis de 275, 278
Rosande, Huis 278
Rotterdam 408
-, Gemeentebibl. 294
-, Zeecomptoir, kruisbeeld 187
-, kerkkroon vervaardigd te 131
-, klok gegoten te 293, 409
-, zilverwerk 141, 319
Rotterdam-Delfshaven, kruisbeeld R.K. kerk v. St. Antonius abt 187
Rouwendaal, klooster 279
Sas van Gent, belegering 97
Schenkenschans, belegering 97, 98
Schenkhof 295
Schiedam, kerk 27
Seneffe, slag bij 190
Slaapkamp, de, weide 364
Slijk-Ewijk 359, 371, 377, 378-379
-, Rom. vondsten 378
-, Herv. kerk 378-379
-, kapel 379
Smitshuizen 295
Snor, de, huis 241
Soelen, Huis, zie Zoelen

Spanjaardsdijk 296
Spees, de, fort 299
Spees, de, Linie 297
Spijk, het (Colverschoten) 318
Sprokkelenburg, boerenwoning 282
Steeg, De, boerderij 282
Steenwijk, beleg 261
Strijthagen, Huis 34
Suideras, Huis 53
Teisterbant, Graafschap 398
-, Huis 397
Tholen, raadhuis 164
Thorn, Abdij 388, 393
Tiel 94, 95, 144, 297, 311, 331, 335, 349, 351, 354, 358, 397
-, toren 326
-, weeshuis 235
-, huis in de Waterstraat 412
-, museum, oudheidkamer 90, 80, 221, 235, 236, 241, 296, 305, 311, 319, 321, 331, 335, 341, 354, 380, 385, 392, 407
-, zilverwerk 328, 397
Tollenburg, de 321
Tricht 80, 85, 131, 136-142
-, Herv. Kerk 136-141, 219
-, Huis Crayestein 141-142
-, Reygersfoort 142
Urr, zie Orr
Utrecht 28, 104, 115, 171, 177, 185, 194
-, Buurkerk, kapitelen 373
-, Domtoren 26
-, St. Maartenskerk 334, 349, 354
-, Dom 28
-, domkapittel 251, 371
-, Jacobikerk, kapitelen 373
-, kapitellen van St. Jan 73, 143, 167
-, kapittel van St. Marie 23, 129, 279, 295, 377
-, Oudmunster (St. Salvatorskerk) 221, 228, 237
-, kapittel van Oudmunster (St. Salvator) 143, 222, 349
-, St. Paulusabdij 296, 321, 323
-, kapittel van St. Pieter 115, 132, 136, 138
-, St. Salvatorskerk 251
-, Orde van St. Jan 310, 388
-, hospitaal van St. Jan en St. Catharina 311
-, Aartsbissch. Museum 33, 262, 291, 292, 377
-, Centraal Museum 263
-, Gemeente-archief 310
-, bouwmeester Bernard uit 257
-, klok gegoten te 79, 397
-, steenleverantie 163
-, zilverwerk 26, 84, 184, 186, 187, 188, 201, 318, 391, 407

Valburg 359, 360, 365, 379-385
-, Rom. vondsten 380
-, Herv. Kerk 381-384
-, woonhuizen 384-385
-, landhuizen 385
-, molen 385
-, reformatie 252
-, ambtshuis 245

-, spijker 259
Vianen, Franse kerk 25
-, Jezuieten uit 185
Vledder, beker afkomstig uit 263
Vliegenberg, de, Huis 387
Voorst, Huis te 411
Vredestein, Huis 353
Vreeswijk 171
Wachtendonk, predikant te 242
Wadenoijen 387
Waey, Huis de 294
Wageningen 228, 275, 306, 407
Wayenstein, Huis 378
Waldeck, graafschap, wapen 171
Weenen, congres van 274, 286
-, Rijksarchief 150
Wehl 286
Wely, buurtschap 214
Werden, klooster 242, 360, 378
Westervoort 251, 279
Wezel, belegering 97
-, Dominicanerklooster 274
-, steenleverantie uit 95, 118, 119
Wiel, zie ook Eck en Wiel
-, Huis te 228, 338, 339, 340
Wyenburg, zie Huis te Echteld
Wijhe 221
Wijk bij Duurstede 185, 340, 341, 354
Wolferen, heerlijkheid en buurtschap 359, 371, 376, 378
Wolfswaard, heerlijkheid 295
Xanten, 66, 289
Zalt-Bommel, glasschilder te 189
-, muntmeesters, portret 369
Zantwyck 358
Zetten 359, 360, 385-387
-, opgravingen en vondsten 385
-, Herv. Kerk 385-387
Zevenaar 286
Zijderveld 142, 147
Zoelen 72, 219 (beker), 221, 264, 295, 349, 387, 392, 398-412
-, Rom. vondsten 400
-, gemeentehuis 401
-, Herv. kerk 402-407
-, Huis Soelen 398, 407-411
-, Huize Djoerang 412
-, woonhuizen 412
-, molen 412

-, heerlijkheid, wapen 404
Zoelmond 72, 80-84, 85, 349
-, Herv. kerk 80-84
-, Huis Engelrode 84
Zuiddorp, kerk 35
Zutphen 263
-, klokken gegoten te 183
Zwolle, zilverwerk 78

Zaakregister

Abdij 28
Allegorische en mythol. figuren
Centauren op bruiloft v.d. Lapithen 183
Deugden:
Fides 121
Fortitudo 233, 273, 368
Geloof, Hoop en Liefde 121, 185, 273, 281, 282
Justitia 166
Caritas 71, 121
Prudentia 273, 368
Spes 71, 121
Temperantia 368

H. Drievuldigheid 307, 323, 349
Goddelijke Alwetendheid 278
Hurstaga, godin 388
Kerkgebouw 281
Maaltijd 281
Pelikaan 26, 186, 187, 196, 281
Ree 281
Vier schone kunsten 44
Zonnebloem 374

Altaaropstand, hout
XVIII 33

Altaarsteen 83, 131, 135, 140, 251, 326, 334, 389
Ambtshuis 258, 303
Ampullenis 38, 255, 373
Antependium
XVIII 189

Archiefkist 123, 284, 340, 348, 397
Baaierd 192
Bagijnhuis 242, 310
Baksteen, verglaasd 70, 366
Bank, (zie ook Doopbank, Drostenbank, Herenbank, Kerkbank, Schepenbank)
XVII 104

Bastion 96, 99
Bedieningsdoosje, zie Pixis
Beeldhouwwerk
hout
XV 262
± 1500 66

XVI 26, 33, 203, 292
XVII 291
XVIII 33, 185, 291

steen
XV 252
XVI 239
XVII 121
XVIII 411

Begijnhuis, zie Bagijnhuis
Behangsel
XVIII 30
XIX 233

Bestek verbouwing
XVII 192

Betimmering
XVIII 42, 44

Bibliotheek
IX 264

Bierbrouwerij, zie Brouwerij
Bijbel
XVII 190

Blaker, koper
XVII 340
XIX 176

Blokhuis
XV 349

Bodestaf
XVII 287

Boerderij 20, 30, 71, 80, 87, 126, 127, 131, 219, 220, 234, 242, 282, 302, 303, 319, 329, 334, 340, 348, 353, 369, 375, 391, 397, 411, 412
Borduurwerk
XVI 258
XVIII 189

Broederschap 82, 170
Brouwerij 207, 311
Brug
XVIII 101

Burcht 48
Christus 33, 131, 327
Arma Christi 175, 185, 186
voor de gesloten deur 33
Doop 140, 318, 327
In Emmaus 185
Geboorte 203
Goede Herder 331
H. Familie 188
H. Graf 139
Heilig Hart 26
Calvarieberg 211, 327
H. Kruis 82, 138, 276, 311, 323, 354
Aan het Kruis 33, 185, 327, 396
Kruisiging 186
Laatste Avondmaal 186, 187, 197, 240, 318
Laatste Oordeel 182, 224
Lam Gods 26
Het Lam dragend 33
Opwekking van Lazarus 26
Bij de put 87
Rex Mundi 258
Salvator 28, 131, 136, 251

Met de Samaritaanse vrouw 33
Verzoeking in de woestijn 384
Met wereldbol 33
Zoete Naam van Jezus 170

Dekenstok 289
Deur
XIV? 374
XV 176

Deurslot, verguld
XVIII 411

Dingbank 295
Doopbank
XVII 140

Doopbekken
koper
XVII 32
XIX 243

tin, zie tin
zilver, zie zilver

Doopbekkenhouder, koper 77, 83, 131, 140, 301, 339
Doopboog, koper
XIX 262, 281, 374

Doophek, hout
XVII 32, 140, 176, 339, 389, 396
XIX 20

Doopvont
Steen
XII 316
XIV 409
XVI 140, 220

Steen voetstuk
XV 338, 346
XVI 404

Drostenbank 115
Duivengaten 37, 70
Duivenhuis 142

Duiventoren 407, 409
Epitaaf
XVII 178
XVIII 367

Evangelisten 187, 198, 244, 252, 258
Fort
XVIII 299
XIX 17, 45, 242, 260, 261

Galerij 96, 98
Gasthuis
XIV 22
XV 192, 214
ME-XVII 124
XVI 191

Gedenkpenning 148
Gedenksteen
XVII 319
XVIII 396
XIX 75, 86, 308, 348

Geldbusje, koper, XIX 26
Geluidspotten, zie klankpotten
Genadestoel 202
Gerichtsbank 35, 295, 360, 400
Gevelsteen 195, 201, 375, 378
Gezangbord
XVIII 131, 389, 396

Gietwerk (Kistwerk) 36, 69, 71, 215, 256, 279, 366, 393
Gilden 170, 171
St. Antoniusgilde 72, 73
H. Kruisgilde 323
Linnenweversgilde 182
Schuttersgilden 67, 288, 289

Glas, gebrandschilderd 28, 40, 115, 124, 171, 189, 191, 240, 261, 319, 348, 351
Glas
Kelk Frankisch 296

God de Vader 258
Grafkelder
XVIII 365

Grafkruis, steen
XIX 242

Grafmonument 108, 177, 178, 225
Grafsteen, Romeins 214
XIX 367

Grafveld 306
Grafzerk (zonder datering, onder de vloer) 324, 326, 405
XVI 29, 201, 218, 239, 308, 316, 334 367
XVII 39, 77, 83, 86, 112, 113, 114, 140, 179, 180, 181, 225, 241, 243, 244, 301, 308, 309, 316, 317, 339, 347, 353, 358, 363, 367, 405
XVIII 20, 39, 140, 179, 180, 181, 308, 309, 358
XIX 77, 274, 293, 364, 374

Gregoriusmis, St. 181
Haardsteen 273
Hagioscoop 223, 255
Hangtoren 48, 64
Heiligen
Adrianus 28
Agatha 388
Aldegonda 257
Ambrosius 41
Andreas 109, 258, 358
Anna 109, 165, 323, 335
Anna-te-Drieën 262
Antonius 36, 73, 109, 171, 186, 187, 188, 191, 261, 283, 289, 306, 323, 344, 349, 354, 360, 388
Augustinus 170, 291
Barbara 40, 92, 109, 143, 160, 170, 171, 184, 186, 187, 188, 317, 335
Bartholomeus 258, 284, 327
Benignus 35

Blasius 252
Bonifacius 187, 188
Donatus 35
Elisabeth 186, 191, 293
Ewald 237
Franciscus 116
Franciscus Xaverius 185,
Gangulphus 288, 291
Gertrudis 252
Gregorius 170, 175
Helena 26
Hubertus 348
Ignatius 185
Jacobus 28, 124
Jacobus Major 381, 405
Jan 219, 258, 260, 310, 311, 335
Johannes de Doper 73, 90, 109, 140, 185, 222, 237, 305, 306, 311, 335
Johannes de Evangelist 80, 82, 109, 323, 327, 347, 374
Joris 109, 129, 161, 170, 252, 289
Joseph 170
Catharina 18, 40, 73, 85, 109, 132, 170, 221, 222, 237, 252, 264, 311, 317, 344, 354, 371
Christophorus 40, 73, 239, 301, 327, 381
Lambertus 106, 311, 332, 392
Laurentius 288, 289, 385
Margaretha 295, 354
Maria 28, 29, 33, 81, 109, 132, 136, 138, 161, 170, 181, 187, 219, 241, 252, 254, 258, 274, 276, 283, 291, 300, 301, 323, 335, 349, 351, 366, 371, 388, 402
Maria
- Gedachtenis der Baringe 261
- van Kevelaar 289
- Conversatio Mystica 347
- Onder het Kruis
- Op de Maansikkel 233
- Onbevlekte Ontvangenis 185
- Pieta 292, 348
- Verkondiging 317

Maria Magdalena 109, 185, 327
Martinus 161, 251, 258, 261, 264, 342 354, 365
Mattheus 109, 237
Meylaens 241
Michaël 317
Nazarius 264

Nicolaas 22, 33, 109, 132, 153, 201, 215, 219, 243, 261, 264, 323, 335, 349, 402
Olberts 388
Paulus 109, 327, 358
Petrus 22, 40, 109, 136, 141, 189, 192 252, 258, 327, 358
Sebastiaan 349, 354
Severus 170
Stephanus 402
Thecla 252
Thomas 170, 175, 405
Veronica 66
Vitus 360, 363
Werenfried 252, 256, 257
Willibrord 26, 187, 188, 223, 251, 279, 369, 371
Zacharias 186

Hek, koper 252
Hekpijlers
XVIII 293, 364

Hensbeker
XVII 263

Herenbank
XVII 39, 140, 326, 353
XVIII 239, 353, 374, 379, 404

Herinneringsbord 318
Herme 30, 232, 291, 301
Hof, Curtis, schenkhof 80, 221, 228, 242, 245, 262, 295, 320
Hofje
XVI 191

Huismerk 182
Impost 37, 69
Jezuieten 185
Kaak 165
Kaarsenhouder, koper (zie ook zilver, armluchter) 78, 83, 131, 141, 185, 218, 220, 348, 405
Kaarsenstandaard, ± 1500 ijzer 292
Kaart
XVI 92, 288, 310

Kandelaar, koper
XVI 33
XVII 189
XVIII 176

Kantelen 50, 64, 99, 156, 217

Kapiteel
XIII 373
XV 256
XVI 164
XVII 352

Kast
XVI? 196
XVIII 167

Kastelen, herenhoeven en buitenhuizen
XIII-XV Poelwijk 271
XIII-XVI Doornenburg 45
XIII-XVII Kinkelenburg 42
XIII-XVII Buren 87, 92
XIII?-XIX Echteld 225
XIV Culemborg 153
XIV Nieuwe Huis Culemborg 156
XIV-XVII Soelen 407
XV-XVI Bemmel 41

XVII Muizenwinkel 353
XVII-XIX De Hoge Eest 44
XVII-XIX Huis Loinen 376
XVII-XIX De Mellaard 384
XVIII Marienwaerd 27,29
XVIII Huis te Gendt 269
XVIII Huis te Hemmen 368
XVIII Huis ten Ham 397
± 1800 Teisterbant 397
XIX Engelrode 84
XIX Kellendonk 397
XIX Djoerang 412

Kazematten 94
Kerken (torens niet meegerekend)
VIII-XVI Elst 250
X-XVIII Andelst 360
XI-XIX Dodewaard 215
XI-XIX Hien 219
XI-XIX Valburg 381
XI/XII-XVI Huissen 289
XII-XIV Echteld 221
XII-XV Ommeren 331
XII-XV Herveld 369
XII-XVI Ressen 68
XII-XVI Beusichem 73
XII-XVI Buurmalsen 132
XII-XVI Zoelen 402
XII-XVII Ingen 311
XII-XIX Bemmel 35
XII-XIX Doornenburg 66
XII-XIX Gendt 264
XIII-XVI Erichem 129
XIII-XVI Culemborg 167
XIII-XVI Randwijk 282
XIII?-XIX Hemmen 365
XIV-XV IJzendoorn 237
XIV-XV Driel 275
XIV-XVI Tricht 136
XIV-XVI Kesteren 299
XIV-XVI Lienden 323
XIV-XVI Kapel-Avezaath 388
XIV-XVII Buren 105
XV Zoelmond 80
XV Maurik 342
XV-XVI Asch 85
XV-XVI Opheusden 305

XV-XVI Eck en Wiel 335
XV-XVI Rijswijk 354
XV-XIX Rhenoy 31
XV-XIX Huissen 289
XV-XX Slijk-Ewijk 378
XVI-XIX Kerk-Avezaath 392
XVII Ravensway 349
XIX Acquoy 20
XIX Beesd 25
XIX Uden 243
XIX Lent 261
XIX Heteren 281

Kerkbanken, zie ook herenbank en doopbank
XVII 77, 177, 190, 339

Kerktorens
XI Kerk-Avezaath 395
XI-XVI Dodewaard 215
XII Bemmel 36
XII Ressen 69
XII Beusichem 75
XII-XVII Valburg 381
XIII Erichem 129
XIII Huissen 289
XIII-XIV Gendt 266
XIV Buren 109
XIV Culemborg 172
XIV Elden 243
XIV Heteren 279
XIV Kesteren 300
XIV Opheusden 306
XIV Slijk-Ewijk 378
XIV Zetten 385
XIV-XVI Maurik 344
XIV-XVI Rijswijk 355
XIV-XIX Ingen 314
± 1400 Hien 219, 220
± 1400 Andelst 361
XIV-XV Tricht 138
XIV-XV Eck en Wiel 336
XV Acquoy 18
XV Zoelmond 80
XV Buurmalsen 134
XV IJzendorn 237
XV Elst 253
XV Lienden 324
XV Zoelen 402
XV-XVI Beesd 22

XV-XVI Driel 277
XV-XVI Herveld 371
XVII Ravenswaay 351
± 1800 Hemmen 366
XIX Echteld 222
XIX Ommeren 332

Kerkvaders 187
Kistwerk, zie gietwerk
Klankpotten 238, 306
Klok
XIV 103, 165
XV 25, 116, 131, 141, 303, 340
XVI 84, 115, 136, 161, 186, 197, 292, 377
XVII 32, 41, 71, 79, 115, 182, 183, 191, 225, 241, 262, 281, 285, 292, 309, 327, 348, 353, 359, 374, 391, 397, 407
1700 20
XVIII 44, 115, 121, 220, 240, 258, 278, 292, 293, 364, 409
XIX 86, 219, 348, 379

Klokkengieterij 239, 300
Klooster 193, 201, 202, 293, 309
Koepel, zie Tuinkoepel
Communiebank
XVIII 33, 186

Commanderij 124, 310
Koorgezellen 109
Koorgestoelte 28
Kraagsteen
XV 315, 325, 346
XV-XVI 130
XVI 175, 300, 307
XX 256

Credobord 405
Kroon
ijzer
XIX 25, 44

koper
± 1600 115
XVII 32, 114, 123, 136, 182, 219, 220, 262, 303, 340, 396
XVII of XVIII 368, 405
XVIII 77, 78, 84, 131, 141, 240, 317
XIX 281

kristal
XIX 20

Kruis, zie ook noodkruis
steen 66
smeedijzer 348

Crypt
X en XI? 255, 256, 257

Curtis, zie Hof
Lantaarn
XVIII 165

Latijnse school 192, 194
Leeuw, steen
XVI 164
XVII 270, 349, 412

XVII? 228, 353
XVII of XVIII 221
XVIII 161

Lezenaar
hout
XIX 243

koper
XVII 77, 112, 176, 190, 301, 324, 326, 346, 358, 367, 404
XVIII 140, 218, 316, 339
XVIII of XIX 239
XIX 77, 281, 374

Librye 173
Linie 241, 297
Linnen, Avondmaals -
XVIII 71
XIX 25, 136

Lutherse kerk 189
Maalschap 295
Marianum 175, 292
Melaatsenhuis 192
Memoriesteen z.o. votiefsteen
XVI 340
XIX 368

Mergel 18, 23, 229
Molen 30, 42, 80, 95, 127, 213, 244, 330, 331, 359, 375, 385, 408, 412
Munt 90, 148, 274, 287
Muurhuizen 100
Muurschildering, zie schilderwerk op wanden
Muurtoren 158
Naambord, ± 1800 318
Nederzetting, Bataafse 68, 354, 385
Nieuw Testamentische voorstellingen, zie ook Christus
het Boek met de zeven zegelen 33

Noodkruis, steen
XV-XVI 66, 259
XVI 41

Noormannen 242
Orde, Duitse (zie ook Commanderij) 35, 260
Orde v.h. Gulden Vlies 195
Orde van St. Jan, wapen 317

Orgel
XVI 28, 252
XVII 190
XVIII 39, 177

Orgelkast
XVIII 25, 73, 262, 347, 353, 367
XIX 33

Oud-Katholieke kerk 185, 186
Oud-Testamentische voorstellingen
Abraham en Melchisedech
Abrahams offer 186
Ark des Verbonds 26
Assuerus 197
David 185, 187
Elia in de woestijn 197
Jacob strijdend met den engel 282
Joodse Pascha 187
Kain en Abel 186
Koperen slang 26, 186
Manna inzamelen 185, 186, 197
Mannaregen 187
Mozes met tafelen der Wet 379
Mozes water uit de rots slaande 186, 197
Mozes en Aäron 33, 359
Toonbroden 26, 186, 187

Oven, man bij, spreekwoord 325
Ovenruimte 54
Oxaal 175
Paardenmarkt 73, 250
Patroen, patrone 161, 171
Piscinanis 70, 267, 315
Pleister rood 63, 257

Pokhuis 192
Polderhuis
XIX 17

Pomp
XVIII 102, 161

Poortgebouw 48, 100, 101, 142, 158
Poorttoren
XV-XVIII Poelwijk 271

Poth (armenpot) 175
Preekstoel
XVII 32, 83, 112, 131, 140, 176, 239, 284, 291, 301, 316, 324, 326, 334, 338, 346, 352, 374, 404
XVIII 71, 186, 257, 278, 366, 389, 396
XIX 20, 25, 33, 77, 189, 243, 281, 358

Priestercollege 257
Psalmbord
XIX 32

Raadhuis
Beesd 22
Buren 102
Culemborg 161

Regentenkamer 122
Reliek 252
Reliekkruis 214
Richthuis 340
Rondeel 50, 94, 99
Rouwbord
vermelding 115, 189
XVII 78, 405
XVIII 318

Sacrament, Heilig 170, 175
Sacramentshuis
XVI 28

Sarcophaag
ME 131
XII-XIII 368
XIX 411

Sarcophaagdeksel 136

Schans 260
Schenkhof, zie Hof
Schepenbank
XVII 347

Schietgat 49, 50, 51, 124, 156, 158
Schilderij
portret 28, 30, 122, 123, 185, 197, 198, 199, 369, 401
andere voorstellingen 26, 73, 97, 185, 197, 198, 202, 385

Schilderwerk
op gewelven
XV-XVI 317

op schouw
XVII 52

op wanden
Gallo-Romeins 246, 247
XV en XVI 39, 84, 114, 130, 136, 140, 210, 224, 239, 284, 301, 309, 313, 317, 326, 340, 347, 358, 374, 384, 397, 405
XVIII 273

Schouw en schoorsteenmantel
XV 64, 404
XVI 273
XVI en XVIII 232
XVII 44, 52, 166, 200, 411
XVIII 30, 166, 411
1800 196

Schuilkerk 185
Siervazen
XVIII 364, 411

Sierverband, zie baksteen, verglaasd
Slotkapel 52
Spiegel
XVII 124

Spietoren 64
Spijker 259
Stadsgrachten 99, 100, 154
Stadsmuren 99, 100, 101, 154, 288
Stadsplattegrond
XVI 91, 150
XVII 91

Stadspoort 100, 158, 288
Steenbakkerij 95
Stichtingssteen
XV 363
XVI 306

Stoepstenen 294
Strafblok
XVII 124

Stucwerk 30, 196, 209, 210, 212, 234, 411
Suovetaurilia offer 247
Synagoge 116
Tabaksteelt 287
Tabernakel 185
Tafel
XVI 167, 200
XVII 123

Tafelkleed
XVIII 123

Tegels
XVIII-XIX 131, 282

Tekstbord 78, 115, 327, 379, 405
Tempel 246, 247
Tien Geboden-bord 84, 131, 141, 327, 358, 405
Tin
Avondmaals-
XVIII 84, 244, 334
XIX 32, 244

doopbekken
XVIII 84

Tochtportaal
XVII 177

Tol 240, 250, 304
Tolhuis 136
Trap
XVII 384
± 1700 41
XVIII 208, 410

Tuf 18, 36, 37, 69, 71, 75, 129, 135, 215, 218, 222, 223, 253, 254, 255, 266, 279, 284, 306, 307, 314, 315, 324, 332, 363, 371, 381, 395, 402
Tuin
XVII 96
XIX 369

Tuinkoepel
XIX 213, 235

Uurwerk 73, 115, 219, 281, 309
Valhek 101
Veer 335, 340
Veerhuis 340
Vendelzwaaien 263
Verdedigingswerken
XVI en XVII 296, 297
XVIII 241

Verzameling Soelen 411
Vierschaar 163, 165, 259
Vishal
XVIII 167

Vleeshuis 163, 165
Vloer 29
Voegen, wit gepenseeld 257
Vogelschieten 263
Vondsten
voorhistorische 369
Pre-Romeinse 245, 287
Romeinse 33, 35, 45, 66, 67, 80, 90, 127, 214, 221, 235, 241, 245, 263, 275, 279, 282, 287, 295, 296, 305, 311, 321, 331, 335, 341, 354, 360, 365, 369, 377, 378, 380, 385, 388, 392, 400
Bataafse 245, 354
Vroegmiddeleeuwse 296, 311, 341, 354, 385

Voorburcht 48
Votiefsteen, zie ook memoriesteen 181
Vulwerk, zie Gietwerk
Waag 115, 163, 165

Wallen 99, 100
Wandarm, zie kaarsenhouder
Wandtapijten 97, 411
Wapenbord 411
Wapens, zie topografisch- en persoonsregister
Wapenspreuk 96, 98
Wapensteen
XVII 369

Weergang 48, 49, 51, 55, 62, 63, 230
Weeshuis
XVI Culemborg 192
XVII Buren 116

Wijwaternis
XV 83

Wijzerplaat XIX 348
Windvaan 28, 104, 121, 223, 375, 398
Woontoren
ME 287, 288
XIII 270, 272
XIII-XIV 44

Zandloperhouder 140
Zegel 29, 90, 148, 183, 263, 287
Zilver
Ampullenblad
XVIII 186

Armluchters
XVII 188

Avondmaals-
XVI 190-191
XVII 20, 32, 40, 78, 141, 184, 244, 278, 281, 284, 303, 309, 318, 328, 348, 359, 368, 397
XVIII 71, 78, 84, 141, 184, 219, 240, 282, 391, 397
XIX 26, 84, 282, 284, 334, 407

Beker
XVI 197

Ciborie
XVII 187
XVIII 185

Doopbekken
XIX 293

Geldkom
XVIII 319

Gildeplaten e.a. voorwerpen
XVII-XIX 201

Gildeschildjes
XVIII 289
XVIII-XIX 67

Godslamp
XVII 188

Kelk
XVII 187, 188, 190
1800 26
XVIII 26
XIX 33

Koelvat
XVIII 369

Collectebusje
XIX 78

Corpus
XVIII 186

Crucifixbeslag
XVIII 188

Lavaboschotel
XVII 188

Missaalbeslag

XVII 188

Monstrans
XVI 258
XVII 185, 187
XIX 33

Nautilusschelp
XVII 259

Oliedoos
XIX 188

Ouweldoos
XVII 190
XVIII 190

Pixis
XVIII 188, 377

Reliekhouder
XVIII 26

Schaal
XIX 79

Schenkkan
XIX 78

Vaas
XVIII-XIX 369

Wierookscheepje
XVIII 188, 292

Wierookvat
XVII 188
XIX 186

Zegelstempel
XVII 287

Zonnewijzer 101, 163, 217
Zwaarddansers 72, 171

Platen

Beesd - I

1. Korenmolen, 1826
blz. 30

II - Beesd

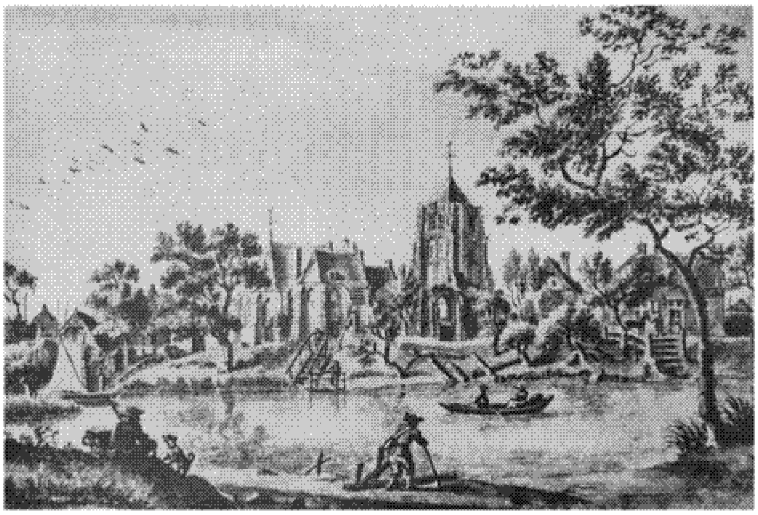

2. Acquoy. Gezicht op de kerk, noordzijde. Tekening door J. de Beyer
blz. 18

3. Acquoy. Gezicht op de kerk, zuidzijde. Tekening door N. Schouten
blz. 18

Beesd - III

4. Acquoy. Toren van de Herv. kerk
blz. 18

IV - Beesd

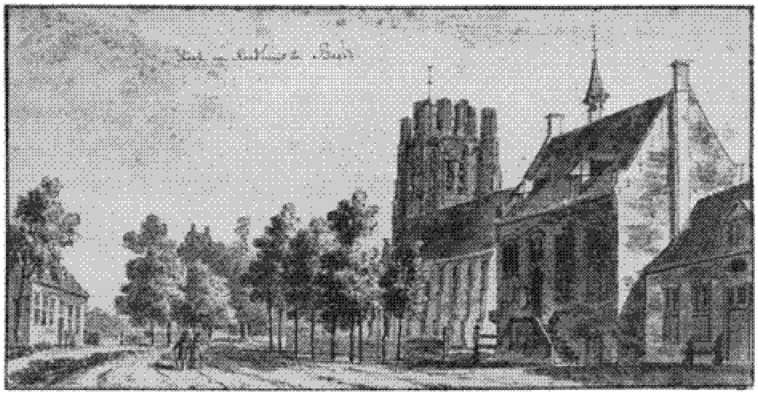

5. Gezicht op de kerk. Anonieme tekening
blz. 22

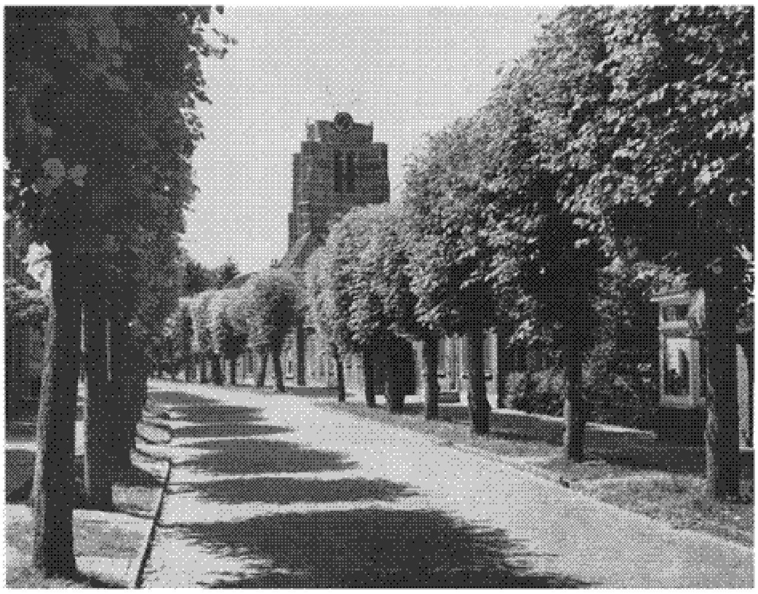

6. Voorstraat
blz. 21

Beesd - V

7. Toren van de Herv. kerk, zuidzijde
blz. 22

VI - Beesd

8. R.K. kerk. H. Willibrord
blz. 26

9. R.K. kerk. H. Helena
blz. 26

10. R.K. kerk. De opwekking van Lazarus naar J.A. Wttewael
blz. 26

VII - Beesd

11. Huis Marienwaerd
blz. 29

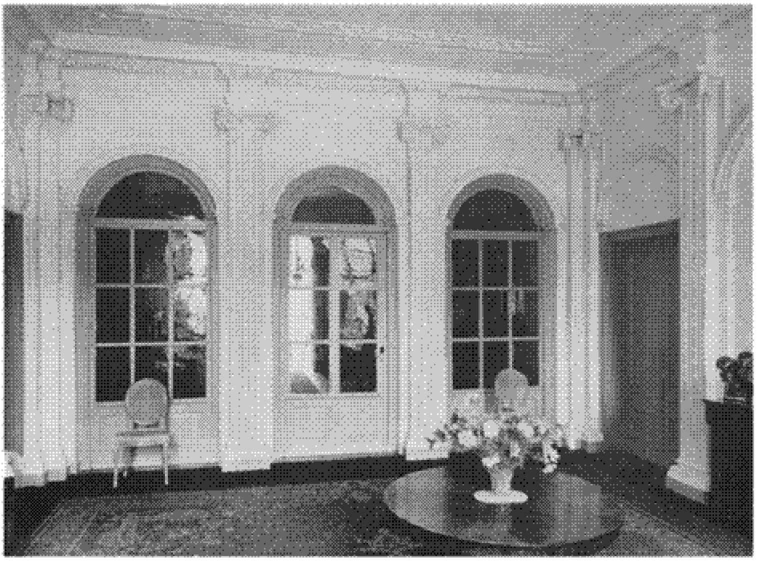

12. Huis Marienwaerd, salon
blz. 29

VIII - Beesd

13. Huis Marienwaerd. Grafzerk van Abt Peter van Zuyren, 1563
blz. 29

Beesd - IX

14. Rhenoy. R.K. kerk. Altaaropstand
blz. 33

15. Rhenoy. R.K. kerk. Orgelfront
blz. 33

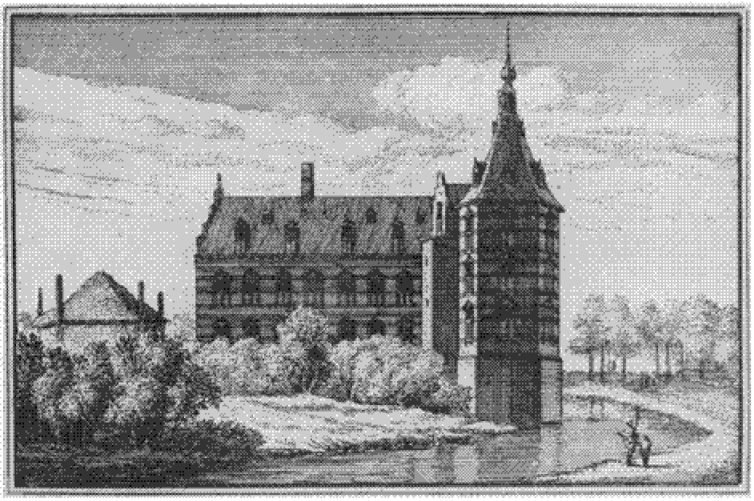

16. Voormalig Huis Wolfswaard, naar A. de Haen
blz. 22

X - Bemmel

17. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 38

18. Herv. kerk. Ingang toren
blz. 37

19. Herv. kerk. Grafzerk voor J. van Gent
blz. 39

20. Herv. kerk. Noodkruis voor D. Vaeck
blz. 41

Bemmel - XI

21. Herv. kerk. Tekening door C. Pronk
blz. 35

22. Herv. kerk, zuidzijde
blz. 35

23. Huis Bemmel

XII - Bemmel

24. Herv. kerk. Muurschildering in de kapel van Bemmel
blz. 40

Bemmel - XIII

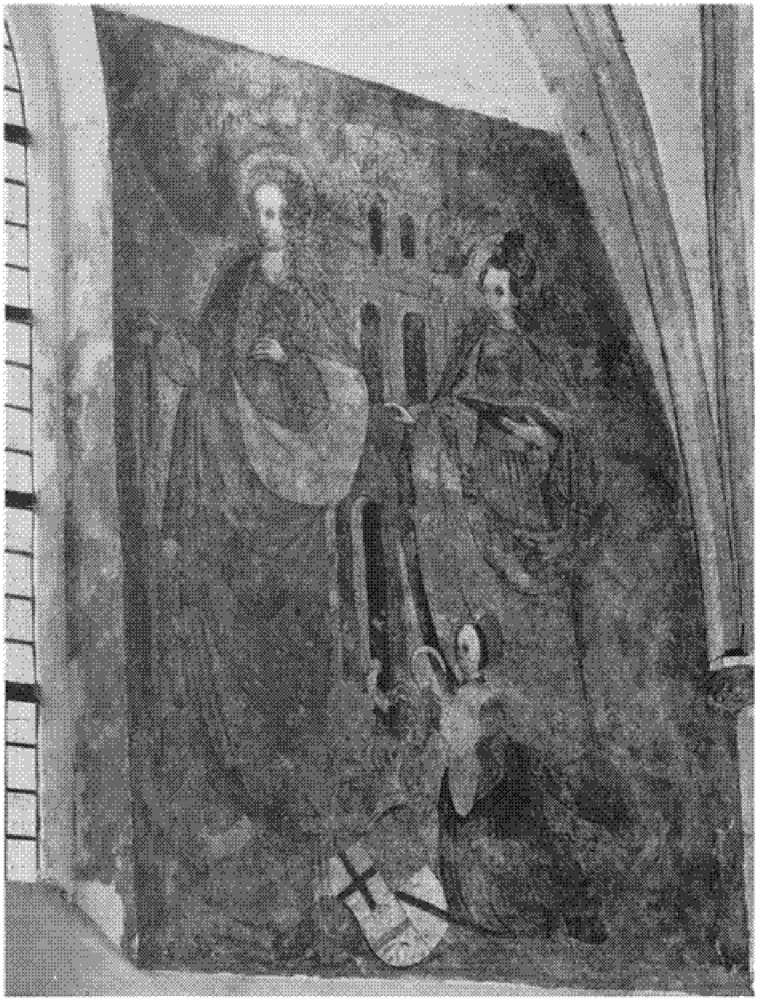

25. Herv. kerk. Muurschildering in de kapel van Bemmel
blz. 40

XIV - Bemmel

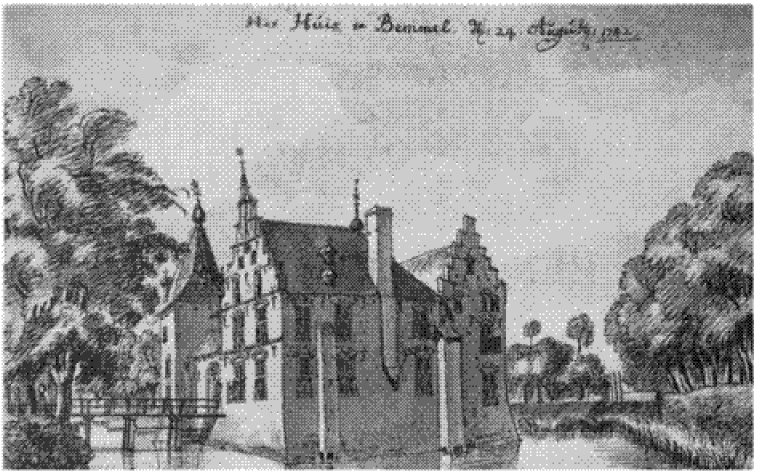

26. Huis Bemmel. Tekening door J. de Beyer
blz. 41

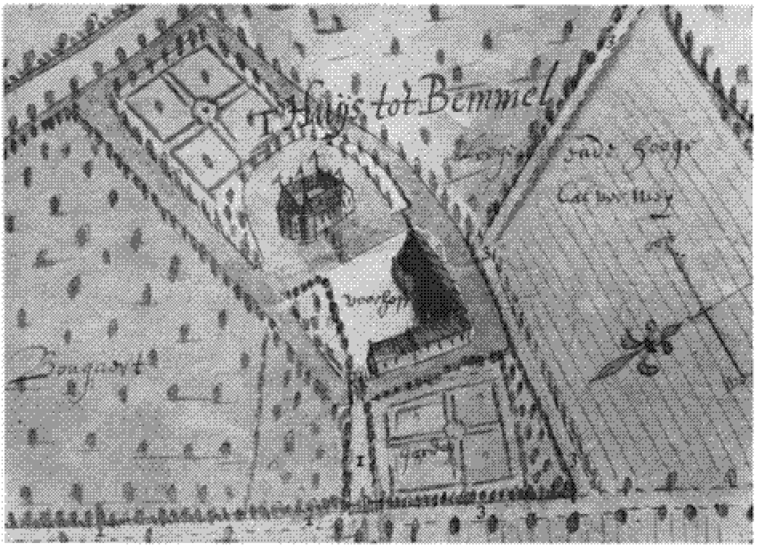

27. Huis Bemmel, detail uit kaart door N. Geelkercken
blz. 41

Bemmel - XV

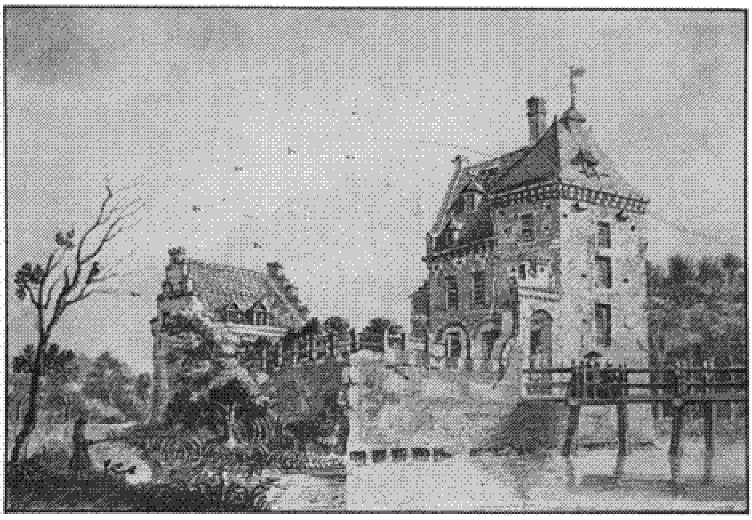

28. Huis Kinkelenburg. Tekening door J. de Beyer
blz. 42

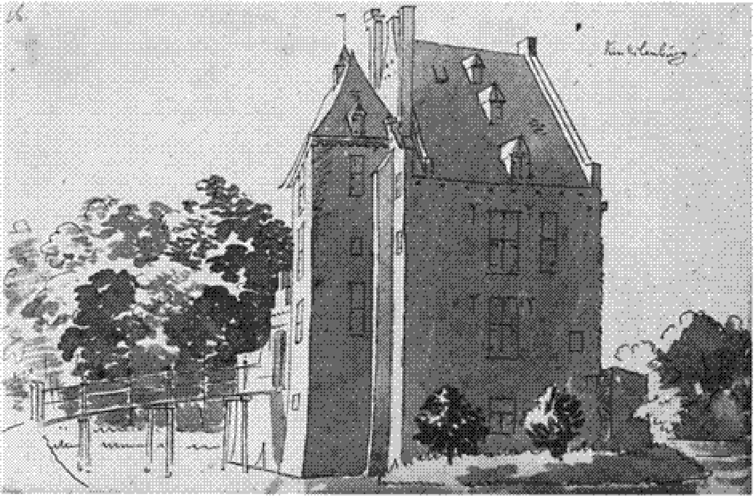

29. Huis Kinkelenburg. Tekening door C. Pronk
blz. 42

XVI - Bemmel

30. Huis Kinkelenburg in 1952
blz. 42

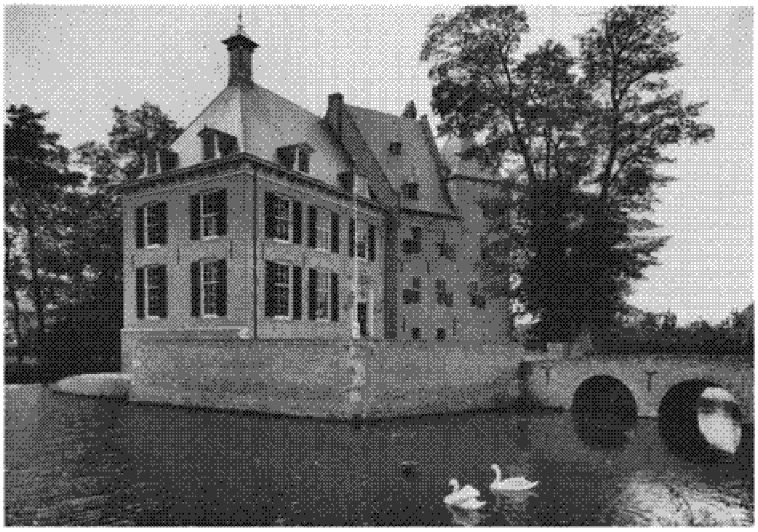

31. Huis Kinkelenburg, thans raadhuis, na de restauratie
blz. 42

Bemmel - XVII

32. Huis Kinkelenburg, thans raadhuis, interieur
blz. 44

33. Huis Kinkelenburg, thans raadhuis, interieur
blz. 44

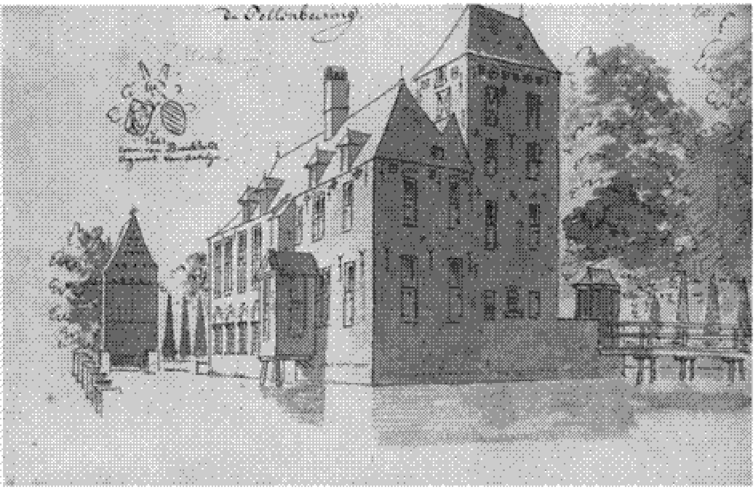

34. Huis Pollenbeering. Tekening door C. Pronk
blz. 34

XVIII - Bemmel

35. Doornenburg. Kasteel. Anonieme tekening
blz. 45

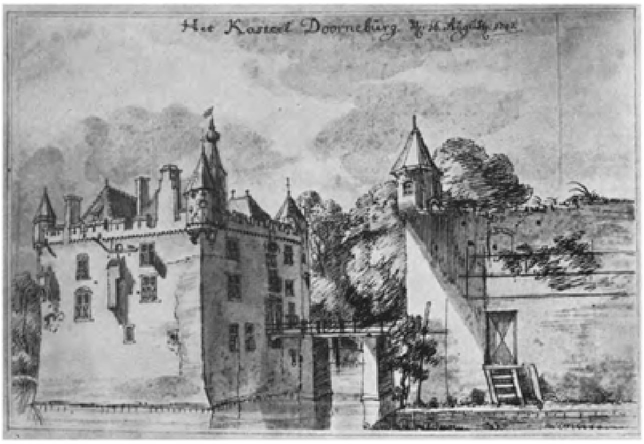

36. Doornenburg. Kasteel. Tekening door J. de Beyer
blz. 45

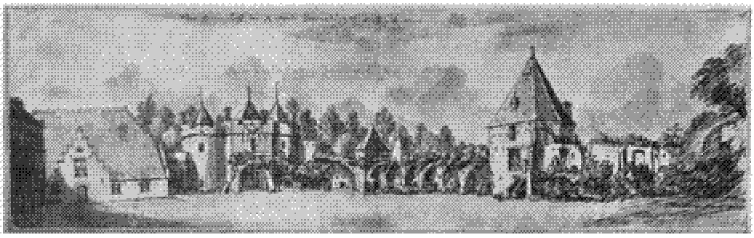

37. Doornenburg. Kasteel. Tekening door J. de Beyer
blz. 45

Bemmel - XIX

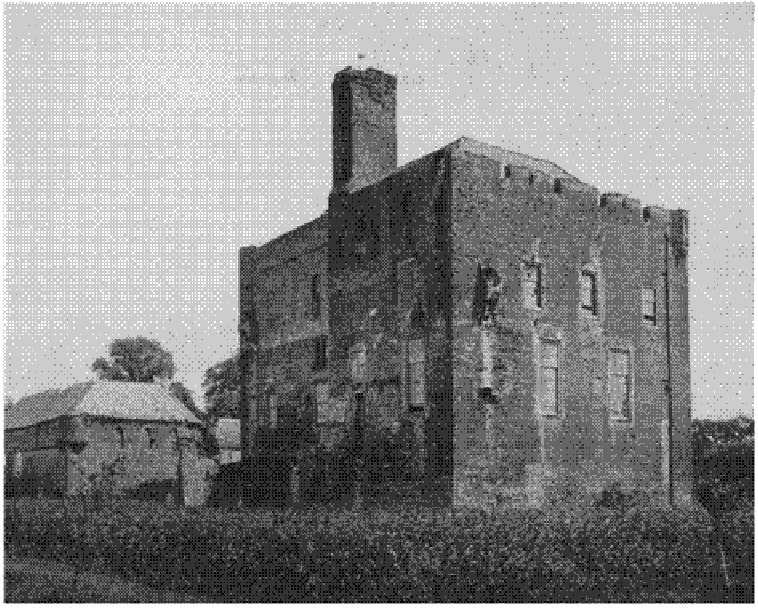

38. Doornenburg. Kasteel, omstreeks 1910 van het zuidwesten
blz. 45

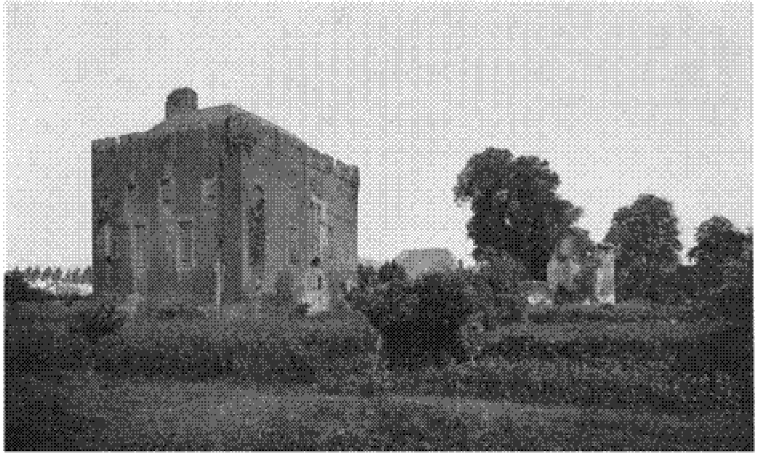

39. Doornenburg. Kasteel, omstreeks 1910 van het zuidoosten
blz. 45

XX - Bemmel

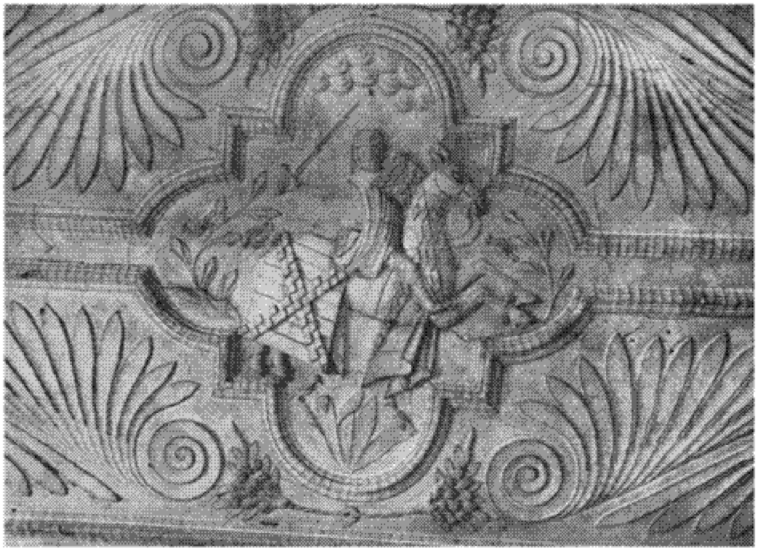

40. Doornenburg. Kasteel, Voormalig stucplafond in de grote zaal
blz. 53

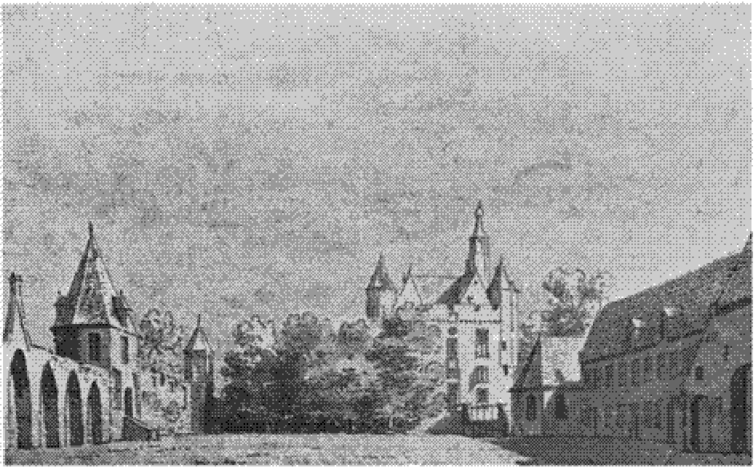

41. Doornenburg. Kasteel. Voorburcht. Tekening door C. Pronk.
blz. 45

Bemmel - XXI

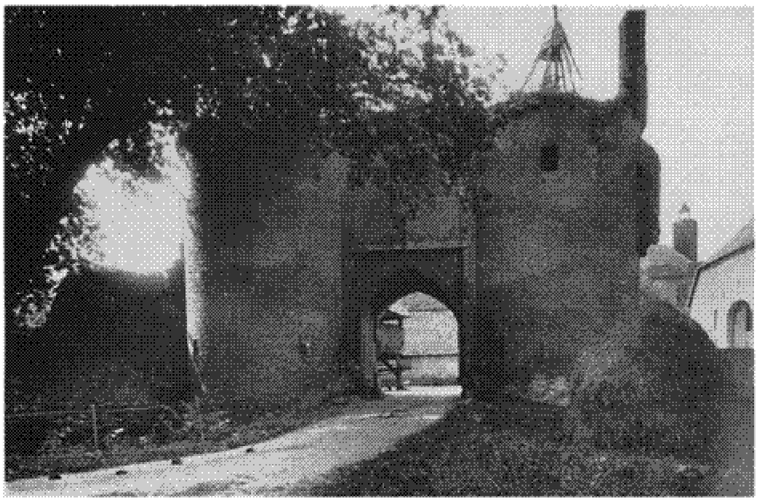

42. Doornenburg. Kasteel. Poort omstreeks 1910
blz. 49

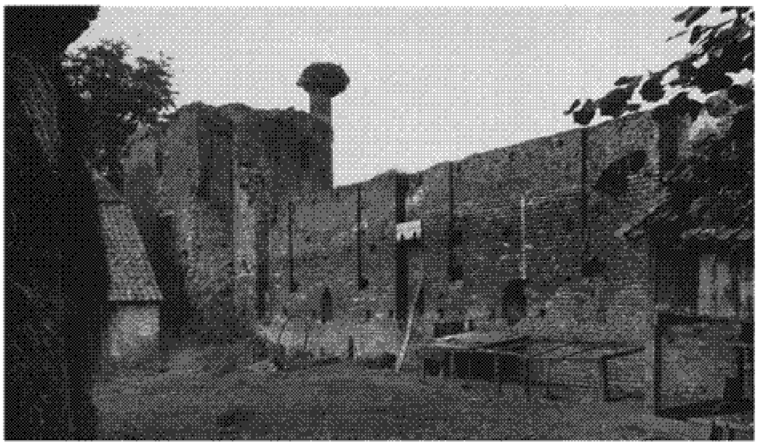

43. Doornenburg. Kasteel. Voorburcht, zuidoostelijke hoek
blz. 50

XXII - Bemmel

44a. Doornenburg. Fundering noordoostelijke hoek voorburcht
blz. 49

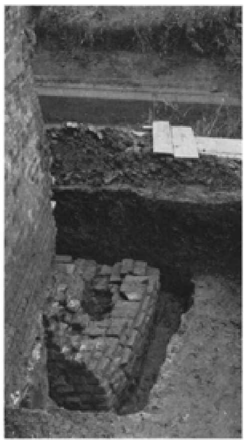

44b. Fundering noordwestelijke hoek voorburcht
blz. 49

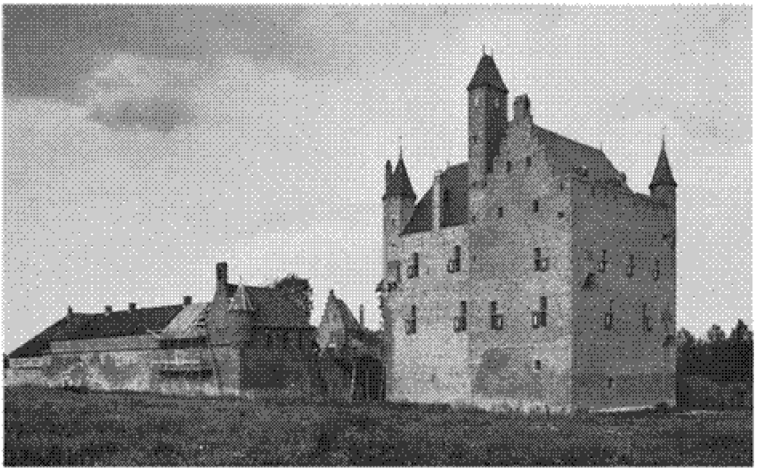

45. Doornenburg. Kasteel van het zuidwesten
blz. 45

Bemmel - XXIII

46. Doornenburg. R.K. kerk. Beeldhouwwerk in hout
blz. 66

XXIV - Bemmel

47. Ressen. Herv. kerk. Tekening door J. de Beyer
blz. 68

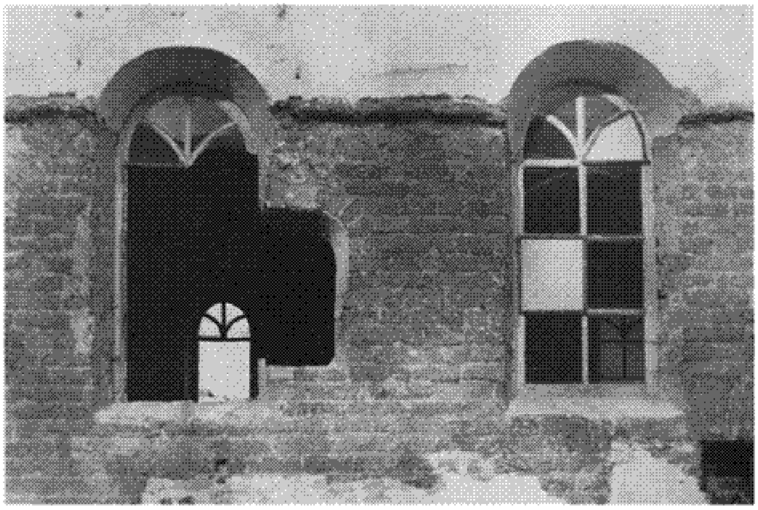

48. Ressen. Herv. kerk. Noordzijde tijdens de restauratie
blz. 69

Bemmel - XXV

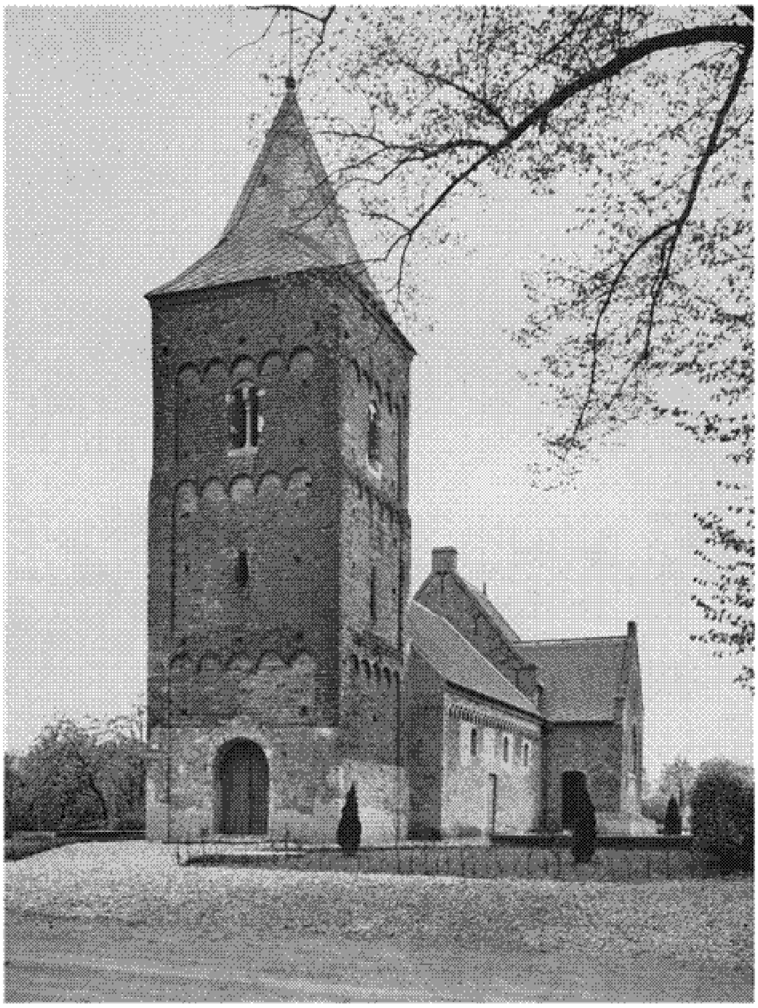

49. Ressen. Herv. kerk
blz. 68

XXVI - Beusichem

50. Herv. kerk. Inwendige van het koor
blz. 76

51. Herv. kerk. Inwendige van het schip
blz. 76

52. Herv. kerk. Kroon, 1712
blz. 77

53. Herv. kerk. Lezenaar, 1700
blz. 77

Beusichem - XXVII

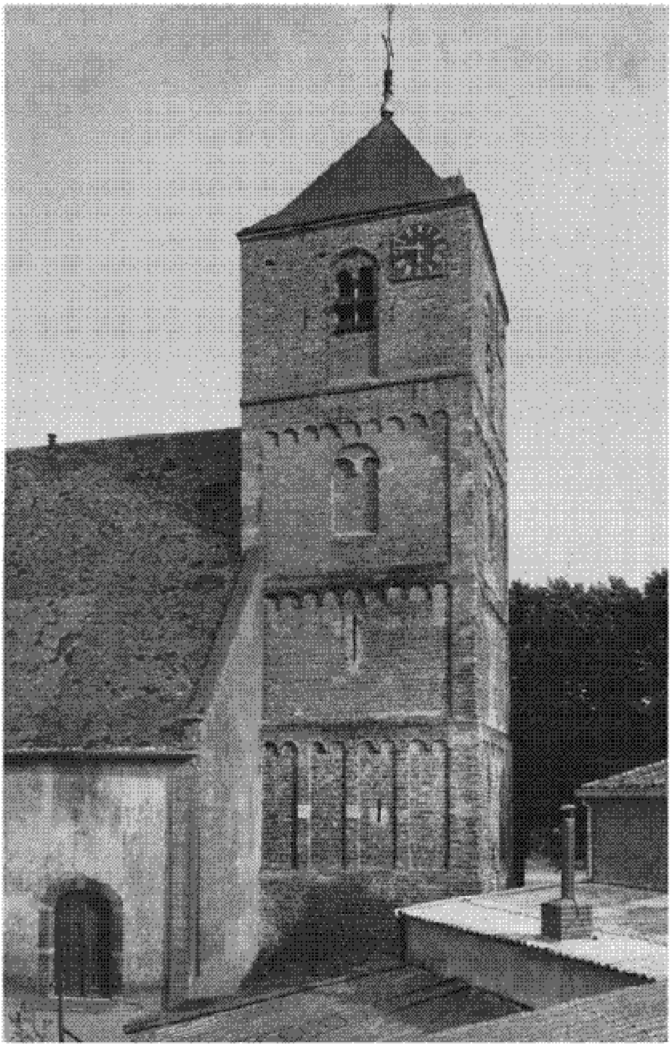

54. Toren van de Herv. kerk
blz. 73

XXVIII - Beusichem

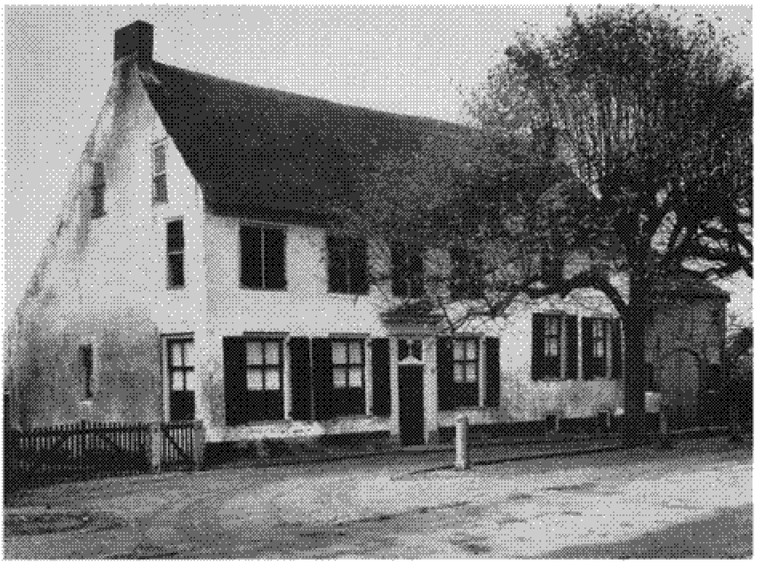

55. Markt 31
blz. 80

56. Boerderij Ganzenoord, deels 1706
blz. 80

Beusichem - XXIX

57. Zoelmond. Herv. kerk
blz. 80

58. Beusichem. Herv. kerk
blz. 73

XXX - Beusichem

59. Zoelmond. Herv. kerk. Inwendig
blz. 83

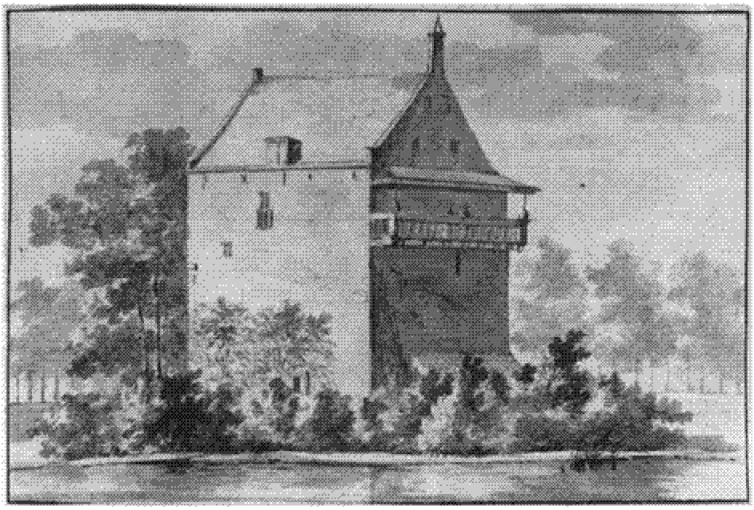

60. Zoelmond. Huis Engelrode. Anonieme tekening
blz. 84

Beusichem - XXXI

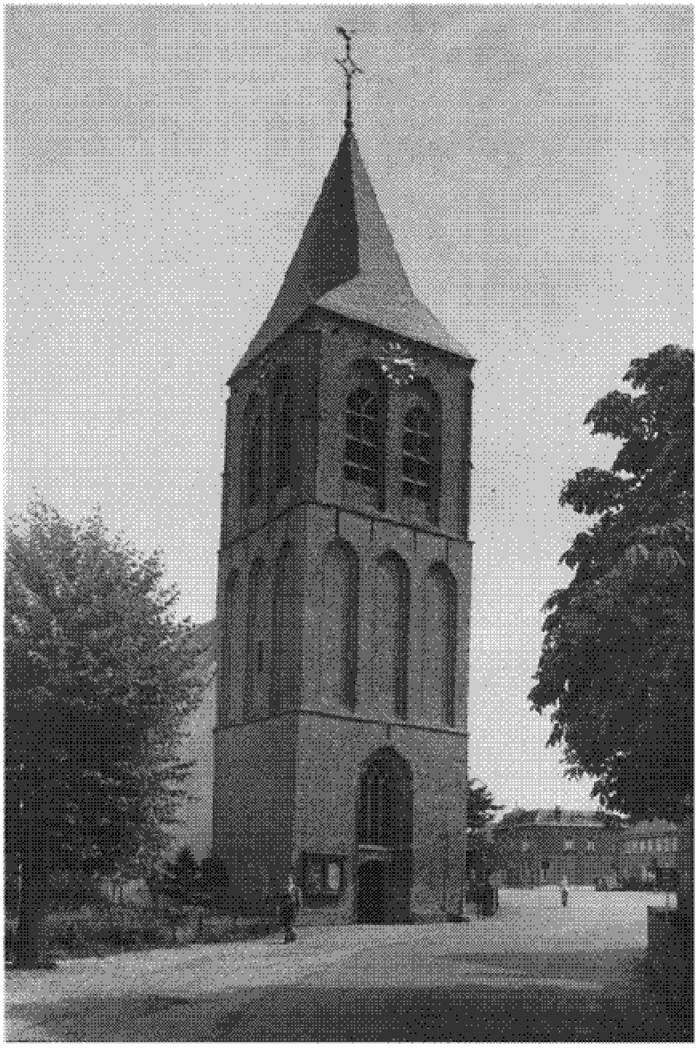

61. Zoelmond. Toren van de Herv. kerk
blz. 82

XXXII - Buren

62. Asch. Herv. kerk
blz. 85

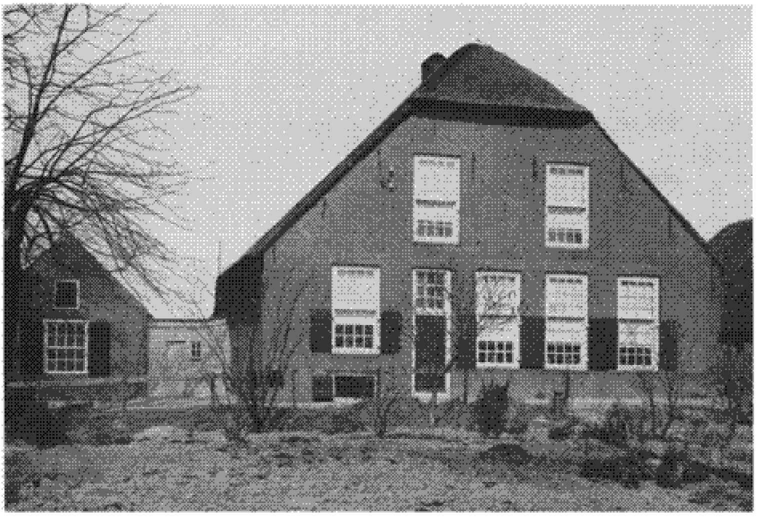

63. Asch. Boerderij het Hanennest
blz. 87

Buren - XXXIII

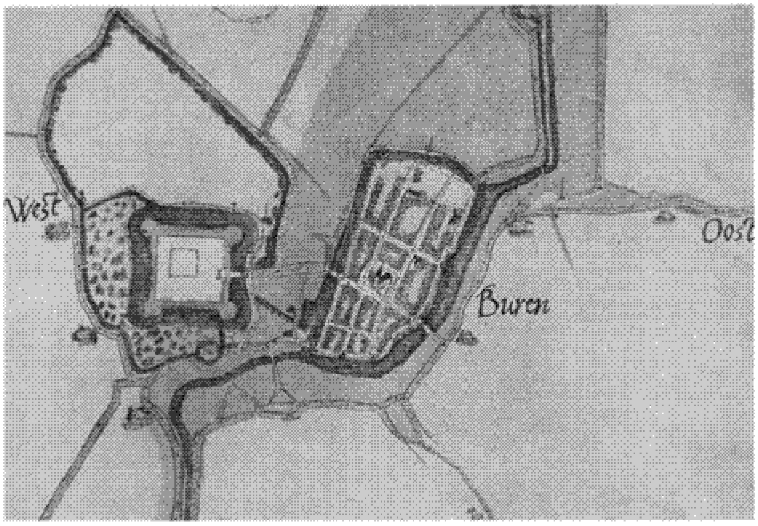

64. Handschriftkaart door van Deventer
blz. 91

65. Luchtfoto
blz. 91

XXXIV - Buren

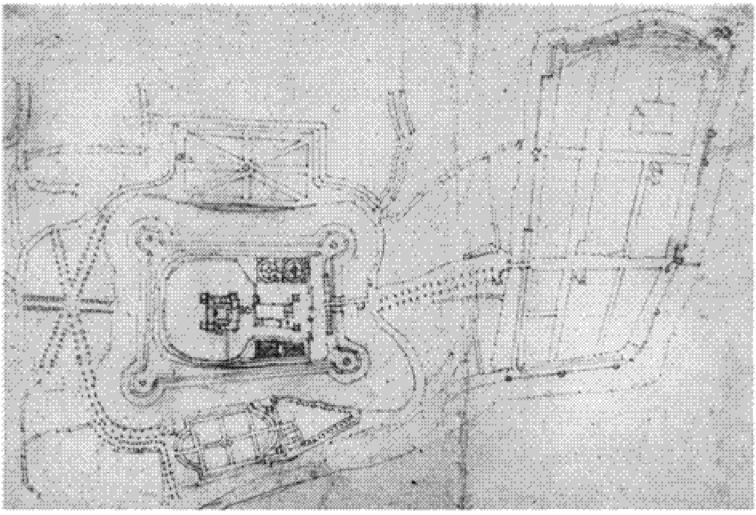

66. Anonieme handschriftkaart omstreeks 1630
blz. 92

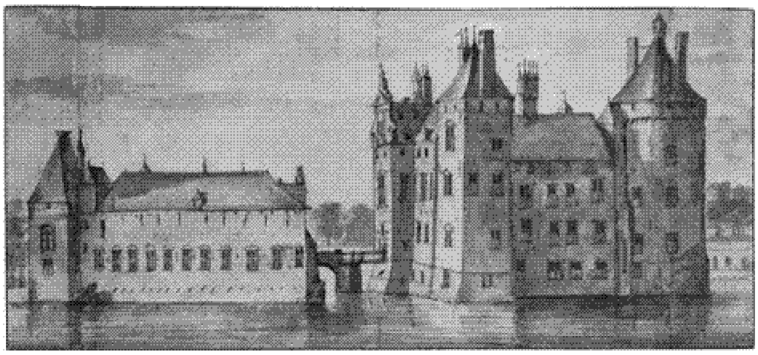

67. Kasteel. Tekening door R. Roghman
blz. 92

Buren - XXXV

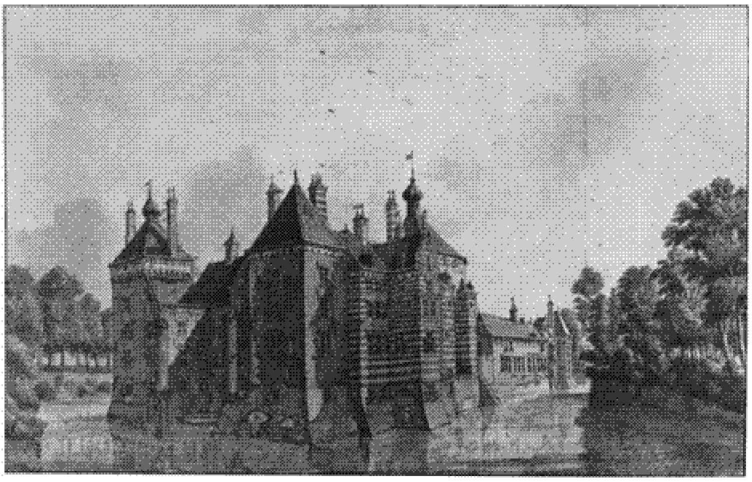

68. Kasteel. Tekening door J. de Beyer
blz. 92

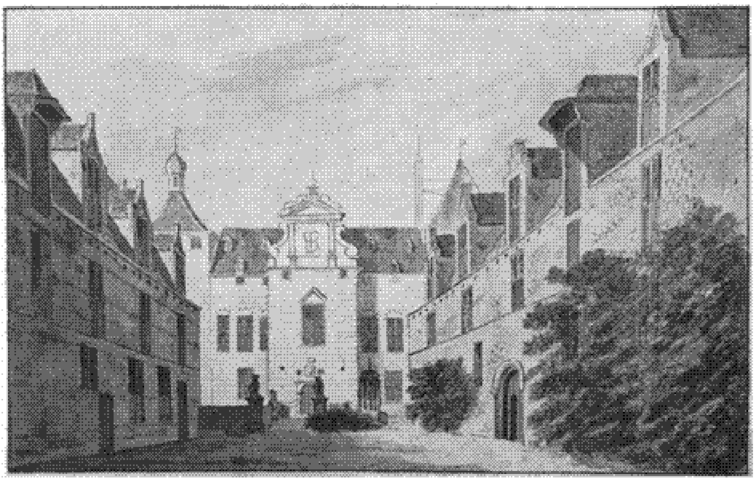

69. Kasteel, voorburcht. Anonieme tekening
blz. 92

XXXVI - Buren

70. Oranjestraat, achterzijde
blz. 100

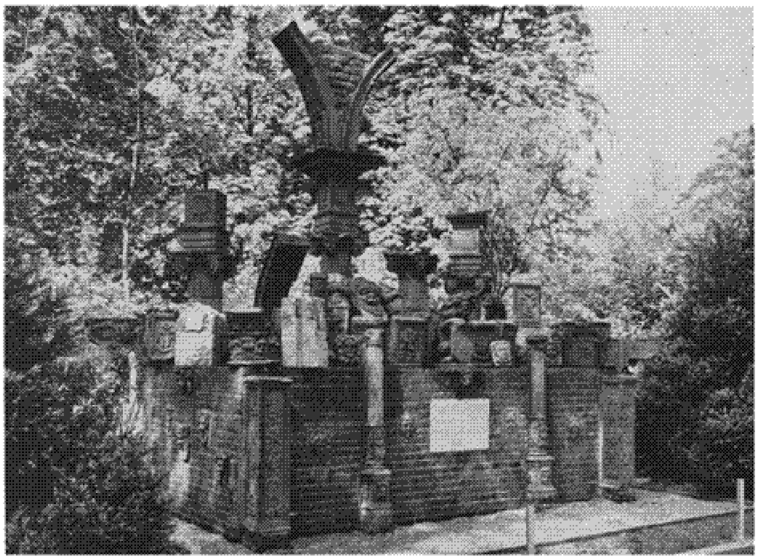

71. Resten van decoratie van het kasteel
blz. 98

Buren - XXXVII

72. Details decoratie van de galerij van het kasteel
blz. 98

73. Details decoratie van de galerij van het kasteel
blz. 98

74. Details decoratie van de galerij van het kasteel

blz. 98

75. Details decoratie van de galerij van het kasteel
blz. 98

XXXVIII - Buren

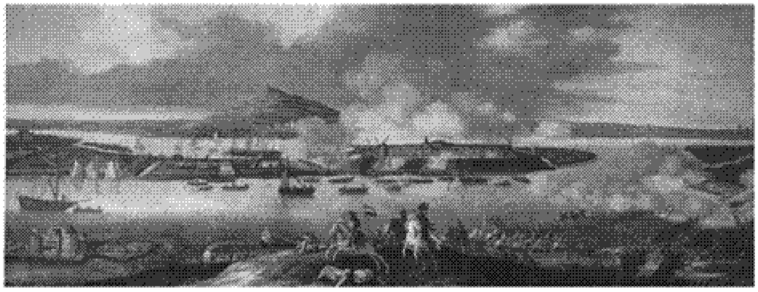

76. Kasteel. Schilderij uit de grote galerij voorstellende belegering van de Schenkenschans
blz. 98

77. Stadsmuur, oostzijde
blz. 100

Buren - XXXIX

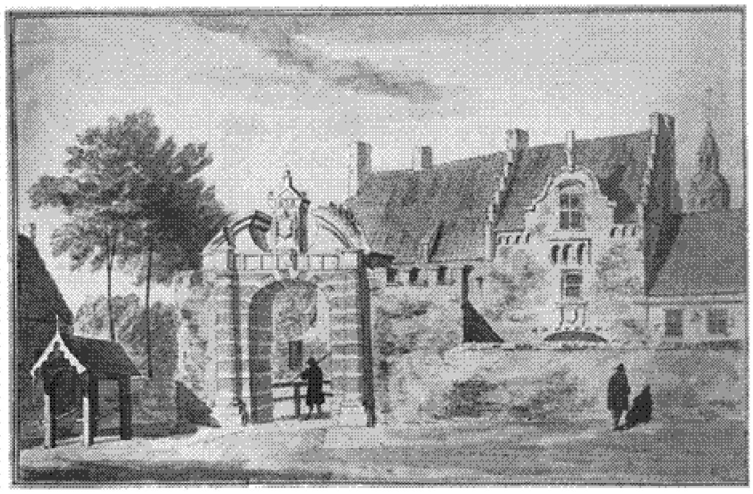

78. Huizerpoort. Tekening door C. Pronk
blz. 101

79. Herv. kerk en raadhuis. Tekening door J. de Beyer
blz. 102 en 106

XL - Buren

80. Huizerpoort, veldzijde
blz. 100

81. Huizerpoort, stadzijde
blz. 100

82. Toren Herv. kerk. Tekening door R. Savrij
blz. 106

Buren - XLI

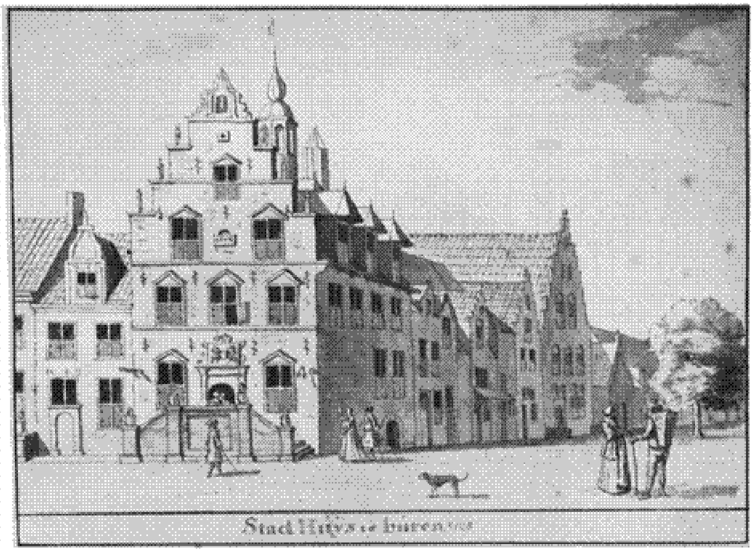

83. Stadhuis in 1728. Anonieme tekening
blz. 102

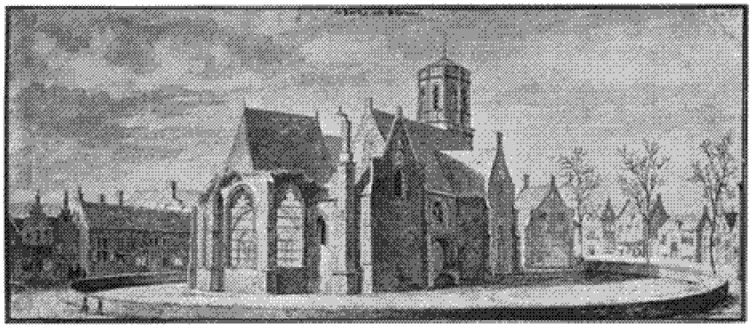

84. Herv. kerk, oostzijde. Anonieme tekening
blz. 106

XLII - Buren

85. Herv. kerk, oostzijde
blz. 105

86. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 111

Buren - XLIII

87. Toren van de Herv. kerk
blz. 109

XLIV - Buren

88. Herv. kerk. Kroonluchter
blz. 114

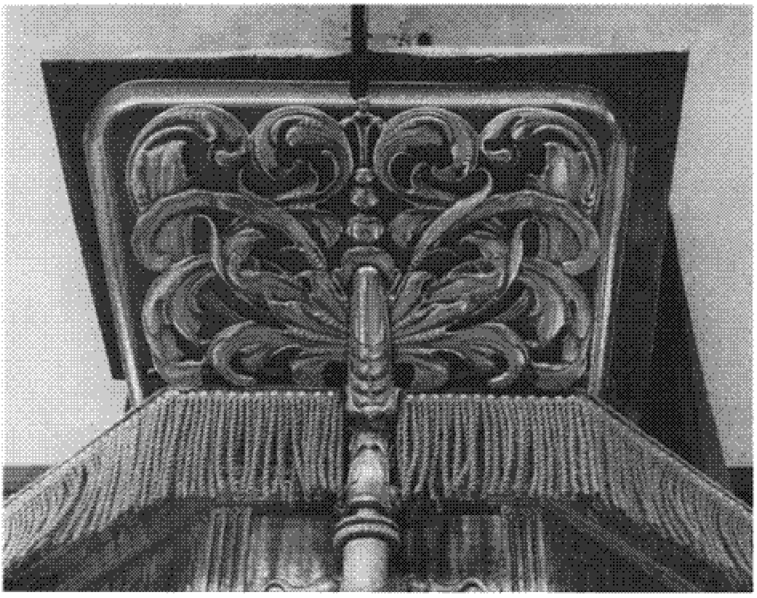

89. Herv. kerk. Lezenaar
blz. 112

Buren - XLV

90. Kon. Weeshuis. Beelden op de ingangspoort
blz. 121

91. Kon. Weeshuis. Beelden op de ingangspoort
blz. 121

92. Kon. Weeshuis. Beelden op de ingangspoort
blz. 121

93. Herv. kerk. Grafzerk voor Aleida Haegman
blz. 114

94. Herv. kerk. Grafzerk voor Philips van Steeland
blz. 113

XLVI - Buren

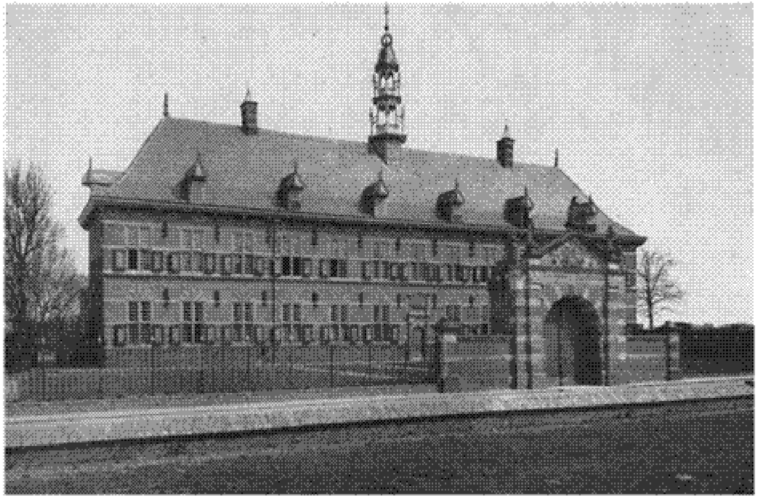

95. Koninklijk Weeshuis
blz. 116

96. Kon. Weeshuis, ingang hoofdgebouw
blz. 121

97. Kon. Weeshuis, voorpoort
blz. 120

Buren - XLVII

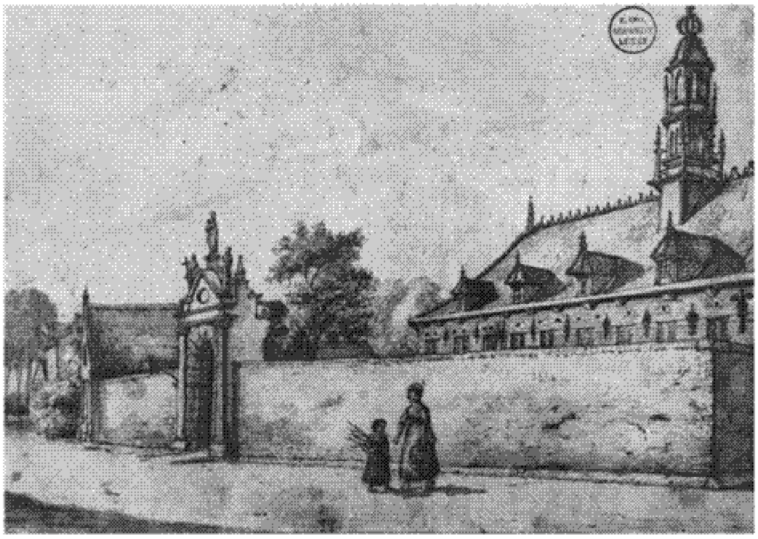

98. Koninklijk Weeshuis. Tekening door G. Lamberts
blz. 116

99. Koninklijk Weeshuis. Tafel in de Regentenkamer
blz. 123

XLVIII - Buren

100. Kon. Weeshuis. Philips van Hohenlohe
blz. 122

101. Kon. Weeshuis. Maria van Oranje
blz. 123

102. Stadhuis. Bank van het Weeshuis
blz. 104

Buren - XLIX

103. Stadhuis bz. 102

104. Herenstraat
blz. 125

105. Rode Heldenstraat 20
blz. 125

106. Rode Heldenstraat 20 vóór de restauratie
blz. 125

L - Buren

107. Voorstraat 3
blz. 125

108. Herenstraat 19
blz. 125

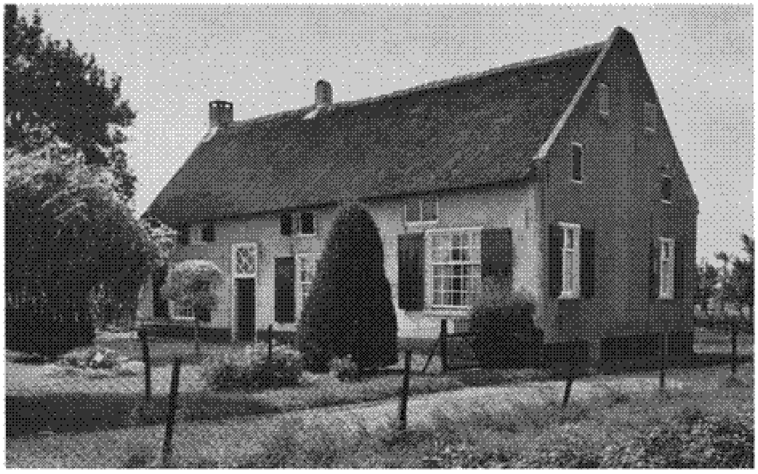

109. Boerderij aan de Kornedijk
blz. 127

Buren - LI

110. Molen de Prins van Oranje
blz. 127

LII - Buren

111. Erichem. Herv. kerk
blz. 129

112. Erichem. Herv. kerk. Kroonluchter
blz. 131

113. Buurmalsen. Herv. kerk. Grafzerk
blz. 136

Buurmalsen - LIII

114. Tricht. Toren van de Herv. kerk
blz. 136

115. Buurmalsen. Toren van de Herv. kerk
blz. 132

116. Tricht. Herv. kerk
blz. 136

LIV - Buurmalsen

117. Buurmalsen. Herv. kerk
blz. 132

118. Tricht. Herv. kerk. Inwendig naar het westen
blz. 139

119. Buurmalsen. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 135

Buurmalsen - LV

120. Buurmalsen. Herv. kerk. Anonieme tekening
blz. 132

121. Tricht. Herv. kerk. Preekstoel
blz. 140

122. Tricht. Herv. kerk. Herenbank
blz. 140

LVI - Buurmalsen

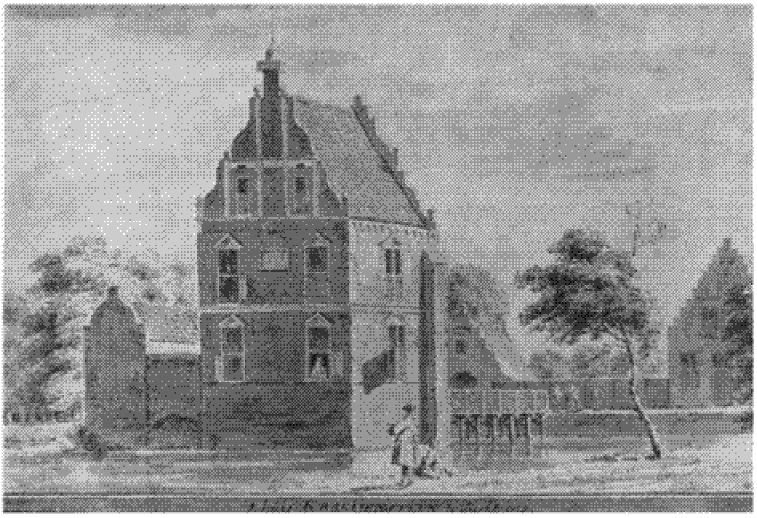

123. Tricht. Huis Crayestein. Anonieme tekening
blz. 141

124. Tricht. Herv. kerk. Wandschildering
blz. 140

Buurmalsen - LVII

125. Tricht. Huis Crayestein. Poortgebouw
blz. 142

126. Buurmalsen. Tolhuis aan de Rijksweg
blz. 142

127. Tricht. Boerderij
blz. 142

LVIII - Culemborg

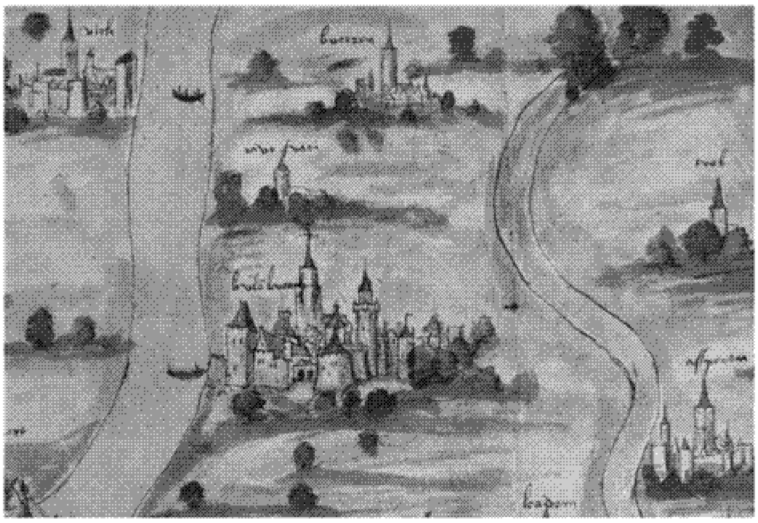

128. Handschrift-kaart, omstreeks 1524? detail
blz. 150

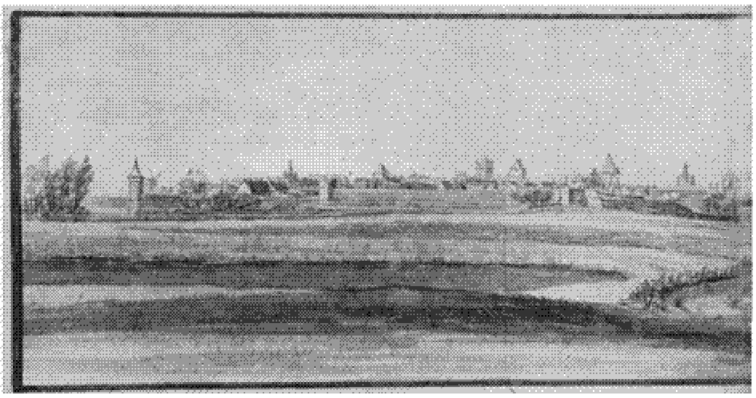

129. Tekening door A.F. van der Meulen
blz. 150

Culemborg - LIX

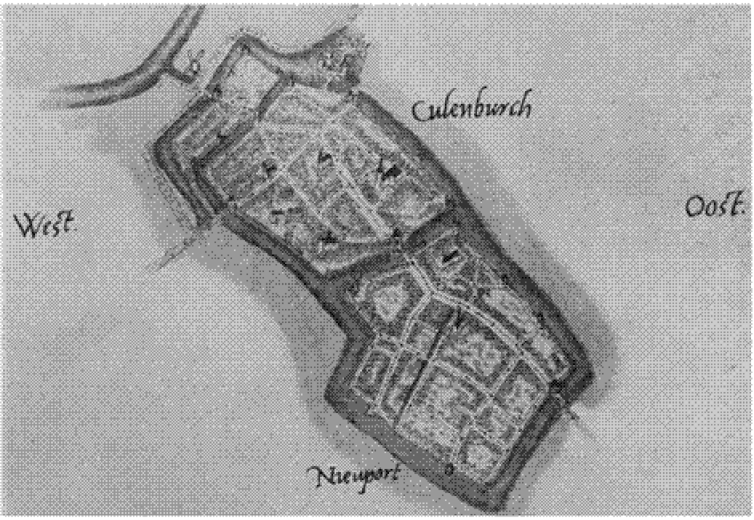

130. Handschrift-kaart door van Deventer
blz. 150

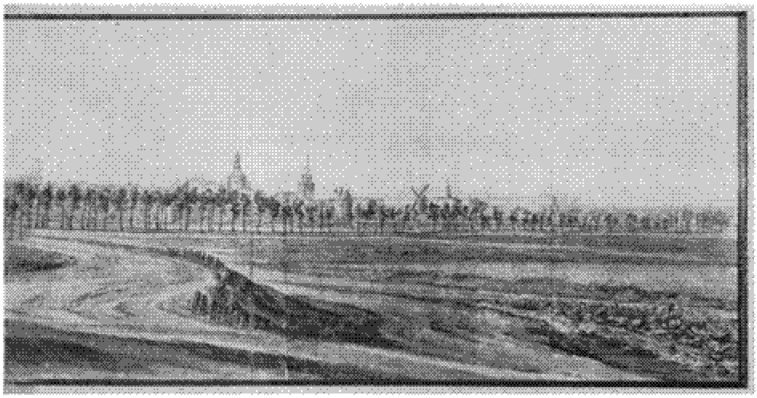

LX - Culemborg

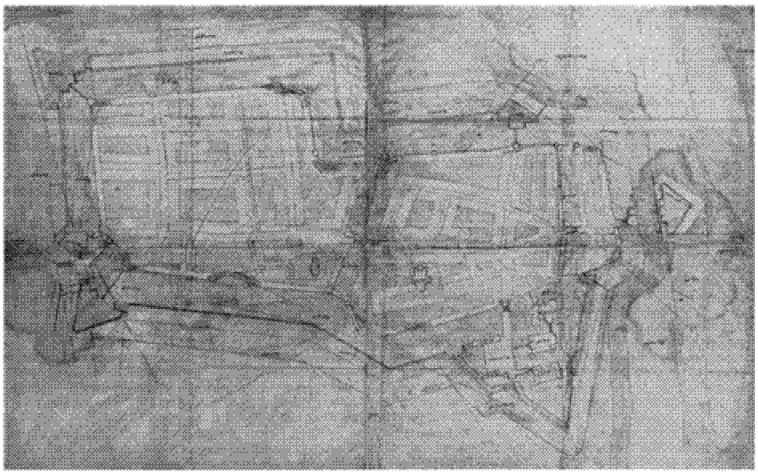

131. Plan tot versterking van de stad
blz. 150

Culemborg - LXI

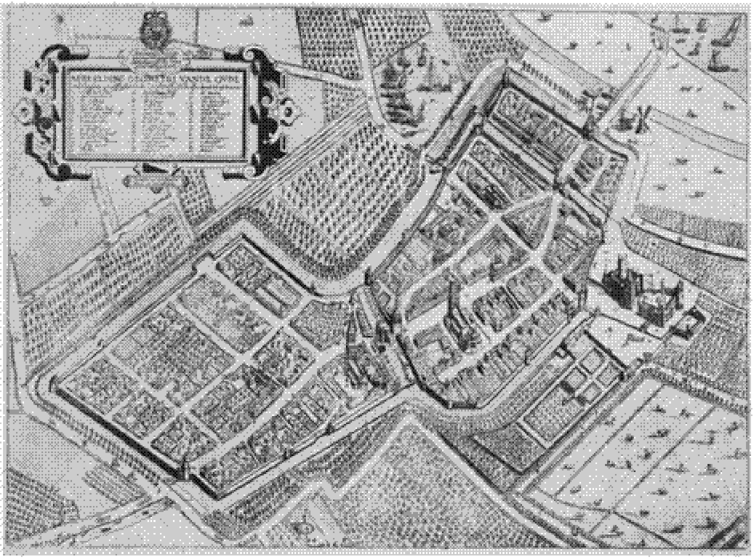

132. Gravure naar Verstralen in atlas Blaeu
blz. 150

133. Handschrift-kaart van de stad
blz. 150

LXII - Culemborg

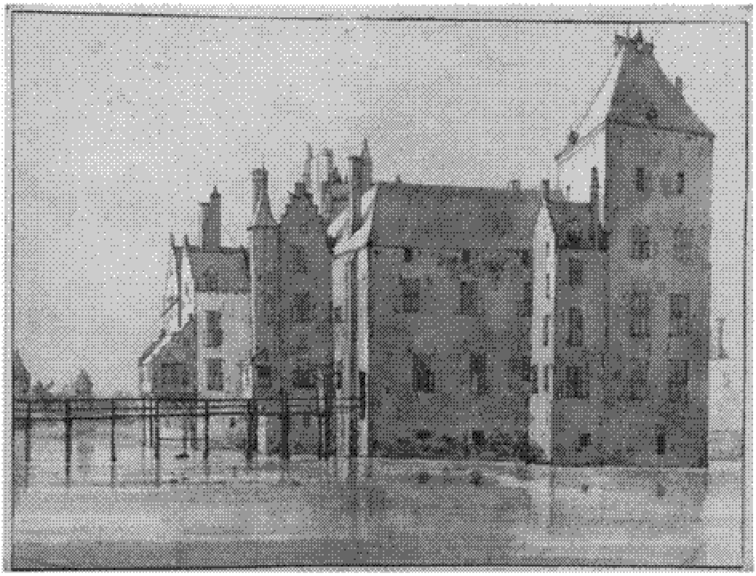

134. Kasteel. Tekening door R. Roghman
blz. 153

135. Omwalling met Lanxmeerpoort. Tekening door J. de Beyer
blz. 154

Culemborg - LXIII

136. Lanxmeerpoort, stadzijde
blz. 158

137. Lanxmeerpoort. Tekening door C. Pronk
blz. 158

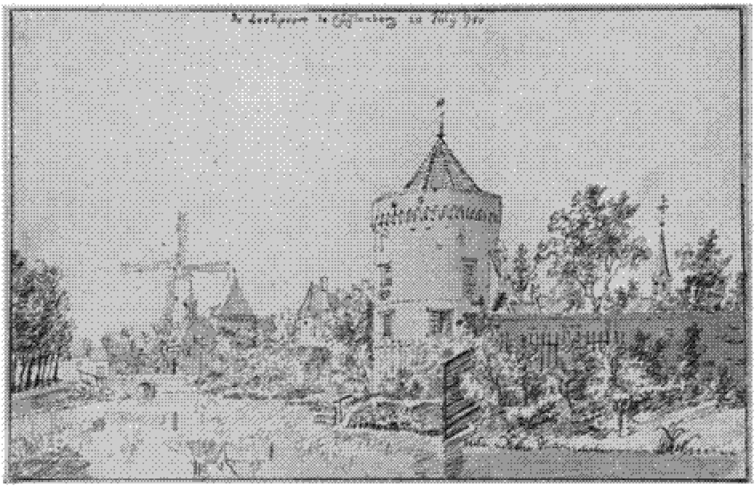

138. Omwalling met Lekpoort. Tekening door J. de Beyer
blz. 154

LXIV - Culemborg

139. Stadhuis. Schilderij door H. Weissenbruch
blz. 161

140. Stadhuis. Schouw door W. Pompe
blz. 166

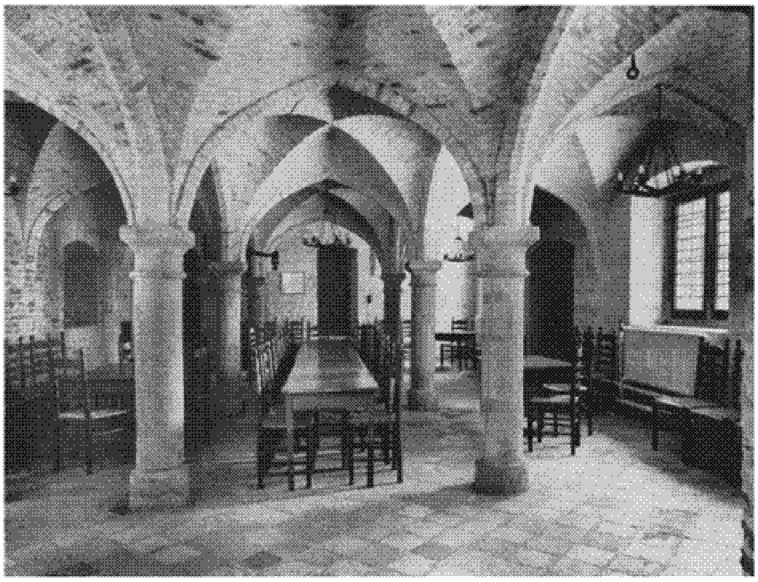

141. Stadhuis. Kelder
blz. 165

Culemborg - LXV

142. Stadhuis
blz. 161

LXVI - Culemborg

143. Voormalige waltoren aan de Westerwal in tuin Herenstraat 39
blz. 157

144. Pomp op de Markt
blz. 161

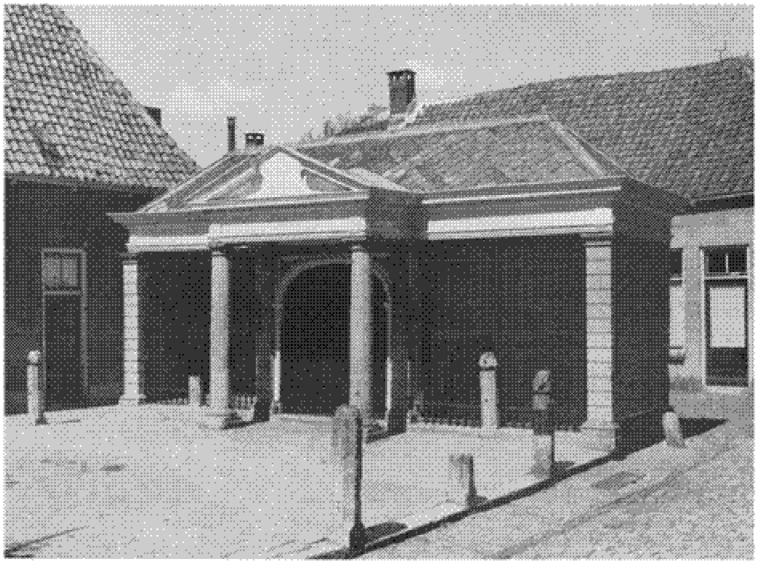
145. Vishal
blz. 167

Culemborg - LXVII

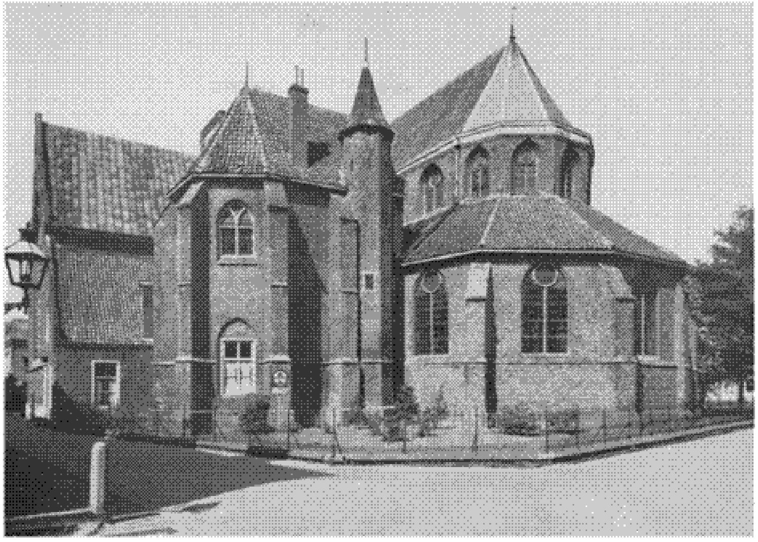

146. Herv. kerk. Oostzijde
blz. 167

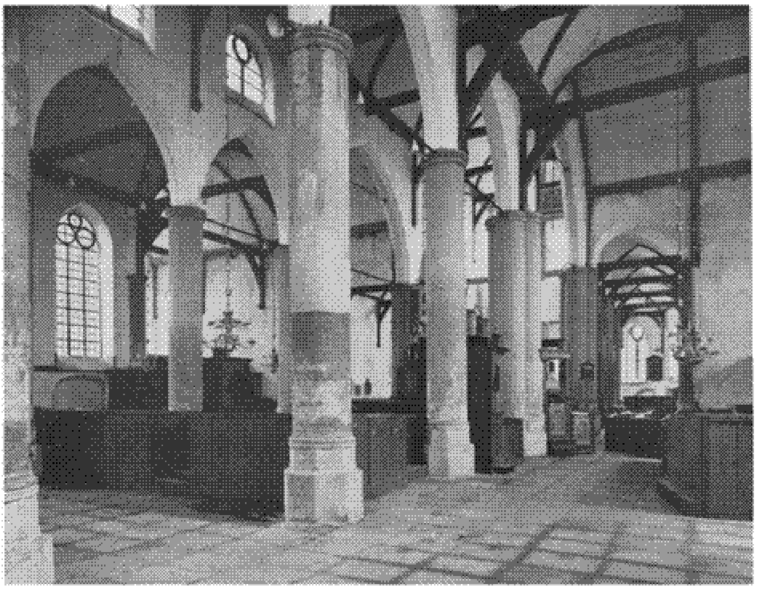

147. Herv. kerk. Inwendig naar het noordoosten
blz. 174

LXVIII - Culemborg

148. Toren Herv. kerk.
blz. 172

149. Herv. kerk. Orgel
blz. 176

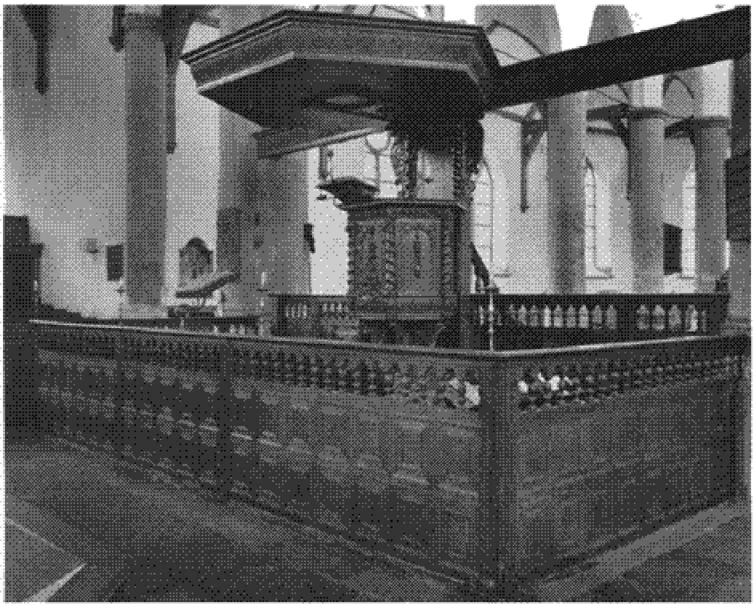

150. Herv. kerk. Kansel en doophek
blz. 176

Culemborg - LXIX

151. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 174

LXX - Culemborg

152. Herv. kerk. Epitaaf d'Orville
blz. 178

153. Herv. kerk. Banken
blz. 177

154. Herv. kerk Grafmonument voor Cornelia van der Dussen, 1746

Culemborg - LXXI

155. Herv. kerk. Grafzerk
blz. 177 Elisabeth van Buren † 1451

156. Herv. kerk. Grafzerk M. van Bloemendal † 1625
blz. 180

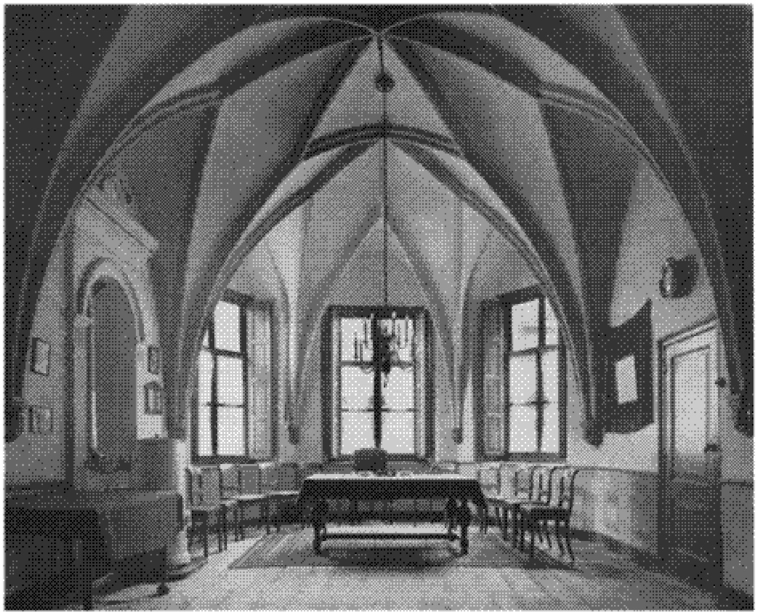

157. Herv. kerk. Voorm. Sacristie
blz. 175

LXXII - Culemborg

158. Herv. kerk. Kraagstenen in de voorm. sacristie
blz. 175

159. Herv. kerk. Kraagstenen in de voorm. sacristie
blz. 175

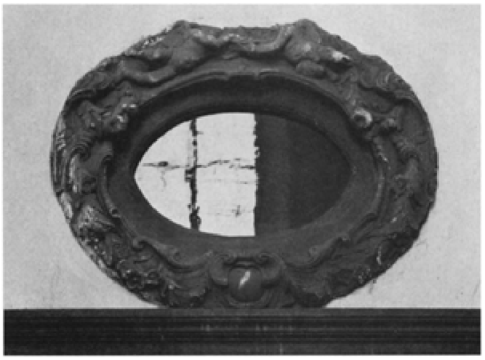

160. Herv. kerk. Vensteromlijsting boven trap naar het orgel
blz. 176

Culemborg - LXXIII

161. Herv. kerk. Epitaaf in de kooromgang
blz. 181

162. Herv. kerk. Epitaaf in de kooromgang
blz. 181

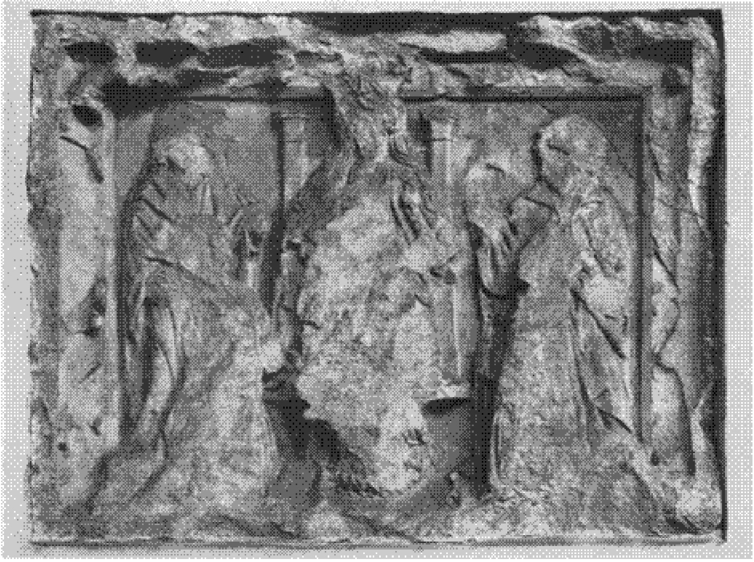
163. Herv. kerk. Epitaaf in de kooromgang
blz. 181

LXXIV - Culemborg

164. O. Kath. kerk. Kruisbeeld met ivoren corpus
blz. 187

165. O. Kath. kerk. Preekstoel
blz. 187

166. Luth. kerk. Bank
blz. 190

Culemborg - LXXV

167. Pastorie van de R.K. St. Barbarakerk. zg. Immaculata
blz. 185

LXXVI - Culemborg

168. Elisabeth Weeshuis. Hoofdingang
blz. 194

169. Elisabeth Weeshuis. Wapensteen
blz. 195

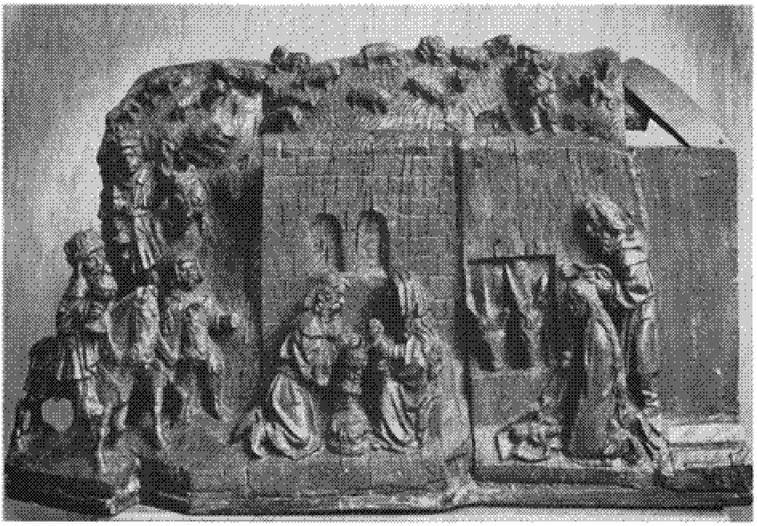

170. Pensionaat Mariencroon. Beeldhouwwerk in eikenhout
blz. 192

Culemborg - LXXVII

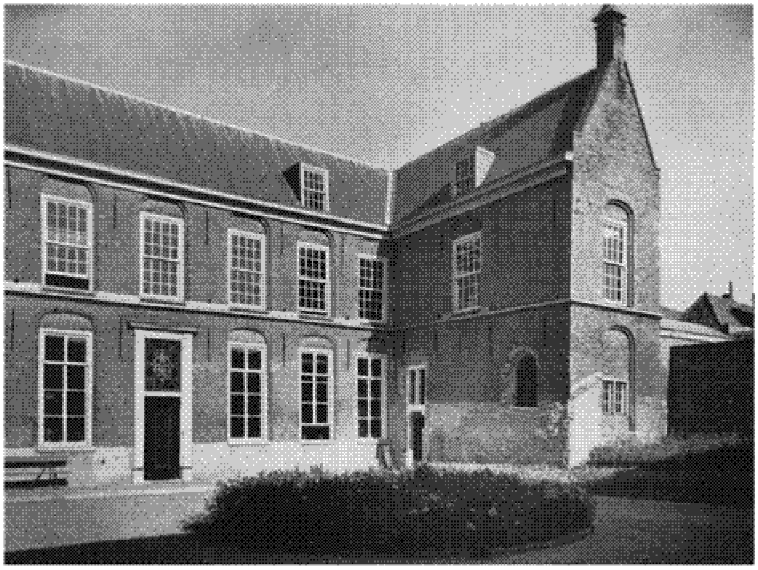

171. Elisabeth Weeshuis. Hoofdvleugel en kapel
blz. 192

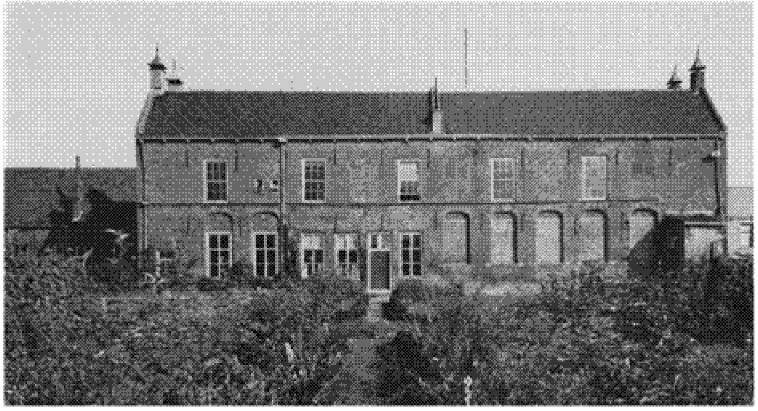

172. Elisabeth Weeshuis. Gevel tuinzijde
blz. 192

LXXVIII - Culemborg

173. Elisabeth Weeshuis. Portretluik binnenzijde
blz. 196

174. Elisabeth Weeshuis. Portretluik binnenzijde
blz. 196

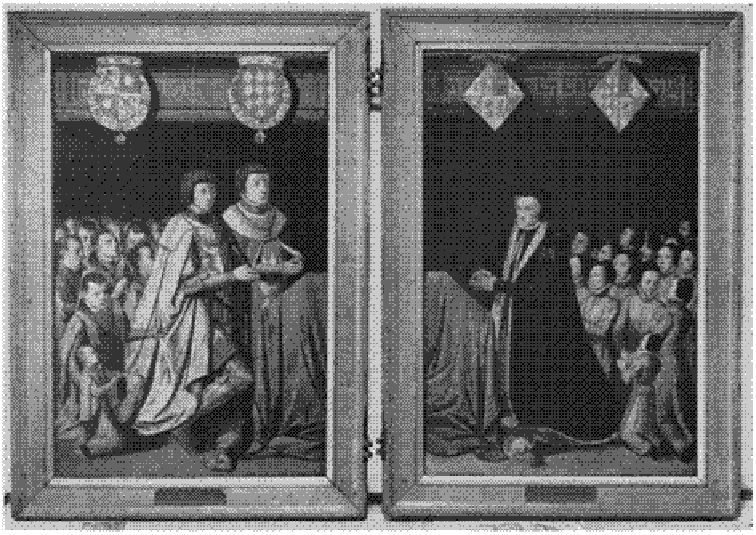

175. Elisabeth Weeshuis. Portretluiken
blz. 169

Culemborg - LXXIX

176. Elisabeth Weeshuis. Triptiek gesloten
blz. 196

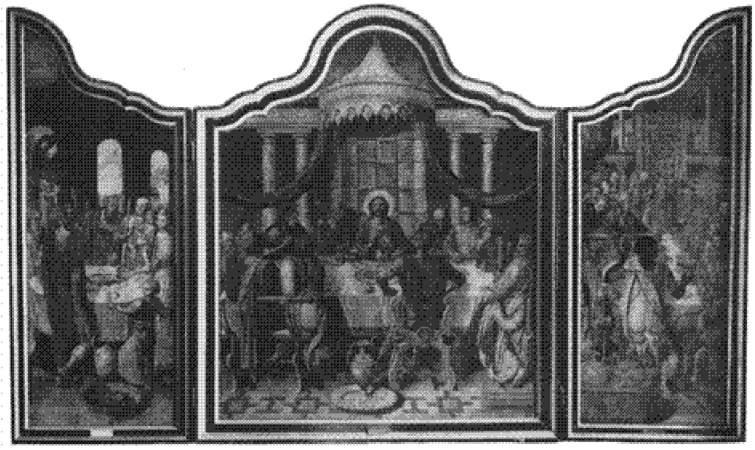

177. Elisabeth Weeshuis. Triptiek geopend
blz. 196

LXXX - Culemborg

178. Elisabeth Weeshuis. Graaf Floris II door J.A. van Ravestein, 1627
blz. 199

179. Elisabeth Weeshuis. Catherina van den Berg
blz. 199

180. Elisabeth Weeshuis. Graaf Floris I op zijn sterfbed
blz. 198

Culemborg - LXXXI

181. Elisabeth Weeshuis. Memorietafel voor Elisabeth van Culemborg, Jan van Luxemburg en Antonie van Lalaing
blz. 197

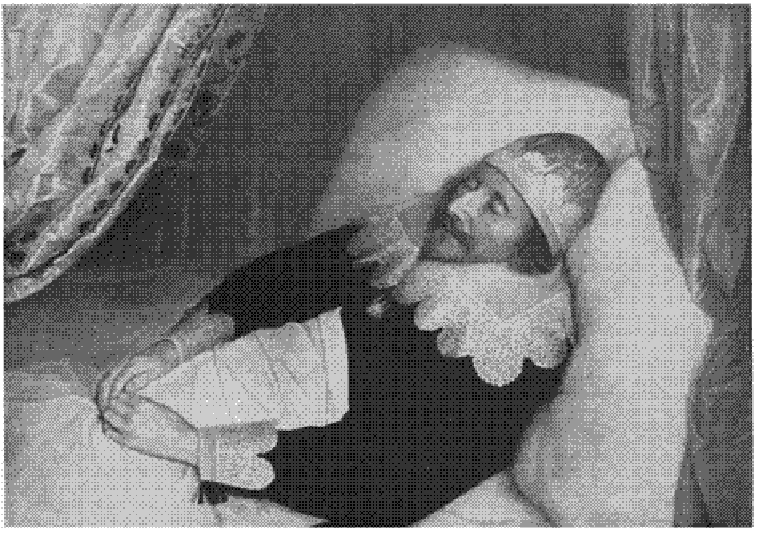

182. Elisabeth Weeshuis. Graaf Floris II op zijn sterfbed door M. Clinger 1639
blz. 198

LXXXII - Culemborg

183. Elisabeth Weeshuis. Anoniem portret van een onbekende
blz. 200

184. Elisabeth Weeshuis. Portret van een onbekende, door A. Beeldemaker 1660
blz. 200

185. Elisabeth Weeshuis. Damesportret gemerkt A. Bloemaert 1617
blz. 200

186. Elisabeth Weeshuis. Portret van Georg Frederik van Waldeck als Malthezer Ridder, door J. de Baen?
blz. 199

Culemborg - LXXXIII

187. Pensionaat Mariencroon. De Genadestoel, door J. Cassiers S.J. 1628
blz. 202

188. Pastorie der R.K. St. Barbarakerk. kruisiging door J. Voorhout
blz. 185

189. Elisabeth Weeshuis. De Vier Evangelisten aan P. Aertsen toegeschr.
blz. 198

LXXXIV - Culemborg

190. zg. Drostenhuis. Wandschildering
blz. 210

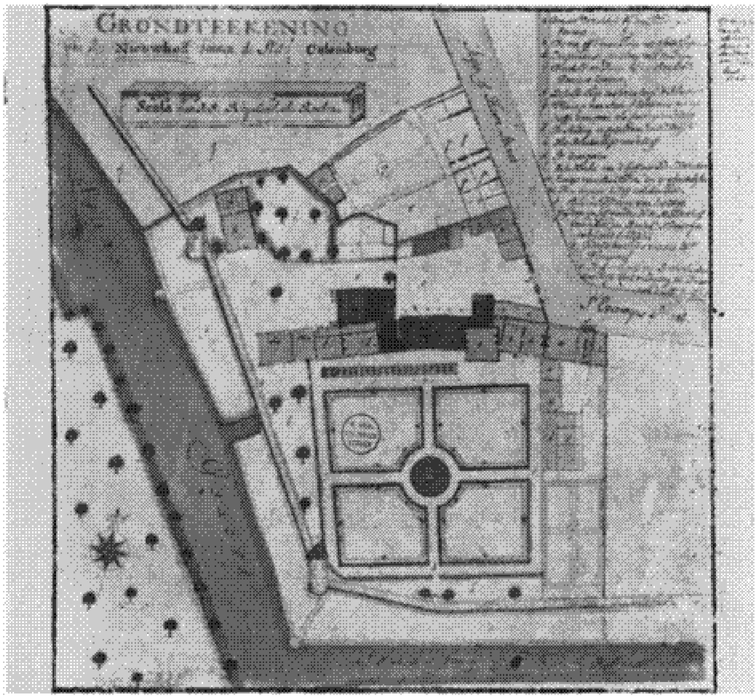

191. Het Nieuwe Hof. Kaart door G. Perrenot, 1794
blz. 106

Culemborg - LXXXV

192. Slotstraat 20-22, zg. Drostenhuis
blz. 210

193. Binnenpoort 6
blz. 205

194. Grote Kerkstraat 11-13, 1553
blz. 207

195. Achterstraat 28-30 zg. Van Riebeekhuis
blz. 203

LXXXVI - Culemborg

196. Tollenstraat I zijgevel
blz. 212

197. Everwijnstraat 3-9
blz. 206

198. Goilberdingerstraat 13-15 vóór de brand in 1938
blz. 207

Culemborg - LXXXVII

199. Zandstraat 23
blz. 213

200. Zandstraat 9
blz. 212

201. Markt 13
blz. 208

202. Markt II
blz. 207

LXXXVIII - Culemborg

203. Grote Kerkstraat, hoek Markt
blz. 207

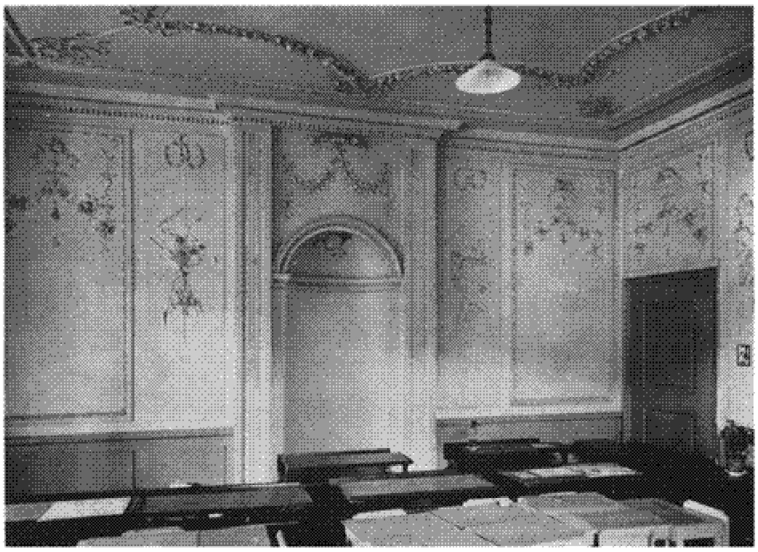

204. Ridderstraat 24. Interieur, gesloopt 1960
blz. 209

Culemborg - LXXXIX

205. Elisabeth's gasthuis
blz. 191

206. Markt 22. Winkelinterieur
blz. 208

207. Markt 13. Trap
blz. 208

XC - Dodewaard

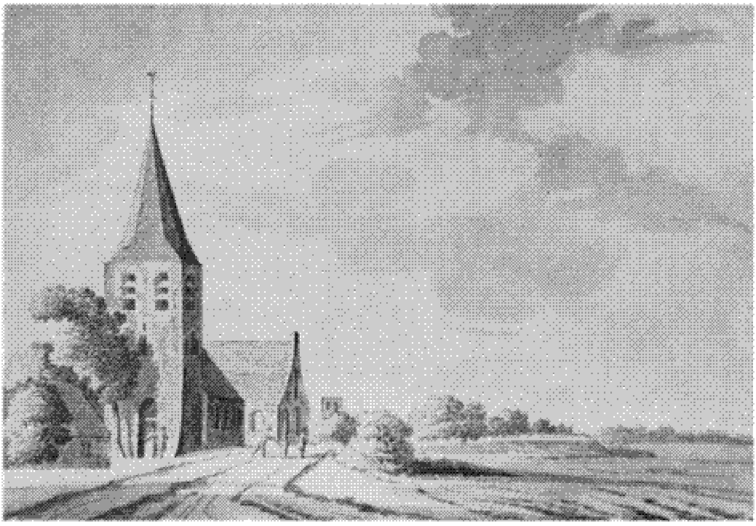

208. Toren en kerk. Tekening door H. Tavernier
blz. 215

209. Toren van de Herv. kerk vóór de restauratie
blz. 215

210. Romeinse grafstele
blz. 214

Dodewaard - XCI

211. Toren van de Herv. kerk
blz. 215

XCII - Dodewaard

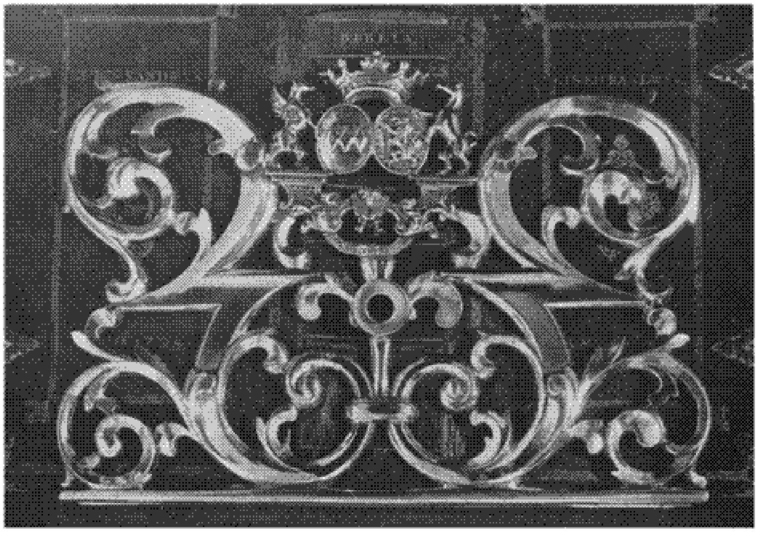

212. Lezenaar in de Herv. kerk, 1724
blz. 218

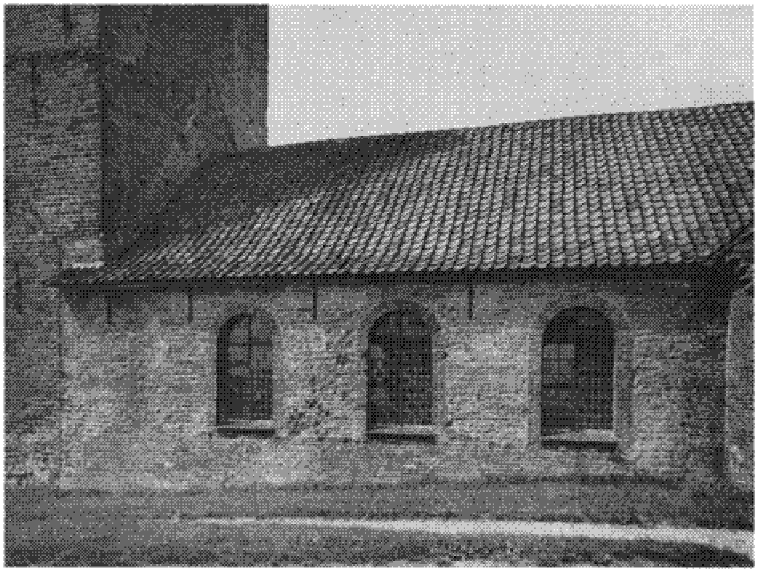

213. Herv. kerk. Zuidgevel
blz. 218

Dodewaard-echteld - XCIII

214. Hien. Toren van de Herv. kerk
blz. 219

215. Echteld. Herv. kerk. Grafzerk voor
blz. 225 Rainoldus van Wijhe † 1657

216. Echteld. Herv. kerk. Tekening door C. Pronk
blz. 221

XCIV - Echteld

217. Herv. kerk. Bekroning van een steunbeer aan het koor
blz. 223

218. Herv. kerk. Grafzerk voor H. van Brienen
blz. 224

219. Dorpsstraat E 28. Stichtingsopschrift op 16e eeuwse steen
blz. 234

Echteld - XCV

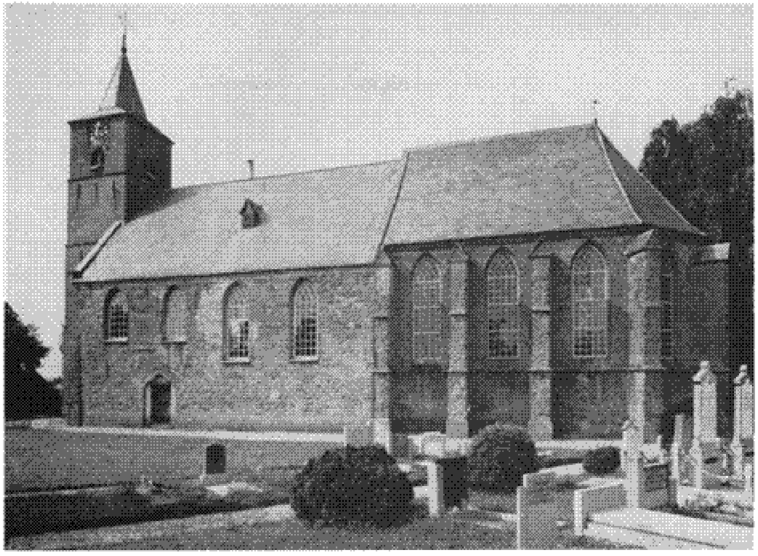

220. Herv. kerk
blz. 221

221. Herv. kerk. Muurschildering in het koor
blz. 224

222. Herv. kerk. Inwendig
blz. 223

XCVI - Echteld

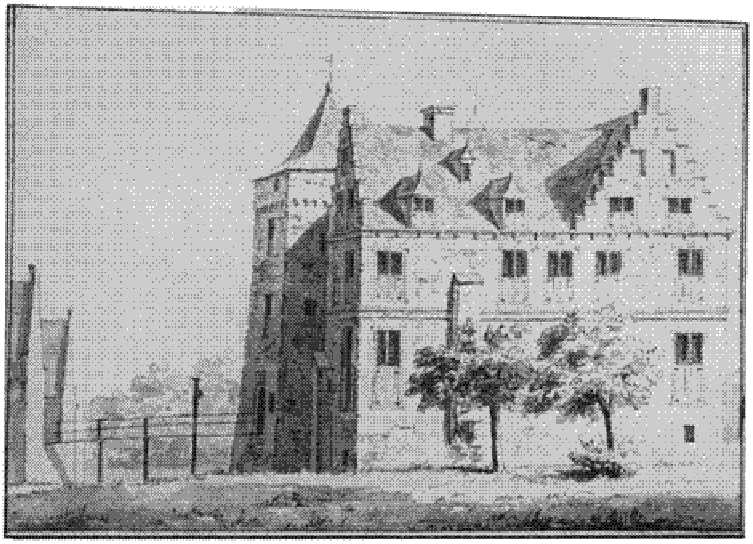

223. Huis Echteld. Tekening door C. Pronk
blz. 225

224. Huis Echteld vóór de restauratie
blz. 225

Echteld - XCVII

225a. Echteld. Huis Echteld na de restauratie uit het zuid-oosten
blz. 225

225b. Echteld. Huis Echteld na de restauratie uit het zuid-westen
blz. 225

XCVIII - Echteld

226a. Huis Echteld. Schouwwangen
blz. 233

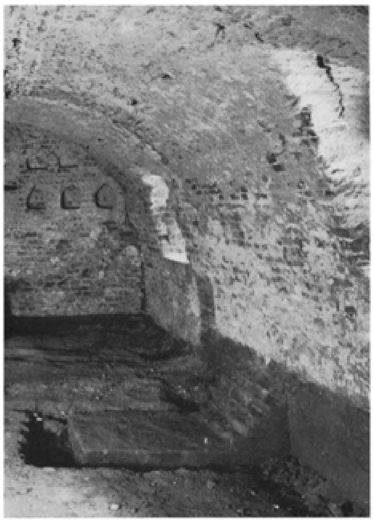

226b. Huis Echteld. Kelder met fundering steunbeer van schildmuur
blz. 230

227. Portret van Willem van Wassenaer
blz. 228

228. Portret van Johanna Wilda van Wijhe
blz. 225

Echteld - XCIX

229. Huis Echteld. Schouw vóór 1947
blz. 232

230. Huis Echteld. Schouw, detail met jaartal 1271
blz. 232

231. Huis Echteld. Schouw, detail
blz. 232

C - Echteld

232. IJzendoorn. Herv. kerk. Inwendig
blz. 238

233. IJzendoorn. Herv. kerk. Herenbank
blz. 239

234. IJzendoorn. Herv. kerk

Echteld - CI

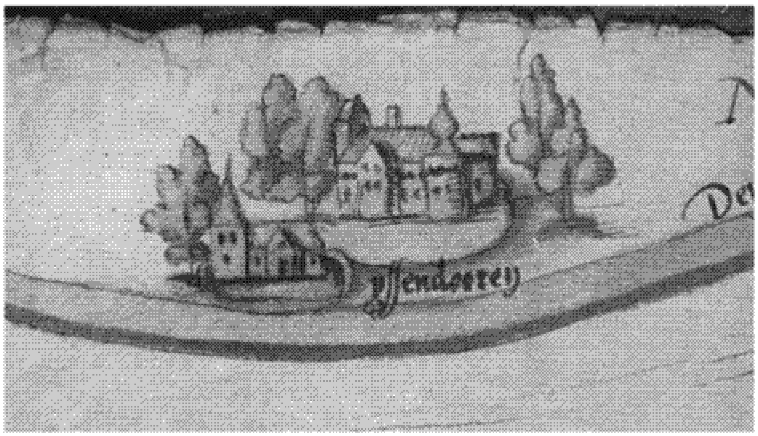

235. IJzendoorn. Kerk en kasteel. Kaart door C. van Berck, 1571
blz. 237

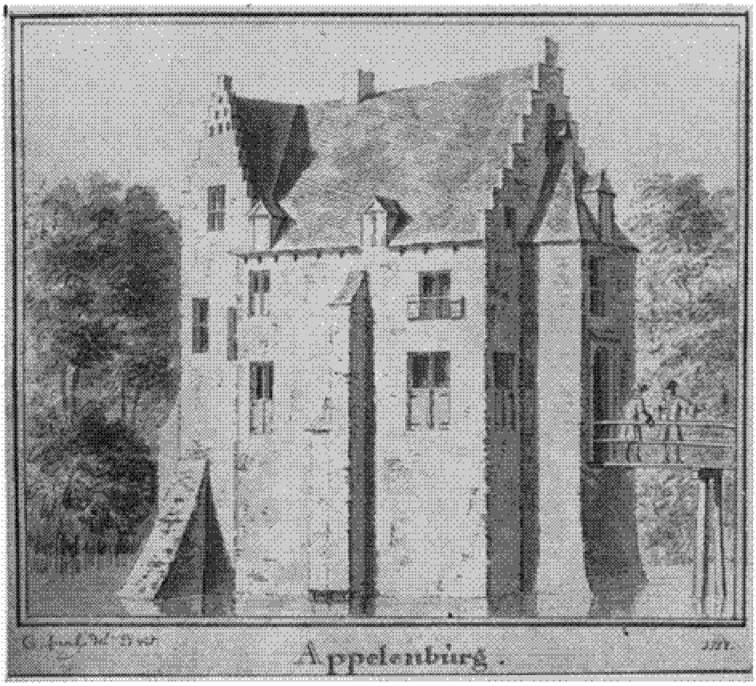

236. Ochten. Huis Appelenburg. Tekening door C. Pronk
blz. 241

CII - Echteld

237. Ochten. 44 R.I. straat nr. 10
blz. 242

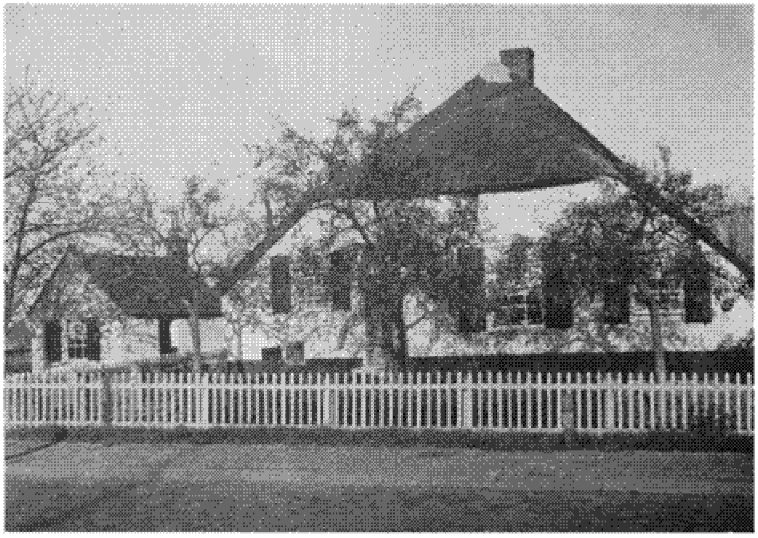

238. Ochten. Liniestraat 3
blz. 242

Elst - CIII

239. Elden. Toren van de Herv. kerk
blz. 243

240. Elden. Molen
blz. 244

241. Elden. Herv. kerk. Tekening door J. de Beyer

CIV - Elst

242. Herv. kerk en toren
blz. 250

Elst - CV

243. Toren. Tekening aan J. van der Ulft toegeschreven
blz. 250

244. Toren van de Herv. kerk
blz. 253

245. Overzicht opgraving der Romeinse tempels in de Herv. kerk
blz. 245

CVI - Elst

246. Herv. kerk. Steen met opschrift over Balderik
blz. 251

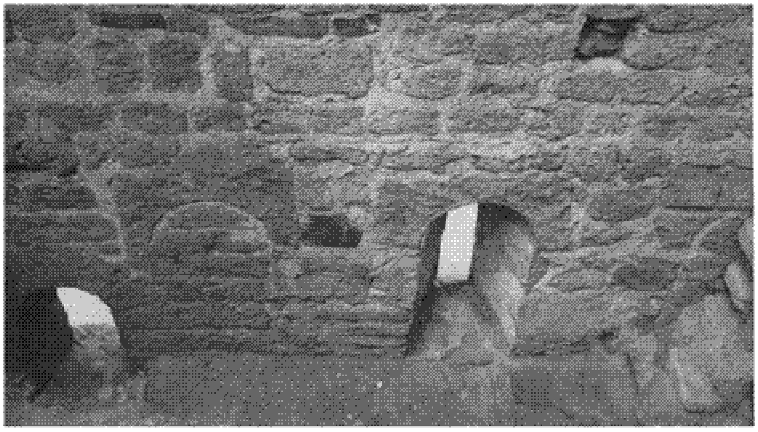

247. Herv. kerk. Romaanse vensters in de noordmuur van het koor
blz. 255

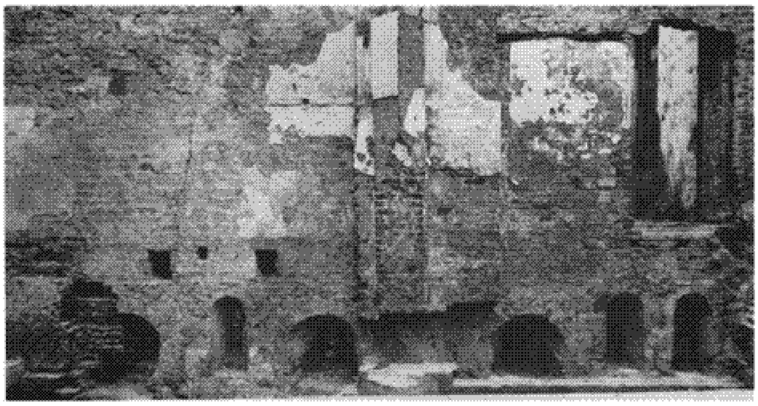

248. Herv. kerk. Noordmuur van het koor
blz 255

Elst - CVII

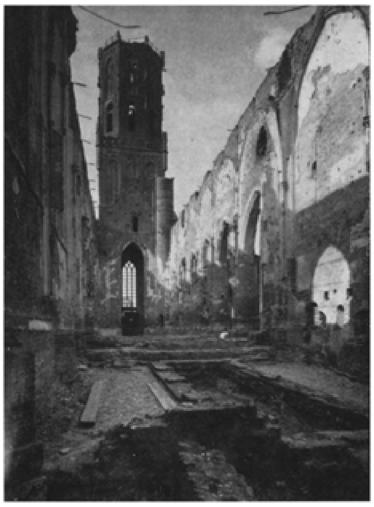

249. Herv. kerk. Inwendig naar het westen na de ramp
blz. 255

250. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten na de restauratie
blz. 255

251. Herv. kerk. Toegang zuidzijde hoofdbeuk, 1484
blz. 256

252. Herv. kerk. Preekstoel
blz. 257

CVIII - Elst-gendt

253. Gendt. Wapenleeuw van het voorm. Huis te Gendt
blz. 270

254. Elst. Herv. kerk. Beeld van de toren - lantaren
blz. 252

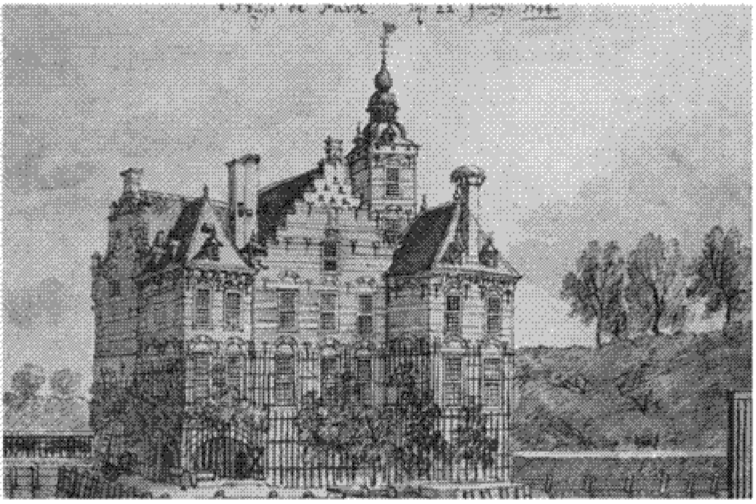

255. Elst. Huis de Park. Tekening door J. de Beyer
blz. 259

Gendt - CIX

256. Ingangstoren van vml. Huis te Poelwijk
blz. 271

257. Herv. kerk. Toren
blz. 264

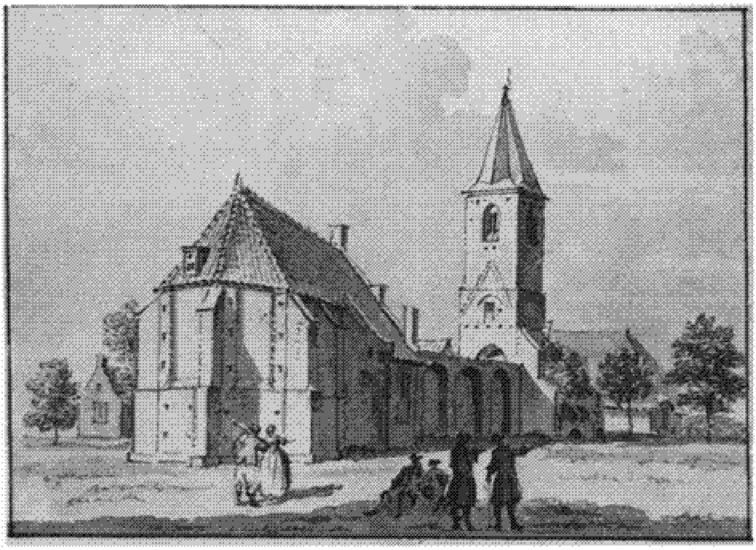
258. Herv. kerk. Tekening door A. de Haen
blz. 264

CX - Gendt

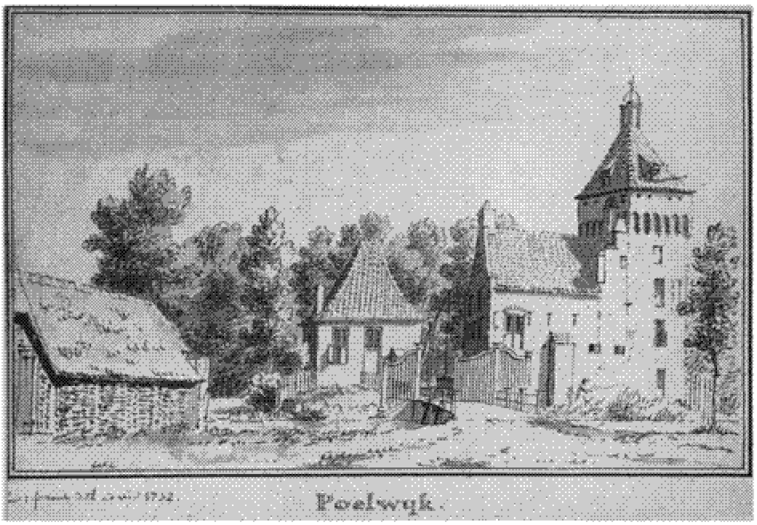

259. Huis te Poelwijk. Tekening door C. Pronk
blz. 271

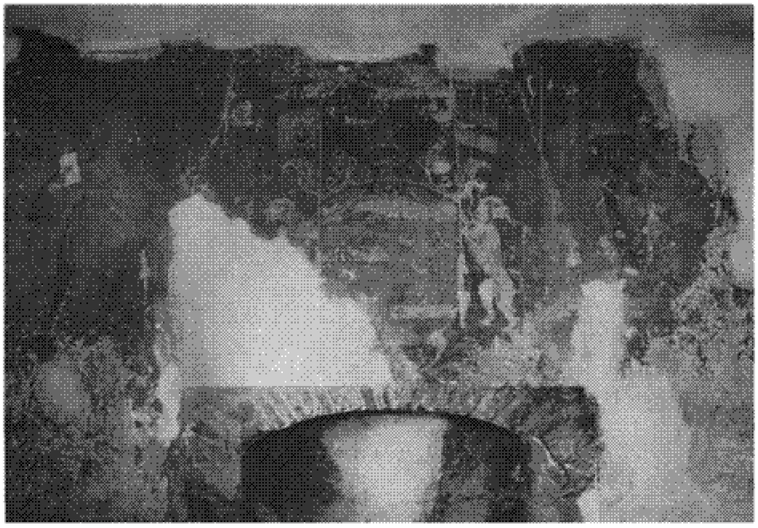

260. Huis te Poelwijk. Schouw in de toren
blz. 273

Heteren - CXI

261. Driel. Herv. kerk. Toren
blz. 275

262. Driel. Herv. kerk. Preekstoel
blz. 278

263. Driel. Herv. kerk
blz. 275

CXII - Heteren

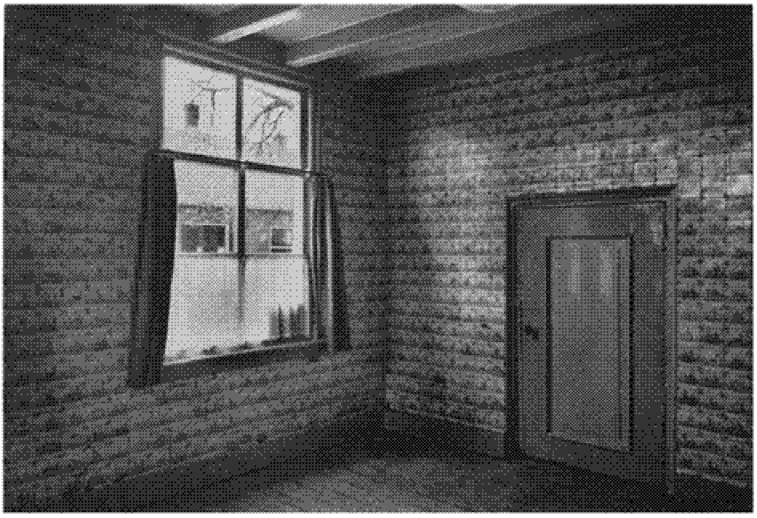

264. Sprokkelenburg. Tegelkamer
blz. 282

265. Huis de Rode Toren. Tekening door C. Pronk
blz. 275

Heteren - huissen - CXIII

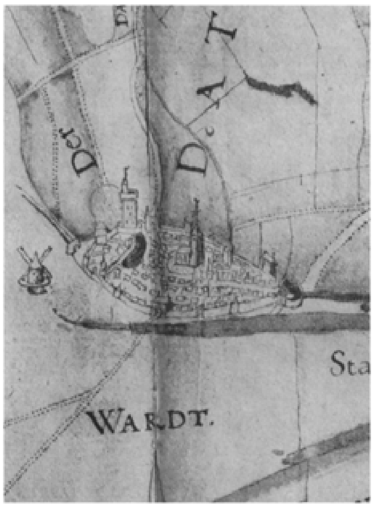

266. Huissen. Vogelvlucht naar zg. Legerboek
blz. 288

267. Heteren. Herv. kerk. Toren
blz. 279

268. Randwijk. Herv. kerk

CXIV - Huissen

269. Huissen. Stadhuis. Stokken van de dekens der gilden
blz. 289

270. Huissen. R.K. Kerk. Preekstoel
blz. 291

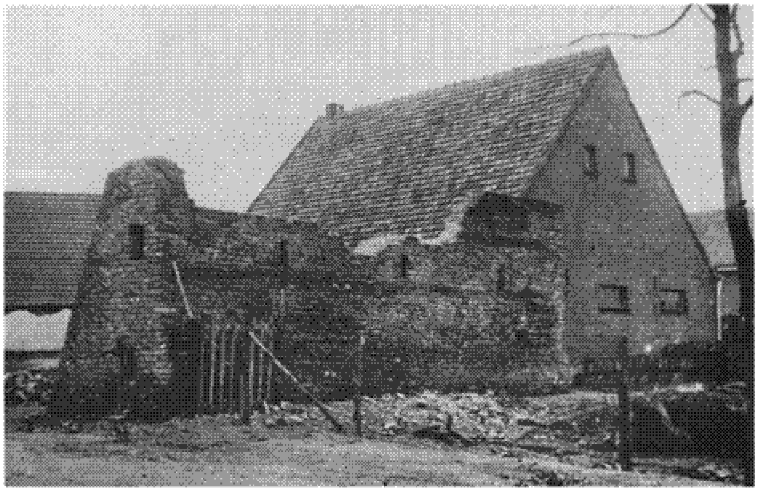

271. Huissen. Stadsmuur in 1945
blz. 288

Huissen - CXV

272. Huissen. R.K. Kerk. Inwendig omstreeks 1932
blz. 289

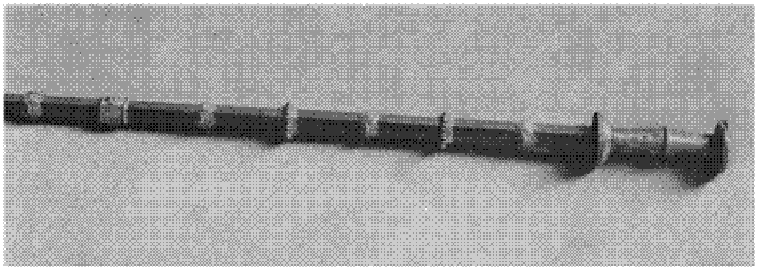

274. Huissen. Stadhuis. Bodestaf
blz. 287

CXVI - Huissen-kesteren

275. Huissen. Langestraat 17
blz. 294

276. Huissen. Langestraat 52
blz. 294

277. Kesteren. Boerderij aan de Rijnbandijk
blz. 303

Kesteren - CXVII

278. Kesteren. Herv. kerk. Toren
blz. 299

279. Opheusden. Herv. kerk. Toren vóór 1944
blz. 305

280. Opheusden. Herv. kerk na de restauratie
blz. 305

CXVIII - Kesteren

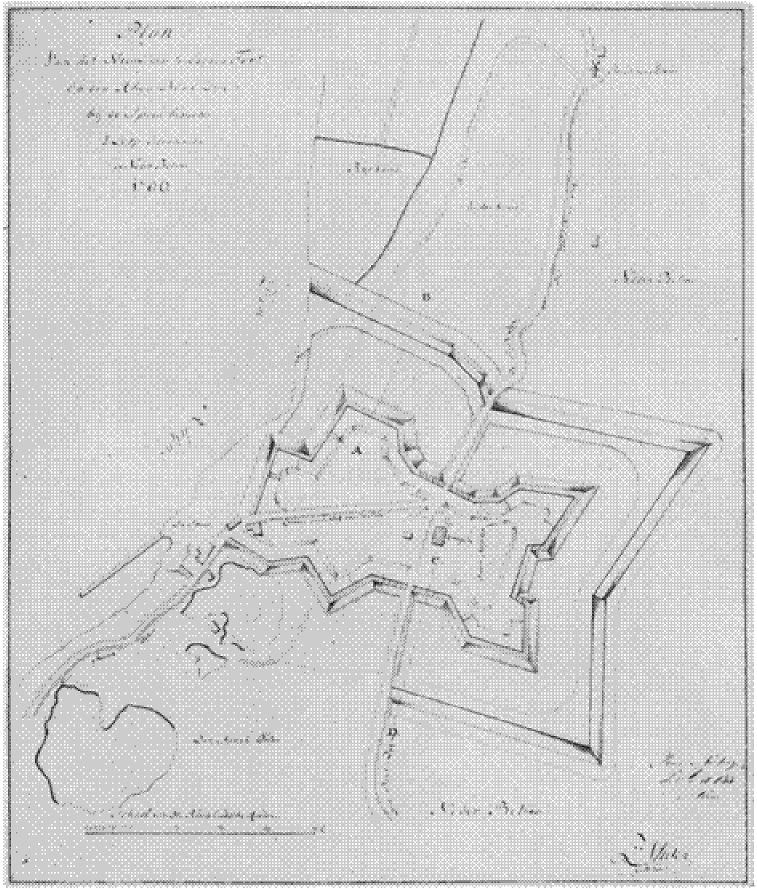

281. Kesteren. Linie de Spees. Ontwerp door Kol. Z. Stuten 1796
blz. 299

Kesteren - CXIX

282. Opheusden. Herv. kerk. Ingang 1524
blz. 306

283. Opheusden. Herv. kerk. Inwendig
blz. 307

284. Opheusden. Herv. kerk. Grafzerk voor W. van Heumen, 1524
blz. 308

285. Kesteren. Herv. kerk. Preekstoel
blz. 301

CXX - Lienden

286. Ingen. Herv. kerk. Westzijde
blz. 311

287. Ingen. Herv. kerk. Inwendig naar het westen
blz. 315

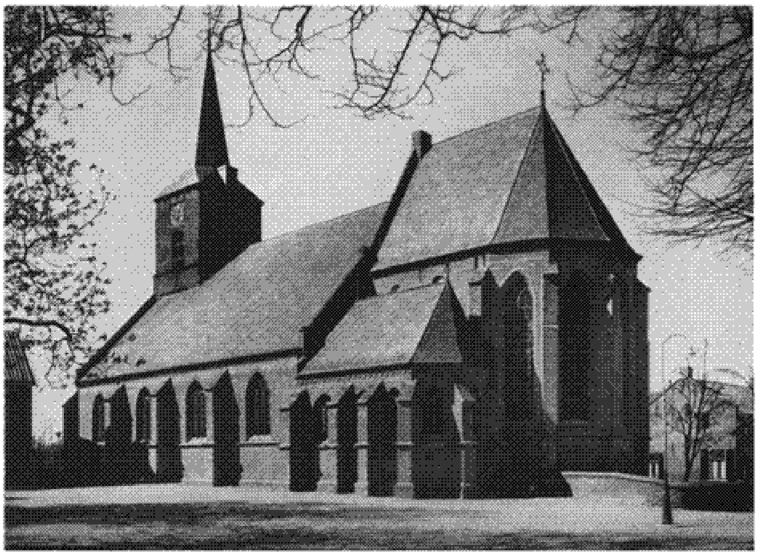

288. Ingen. Herv. kerk
blz. 311

Lienden - CXXI

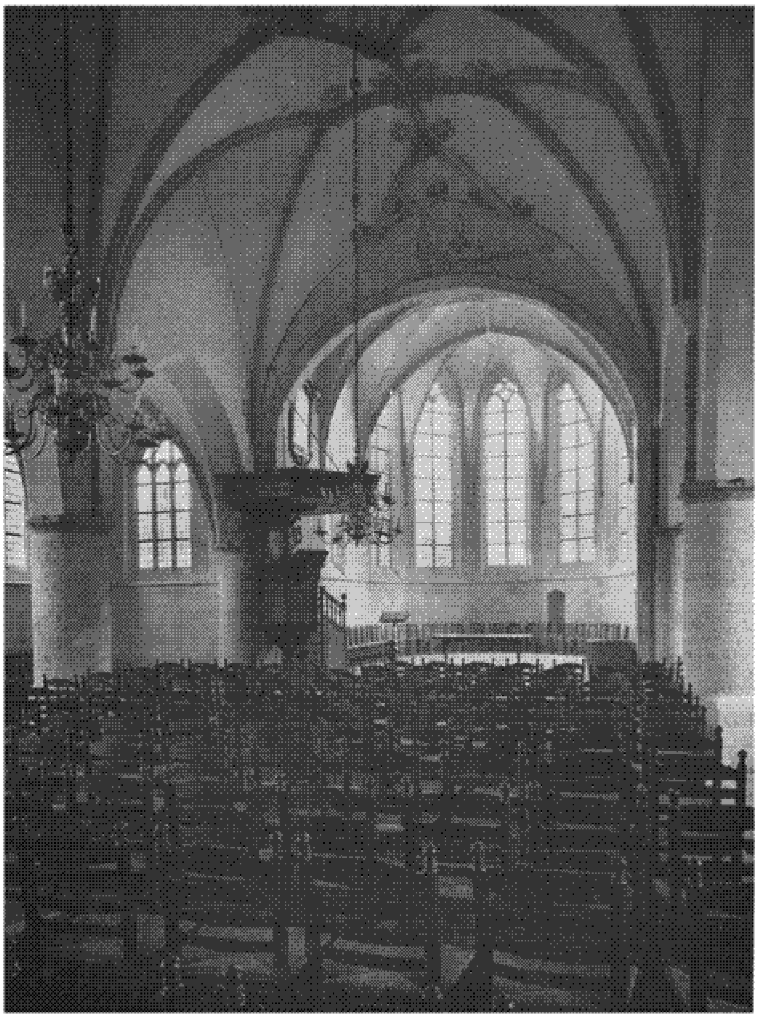

289. Ingen. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 315

CXXII - Lienden

290. Ingen. Herv. kerk. Wandschilderingen
blz. 317

291. Ingen. Herv. kerk. Wandschilderingen
blz. 317

292. Ingen. Herv. kerk. Wandschilderingen
blz. 317

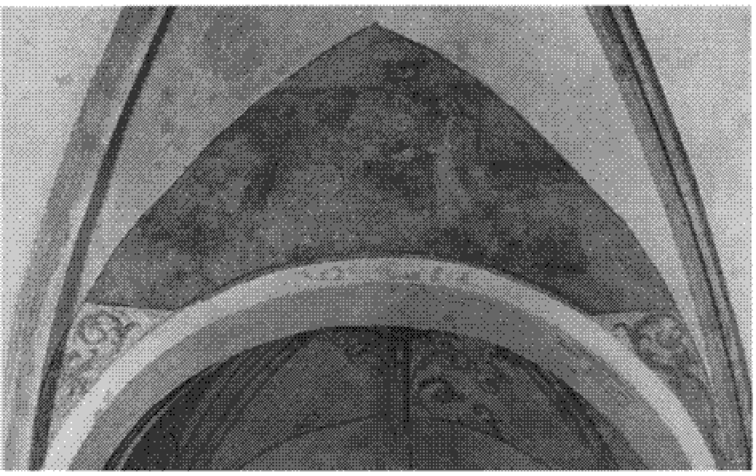

293. Ingen. Herv. kerk. Annunciatie; schildering in de zuiderbeuk
blz. 317

Kesteren - lienden - CXXIII

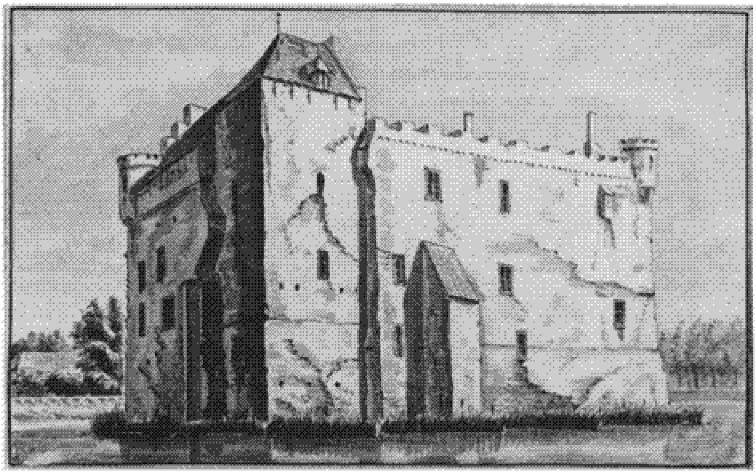

294. Kesteren. Huis ter Lee. Tekening door A. de Haen
blz. 295

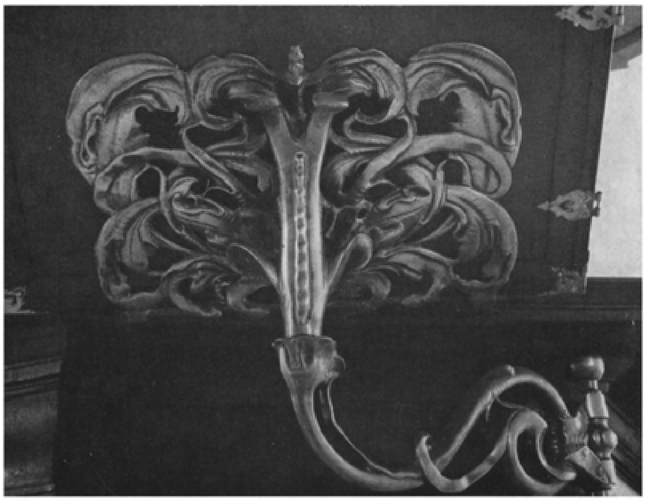

295. Ingen. Herv. kerk. Lezenaar
blz. 316

CXXIV - Lienden

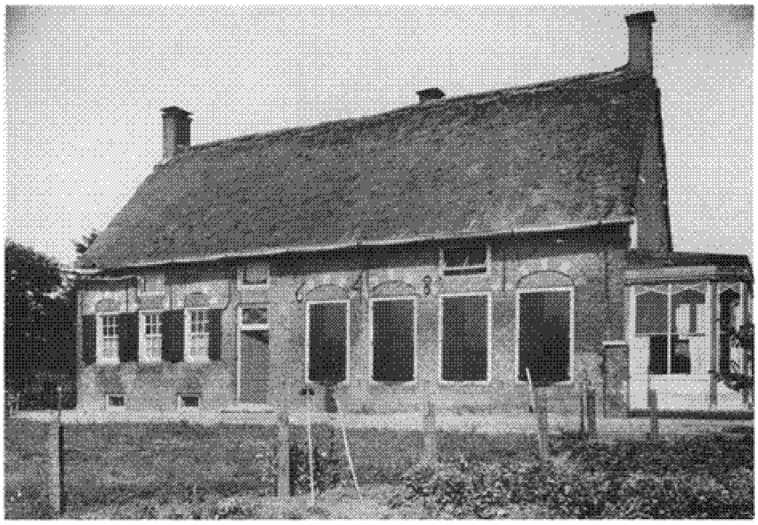

296. Ingen. Boerderij de Poel
blz. 319

297. Lienden. Keuterboerderij Pooijerstraat 4
blz. 329

Lienden - CXXV

298. Lienden. Dorpsplein en toren van de Herv. kerk
blz. 323

299. Lienden. Herv. kerk. Ingang
blz. 324

300. Lienden. Herv. kerk. Oostzijde
blz. 323

CXXVI - Lienden

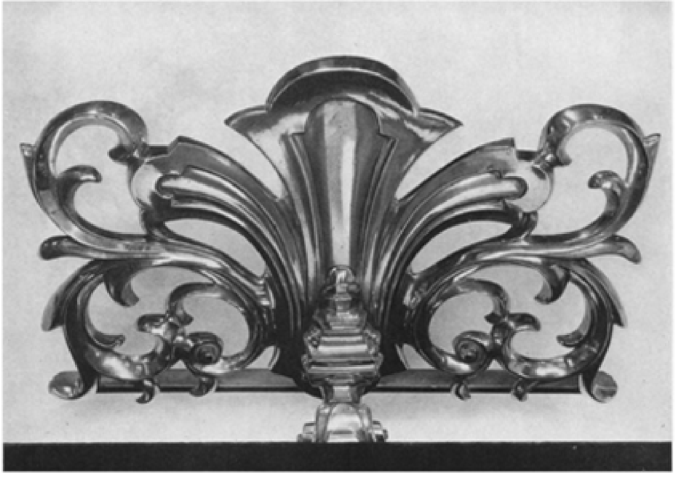

301. Lienden. Herv. kerk. Lezenaar
blz. 326

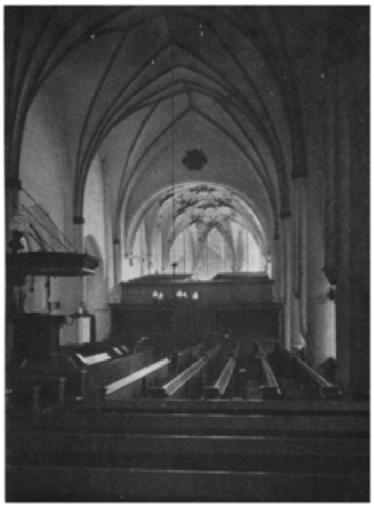

302. Lienden. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 325

303. Ommeren. Herv. kerk. Grafzerk 1558
blz. 334

Lienden - CXXVII

304. Opheusden. Herv. kerk. Kraagsteen in zuiderbeuk
blz. 307

305. Lienden. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 325

306. Lienden. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 325

307. Lienden. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 325

CXXVIII - Lienden

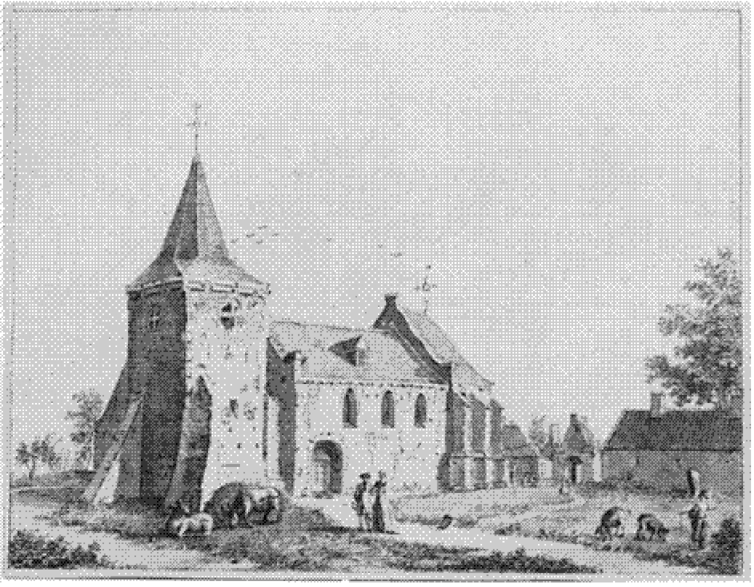

308. Ommeren. Herv. kerk naar XVIIIe eeuwse tekening
blz. 331

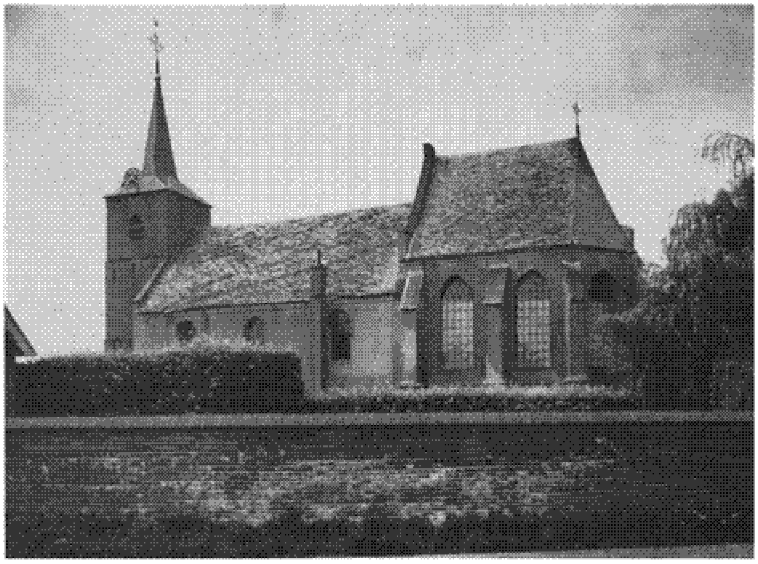

309. Ommeren. Herv. kerk
blz. 331

CXXIX - Lienden

310. Korenmolen de Zwaan, 1644
blz. 330

CXXX - Maurik

311. Maurik. Herv. kerk
blz. 342

312. Eck en Wiel. Herv. kerk
blz. 335

Maurik - CXXXI

313. Eck en Wiel. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 338

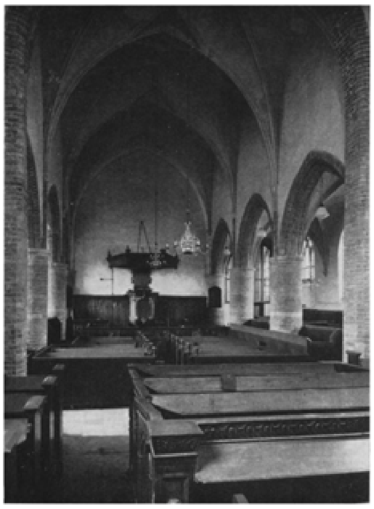

314. Eck en Wiel. Herv. kerk. Inwendig naar het westen
blz. 338

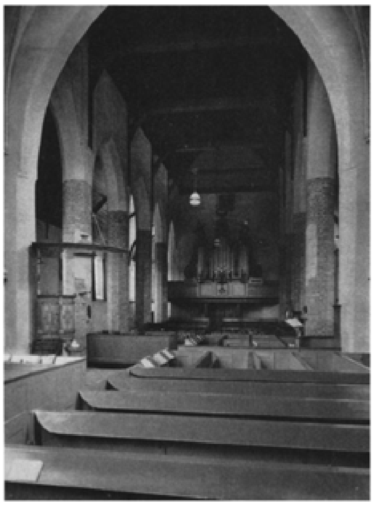

315. Maurik. Herv. kerk. Inwendig naar het westen
blz. 346

316. Eck en Wiel. Toren van de Herv. kerk
blz. 335

CXXXII - Maurik

317. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 346

Maurik - CXXXIII

318. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 346

319. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 346

320. Herv. kerk. Lezenaar
blz. 346

321. Herv. kerk. Muurschildering in het koor
blz. 348

CXXXIV - Maurik

322. Herv. kerk. Muurschildering in het koor
blz. 347

Maurik - CXXXV

323. Ravenswaay. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 352

324. Ravenswaay. Herv. kerk. Kraagsteen in het koor
blz. 352

325. Eck en Wiel. Herv. kerk. Preekstoel
blz. 338

326. Ravenswaay. Herv. kerk. Preekstoel, 1644
blz. 352

CXXXVI - Maurik

327. Rijswijk. Molen
blz. 359

328. Ravenswaay. Herv. kerk
blz. 349

329. Rijswijk. Herv. kerk
blz. 360

Maurik - valburg - CXXXVII

330. Rijswijk. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 357

331. Ravenswaay. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 352

332. Andelst. Herv. kerk
blz. 360

CXXXVIII - Valburg

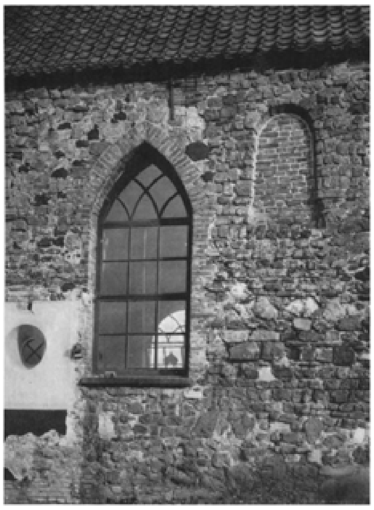

333. Andelst. Herv. kerk, detail zuidmuur vóór de restauratie
blz. 362

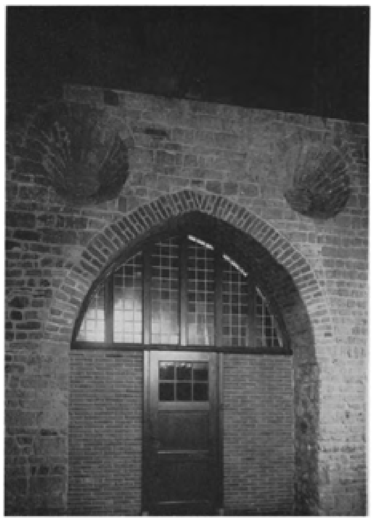

334. Andelst. Herv. kerk. Inwendig naar het westen
blz. 362

335. Andelst. Inrijhek vrml. Huis Andelst
blz. 364

Valburg - CXXXIX

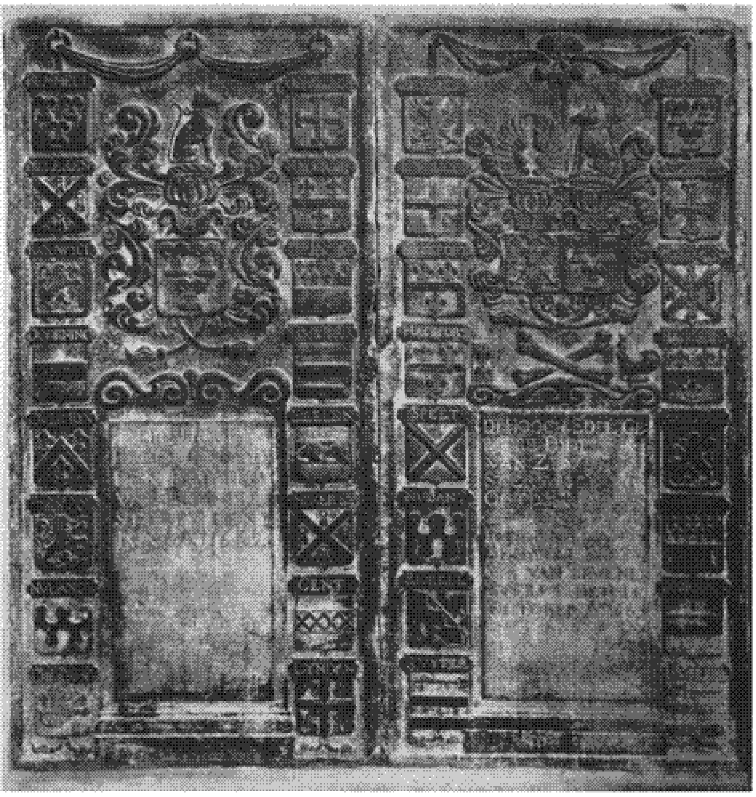

336. Andelst. Herv. kerk. Grafzerken voor B. van Bemmel, D. van Zevener en J. van Bemmel, 1662 en 1643-1665
blz. 363

337. Andelst. Herv. kerk. Stichtingssteen 1440
blz. 363

CXL - Valburg

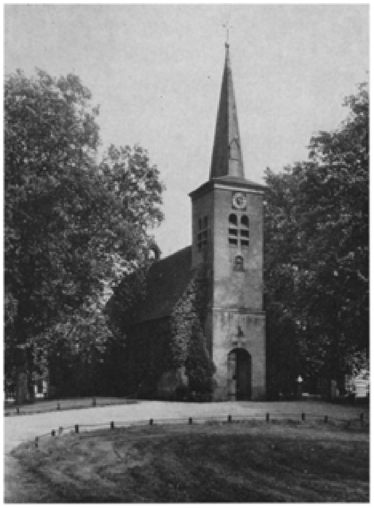

338. Hemmen. Herv. kerk
blz. 365

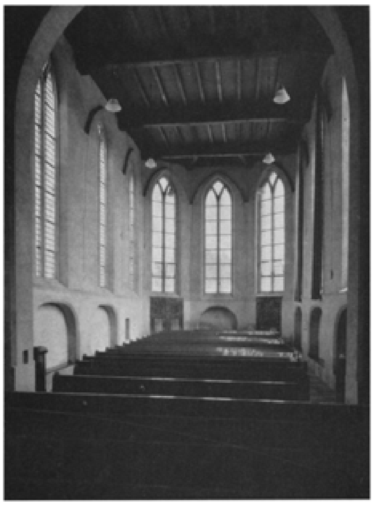

339. Andelst. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 362

340. Hemmen. Huis Hemmen in 1940
blz. 368

Valburg - CXLI

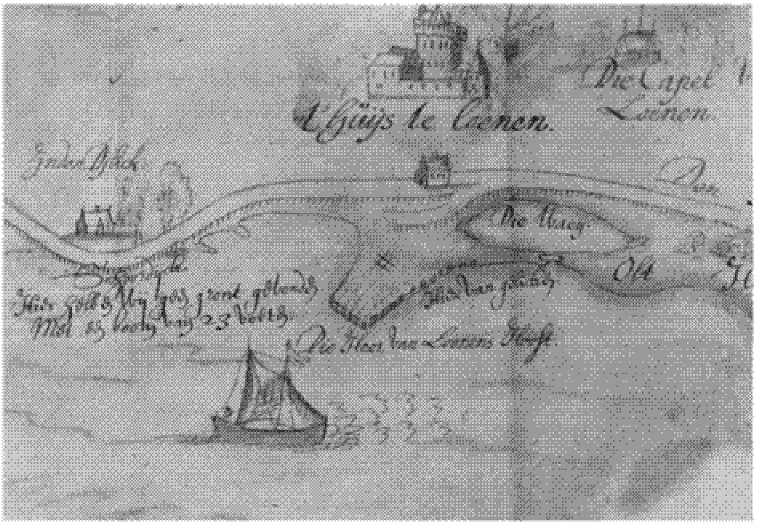

341. Loenen. Huis Loinen naar 17e eeuwse kaart
blz. 376

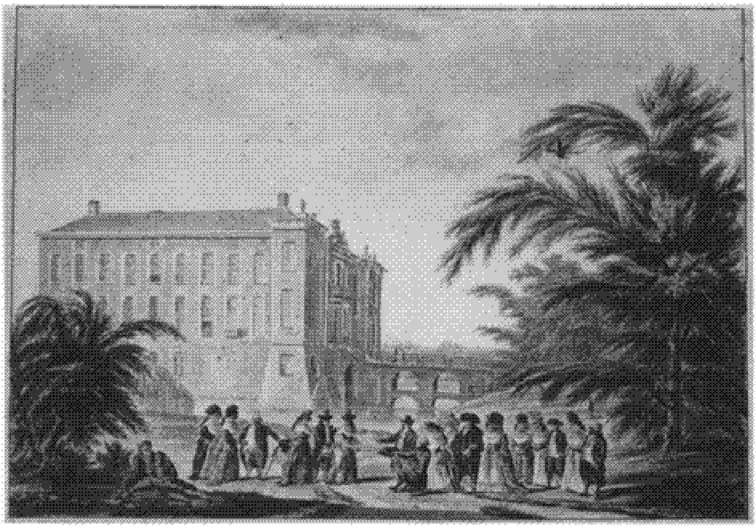

342. Hemmen. Huis Hemmen in de 18e eeuw
blz. 368

CXLII - Valburg

343. Herveld. Herv. kerk
blz. 369

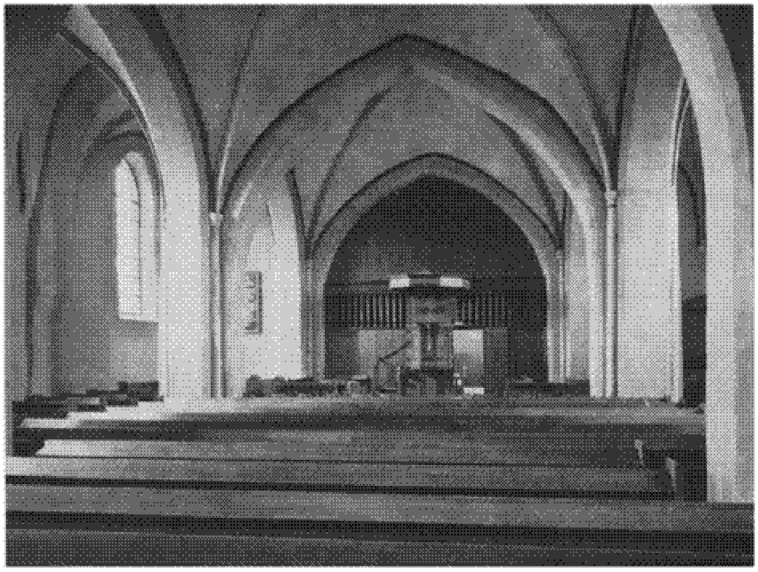

344. Herveld. Herv. kerk. Inwendig naar het oosten
blz. 373

Valburg - CXLIII

345. Herveld. Herv. kerk. Toren
blz. 369

CXLIV - Valburg

346. Herveld. Herv. kerk. Sluitsteen
blz. 373

347. Herveld. Herv. kerk. Sluitsteen
blz. 373

348. Herveld. Herv. kerk. Kapiteel
blz. 373

349. Herveld. Herv. kerk. Kapiteel
blz. 373

Valburg CXLV

350. Herveld. Standaardmolen
blz. 375

CXLVI - Valburg

351. Valburg. Standaardmolen
blz. 385

Valburg - CXLVII

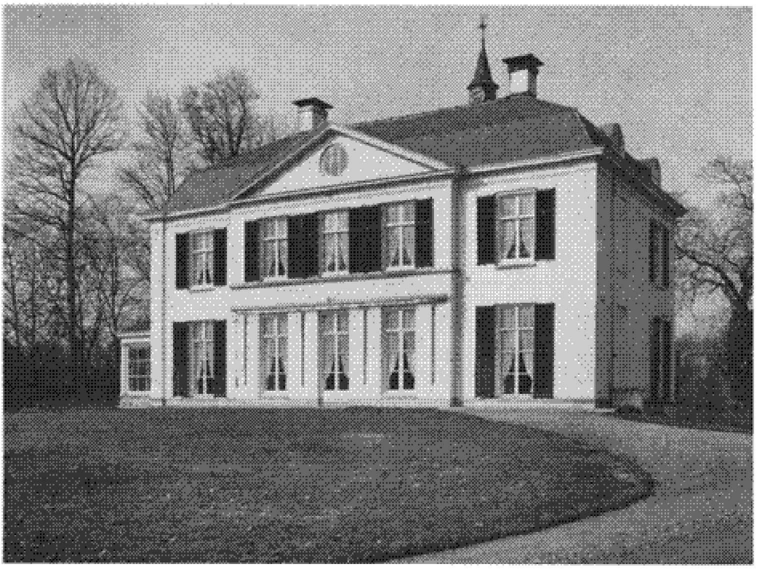

352. Loenen. Huis Loinen, dijkzijde
blz. 376

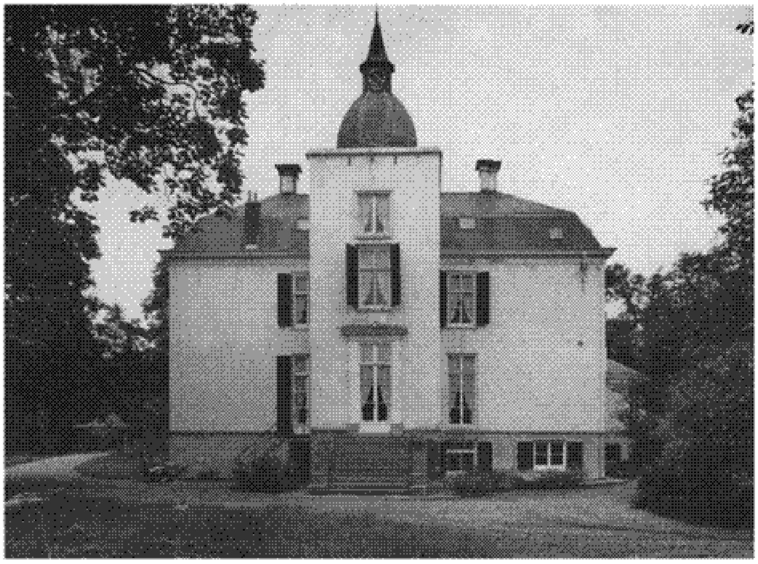

353. Loenen. Huis Loinen, tuinzijde
blz. 376

CXLVIII - Valburg

354. Valburg. Boerderij de kleine Mellaard
blz. 384

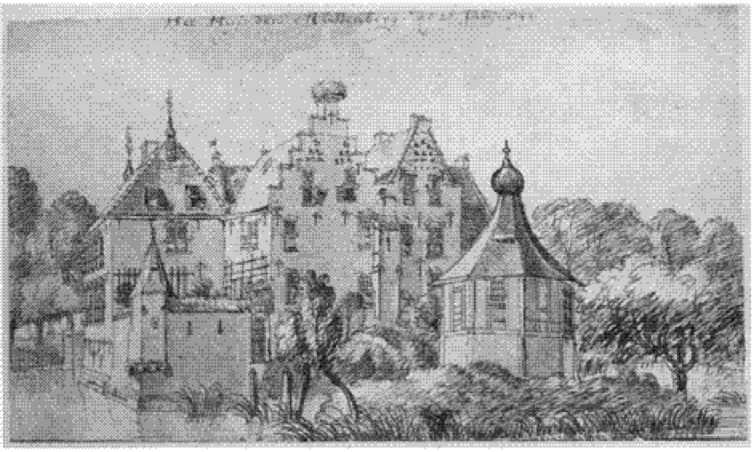

355. Valburg. Huis Mussenberg naar J. de Beyer
blz. 380

Valburg - CXLIX

356. Huis Mellaard. Voorzijde
blz. 384

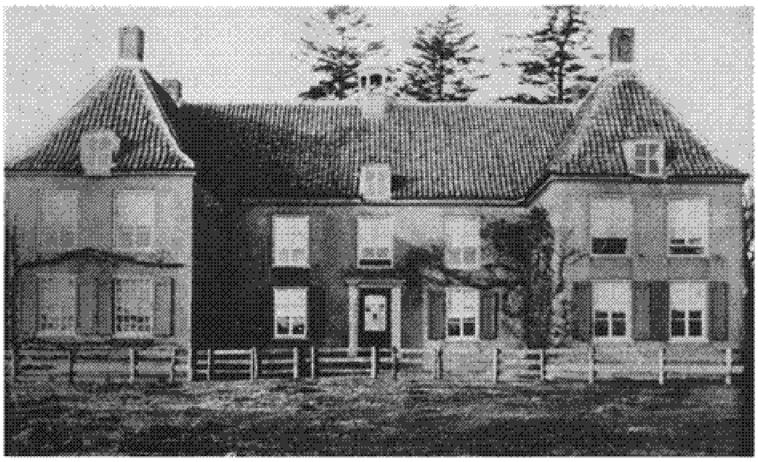

357. Huis Mellaard. Achterzijde plm. 1910
blz. 384

CL - Valburg

358. Slijk Ewijk. Herv. kerk.
blz. 378

359. Valburg. Herv. kerk.
blz. 385

360. Valburg. Huis Mellaard. Binnenpui
blz. 384

361. Zetten. Toren van de Herv. kerk
blz. 381

Valburg - zoelen - CLI

362. Valburg. Herv. kerk. Inwendig
blz. 383

363. Zetten. Herv. kerk. Koor inwendig
blz. 387

364. Kerk Avezaath. Herv. kerk vóór 1938
blz. 392

CLII - Zoelen

365. Kerk Avezaath. Herv. kerk. Noordzijde van de toren
blz. 395

366. Kapel Avezaath. Romeins altaar
blz. 388

367. Kerk Avezaath. Herv. kerk. Koor
blz. 395

368. Kerk Avezaath. Herv. kerk. Preekstoel
blz. 396

Zoelen - CLIII

369. Kerk Avezaath. Herv. kerk. Inwendig
blz. 396

370. Kapel Avezaath. Herv. kerk. Inwendig
blz. 389

371. Kapel Avezaath. Herv. kerk

CLIV - Zoelen

372. Kerk Avezaath. Huis ten Ham
blz. 397

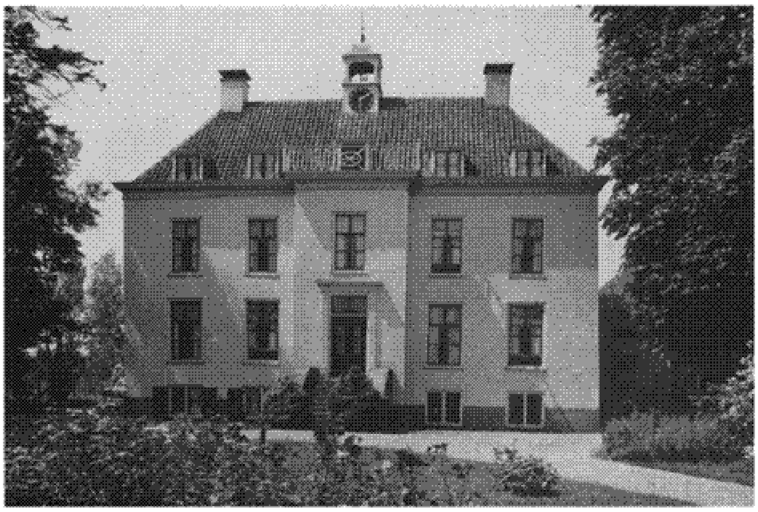

373. Kerk Avezaath. Huis Teisterbant
blz. 397

Zoelen - CLV

374. Hervormde kerk
blz. 402

CLVI - Zoelen

375. Herv. kerk. Inwendig
blz. 403

376. Huis Soelen - Poortgebouw
blz. 408

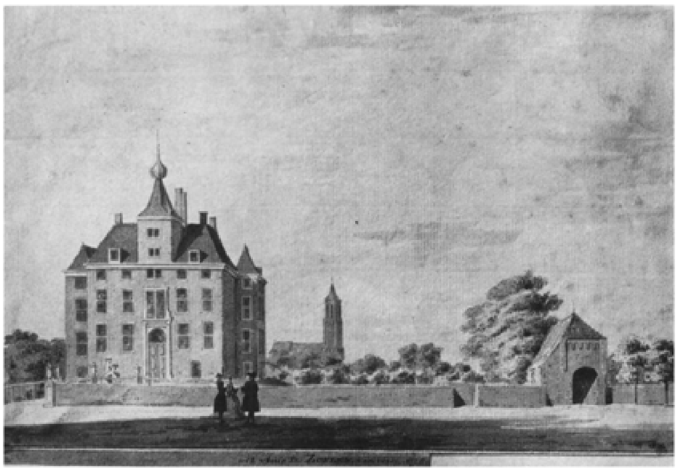

377. Huis Soelen naar 18e eeuwse tekening

Zoelen - CLVII

378. Huis Soelen
blz. 407

CLVIII - Zoelen

379. Huis Soelen. Schouw door J.B. Xaverij
blz. 411

380. Huis Soelen. Schouw in de eetkamer
blz. 411

381. Huis Soelen. Trap
blz. 410

382. Huis Soelen. Rouwbord
blz. 411

Zoelen - CLIX

383. Huis Soelen. Torentje van het voorplein
blz. 409

384. Huis Soelen. vóór 1911
blz. 408

385. Huis Soelen, naar 18e eeuwse tekening

CLX - Zoelen

386. Zoelen. Raadhuis. Meisjesportret
blz. 401

387. Zoelen. Café de Hamse brug
blz. 412

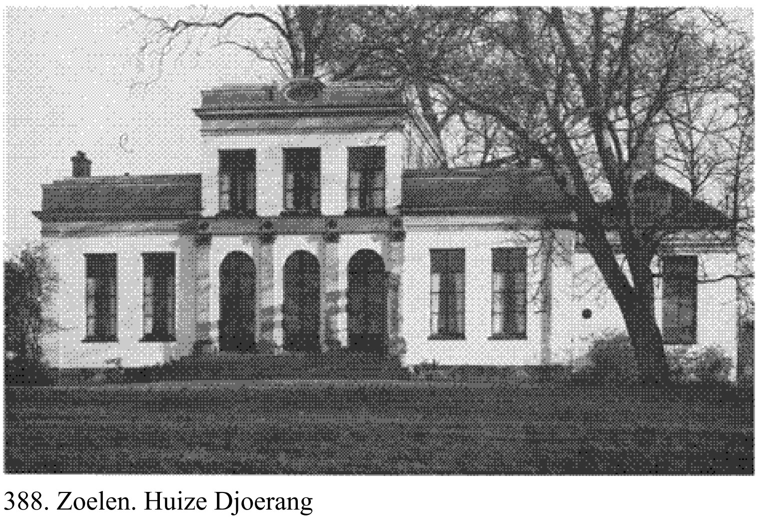

388. Zoelen. Huize Djoerang
blz. 412

Zilver - CLXI

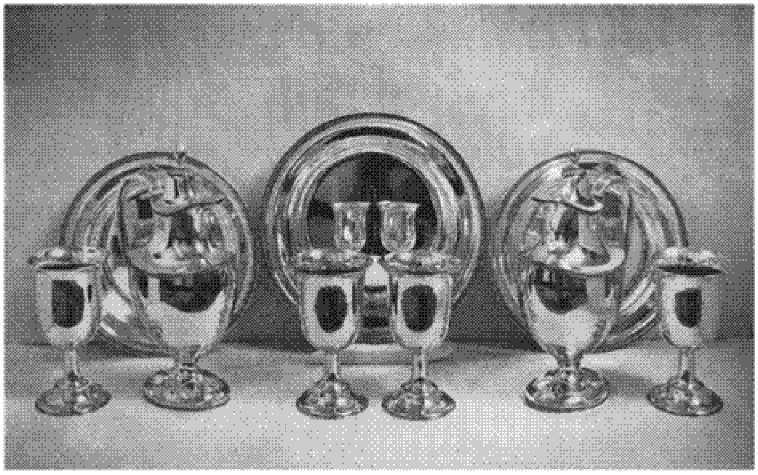

389. Beesd. Herv. Kerk. Avondmaalsstel, 1824
blz. 26

390. Beesd. R.K. Kerk. Kelk, 1800
blz. 26

391. Beesd. R.K. Kerk. Kelk, Antwerps werk
blz. 26

CLXII - Zilver

392. Rhenoy. R.K. Kerk. Kelk, 1829
blz. 33

393. Rhenoy. R.K. Kerk. Monstrans
blz. 33

394. Acquoy. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, 1663?
blz. 20

395. Rhenoy. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, Dordrecht's werk, 1648
blz. 32

Zilver - CLXIII

396. Zoelmond. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, Utrechts werk
blz. 84

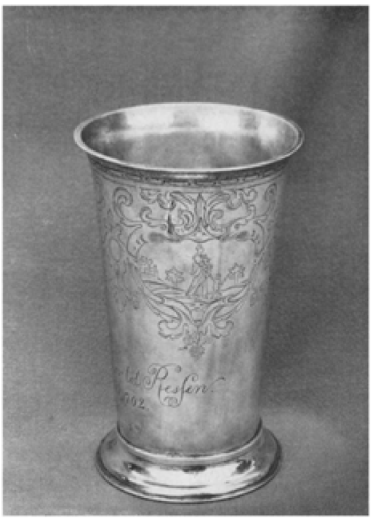

397. Ressen. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker
blz. 71

398. Beusichem. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, Zwols werk
blz. 78

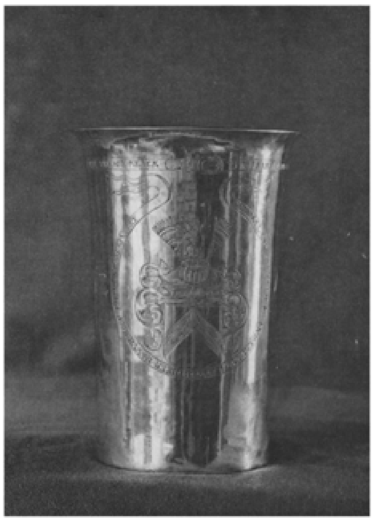

399. Tricht. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker Dordrechts werk 1652
blz. 141

CLXIV - Zilver

400. Culemborg. Weeshuis. Bekertje 1598
blz. 197

401. Culemborg. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, Culemborg, 1606
blz. 184

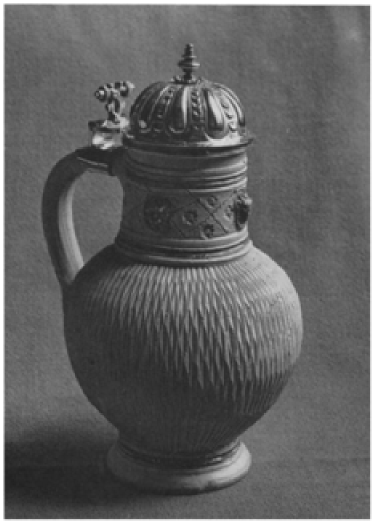

402. Culemborg. Weeshuis. Kan met zilveren deksel
blz. 197

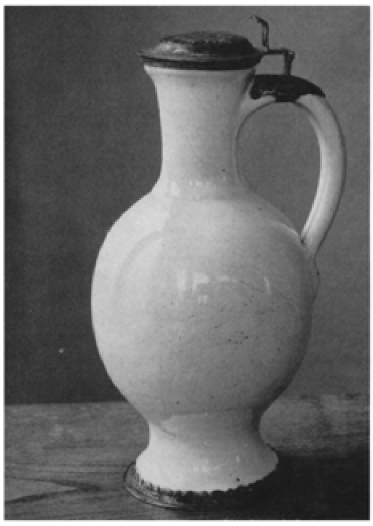

403. Ressen. Herv. Kerk. Kan met zilveren deksel
blz. 71

Zilver - CLXV

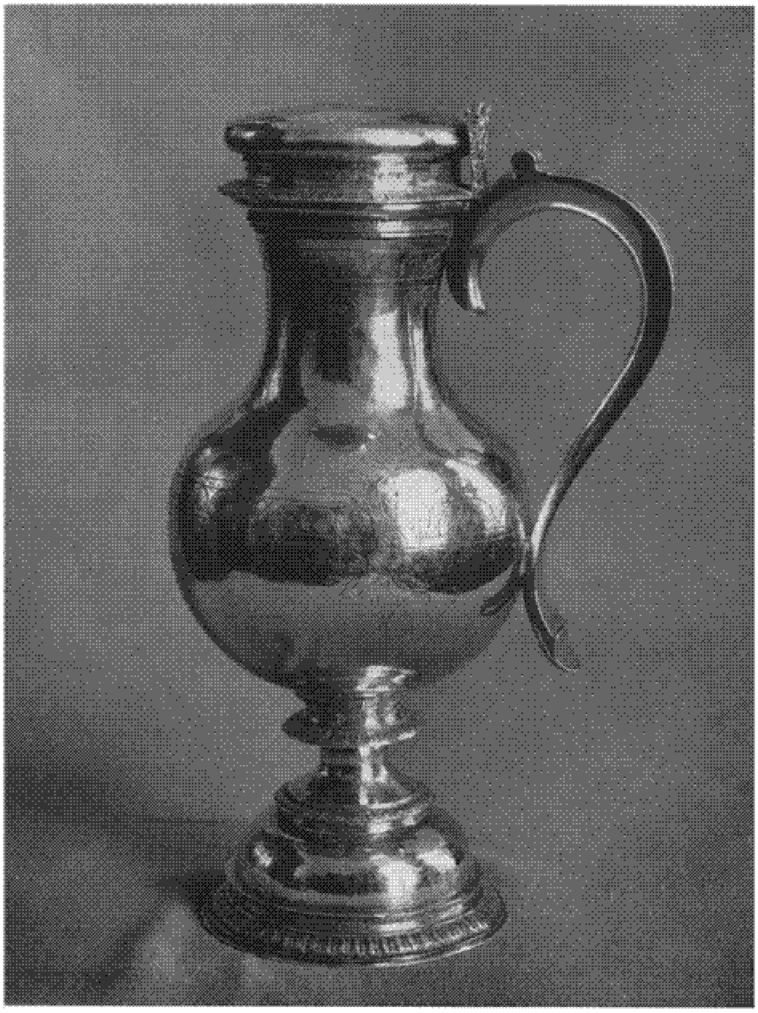

404. Culemborg. Luth. Kerk. Kan, Londens werk
blz. 190

CLXVI - Zilver

405. Culemborg. Luth. Kerk. Kelk, Hamburgs werk
blz. 190

406. Culemborg. Luth. Kerk. Kelk door A. Grill, 1643
blz. 190

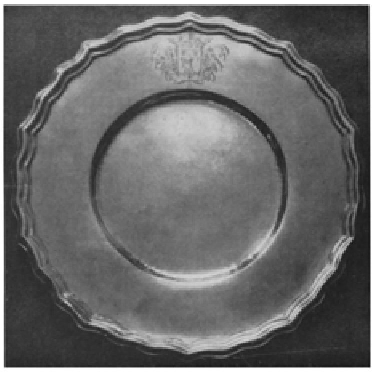

407. Culemborg. Herv. Kerk. Schaal door P. Boemer, 1689
blz. 184

408. Culemborg. Herv. Kerk. Doopschaal door D.v. Gameren, 1764
blz. 184

Zilver - CLXVII

409. Culemborg. Herv. Kerk. Kan door H. Step, 1654
blz. 184

CLXVIII - Zilver

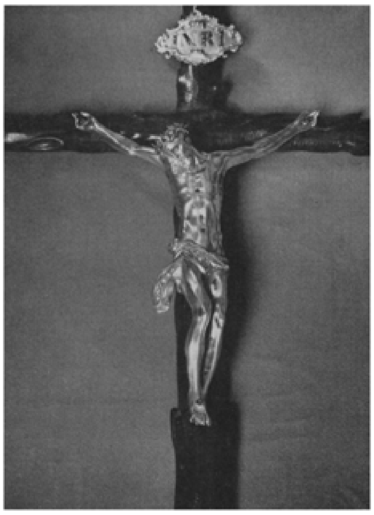

410. Culemborg. R.K. Kerk. Zilveren crucifix
blz. 186

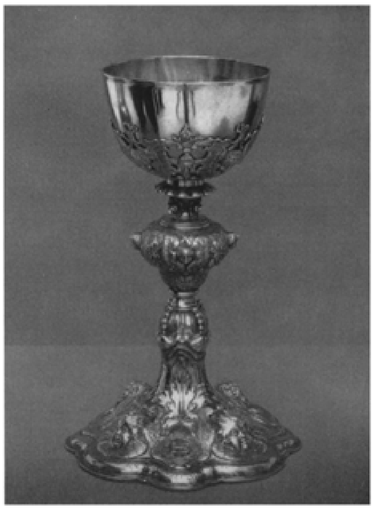

411. Culemborg. O.K. Kerk. Kelk door M. de Bruyn van Berendrecht, 1637
blz. 187

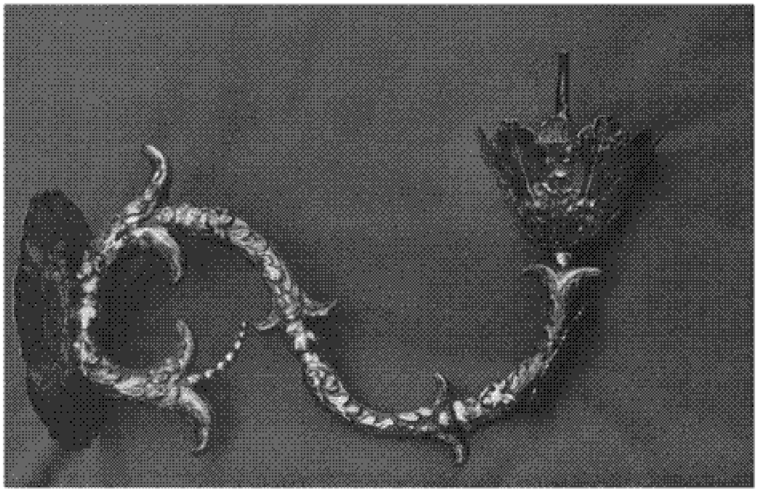

412. Culemborg. O.K. Kerk. Wandluchter
blz. 188

Zilver - CLXIX

413. Culemborg. O.K. Kerk. Monstrans door T. van Leeuwen, 1662
blz. 187

414. Culemborg. O.K. Kerk. Ciborie, Antwerps werk
blz. 187

CLXX - Zilver

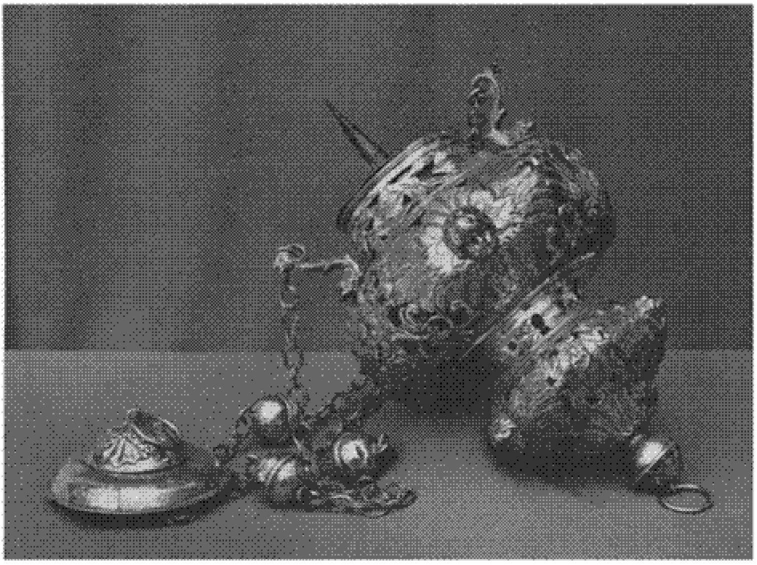

415. Culemborg. O.K. Kerk. Godslamp door W.v. Leusden, 1665
blz. 188

416. Culemborg. O.K. Kerk. Wierookvat
blz. 188

Zilver - CLXXI

417. Culemborg. R.K. Kerk. Monstrans door Th. Bogaert
blz. 185

418. Culemborg. R.K. Kerk. Ciborie door Nic. Verhaer
blz. 185

CLXXII - Zilver

419. Dodewaard. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker 1724
blz. 219

420. Dodewaard. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker
blz. 219

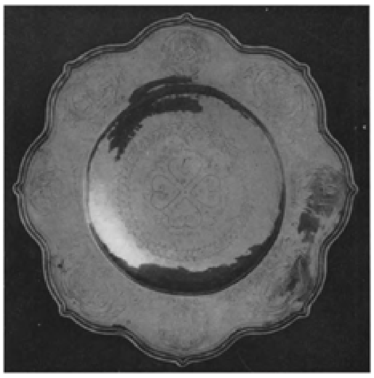

421. Elden. Herv. Kerk. Schaal
blz. 244

422. Culemborg. O.K. Kerk. Schaal door J. Pagendarm, 1646
blz. 188

Zilver - CLXXIII

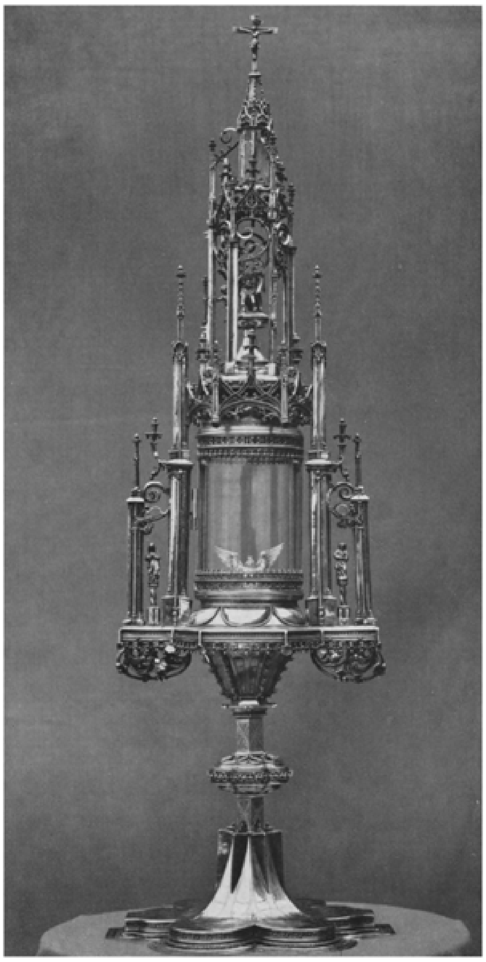

423 Elst. R.K. Kerk. Monstrans
blz. 258

CLXXIV - Zilver

424. Elst. Ambtshuis. Nautilusbeker, Amsterdams werk
blz. 259

Zilver - CLXXV

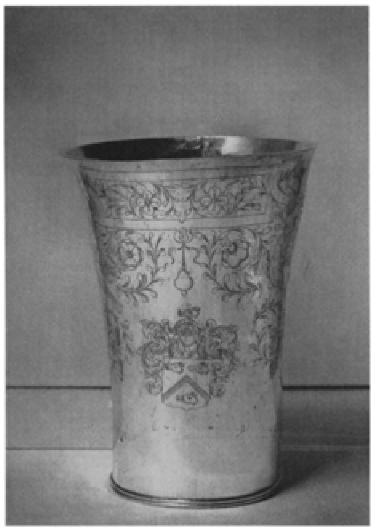

425. Heteren. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker
blz. 281

426. Heteren. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, Arnhems werk
blz. 281

427. Huissen. R.K. Kerk. Wierookscheepje
blz. 292

CLXXVI - Zilver

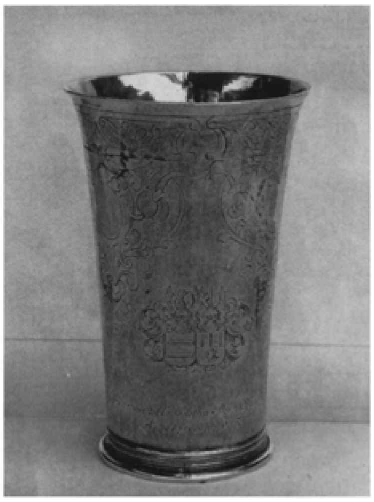

428. Driel. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker 1681
blz. 278

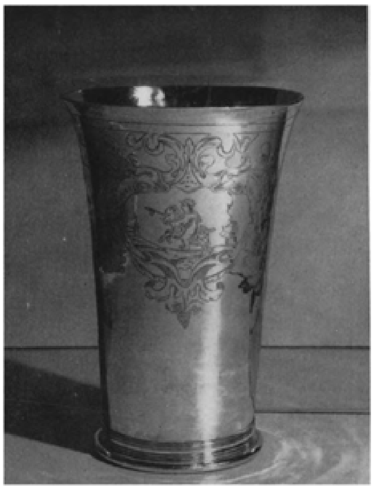

429. Randwijk. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker
blz. 284

430. Driel. Herv. Kerk. Broodschaal 1700
blz. 278

Zilver - CLXXVII

431. Opheusden. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, door E. Bongardt, 1640
blz. 309

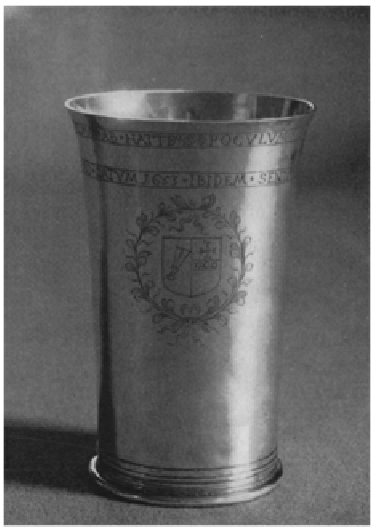

432. Maurik. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, 1653
blz. 348

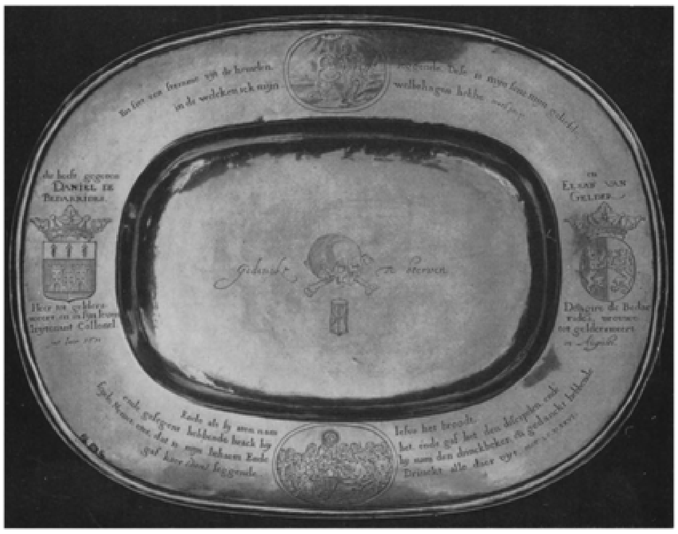

433. Ingen. Herv. Kerk. Broodschaal door Th. Denijs van Duijn, 1670
blz. 318

CLXXVIII - Zilver

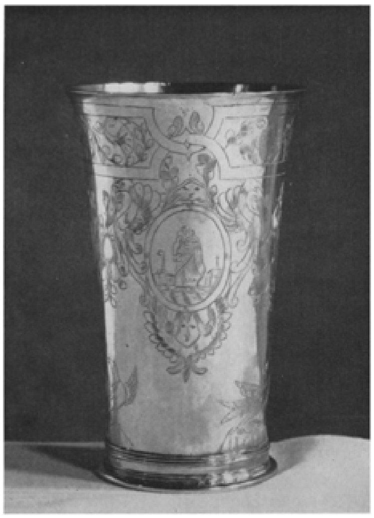

434. Hemmen. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker Haarlems werk 1658
blz. 368

435. Zoelen. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker
blz. 407

436. Lienden. Herv. Kerk. Avondmaalsbeker, 1682
blz. 328

Zilver - CLXXIX

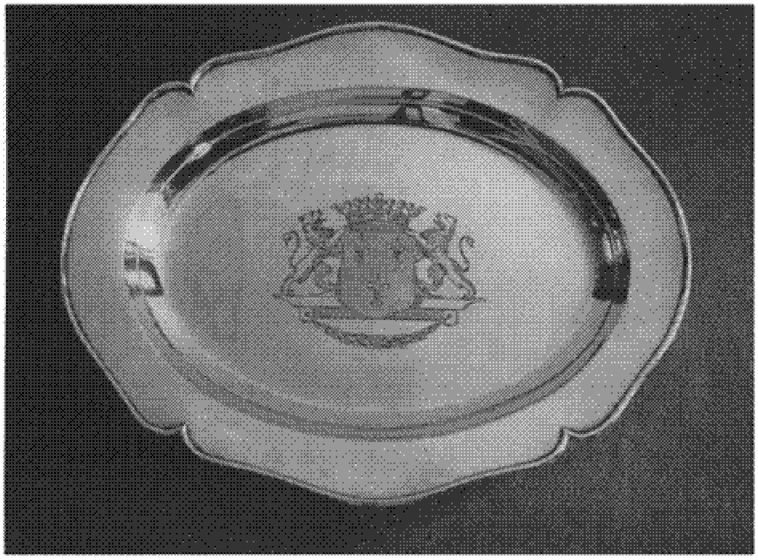

437. Zoelen. Herv. Kerk. Avondmaalsschaal door Jan v. Nieuwkasteel, 1804
blz. 407

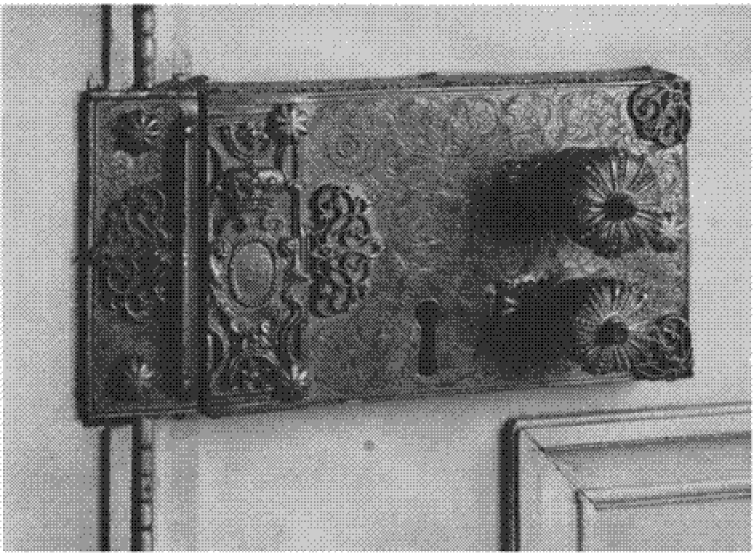

438. Zoelen. Huis Soelen. Verguld koperen deurslot afkomstig uit Huize de Voorst
blz. 411

CLXXX - Parament

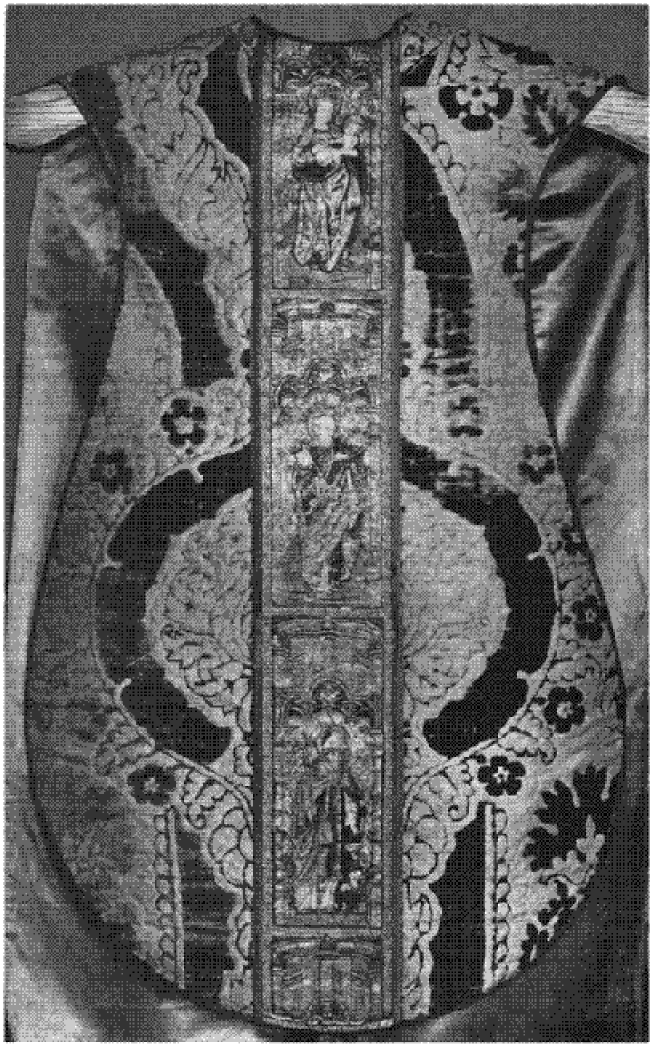

439. Elst. R.K. Kerk. Kazuifel
blz. 258

Zegels en munt - CLXXXI

440. Culemborg. Zegel van 1431
blz. 148

441. Gendt. Zegel van 1418
blz. 263

442. Buren. Zegel van 1430
blz. 90

443. Zilveren schelling van Max. van Egmont
blz. 90

444. keerzijde van afb. 443